

САВА ЈАНКОВИЋ
НА ПРЕЛОМУ
РОМАН У ЧЕТИРИ КЊИГЕ
КЊИГА ПРВА И ДРУГА

КОПНО
Сабрана дела Саве Јанковића, том I
Нови Сад
2007.

САВА ЈАНКОВИЋ

НА ПРЕЛОМУ

КЊИГА ПРВА

Аутор и издавач се захваљују господину Михајлу
Ђукаловићу на свесрдној помоћи при издавању овог
дела.

ПОКЛАДНА ПОВОРКА

Мислио је да су све промене почеле од тог првог дана покладне вртоглавице.

Нашао се, изненада, насред улице пуне маскираних људи, који су певали из свега гласа, смејали се бучно, довикивали.

Ту је први пут у животу и видео пијане жене.

Слушао је већ неколико недеља студенте како, значајно се осмехујући, причају о доласку тродневних, покладних светковина, када је „све дозвољено”, али он овако нешто, ипак, није очекивао.

Шарена гомила га је понела са собом када је хтео да пређе улицу и он је и нехотице постао њен део.

Нашао се између дежмекастог трубадура из петнаестог века и мршаваг људождера са Борнеа, бледоплавих очију.

Испред њега је девојка с накривљеним фесом на глави обесно ударала шаком у таламбас.

Неко је почео да пева: „Долази трамвајџија са својим клештима...”, остали су прихватили громко: „и даје Јулији један пољубац”.

Као на предодређен знак, мушкарци су дохватили жене које су им биле најближе и почели да их грле и љубе.

Наједном, осетио је меку, женску руку на свом рамену. Видео је два крупна, тамна ока и сензуалне усне које су се приближавале његовим... За неколико тренутака као да је нестала сва галама и улица се рашчистила од свега тог света. Осећао је само гипко женско тело у своме загрљају и топле, чврсте усне.

Гурњава једне групе „каубоја” их је раставила и он је, пре него што се она изгубила у ускомешаној маси, могао једино да види да је обучена као шпанска играчица.

То му је, ваљда, и био први „прави” пољубац, иако је већ напунио двадесеттрећу годину. Рат, бекство из Отаџбине, логори расељених лица, и најзад, остварена могућност студирања...

Наједном, као да је нешто експлодирало у њему, нешто се прекинуло, и он је из свега гласа почео да пева: „Долази трамвајџија...”

Зграбио је прву девојку, другу, трећу.

Тетурао се са пијаним и полупијаним Немцима и Немецама из једне улице у другу. Прошле године он је све то пропустио седећи у својој соби. Хтео је тада да искористи слободно време да би завршио неколико компликованих задатака. Покладе га нису интересовале.

У једном тренутку приметио је у сумраку обриси надземног бункера, саграђеног за заштиту од напада из ваздуха, а сада, после рата, претвореног у Студентски дом. Погледао је на сат. Прошло је девет. У седам и тридесет почело је другарско вече студената-странаца, а он је на то сасвим заборавио. Сетио се да му је Абелитис казао да ће вечерас бити и једно врло пријатно изненађење.

Са жаљењем се одвојио од веселе поворке.

Док се пењао на трећи спрат зграде од армираног бетона, чуо је звуке музике.

Студент машинства Алфомзос Светалис је седео у углу просторије и свирао на хармонику.

Насред простора рашчишћеног од столица и столова извијала се лепушкаста играчица дуге, плаве косе, по звуцима музике. На столицама око ње, са чашицама „шнапса” у рукама, седело је десетак Литванаца, Летонаца и Естонаца, пратећи озбиљно, готово побожно, сваки покрет њеног витког, складно грађеног тела. Приметио је и једно страно лице, неког дугоњу који је седео недалеко од Алфонзоса.

Са жаљењем је закључио да је вечера већ прошла, и пришао лагано, на прстима (старе енглеске, војничке ципеле су, ипак, врло непријатно шкрипутале) првој празној столици.

Абелитис, студент грађевинарства као и он, пријатно му се осмехнуо и, сипајући му ракију у чашу, шапнуо усхићено: „Она је Летонка”.

Попио је ракију у једном гутљају и једва се уздржао да се гадно не закашље од љуте, непријатне течности.

Посматрао је играчицу све пажљивије и ускоро је почео и он да зури, са неким поштовањем, у лепу плавушу.

Као гимназијалац, пред сам рат, одлазио је више пута из своје варошице у београдско Народно позориште, слушао са задовољством неколико познатијих опера и, са одушевљењем гледао „Лабудово језеро” Чајковског.

Иако је Летонка играла неку модерну игру, наслутио је по лаким, хармоничним покретима да је била балерина, извезбана у класичном балету.

Касније, после свих непријатности које су му се десиле те вечери, Абелитис му је казао да је она пре неколико година била примабалерина Риге.

Попио је још неколико чашица „шнапса”, који му се све

лакше и пријатније сливао низ грло.

Балерина је завршила једну тачку и наједном прешла на другу, не чекајући аплауз. Играла је све брже, као да је бежала од нечега, усплахирена, заплашена.

Унео се свим бићем у драмске покрете руку које као да су браниле њено витко тело од неке невидљиве, зле силе.

Негде из подсвести, јавиле су му се слике вилинских, вртоглавих кола, о којима је као дечак слушао као о „збиљи”, нечем што се заиста догађа на шумским пропланцима, гумнима, напуштеним вртовима. Чак му је и његова бака, иначе разборита старица, причала већ кад је био у својој шеснаестој години, о вилама и вилењацима који заиста постоје.

Абелитис му је, срећан што се он тако занео његовом Летонком, пунио чашицу за чашицом.

Најзад, последња тачка се завршила и играчица је клонула на бетонски под. Поздравили су је устајањем и бурним аплаузом.

Летонци су запевали из свега гласа неку летонску песму, док су остали покушавали да их тихо прате.

Чашице су се празниле и пуниле, једна за другом.

Захватило га је усхићење и срећа. Нешто што се нагомилавало у његовим грудима кроз године ратовања, вођења на стрељање, бежања, гладовања, неизвесности, усамљености, као да се наједном откинуло, излетело из њега и напустило га. Почело је да се откида још са оним пољупцем црнооке „Шпањолке”, а сада му се чинило да се ослободио свих мука и невоља.

Раздраган, осетио се силан и јак, пун живота и вере у себе. Загрмео је што је јаче могао сремски бећарац, а они се сви утишали и почели тихо да хватају мелодију са „трала-ла-ла”.

Испио је још једну чашицу, и још једну.

Наједном, приметио је играчицу где седи поред оног непознатог дугоње и нешто му тихо говори.

Ставио је чашицу на сто и пришао јој.

- Ја сам - казао је - Слободан Спасојевић, Србин из Југославије.

То „Србин” је са поносом истицао и пре него што су му колеге, Немци, објаснили, на његово велико изненађење, како то увек треба да спомене кад се некоме представља, јер је немачки народ, иако крвни непријатељ у два светска рата, ценио непријатељске Србе због њиховог јунаштва и пожртвовања, и то можда више него иједан други народ.

За Хрвате, казали су, нису много марили још од верских ратова. Нису могли да забораве ни Тренкове пандуре.

- Драго ми је - казала је она.

- Хоћу лично да вам се захвалим за ову дивну представу -

казао је чврстим гласом. - Имао сам утисак да сам напустио овај сиви, незграпни бункер и да сам се нашао у једном лепше и срећнијем свету. Знао колико вам је било тешко када сте морали да напустите вашу легу Ригу.

Она се љубазно насмешила, док га је дугоња - сада је тек могао да види јасно његово глатко, безизражајно лице са подбулим горњим капцима - погледао неким чудним, леденим погледом.

Хтео је још нешто пријатно да каже балерини, али га је траго изненада, интимни покрет овог човека који је лежерно ставио једну руку преко њених голих рамена, док је другом дохватио чашицу ракије.

Реч му је застала у грлу и он је осетио како му се крв пене у главу.

Учинио му се као да је тај блазирани странац намерно оскрнавио нешто свето и лепо, нешто што ће да нестане ако се он сада окрене и оде на своје место.

Полако, наглашавајући сваку реч, казао је:

- Скините руку са госпођице.

Човекове густе, плаве обрве мало су се уздигле.

- Шта сте ви то казали? - питао је хладним, мирним гласом.

Човек је прво спустио чашицу на сто, затим је скинуо другу руку са рамена играчице, и полако се подигао са столице.

Иако је и Слободан био повишег раста, странац је био за најмање пола главе виши.

Слободан је и нехогице раширио ноге, а шаке су му се згрчиле у песнице.

Гледали су се неколико тренутака без речи, а онда је дугоња проговорио.

- Ја не знам ко сте ви, нити ме то занима, али ова „госпођица” је моја венчана жена.

Галама се наједном утишала, а студенти су се скупили округ око њих двојице.

- А ви - наставио је - боље да мало припазите на своје понашање.

Слободану се учинило како се дугоња охрабрио у присуству својих земљака, па мисли да може слободно да га вређа.

- Могу, ваљда - додао је још - да загрлим своју жену.

Слободан се испрсио, скоро уздигао на прсте и громким гласом викнуо:

- Не можете!

Приметио је како је балеринин муж нагло побледео, а усне као да су му задрхтале.

Уместо неке експлозије са његове стране, како је то Слобо-

дан очекивао, овај је једва, тихим гласом, промрмљао:

- А зашто?

Било је очигледно да окупљени студенти нису ни помишљали да се умешају. Погледали су само у Слободана, очекујући његов одговор са неприкривеном радозналешћу.

- Зашто? - поновио је Слободан питање мало тишим, срећнијим гласом.

Из свести му је наједном искрснуо љутити лик оног чиче из биоскопа.

Био је тада у четвртој разреду гимназије. Гледао је неки амерички гусарски филм. Поред њега је седео чича са дечком од девет до десет година. Испред њих двојице је седео један млади брачни пар.

У једном тренутку младић је загрлио жену. После минут, два, чича се нагнуо напред.

- Еј синко - казао је тихо - скини ти ту руку са девојке.

Младић се окренуо, сав црвен у лицу.

- То ми је жена - казао је збуњено.

- Ако, само ти њу остави на миру - казао је чича, сада већ повишеним гласом. - Ја нисам довео овде унука да гледамо како ти грлиш своју младу. То ти можеш код куће, а не овде, пред целим светом. Не пристоји се.

И младић је заиста полако извукао руку, и на томе се завршило.

- Ево зашто - казао је Слободан одлучно - зато што се то не пристоји овде, пред целим светом. Кад одете кући, онда је то друга ствар. Али не овде и овако. То је вулгарно, а нарочито после оне дивне игре ваше госпође у којој се она извила, одвојила од свега ниског и малог. Она не припада само вама...

- Шта он то прича? - обратио се дугоња тихим гласом онима око себе.

Између њих двојице се наједном нашао Абелитис са две пуне чашице ракије.

- Прост! - узвикнуо је, док су они узимали чашице.

- Живели! - викнуо је Слободан из свег гласа на српском, испио чашицу на душак и треснуо је о бетонски под, затим се приближио балеринином мужу и шапнуо му у ухо:

- Само немојте више да је такнете!

Неко му је додао још једну чашицу. Он је и њу испио и бацрио на под. Погледао око себе. На столу је стајала полупразна флаша „шнапса”. Зграбио ју је и треснуо о зид. Осетио је неко олакшање, скоро блаженство. Почео је да тражи преостале флаше, али су оне одједном на мистериозан начин нестале. Поред њега је стајала дрвена столица. Дохватио ју је обема рукама и из све снаге треснуо о зид.

Ухватио је балеринин поглед. Учинио му се као да се

смешкала са одобравањем.

Разбио је још једну столицу, али су после тога и оне на неки начин нестале.

Покушао је да подигне сто, међутим, њих неколико су дотрчали и сели на њега тако да га није могао ни да помакне.

После тога није се више јасно сећао шта је било. Знао је само да се нашао у своме кревету, онако обучен.

Пробудио се са тешком главобољом и мучним осећајем у стомаку. Погледао је на сат: један сат по подне. То му је било први пут да се опио.

С муком је сишао до приземља, умио се и једва се поново успео на трећи спрат.

Погледао је таблу где је обично висила листа имена по којој се долазило на ред за употребу решоа, и зато се некад морало чекати до један или два сата изјутра. Трећи спрат је могао да има само два укључена у исто време. Ако би неко кришом укључио трећи, као што се то понекад дешавало, дошло би до нестанка струје и један од оне двојице би морао да сиђе у приземље и „подигне кваку”.

Срећом, овога пута није било листе, јер су се многи већ разишли, а неки су још увек спавали, и Слободан је могао одмах да скува своју јечмену кафу, са мало шећера.

После кафе, коју је једва некако успео да попије, и даље тешке главе, легао је поново на кревет.

Погледао је по својој кабини. Састављена од летвица и браон картона, била је тек толика да прими гвоздени кревет, мали сто препун књига и цртежа, и једну дрвену столицу. Кабина је допирала пола метра до таванице.

На спрату је било шеснаест таквих „соба” са једне и с друге стране ходника, док је на средини спрата била чистина на којој су прошле ноћи имали другарско вече. Срећом живот је текао прилично хармонично, без већих трзавица, иако се свака реч, готово сваки шум могао чути с једног краја спрата на други.

Студенти, сви озбиљни младићи, због рата неколико година старији него у нормалним временима, били су пресрећни што им се најзад указала могућност студирања.

Ахен је после рата потпао под енглеску војну зону и они су преко енглеске администрације добијали скромне стипендије Уједињених нација.

Ускоро је заспао тврдим сном, и када је поново отворио очи било је већ осам сати. Значи, спавао је цео дан.

Зачудо, помислио је, нису му се јавили они тешки снови који га нису напуштали већ три године, откако је после завршетка рата избегао из Југославије.

Ишао би неком београдском улицом, срећан да се опет нашао ту, међу познатим зградама, људима, женама, децом. И онда, изненада, као када је вођен на стрељање, појавили би се ти мрки људи са машинкама у рукама. Почео би да бежи као оно некад, а зрна би звиждала око његове главе. Или би се нашао у Бранику, малом сремском селу, код деде и баке, где је проводио најлепше дане свога детињства, па га неко препознао - и опет бежање, звиждуци метака.

Глава га је још само мало болела, али је овога пута осетио глад.

Брзо је устао из кревета и пожурio према табли. Листа је још увек била празна. Записао је своје име, вратио се у кабину, извадио кутију са намирницама испод кревета (ту је држао и дрвени сандук са нешто одела, неколико пари чарапа које је сам крпио, чист веш и неке ситнице), одабрао три кромпира средње величине и одсекао комадић маргарина.

Вешто је ољуштио кромпир, исекао га на танке колутиће, ставио у таву заједно са маргарином и укључио решо.

Данас кромпир, а сутра куване макароне, опет мало пропечене на маргарину. И тако из дана у дан за ове две године: један дан кромпир, други дан макарони. Само би недељом имао бољи ручак: супа са комадићем меса и гершлом, сувим грашком, или пасуљем. Морао је сам себи и веш да пере, и то у хладној води, сапуном лошег квалитета.

Али, и поред свих тих незгода, полагао је испите на време, са врло добрим успехом. Немачки језик је брзо савладао, захваљујући основном знању језика које је стекао у гимназији.

Баш када је завршио вечеру, чуо је бат корака који је долазио са степеница. По говору је закључио да је то „летонска група”.

Одлучио је да не излази и да се не види ни са ким, бар не данас. Било му је непријатно због свега што се синоћ десило. Казаће им, кад их први пут види, како се ничега не сећа.

„Ето” помислио је, „ти одмерени, увек учтиви Летонци, какву су они синоћ слику стекли о нама? Казаће да смо ми Срби дивљаци”.

Летонци су заћутали кад су пролазили поред његове кабине, која је била прва до улаза, затим су застали и нешто се тихо договарали на своме језику.

Онда је неко закуцао на врата.

Да је лежао у кревету, направио би се да спава, али овако, са упаљеном сијалицом и мирисом печеног кромпира...

Устао је и отворио врата. Испред седам-осам Летонаца стајао је Абелитис, као и обично усправан и донекле уштогљен.

- Надам се да те нисмо узнемирили - казао је тихим гла-

сом и са неким свечаним изразом на своме бледом, помало спљоштеном лицу.

- О не, никако, сад сам баш завршио вечеру - казао је Слободан. „Ваљда неће тражити од мене да се неком извињавам”, помислио је у исто време.

- Да ли је све у реду? - питао је Абелитис.

- Свакако. Зашто да не?

- Много си попио синоћ.

Слободан се осећао све нелагодније. Изашао је из кабине и стао испред врата. Хтео је да их све види и да боље оцени ситуацију у којој се нашао, а ако и дође до нечега, боље да се то деси на отвореном простору.

Међутим, изненадио се кад је угледао њихова насмејана лица. Учинило му се да га посматрају као старог пријатеља, са којим деле заједничку тајну, а у исто време гледали су га као да га први пут виде, и то са неприкривеним дивљењем.

- Ала си га уплашио - викнуо је Виталис, који је стајао одмах иза Абелитиса.

- Нарочито када си почео да разбијаш чаше - довикнуо је неко из позадине.

- Требало је да о његову главу разбијеш ону флашу - додао је опет неко и, наједном, ћутљиви и уздржљиви Летонци су се распричали. Говорили су сви у исто време. Свако је хтео нешто да каже.

Абелитис их је најзад смирио и испричао Слободану да је Карло, балеринин муж, пре рата био врло непопуларан у Риги. Био је глумац осредњег квалитета, коцкар и женскарош, који је живео на рачун симпатичне, чувене балерине, и они су сви били пресрећни што га је Слободан синоћ онако заплашио.

Слободану је почела да прија та изненада стечена слава и он се, не знајући шта да каже, само скромно смешкао.

Када су се студенти разишли по својим кабинама, одахнуо је са олакшањем. Чак је и главобоља потпуно престала. Вечера га је окрепила, и он се осећао испаван и одморан. Сетио се да је данас тек други дан покладних светковина. Одлучио је да изађе и прошета се по граду. За сутрашњи дан није морао да се брине, јер је и универзитет, као и друге установе, био затворен три дана.

Чим је изашао из бункера чуо је музику и буку која је долазила од центра града и он је пошао у томе правцу, размисљајући о своме првом опијању и неочекиваном понашању.

Галама и музика су постајале све јаче, а он је све чешће наилазио на групице костимираних младих људи и жена. Жена је било знатно више. Многи немачки младићи нису се никад вратили својим кућама, са разних фронта.

Застао је на раскрсници двеју истих улица. Ахен, некадашња престоница Карла Великог, био је пун историјских грађевина. Преко пута улице, на хошку, видео је ресторан, „Станицу за кочије”, у ствари онижу зграду, стару више стотина година, која је некада заиста била станица за путничке кочије. Уза зид „Станице” стајали су чврсто загрљени младић и девојка.

Према њему је ишла група од пет до шест девојака и два младића, смејући се из свег гласа.

Наједном, међу девојкама је приметио ону од синоћ, обучену у костим шпанске играчице.

И она је њега препознала и нагло је застала. Са њом се зауставила и цела група, и Слободан је опазио како је девојка нешто брзо и живахно говорила младићу у гусарском оделу, са црним шеширом широког обода. Изгледало је као да су њих двоје почели да се о нечем расправљају. Најзад се „гусар” нагло одвојио од девојке и пришао Слободану.

- Извините, молим вас - обратио се Слободану са уобичајеном немачком учтивошћу. - Моје друштво и ја смо приметили да сте сами, па смо хтели да вас позовемо, ако вам то одговара, да нам се придружите. Идемо на игранку код Радемахера, свега два блока одавде. Познајемо добро власника и како је игранка само за „гешлосене гезелшафт”, мислили смо да би и вама било тамо пријатно.

Слободан је погледао према „Шпањолки”. Она му се питомо осмехивала.

- Велика вам хвала - казао је. - Било би ми врло драго.

Младић се мало изненадио Слободановим страним нагласком, али ако му је то и засметало није се ништа примећивало на његовом насмејаном лицу. Многи су Немци у то доба сматрали да су они на неки начин највеће жртве прохујалога рата и нису хтели да имају никакве друштвене везе са „ферфлухте ауслендер” (проклети странци), које су сматрали такође кривцима за њихову неславну пропаст и тешко послератно стање.

Младић се представио Слободану, а када је овај то исто учинио, руководили су се и он га је затим повео према осталима, који су стајали мало даље и стрпљиво чекали.

Пошто су се упознали, сви су весело пошли према Радемахеру.

У препуној сали су одјекивали звуци валцера. Највише је било омладине, иако су се ту и тамо видели средовечни парови, па и старији људи и жене, већином обучени у шарене костиме. „Гешлосене гезелшафт”, „затворено друштво”, значило је да се није могао макар ко да појави.

Тај појам припадања извесној класи (и најнижи друштвени слојеви су имали свој „гешлосене гезелшафт”) био је толико јак да су људи из једне групе гледали често на друге са ни-

подаштавањем, чак и са презиром.

По изгледу присутних и по њиховом понашању, Слободан је закључио да се налази у средини нижих чиновника, учитеља, ситних трговаца.

Чак и његове колеге на семестру били су подељени у групе по истој формули. Слободана су примили, ваљда због његовог углађеног понашања, у једну од највиших група. Сметало би му када би му неко од њих пребацио што улази у сувише пријатељске разговоре са овим или оним студентом. Он је одрастао у патријархалној породици, где се сматрало да све добре људе треба ценити, а они који то нису „далеко им лепа кућа”.

Валцер се завршио и оркестар је отпочео да свира танго. Наклонио се Лизи, Шпањолки, и она се, насмејана, у следећем тренутку нашла у његовом наручју.

- Знала сам одмах, чим сам вас синоћ видела како озбиљно корачате између оног људождера и трубадура, да нисте Немац. Одакле сте? - говорила је она неким меким, цвркутавим гласом.

- Ја сам Србин... - почео је Слободан.

- Србин?! - узвикнула је. - Мој стриц је био у Србији... - она је наједном застала - за време Првог светског рата - додала је тише. - Причао нам је да сте ви Срби невероватно храбар народ. Када се српска војска „повлачила”, говорио нам је, „жене и дечаци су пуцали на нас са кровова кућа и са дрвећа, само да би успорили наше напредовање”... Шта радите у Немачкој? - променила је нагло тему када је приметила да се Слободан наједном уозбиљио и почео да губи такт у игри.

Рекао је да је студент грађевинарства и испричао јој како је доспео до Немачке и Ахена.

Она је такође студенткиња. За годину дана ће дипломираати на учитељској школи.

Када су после игре сели за сто са осталима, „гусар” је однекуд извадио флашу „шнапса”. Сећајући се јутрошње главобоље, Слободан је за време целе вечери попио само две чашице.

Њих двоје нису много причали, али се цело вече нису одвајали једно од другог. Осећали су неку неодољиву физичку привлачност, у којој су речи изгледале сувишне.

Када су најзад, нешто пре два сата изјутра, гости почели да се разилазе, и они су се подигли.

- Хоћете ли да ме отпратите до куће? - шапнула му је у ухо.

- Свакако - казао је услужно.

Њих двоје су се одвојили од осталог друштва и пошли полако, држећи се под руку, према стану где је Лиза живела са

својим родитељима.

Причала му је о своме веренику који је погинуо на Источном фронту. Био је студент исте учитељске школе као и она. Познавали су се још из детињства. Он је мрзео Хитлера, за кога је веровао да ће упропастити Немачку, а презирао је и свога оца, који је био члан национал-социјалистичке партије. Отац је, по његовом причању, постао члан само зато да би добио лепу, велику кућу, која је некад припадала једној јеврејској породици.

Слободан је почео да прича о пустоши коју су Немци, и њихови пријатељи и савезници, нанели његовој земљи...

Када је разговор постао сувише озбиљан, она га је прекинула.

- Хајде да заборавимо све што је било, бар данас - узвикнула је и чврсто се припила уз његово раме.

Он је извукао своју руку испод њене и загрлио је. Није се противила.

- Овде живим - казала је када је ускоро затим застала пред једном вишеспратницом.

- Да ли ћемо се опет видети? - питао је.

Она је заћутала на тренутак и онда га је упитала тихо, тако да је једва чуо, не гледајући га у очи:

- Хоћете ли да вам покажем где ми живимо?

- То је добра идеја - казао је Слободан - само да не пробу-диммо ваше родитеље.

- Моји родитељи су јуче отпутовали за Келн - скоро је шапутала - да проведу неколико дана са дедом и бабом.

Попели су се ћутке на други спрат. Слободан је био као у неком трансу. „Значи, то је. Дошао је и тај дан”, говорио је самом себи.

Тек када је упалила светло у стану и скинула шпански огртач, могао је да јој први пут јасно, у пуној светлости, види црте лица. Знао је да је лепо изгледала, али да је овако лепо грађена, ипак није очекивао.

Пришао јој је, загрлио је и пољубио дугим пољупцем.

После тога, сећао се као кроз маглу како му је говорила да она није „таква” девојка, како она није никад спавала са младићем кога није добро познавала, како овде, у Немачкој, то није тако једноставно као у земљи из које је он дошао, и све тако нешто, док му се врло благо опирала. Онда, сва сећања су ишчезла у некој вртоглавици, у разбукталом пламену.

Лиза је приметила да је он невешт, али није ништа рекла.

Заспао је на њеном рамену негде око осам сати изјутра.

Око подне, пробудио га је мирис јечмене кафе. За неколико тренутака је мислио да се налази у бункеру, у своме гвозде-ном кревету. Онда се освестио и погледао око себе.

Лежао је на нормалном, меком кревету (први пут после много година), у малој, али врло чистој и уредној соби, пома- ло претрпаној намештајем и старим, породичним фотографи- јама на зидовима.

Већ је хтео да устане, кад се на вратима појавила Лиза у укусно скројеној ружичастој хаљини.

Учинио му се још лепша него када је синоћ скинула огр- тач.

Најзад си се пробудио - казала му је тихим гласом, села поред њега и некако га стидљиво пољубила.

У следећем тренутку изгубили су се поново за све што их је окруживало, за све што је некад било и што ће икад бити...

Негде предвече стигао је у бункер преморен, неиспаван, али у неком новом, непознатом расположењу.

БОЉЕ РАТ НЕГО ПАКТ

Целе те ноћи лежао је Слободан будан, отворених очију. Није то била она стара несаница која га је већ годину дана му- чила скоро сваке ноћи, када је жарко желео да заспи, да се од- мори, одбаци и заборави немирне, црне мисли које су га про- гониле, мучиле и исцрпљивале.

Била је то нека нова несаница, у којој није ни хтео да за- спи. Чинило му се да је први пут почео да сагледа цео свој жи- вот јасно, у оштрим обрисима, без икаквог заносења и зава- равања.

Искрсао му је пред очима његов предратни Добрин, ва- рошица са петнаест хиљада становника. Онда се сетио Лизи- них речи док му се још опирала: „Овде, у Немачкој, то није тако једноставно као у земљи из које сте ви дошли...”

Наједном му се указала Анђелка. Повишег раста, вижља- ста, витког струка, тамних, ватрених очију и густе, црне косе уплетене у две вितिце. Смешкала му се обрадовано, из даљи- не, као некад кад би га изненада угледала како јој прилази на корзу, или у малом парку, близу гимназије.

Забављали су се више од годину дана. Већином су шета- ли корзом, или су седели на клупи у парку и причали са оду- шевљењем о Достојевском, Гогољу, Пушкину, о проблемима живота и смрти, о будућности.

Није ни помишљао да је пољуби. Мисли да је чак ни ру- ком, случајно, није дотакао.

Један од његових другова, Жара Аврамовић, ишао је ви- ше од две године са Зорицом и још је није пољубио, иако је већ скоро годину дана говорио Слободану да се на то спрема, али се плаши да ће га она одбити и да ће је на тај начин заувек изгубити.

Јова, син лекара Синђелића, причао му је једном у пове- рењу (Слободан је морао дати часну реч да то неће никоме ка- зати), како је његов отац, доктор Синђелић, пронашао да се једна ученица шестог разреда заразила неком полном боле- шћу, да се директор гимназије уплашио кад му је то саопште- но и наредио гинеколошки преглед свих ученица петог, ше- стог, седмог и осмог разреда.

Замисли - казао је Јова - мој отац није могао да верује: по ред оне заражене, само још једна ученица није била невина!...

Да ли ће још некад видети Добрин? Анђелка ће се сигурно удати за неког другог. Једном му је казала да би волела да има „пуну кућу деце”. Ко зна да ли је и преживела рат?!

Почео је да се сећа оних узбудљивих, судбоносних дана у марту када је југословенска влада потписала пакт са Немачком, демонстрација у којима је и он учествовао, вичући из свег гласа: „Боље рат, него пакт”.

Пред очима му је искрснуо лик Миливоја Србијанца, ученика осмог разреда, високог, мршаваг са орловским носем и густим, црним брчићима. Те године је дошао из Шапца, и био једини у гимназији који је долазио на предавања у народној ношњи.

Пронашли су га негде, дали му Југословенску заставу и одредили да води поворку гимназијалаца, нешто шегрта, калфи и трговачких помоћника. Касније су им се придружили и многи други грађани, жене и деца.

Ускоро су улице биле закрчене масом света који се без икаквог реда кретао градом, певајући националне песме.

Локални Немци, који су сачињавали скоро половину становништва, повукли су се у своје куће, одакле су извиривали кроз спуштене завесе.

Маса народа се најзад зауставила пред црквом. Чули су се повици „Живела Југославија, живео краљ Петар!” Њих неколико су почели да певају: „Спремте се спремите, четници”, а остали су громко прихватили: „Силна ће борба да буде...”

Најзад се појавио и стари прота, дуге, беле браде и одржао подужи патриотски говор, који је завршио речима:

- И ми ћемо бити достојни наших славних предака.

„Срушићемо пакт” мислио је Слободан. „Најзад ће и моја генерација моћи да покаже колико вреди”.

- Нећемо изневерити наше велике савезнике, који су нас помогли у Првом светском рату - говорио је ватрено један омањи човек седе, проређене косе.

- Нећемо! Тако је! - викнуло је њих неколико у исто време.

- Ето, Грци се прославили тукући Талијане - узвикнула је једна постарија жена забрађена тамноплавом марамом. - Свет ће заборавити да Срби постоје.

- Какви Грци - казао је љутито крупан, средњовечан сељак са огромном, тешком торбом преко рамена. Очигледно је дошао у град да прода нешто, па се придружио демонстрантима.

- Видећеш кад ми Срби распалимо по Немцима, ако се само усуде да нас нападну!

После два дана, када је јављено преко радија да је генерал

Симовић извршио пуч и оборио владу која је потписала пакт са Хитлером, а млади краљ Петар званично постављен на престо, весељу није било краја.

Поново се формирала поворка иза Миливоја „барјактара”, опет су се певале националне песме и стари прота држао говор - само овога пута са сузама у очима.

Слободан је, пресрећан, провео цео дан са својим друговима, Стевом Марићем, Јовом Синђелићем и другим „националистима”, како су они сами себе звали, или „фашистима”, како су их окарактерисали комунисти.

Изненадило га је да комунисти нису учествовали ни на демонстрацијама 25. марта, а ни на прослави 27. марта. Он је мислио да ће се све политичке разлике заборавити, као што је то било за време Првог светског рата, али, изгледа да се преварио. Расцеп је сада био много дубљи.

Те вечери, када се касно вратио кући, казао је својој мајци, удовици:

- Мама, изгледа да ће бити рата. Хитлер нам ово неће опростити.

Његова старија сестра, студенткиња права, појавила се из своје собе са књигом у руци.

- Вера - обратио се сестри - хтео бих да и ти чујеш. - Поћутао је један тренутак и онда додао чврстим гласом: - Одлучио сам да се добровољно јавим у војску, да се борим против Немаца...

- Па, Слободане - прекинула га је Вера узнемираним гласом - ти имаш само седамнаест...

- То не значи ништа. Могу ваљда пушку да носим... уосталом, ускоро ћу да напуним осамнаесту.

Погледао је у мајку и приметио како је она својом лепом, уском руком, кришом обрисала сузе, али није ништа казала.

Следећег јутра је отишао код Стеве Марића. И Стева је хтео да се јави у војску. Пошли су заједно код Милоша Мркшића. И он је био спреман.

- Знате шта? - казао је Слободан - хајде да направимо списак свих наших другова, националиста, и да идемо од једног до другог, да се организујемо и да се сви заједно, као група, јавимо оном пуковнику, команданту места.

Тога дана, идући према списку, од куће до куће, накупили су преко сто педесет добровољаца. Нико их није одбио.

Када се враћао кући, наишао је на Бранка Марића, Стевиног старијег брата.

- Здраво, Слободане - викнуо је Бранко, прелазећи улицу крупним, енергичним корацима. - Чујем да вас неколико организујете добровољце. И ја бих хтео да се јавим, али ми моји не дају. - Погледао је пажљиво око себе, па када је видео да нема

никога у близини, казао је тишим гласом:

- Знаш да сам се много разочарао. Не само да нам не дају да се боримо против Немаца него траже да саботирамо нашу војску. Треба да говоримо војницима: „За кога да се боримо? За ону господу у Београду?” То су, кажу, директиве из Москве.

Поћутао је мало, па је додао:

- Знаш да мислим да изађем из Партије. Ја сам пре свега Србин. Мене се не тиче шта је Молотов потписао са Рибентропом.

Слободан се обрадовао. Са Бранком, братом свога доброг друга Стеве (и очеви су им некад, као младићи, били присни пријатељи), водио је дуге расправе о марксизму, материјализму, постојању или непостојању Бога. Кад год би се Бранко нашао у незгоди да одговори на неко питање, саветовао би Слободану: „Ти боље разговарај са Драганом Марковићем, он је поткован боље него ја. Ја само знам да су они у праву”.

Био је добричина. Као фудбалер и као капетан ДСК-а, главног добринског тима, врло популаран у граду.

Бранко је, чудним стицајем околности, постао „комуниста”.

Пре две године, као ђак осмог разреда гимназије, после једног литерарног састанка, на коме су се националисти и комунисти дуго расправљали, он се, иако није припадао ни једној ни другој групи, већ само „симпатисао” националисте, разјарио због заједљиве примедбе Боке Георгијевића, комунисте, о „такозваној, славној историји српског народа”, пришао Боки и тако га снажно треснуо, да је овоме напукла вилица.

Наставница српскохрватског језика, која је председавала жучној дискусији, а иначе била, по националистима, левичарка, поднела је писмени извештај директору, и Бранка Марића је Наставнички савет избацио из гимназије на годину дана.

Сада су комунисти, који су, опет по националистима, били мајстори да искористе сваку прилику, прогласили штрајк за целу гимназију, захтевајући, иако су добро знали да је то неизводљиво, да се популарни фудбалер Бранко Марић врати у свој разред.

Националисти, који су били против штрајка и сваког рушења ауторитета, били су присиљени да се придруже штрајкачима, да не би испало да се једино они слажу са неправдом која је нанета „сиротом Бранку”.

После штрајка Бранко се све више дружио са комунистима, спријатељио се са - по националистима - „салонским комунистом”, Драганом Марковићем, једним од водећих омладинаца и најзад, највише из захвалности „за све што су „за њега учинили”, приступио и сам СКОЈ-у.

- Ето, леба ми - наставио је Бранко - синоћ сам се на са-

станку посвађао са Драганом.

- Хоћеш ли да те унесем у списак? - питао је Слободан, је-два прикривајући своје узбуђење.

Бранко је мало поћутао.

- Запиши ме - казао је затим одлучно, својим снажним баритоном.

- Обрадоваће ти се брат кад чује - казао је Слободан.

- Шта сад треба да радимо? - питао је Бранко.

Слободан му је изнео свој план: сутра изјутра, отићи ће, заједно са Николом и Илијом, да преда списак пуковнику. Илију Марковића је изабрао зато што му је отац срески начелник, за сваки случај, ако штогод запне, а Николу Поповића као одрешитог, доброг говорника. Никола је био и омладински соколски старешина, који је умео да се сналази у свим могућим ситуацијама.

Поздравили су се срдачно и Слободан је у најбољем расположењу отишао кући.

Сутрадан, око десет сати пре подне, Никола, Илија и Слободан су се нашли у дугом, уском ходнику, испред канцеларије команданта места. Зауоставили су једног наредника и казали му да имају нешто важно да саопште господину пуковнику.

Наредник је ушао у собу одмах до пуковникове и после неколико минута појавио се са једним младим поручником.

- Господин пуковник је, због мобилизације, врло заузет - казао је мирним, помало важним гласом. - Изволите седите на ону клупу, а ја ћу видети да ли може да вас прими.

Дрвена клупа без наслона стајала је уза зид, преко пута командантове канцеларије.

Седели су мирно и стрпљиво више од пола сата. Официри су ужурбано улазили и излазили из канцеларије. Наједном, неко је почео громким гласом да грди и псује, употребљавајући најгоре речи српског језика.

Био је то очигледно пуковник који се наљутио на малог, пуначког капетана који је сваки час улазио и излазио из његове канцеларије, па је онда, изгледа, почео да виче и на неког преко телефона.

Следовање хране није, по свему судећи, стигло на време.

Вика није никако престајала и Слободан је приметио како је Никола Поповић све више бледео. Најзад се окренуо Слободану.

- Хајдемо одавде - казао је тихо - тај ће и на нас почети да галами.

- Нема разлога да се на нас љути - пожурио је Слободан да га умири - ми му нисмо ништа скривили.

Мало затим бука се утишала и онај исти поручник их је позвао да уђу код команданта.

Пуковник, крупан човек дебелог снажног врата и црне, проређене косе, седео је за великим писаћим столом и потписивао нека документа.

Када су ушли, погледао их је упитним погледом.

- Господине пуковниче - казао је Никола - ми смо дошли да се добровољно јавимо у војску. Имамо и листу од сто педесет наших другова, гимназијалаца, који би то исто хтели.

Пуковниково црвено, енергично лице се развукло у пријатан осмех. Нагло се подигао и срдачно се с њима руковао.

- Алал вам вера, младићи - казао је својим снажним гласом. - Док имамо омладину као што сте ви, нико нас неће победити. Ви сте достојни потомци наших јуначких предака.

Понудио их је да седну и онда је почео да им објашњава како сада, када је мобилизација у јеку, нема довољно униформи, и он их не би могао примити у регуларну војску, али, казао је, они су ипак дошли у прави час.

- Нама прети опасност од немачких падобранаца и пете колоне наших фолксдојчера - казао је. - Зато, ја ћу од вас да образујем једну специјалну чету. Имам у магацину двеста до триста старих пушака, нешто манлихерки, док је већина француске трометке још из француско-пруског рата - и он се мало насмешио - али то не треба да вас брине. „У рукама Мандушића Вука, свака пушка биће убојита.” - Застао је за тренутак. - Бићете под командом жандармеријског наредника - водника Гороње. Он ће вам показати како се рукује оружјем. Сутра му се, заједно са вашим друговима, јавите у осам сати изјутра, у општинској згради.

Пуковник је устао, руковао се поново са свом тројицом и још једном похвалио њихову националну свест.

Изашли су на улицу срећни због доброг исхода, али и помало разочарани што неће постати део „праве” војске.

Остатак дана су провели идући опет од куће до куће, по списку, да би обавестили своје истомишљенике о сутрашњем скупу.

Слободан је следећег јутра кренуо мало раније, мислећи да ће стићи у општину пре осталих, али га је чекало пријатно изненађење: у пространом општинском дворишту, поплочаном циглама, већ је било тридесет до четрдесет гимназијалаца.

Никола Поповић, осредњег раста, атлетске грађе, стајао је самоуверено на сред дворишта, испод старог, крошњатог ораха у живахном разговору са високим, кошчатим Гороњом. Чим је приметио Слободана, представио га је Гороњи као једног од три делегата.

Двориште се нагло пунило, и тачно у осам сати Никола их је постројио у четири реда и затим почео да их прозива. Сви

су били на окупу.

Кад је прочитао последње име на листи, Бранко Марић, сви су погледали задовољно у правцу где је Бранко стајао.

После прозивања, жандармеријски наредник-водник одржао им је подужи говор. Прво им је честитао на високој националној свести, а онда је почео да излаже шта се од њих очекује. На крају их је упитао колико њих зна да рукује пушком или пиштољем. Испало је нешто мање од половине.

Показао им је прво подужу француску трометку, а затим манлихерку. Објаснио им је како се пуне, пале и празне. После тога је узео једну шајкачу, савио је у левој руци тако да је формирала слово В, затим је десну шаку ставио усправно, усред прелома.

- Ево - казао је - овако треба да изравнате нишан са мушицом на пушци. Ако померим шаку овако, наниже, пребаћићу, а ако је померим на више, сувише је ниско. Исто тако улево или удесно. Када гађате, нишаните у сред непријатеља. Тако ћете га пре погодити.

Онда им је објаснио како да ставе бајонете на пушке.

- Ако дође до јуриша - казао је - па се неко мало и уплаши, треба да зна да се Шваба, с оне стране, много више уплашио.

На последњу примедбу сви су се слатко насмејали.

Тако се завршила целокупна војна обука добринске добровољачке чете.

Раздељене су им пушке, фишеклије са по тридесет метака и шајкаче.

Док су разгледали пушке и испробавали шајкаче, Стева Марић је негде пронашао радио и ухватио Радио Лондон.

„... Југославија је спасла своју душу”, говорио је неко. „Јуначки српски народ, достојан своје славне прошлости, одбио је да погне главу пред старим, добро познатим непријатељем...”

Окупили су се и заједно са Гороњом, пуни поноса, слушали пренос говора енглеског веледостојника, упућеног српском народу.

Иако су му ласкале лепе речи о „јунаштву српског оружја”, Слободана је бунило то што Енглез није споменуо Хрвате и Словенце.

„Није право”, мислио је, „ми ћемо се борити заједно са браћом Хрватима и Словенцима да сачувамо Југославију”.

Отац, стари србенда још од Првог светског рата, који му је улио безграничну љубав према српској историји и традицији, говорио му је од малена да смо ми сада „прво Југословени, па онда Срби. Заједно са Хрватима и Словенцима бићемо јачи, и од сада, нико више неће смети да нас нападне”.

У Добрину је било мало Хрвата и свега неколико словен-

начких породица. У његовом разреду је био један Словенац, Милан Кобалт, и то „добар Југословен”. Такође и један Хрват, Лорковић. Са Лорковићем је имао више пута препирке. Он је сматрао да би Хрвати требало да буду уједињени у својој властитој држави, која би обухватила Босну и Херцеговину, Далмацију, Срем и Славонију. Слободан није могао то да схвати, али, верујући да је Лорковић само један од врло малог броја Хрвата, то га није бринуло. После сваке расправе сетио би се како су Загрепчани оплакивали смрт краља Александра, и одмах би се смирио. А овога пута, и сам Мачек, водећи хрватски политичар, ставио се на страну нове владе. Срби и Хрвати, мислио је, ујединиће се још чвршће пред овом изненадном опасношћу и исписаће заједнички нове листове у историји Јужних Словена.

Са Слободановим мишљењем о братству и јединству слагали су се сви његови другови. Једино је Тоша, студент права и, у ствари, почетник удруживања и организовања националиста, од пре неколико година у добринској гимназији, изразио бојазан да се не појаве франковци и уз Мусолинијеву помоћ не „направе неко зло”.

Гороња и Никола Поповић су распоредили чету на десетине. Слободана су поставили за десетара једне такве јединице.

Задачи су им углавном били да патролирају пољанама и салашима који су припадали фолксдојчерима. Имали су право да уђу у сваку кућу ако им се нешто учини сумњиво.

Мислим да вас не морам опомињати на ваше владање, јер знам да ћете одржати достојанство српских ратника - казао им је Гороња одмах на почетку. Не заборавите само да су то највећим делом беспомоћни цивили.

Патроле, су се, након неколико дана, претвориле у пријатне изласке изван града, у пашњаке, њиве, воћњаке, већ дотакнуте првим дахом пролећа. Равницом зазелениле ливаде, набујала трава. У врбама потерале нове стабљике из наоко сувих грана. Врбе се осенчале меком, жућкасто-зеленкастом бојом. По воћњацима трешње и вишње у пуном цвату. Из башта, ту и тамо, ветар пренесе сладуњави мирис расцветаног зумбула. Испупели листови јоргована: до малопре згуљвани, стегнути у жућкасте замотуљке један поред другог, зарачвали, почели да се шире и одвијају. Шумарци иако још увек прозирни, оживели, а иза, наткрили их крошњати хрстови са још голим, испруженим гранама упртим у небо. Понека ласта пролети реским, плавакастим ваздухом, испуњеним веселим цвркутањем птица. Негде, из даљине, заклепеће клеветуша на овну-предводнику, заблеје овце, зарже немирно коњ, залају пси.

Са пушком о рамену (Слободану је допала трометка, а

мајка му је дала очеве баканце и кожне доколенице које је отац употребљавао када је ишао у лов), лутали су меким колским путевима, још влажним од мартовских киша.

Било је нечег романтичног у томе патролирању. Сећали су се хајдука, ускока и четника који су у име слободе, исто овако један за другим, тражећи сенке и жбунове да би се прикрили од непријатељских очију, ходали српским земљама стотинама година.

Неко је донео исечке чланака из „Политике” који су у последње време излазили у наставцима под насловом „Четнички начин ратовања”. Никада у својим младим животима нису ништа проучавали са већом пажњом. Научили су како да се крећу у „тројкама” и „четворкама” по разноврсним теренима, како да нечујно пузе по трави, како да изненаде непријатеља и како да се, после напада, изгубе без трага и гласа.

Ускоро, њихов број се повећао на двеста педесет и стално је растао. Пришли су им и многи младићи који нису били у организацији. Највише је било гимназијалаца, али су све више долазили трговачки помоћници, калфе и момци из околних села који још нису били позвани на одслужење војног рока.

Гороња је на сред дворишта, испод гранатог ораха, наместио повећи сто, за којим је седео док је уписивао имена нових добровољаца.

Једном у пролазу Слободан је застао у близини стола. Чуо је Гороњин чврсти глас, глас војног заповедника: „Како се зовеш? Одакле си? Колико имаш школе?”

Када је записао све податке, Гороња је спустио држало и перо у мастионицу и после краће паузе упитао младића тишим гласом:

- Зашто хоћеш да будеш војник?

Младић, сељак из оближњег села, који је стајао пред Гороњом мало погурен и збуњен, наједном се усправио.

- Хоћу да се борим против Немаца - одговорио је.

- А зашто?

- Зато да одбраним нашу земљу.

- А знаш ли ти - питао га је Гороња јачим гласом - да се у рату и гине.

- Знам - одговорио је младић одрешито, такође повише-ним гласом. - Ако затреба, ја ћу и дагинем.

Мора бити да је Гороња читао Веселиновићевог „Хајдук Станка”, помислио је Слободан и нехотице се насмешио. Ова су га питања и одговори подсетили на онај део где је Зека Буљубаша испитивао нове хајдуке, пре него би се одлучио да их прими у своју чету.

„Можда се ништа битно и није изменило од оних, јуначких дана”, мислио је док је излазио на челу своје десетине

кроз пространу дрвену капију општинског дворишта.

Анђелку није видео још од веселих демонстрација 27. марта. Вероватно се вратила кући, на село. Поред добровољаца, и многи други гимназијалци су напустили школу, а директор гимназије је одлучио да привремено обустави наставу, „док се ситуација не рашчисти”.

Кроз Добрин су све чешће пролазиле колоне војника и по који ескадрон коњице, а једног дана прозори на кућама затресли су се од десетак тенкова.

Нико више није сумњао да ће бити рата.

Јутром 6. априла, пронела се кроз Добрин вест муњевином брзином да Немци бомбардују Београд и да је већ погинуло десетак хиљада људи, жена и деце.

- Како је то могуће? - питали су се неки у чуду. - Зар Београд није проглашен за „отворен град?”

- Баш се то Хитлера тиче - одговарали су други. - Зар мислите да он признаје међународне уговоре?

У општини, добровољци су опет пронашли онај радио. Београдска станица је преносила старе српске маршеве.

Радио Лондон је потврдио вест. Преко двадесет хиљада мртвих и рањених људи, жена и деце. Многе историјске зграде разорене. Народна библиотека у пламену.

Ухватила их је туга. Ћутали су подуже, свако у својим мислима.

- Платиће то они, скупо - казао је неко љутито.

Остали су се сложили и, ускоро, туга се претворила у срцебу.

Међу њима се појавио Гороња.

- Чули сте шта су Немци урадили - казао је. - Разорили су нашу престоницу. Чујем да су нас њихове трупе нападе са неколико страна. Ми ћемо све учинити да их задржимо и одбацимо, као и 1914. Нека нам Бог помогне.

Скинуо је полако своју капу, погледао у небо, и у широким замасима прекрстио се својим великим, кошчатим прстима.

Сви су и нехотице скинули шајкаче и прекрстили се.

Гороња им је онда казао да се од овог дана и њихова улога променила: поред патролирања, чуваће и таоце. Објаснио им је да је већина најугледнијих фолксдојчера већ похапшена од жандара и полиције и да су сви они смештени у позоришну зграду, недалеко од општине.

Приметио је да је његово саопштење о таоцима примљено мртвом тишином, па је почео да им излаже важност талаца у ратним временима, а нарочито у ово доба када се очекује саботажа од већег броја локалних Немаца, за које се зна поуздано да су организовани и да имају радио-везу са Немачком.

- Шта ће бити са таоцима ако фолксдојчери направе нешто? - упитао је један.

- То ће војни, преки суд да одлучи - уследио је кратак одговор.

Када је Слободан предвече тога дана отишао кући да узме пресвлаку (од сада ће морати да спавају у општини), чекале су га забринуте мајка и сестра.

Поздравио се са њима готово весело.

- Ето - казао је - силни Хитлер је покорио целу Европу, па сада мисли да ће и са нама тако лако да казала је.

- Чуо си како је Београд страдао - казала је Вера.

- То ће их скупо коштати - одговорио је Слободан.

Мајка је само ћутала и гледала га тужно својим светло-смеђим очима.

- Мама - окренуо јој се - немој да се бринеш. Ја ћу да pazим на себе.

Понудила га је да нешто поједе.

Док су вечерали, он им је живо препричавао згоде и незгоде са патролирања.

Код једног фолксдојчера су нашли скривена, расклопљена коњска кола у пласти сена. Кокошке рашчепркале сено, па откриле један део руде. Немац, сав пребледео, почео да дрхти, а они се насмејали и помогли му да поново, овога пута много боље, затрпа у руду.

- Неки сиромаш, са малом кућом и нешто земље - казао је Слободан. - Које требају његова кола?!

Није им споменуо таоце. Било му је нелагодно и да мисли на ту непријатну дужност.

После вечере мајка је ставила цезву са водом и док се кафа кувала, донела је из друге собе завежљај са херцеговачким дуваном, жутиим као дукат.

- Па ти знаш, мама, да ја не пушим - погледао ју је зачуђено Слободан кад је ставила дуван на сто, испред њега.

- Ето - казала је она смешкајући се - данас сам била на пијаци и видим неки Херцеговци донели листове дувана. Сецкали су га по поруцбини оштрим ножем и то невероватно брзо и вешто. Тако је лепо изгледао и мирисао, да нисам могла да одолим. Хајде, ево ти и папирићи па зави... - Поћутала је мало. - Ни твој покојни отац није пушио, али за време Првог светског рата покаткад би запалио цигарету. Нарочито за време оних најтежих дана.

Завио је некако цигарету и запалио. Заиста му је пријао мирисни, плавкасти дим уз јаку, црну кафу.

Много касније, после свих мука кроз које је прошао, када се сетио тог „херцеговачког дувана”, постало му је јасно зашто га је његова добра мајка наговарала да запали цигарету.

Те исте вечери Слободан је седео на столици на сред стране позоришне дворане, окружен сламарицама на којима су лежали таоци. Два добровољца из његове десетине су стражарили испред врата зграде. Само неколико слабих сијалица су осветљавале салу, док су прозори, као и сви прозори у граду, били замрачени.

Већина Немаца су лежали на леђима, отворених очију. Мало ко је од њих спавао. И нехотице се ставио у њихов положај. Замислио је себе на једној од тих сламарица, покривеног грубим, војничким ћебетом. А на овој, истој столици, седи Немац са шлемом на глави... Сетио се и свога оца који је, вероватно, исто овако лежао на некој сламарици када је био интерниран за време Првог светског рата у близини Пеште.

Осећао се нелагодно са својом трометком преко крила, међу овим беспомоћним људима. Избегавао је да се сусретне са њиховим, очигледно заплашеним погледима, а кад не би успео у томе, насмешио би се љубазно као да је хтео да их умири. „Колико би било лепше”, мислио је „да сам сада негде у првом борбеном реду, где звижде меци, а бомбе експлодирају”.

Мало после поноћи неки млађи човек је наједном почео кроз сан да виче: - Упомоћ! Хоће да ме стрељају! Немци око њега, некако постиђени пред Слободаном, почеше да га смирују. Једва су га разбудили.

Један од оне двојице стражара из његове десетине отворио је врата са пушком „на готовс”.

- Шта је, шта је било? - питао је Слободана, узбуђено.

Све је у реду - казао је Слободан не дижући се са своје столице. - Један... човек - замало да није казао „талац” - је изгледа нешто страшно сањао.

Једва је дочекао један сат после поноћи, кад је њега и његове другове сменио омањи, енергични десетар Воја, ученик шестог разреда гимназије.

Кад је излазио из сале, погледао је још једном иза себе. Већина талаца је још увек лежала на леђима, отворених очију.

Код самих врата, учинило му се да је препознао некога. Погледао је поново. Није било сумње: тај велики, крупни човек који га је покривен ћебетом све до округле, глатко избријане браде, пратио својим малим, полузатвореним очима, био је господин Вагнер, власник једног од два локална биоскопа. Упознао се са њим пре неколико месеци, када је свратио да види како његов школски друг, Раша Томић, исписује велику, огласну таблу изнад улазних врата биоскопа.

Насмешио му се, али је господин Вагнер само затворио очи.

Следећег јутра, када је Никола читао наредбу за тај дан и када је Слободаново име прочитано међу онима који иду у патролу, одлакнуло му је. Ноћас се носио мишљу да замоли Никола да га ослободи стражарења, али јутрос, онако испаван, предомислио се. Нико није био одушевљен чувањем талаца и не би било лепо да искориштава своје пријатељство са Николом. „Кад могу други, морам и ја”, помислио је.

И та мисао, која му се први пут јавила тога дана, пратила га је касније кроз године рата и често му је олакшавала недаће које су га сустизале.

Добрином су све чешће пролазили сиви редови војске, дуги низови коњских кола која су носила ратну спрему и храну, са људима и коњима све заморенијим и прашњавијим.

Чудили су се становници Добрина: како то да једни иду у правцу Србије, а други од Србије, ко зна куда!? Почело је већ да се шапуће: исти пукови који су пре два дана прошли у једном правцу, виђени су данас да пролазе кроз Добрин у супротном, само овога пута још уморнији, још прашњавији.

И онда, трећег дана рата, чула се први пут тихо изговоре-на реч: саботажа. Хрвати? Комунисти? Или и једни и други!?

Нека немирна сен се увукла и у добровољце. Шта се то дешава? С једне стране су се шириле вести о победама: генерал Недић уништио целу немачку оклопну дивизију, Црногорци потукли Италијане на албанској граници и њихови батаљони зашли дубоко у Албанију... А са друге стране: неки Хрвати који себе називају усташама, на челу са Антом Павелићем, једним од организатора атентата на краља Александра, прогласили усред Загреба „независну државу Хрватску”.

Првим вестима су сви радо веровали, али овој другој нису, иако их је потајно узнемиравала.

Слободан је тражио Тошу, студента права. Казали су му да је на стражи испред позоришне зграде. Већ је чуо да је Тоша одбио положај десетара. „Ја нисам рођен да будем војник”, казао је. „Борићу се као обичан борац.”

- Тошо, шта се ово дешава? - питао га је кад је стигао пред позоришну зграду.

Тоша, младић осредњег раста, енергичних покрета, скинуо је са рамена своју дугу трометку и наслонио се на њу као пастир на тољагу.

- Није добро, Слободане - казао је својим звонким, сигурним гласом - Хрвати су нас, изгледа, изневерили. Не знам колико присталица има Павелић и колико ће Хрвата издати Југославију, али се плашим да ћемо и са њима морати да се носимо. А за комунисте сигурно већ знаш: они све отвореније говоре против рата и наговарају војнике да баце оружје и иду својим кућа-

ма. Прочитао сам негде, мислим у „Билтену”, да имају споразум са Павелићевим усташама о заједничком разарању Југославије.

Слободан се, потиштен, вратио у општину. Сетио се свога разговора са Бранком Марићем од пре неколико дана. То што је Тоша прочитао не би морало да буде тачно, али с обзиром да му је и Бранко нешто слично испричао, није више било сумње: неко се велико зло спрема.

Расуло је сваког дана бивало све очигледније. Улицама су пролазили, у гомилама, ногу пред ногу, изморени, неиспавани, изгладнели војници. Изнурени коњи, опуштених глава, вукли су коморска кола са великим напором.

Шапутало се да су Немци продрли у земљу са свих страна, скоро без икаквог отпора, и да су се наше јединице почеле окупљати у Србији где ће доћи до одлучујуће битке.

Слободан, Илија, Бранко, Стева и још њих неколико почели су се договарати да пређу у Србију.

Дан пре него су Немци ушли у Добрин, било их је преко двадесет. Сетили су се Бранковог пријатеља, Јеврејина, Душана Рота, аутомеханичара, па су и њега укључили у групу. Он је покушао да покрене један напуштени војни камион, али без успеха. Мотор је био у реду, али није било бензина.

Улице су биле препуне војника који су, или напустили своје јединице или су се изгубили у општем метежу обезглављених људи, напуштених кола и камиона, испрегнутих коња, о којима се нико није старао.

Следећег дана, искупљени у општинском дворишту - сада их је било преко стотину - договарали су се како да крену према Србији, кад се међу њима изненада нађе Гороња.

- Децо моја - казао је - изгледа да је све изгубљено. - Иако је на изглед био прибран и говорио мирним, сигурним гласом, Слободан је приметио да му је доња усна подрхтавала. - Имам поуздане податке да су немачке моторизоване трупе у овом тренутку свега четири километра од нас. За један сат ће ући у Добрин. Ја сам већ наредио да се таоци пусте. - Поћутао је један тренутак. - Ставите своје пушке овде - казао је неким безбојним гласом - напред дворишта, заједно са фишеклијама и шајкачама, па идите лепо својим кућама.

- Ја се не предајем тако лако! - викнуо је онај младић из оближњег села, кога је Гороња пре неколико дана испитивао зашто хоће да буде војник.

- Ми сад не можемо ништа да урадимо кад је наша војска у расулу - казао му је благо Гороња. - Изгледа, по свему, да смо ми Срби издани.

- Ја пушку не дам - наставио је младић, па се онда окренуо осталима који су стајали око њих двојице, у кругу, оборених глава.

- А ви, шта вам је одједном? Знали сте да парадирате по Добрину са пушкама о рамену, а сада, када је дошло „станипани”, ви се, мајчини синови, препали!

- Немој тако да говориш - казао му је оштрије Гороња.

- „Иди мудро, не погини лудо”, каже наш народ. Била би права лудост да ми сви овде изгинемо. „Биће дана за мегдана.” Српски народ ће се, као и увек у својој историји, организовати по шумама и једнога дана истерати Немце, а не смемо да заборавимо ни наше велике савезнике.

Један по један, добровољци су прилазили Гороњи и пред њим полагали пушке на гомилу.

Међу последњима предао је своју пушку и млади сељак.

Тешка срца, Слободан је кренуо својој кући. Једва је сдржавао сузе. Гороња је био у праву, али он се осећао постиђен, изгубљен у својој немоћи и незнању.

Ишао је главном улицом, пуном гранатих липа које су већ увелико зелениле. Био је леп, сунчан дан, пун мириса љубичица и цвркута немирних врабаца који су у малим јатима час слетали на калдрму, час узлетали на кровове кућа, као у некој веселој, раздраганој игри.

Приметио је да је улица, наједном, опустела. Свега две-три особе су, као и он журиле некуда.

Преко пута улице, видео је две старије девојке, Јеврејке, како стоје испред своје мале, деликатесне радње.

Слободан је покатак свраћао код њих да купи неке ситнице. Биле су ћерке високог човека проседе брадице и достојанственог изгледа, који је прошле године изненада умро од срчаног удара. У укусно намештеном излогу било је неколико поморанци и три ананаса, окружени кутијама увезене чоколаде и теглама пуним шарених, свиленкастих бомбона.

Када су им се погледи срели, Слободан се силом насмешио. Њих две, увек насмејане и спремне за шалу, отпоздравиле су озбиљно, са једва чујним: добар дан.

Одмах, у следећем тренутку, чуо се звук мотора. Све троје су, у исти мах, погледали у правцу из којег је долазио звук.

Слободан је пожурио. На крову једне куће приметио је два бела голуба, како су у љубавној игри спојили кљунове. Хука мотора је бивала све јача. Још само неколико зграда, пре него скрене у своју улицу.

И онда, наједном, појавио се моторциклиста у плавастој униформи, са шлемом на глави и машинком обешеном преко груди.

То је био први немачки војник кога је он видео. Лица опаленог од сунца, намрштених обрва изнад плавих очију, гледао је оштро око себе. За њим, на двадесетак метара, возио је други, трећи. Већина возила је имала приколице у којима је седео

по један војник. Учинио му се да сви изгледају као и онај први, и то некако нестварни, као да су наједном изашли из књи-ге у бојама, или из неког филма.

Касније се сећао још једне мисли која му је, тих тренутака, пролетела свешћу: То су, значи, војници тих моћних, немачких армија које су покорице целу Европу. На неки начин, не изгледају непобедиви...

Почели су да се чују узвици: „Хајл Хитлер!” Прво један, а онда све више. Локални Немци су, пресрећни, излазили из кућа да поздраве своје „ослободиоце”.

Стегнутих зуба, Слободан је журно скренуо у своју ули-цу.

Када је скоро утрчао у кућу, казао је мајци и сестри, док су му усне подрхтавале: - Све је свршено! Немци улазе у До-брин. Сад сам их видео својим очима.

- Да те негде сакријемо - казала је Вера.

- О не - упао јој је у реч Слободан. - Сад шта је, ту је. Шта буде другима, биће и мени. - Поћутао је један тренутак. - Али, замислите ви, да Немци уђу у Добрин, а ниједна пушка да не опали!

Касније, кад је размишљао о тим првим данима окупације, није никако могао да се сети шта се све догађало и којим редом. Остала су му само бледа сећања на вести да је војска потпуно разбијена, капитулација потписана, а млади краљ, са краљев-ском породицом и највишим владиним функционерима, пребачен авионом до Лондона. Већина војника и официра који су се затекли у Добрину скупљени су на игралиште ДСК-а, одакле су после неколико дана послати железничким вагонима за Немачку, у заробљеничке логоре. Касније је чуо како су неки домаћи Немци скидали еполете нашим официрима, бацали их на земљу, затим их газили ногама. Причало се како је међу њима био и онај Вагнер, власник биоскопа, и како је он ишамарао једног младог потпоручника кад му је овај рекао да се од сада пази, јер ко плуње на част српског официра неће остати некажњен.

Тог истог дана један немачки капетан је извукао из хол-стера пиштољ и на месту убио нашег прегладнелог војника, који је стао по други пут у ред испред казана са храном. Вој-ник је у својој групи био највиши растом, и Немац га је, очи-гледно, запазио.

Причало се да је Срем, заједно са Босном и Херцегови-ном, постао део „Независне државе Хрватске”. Далмација је припала Мусолинију. Бугари су добили јужну Србију, Арнау-ти Косово и Метохију, а Мађари умарширали у Бачку. Србија је, мање-више, остала у границама београдског пашалука. Ни Црна Гора није боље прошла: њу су запосели Италијани. Не-пријатељи српског народа су најзад успели да раскомадају Ју-

гославију и поделе Србе.

Ускоро је видео и неколико усташа. Били су обучени у ју-гословенске униформе, али су на новим капама носили вели-ко, метално слово „У”.

Стева му је казао:

- Ко зна, можда ће нам, ипак, бити лакше под хрватском влашћу, него, директно, под Немцима. Са већином Хрвата смо, у сваком случају, имали врло добре односе, а на крају крајева, браћа смо, а ваљда и они знају „ко неће брата за бра-та, тај ће туђина за господара”.

Слободан му није одговорио. Није знао шта да мисли.

Добринским улицама су патролирали наоружани, млађи фолксдојчери, у нагланцаним чизмама, црним униформама и црвеним тракама на рукавима, на којима су били утиснути цр-ни, кукасти крстови.

Једног поподнева, када се Слободан враћао од Стевине куће, тек што је завио у главну улицу, наишао је на Вагнера, који је излазио из ресторана.

- Еј, дечко! - викнуо му је у лице док су му се пуначки, свеже избријани образи нагло зацрвенели - зар си мислио да те ја нећу препознати?! Само се припази, јер ћемо те овако, уза зид - и он је подигао руке као да у њима држи пушку коју је нанишанио на Слободана. - Знаш ја вас Србе!

Слободан је застао. Осећао је да је најбоље да не каже ни-шта, али је гледао господину Вагнеру право у очи.

Немац му је још једном запретио, затим се нагло окренуо и отишао у другом правцу.

Слободан је одлучио да о овоме сусрету не прича мајци и сестри да их не би још више забринуо.

Био је ту и тамо и по који светлији тренутак. Обесни мла-дићи, фолксдојчери, зауставили на главној улици осамдесето-годишњег фрушкогорског калуђера и тражили да подигне ру-ку и каже: Хајл’ Хитлер.

Калуђер је био човек огромног раста, усправан и поред својих година.

- Врло радо, децо - казао је својим још увек снажним гла-сом, одмахнуо руком као да тера некога од себе, и затим узвик-нуо: - Хајд’ Хитлер.

Једно вече, свега четири недеље од уласка Немаца у До-брин, засвирале су сирене и зазвонила звона на католичким црквама.

Одмах потом неколико камиона пуних наоружаних фолк-сдојчера пројурило је градом.

Пронела се вест да су четници напали немачки штаб у оближњем селу. Ускоро се чуло далеко пушкарање и потмули звуци експлозија.

Српски становници Добрина су почели да дижу главе, и кад се сретну на улици да се једни другима веселије јављају.

Узбуне су се поновиле још неколико пута, и једног дана стиже вест како су четници зауставили аутобус, свега неколико километара од Добрина, и наредили путницима да изађу на друм.

Међу путницима био је и Вагнер, власник биоскопа.

Четници су их постројили у ред. Један млади потпоручник је ишао од једног до другог и загледао им се у лице. Стао је изненада испред Вагнера.

Откопчао је дугме на холстеру и полако извукао револвер.

- Да ли ме се сећаш, хер Вагнер? - упитао га је повишеним гласом, тако да би га сви присутни могли чути. - Ја сам онај официр кога си ти смртно увредио. - А сећаш ли се војника кога је твој капетан убио због једне порције чорбуљака? То је био каплар из моје чете... Нећеш више никада скидати и газити еполете српског официра.

Убио га је једним револверским метком.

Вагнеру је приређена свечана сахрана са почасном стражом и великим бројем фолксдојчера. Испраћен је као прави херој „Новога поретка”.

Слободан је прво осетио задовољство због „праведне освете”, а и извесно олакшање што не мора више да стрепи да ће поново срести оне мале, зле очи. У исто време био је срећан што нико није присуствовао њиховом сусрету од пре неколико дана, јер се причало да је онај потпоручник имао везе у граду које су га обавестиле о путовању власника биоскопа.

Међутим, тек после дан-два, када је размишљао о свему што се десило, почео је да осећа извесну нелагодност. Није баш морао да га убије, мислио је. Могао је само да га премлати, да му да двадесет пет батина пред свима, или да га на неки други начин понизи. Али, зар то не би још више озлоједило Немца? Можда би се и на њему, Слободану, осветио?! Ни тај га одговор није потпуно смирио. А што се тиче оног сиротог каплара - то су Немци учинили; ми, Срби, ми не убијамо разоружане непријатеље.

После сахране четнички напади су престали. А и домаћи Немци као да су се смирили. Они млађи нису више гледали Србе дрско и изазивачки, нити су им добавивали неслане шале. Стари калуђер, кога је рат затекао код рођака у Добрину, могао је опет да се креће улицама града.

Ускоро се прочуло да су усташе почеле да убијају Србе у Босни, Херцеговини, Лици и Кордуну. И то не само људе него и жене и децу. Кажу: хоће чисту Хрватску, без Срба, Јевреја и Цигана. У Бањалуци су натерали Србе и Јевреје да до темеља сруше велику, нову српско-православну цркву, а бањалучког свештеника су удавили у Врбасу, пошто су га претходно мучи-

ли на најзверскији начин. Стизале су вести и о мучењима и убиствима других црквених великодостојника, као митрополита дабро-босанског, Петра, владике горњокарловачког, Саве, и многих других свештеника и калуђера.

Говорило се и о насилном превођењу неколико хиљада Срба у римокатоличку вероисповест.

Слободан, као и његови другови, прво није хтео да верује да би Хрвати могли тако нешто учинити нама, Србима, који смо их примили као истинску браћу. Додуше, било је неправде на многим странама, што се могло разумети, због младости нове државе. Али, сматрали су да би се ситуација свакако добром вољом и доласком нових нараштаја мало-помало могла поправити.

Међутим, скоро свакодневно стизале су вести о масовним убиствима, рушењу и паљењу цркава, покатоличавању, са именима места и приближним бројем побијених.

Очевици су говорили да Савом плове унакажени лешеве људи, жена и деце, понекад повезани једни за друге, као кладе, са причвршћеним написима: „Путујемо за Србију”, или: „Срби за Србију.”

У Србију су почеле да стижу избеглице. Прво њих неколико, па онда, из дана у дан, број је нагло растао, тако да су ускоро хиљаде људи, жена и деце, прелазили Саву и Дрину. Многима од њих су побијени родитељи, браћа и сестре, синови и ћерке, а неки су и сами побегли са масовних стрељања и клања, пуни језивих призора. Из Бачке су долазиле вести да су Мађари такође почели да масовно убијају Србе. Из јужне Србије и Косова се чуло да Арнаути убијају Србе и присвајају њихове куће и имања.

Гутић, усташки великодостојник у Бањалуци, изјавио је хрватским новинарима: „Друмови ће зажељет Србаља, а Србаља више бити неће.”

Иако је Добрин, као и цео Срем, припао „Независној држави Хрватској”, домаћи Немци су узели целу локалну власт у своје руке. Малом броју добринских Хрвата то се није свидело, па, иако је постојало међусобно трвење, они су углавном морали да ћуте.

Та ситуација у Добрину је, у свеопштем злу, ипак добро дошла Србима у граду, који су прошли боље него њихова браћа на другим местима. У Сремској Митровици, сада „Хрватској Митровици”, похватили су виђеније људе, нарочито интелектуалце, међу којима и Слободановог течу, и једне ноћи их стрељали.

Из Пакраца су чули да је Слободанов стриц, чика Васа, заједно са своја два сина, инжењера, такође стрељан.

Једно поподне Слободан је срео на улици Лорковића, ко-

ји се очигледно негде журио.

- Ето шта твоји Срби раде у Босни - казао је узбуђено Слободану. Почели су нападати усташке станице и убијати наше дечке. Хоће да нас омету у напорима на изградњи нове Хрватске. Једна сатнија наших оружника проћи ће кроз Добрин, на путу за Босну. Ја идем сада на железничку станицу да их поздравим. Казаћу им да побију све бандите, да не оставе ни дете у колевци...

Слободан је занемео. Тај углађени младић, лепих манира, овако избезумљен, пун мржње...

Лорковић му није дао времена да ишта каже. Наставио је ужурбаним, скоро трчећим корацима према железничкој станици.

Слободан је такође пожурио у супротном правцу, као да би желео да побегне од оних страшних речи. У свести су му почеле да искрсавају, грозничавом брзином, слике преплашене дечице, „оружника“ који прилазе колевкама са исуканим бајонетима, ужаснутих мајки које покушавају да заштите своју децу.

Скоро је налетео на Тошу.

- Куд си се тако залетео? - упитао га је.

Испричао је Тоши о своме сусрету са Лорковићем.

- Замисли - казао је Слободан, још увек задихан - тако нешто од Лорковића! Ко би се томе надао?!

Тоша је само одмахивао главом.

- Што је најгоре - казао је најзад - ситуација је тако безнадежна да нам сада нико не може помоћи. Немци су нас предали на милост и немилост Хрватима, Мађарима и Арнаутима. У Србији је ситуација још најбоља, али ко зна колико ће то трајати. - Поћутао је један тренутак. - Разговарао сам јуче са човеком који је пре неколико дана дошао из Београда, - наставио је - каже ми да неки комунисти у Србији сарађују са Немцима. Гестапо је забранио књигу Истина о СССР, коју је пре рата објавио инжењер Милосав Васиљевић, са објашњењем да је она уперена против немачког савезника и, као таква, не сме више да се продаје. Имам књигу, ако хоћеш да ти је позајмим. У њој Васиљевић, пред осталог, објашњава како СССР није „мајка Русија“.

Опростили су се и отишли сваки својој кући, дубоко замишљени и потиштени.

Слободан је ушао у кухињу, из које се ширио пријатан мирис качамака који се, формиран у повеће кнедле, пржио на луку и мало масти, попрскан ситном, црвеном паприком.

Мајка га је дочекала са благим осмехом.

- Ето - казала је као да се извињава - опет качамак.

- Не брине, мама - казао је Слободан - ти знаш колико га ја волим... кад га ти спремиш.

Нова држава је издала и нове новчанице; уместо динара, куне. Њих троје су живели скромно, на чиновничкој пензији која је остала иза оца. Међутим, за куне се могло из дана у дан све мање купити, а и хране није било у изобилју, као некад. На пијаци су тезге биле полупразне. Сељаци ваљда нису имали поверење у куне, а можда им се није ни долазило у Добрин, који је врвео од наоружаних фолксдојчера, немачких војника и, све више, хрватских. У многим селима већина становника није још ни видела регуларну немачку војску.

СЕДЕЉКА

Крајем месеца маја Слободан је позван код рођака Ђоке Недељковића. Ђока је позвао неколико својих колега и колегиња, да се састану и мало попричају. Но Слободану се није ишло. „Ко сада да иде на журеве у овим временима”, мислио је. Међутим, на сам дан састанка предомислио се. Желео је ипак да се види и исприча са ђацима из свог разреда.

Кад је стигао у велику и лепу кућу Недељковића, изненадио га је нови, скупоцени намештај у трпезарији и салону, са великим концертним клавиром, уместо једноставног, удобног старинског намештаја. На зидовима су висиле слике, пејзажи, мртва природа и један портрет младе, врло лепе жене, у дебелим, златним рамовима.

- Шта је то? - упитао је Ђоку. - Нисам знао да сте купили...

- Полако, полако - прекинуо га је тихим гласом Ђока - нећу да други чују. Тај смо намештај примили да га сачувамо за јеврејску породицу Штајнер. Са њима је мој отац имао трговачке везе.

Друго изненађење је било када је међу младићима и девојкама видео и Боку Георгијевића, комунисту, оног истог младића кога је Бранко Марић треснуо кад је овај направио саркастичну примедбу о „славној српској историји”, на литерарном састанку.

Иако се Ђока није мешао у политику, није волео комунисте, јер су хтели „све да руше”. Кад је видео Слободанов упитни поглед, шапнуо му је:

- То га је моја мама позвала. Она ја добра с његовом мајком.

„Свакако”, помислио је Слободан. „Хоће тетка Ленка да са свима ухвати везе, за сваки случај.”

Кад је Слободан ушао у трпезарију, тетка Ленка, снажна, висока жена, сипала је присутнима кафу, док су се они послуживали питом од јабука, штрудлом од вишања и штрудлом од мака. Казала им је да је то права, чиста кафа. За већину гостију, у време несташице, ово је заиста била права гозба.

Ђокини родитељи су били имућни земљопоседници, којима рат није сметао да наставе удобан живот.

- Здраво, Слободане! - узвикнула је радосно тетка Ленка. - Драго ми је што си дошао. Већ сам се уплашила да се нећеш појавити. Како су мама и Вера? - па и не слушајући његов одговор, казала је некако убрзано:

- Седи преко пута Боке, ту има празно место.

Учинило му се мало чудно што је тетке стало да он седи не баш ту, преко пута Боке Георгијевића, кад је било још неколико празних столица и кад би он радије сео поред њеног сина Ђоке, на крају стола, али је на то одмах заборавио. Међутим, касније, када се седељка завршила, мислио је да је нашао и за то одговор.

Сео је на понуђену столицу између Ранка Ристића омањег младића пошироког носа и дебелих усана, које као да су увек биле развучене у осмех, чак и када је био љут, и Љубе, девојке кратке, зализане плаве косе, до које је седела њена сестра близнакиња, Вера, која је имала исту фризуру као и она, само јој је коса била тамносмеђа.

На другој страни седела је Живка Новаковић, лепушкаста, помало пуначка девојка.

Преко пута Боке, седео је Жара Аврамовић, младић црне косе и широких црних обрва, које су се састајале у корену носа, и тамних, омањих очију које су немирно лутале по присутнима, по сликама на зидовима, по колачима на столу.

С друге стране Боке седео је Милош Мркшић, младић сув, повишег раста, увек озбиљног лица. Слободан се сећао да га је само неколико пута видео насмејаног.

Поред Слободана, Милош и Жара су такође били чланови Гороњине добровољачке чете.

До Милоша је седео Ђока Недељковић, а са друге стране стола, до Жаре, седео је Ђокин млађи брат Пера, увек расположен и спреман да исприча како му се скоро „нешто нарочито десило”. Чинило му се да све што се њему догађа има неко нарочито значење.

- Једите, децо, - понудила их је још једном тетка Ленка пре него је изашла из трпезарије.

- Слободане, - нагнуо се према њему Ранко Ристић - предложи да прочитам неколико загонетака из моје збирке. Имам и неке шалвие.

Слободану није баш било право, али му је било још непријатније да га одбије.

- Шта мислите - казао је повишеним гласом - да нам Ранко прочита неколико загонетака из своје збирке?

Приметио је да га је Бока погледао упитним погледом.

- Наш колега Ранко Ристић - Слободан се обратио Боки - скупља по селима, за време распуста, народне изреке и загонетке.

- Као некада Вук Караџић - додао је Ранко.

Слободан је приметио како су се близнакиње, Љуба и Вера, погледале, једва се уздржавајући да не прсну у смех. „Сиромас Ранко”, помислио је, сећајући се да је Ранко до ушију заљубљен у Веру.

Ранко је, сав црвен од задовољства, полако извадио из унутрашњег џепа малу свеску, отворио је и почео да чита ситна, збијена слова:

- Пуна кућа бува, нико их не чува.

Погледао је по присутнима и како није било одговора, почео је да објашњава.

- Ето, то значи да заиста имају буве у кући - казао је смејући се - и наравски: нико их не чува. То је - окренуо се према Слободану - једна од оних, шаљивих. Ко ће буве да чува?!

Једино се Живка Новаковић насмејала, док су се други само смешкали.

- То је, заиста, смешно - казала је.

- Да - казао је Бока - тако је и Вук Караџић покупио много смешних изрека.

Ранко га је погледао захвално, али је Слободан наједном осетио потребу да устане са столице, да не би гледао Бокин саркастични осмех. Међутим, не би било пристојно, а у тањиру му је ионако било још пола комадића штрудле са вишњама. Сетио се однекуд оног Бранковог ударца, којим је оборио Боку. Погледао је пажљивије Бокино лице. На четвртастој, кошчатој бради, с леве стране, искосио се подужи, танки ожиљак.

Следеће загонетке као да су биле интересантније, јер њих неколико почело је да погађа одговоре, а већ су попили и чашницу-две изврсног ликера од ораха и ваниле, које је тетка Ленка сама правила, па су сви на неки начин живнули. Међутим, Ранко је неуморно читао, док су ту и тамо почињале засебне, тихе конверзације. Близнакиње су шапутале нешто једна другој и Љуба се у једном тренутку љутито окренула Слободану:

- Шта ти би да тражиш од њега да чита своје шкработине? - шапнула му је.

Слободан ју је погледао беспомоћно, покушавајући да се насмеје.

Тетка Ленка је дошла да чује да ли им се свиђају колаци, па када је видела како на зајапуреног, насмејаног, Ранка, нико више, сем Слободана и Живке Новковић, не обраћа пажњу, пришла му је и ставила руку на раме.

- Доста је читања, Ранко - казала је љубазним, али чврстим гласом - заморићеш се, а ниси још ни пипнуо колаче - затим се окренула Слободану. - Шта има ново, Слободане? Ка-

ко се држе Енглези? Ако Немци успеју да пређу Канал, завршиће се рат. Кажу да се и једни и други ужурбаном спремају за одлучујућу битку.

Ранко је ставио књижицу у џеп, дохватио виљушку и почео најзад да једе комад штрудле.

Сви су поново живнули и окренули се према Слободану.

Да није било Боке Георгијевића, он би то питање једва дочекао, али овако, с тим младићем, свршеним матурантом, који га је гледао испод ока и за кога је знао да је увек спреман да отпочне препирку и да се некеме подсмехне, казао је само изговарајући пажљиво реч по реч:

- Ко може знати шта ће Хитлер да уради? Нико није предвидео да ће обићи Мажино-линију. Плашим се да не буде опет неког непријатног изненађења.

- Шта ти мислиш, Бока? - питала је тетка Ленка, седајући у зачелје стола, тако да их је обојицу могла видети.

- Рат се неће брзо завршити - казао је полако Бока, провлачећи своје дугачке прсте кроз густу, бујну косу. - Хитлер је прегазио Европу, али ће Енглези да се одрже на своме острву. Њима ће помоћи и капиталистичка Америка. Највероватније је да ни једни ни други неће победити. А кад се потпуно исцрпи - ту је он застао за тренутак и погледао значајно све присутне, сем Слободана, кога као да није примећивао - кад се испуцају - наставио је нешто јачим гласом - онда ће се на светској позорници појавити Руси.

Тишину, која је трајала неколико тренутака, прекинуо је Милош Мркшић, гледајући испред себе, као да се не обраћа Боки.

- А шта ће онда ти твоји Руси урадити?

- Зашто моји Руси? Они су исто тако и твоји. Е, кад баш хоћеш да знаш - казао је Бока чврстим гласом, али овога пута гледајући право у Слободана. - Руси су паметни. Они ће, наоружани до зуба, као најјача сила у Европи, умарширати у изнурену Немачку, прећи ће Канал и освојити ослабљену Енглеску. После тога пашће и Америка. Она је ионако сила другог реда.

- То значи, рат ће нам свима донети спасење у виду комунизма?! - казао је Милош, окрећући се полако према Боки.

- А зашто се ти тако плашиш комунизма? - насмешио се Бока, гледајући га некако пријатељски. - Данас су свуда у Европи, а и у осталом делу света, најјачи интелектуалци марксисти и ваљда они знају шта говоре, а и ми смо са Русима увек били у пријатељским односима. Питај само наше сељацима и раднике шта они мисле о „мајци Русији”.

Милош је, помало збуњено, погледао Слободана.

У исто време и тетка Ленка се обратила Слободану:

- Шта сада кажеш? Ти си нам причао да Совјетски Савез није Русија.

- Да - наједном се умешао и Жара Аврамовић - лако је теби да се носиш са нама из разреда, да на литерарним састанцима водиш главну реч. Да видим шта ћеш сада да кажеш овом човеку, који се мало више разуме у политику него ти. - Очи су му прелетеле преко присутних, као да је на њиховим лицима очекивао да види одобравање.

Слободан је био изненађен Жариним речима, поготову што је овај припадао националистима, а јавио се био и у добровољце. Учинио му се да се наједном нашао у непријатељској средини.

Бока Недељковић је оборио поглед и збуњено се смешкао. Две сестре су га гледале изазивачки.

Слободан се усправио на столици и окренуо према тетка Ленки.

- Свакако да Савез Совјетских Социјалистичких Република није Русија. То ни они сами не тврде. То само наш народ тако мисли из сентименталних разлога, зато што су нас Србе, Руси, заједно са руским царевима, а знате шта се десило последњој царској породици, помагали кроз нашу историју, кад то нико други није хтео. То комунисти знају и искоришћују љубав народа према нашој словенској и православној браћи - почео је Слободан помало несређено, али га је Бока прекинуо.

- Зашто би то било потребно комунистима? - казао је - кад свако ко је добро обавештен зна да је тамо учињен невероватан напредак у сваком погледу. Технолошки су далеко одскочили, земљорадња је унапређена...

- Да ли је то истина - прекинула га је Живка - да Руси сеју жито авионима?

- Какви авиони! - упао јој је у реч Милош - ти ваљда не верујеш у нешто тако фантастично? Кажу да они немају ни довољно хлеба да једу, иако су за време царева били главни извозници жита у Европи.

- А ти, Милоше, верујеш у све што чујеш од професионалних антикомуниста - насмејао му се Бока, кршећи своје дугачке, кошчате прсте. - Немој да будеш тако наиван. Ови наши руски емигранти причају све саме глупости.

Милош је опет погледао Слободана.

- Кажу да тамо људи умиру од глади и да су концентрациони логори препуни невиних људи и жена - казао је Слободан. - Бољшевици су одузели земљу не само аристократији него и сељацима, иако су обећали да ће им разделити земљу која је припадала богаташима - почео је да се загрева Слободан. - Зашто не кажеш тетка Ленки шта ћете урадити са њихових сто хектара најбоље сремске земље, ако ви дођете на власт у Југо-

славији?

Тетка Ленка је узнемирено погледала према Боки. Бока се гласно насмејао.

- Немојте да га слушате - казао је - он, као и многи други, није упућен у марксистичку идеологију. Нико вама неће узети ниједну бразду земље! Само ће вам се омогућити да обрађујете земљу модернијим средствима за производњу, тракторима, разном машинеријом, и тако даље, тако да постанете још продуктивнији.

- Ето, видиш - казао је Жара Аврамовић - обраћајући се Боки - и ја у то нисам никако могао да поверујем. Видите - казао је тетка Ленки, гледајући час у њу, час у Боку, својим црним, немирним очима. - И мој отац има нешто земље, па се и он брине. Кад га видим први пут, испричаћу му ово што сам сада чуо од Боке. Мени то изгледа врло логично.

- А краљ Петар - питала је тетка - шта ће са њим да буде?

- Ми нисмо против Краља - изјавио је Бока одлучним гласом. - То ће питање народ да реши, кад се рат заврши.

Тетка Ленка му се љубазно насмешила и понудила га са још једним режњем штрудле са маком.

- Ја сам те чуо, Бока, када си прошле године причао у парку, неким сиромашним ђацима, како ћете одузети земљу богаташима и разделити је сиротињи... - почео је Слободан јачим гласом.

- Да - прекинуо га је Бока - али Недељковићи нису неки трули богаташи. Ту је само око сто хетара.

- Ви сваком обећавате по оној Леџиновеј „циљ не бира средства” - казао је жучно Слободан - као што су и бољшевици у Русији, док нису дошли на власт. А после тога, побили су земљопоседнике, разорили цркве, побили свештенике и владике и целу руску, царску породицу.

- То је сад претеривање највеће врсте - казао је Бока, смешкајући се пакосно. - Уосталом, ту је твоја реч против моје, а ја ваљда знам боље од тебе шта ми хоћемо, а шта нећемо.

- Ти баш умеш да будеш тврдоглав - казала је Слободану Љуба, док је то потврдила и њена сестра, климањем главе. - Пусти човека да изнесе своје погледе на свет и да објасни идеологију коју познаје боље него ти.

Љубина изјава је била још једно непријатно изненађење за Слободана. Обе сестре су пришле, још пре годину дана, националистима и редовно присуствовале састанцима на којима је, најчешће Тоша, а понекад и неко други, објашњавао слабости марксизма и комунистичку тактику на изазивању светске револуције.

„Шта се то дешава?” помислио је.

- Мени се чини - наједном је проговорио Пера, Ђокин млађи брат - да је Слободан у праву. Комунисти кажу да су атеисти. То значи да су против Бога. А кад су и против монархије, значи да су и против нашег Краља. А кад су за диктатуру пролетаријата...

- Ти, шврћо, ћути - прекинула га је нестрпљиво његова мајка - шта ти знаш? И шта се ти мешаш?! Зашто, децо, мало не заиграте? - обратила се свима. - Ђоко, иди, намести грамофон.

Грамофон је засвирао танго. Гости су почели да се дижу и прелазе у салон.

Тетка Ленка је отишла у кухињу да скува још једну кафу. Слободан и Бока су једини остали да седе за столом.

- Бока - наједном је, тихо, проговорио Слободан - како можеш тако да лажеш ове људе? Ти знаш шта је марксизам и шта су циљеви комунизма.

- То није тако тешко - шапнуо му је Бока усана развучених у осмех - кад знаш да је то једини начин да се спасе човечанство. Зато ћемо ми победити!

Слободана су тргле не само Бокине речи него и ледени поглед његових, како је изгледало, насмејаних очију. Није знао шта да каже.

То вече, када се враћао кући, био је потиштен. Чинило му се да је изгубио битку, иако је био у праву. Шта се то дешава, кад се чак и националисти колебају? Није могао заборавити Жарине речи, а и Љубина оштра примедба му је сметала. Да ли је то почетак осипања? Виде да комунисти могу, на крају крајева, да победе, па се уплашили? И сама тетка Ленка, и она га је изненадила.

Кривио је себе што није умео да се боље снађе и да на неки начин раскринка препреденог Боку Георгијевића. У исто време, први пут је осетио и сву збиљу стања у коме се нашао, и захватило га је једно, до тада непознато осећање страха од неизвесности. Ствари су се наједном искомпликовале. Није му изгледало више да је све тако једноставно, мање-више црно и бело. Тај Бока је заиста био убеђен да је он на правом путу, и нема сумње да је био спреман да све учини за своје идеале. „Боже, шта нас још чека?“, помислио је.

Сетио се како је Тоша отпочео организацију као ученик седмог разреда гимназије, дакле био је истих година као он сада. Али ето, он није ни близу тако јак као Тоша.

Пре рата, комунисти су, иако малобројни, били већ добро организовани по тајним ћелијама у Добринској гимназији. Комунистичка партија је била забрањена у земљи, а у школама је јавно бављење политиком било потпуно искључено.

Тоша је много читао, и на литерарним састанцима износио своје есеје о друштвеним проблемима, или своје приказе књига из светске књижевности, а учествовао је и у разним дискусијама.

Кажу да су комунисти, који су тада себе називали „напредна омладина“, запазили Тошу као интелигентног и талентованог младића, па решили да га придобију за своју ствар.

Послали су једне недеље делегацију Тошиној кући; у малом, скућеном стану, живео је скромно са својом мајком, удовицом. Тошин отац је био општински бележник у једном селу близу Добрина, а умро је кад је Тоши било свега осам година.

Делегацију су сачињавали два студента, две „најјаче главе“, како се после причало, и једна „другарица“, Меланија Георгијевић, ученица шестог разреда, иначе Бокина сестра од стрица.

Дошли су после подне и остали до касно у ноћ. Чим су се појавили, објаснили су „о чему се ради“, да не би било неспоразума. Он је паметан младић, солидног образовања. Велика би била штета да човек његових способности остане по страни збивања, данас када се припремају тако велике ствари, ствари за које се боре сви напредни људи. Један од делегата је одржао читаво предавање о дијалектичком материјализму, наводећи „велика, научна имена“, ауторитете који су се управљали по најновијим открићима у друштвеним наукама и борили се за остварење поретка који ће једног дана укинути експлоатацију радничке класе и установити бескласно друштво.

Тоша их је врло пажљиво саслушао, постављајући многобројна питања. Нарочито га је интересовало стање религије, народне традиције и породице у новој заједници.

Мало-помало, причало се, почео је да доводи госте у неприлику својим питањима. Показало се да познаје наведену

литературу и да му нико од „ауторитета” није био стран. Изненадио их је наводећи неке цитате који њима нису били познати, као онај после 1848, кад се Карл Маркс врло неповољно изразио о српском народу, или пасус из његовог писма Енгелсу, у коме се Маркс тужио на своју мигрену: „Запамтиће буржоазија моје главобоље”. На крају им је из друге собе донео Капитал, са исподвлаченим редовима и ситно исписаним примедбама на маргинама, с којима се они нису у потпуности сложили.

На који начин се сазнало за ту посету и цео ток разговора, нико није умео тачно да објасни. Изгледа да је девојка-делегат, Меланија Георгијевић, испричала то у једном друштву, где је био и неко од „неорганизованих”, и тако се та ствар рашчула.

Тошу су тада почели гледати са неком врстом поштовања, и то не само његови седмошколци него чак и осмошколци. Били су поносни што је један њихов колега надмудрио студенте универзитета.

Кад су га једном питали да ли су вести о посети тачне, он је потврдио и додао да му они нису ништа ново казали. Он је с тим идејама био већ упознат, међутим, не значи да човек ако нешто познаје мора с тим и да се сложи. „Најбоље је мислити својом главом”, додао је.

Знало се да су га „комунисти” после тога сусрета оставили на миру. Некима се чак чинило као да су га и избегавали.

Међутим, комунисти, који су на почетку организовања били врло опрезни, постајали су све сигурнији у себе и све необазривији. Подсмевали су се личностима из српске историје и народне, епске поезије, правили вицеове на рачун „попова” и религије.

То се највише испољавало на литерарним састанцима у појединим разредима и, једном недељно, на заједничком састанку за целу Гимназију.

Многим ђацима се то није свиђало, али су углавном ћутали, јер су знали да ће одмах бити нападнути и исмејани као „људи застарелих појмова” и „назадњаци”.

На једном таквом састанку, Тоша, који се клонио „неумесних” препирки јер „није хтео да се бави политиком”, устао је да одбрани свога колегу, Мишу Павловића, кога су напали и почели да исмевају поводом његовог есеја „Хришћански лик Аљоше Карамазова”. Миша је био миран и повучен младић, који се спремао да студира теологију. Висок растом, црне, зализане косе, стајао је као изгубљен, потпуно збуњен жестоцим нападима због његових „предрасуда” и „застарелих појмова”.

- Аљоша је био верски занесењак - казао је увек беспрекорно обучени Драган Марковић - а ја сматрам да је то и наш

колега, Миша Павловић. Ми смо, нажалост, у нашој историји имали много занесењака те врсте, као што су били и извесни владари и принчеви. Тим глупостима нема више места у двадесетом веку...

Наставница, она иста која је годину дана касније председавала састанку на коме је Бранко Марић био избачен из Гимназије, није ништа урадила да мало олакша непријатну ситуацију.

Када је устао Тоша, галама и пригушени смех су се наједном утишали.

- Што исмевате човека због онога у шта он верује - почео је чврстим гласом. - Нисам приметио да се он вама смеје због ваших веровања и ваших неверовања. Него, кажите ми, кад је већ реч о веровању и неверовању, колико има вас који не верујете у Бога? - погледао је по присутнима. Нико се није јавио. - Шта је, зар баш нема никога? Хајде, ви који не верујете, подигните руке. Не бојте се! Неће вам отпасти.

Њих пет-шест, међу њима и Драган Марковић и Бока Георгијевић, подигли су руке полако, са оклевањем.

- Добро, сад можете да их спустите - казао је Тоша са осмехом. - Ја мислим да је ова дискусија завршена. Али, пре него што се разиђемо, требало би да установимо неке чињенице. Прво: Већина од нас присутних верује, а само неколицина не верују. Друго: Кад наука не може да докаже да Бог постоји - застао је на тренутак, гледајући у Драгана Марковића - зар није тако?... она не може доказати ни да Бог не постоји. Треће: Могли бисмо, у апстрактном смислу, да доказујемо једни другима у којој мери верујемо или не верујемо у једну религију, или, рецимо, у једну још, неиспробану идеологију. Не можемо *знати* ни једно ни друго. Зато, оставимо се ћорава посла и хајде да говоримо о нечем конкретнијем. Ја, рецимо, тврдим да је интерпретацију Аљошиног лика наш колега Миша Павловић одлично извео и ја му честитам од свег срца. - Погледао је према онима који су малопре подигли руке. - Можда ће неко од вас за следећи литерарни састанак обрадити тему „Нихилистички лик Николаја Ставрогина?”

Неколико ученика и ученица се слатко насмејаше. Неки су почели да тапшу.

Миша Павловић се, најзад, осмехнуо са олакшањем.

Овај кратки Тошин говор - састанак се после неколико минута завршио - био је судбоносан за Тошу, за многе младиће и девојке Добринске гимназије, па унеколико и за целу Гимназију.

Одмах после састанка, поред Мише, пришло му је шест-седам седмошколаца и неколико осмошколаца.

- Хвала ти, Тошо, што си ме избавио од напасти - насмејао се Миша.

- Алал ти вера - казали су му њих неколико, скоро у исти глас.

- Ово је срамота на само због њихових безобразних напада на наше светиње - казао је Сима Симић, осмошколац, иначе младић највиши растом у Гимназији - него и зато што их ми пуштамо да несметано говоре којекакве будалаштине.

Неко је предложио да оду у парк и да се тамо договоре како да убудуће онемогуће овако нешто.

Погледали су Тошу. Он је ћутао неколико тренутака.

- Добро - казао је најзад, одмахнувши рукама. Поглед му је клизнуо по присутнима. - Ја мислим да би било најбоље да се и ми некако организујемо, да бисмо се припремили за њихове испаде.

Сложили су се са његовим предлогом и после кратког времена нашли се у добринском парку у коме су само неколико пензионера седели на једној дрвеној клупи.

Био је пријатан, јесењи дан. Сунце је бацало још топле, златне зраке на жуто, црвенкасто и понегде још зелено лишће, које је шуштало, покренуто лаким поветарцем.

Скупили су се око Тоше и почели пажљиво да га слушају.

- Морамо прво да рашчистимо појмове - казао је - да видимо јасно за шта смо, а онда против чега смо. Мислим да бисмо на прво питање још најлакше могли дати одговор. Ми смо, огромна већина нас је за продужетак наше народне традиције, засноване на хришћанским начелима. Ми смо за монархију, другим речима: за Краља и Отаџбину. Затим, ми смо за јаку и здраву породицу, ви знате да они проповедају слободну љубав, и најзад, за одржавање и развијање моралних вредности појединаца. Ми смо, такође, и за солидарност са свим братским словенским народима. - Погледао је по присутнима.

- Да ли се слажете?

- Сада би требало да у главним цртама утврдимо с чиме се не слажемо и ко су нам непријатељи. У првом реду, сматрам да је то интернационални комунизам који хоће да разори стари друштвени поредак, у овом случају *наш* друштвени поредак, и да сагради нов, базиран на материјализму, онако како су то формулисали Маркс и Енгелс у *Комунистичком манифесту*. Други непријатељ је фашизам, у овом случају талијански фашизам на челу са Мусолинијем, коме је највиши идеал држава, његова држава, наравно. Трећи непријатељ је национал-социјализам, на чијем је челу Хитлер, коме је опет, идеал раса, његова, немачка раса. Он је у *Мајн кампфу* изјавио да су Словени ђубре које треба да нађубри германску њиву. То морамо да запамтимо. Све три идеологије, свака на свој начин, негирају хришћанство - поћутао је неколико тренутака. - Предлажем да се једном недељно састајемо и да заједнички

почнемо да проучавамо филозофске, економске и политичке теорије Карла Маркса. Ту бих ја могао да помогнем. Имам Марксов *Капитал*, Енгелсов *Анти-Диринг*, а и неке друге књиге. Мислим да би то за почетак било најбоље.

- У нашој борби - наставио је живљим гласом, као да се најједном ослободио неке сумње да је ово што они данас започињу заиста оправдано и мање-више, неизбежно - морамо да употребимо њихово оружје, а кад боље упознамо непријатеља, лакше ћемо се борити против њега. Само, хоћу да вам подвучем нешто што никад не смео заборавити: ми, као хришћани, не верујемо у оправданост оног „циљ оправдава средство”. Ми ћемо да им се подсмехнемо, да их исмејемо, да се и физички обрачунамо са њима, ако до тога дође, али ћемо да сачувамо своје људско достојанство. Пре свега, ми ћемо се руководити истином. Нећемо, а и не морамо да лажемо. Истина је на нашој страни: Бог у васиони, краљ у држави, домаћин у дому. То су исконски принципи нашега народа које ми хоћемо да очувамо и за које ћемо да се боримо, па ако затреба, као и наши преци, да погинемо.

Тошин кратки говор је примљен са одушевљењем.

- Тошо, па ти си рођени говорник - казао му је осмошколац Сима Симић, пружајући му своју дугачку руку.

Мирко Добриловић, син имућног трговца Добриловића, предложио им је да се нађу код њега, јер у њиховој кући „има доста места”.

Тако се, тога јесењег дана, зачала „Организација”. У то доба огромна већина добринских гимназијалаца није ни помишљала да се „баве политиком”.

Многи од њих су причали о повременим пијанкама, неки су се разметали својим љубавним авантурама, други поверљиво говорили о посетама јавним кућама, а било је и „коцкара”. Коцкари су се редовно састајали једни код других и играли „за паре”.

Тоша је својим члановима саветовао да врбују нове присталице.

- Једино - говорио им је - нећу да ми доводите мангупе и пропалице: већ најбоље младиће и девојке. Нама су потребни идеалисти најјачег кова. Квалитет је кудикамо важнији од квантитета. Приђите им и укратко објасните о чему се ради. Кажите им да су комунисти против Бога, против краља и породице. С друге стране, ми хоћемо да изграђујемо будућност на опробаним добрима, које је наш народ носио у себи и успео да их сачува кроз своју тешку, али славну прошлост. Ако су заинтересовани, а изненадићете се колико ће их бити, позовите их на састанке код Добриловића, па ћемо онда са њима мало опширније да поразговарамо.

Првога дана у парку било их је, заједно са Тошом, десеторица, а кроз два месеца број се попео на преко тридесет, што младића што девојака. Тошу су сматрали природним вођом групе и нико није ни помишљао да то оспори.

У Гимназији се убрзо пронела вест о новој, „тајној организацији”.

Слободан је тада био у петом разреду гимназије. Чуо је једном, када је његова сестра причала за време вечере, да је њен колега Тоша, врло паметан и начитан младић, основао групу ђака да се боре против неких комуниста који хоће да започну большевичку револуцију у Југославији.

И сама помисао да се неко спрема да разори постојећи ред, узбудила је петнаестогодишњег Слободана. Знао је шта се догодило у царској Русији. Отац је о томе често, са жаљењем, причао.

- Значи - казао је Вери - они би хтели да униште и нашу краљевску породицу, да поруше цркве и манастире, одузму земљу и приватно власништво, као што су урадили у Русији?

Вера је потврдила главом.

- И то после свега што су Срби, на челу са Карађорђевићима, учинили, да се ослободе Турака, да победе Немачку и да се, најзад, после стотина година и безброј жртава уједине први пут у своју, слободну државу?!

Од тога дана почео је да похађа заједничке литерарне састанке, који су постајали све жучнији и узбудљивији...

Следеће године био је присутан и на састанку на коме је Бранко Марић притрчао Боки Георгијевићу и треснуо га пеницом у вилицу.

Неколико дана после неуспелог гимназијског штрајка, Слободан је свратио у парк, надајући се да ће тамо наћи Анђелку. Пошто је није нашао, кренуо је према излазу. У истом тренутку Меланија Георгијевић је улазила у парк.

Када је видела Слободана, нагло је живнула.

- Здраво, Слободане! - узвикнула је весело - баш сам на тебе мислила. Ако не журиш, хајде да седнемо и поразговарамо.

Слободан се изненадио овим присним поздравом. Знао је да је Меланија, Бокина сестра од стрица, „комунка”. Ипак, ласкало му је што му се једна од најлепших девојака у гимназији, и то још седмошколка, обраћа овако пријатељски и жели са њим да разговара.

Одвела га је до краја парка и села на последњу клупу, ону исту на којој је Слободан често седео са Анђелком.

- Видиш - казала је са осмехом када је Слободан сео поред ње - није нам успео штрајк. Сиromaх Бранко Марић, из-

губиће целу школску годину. Знам да сте ти и његов брат Стева врло добри другови. Како је то њихова мајка примила?

- Није могла да верује. Знаш да је Бранко у основи добар човек. А како је Бока? - питао је помало злурадо. - Чуо сам да му је напукла вилица.

- О, сада је већ много боље - казала је, али је он осетио, по тону њеног гласа, да га није звала да причају о Бранку и Боки. - Штета - додала је са уздахом - то је био велики неспоразум - поћутала је један тренутак, као да прибира мисли. - Ето до чега су довели Тоша и његово друштво. Почели су да сеју раздор и немир у Гимназији. Ја мислим да су они најобичнији фашисти.

То је било први пут да је Слободан чуо реч „фашиста” изговорену у вези са Тошом и његовим националистима.

- Како то мислиш? - побунио се - Зашто фашисти? Ја познајем неке од њих врло добро и нисам никада чуо да они себе називају фашистима.

- Свакако - насмејала се Меланија - неће они то отворено да признају, иако су сви за Мусолинија.

Слободан је застао и погледао Меланију. Није веровао да она то озбиљно говори.

- Меланија, ја сам их чуо како нападају Мусолинија и како причају да су он и његов гроф Ђано организовали убиство краља Александра.

- Немој да им верујеш, Слободане. И сувише си паметан да би наседао на њихову пропаганду - погледала га је својим крупним, плавим очима и у исто време забацила своју светлу, таласаву косу.

Слободан је осетио пријатност пред њеним лепим, благим погледом, пуним поверења у његово *паметно* расуђивање. Није одмах одговорио, хтео је још мало да продужи тај тренутак.

- Меланија - казао је најзад - ви не кријете да сте марксисте, него се тиме још и поносите. Зашто би они крили да су фашисти?

Приметио је извесну несигурност у Меланијиним очима.

- Не знам, али мислим да је то зато што нико не воли Мусолинија.

- Па ако нико не воли Мусолинија, зашто би га они волели?

- То они знају. То би њих требало да питаш - казала је озбиљним гласом. Није се више осмехивала. - У сваком случају - наставила је чвршћим гласом - они су против прогреса, они су за враћање у средњи век. Ми смо напредни и гледамо у будућност, а не у прошлост. Ми смо - погледала га је право

у очи - против верских и друштвених буржујских предрасуда.

Слободан се сетио делегације у којој је била и Меланија, кад су хтели да „врбују” Тошу. Сад му је постало сасвим јасно шта она хоће од њега. Само, за Тошу су биле потребне најјаче главе, а да њега придобију, сигурно су мислили да је довољна и Меланија.

- Да, знам - казао је наглашавајући сваку реч - знам да сте против друштвених предрасуда. А знам да сте и за слободну љубав, а слободна љубав значи слаба, или никаква породица. Ја се с тим не слажем.

- Шта ти имаш толико против слободне љубави? - опет се насмешила Меланија и то овога пута некако нарочито - то ме код тебе, младог, згодног човека, изненађује. Зар нећеш да уживаш живот, бар док си млад?!

- Кажу да ви сматрате да ни крвно сродство не би требало да смета слободној љубави, иако знате колико је сродство важно, нарочито код нас Срба, где се по црквеном закону не може женити ни удавати за пет генерација, а народ иде и даље од пет...

- Шта би ти казао - прекинула га је изненада Меланија, са чудним, страним изразом на лицу - ако бих ја теби сада рекла да живим са својим братом од стрица?

Слободан је и нехотице отворио уста. Тако нешто није очекивао. Онда, наједном, присетио се разговора са Јовом Синђелићем, који му је казао да је његов отац, доктор Синђелић, установио да у целој гимназији само две девојке нису невине. Знао је добро да ниједна од њих није била Меланија.

- Ја бих ти на то одговорио - казао јој је, сада већ прибран и гледајући је право у очи - да си ти то сада, овога тренутка, измислила. Одговорио бих ти да ти то никако не верујем. Уверен сам да си још увек невина.

Меланија је наједном скренула поглед, а образи су јој се нагло зацрвенели.

„Пази”, помислио је Слободан осећајући се и сам нелагодно, „па она се тога стиди”. Или, јавила му се још једна, али овога пута нејасна и бледа мисао: можда је и нешто друго, чега се она наједном застидела.

Завршили су разговор са неколико неспретних реченица. На растанку су обоје одахнули са олакшањем.

Тек што се растао од Меланије, наишла је насмејана Анђелка. Скоро јој је притрчао.

После неколико дана пришао му је на улици, после предавања, Тоша, који је те године био ученик осмог разреда гимназије.

- Чујем да су те видели у парку са Меланијом - казао је насмејано - имаш добар укус.

То је било први пут да га је Тоша ословио. Обрадовао се јер је о Тоши имао врло лепо мишљење, нешто због сестриног причања, али највише због литерарних састанака.

- Ти знаш, Тошо, шта они хоће - казао је, наглашавајући реч *они* - само нисам знао да сте ви сви фашисти - насмејао се - нисам знао да обожавате Мусолинија!

- Ето, видиш - казао је Тоша - „напад је најбоља одбрана”. Сад ћемо морати вечито да доказујемо како нисмо фашисти, како је фашизам потпуно стран нашем народном духу и нашој души. Они су мајстори да ублате своје непријатеље, по оној „не бирај средства”. То за фашисте сам чуо већ неколико пута. - Застао је за тренутак и погледао Слободана испитивачки. - Значи, бацили су око и на тебе.

- Изгледа. Само, ја сам јој одлучно рекао да се не слажем са њиховом филозофијом. - Није хтео да прича Тоши о Меланијиној „слободној љубави”, иако му се чинило да би Тоша то једва дочекао. Било му је однекуд непријатно да се и сам сећа те епизоде.

- Драго ми је што тако мислиш - казао је Тоша. - Дођи ако хоћеш следеће недеље, око три сата по подне, код Мирка Добриловића. Ми се тамо састајемо једном недељно, да се причамо и договоримо како да се бранимо од ових напасника.

Слободану је ласкало то што га је Тоша лично позвао на састанак, међутим, учинило му се да би одласком код Добриловића изгубио добар део своје властите слободе, и зато није хтео „да се обавезује”. Пронашао је неки изговор који ни њему самом није звучао убедљиво.

- Добро - казао је Тоша - само да знаш, ти си тамо увек добро дошао.

После неколико недеља, у Слободанов разред, ВИ-б, преместио се, из Вировитице, Душан Линц. Душан је био много старији од осталих ученика. Казао је да има двадесет и две године, да је на неколико година прекинуо школовање како би радио као репортер у неким радничким новинама, а сад се враћа јер би желео да заврши гимназију. Отац му је Хрват, објаснио је новим колегама, мајка Српкиња, „а ја”, казао је са поносом, „ја сам грађанин ове планете”.

Почело је да се прича како су га комунисти послали да ојача добринску организацију, највише због Тошиног „негативног утицаја”.

И заиста, на првом разредном литерарном састанку, коме је као и обично председавала наставница српскохрватског језика, Душан Линц је водио главну реч.

Слободан је у то време доминирао на састанцима, као

ученик који је највише читао белетристику и интересовао се за друштвене проблеме. Покушао је и тога дана да направи неку примедбу, али би га сваки пут Душан брзо ућуткао.

До тада у разреду није било „комунаца” и расправе нису никад имале одређену, политичку боју, али овога пута ситуација се потпуно изменила.

Душан Линц је цитирао Чернишевског из новијих *Шта да се ради*, Фридриха Ничеа, Фројда, и још неколико новијих писаца за које Слободан није никада ни чуо.

После часа, када је наставница изашла из разреда, Душан је пришао катедри и одржао читава мало предавање.

- Ми - казао је између осталог - интелектуална омладина, морамо да се отресемо предрасуда и застарелих појмова и да прихватимо историјске промене постојећег друштвеног поретка. Будућност човечанства почива на новом, бескласном друштву, базираном на високом ступњу снага производње.

Слободан се осетио немоћним да се носи са новим ђаком, који је говорио брзо, течно, наводио ауторитете из области филозофије, економије и политичких наука.

Сетио се Тошиног позива. Он има још толико много да научи, и изгради се интелектуално, да би се могао успешно борити, за своје *идеале*, иако су му они овога пута изгледали једноставни, али у исто време, и можда баш због тога, угрожене од неке још непознате, разорне силе.

Следеће недеље отишао је на састанак код Мирка Добриловића.

После састанка, на коме је говорио Сима Симић, студент прве године права, о Лењиновим годинама у Швајцарској и о односу између болшевика и мењшевика после Другог конгреса социјал-демократске, радничке партије, 1903.

Кад је Сима завршио своје излагање, узео је реч Тоша.

- Другови и другарице - било их је тридесетак младића и четири девојке - наш друг Сима Симић се пре два дана вратио из Београда и донео нам добре вести. Ми нисмо сами - погледао је весело по присутнима - у целој Југославији, омладинци као и ми, озлојеђени гажењем наших светиња и пропагандом о будућем, материјалистичком и атеистичком, утопистичком „рају на земљи”, почели су да се удружују и боре против заједничког непријатеља: комунистичке Интернационале. У Србији, Црној Гори, Хрватској, Словенији, Босни и Херцеговини, Далмацији и Војводини, изникле су групе, мање-више као и ова наша. Већина њих је већ уједињена под именом „Бели орлови”, у саставу југословенског народног покрета „Збор”, на чијем је челу смедеревски адвокат Димитрије Љотић, некадашњи министар у влади краља Александра. Сима је донео доста литературе, коју смо ми, јуче и данас, пажљиво проуча-

вали. Колико смо могли да видимо, њихов програм и борба су истовесни са нашим гледањем на свет. Љотић је за духовну ренесансу, базиру на хришћанским принципима. Велики је противник материјалистичког комунизма, а исто тако и национал-социјализма и фашизма. О томе је он сам већ много написао. Имамо и његову објављену студију *Ни фашизам, ни национал-социјализам*. Сва три система имају основне карактеристике потпуно супротне хришћанском учењу, као што су: диктатура, тоталитаризам и једнопартијски систем.

Покрет је у основи прословенски, за Југославију је и за добре односе са Бугарском. Међутим, иако је идеологија „Збора” заснована на хришћанским принципима, у „Збору” има чланова јеврејске и муслиманске вероисповести. Сими су дали, на његов захтев - овде је Тоша застао и погледао Симу Симића - морамо да га похвалимо што је и овога пута мислио на све евентуалије, - казао је са осмехом - дакле, дали су му, на његов захтев, и делимичну листу са именима Јевреја и Муслимана из Вршца, Бањалуке и неких других места. Они су такође добродошли, као религиозни људи и противници материјалистичког схватања света.

Следећих неколико недеља, кад добро простудирамо литературу и сазнамо мало више о њиховим водећим личностима, одлучићемо да ли ћемо им прићи, или ћемо остати независни. Ја сам чуо за њих и раније, али ово је први пут да ми је до руке дошло толико много књига, брошура и часописа.

Комунисти их оптужују да су фашисти, међутим они тврде да нема ничег даљег од истине. Кажу да међу свим системима и идеологијама постоје извесне сличности, па и између фашизма и комунизма. Међутим, те сличности су само површинске. Између „Збора”, са једне стране, и фашизма и национал-социјализма, са друге, и њихових целокупних и судбоносних схватања и ставова, постоје најдубље, суштинске разлике, а свако ко хоће да сазна истину може у то лако да се увери.

Чуо сам такође за Љотића да је врло религиозан човек, поштен и храбар. Кажу да је близак пријатељ владике жичког, Николаја. Као млади српски официр борио се на Солунском фронту. Љотић објашњава да је „Збор” покрет, а не политичка партија и да њему није циљ да дође на власт, него да заустави морално расуло и спасе Југославију од срљања у пропаст. Зато се одлучио да с групом поштених људи оснује језгро око кога ће се окупити сви они који исто тако или слично мисле. Тај скуп добронамерних људи морао је да добије и неки одређени облик, са нацртом начела и смерница; тако је настао „Збор”.

Слободан је пратио Тошино излагање са великом пажњом. Свидела му се вест да се национална омладина, ши-

ром целе Југославије, почела најзад окупљати и организовати, али га је бунила помисао на улазак у нешто непознато, са непознатим људима. Чуо је неколико пута за Љотића и његов покрет, али није имао појма шта је посреди. Ипак му је све то, и поред поверења које је имао у Тошу, мирисало помало на политику, а он политиком „није хтео да се бави”. „Мораћу се некако извући из свега овога”, помислио је.

Следећег дана на разредном литерарном састанку, Душан Линц је опет водио главну реч. У једном тренутку споменуо је „жалосну улогу” коју су мењшевици одиграли за време Првог светског рата.

Слободан је живнуо. Јучерашње предавање Симе Симића урезало му се оштро у памћење. Устао је и одлучно се успротивио Душановим речима.

- Мењшевици су у првом реду мислили на свој народ, као што су то и код нас, у исто време, чинили наши социјалисти, и зато су се борили против Немаца, док је бољшевицима била важнија револуција, него...

- Ти боље ћути - прекинуо га је грубо Душан - кад већ не знаш о чему говориш.

Настала је жестока препирка у којој је Слободан, под још свежим утисцима са јучерашњег састанка, наводио Лењина и Троцког и неколико пута успео да покаже како у ствари „Душан Линц не зна шта говори”.

После часа, његове колеге и колегинице су се искупили око њега. Међу њима су били Жара Аврамовић и увек озбиљни Милош Мркшић.

- Баш си га добро удесио - казао је Милош, овога пута смешкајући се.

- Ми морамо више да читамо и о свему да се информисемо, тако да не може свака будала да нам дође овде и да нас учи памети - казао им је Слободан, док је у исто време мислио како ће следеће недеље поново отићи код Мирка Добриловића, да још нешто корисно научи, и са собом ће повести Милоша, Жару, а можда и још неке. Одлучио је, такође да пронађе Чернишевског и да га прочита, а прочитаће нешто и од Фридриха Ничеа, кога су, чинило му се, и комунисти и национал-социјалисти бар донекле прихватили.

Милош и Жара су одмах прихватили позив, док се Стева Марић неко време колебао. Било му је незгодно да иде, казао је Слободану, због „оног” што се десило прошле године између Бранка и Боке, па не би хтео сада да Бранкови нови пријатељи, као на пример Драган Марковић, „пребаце” његовом брату...

Међутим, кад му је Слободан испричао како је последње недеље на састанку видео тамо и Ксену, Стева се брзо предо-

мислио. Већ је неколико пута покушавао да се приближи Ксени, ученици VI-а разреда, али га је она, по свему судећи, избегавала. Можда ће, признао је Слободану, на овај начин, кроз састанке, имати више изгледа да са њом поразговара.

Тоша им је објаснио да је број нових чланова почео нагло да расте и да ће се група поделити на два дела, а ускоро на три, па можда и на четири.

„Сиромах Стева”, помислио је Слободан кад је сазнао да је Ксена пришла другој групи, која ће се састајати суботом.

- Жао ми је што је тако испало - казао је Стева кад се састанак завршио провлачећи прсте кроз своју тамнорићу косу, - али с друге стране, драго ми је што сам дошао. Ово што сам чуо данас од Тоше и Симе Симића, било је вредно да се чује.

На крају школске године број организованих националиста, сад већ „Белих орлова”, попео се на преко сто двадесет. Комунистима је требало више година да образују нове кадрове, упознавајући појединце са једном страном, компликованом идеологијом, пуном непознатих страница, а често и нејасних, загонетних реченица. У целој добринској омладинској организацији било их је свега око шездесет.

Националистима је, са друге стране, све изгледало много једноставније: одржавање старих и опробаних вредности и традиција које су наједном биле угрожене, а које су се, још из средњег века, преко светога Саве, лозе Немањића, кнеза Лазара и косовске легенде, продужавале са колена на колена, кроз турско ропство и устанке, балканске ратове и светски рат, све до данашњег дана. Избор је изгледао лак и природан.

На разним ђачким излетима у друга места, упознавали су се са својим истомишљеницима и стварали брза и трајна пријатељства. Они су остављали упечатљив утисак на нове познатике, као омладина која не само да се није стидела прошлости него је, напротив, била поносна на своју оданост краљу и отаџбини, осећању привржености према православној цркви - и имала смелости да то призна и да се јавно изјасни.

На једну ђачку забаву у Добринској гимназији били су позвани и шабачки ђаци. Из разговора се сазнало да су се у Шапцу почели организовати на сличан начин као што су и они, пре две године. Још нису чули за „Беле орлове”. Када су се касно у ноћ растали једни од других, Шапчани су понели неколико пакета књига, брошура и часописа.

Чули су да се и на Београдском универзитету дешава нешто слично.

- Треба нам још само неколико година - говорио је Тоша - па ћемо организовати већину средњих школа широм Југославије и, без икакве сумње, освојићемо и Београдски универзитет.

Два-три дана након завршетка школске године, када се Слободан шетао корзом са Стевом Марићем и Милошем Мркишићем, пришао му је Бакарић, висок, крупан младић, ученик седмог разреда, који је био познат по томе што је лепо свирао гитару и лепо певао далматинске песме.

- Слободане - казао му је - имам нешто важно да разговарам с тобом.

- Не знам одакле да почнем - казао је неким тишим, поверљивим гласом, кад су остали сами - ти знаш да сам ја пореклом Далматинац. Верујем да ти није познато да је моја мајка Талијанка. Е па, ето видиш, и ја имам велике симпатије према Италији и ... Мусолинију. Ја се и сам осећам као фашиста, па бих хтео да вам приђем.

Слободан га је гледао са неверицом. Онда се наједном сетио како је видео Бакарића два-три пута са Меланијом, на оној истој клупи испод старе, гранате липе.

„Господе Боже”, помислио је, „па они заиста верују да смо ми фашисти”. Досад је био уверен да они то употребљавају само за своју пропаганду. Сетио се Тошених речи: „Кад неко често употребљава исту лаж, на крају и сам у њу поверује”. Сад му је постало јасно: од Бакарића су тражили да се „инфилтрира” у њихове редове и пронађе шта то они раде на својим састанцима. Једва се уздржао да се гласно не насмеје.

- Жао ми је - рекао је Слободан - али, ако се ти заиста осећаш фашистом - додао је с нешто повишеним гласом - ја нећу да имам никакве везе с тобом. Јер, не само да сте ви фашисти за диктатуру и једнопартијски, тоталитарни режим, него сте убили и Краља Александра, а хоћете да разорите и нашу отаџбину, Југославију.

Слободан се затим нагло окренуо и пришао својим друговима, остављајући забезекнутог Бакарића.

То вече су пронашли Тошу и слатко се насмејали Бакарићевом „фашизму”.

- Други пут - казао је Тоша - ако приметите да они хоће да се увуку у наше редове, само их доведите; нека виде сами. Ми немамо шта да кријемо.

Добрином се, 22. јуна, проширила невероватна вест: „Адолф Хитлер напао изненада свога савезника, Јосифа Висарионовича Стаљина; немачке моторизоване јединице прешле границу скоро без икаквог отпора и улазе дубоко у совјетску територију...”

- Ето - казао је Тоша Сими Симићу и Слободану Спасојевићу кад су се, почетком јула, састали у парку - ситуација се потпуно променила. Досад су комунисти били скоро невидљиви, а знамо да су се многи, као и Бранко Марић, уздрмали у својој вери у Стаљинову мудрост и непогрешивост комунистичке интернационале. Добар број њих осећало је и нелагодност због држања Партије за време немачког напада на Југославију. Сад су се наједном пробудили. Ништа им више не смета. Поново се тајно састају и скупљају прилоге „за борбу против фашизма”. Мисле да их сада ништа више не може зауставити. - Ћутао је један тренутак, па је додао полако, посматрајући одсутно дугу колону мрава која је излазила из траве, прелазила преко уске стазе од утабане земље, поред његове помало прашњаве ципеле, и губила се негде испод дрвене клупе на којој су њих тројица седели - а можда их и неће ништа више зауставити...

- Сад им је лакше да регрутују нове чланове - казао је Сима Симић кршећи своје велике шаке, тако да су му зглобови на прстима гласно заупцкетали. - Не морају више да мисле на дугу, систематско и компликовано обрађивање будућих кадрова. Овога пута је борба против омрзнутог окупатора, у име Стаљина и мајке Русије...

- За сва друга питања - додао је Тоша дигнувши поглед са мрава на дугачко, мршава Симићево лице са избоченим јагодицама - као што је питање Краља и монархије, они имају шаблонски одговор: „све ће то народ после рата одлучити”. Ми знамо шта то значи! - горко се осмехнуо.

- Бранко Марић је поново пришао Партији - казао је Слободан. Стално је са Драганом Марковићем, а у последње време и са Боканом Георгијевићем. Прилазе и неким нашим Белим орловима и траже од њих да се изјасне за кога су, за Русију,

или против Русије. Неки су се већ поколебали, а има их и који су почели да им прилазе, као што им је ових дана пришао и мој колега, Жара Аврамовић.

- Шта ти мислиш, Тошо - питао је Сима Симић помало напрегнутим гласом, тако да се Слободану учинило као да се већ подуже спремао за то питање - да ли ћеш покушати... да ли ћеш покушати да разговараш са нашим друговима који су почели да се колебају?

- Ја бих то оставио појединцима - као да је и он већ очекивао такво питање, Тоша му је одговорио чврстим гласом. - Они су сви мање-више добро обавештени. Нека се сада сами, на основу своје савести одлуче. Ја остајем антикомуниста, без обзира шта се десило и шта ће се десити, али против „Русије” ја се нећу борити. Руси су сада званично, као и Французи и Енглези, наши савезници. Уверен сам да огромна већина наших другова овако мисли... Чуо сам да је и Љотић распустио „Збор”. Казао је да за време рата, када је народна судбина у питању, нема места никаквим политичким активностима.

- Ја сам се носио мишљу да приђем четницима - казао је Слободан. - Они су почели да се организују одмах после слома југословенске војске, као што знате, не само у Србији, него и у Срему, и неки наши Бели орлови су дошли у додир са једном групом у товарничким шумама. Међутим, после Вагнеровог убиства, о четницима у Срему све мање се чује. Кажу да су из неког разлога прешли у Србију и придружили се најбоље организованог групи, коју води активни пуковник Дража Михаиловић.

После неколико дана Слободан се видео са Стевом Марићем на корзу.

- Плашим се за Бранка - казао је Стева. - Они се, после Хитлеровог напада на Совјетски Савез, спремају пуном паром на некакву „одлучујућу акцију”. Хватају везе са радницима и сељацима из околних села, који, узгред буди речено, не постављају много питања. Њима је довољно што их ови „школовани људи” позивају на борбу против немачког окупатора. Ти знаш Бранка како је ревностан кад се нечег прихвати - Стева је забринуто завртео главом. - Бранко се потпуно предао Партији. Сигурно си га видео кад пројури бициклом. То он одржава везу са појединцима и носи наређења с једног краја Добрина на други, а све чешће одлази и у оближња села. Ако једног дана пукне тиква, њега ће међу првима ухапсити.

- Да ли си покушао да разговараш са њим?

- Не вреди - казао је Стева провлачећи немирно прсте кроз своју тамнорићу косу. - Ти не знаш мога брата. Њему је сада Стаљин бог богова, а онај свезнајући Драган Марковић, Велики пророк. Ти знаш да ја нисам свађалица и да сам одувек

поштовао Бранка, као старијег брата. У последње време смо се већ неколико пута закачили. Нисам још ниједном видео Драгана да јури на бициклу...

Слободан је сваког дана одлазио у парк и тамо се виђао са Тошом, Симом Симићем, Милошем Мркшићем, Стевом и још по којим бившим Белим орлом. Школска година се завршила почетком рата и влада „Независне државе Хрватске” је дала свим ученицима сведошце да су завршили разред са добрим успехом. Бољим ђацима је то сметало, међутим, слабији се нису бунили.

У парку се највише причало о светским догађајима, о згодама и незгодама локалних Немаца, који су „владали” Добрином, о комунистима који су поново оживели, и, наравно, о трагичним догађајима широм „Независне”.

Причали су и о књигама које су тих дана читали, а највише су читали Достојевског, Гогоља, Берђајева и владику Николаја Велимировића. Осећали су се у много чему препуштени сами себи и донекле изгубљени између силне германске поплаве, са једне стране, и претећих таласа комунистичке интернационале с друге, који су већ опустошили братску Русију. Словенски писци и православни мислиоци, блиски њиховим схватањима живота и света, били су им једина утеха и нада. Кроз њихово писање назирало се обећање за неку далеку, још недогледну, светлију будућност.

На проучавање Маркса, Енгелса, Ничеа и Фројда, као да су сасвим заборавили.

Такође су све чешће улазили и у лична збивања појединаца. Тако је Слободан почео да открива неке Тошине особине, које су му раније биле потпуно непознате. Приметио је да има смисла за хумор и да уме на свој рачун да се насмеје, али оно што га је највише изненадило била је Тошина велика љубав према „лепом, женском свету”. Волео је да направи и примедбе на рачун „црвених другарица”, и да се насмеје њиховој жустрини када бране слободну љубав.

- Само - казао је једном замишљено, Слободану и Сими Симићу - хтео бих да се оженим што пре. Када бих нашао девојку и када би то било могуће, оженио бих се већ сутра. Желео бих да ми роди сина - да оставим некога иза себе.

- Шта хоћеш тиме да кажеш? - насмејао се Сима.

- Хоћу да кажем - наставио је Тоша - да ћу ја... у овом рату, погинути.

Настала је кратка, непријатна тишина, онда се Сима Симић поново насмејао, али овога пута некако усиљено.

- Хајде, Тошо - казао је - немој да говориш макар шта. То теби никако не одговара.

Тоша их је погледао озбиљно својим бистрим, браонка-

стим очима, прво једног, па другог, затим се и сам насмејао.

Слободан се дуго сећао те Тошине изјаве. Иако себе није сматрао сујеверним, ипак му је нешто засметало у оној озбиљности са којом је Тоша говорио о својој предстојећој смрти.

Неколико дана после тог разговора, видео је Тошу на корзу са једном лепушкастом, младом девојком, белог, нежног лица.

- Чини ми се да би Тоша заиста хтео да се жени - казао је Сима Симић кад му је Слободан, те исте вечери, пришао на корзу - она је ћерка једног имућнијег сељака из Вогња, а има свега четири разреда основне школе. Тоша ми каже да је дошла у посету рођацима, да је врло паметна и добра девојка - поћутао је један тренутак - али, молим те, Слободане, да му не покажеш да знаш, јер је он то само мени казао. И, молим те, немој више никоме да причаш.

Слободан је видео Тошу са младом сељанком још неколико пута. Кад се она више није појављивала на корзу, помислио је да се вероватно вратила кући на село. Приметио је такође да је Тоша следећих неколико дана био помало расејан и тужан. Сима Симић није ни сам знао шта се десило.

Ускоро, почеле су да стижу вести о устанку у Србији.

- Чули сте шта се дешава у Србији - казао им је Тоша једног дана у парку. - Партизани су званично прогласили 7. јул за дан устанка. Тога дана су убили два жандарма, Србина, у Белој Цркви на црквеној слави, пред масом сељака из оближњих села. Један од те двојице је био избеглица из Лике, који је побегао у Србију од усташког ножа. Почетком августа убили су среског начелника у Богатићу, а у манастиру Чокешини, старешину манастира, Митрофана Матића са још неколико сеоских домаћина, све самих Срба! У ствари, отпочели су своју болшевичку револуцију. Тек средином августа, партизани су убили првог немачког војника, у селу Прњавору. Немци су одмах покупили и стрељали преко сто Срба, заједно са сеоским свештеником. Одмах затим Немци врше одмазде и у другим селима: у Петловачи преко сто тридесет, у Јаребици преко шест стотина, и у многим другим местима, по кључу: сто Срба за једног убијеног Немца, а педесет за рањеног.

- Партизани су преузели иницијативу од четника, који су први отишли у шуму - казао је Сима Симић.

- Да, на жалост - сложио се Тоша. - Четника има много више, а и добро су организовани. Плашим се само да ће их комунисти, којима није стало до виталних интереса српског народа, искористити за своје сврхе и својом акцијом натерати да и они пре времена ураде нешто непромишљено. За устанак се мора чекати повољнија прилика. Верујем да тако мисле и чет-

ници Драже Михаиловића и Косте Пећанца. Немци су сада узети новим фронтом у Совјетском Савезу, и носе се мишљу да поделе Србију хрватским усташама, Мађарима, Бугарима и Арнаутима. Хитлера, кажу, на то наговара Франц Нојхаузен, високи немачки функционер у Београду. Хитлер је већ љут на Србе због 27. марта, због којег је морао одложити напад на Совјетски Савез, па поручује да ће Србију, ако се не умири, „избрисати са лица земље”.

- Шта ће бити са избеглицама? - питао је Слободан. - У Србији их има већ десетак хиљада, из Босне и Херцеговине, Лике, Кордуна, јужне Србије, Косова и Срема. Склонили су се у сигурност мајке Србије. Сада су и они угрожени.

- Тако је - казао је Тоша. - Њих су примили свесрдно у Србији и сместили их по српским кућама, међутим, сада су почели и они да страдају. Чуо сам да је међу Србима убијаним за одмазду било и много избеглица.

Кроз Добрин су почеле да пролазе, на путу према Србији, свеже, моторизоване немачке трупе Казнене експедиције.

Последњих дана августа Слободан је сазнао од Тоше да је бивши министар војске и морнарице, генерал Милан Недић, под тешким притисцима са свих страна, а после много устезања и опирања, пристао да састави владу у Београду, надајући се да ће тиме заварати Хитлера и спасти српски народ од велике трагедије, а можда и самог биолошког уништења. Неки одреди усташке војске су већ почели да прелазе у Србију. Знало се да се Хитлер не шали и да према Србима, као и према Јеврејима, осећа велику нетрпељивост.

- У свим покореним земљама - казао је Тоша - одмазда за убијеног немачког војника је десет или петнаест мештана, док је, једино у Србији, за једног убијеног Немца сто Срба, а за рањеног педесет.

Почело се рачунати: убијемо пет хиљада Немаца, а они убију пола милиона Срба. У исто време ранимо и пет хиљада Немаца, а они ликвидирају још двеста педесет хиљада Срба.

Сељаци се препиру са комунистима, причао му је Тоша, - „Шта ће нам та ваша слобода”, кажу, „ако Немци побију све Србе?” Комунисти су одговарали сељацима: „Ако Немци побију Србе, населићемо Србију Кинезима”.

Чак је и преко Радио Лондона неки енглески спикер поручивао Србима: „Што се трава више коси, све више расте!”

Недић му је одговорио: „Дођите у Србију и ја ћу вам лично, одрубити главу, па онда да видимо колико ће нових нарасти”.

„Остављени смо сами себи”, говорио је генерал Недић српском народу, „и морамо да се сами о себи старамо”.

Крајем септембра, када се Слободан поново нашао у пар-

ку са Тошом и Симом Симићем, Тоша им је испричао да су Милош Мрклић, Мирко Добриловић и два брата Мартиновића, отишли у Србију да се јаве добровољно у Недићеву војску.

- Шта вас двојица мислите о томе? - питао их је Тоша.

Сима је спремно одговорио да не мисли да напушта Добрин и своју породицу, него ће са њима делити и добро и зло.

Слободан је хтео да промени тему и избегне одговор, међутим, Сима му се обратио директним питањем:

- Шта ти мислиш да радиш, Слободане?

- Не знам - казао је најзад - мислио сам да пређем у Србију и да се придружим четницима пуковника Драже Михаиловића. Само, сада је ситуација у Србији постала и сувише компликована. Комунисти су почели своју, црвену револуцију... сада, када их је њихов савезник Хитлер изненада напао - додао је са горким осмехом - почели су прво са убијањем Срба: два жандара, средског сеоских домаћина (кулака!), и тек су после тога напали Немце. Њима, изгледа, ни најмање не смета што Немци убијају сто Срба за једног свог војника, а педесет за рањеног. Сећам се како нам је Тоша причао да је Комунистичка партија Југославије, 1924. у ствари, објавила рат српском народу, са изјавом да је Југославија „продукт светског, империјалистичког рата, у којој се као владајућа нација јавља српска, која утњетава све остале нације у Југославији” - ако сам добро цитирао?!

Тоша му је потврдно климнуо главом.

- Поред тога - наставио је Слободан чвршћим гласом - знамо и за комунистичко-ушашки пакт у Сремској Митровици који је, у ствари, уперен против Срба. Хвата ме језа кад помислим на оно њихово: „ако у Србији нестане Срба, населићемо је Кинезима”. Ја сада верујем да један велики број њих тако и мисле, иако ми је тешко да схватим да су међу њима и многи Срби - комунисти. Не знам како ће се четници, који су бројно јачи и боље организовани, држати у овим приликама...

- То и мене брине - упао му је у реч Тоша. Они су у врло незгодном положају. Чуо сам да за сада сарађују једни с другима и да су се Тито и Дража већ два пута састајали на договору. Четници су већином добронамерни људи, вођени од активних официра који нису упућени у политику. Они хоће да се боре за слободу, против Немаца и Талијана, али под погодним приликама, а не на рачун биолошког уништења српског народа. Они вероватно неће имати другог излаза, него ће и сами бити присиљени да дижу устанак „у зло доба, кад му време није”. А после тога... само Бог зна шта ће бити.

- С друге стране - казао је Слободан - то што је генерал Недић урадио, основао владу под окупацијом, врло је неза-

хвална дужност... и велика храброст са његове стране. Само, колико се сећам, прочитао сам једном, негде, да Немци за време Првог светског рата нису могли да нађу никога да образује владу.

- То је тачно - казао је Тоша - али је и ситуација онда била сасвим различита од ове данас. Немци овога пута заиста могу да униште већину српског народа, а они су за то способни, јер знамо шта раде са Јеврејима. А имају и добре пријатеље, који ће им свесрдно помоћи: усташе, Мађаре и Арнауте. Има, међутим, још један фактор који не смемо да изгубимо из вида: српска војска није потписала капитулацију, а југословенска у овом рату јесте.

- Како мени изгледа - наставио је Слободан помало несигурно - јавити се у Недићеву војску није нимало лака ствар. Оптужиће их одмах да сарађују са окупатором, да су фашисти, петоклонаши и хитлеровци. Ми знамо како то изгледа. - Изненада је заћутао и погледао испитивачки Тошу.

- Њима, комунистима - казао је Тоша, полако као да одмерава сваку реч - није сметало да саботирају југословенску војску и да сарађују са Немцима кад нас је Хитлер напао и кад је то одговарало њиховим интересима. По истој логици не би ни нама требало да смета када се ми боримо за наше идеале. А наши идеали су, као што знате, добро нашег народа а не утопистичке идеје Маркса и Енгелса. У сваком случају - Тоша је поћутао неколико тренутака - ја се слажем с тобом. Да се направи тај корак, то је врло тешка ствар. Ја мислим да је то у ствари потпуно жртвовање свога живота и своје будућности. Наше добровољно јављање у југословенску војску, са намером да се боримо против Хитлера, и да се рат није онако бедно завршио, да смо се у њему борили и гинули, било би ипак шала према овоме. Они који приђу Недићу, без обзира како се рат завршио...

- Ја - наједном га је прекинуо Сима Симић, некако повишеним, помало неприродним гласом, а Слободану се учинило као да је и поцрвенео - ја за тако нешто нисам спреман. Они, комунисти, могу све да ураде по оној „циљ оправдава средство”. Ја не могу. - Укретио је прсте и извио их тако да су му зглавци гласно кврцнули.

- Чак ни кад је циљ спасавање српског народа од биолошког уништења? - питао је Тоша.

- Ни онда.

- Кажми ми, Симо, шта би ти урадио - наставио је Тоша нешто тишим гласом - када би видео једног комунисту како се спрема да убије немачког војника, с једне стране, а са друге знаш да је твоя цела породица, с твојим родитељима, браћом, сестрама и свим рођацима у истој групи од сто Срба-та-

лаца, који ће бити побијени оног момента када тај Немац погине? Ти, рецимо, стојиш поред комунисте са пиштољем у руци...

- Ја се у таквој ситуацији нећу никада наћи - прекинуо га је Сима.

- Ти си, као и ја и сви ми - упао је Слободан помало нестрпљиво - већ сада у таквој ситуацији. Само, за тебе оних „стотину” представљају апстрактан појам. Извини што ћу то да кажем: зато што међу њима не распознајеш своју браћу и своје сестре...

- Извините - Сима Симић се наједном подигао са клупе - заборавао сам да данас морам да будем раније код куће.

Упутио се одмах затим, гледајући право испред себе, према излазу из парка, журним, донекле неспретним кораком својих дугих ногу.

- Није требало то да му кажем - вајкао се Слободан - ни сам знао да је тако осетљив.

- Не брини - казао је Тоша са осмехом - рекао си истину, а истина често боли. И он и ти, сваки за себе у крајњој линији, имате донекле право.

- Ето - казао је Слободан - не могу да се отмам помисли да се он због моје изјаве, на неки начин осетио понижен. Мисли да је испао пред нама као да сувише воли себе и своју будућност, па зато није ни спреман на жртву.

- Можда си у праву, али у исто време ја мислим да он нас обојицу жали, нећу да кажем сажаљева, а исто тако жали и Милоша Мркшића, Мирка Добриловића и браћу Мартиновиће... Да није тако, већ би он показао да се наљутио на тебе, а и на мене. Ја га добро познајем.

Тек кад се Слободан одвојио од Тоше и пошао кући, почео је да размишља о последњим Тошиним речима, које су му се наједном учиниле загонетне. Шта је он у ствари хтео тиме да каже?

Из мисли га је тргао гласан смех Бранка Марића. Бранко је имао јак баритон, а кад је био у добром расположењу, говорио је гласно и смејао се још гласније.

На двадесетак корака испред себе видео је како се високи и снажно грађени Бранко Марић и увек помодно обучени Драган Марковић, срдечно опраштају од Дамјана Исајловића, који је, заједно са Слободаном, завршио седми разред гимназије. Бранко и Драган су одмах затим зашли у споредну улицу, а Дамјан је наставио у истом правцу у коме је ишао и Слободан. Није било могуће правити се да га није видео. За неколико тренутака га је стигао.

- Здраво, Дамјане - ударио га је шаком по рамену - шта ти тражиш у ово доба године у Добрину? Ја сам мислио да си ти

још увек у селу, на летовању - додао је са осмехом.

Младић га је погледао накако збуњено и нехотице повукао на доле руке свога излизаног капутића, који очигледно није био кројен за његова широка плећа и дугачке, незграпне руке.

Погледао је Слободана својим крупним, увек помало разрогаченим очима и усиљено се насмешио.

- Ја сам дошао у Добрин да... нађем неке књиге. Досадно ми је да седим цео дан код куће, а немам шта да радим. Како си ти?

Ишли су неко време ћутећи. Дамјан је био из сиротињске породице, која се одлучила да пошто-пото „школује” Дамјана. Он је сваког јутра пешачио седам-осам километара, па и по најгорем времену, од свога села до Добрина и исто толико када се враћао кући. Облачио је излизана, окраћала одела, често закрпљених лактова. Изјутра, када би ушао у разред, обавезно на лук, који је, изгледа, са комадом хлеба јео сваког јутра за доручак. За ручак није никада ништа јео, а кад би неке колегинице понекад делиле око себе кифле, перце и земичке, он би обавезно одбио, изговарајући се да је много јео за доручак. Поред свега, био је један од најбољих ђака у разреду. Њега је Слободан видео у парку више пута како прича са Боком Георгијевићем, а све чешиће га је виђао и у друштву Душана Линца. По свему је изгледало да су успели да га придобију „за своју ствар”. Само је једном покушао да га „разувери” и да му „покаже прави пут”. Док му је Слободан објашњавао неостварљивост „марксистичке утопије”, Дамјан га је слушао стрпљиво, и гледао мирно својим крупним, тужним очима. Кад је Слободан најзад завршио подуже излагање, Дамјан му се учтиво захвалио на „врло лепој пажњи”, коју му је указао, и на „врло интересантном објашњавању”. На томе се и завршило. Само, после тога, Слободану се чинило да га је он, иако се мало дружио и са осталима, избегавао и да му није више гледао у очи, него накако са стране, кад би се случајно срели. „Још једна изгубљена душа”, мислио је Слободан, а било му га је истински жао.

Чим га је данас видео у друштву Драгана Марковића и Бранка Марића, било му је јасно да им је Дамјан веза са његовим селом, а највероватније и с неколико суседних места. Зато је вероватно и напустио гимназију ове године...

„Ето, игра судбине”, мислио је Слободан. Сиромашни Дамјан, такорећи у траљама, и Драган, син богатог добринског трговца, увек обучен по најновијој моди, у оделима од најскупљег материјала, која је често мењао, и Бранко Марић, добричина, који ће све урадити и на све пристати, из другарства, спремају се да отпочну револуцију. „Боже, шта нас још чека?”

помислио је и овога пута.

- А шта читаш? - упитао је Слободан Дамјана, тек толико да прекине ћутање.

- Максима Горког, Гончарова, Мопасана, Емила Золу и још неке - одговорио је спремно Дамјан, као да је очекивао, па можда чак и прижељкивао то питање.

- Нисам знао да те интересује белетристика. Не сећам се да си икад учествовао на литерарним састанцима...

- Почео сам да читам те књиге пред сам рат, тек пре шест-седам месеци... и то захваљујући Душану Линцу... и Драгану Марковићу. Они су ме заинтересовали за читање.

- А да ли си читао Достојевског?

Дамјан је само одмахнуо главом.

- Требало би. Отворио би ти се читав нови свет... извини - тргао се Слободан. - Не мислим да ти држим предавање. Само кажем... јер то се мени десило. Читајући Достојевског, видео сам, тако рећи, како „светлост светлуца у тами“.

- Нови свет - казао је Дамјан полако, тишим, али сигурним гласом - може да се открије човеку и без Достојевског...

- У праву си. Изгледа да око нас, а и у нама самима, постоји више светова... Али, мислим да је опасно кад си свестан само једног, јединог.

Дамјан је опет ћутао.

Ускоро су се растали.

Код куће је Слободан нашао кума Мару. Дошла је да исприча најновије вести. Много се обрадовала када га је видела.

- Баш добро, Слободане, што си дошао. Хоћу да и ти чујеш - казала је, намештајући се удобније у столицу.

Још као млада девојка, пре десетак година, сломила је кук клизајући се на леду и, како кости нису биле правилно постављене, остала је помало хрома на леву ногу. Није се никад удавала.

Прво је погледала на врата, па онда на прозоре.

- Чула сам - казала је тишим гласом - да су Руси на Дунаву. За неколико дана ће бити у Београду. Али то није све. Енглези се спремају да се за који дан искрцају у Далмацију!

- Дивно - узвикнула је Слободанова мајка - зар то није заиста дивно?!

Слободан је знао да она не верује ни у једну реч од ових „добрих вести“ које су кружиле Добрином из дана у дан, преко такозване „Радио Милеве“, али је и сувише волела кума Мару да би јој у било чему, противуречила.

- Шта ти мислиш о томе, Слободане? Не видим да си се много обрадовао. Сигурно не верујеш!

Слободан је већ заустео да каже како је чак и Радио Лондон признао да се борбе воде дубоко на совјетској територији, али када је видео зеленкасте очи кума Маре, осенчене дугим,

густим трепавицама, формиране у усхићени осмех заједно са њеним још увек лепим и глатким лицем, а и помало забринут поглед своје мајке, одмахнуо је руком.

- Заиста, велико изненађење! Ко би се томе надао у тако кратком времену?!

Кума Мара, пресрећна, наставила је да им прича, тихим, поверљивим гласом, о детаљима који су долазили из „поверљивих извора“. Уморан од данашњег дана, пун утисака због разговора у парку и изненадног сусрета са Дамјаном Исајловићем, зажелело је да оде у своју собу и мало се одмори, али је привукао столицу и сео преко пута кума Маре. Није му измакао захвални мајчин поглед.

Ове посете су се понављале сваког четвртка. Кума Мара као да је нашла нов смисао живота. Располагала је увек „најновијим вестима“, које су биле стално „добре вести“, пуне наде за најближу будућност. Почела је да сматра као неку своју дужност да их пренесе и подели са рођацима, кумовима и најближим пријатељима. Тако је и расподелила своје време: сваки дан је био одређен за посету овом или оном дому. Једино је недеља била дан одмора. Пре подне би ишла у цркву да се помоли Богу за „паћенички, српски народ“, а по подне је одлазила на гробље да се помоли за преминуле родитеље, рођаке и све оне Србе, од Косова до данашњег дана, који су пали „за крст часни и слободу златну“.

На вратима, кад се опраштала, елегантна као и увек, у тамном костиму, држећи чврсто у руци свој црни штап са позлаћеном дршком, шапнула им је још једном:

- Долазе Руси, долазе наши ослободиоци!

Кума Мара није била сама у својој мисији обавештавања. У граду је постојала читава мрежа добронамерних људи и жена, а нарочито жена (отуда и онај назив „Радио Милева“, како је тај израз млађа генерација волела подсмешљиво да употреби), које су се посећивале и преносиле једне другима „добре вести“ из „позданих извора“. То им је помагало да поднесу тешкоће ратних дана, пуне немаштине и неизвесности. Никад их није бринуло што се ова или она вест није обистинила. Нису имали времена да на то мисле од најновијих, често „сензационалних вести“, које су скоро свакодневно однекуд пристизале.

Слободану се чинило, кад би рат потрајао још десет или двадесет година, да би кума Мара за све то време, сваког четвртка долазила са добрим вестима „из позданих извора“.

„Можда је то и наша народна карактеристика“, помислио је, кад је, најзад, са великим олакшањем легао на отоман у својој „момачкој соби“, која је некад, још пре Првог светског рата, била и момачка соба његовог оца.

„Наш српски народ није никада пристајао на помисао да

је коначно побеђен и да је све изгубљено”, мислио је. „Тај дух га је вероватно и одржао кроз дуге векове робовања под Турцима”.

Замислио је калуђере како преносе „добре вести” од једног планинског села до другог, о хришћанском краљу, или принцу, који се спремао да са севера, преко Дунава и Саве, удари на Турке, па како су они позивали народ србски да се спрема на још једну, „овога пута одсудну битку”. Свакако, у оно доба није било дневних листова (чак и у непријатељским - може понешто да се прочита између редова), ни радија, па су и вести стизале кудикамо спорије, али се, у сваком случају, вера није никада губила. А били су ту увек и народни гуслари, који му не само да нису дали да заборави стару славу него су још и учвршћивали наду у боље дане.

- Ипак, постоји нека веза... постоји - промрљао је самоме себи и полако утонуо у дубок сан.

Пред њим је искрсла зелена долина окружена високим, стрмим планинама. Средином долине вијугао је узан колски пут. Наједном, приметио је облак прашине из којег су се појавиле каруце са два добра, ватрена дората, баш као некад код његовог деде у Бранику. Погледао је мало боље. Није било сумње: каруце је терао велик, космат калуђер, некако као отац Платон из Фрушке горе, онај исти који је казао „хајд’ Хитлер” фолксдејчерима, само много млађи, са дугачком, црном косом која се вијорила на ветру. Позади, у каруцама, које су се пресијавале под сунчевим зрацима, седела је кума Мара, а поред ње стари гуслар, дугих, седих бркова, баш као Филип Вишњић, са гулама искићеним цвећем.

Кума Мара га је опазила и почела да виче:

- Хајде с нама! Слободане, Слободане!

- Слободане, Слободане - чуо је наједном глас своје мајке. С муком је отворио очи.

- Жао ми је што те будим. Тако си лепо спавао - казала је она тихо - али твој колега Жара Аврамовић замолио ме је да те пробудим. Каже да је нешто врло хитно.

- Пусти га, мама, да уђе - промрљао је и једва се некако подигао.

Приметио је да је и сумрак почео да се спушта.

Протрљао је очи. Пред њим, на отвореним вратима, стајао је Жара, чије су очи скакутале са слике воденице у тешком дрвеном раму, преко малог писаћег стола од ораховине, преко полице пуне књига, сивкасто-плавкастих корица Српске књижевне задруге...

- Здраво, Жара - проговорио је први Слободан - шта се десило?

Учинио му се да је Жара, чије је лице имало увек здра-

ву, руменкасту боју, необично блед и узнемирен.

- Дуга је прича - казао је Жара, базирајући се иза себе.

Слободан је затворио врата и понудио га да седне.

- Одлучио сам да теби све испричам, пре него одем из Добина - говорио је полако, тихим гласом, тако да се Слободан, кога је сањивост већ потпуно напустила, напрезао да би га чуо и разумео. - Мора неко да зна. Мислио сам прво да разговарам са Тошом, али њега не познајем тако добро... Ти и ја смо, ипак, увек били добри другови... сем у последње време - насмешио се мало, али некако огорчено, а његове ситне, црне очи су почеле да прелећу са једног предмета на други. - Узгред, хоћу да ти се и извиним што сам те онако напао на оној седељци код Ђоке Недељковића... Нисам био у праву - застао је и погледао Слободана.

- Немој да бринеш. Ја сам то већ и заборавио.

- Запао сам у велику незгоду - казао је, уздахнувши. - У последње време десиле су ми се невероватне ствари, које су ме из темеља потресле... чак су ми и пиштољем претили... можда, ипак да почнем од почетка?

Слободан је климнуо главом, затим је устао и упалио светло. Тек сад је, у пуној светлости, приметио како је Жара ослабио откако га је последњи пут видео, а испод очију су му се оцртавали дубоки, тамни подочњаци.

- Нисам целу ноћ спавао - казао је кад је опазео Слободанов испитивачки поглед - а цео дан нисам ништа јео... него, боље да почнем: Од оног дана код Ђоке, кад сам те онако блесаво напао и казао Боки Георгијевићу да се он разуме у политику боље него ти, комунисти ме нису оставили на миру. Прво су ми послали „другарицу”,... знаш ону малу Бебу Ненадовић, zgodан девојчицу, морам да признам, да ме „обради”. Ја сам се опирао. Нисам ни помишљао да им приђем. Али то је било пре Хитлеровог напада на Совјетски Савез, кад су и многи од њих били мање-више збуњени... знаш - застао је за тренутак, па је одмах затим наставио чвршћим гласом: - потпуно сам уверен да их Хитлер није напао, они би се мало-помало потпуно распали као организација. Овако, тај напад им је дао нову снагу са одређеним, популарним циљем: борба против окупатора! Чуо сам и неке од њих да тако мисле. Са методима које они употребљавају да би искористили народну мржњу према окупатору, ја сада заиста, први пут, мислим озбиљно да ће они, можда... на крају крајева и победити. А кад једном победе... сачувај Боже кад они дођу на власт! Нарочито ћемо ми Срби да страдамо... Слободане, да ли можеш да ми донесеш чашу воде? Уста су му се потпуно осушила.

Док је Слободан сипао воду у кухињи, његова мајка и сестра су се појавиле на вратима.

- Мама - казао је Слободан - знам да немамо ништа нарочито у кући, али овај човек није цео дан јео.

- Свакако - казала је она гледајући га забринуту - а и ти ниси вечерао. Направићу вам нешто на брзину.

- Шта му се то десило? - питала је Вера. - Мама каже да је страшно изгледао...

- Не могу сада. Причаћу вам после - казао је журно.

- Не мислим да ти узимам превише времена - казао је Жара пошто је попио воду - покушаћу да скратим.

- Само ти причај - казао је Слободан - ја имам целу ноћ.

- Неколико недеља после Хитлеровог напада на Совјетски Савез, онда кад се причало да су Руси већ на Дунаву...

- То се и сада прича - прекинуо га је Слободан са осмехом - данас сам то поново чуо преко Радио Милеве.

- Тих дана ми је пришао Бока Георгијевић. Објаснио је како ће се рат, сада када су Руси ушли у њега, брзо завршити, па би „они” хтели да знају на чему су. Подсетио ме је на оно што сам казао на седељци код Ђоке Недељковића и како се он на основу тога уверио да сам ја паметан младић и како могу да логично размишљам. Споменуо је и тебе. Казао је да је штета што си запливао у фашистичке воде, јер си иначе добар и поштен - поћутао је неколико тренутака - морам и то да ти кажем, иако сам мислио да прећутим, међутим, боље је да знаш. Каже: „Штета за Слободана, али ћемо и њему, кад дођемо на власт, морати да судимо”. А ти знаш шта то значи у њиховом жаргону!

Слободан се мало померио на столицу.

- Знам - казао је - знам да су опасни.

- Онда ми је тражио да се и ја, као и сви остали, морам изјаснити јесам ли за Русију, или против Русије. Поколебао сам се - казао је и оборио своје ужарене, као трњине црне очи. - Признајем, нећу да ти лажем, мало сам се и уплашио... ето - насмејао се неким бледим, безгласним смехом - ипак сам те слагао: нисам се мало поплашио, много сам се поплашио... а то је он и хтео. Ја сам као и ти био у Белим орловима, па ако суде теби, судиће и мени... „За Русију сам”, казао сам... а знаш, заиста и јесам за Русију, као што сте и ти и Тоша, и сав наш народ. За мученичку, православну мајку Русију, а не за ово...

Прекинуло га је куцање на врата. Слободан је устао и отворио их. На њима је стајала Слободанова мајка, жена од педесет и неколико година, са благим осмехом на лицу, који је није никада напуштао. У рукама је држала округли, сребрни послужавник са четири-пет повећих сендвича, на којима су били поређани исечени колутови тврдо куваних јаја, комадићи препржене сланине и ситно исецкани кисели краставци.

- Ево, децо, изволите, донела сам вам нешто да презало-

гајите - казала је скоро весело, ставила брзо и спретно послужавник на писаћи сто, а њима дала салвете и тањире - ако вам још штогод затреба, само ме зовите. Ја ћу бити у кухињи.

Кад су остали сами, Жара је почео да се нећка.

- Остави се тога - казао је Слободан - ако одбијеш мама ће се наљутити.

Појели су сендвиче брзо и без много речи. Слободан је приметио, са задовољством, да се Жара најједном опустио, а и крв је почела да му се враћа у образе.

- Е, ово ми је заиста пријало - казао је намештајући се удобније на отоману - позвао ме је на тајни састанак. Било нас је петорица: наш колега Бакарић, већ стари комуниста, два свршена шестошколца, „новајлије” као и ја, а председавао је Бока. Бока нам је објаснио да ћемо од сада бити у Бакарићевој ћелији и да ћемо преко њега примати наређења. Казао је да је њима, ваљда оним „одозго”, врло жао што не могу да нам по-свете више пажње у нашем идеолошком изграђивању, иако ће, у том правцу, учинити колико је могуће у овим данима. Али казао је: „Ми се спремамо за светску револуцију, а сада су за то погодна времена. Сада је време за акцију. Као прави револуционари, не смемо имати никаквих заблуда и сентименталности ни према коме, чак ни према најближој родбини. Све је дозвољено, да би се дошло до коначног циља. Сада или никада...” Тај први пут и није било тако страшно. Његово излагање је звучало као политички говор пун реторике и апстрактног иживљавања. Међутим касније, кад смо се нас тројица састајали само са Бакарићем, ситуација у којој сам се нашао постајала је све озбиљнија... Интересантно је да чујеш како нам је једном Бакарић причао да је добио задатак да инфилтрира „фашисте”. Тако они зову националисте. Изабрали су тебе, јер су сматрали да се ти нећеш досетити, јер си сувише наиван. Међутим, казао нам је да си ти однекуд сазнао да му мајка није Талијанка, као што је он теби рекао, па је тако цела ствар пропала.

- Зар су они заиста мислили да је то био разлог?! - насмејао се Слободан и испричао му целу причу.

- Да не дужим више - казао је Жара - сад скоро, од како су убили у Србији она два јадна жандара и то прогласили као почетак револуције, почели су да спремају једну групу од десет „другова из Добрина”, на челу са Душаном Линцом, да је пребаце на терен у Србију. И мене су из некаквог разлога укључили у ту групу. Кад су Немци почели да убијају сто Срба за једног немачког војника, ја сам се побунио. Казао сам да се никада нећу борити против окупатора на тај начин. Казао сам да је мени вреднији један наш сељак (нисам смео да кажем Србин) него сто Немаца, а не обрнуто. Мислио сам: Бакарић

је Хрват-Далматинац, а Душан Линц је, како нам је он говорио, грађанин ове планете, па их се не тиче шта ће бити са српским народом, и зато сам тражио да говорим са Бокком. Морао сам да добијем за то дозволу одозго. После дугог чекања, јуче су ме позвали да идем, и то одмах синоћ, у кућу Драгана Марковића. Тамо су ме већ чекали Драган, Бока и још један „друг“, који је очигледно био радник, а у Партији је на високом положају. Звали су га Бобан... Требало би да видиш какву лепу кућу имају Драганови родитељи. Они су трули богаташи. Шта ће њима комунизам?

- Не брине за њих - казао је Слободан - они ће се и под комунизмом снаћи. Имају сина у Партији.

- Почели су да ме испитују. Да ли је неко на мене утицао? Да ли сам се виђао са неким од „фашиста“, и све тако нека питања... Не брине, ја сам вечерас добро пазио да ме нико не прати... Онда су ми нагласили да они морају са издајницима да поступају „по кратком поступку“. Зашто мени смета да се у Србији убијају Немци, питали су. Казао сам им да сам чуо како су тамо окупатори већ побили неколико хиљада српских домаћина, као одмазду за њихових двадесет до тридесет војника. Прво је почео да говори Бобан. Указао ми је на то како у свакој револуцији мора бити жртва. Онда ми је Драган Марковић објаснио њихову стратегију: „Ми убијемо у једном селу неколико Немаца, а они убију неколико стотина сељака. У другом селу убијемо још неколико Немаца, а сељаци из тога села, знајући шта их чека, сви побегну у шуму код нас. Поновимо то неколико пута и сви људи побегну у шуму, код нас, из целог тог краја. Онда освојимо целу територију и не дамо Немцима да нам се приближе. Одговорио сам им да се, бар досада, то још није испунило. Немци изгледа увек нађу довољно Срба да их побију, по свом кључу: сто за једног. И не може цео народ да побегне у шуму. Како ће се „шут са рогатим“ борити под овим условима, кад су Немци још увек војна сила првога реда? А чуо сам да су до сада већ пола Мачве попалили... Њих двојица су се само погледали и ућутали. Онда се јавио Бока: „Па шта“, казао је, „ако и побију све Србе, то није крај света. Кажу да су Кинези пренасељени. Довешћемо их у Србију. Ти сада, када си постао један од нас, мораш да схватиш за сва времена, да је ово светска револуција, а не српска. Ми се боримо за добро целог човечанства, а не само за једну шаку јада"... Слободане, кад сам то чуо, ја сам се запрепастио. Устао сам из Марковићеве скупочене фотеље и казао им да се ја повлачим из Партије... и да ја нећу да идем у Србију да се борим против српског народа. - Застао је за тренутак. Слободан је приметно како је поново пребледео. - Замисли - казао је тишним гласом - Бобан је наједном извукао из џепа неку пиштољ-

чину и почео њоме да се игра.

„Само седи, друже“, наредио ми је, „ми још нисмо завршили нашу конверзацију“. Шта сам могао него поново да седнем.

„Чуо си малопре шта ми радимо са издајницама. Ја верујем да ти ниси један од њих. Ако си се згрозео над оним што се дешава преко Саве, а мало си се и уплашио да тамо не изгубиш своју русу главу, то ја могу још да разумем. Млад си, а и новајлија си. Још ниси изграђен у марксистичком духу... То ћемо ти опростити овога пута. Даћемо ти неки лакши задатак, док не очврснеш. За неколико дана ћемо поново ступити у везу с тобом и ставићемо те у нову ћелију... А сад иди и пази шта радиш. Немој да се шалиш главом да о овоме неком и једну реч кажеш“.

- Сад видиш, Слободане, зашто нисам могао да спавам целу прошлу ноћ.

Слободан га је пажљиво слушао. Хтео је нешто да каже, да га умири и охрабри, али му баш ништа није долазило на ум. А и забринуо се: шта ако су га ипак пратили вечерас? И мама и Вера ће бити у животној опасности...

- Кажем ти, Слободане - казао је поново Жара, као да је читао његове мисли - сигуран сам, сто посто, да ме није нико могао видети кад сам долазио овамо.

- Верујем ти, Жара... Само, ово је озбиљна ситуација. Зариста си запао у велику незгоду... Шта ћеш сад да радиш?

Жара је опет утишао глас, тако да је скоро шапутао.

- Сутра ујутру идем за Србију. Јавићу се у Недићеву војску. Кад већ немам другог излаза и кад морам да се за нешто борим, борићу се за добро српског народа... и за мајку Србију! - Поћутао је неколико тренутака. - Имам кума који ће ме пребацивати преко Саве. Можеш ово само још Тоши да испричаш. Молим те, немој никоме више. Хтео бих бар вас двојица да знате. - Тек овога пута задржао је поглед на Слободану.

Обрадовао се кад му је Слободан казао да су Милош Мркшић, Мирко Добриловић и браћа Мартиновић већ прешли у Србију.

Најзад се, некако ужурбано, захвалио Слободановој мајци на сендвичима, брзо се опростио са свима и отишао.

- Жао ми је - казао је Слободан мајци и сестри када је видео њихове упитне погледе - али дао сам му реч да нећу никоме причати. Само толико могу да вам кажем: он је био у великој незгоди, али је сада све у реду. Хтео је неком да се повери, па је изабрао мене. Сад му је много лакше. Немојте ме, молим вас, ништа више питати... Мама, сендвичи су били изврсни. Да си га видела са каквим је апетитом јео!... Само, то је вероватно било цело следовање јаја за ову

недељу?!

Следећег дана Слободан је отишао Тошиној кући још пре подне. Није могао да дочека да се са њим види.

На вратима га је дочекала Тошина мајка.

- Ви сте тај Слободан Спасојевић - казала је весело, кад јој се Слободан представио. - Тоша ми је причао о вама. Каже да сте велики идеалиста и добар младић...

- Мама! - чуо је Тошин глас из куће - остави човека на миру.

Одмах затим и он се појавио на вратима.

- Здраво, Слободане! - гледао га је помало зачуђено. - Шта је тебе нанело овако рано?

- Опростите, госпођо - Слободан се опет обратио Тошиној мајци - ако сам вас узнемирио, али...

- Нисте. Никако нисте... Хајде, уђите, немојте да стојите ту испред степеница... А ваша сестра Вера је ишла са Тошом у исти разред. И о њој је много причао; како је лепа и мила, а и добра и паметна девојка... Уђите, само уђите. Не сметате нам. Пази, Тошо, како Слободан има лепе руке и како су му дугачки прсти - говорила је, док се Слободан пењао уз неколико степеница, испред самих врата, а руком се придржавао за ограду.

- Мама, немој молим те да доводиш човека у незгодан положај - казао је Тоша, али се доброћудно смешкао.

- ...кажу - наставила је она, као да га није чула - да су људи са дугачким прстима или уметници, или џепароши, или ...и једно и друго!

Слободану, не неки начин, овај дочек није био нимало непријатан, јер је Тошина мајка говорила све то са урођеном, веселом ведрином, као нека блиска рођака коју је он цео свој живот познавао.

Стан у коме су њих двоје живели био је прилично мали, скучен и слабо осветљен. Намештај је био скроман, без икаквог луксуза, али су се свуда виделе књиге: поређане по дрвеним полицама, на сточићима, на орману за веш, чак их је било и на столицама, а неколико њих и на софи.

- Ето - казала је када је приметила Слободанов заинтересован поглед - највише имамо књига. И његов покојни отац их је много волео.

Кад су остали сами, Слободан је испричао Тоши о синоћној, изненадној Жариној посети.

- Жао ми је Жаре - казао је на крају Тоша - што је морао да пролази кроз све то, али ко с ђаволом тикве сади, о главу му се лепају... Ипак се, поред свега, понео као човек.

- Ближи се дан - додао је Тоша после мало паузе - када ћемо и ти и ја, и још неколицина наших другова који се још ко-

лебају, морати да донесемо коначну одлуку. Већина Белих орлова је, као што знаш, заузела неутрални став немешања. Нешто слично као и Сима Симић. Ја их за то не осуђујем. Кад је требало да се бори против Немаца, било је једнодушје. Нико се није колебао. То ти најбоље знаш. Међутим, данас је ситуација много сложенија.

Слободану се учинило као да су црте на његовом енергичном лицу, са снажном, доњом вилицом и високим, умним челом, изненада згрчиле.

- Видиш - наставио је неким, Слободану се учинило, страним гласом - извесним људима, као што су то на пример Милош Мркшић и Мирко Добриловић, са једне стране, а Далматинац Бакарић и тај Бобан с друге, живот изгледа врло једноставан. Исто тако и истина. Кад је једном пронађу, прихвати је као нешто најприродније на овоме свету, не постављају више сами себи никаква питања, и често су спремни да се за њу боре, страдају, па и живе да изгубе. Затим, има појединача... о присутнима се не говори - који су много сложеније природе.

Иако у већини случајева не откривају себе другима, па ни најближим пријатељима, постављају вечито сами себи безброј питања. Таман дођу до закључка, донесу важну одлуку, а неки глас изнутра шапне: чекај, промисли; да ли је то баш тако?

- Знам о чему говориш - казао је Слободан, а у исто време почео је да посматра Тошу пажљивије. „Значи: чак се и он колеба”. Та га је мисао поразила и он је заборавио шта је још хтео да каже. Наједном се осетио усамљен и остављен. Тоша је могао да одговори на сва његова питања, знао је увек шта да каже, а и шта да уради у овој или оној ситуацији.

Тоша је поћутао неколико тренутака.

- Чак и кад отклониш све сумње и знаш шта треба да урадиш - наставио је као да чита Слободанове мисли - пошто си добро размислио о свему и узео у обзир алтернативе, па закључио: то је ипак прави пут, нема другог пута, ни друге истине - почнеш опет да мислиш, овога пута о последицама свога предстојећег поступка. Мотиви су исправни, циљ је оправдан, а и твоја савест налаже да донесеш одлуку, међутим, ти знаш да те, на крају крајева, ако кренеш тим једино исправним путем... - Тоша је застао и добро се загледао у Слободана - сад слушај пажљиво шта ћу да ти кажем: ако кренеш, на крају пута те највероватније... чека сигурна смрт.

Слободан је наједном постао свестан полумрака у овој соби, препуној књига. Осетио је први пут и мирис дуње, помешан са помало загушљивим мирисом старих књига. Учинио му се као да су се Тошине увек будне очи, некако зацаклиле, „засветлудале у тами”, помислио је. Сетио се и оног јуче-

рашњег разговора у парку у коме је „предсказао своју смрт“.

Требало му је неколико тренутака да се прибере од последњих речи. Хтео је да каже нешто, да се сложи, или се не сложи, али му речи нису долазиле на ум. Учинило му се да је Тоша изненада погодио и у његове најдубље и најскривеније мисли, које су се притајиле тамо негде, дубоко, између све-сти и подсвести и потајно га мучиле... Да ли је то само страх од неизвесности, од непознатог, или је то бојазан за свој го-ли живот, за опстанак, другим речима: кукавичлук? Ако је кукавичлук, зашто га није осећао када се добровољно јавио у војску Краљевине Југославије, да се бори против Хитлера? Значи, ипак је нешто друго. А то „нешто друго“ смета и То-ши...

Тошина мајка се појавила на вратима са послужавником на којем је била тегла са слатким и две чаше воде.

- Шта је, децо? - казала је мало забринута кад је видела њихова озбиљна лица - сигурно сте почели да филозофирате... Или се нешто непријатно десило?

- Не, мама - казао је Тоша са осмехом - Слободан ми је баш сад испричао како је још један наш друг отишао за Срби-ју да се јави у Недићеву војску, па смо се забринули за њега, а бринемо се и за остале.

- Страхота - казала је она - шта се сад тамо дешава! Јадни српски народ.

Слободан се убрзо затим опростио, захвалио на послуже-њу и отишао кући.

Код куће је сазнао да га је тражио Стева Марић.

Брзо је појео нешто и опет кренуо у град.

- Слободане - казао му је весело Стева кад су се видели - Анђелка је у Добрину. Казала је мојој сестри да ће бити у пар-ку око три сата и нада се да ћеш доћи.

Најзад, нека пријатна вест!

Са Анђелком се није видео целог лета. Њено свеже, лепу-шкasto лице, преплануло од сунца, као да се зажарило кад су се срели. Учинило му се да је мало нарасла, тамносмеђе вिति-це постале су дуже, а њена витка фигура као да се заоблила.

- Хоћу да се упишем у шести разред - казала је својим звонким, јасним гласом - мало сам закаснила, али су ми рекли да је у реду... Драго ми је што си дошао - скренула је погледом у страну - нисам дуго знала шта је било с тобом, откако си се јавио у добровољце...

- Као што видиш, остао сам жив после свих тешких окр-шаја - насмејао се Слободан, али се убрзо уозбиљио. - Тешко ми је и да се сећам тих неславних и несрећних дана. Имали смо Косово без Косова... Можда си чула да сам напустио осми разред... још првог дана.

Није хтео да јој прича детаље. Било му је непријатно због оних који школу нису напустили, а и због ње и оног што је очекује...

Први дан школске године, пре него се појавио разредни старешина, професор Љубић (још пре рата се зуцкало да је франковац), пронела се вест да ће сви ђаци морати да дижу десну руку у фашистичком поздраву. У разреду су, поред Хр-вата Лорковића, једног Мађара и неколико фолксдојчера, сви остали ђаци били Срби. Искупили су се, узбуђени, око Сло-бодана. „Никако“, говорили су, „ни за шта на свету“, „макар ме убили“. Слободан је покушавао да их смири. „Важно је шта ми осећамо“, казао је, „а не шта под притиском и прет-њом, морамо да урадимо. Ми знамо да ово њихово неће по-трајати, а нама је важно наше образовање и наши животи“. И заиста, духови су се донекле смирили.

Чим је професор Љубић ушао у разред, изјавио је да има врло важно саопштење које ће данас бити објављено у свим школама, „широм целе Независне државе Хрватске“.

- Кад наставник уђе у разред - казао је - ви ћете устати, као досад. Наставник ће тада да подигне руку и поздравиће вас са речима: „За дом!“, а ви ћете сложено подићи десну руку и одговорити чврстим гласом: „спремни!“ То ћете поновити на крају сваког часа, а исто тако ћете поздрављати и ваше на-ставнике на улици.

Објаснио им је како да подигну руку, тако да је шака окре-нута надолу, у висини очију.

Затим је подигао руку и громко узвикнуо:

- За дом!

- Спремни! - узвикнуо је из свег гласа Лорковић, затим се чуло још неколико слабијих гласова.

Слободан је осетио како му је крв наврла у главу. Међу-тим, рука му се није померила. Погледао је око себе. Нико од Срба није подигао руку.

Професор Љубић се са неверицом осврнуо око себе.

- Шта се то дешава? - дрекнуо је - какав је то начин?! Зар вама није јасна озбиљност ситуације у коју ви сами себе ста-вљате?... Почећемо из почетка.

- За дом! - викнуо је из свег гласа.

- Спремни! - око половине ученика се овога пута одазвало.

- Дижите руке! - викнуо је неким неартикулисаним гла-сом, сав црвен у лицу, окрећући енергично лево и десно своју повећу главу, док су му се дугачки, проседи праменови косе залелујали као под изненадним налетом ветра.

Слободану се учинило као да су се и остале руке наједном подигле у читаву шуму уздигнутих руку. Осетио је јак прити-сак на бубним опнама. Није више ништа чуо, а као да је и за-

немео.

И његова рука је полетела увис, а онда, када му је шака, окренута надоле, стигла до висине очију, изненада се стегла у песницу, а палац се у исто време нашао чврсто стиснут између кажипрста и средњег прста - у стари знак пркоса и изазова.

Лепо је видео како су се Љубићеве крупне, смрачене очи задржале на његовој песници и како су у истом тренутку одскочиле, као да су опечене, на другу страну.

У следећем тренутку Слободан је зграбио своју ташну са књигама и као кроз сан изашао журним корацима из учионице.

После су му причале колеге да се Љубић направио као да није приметио његов демонстративни излазак, а и Лорковић се из неког разлога окренуо на другу страну. Фолксдојчери су се само згледали, али нису никад то, бар пред Србима, спомињали.

Слободан је, право из школе, скоро отрчао кући и, још увек задихан, испричао мајци и Вери шта се догодило.

- Мама - казао је - опрости. Знам да би било боље, али сам могао.

Мајка га је само загрлила и пољубила у чело.

Није разумео ни Љубића, ни Лорковића, иако је и касније о томе често размишљао...

- Како је, Анђелка, код тебе у селу? Да ли сте имали каквих незгода? - питао је. - Чули смо да су нека села оставили на миру.

- Усташе нам нису долазили у последње време, али су прошлог месеца хтели да нас покатоличе - Јавили су да сви људи, жене и деца, морају да дођу на главно раскршће у подне. Кад смо се искупили, видели смо да су наред села подигли нешто, као импровизовани олтар, поред кога је стајао католички свештеник. Прво нам је одржао говор један усташки официр, који нам је казао да смо ми сви некада били Хрвати, онда нам је свештеник објаснио, „историјски”, како је дошло до тога да постанемо отпадници од „праве вјере Исусове”, и како је, сада, дошао час да се вратимо „у крило католичанства”. Тражио је да ми почнемо прилазити да пољубимо „свети криж”, а после тога ће нам одржати специјалну молитву... Нико се није ни померио. Онда је опет говорио онај официр. Говор му је био пун увијених претњи. Кад им ни то није помогло, официр нам је наредио да идемо кућама и да се вратимо за два сата, само са онолико ствари колико можемо да понесемо са собом. Кад смо се поново искупили са пуним торбама и завежљајима, опколиле су нас усташе. Казали су нам да ћемо изгубити наше куће, земљу и стоку. Они ће нас сада пребацити за Србију. Међутим, додали су: они који су мало

паметнији, па су се предомислили, могу слободно да иду на траг својим кућама... Ти знаш шта за сељака значи његов дом, његова земља и његова стока - казала је Анђелка тишим гласом. - У сваком случају, ни један једини човек се није издвојио из групе. Сви смо били спремни да идемо за Србију...

Слободан је видео како су јој наврле сузе на њене крупне, лепе очи.

- Алал вам вера! - узвикнуо је одушевљено - шта је онда било?

- Најзад, када су видели да нема ништа од покатоличавања, наредили су нам љутито да идемо својим кућама, али, они ће се вратити; само следећи пут „неће више бити милости”. Сад, наравно, опет живимо у страху, јер знамо добро шта су на другим местима радили... Само, мислим да када би и пола села побили, она друга половина ипак не би пристала... Толико је јак дух.

- Чула си сигурно - казао је Слободан - шта се у последње време догађа у Србији... Знаш, почео сам да помишљам како би било да пређем у Србију и... и јавим се добровољно у Недићеву војску - Слободан је те речи изговорио полако, са одуговлачењем. То је било први пут да их је гласно изговорио.

Приметио је само да се Анђелка тргла, и као да јој се наједном убрзало дисање, али није ништа казала.

- Можда је то једини начин да се заиста помогне нашем народу - казао је. - Шта ти мислиш о томе?

- Тамо је, изгледа, хаос и анархија - уздахнула је. - Зар баш мораш?! - додала је тише.

- Још се нисам коначно одлучио. Морам прво да пречистим неке ствари са самим собом.

Анђелка, која је увек хтела све да зна, чак је понекад, као у игри покушавала да погађа гласно његове мисли - овога пута је ћутала.

- Како је тмурно ово наше виђење - казао је Слободан. - Чини ми се да је прошло много година откако смо се последњи пут видели. Сећаш ли се како сам увек хтео да те присилим да се уозбиљиш, да бих видео како ти лице заиста изгледа?... Данас си се насмешила само једном, кад смо се срели. Живимо, Анђелка, у трагичним временима и ко зна шта нас још чека... и тебе и мене... и цео наш народ.

- Опрости - тргла се наједном Анђелка - то је моја кривица. Ако одеш, нећу да ме се овако сећаш...

- О не, није то твоја кривица, него, настала су зла времена и ја мислим да смо ми почели много брже да сазревамо. Чини ми се да сам за ових неколико месеци остарио за десет година. Као да немам више осамнаест, него двадесет и осам.

- Имаш право, Слободане - казала је тихо - мени је мој

живот пре рата изгледао као нека бајка... Нисам ти никад причала о мојим родитељима: моја мајка је јако добра особа, бољећивог срца. Све би дала другима. Мој отац је поштен, добар човек, који не говори много, али ће све да учини за децу. Никад нисам чула родитеље да се свађају. Са млађим братом се добро слажем. Штогод хоћемо, родитељи нам учине. Имамо пуно браће и сестара од стричева, тетка, ујака... Цео живот је био тако диван... Кажу ми нешто о својој породици. Знам само за твоју сестру.

Слободан јој је почео да прича о своме покојном оцу који је пре годину дана изненада умро, о мајци и сестри. У једном тренутку, застао је усред реченице и насмејао се.

- Знаш - казао је - све што си ми испричала о твојима, ја бих сада могао, скоро истим речима, да ти поновим о мојој породици. И ми смо се добро слагали. Моја сестра и ја се нисмо никада закачили... Једино за свога оца не могу да кажем да је „мало говорио”, јер је био врло друштвен, волео шалу и волео да запева уз чашу вина. Имао је леп и необично снажан глас, тако да кад запева своју омиљену песму „Уз’о деда свог унука...”, задрхте стакла на прозорима, а једном, кад смо били на слави код неког сеоског домаћина, прво се затресли прозори, а при крају песме затитрао пламен петролејке, и онда, при последњим речима које су подсећале на грмљавину... наједном се потпуно угасио.

- Видим да си много волео оца.

- Да. Још увек се сећам како ми је наглас читао народне песме, нарочито оне о Краљевићу Марку; како ме је сатима вукао на дечијим саоницама, носио на леђима; једном чак десет километара, усред ноћи, кад кола која је требало да нас пребаци са једне железничке станице, из неког разлога нису стигла. Још увек се сећам завијања ветра и извијања тамних, претећих грана, баш као у Гетеовом Бауку.

Анђелка се слатко насмејала.

- С обзиром да си преживео то „стравично путовање”, ја се за тебе не плашим. Преживећеш ти и овај рат... Жао ми је, Слободане - опет се уозбиљила - али ја сам остала дуже него што сам смела.

Кренули су према излазу из парка и скоро се сударили са Тошом и Симом Симићем. Слободан се обрадовао што му се указала прилика да је упозна са њима, поготово са Тошом.

Кад су одмакли од парка, питао ју је какав су утисак оставили на њу.

- Сима Симић даје утисак затворене књиге - казала је - требало би много времена да га човек упозна. Тоша, са друге стране, изгледа као врло пријатан и друштвен младић, спреман на шалу, али можда још више и на озбиљан разговор. Уо-

сталом, тако сам их и замишљала.

- Ипак - казао је Слободан кад су се опраштали пред кућом њених даљних рођака - сада најзад знам како изгледаш кад се не смејеш... Изгледаш лепо и кад си озбиљна!

Одлучио је да се врати у парк. Осетио је потребу да доврши започети разговор са Тошом, а желео је да се види и са Симом, након јучерашњег, непријатног разјављања.

Дочекали су га са осмесима.

- Казао сам ја да ти имаш добар укус - насмејао се Тоша - још кад сам те видео са Меланијом.

- Има бољу фигуру него Меланија - казао је Сима.

- Шалу на страну - уозбиљио се Тоша - честитам ти. Лепа и добра девојка. Нема сумње. Виђао сам те и пре са њом. Немој да је изгубиш.

Слободан се задовољно насмешио. Знао је да Тоша то не би рекао ако заиста тако не мисли.

- Сима нам је донео жалосне вести - казао је одмах затим Тоша - четници су, заједно са комунистима, у ноћи 24. септембра, то јест прексиноћ, напали Шабац. Немци су покупили јуче у граду све мушкарце од четрнаест до шездесет и пет година. Преко седам хиљада. Довели су одмах неколико одреда усташа, баш као што су и претили. Заједно са усташама, они су целу групу пребацили у Кленак, а из Кленка су их отерали за Јарак. Терали су их да трче. Оне који нису могли да издрже присилан марш, Немци и усташе су убили из пушака, пиштоља, чак и кундацима. Кажу да су убили између 150-200 људи. У Јарку су, прича се, почели да копају заједничку раку. Такође су покупили и неколико стотина сељака из мачванских села, Засавице и Ноћајског Салаша, па су и њих отерали у Јарак. То је, кажу, тек почетак... Не знам да ли ће и сам Недић моћи нешто да учини. Ако не може... боље да оставку.

- Изгледа да се цео свет заверио против нас, Срба - казао је Сима. - Чуо сам да су и Мађари, сад скоро у Бачкој, побили велики број нашег народа. Тамо, као и овде у „Независној”, нема ко да нас заштити... Ако генерал Недић поднесе оставку, нити ћемо ми одавде моћи да бежимо за Србију, нити ће они имати где да се склоне... Ово је можда почетак наше највеће трагедије, веће и од Косова.

Слободан је ћутао. Значи ту, недалеко, у Јарку, копају раке за хиљаде и хиљаде Срба. Можда су их досад већ и побили...

- Морам да идем кући - тргао се нагло из мисли - имамо врло блиске пријатеље у Шапцу. Можда ћемо моћи некако да им пошаљемо храну у Јарак.

ПУТ ЗА ЈАРАК

Кад је стигао кући, на вратима су га дочекале мајка и Вера. По њиховим лицима видео је да знају.

- Сад је баш свратила кума Мара... - почела је његова мајка.

- Знаш, мама. Нажалост, овога пута није донела „добре вести” о нашим „великим савезницима” - казао је, помало огорчено. - Сиромас чика Стева и његов Славко... надам се да је чика Стева могао да потрчи.

- Пред сам рат се тужио на реуму - казала је мајка.

- Славко му је сигурно помогао - додала је Вера.

Показало се да све троје мисле исто: како да им пошаљу храну. Вест о копању рака није нико спомињао.

Најзад их је мајка уверила да је најбоље да она сама однесе храну у Јарак. Њој, жени од педесет година, неће нико ништа, а биће сигурно и других људи који ће носити храну. „То је најприродније”, казала је, „да се затвореницима носи нешто за јело”. „Не брините”, казала је, „ја ћу се већ снаћи”.

Спаковали су те вечери једну од две сушене шунке, које су оставили „за црне дане”, пар сушених кобасица, један хлеб, нешто сувих шљива и неколико јабука.

- Како ћеш ти то све моћи да носиш, мама? - питао је Слободан.

- Не брините, децо - казала је са осмехом - ја сам много јака него што ви мислите.

Слободан и Вера су се погледали. Сетили су се како је отац говорио да се никад, ни у најтежим данима рата, није тужила на злу судбину; чак ни у Мађарској, под најгорим условима интернације, у годинама глади и немаштине, кад је родила девојчицу која јој је, кратко време после порођаја, умрла.

Следећег јутра Слободан је испратио мајку до железничке станице, са тешким кофером у рукама.

Било је пријатно, сунчано јутро.

„Бар је време лепо”, мислио је док се полако враћао кући Железничком улицом, засађеном старим, крошњатим липама, „биће тим јадницима лакше да издрже под отвореним небом... ако су још живи...”

Стресао се при помисли да су сви, њих седам хиљада, мо-

жда већ побијени, као и толики други Срби. Сетио се генерала Недића. Само Бог, па он, могу још да помогну.

Почео је да се сећа дана које је провео са породицом чика Стеве Јовановића. Тетка Јелка је била помало болећива жена, која се вечито осмехивала, нудила их стално да нешто поједу, а ако је време хладно, пазила добро „да се деца утопле”. Чика Стева је био пријатељ његовог оца још из ране младости, кад су „карловачки ђаци” свирали у тамбуре, певали старинске песме и учествовали на рвачким такмичењима. Отац је волео да прича како су њих двојица једне године завршили као најбољи рвачи Карловачке гимназије, а кад је дошло до коначног натјечања за првенство, одбили су, као најбољи другови, да се такмиче један против другог. Син Славко је био студент Београдског универзитета и био је само годину дана старији од Vere. Миран и повучен младић, физички је личио више на мајку него на оца. Њерка девојка тихе, али ведре нарави. После шестог разреда гимназије, напустила је школу да би се старала о мајци и водила кућанство.

Чика Стева се раније пензионисао, још пре неколико година, продао имање у Срему и преселио се у Шабац, где је купио лепу кућу. Тиме се испунила његова давнашња жеља: живи „међу Србијанцима”. Ту је врло брзо нашао себи нове пријатеље, људе који су као и он ценили добро друштво; умели да испричају шалу на рачун неког од присутних, али и на свој сопствени рачун; волели су да запевају старе песме уз чашицу доброг вина. У сваком случају, у новој средини се осећао „као код своје куће”.

Тај дан се продужио у недоглед. Колико су се Слободан и Вера бринули за „Србијанце у Јарку”, чика Стеву и Славка, толико су се сада бринули и за мајку.

Мајка се родила у Бранику, 1888. године, у старој трговачкој породици Станојевића. После основне школе послали су је у Нови Сад, у Девојачку школу, где је добила солидно образовање, за које се сматрало, у оно предратно доба, да је неопходно свакој девојци из имућније породице. Ту је научила да чита, пише и говори течно немачки језик, а развила је и љубав према читању, што је касније пренела и на своју децу.

Кад се као лепотица вратила из Новог Сада, у својој седамнаестој години, су почели да пристижу просци из оближњих места.

Међутим, њој се није журило са удајом. Уживала је у пријатном животу код својих родитеља.

Њена мајка је била нежна, доброћудна, али у исто време енергична жена, позната по својој куварској вештини. Сваки оброк је морао да буде не само припремљен са највећом пажњом него исто тако и правилно сервиран, са обавезним бе-

лим, платненим столњаком и салветима, сребрним прибором за ручавање и блиставим, кристалним чашама за воду. Од деце се очекивало да остану за столом све док се старији не подигну. То им, међутим, никада није било тешко, јер су се за то време водили интересантни разговори, често прожети хумором, у којима су и они могли да учествују.

Њен отац, Аркадије Станојевић, висок човек, уливао је поштовање својим достојанственим држањем. Имао је смисла за лепе ствари: кућа у којој су Слободан и Вера проводили незаборавна лета, била је старинска, али са удобним, новим намештајем; зидови су били украшени репродукцијама слика, у тешким златним рамовима, из српске прошлости, као што су „Сеоба Срба” од Паје Јовановића и „Косовка девојка” од Уроша Предића. Петролејке су висиле са таваница на позлаћеним ланцима, у порцеланским куглама, на којима су лаким потезима уметникове кичице били насликани зимски пејзажи.

Основа куће је била у облику слова Г, чијом се дужином у оба правца пружио ходник, подупрт пастелно зеленим дрвеним стубовима, отворен према лепо уређеној башти. Паралелно са ходником, били су посађени жбунови ружа које је деда Аркадије „наручио из Холандије”. Руже су придржавале, опет пастелнозелене, дрвене мотке, на чије врхове су биле причвршћене стаклене кугле у боји. У другом реду су били, увек паљиво поткресани, жбунови шимшира. У трећем реду су били поређани сандуци са олеандрима, који су се преко зиме преносили у подрум. Насред баште, на једном стубу, као на столу, био је причвршћен округли млински камен на којем се одмарао камени римски лав са једном шапом на глави јагњета - симбол моћи старог Рима. Тог је лава деда Аркадије, још као млад човек, спасао од сељака који су на једној њиви, недалеко од Браника, за време орања наишли на изломљене статуе, римски новац, разне ћупове и неколико камених лавова. Два су већ били разбили, а трећег су се спремали да искомадају, како би и њега употребили за зидање нове куће. Понудио је сељаку новац, али је он одбио новац, и дао му га је на поклон, пошто је претходно чекићем и длетом одвалио комад са врха лавове главе. „За сваки случај”, казао је при том, „да будем сигуран да нису унутри сакрили злато”. Око млинског камена са лавом увила се мушкатла, црвена као крв, а на двадесетак корака даље, окружујући рунделу, као четири огромна стражара, извили су се у перфектном квадрату, крошњати борови, једини ове врсте у целој околини. Даље од борова пружале су се алеје цвећа, које су се мењале са сезоном: љиљани, лале, божури... Иза цвећа поново ред шимшира, који је у ствари делио башту са цвећем од много веће и дуже баште са поврћем, поред које се простирао воћњак са разним врстама шљива, јабу-

ка, крушака, трешања и вишања.

Кухиња је, са још неколико просторија, била на краћој страни слова Г, а испред ње се налазио затворен бунар, обложен такође пастелнозеленим, дрвеним плочама. Вода се лако пумпала помоћу повећег точка.

Обе баште са воћњаком биле су ограђене дугачком, високом тарабом, одвојене од дворишта поплочаног циглом, које је било оивичено господарским зградама: дрваром, пекаром, качаром, шталом за коње, шталом за краве и дугачком котобањом. Котобања је, заједно са нешто нижом тарабом, на којој је био пролаз за повећи багрењак, затварала двориште. Деда Аркадије је у своје доба имао и најбоље коње у околини.

Цело газдинство је, са неколико слугу и жена које су „помагале” (реч „слушкиња” се није никада употребљавала), заједно са породицом Станојевића, живело у врло лепим, скоро рођачким односима.

Слободанова мајка се, у својој двадесетој години, упознала у Добрину са „господином Спасојевићем”, симпатичним младићем од двадесет и три године, који је својим држањем и лепим понашањем „одскакао од осталих младића”. Док је одбијала друге просиоце, надала се да ће и он једнога дана послати некога да је запроси. Међутим, године су пролазиле, а господин Спасојевић је изгледа, на њу потпуно заборавио. После се испоставило да је и он чуо за преко двадесет одбијених просилаца, па је сматрао да би се то и њему могло десити. Али, кад су се после четири године сасвим случајно срели, опет у Добрину, прикупио је сву храброст и најзад је запросио. Венчали су се после шест месеци, новембра 1913.

Воз којим је путовала госпођа Спасојевић тога сунчаног јесењег јутра, био је препун сељака и сељанки, са пуним торбама, и грађана већином старијих људи и жена, са коферима и пакетима.

Испоставило се да се вест о „протераним Србијанцима” брзо раширила и многи су пожурили, иако већина од њих нису никога у Шапцу познавали, да понесу храну „браћи из прека”.

- Овде су сви наши - казао је неко, док су јој правили место да седне између једне крупне, на изглед енергичне жене шездесетих година и мршаваг старчића, потпуно беле косе и бркова у стилу Краља Петра првог. Чак јој се учинило да помало и личи на покојног Краља.

- Ето - наставио је старац тихим гласом - мој син је тада био напунио деветнаесту - окренуо се госпођи Станојевић - то ја причам о моме покојном сину, јединцу - казао је са изразом поноса на лицу - рекао ми је: „Бабо”, тако ме он звао, „Бабо, морам да идем, да се борим за Србију”. А ја њему: „Бог те бла-

гословио сине"... и он оде... - поћутао је неколико тренутака - препливао је Саву ноћу, недалеко од Земуна. Био је добар пливач. То је било тридесетог јуна 1914. Тамо су га, у Београду, уврстили у Сремачки добровољачки батаљон. Дали су му и кратку, борачку обуку, колико се то могло под ондашњим приликама... И он је био један од оних бранилаца Београда... био је ту кад је мајор Гавриловић одржао онај чувени говор... „Јунаци, ви сте избрисани из списка живих"... или тако некако.

Старац је обрисао дланом сузу која је почела да се котрља низ његово наборано, неизбријано лице.

Жена поред госпође Спасојевић извадила је мараму и почела да брише нос. Једна сељанка на клупи преко пута, четрдесетих година, забрађена црном марамом, гласно је зајецала.

- Није лако Србин бити - казао је нечији мушки глас.

- Само Бог зна - казала је жена поред госпође Спасојевић - шта ће још са нама бити. Зашто све по нама?! Шта смо ми Срби Богу толико згрешили?

У вагону је настала тишина. Свако се удубио у своје мисли. Неке жене су кришом брисале сузе. Она сељанка је престала да плаче. После неког времена погледала је старца.

- Мени су летос - говорила је тихим гласом - Немци убили сестриног сина... тек је напунио осамнаесту... а леп као девојка... отишао да насече кукурузовине за краву и кад је излазио из њиве на пут, наишла на несрећу немачка колона... мислили ваљда да је четник... или, ко ће и' знати... тек, убили га на месту.

И други су почели да причају о страхотама рата: о усташким покољима, о рођацима који су страдали у овоме рату, а и онама који су побијени за време Првог светског рата... И госпођа Спасојевић је испричала како су у Кленку, у Првом рату, мађарски „штрајфуни" покупили петнаест најугледнијих Срба из места, завезали их конопцима око пласта сена и сено запалили. Међу њима је био и ујак њеног покојног мужа.

Воз се изненада зауставио.

Кад су погледали кроз прозоре, видели су да се налазе усред пољане, далеко од сваког насеља.

У следећем тренутку, двадесетак усташа и неколико немачких војника искочили су са једне и са друге стране воза, са пушкама и митраљеткама у рукама. Распоредили су се на десетак корака један од другог, неки окренути возу, док су други гледали у супротном правцу.

- Мили моји - прва је проговорила жена која је седела поред госпође Спасојевић - они ће изгледа и све нас овде да побију.

- Помози Боже - почела је да се крсти сељанка.

Старац, коме је погинуо син у Београду, казао је чврстим гласом:

- Не бојте се! То они само, за сваки случај, ради своје сигурности... А видите да међу усташама има и Немаца, а ја за њих још нисам чуо да убијају наше жене и старце, иако побиле толике невине људе у Мачви.

Немац, наредник, поче да издаје нека наређења усташама.

Госпођа Спасојевић је присутнима дала знак руком да ућуте.

- Наредник је тражио од усташког официра - почела им је тихим гласом преводити са немачког - мислим да је поручник, тражи од њега да узме два војника и са њима претресе наше кофере, торбе и пакете. Каже да му је сумњиво да, наједном толики народ, натоварен ко зна чиме, иде према Јарку, где они држе осам хиљада „српских бандита". Хвала Богу! - додала је брзо - сад знамо да су још увек живи.

Заћутала је опет кад је видела да се усташа обратио Немцу.

- Пита Немца шта да раде ако ми носимо храну заробљеницима, он би то све запленио... „за нашу војску", каже. „Не", каже Немац, „ја бих за тако нешто морао да добијем наређење од мојих претпостављених"... Сада су почели да говоре тише... не могу више да разазнам...

После десетак минута, када је дошао ред на њихов вагон, појавио се онај поручник са двојицом усташа. Стао је на врата, са револвером у руци.

- Отварајте пакете и торбе! - повикао је љутито.

Усташе су пошле од једног путника до другог, док је поручник и даље стајао на вратима. Пратио је будно сваки покрет путника.

- Шунке, сланине, кобасице, печени пилићи, сиреви, погаче - говорио је јетко - а стално кукате како вам је тешко. Није вам добра Хрватска домовина. Баш сте стока!

Одахнули су када су усташе најзад прешли у други вагон.

После краћег времена чули су с поља глас оног поручника.

- Сви они који носе храну заробљеницима у Јарак, нека одмах изађу из воза - говорио је заповедничким гласом.

Први се подигао старац. Одлучним покретима је дохватио свој пакет, са два печена пилета и две погаче, који је све до малопре препакивао својим несигурним, старачким рукама.

Остали су почели да се узнемирено загледају.

- Не бојте се - казао је старац - чули сте шта нам је малопре ова госпоја превела. Пустиће нас да носимо храну... То са-

мо овај усташа изводи. Нада се да нико неће смети да изађе.

Госпођа Спасојевић се такође дигла и пошла за старцем, онда она сељанка, и за неколико минута се скоро цео вагон испразнио. Остало је само њих неколико који су ишли у друга места.

Кад су видели њих како мирно излазе, и они из других вагона су им се придружили. Ускоро их је било неколико стотина.

Усташе и Немци су се одмах затим вратили у свој вагон.

Кроз неколико тренутака локомотива је звизнула и воз је полако кренуо.

Оставили су их ту, на отвореном пољу, без икаквог објашњења.

- Шта ћемо сада, мили моји? - питала је она жена енергичног изгледа, која је до малопре седела поред госпође Спасојевић.

- Идемо за Јарак - казао је старац.

- Дајте ми, госпоја, тај ваш кофер, тешко је то за вас - казала је она сељанка госпођи Спасојевић, узимајући јој кофер из руке - ја сам навикла, а и млађа сам. А и ова моја торба није тако тешка.

Опирање није вредело. Сељанка је пошла сигурним кораком за старим човеком, чије су ноге, изгледа, биле у много бољем стању него његове руке.

- Треба нам око један сат пешачења - казао је неко.

Поворка се, прво полако, па затим нешто бржим темпом, упутила насипом поред пруге, у правцу Јарка.

Када су стигли близу села, наишли су на приличан број људи и жена из околних места, који су исто као и они носили храну. Испред самог логора су видели искомљену масу света. Становници Јарка су већ били тамо. Чекали су први на ред, са храном коју су донели из својих кућа.

После подужег чекања појавило се неколико усташа са једним немачким наредником. Прострли су на ливади десетак војничких ћебади и три-четири цераде, и затим показали скупљеном народу да на њих оставља храну.

Пошто је најзад испразнила свој кофер, госпођа Спасојевић је кренула према жици иза које су се видели начичкани људи. Испред жице су кретариле усташе са пушкама о раменима. Пришла је ближе. Већина људи је била обучена у градска одела, али је и велики број имао сељачке гуње, шајкаче и црне шубаре. Сада је могла да разазна и њихова лица. Видела је децу од четрнаест-петнаест година, младиће, људе у својим педесетим годинама. Неки су се осмехивали, неки стајали замишљени, понеки махали рукама кад би неког изван жице препознали. Недалеко од ње застали су двојица усташа да за-

пале цигарете.

Искористила је прилику и пришла четири-пет корака ближе.

- Стева Јовановић - шапнула је.

Неколико њих иза жице су се загледали и окренули око себе. Била је сигурна да су је разумели и да ће га потражити. Узмакла је у исто време уназад, за сваки случај.

После пет-шест минута појавио се Славко, а одмах за њим и чика Степа. Обрадовани, махнули су јој руком у исто време.

„Хвала Богу, живи су”, помислила је.

Касније је сазнала да су се на жици у исто време појавила још двојица са именом Степа Јовановић.

Кад се то вече нашла на железничкој станици са старцем, са сељанком која јој је носила кофер и оном женом „енергичног изгледа”, поздравили су се срдечно, као да су се цео живот знали.

- Даће Бог па ће све добро бити - одахнула је сељанка.

- Из твојих уста у Божје уши - казао је старац.

Путовање кући је било много пријатније. Овога пута се нису морали бринути како ће стићи до Јарка, како ће да уруче храну браћи из Србије, и о оном што их је највише мучило: да ли су они „тамо” још живи. Старац је испричао како је некад био опанчар, а сада живи на селу са млађим братом и његовом породицом, па помаже помало око куће, колико може. Сељанка је из велике, имућне породице. Има троје велике деце. Свекар јој је рекао јуче, чим су сазнали шта се десило са Шапчанима: „Иди, снајо, па понеси нешто хране оним паћеницима”. Жена „енергичног изгледа” била је кројачица, која је имала „своју властиту”, „сингер” машину. Муж јој је радио у шећерани и нису имали деце. „Ето”, казала је као да се извињава, „све што смо могли да одвојимо, била су она тврдо кувана јаја и пита са сиром коју сам ноћас пекла”.

Са добринске железничке станице госпођа Спасојевић је дошла кући фијакером. Стигла је око два сата изјутра, уморна, али ипак задовољна исходом данашњег дана.

Слободан и Вера су још били на ногама. Бринули су се.

Сутрадан пре подне Слободан је однео на пошту разгледницу са сликом главне улице у Добрину, адресовану на „Породицу Јовановић” у Шапцу, на којој је мајка написала неколико речи: „Ми смо сви, хвала Богу, добро. Степа и Славко вас све најсрдачније поздрављају. И они су добро и здраво. Ваши, Спасојевићи”.

Обрадовао се кад се вратио кући и затекао Тошу како се ди у соби и разговара са мајком и Вером.

- Дошао сам - обратио му се Тоша насмејано - да ти вра-

тим ону прекјучерашњу, јутарњу посету... Сад сам чуо - казао је озбиљно - све о путовању за Јарак и о оним јадним људима и деци иза жице. Верујем да ће Недић постићи код Немаца да их врате у Србију и пусте кућама. Ако му не успе, онда и он ради јалов посао.

- Чим се примио да образује владу, морао је поставити и услове - казала је Вера. - Сигурно да један српски генерал, и то још Милан Недић, није овако нешто учинио да би помогао Немце, наше давнашње непријатеље...

- За паметног човека, нема сумње да се он жртвовао зато да би спасао српски народ - додала је њихова мајка.

- Није први пут у нашој историји - казао је Слободан - да се тако нешто десило. Сетите се Краљевића Марка, коме су Турци и рођеног оца убили, краља Вукашина, па му и краљевину поробили... А деспот Стефан Лазаревић, коме су не само оца убили, кнеза Лазара, него су му и сестру одвели у харем убице Бајазита! И један и други су били присиљени да сарађују са крвним непријатељима, Турцима, „да се спасе што се спасти може”.

- Краљевић Марко - додао је Тоша - постао је највећи јунак српске народне поезије, а деспот Стефан је проглашен за „Високог”. Народ им то не само што није пребацио него им је био и дубоко захвалан...

Кад су њих двојица остали сами, Тоша је утишао глас: - Слободане, фолксдојчерска патрола је ухватила Жару Аврамовића када је хтео да пређе Саву.

- Није ваљда?! - тргао се Слободан.

- Изабрао је најгоре време, али на основу онога што си ми испричао, изгледа да није имао другог излаза. Боље је ипак што су га фолксдојчери ухватили. Усташе би га вероватно одмах убили... Ти си био добар са њим. Да ли можеш да дођеш у додир са његовим оцем?

- Да. Знам где им је кућа, а такође и бакалница његовог оца.

- Жара је затворен у општинском затвору. Јутрос су га спровели са железничке станице... у ланцима. Јова Синђелић га је видео. Хоћеш ли, молим те, да одеш до његовог оца и да му кажеш?

Слободан је климнуо главом.

- Неће бити лако - додао је са уздахом.

- Ја бих ишао с тобом, али нећу да нас комунисти виде заједно код његовог оца. Досетиће се да знамо целу Жарину историју. Овако, ако виде само тебе, његовог школског друга, могу да помишљају, али не и да буду сигурни. Немој само да са шалиш да кажеш нешто Стеви Марићу. Знам да сте вас двојица добри другови, али он може да се истрчи пред Бранком...

Кажи његовом оцу - наставио је Тоша, пошто је мало поћутао - да су фолксдојчери који су на власти, углавном корумпирани. Код њих се све може постићи парама. Предложи му да одмах данас оде код шефа полиције, хер Хофмана, и понесе што може да скупи од вредности, најбоље ако има злата, па све то нека стави у један коверат. Одмах чим уђе треба да метне коверат неприметно, као случајно, на „шефов” сто. Затим нек измисли неку причу, какву било, није важно, о своме младом сину... Знам да се на тај начин већ неколико њих успело ослободити. Шеф полиције је пре рата био нижи судски чиновник, овде у Добрину. Сад се одлучио да искористи свој нови положај да би се обогатио.

- Најбоље је да одмах кренем - казао је Слободан.

ЖАРИНО БЕЖАЊЕ

Бакалница Паје Аврамовића је била на углу некадашње Главне улице, сада Адолф Хитлер Штрасе (усташе су првих дана покушали да је назову Улица Анте Павелића) и Церске улице. Из неког разлога оставили су Церску улицу на миру, ваљда зато што је била споредна, а можда се нико није ни сетио да је тако названа после Првог светског рата, за успомену на Церску битку, прву победу мале Србије над силном и моћном Аустро-угарском империјом. А сигурно да никоме није пало на ум да улица, подугачка и права као стрела, показује право на плавкасте церске планине, које су се за време ведрих сунчаних дана назирале у даљини.

Слободан је већ неколико пута прошао испред бакалнице, трудећи се да изгледа што природније. Најзад је уграбио момент кад се бакалница испразнила. Ушао је журно и пришао Паји Аврамовићу, који је у томе тренутку намештао дрвене кутије на полици иза тезге. Кад је приметио Слободана, услужно се насмешио.

- Господине Аврамовићу - обратио му се Слободан тихим гласом - ја сам Жарин друг - приметио је у томе тренутку, на другом крају радње, младог човека који је вукао огромни цак, пун пасуља - имам са вама нешто важно да говорим... али не овде.

Жарин отац, човек осредњег раста, тамне, проређене косе, нагло се уозбиљио.

- Пођите за мном - казао је Слободану и затим се окренуо оном младићу. - Јово, припази на дућан, ја ћу се одмах вратити.

Одвео је Слободана у малу собу, у коју се улазило кроз уска, стаклена врата. У њој је био само један сто са две столице, канабе прекривено ћилимом и један сандук на коме су лежале неке хартије. Стакло на вратима је било застрто избледелом црвенкастом завесом, тако да се споља није могло видети шта се у соби дешава.

- Седите - казао је господин Аврамовић, спуштајући се на једну од две столице.

- Не знам како да вам кажем - почео је Слободан полако и несигурно.

- Јел' то нешто о Жари? - упитао га је човек немирним гласом.

- Да... ухватили су га фолксдојчери... изгледа, кад је покушао да пређе Саву. Јутрос су га спровели у општину.

Руменкасто, округло лице Паје Аврамовића је наједном пребледело, а руке, које је спустио на сто, са укрштеним, кратким, снажним прстима, задрхтале су као у грчу.

- Боље да су они, него усташе - пожурио се Слободан - са њима је лакше разговарати...

- Бог их убио и једне и друге - отело се човеку промукло, као да је долазило из дубине груди.

У следећем тренутку се прибрао. Погледао је својим омањим, живим, црним очима („баш као у Жаре", помислио је Слободан), негде на страну, у даљину.

- Он ми је јединац. Немам више никога - казао је као да се обраћа неком другом, а не Слободану.

Слободан се сетио да му је Жара причао како му је мајка умрла пре неколико година.

- Шта да разговарам? - окренуо се опет Слободану - с ким да разговарам?

Слободан му је пренео Тошину поруку, само што није споменуо Тошино име.

Жарин отац је наједном живнуо.

- То је ваљда и једино што могу да урадим - казао је - хвала вам што сте дошли, то вам никад нећу заборавити... А сада, мислим да је боље да идете. Чим се спремим, отићи ћу у општину казао је, дижући се и пружајући у исто време руку Слободану - не смем да губим време.

Око два сата по подне, Паја Аврамовић, обучен у своје најбоље одело, стигао је до општинске зграде. У џепу му је био повећи браон коверат са петнаест великих дуката, на којима је био утиснут Франц-Јосифов профил. То је било све што је имао код себе, у радњи; у ствари, у оној собици, испод даске на поду, под канабетом. Имао је још златника: двадесетодинарки са ликом краља Александра, пет-шест десетодинарки из предратне краљевине Србије и пет Наполеона. Све би он то ставио у коверат само да избави сина, али је то оставио код брата, на селу, кад је рат почео. Имао је нешто новаца у једној од београдских банака, али му је са променом новца све пропало.

Те је паре и златнике он зарадио тешком муком, радећи од јутра до мрака, из дана у дан, из године у годину. Хтео је да једног дана прошири радњу, прода стару кућу у Добрину и сагради већу и лепшу „за Жару". А купио је и нешто земље, десетак јутара, коју му је обрађивао брат, заједно са својом, „напола". Почео је „из ничега". Отац га је још као дечака послао

за шегрта у Добрин, јер није било довољно земље за оба сина. Био је вредан и штедљив, а имао је и доброг газду, са чијом се ћерком, јединицом, касније оженио. Кад је стари трговац умро, она је наследила очеву радњу, коју је он модернизовао. Увек насмејан и љубазан, убрзо је проширио круг „сталних муштерија”. Кад му је пре две године умрла жена од рака, довео је у кућу млађу сестру своје мајке, удовицу, тетку Гину, која је од тада водила кућанство.

Кад је Жара те вечери ушао у кућу блед и потиштен, а био је невесео целог дана, знао је да се спрема несрећа.

- Тага - казао му је син, чим је тетка Гина изашла из собе - немој да ме много испитујеш. Причаћу ти о свему једног дана. Сад могу да ти кажем само толико: морам да бежим у Србију. Нису ни усташе, ни Немци, него су наши... комунисти. Нисам хтео да радим што су тражили од мене и ако што пре не одем одавде, ко зна шта ми се може десити...

Рекао је још толико да хоће да се јави у Недићеву војску. Отац га није ништа испитивао. Устао је са софе, скинуо са чивилука шешир и капут и отишао код кума Гавре, кога је замолио да рано изјутра упрегне коње и вози сина у Кленак. Гавра је такође имао малу бакалницу на крају Добрина, коју је отворио уз помоћ Паје Аврамовића, блиског пријатеља још из доба када су били шегрти. Кум Гаврина жена је била родом из Кленка и он је често путовао у тазбину, одакле је доносио маичванску шљивовицу коју је препродавао у Добрину, а тамо носио херцеговачки дуван.

Кад је отац кренуо куму Гаври, Жара је пожурио Слободану да се с њим опрости...

Рано изјутра, напољу је још био мрак, не знајући за јучерашњи присилни марш Шапчана од Кленка до Јарка, кум Гавра и Жара су кренули коњским колима према Кленку.

После неког времена, кад је почело да се раздањује, кум Гавра је извадио чутурицу са шљивовицом, прекрстио се и отпио добар гутљај. Обрисао је дланом гркљан чутурице и пружио је Жари.

- Хајде, куме - казао је кад је Жара почео да се нећка - отпиј мало да се загрејеш... а добро је и да се брига разбије.

Жара је повукао један гутљај. Заиста, скоро истог тренутка осетио је како му се пријатна топлина шири целим телом.

Кум Гавра је још једном натегнао чутурицом.

- Нема ти боље капљице под сунцем - казао је задовољно док је остављао ракију испод неке кераде - ја најбоље одвојим за своју душу и за наше. Кад продајем оним душманима што су завладали, ја им набавим најгоре... нек се потрују, среће не видели...

Шљивовица му ваљда одрешила језик и он се распричао

о старим, добрим временима, кад су он и Паја шегртовали.

- Такви смо ми људи - казао је - сећамо се само лепих ствари, ваљда зато што смо били млади и здрави, па је све изгледало лепше, а оно што је било зло, о том не волимо ни да мислимо.

Испричао је како је он некада имао рђавог газду, који га је тукао, није га ни хранио као што треба, па се он одлучио да бежи у свет и то усред зиме, по најгорој мењави. Неки Цигани га нашли десет километара од Добрина, полусмрзнутог, па га напојили старом, јаком дудињаром и вратили га у живот. Отац му је после тога променио газду. Онда се некако и упознао са Пајом. Сретали су се кад су разносили наруцбе по граду. Једном, кад је циркус био у Добрину, њих двојица се загледали у људе који су подизали шатор, у разне животиње у кавезима, које никад пре нису видели, нарочито у мајмуне, и тако се збунили да су заборавили и на поруцбе и на своје газде. Кад су се тек негде предвече појавили, наравно, није било лако. А после, као калфе... била нека лепа девојка, по имену Ружа, звали је „Бела Ружа”... онда се сетио да он то прича кум Пајином сину, па се предомислио и променио тему.

Жара је ретко виђао кум-Гавру; најчешће у пролазу кад би понекад свратио код оца у дућан, па га ту затекао, или на слави, кад је било пуно света, па га није никад ни могао добро да загледа. Сад је тек приметно да је он, са својим мршавим избораним лицем, повећим, кукастим носом и црвеним капцима, изгледао много старији него његов отац који је био истих година. Није знао ни да је неуморни приповедач који може сатима да задржи интересовање својих слушалаца, ни то да је помало шверцовао, бавио се „црном берзом”, бар за време рата - а ни да може толико ракије да попије.

На пет-шест километара од Кленка, Жара је приметио групу војника који су са пушкама о раменима стајали испред њих, наред пута. Погледао је узнемирено куму Гавру.

- То су усташе - казао је Гавра дохватајући чутурицу - не бој се, куме - казао је кад је отпио гутљај-два - они ту увек чекају. Ја их све знам. Неке и по имену. Даћу им мало дувана и они неће ништа да питају. Кад се враћам из Кленка, онда им дам флашу ракије. Казаћу им да си мој нећак. Ти само ћути, а пусти мене да говорим. Нећу да по твој говорим виде да си школован. Могу нешто да посумњају... а кад посумњају, онда су гадни. Пробај да се смешкаш... само ако можеш.

Понудио је чутурицу, али га је Жара одбио.

Кум Гавра је почео нешто за себе да певуши, ошинуо је коње и они су данас први пут закасали.

„Шта му би да му се наједном жури?” помислио је Жара, који се осећао све нелагодније. Најлакше би му било кад би се окренули и пошли натраг, за Добрин. Сигурно ће тражити пи-

смену пропусницу, а он зато и није ишао возом...

Његове живахне, црне очи почеле су да прелећу преко њива са којих је летос скинута пшеница, пуних врана које су чепркале и кљуцале по стрњици; преко покошених ливада са понеким пластом сена. Тек је негде, иза војника, видео шума-рак закржљале грабовине. Кукурузна поља, у којима се могло лако сакрити и склонити, као и висока букова шума кроз коју су пре десетак минута прошли, остали су далеко иза њих. „Можда су баш зато и изабрали ову чистину, да ту заустављају кола”, помислио је.

Мозак му је почео грозничаво да ради. Шта ако га скину са кола? Шта може да каже, шта да уради кад нема где да се бежи? Није могао да верује да је кум Гавра тако миран и прибран, па још певуши... и шиба коње.

- Ооо-о! зауздавао је кум Гавра дорате који су сад јурили у пуном трку. Једва их је некако зауставио на шест-седам корака од усташа. Неколико њих најближих одскочило је у страну.

- Еј, шта вам је?! - псовао је коње - нема вама више зоби! Сламом ћу ја вас да раним. - Онда се окренуо усташама. - Здравом дечки! - викнуо је весело - сигурно сте знали да ја долазим данас, па вас зато има толико!

Неколико њих су се насмејали. Пришли су ближе. Кум Гавра се машио за папирну кесу, пуну дувана.

- Знам да волите овај херцеговачки - казао је - зато сам га, специјално за вас, и донео. Тешко га је данас наћи.

Један усташа је прихватио кесу, а остали су се окупили око њега. Дуван је већ био изрезан. Нашли су папириће и почели да завијају цигарете. Онај први, са кесом, погледао је у Жару.

Жара је осетио како му нестаје дах. „Само да ме ништа не пита...” мислио је. Покушао је да се насмеши али није успео.

- То је мој нећак - казао је кум Гавра - разболео се дечко - наставио је неким тишим, болећивим гласом - па сам га водио код доктора. Не може да спава, сева му у грудима. Дао му доктор неку медицину. Каже, само да се одмара и пије медицину, па ће све бити добро. - Затезао је узде, а коњи се опет узнемирили. - Е па, нека је са срећом - ошинуо је коње и они су почели да подскакују. Усташе су му махнули рукама у знак поздрава.

Жара је одахнуо. Није веровао да је тако лако прошао. Погледао је пажљиво кума Гавру. Он се, изгледа, нешто сам за себе смешкао.

„Ето”, помислио је Жара, „тај човек је можда један од највећих глумаца на свету”. Скоро се и њему самом учинило да је он заиста кум-Гаврин нећак и да има болесне груди.

- Зашто ми нисте казали да ћемо наићи на усташе? - упи-

тао га је после неког времена.

- Да сам ти ја то казао још у Добрину, ти ниоцем другом не би ни мислио - каз'о је кум Гавра са осмехом.

Прво што су приметили кад су стигли у Кленак, био је велики број војника под оружјем: немачки војници, фолксдојчери, усташе. Видели су и неколико тенкова.

- Ово није на добро - казао је кум Гавра.

Стигли су пред сеоску кућу средње величине и док су чекали да им отворе капију, поред њих су прошла коњска кола у којима је седео средовечан, крупан човек, руменог лица, плаве косе и бркова. Жара је приметио да се човек загледао у њега и кад је прошао, окренуо се да га још једном види.

- Ко је то? - упитао је кума Гавру.

- Не знам га, али по изгледу би' рек'о да је то овдашњи Шваба. Њих нема много у Кленку.

Укућани су дочекали кума Гавру радосно. Видело се да је добродошао гост. Испрегли су коње и одвели их у шталу да их нахране, а и да се одморе, јер је кум Гавра намеравао да што пре крене натраг за Добрин.

Њих двојицу је кум Гаврин таст Гојко Младеновић, човек седамдесетих година, одвео у повећу, гостинску собу устајалог ваздуха, помешаног са мирисом дуња и сувог босиљка. Док је кум Гавра објашњавао ко је Жара и зашто га је довео, једна млађа жена је донела суве шунке, сира, хлеба и флашу домаћег вина.

Домаћин је најзад прекинуо кума Гавру:

- Зете, довео си ово дете у зло доба - говорио је, одмахујући главом. - Јуче су Немци, заједно са усташама, пребацили хиљаде и хиљаде људи и дечака из Шапца и отерали их у Јарак. Побили су многе, нарочито старије и болесне, који нису могли да трче. Има их још пет-шест иза села, леже поред пута за Јарак. Један дечко и неколико старијих људи. Неки наши Кленчани хтели да их пренесу у цркву, али један усташа скинуо пушку и опалио. Ранио је у руку старог Перу Видића, мога парњака.

- Куме - казао је кум Гавра Жари - кад је тако, најбоље би било да одмах кренемо натраг, за Добрин... чим мало презалогацимо.

Жари су пред очима искрсле ужарене Бокине очи и онај Бобанов пиштољ.

- Куме - казао је брзо - ја у Добрин не идем жив. - Окренуо се Гојку Младеновићу - могу ли да останем код вас, у вашој кући, док се ово не стиша? Мој отац ће вам се за то добро одужити.

Старац се почешкао по глави и погледао кум Гавру.

- Није то, синко, због трошка - казао је. - Ти си Гаврин кум

и можеш код мене да дођеш у свако доба дана и ноћи, и останеш кол'ко 'оћеш. Фала Богу, има се и поред рата, али шта ћеш ако наиђу њи'ови војници... Познајем твога оца и како да му после у очи погледам?... А ко зна шта се и нама још спрема.

И Гавра је почео да наваљује, међутим, Жара је остао упоран. Стари сељак је најзад попустио. После је причао да га је оно, Жарино: „ја у Добрин не идем жив”, дирнуло. „Ко зна зашто је дечко морао да бежи?!”

Пошто су јели, кум Гавра је донео из својих кола неколико повећих завежљаја „херцеговачког дувана” и дао их тасту, а таст му је помогао да пренесе у кола буренце мачванске шљивовице и неколико пуних флаша, „злу не требало”, ако опет наиђе на оне усташе, или неке друге. Затим је упрегао коње, опростио се са свима, нарочито са малим, петогодишњим унуком Гојка Младеновића, који је разочаран његовим изненадним одласком, горко плакао, и кренуо натраг, за Добрин.

Жара је остао у гостинској соби са старцем који му је причао о страхотама у Мачви и о страдању Шапчана. Причао му је како су четници на челу са капетаном Рачићем, напали Шабаци од Поцерине, а партизани од Мачве, са неким Јерковићем, и како се целе ноћи чула страховита грмљавина од експлозија бомби и шрапнела, и непрекидно праскање пушака и митраљеза, све до зоре; како су рано ујутру видели усташке јединице да пролазе кроз Кленак и прелазе Саву, певајући песме у славу „дичног Анте Павелића” и како ће „Србе вешати о врбе”. Испричао му је како су Немци наредили свим Шапчанима, мушкарцима од четрнаест до шездесет година, да изађу из својих кућа и дођу на одређено место. Неки се сакрили, али Немци извршили претрес кућа и све које су нашли, њих педесетак, побили одмах ту, у самом граду...

Наједном је неко снажно залупао на спољна врата. Пред кућом се чула вика и у следећих неколико тренутака, фолксдојчери у црним, пажљиво испегланим униформама и изгланцим чизмама, са упереним пушкама, јурили су из једне собе у другу.

- Руке увис! - повикали су старцу и Жари кад су упали у гостинску собу. Старац се бунио, тражио објашњење, претио да ће се „жалити на највишем месту”, али они нису обраћали пажњу на њега. Жари су одмах ставили лисице на руке и извели га пред кућу. Преко пута улице видео је оног истог крупног човека руменог лица, плаве косе и бркова који га је, кад је стигао са кум Гавром, онако испитивачки посматрао. Један од фолксдојчера му се задовољно насмешио, подижући руку.

- Хајл Хитлер - отпоздравио му је човек преко пута улице. Кад су га спроводили поред групе усташа, један од њих је

викнуо:

- Куд га водите? Дајте га нама. Ми ћемо знати шта да урадим са њим.

После десетак минута Жара се нашао у малој, мрачној ћелији општинског затвора, која је од намештаја имала само једну сламарицу и једну столицу, још увек са лисицама на рукама. Није прошло много времена а у ћелију је ушао омањи, сув човек у грађанском оделу, са униформисаним фолксдојчером, који је био наоружан само једним пиштољем у холстеру.

- Претреси га - наредио је цивил.

Фолксдојчер је извадио из Жариних џепова школску књижицу; прво „љубавно писмо”, пуно женских нежности које му је Зорица, ученица шестог разреда, пролетос написала; више папирних новчаница у кунама; једну бритвицу коју носе сви сремски дечаци још од првог разреда основне школе; марамицу, један чешаљ, и све је то ставио на ону столицу насред собе. Жара се тек тада сетио да је имао и куферчић са пресвлаком, који му је у оној забуни остао у кум-Гавриним колима, испод цераде.

Пошто је човек прегледао књижицу и избројао паре, отворио је писмо и пажљиво га прочитао једанпут, двапут, па можда и три пута, или се то Жари само учинило. Кад је најзад завршио са читањем, савио га је полако и пажљиво, ставио натраг у коверат, пришао Жари и спустио га у његов унутрашњи џеп од капута.

- Ово нам не треба - казао је.

После тога почело је дуго и мучно испитивање: ко си, одакле си, шта радиш у Кленку под овим приликама?

Жара је, што је мирније могао, објаснио да је дошао из Добрине. „Можете да видите по мојој ђачкој књижици да тамо живим и идем у школу”, казао је. „Отишао сам на село да се мало опоравим после дуге болести, код свога кума Гојка Младеновића.” Наравно, није имао појма шта се све дешавало јуче и прекјуче у Шапцу.

Мршави човек кукастог, танког носа и раштрканих светлосмеђих обрва, најзад је донео одлуку.

- Могу да те предам усташким властима, или да те пошаљем натраг, у Добрин... - Поћутао је мало. - Мислим да је и за тебе боље да идеш у Добрин, па нека те они тамо испитују. - Окренуо се фолксдојчеру. - Пошаљи га са два човека у Добрин. Пронаћи кад полази први воз.

Пре него што је изашао, још једном се обратио Жари:

- Верујем да се ни Зорици не би свидело да те сада дамо усташама - казао је сасвим озбиљно, али се Жари учинило као да је у последњем тренутку наједном намигнуо, међутим, у то није био баш сасвим сигуран...

Кад су Пају Аврамовића најзад, после дужег чекања, пустили да уђе у собу хер Хофмана, он је застао на вратима изненађен. Очекивао је да ће ући у канцеларију у којој ће се сачити само са Хофманом, међутим, нашао се у огромној просторији у којој су на војнички начин била поређана два реда гвоздених кревета, покривених ћебадима. Већина кревета је била празна, али на неколико њих су седели, или лежали, фолксдојчери у полицијским униформама. Сасвим на крају просторије, уза зид, за великим писаћим столом, седео је човек у полицијској униформи која је очигледно била сашивена од бољег материјала, а имао је и неке ознаке на раменима и метално одликовање на грудима. Прошао је између кревета и зауставио се испред стола. Шеф је читао неко писмо и није обраћао пажњу на Аврамовића, као да га није приметио. Лице му је било глатко избријано, са тамним, хитлеровским брчићима и исто тако тамном, зализаном косом. Аврамовић није могао да се одлучи да ли да одмах стави онај коверат на сто, или је боље причекати, кад му се хер Хофман обрати. Осврнуо се око себе. На кревету, недалеко од стола, лежао је један полицајац и испод ока га посматрао. „Тај ће све чути и видети”, помислио је, осећајући се још нелагодније.

Извадио је, полако, коверат из џепа. Господин Хофман је наједном подигао главу и погледао га оштрим, упитним погледом. Што је лежерније могао, почео је да спушта браон коверат поред себе, на сто. У последњем тренутку, рука му је задрхтала и коверат је лупнуо о сто, а златници су једва чујно зазвектали. Господин Хофман или то није приметио или се, како му је то Слободан већ наговестио, само претварао да не види. Погледао је на оног полицајца. Нема сумње: тај је и видео и чуо.

- Господине шефе - почео је несигурним гласом - ја сам Паја Аврамовић, овдашњи трговац. Мога син Жарка Аврамовића довели су јутрос... у затвор, па сам дошао да видим... он је добар дечко, ученик осмог разреда гимназије. Није никад имао незгоде са полицијом.

- Седите! - шеф му је показао празну, дрвену столицу. У исто време, Паји Аврамовићу се учинило да му је поглед прелетео, као овлаш, преко браонкастог коверта.

- Јохане! - обратио се хер Хофман оном полицајцу који је лежао на најближем кревету - донеси ми запис о Жарку Аврамовићу.

Полицајац је изашао на мала, споредна врата и ускоро се вратио са неким документима. Хер Хофман је почео да их прегледа и, у исто време, одмахује главом.

- Ово није шала - казао је најзад. - То повлачи тешке последице... Ми би га, на основу овог - лупио је руком по папи-

ру који је спустио на сто - могли предати усташким властима; задржати на испитивању док га не присилимо разним, не баш пријатним методама да ода своје везе, или да га пошаљемо на присиљан рад у Немачку... Да ли ви знате где смо га ми ухватили?

Господин Аврамовић није знао шта да одговори.

- Ухватили смо га у Кленку. А ви знате шта се тамо дешава. Морали сте чути да су четнички и комунистички бандити напали немачку посаду у Шапцу. Каква неозбиљност и каква непромишљеност - казао је, одмахујући главом - Видите - наставио је после мале паузе, али не гледајући у Аврамовића директно, него негде поред његове главе - то је нешто што ми, Немци не можемо толерисати. У питању је не само судбина Немачке него и следећих хиљаду година Европе, и целог света. Ви, Срби, већ сте забрљали са 27. мартom, па вам још није доста. Хер Хитлер, фирер великог немачког Рајха, има данас преча посла него да се носи са шаком јада српских бунтовника. Зато према вама Србима и нема милости - застао је и оштро погледао Пају Аврамовића - Шта је ваш син тражио у Кленку?!

- Сигурно девојку - покушао је да се насмеши Паја Аврамовић, док га је хладни зној почео да облива. То му је једино пало на ум. - Знао да је имао девојку у Кленку... па знате како је: младо-лудо. Откуд је он могао знати одавде, из Добрине, шта се тамо дешава.

- Да - дочекао га је хер Хофман - то се и ми питамо: откуд је могао да зна одавде?

- Па ја мислим да кажем, господине шефе, како он није могао, није био у стању, да тако нешто предвиди.

- А по чему ви то судите?

- Зато - казао је - што то овде нико и није могао да очекује.

- Нико ко није имао везе с тим бандитима - казао је хер Хофман и почео опет да загледа записник. - Овде се не помиње никаква девојка. Његова изјава је сасвим другачија него ва-ша.

„О Боже”, мислио је Паја Аврамовић, „ко зна шта им је он казао. Бар да смо се унапред договорили за сваки случај”.

- Знате како је - покушао је опет да се насмеши - мој син је стидљив, неће да призна то, за девојку... али верујте ми, то је то. Отишао дечко да види девојку. Погледао је браон коверат. „Да ли је, сада, све узалуд?”

- Ко ме ја да верујем - питао се хер Хофман, гледајући негде преко његове главе - оцу, или сину? Ви ми кажете, господине Аврамовићу, да је отишао да види девојку, а он, знате ли шта је он казао?... отишао дечко на село, да не изгубимо из ви-

да да је село у овом случају Кленак... да се опорави! Разболео се, па му доктор казао да иде на неколико дана, да ојача.

„Шта сад да радим?!”, мислио је Жарин отац. Није могао да му каже истину. Знао је како фолксдојчери подозревају све што је српско, а „Недићева војска” је српска војска, и Недић је српски генерал, који је као министар војске краљевине Југославије ургирао код тадашње владе да објави рат Мусолинију, пошто су талијански авиони бомбардовали Битољ. Не може му казати ни да Жара бежи од локалних комуниста. Ко зна чему би и то одвело?!

- Можете да поверујете и њему и мени - казао је брзо - истина је да се разболео. Ако сте га видели, знате како изгледа. Изгубио је у последње време много у тежини, а што се тиче девојке...

- Ви ме стављате у врло тежак положај, господине Аврамовићу - прекинуо га је хер Хофман, али некако тишим гласом - Будите сигурни да бих вам, као угледном грађанину Добрина, желео да помогнем колико год могу, али прво и прво, ни сам ја овде једини који доноси одлуке, а друго, како ја да будем сигуран да ваш син не сарађује са оним бандитима?

- То вам ја, господине шефе, могу да гарантујем својом главом - пожурио се Паја Аврамовић. Учинило му се да је наишао на први зрачак наде. Његов мозак спретног трговца почео је да ради грозничавом брзином: прво, чим је казао да није само он у питању, него и неки други, значи, хоће да извуче што више пара, као за оне, „друге”; а што хоће да му помогне као „угледном” грађанину, значи: имућном трговцу. - Ја знам да је он толико паметан - продужио је - да не би никада насео на комунистичку пропаганду. Баш ми је неки дан рекао: „Шта оне будале раде у Србији...”

- Знам, знам - прекинуо га је хер Хофман - али, чак ако вам ја и поверујем, шта да кажем онима одозго?

- Хоћете ли да ја још с неким разговарам? Могао бих...

- Не, не - прекинуо га је опет хер Хофман, хватајући се руком за браду као да нешто дубоко размишља - могао бих... могао бих ја да се лично заузмем... ви ми изгледате као човек на своме месту...

- Господине шефе - овога пута прекинуо је њега Паја, који је осетио како му је наједном почело срце јаче да лупа - био бих вам веома захвалан. Веома! - сасвим случајно је погледао у правцу оног Јохана, који је сада седео на кревету и нешто се, као за себе, саркастично смешкао.

„Морам сада, овог момента!”, помислио је Паја Аврамовић, а осетио како су му се, у исто време, образи зажарили.

Устао је са столице и окренуо леђа Јохану.

- Мислите ли да би помогло - шапнуо је, нагињући се према Хофману - неки мали поклон... или тако нешто, „онима”?

- Можда - одговорио је овај размишљајући - можда сте у праву. Не би сметало да покушамо.

- Могао бих још једном толико - показао је главом на браонкасти коверат и шапнуо - то би било све што имам.

- Јохане! - викнуо је наједном хер Хофман.

Полицајац је скочио са кревета и скоро притрчао, закопчавајући блузу. Паја Аврамовић се укочио. Хтео је да се усправи, али није могао; остао је неколико тренутака онако савијен. „Шта урадих?!” помислио је. Мозак као да му је отказао послушност. Онда, после читаве вечности, чуо је из неке огромне, замагљене даљине, речи хер Хофмана:

- Јохане, иди одмах и скувај ми једну јаку црну кафу. Стави мало више шећера.

Чим је полицајац изашао, Хофман је мирно пружио руку према коверту и лежерно га отворио. Гледао је подуже у крупне, златне дукате, онда је поново затворио коверат, откопчао два горња дугмета на својој блузи и ставио га у унутрашњи џеп, баш испод оног металног одликовања. Кад је опет подигао очи, није било сумње: био је задовољан, чак и пријатно изненађен. Пошто је једва некако закопчао дугмета на сада природно затегнутој блузи, устао је и пружио руку.

Иако је Паја Аврамовић одахнуо и успео да се смири, срећан што је, изгледа, све испало како треба, млитави прсти хер Хофманове руке су га непријатно тргли.

- Господине Аврамовићу - казао је шеф гласно, скоро весело - дођите сутра у десет сати увече - па је нешто тише додао, гледајући га значајно - као што сте обећали... Заузећу се за вашег сина и могу вам готово гарантовати да ћете га одвести кући.

Паја Аврамовић није скоро могао да поверује у нагли прекрет ситуације. Међутим, пре него се окренуо да пође, његов трговачки дух се опет пробудио.

- Господине шефе - казао је - да ли би било превише ако бих вас замолио да издате моме сину пропусницу... јер, заиста, добро би му дошло неко време да проведе на селу... свакако не у Кленку.

- Не брините - насмејао се љубазно шеф полиције.

Кад је Паја Аврамовић стигао кући, отишао је право у „стајаћу” собу и запалио кандило испред иконе његове крсне славе, Светог Николе, које се није палило још откако му је жена умрла. Прекрстио се и отпевао тихо, да га тетка Гина не би чула: „О кто, кто, Николаја служит, ктome свјати Николај, на свјаким час помагај, Николај”.

Изјутра, раније него обично, пробудио је свога калфу Јову, казао му да сам отвори радњу и шта све да уради у његовом одсуству, до тамо негде, касно по подне. Затим је изнео из подру-

ма Жарин бицикл и потерао га према Градишту, где му је живео брат. Село је било на око десет километара од Добрини, а за „пропусницу” није морао да брине, јер је, као трговац, имао писмену дозволу да се може слободно кретати по околним местима, „ради трговине”.

Брат га није очекивао, па се изненадио кад га је видео на синовљевом бициклу.

Испричао му је укратко о чему се ради и затражио од њега да прими Жару код себе, док се ситуација не рашчисти. Пошто се мало одморио, узео је своје дукате и сео да руча са укућанима.

Његов брат, Станко, живео је у истој кући са својом женом, и с два ожењена сина, са снајама и двоје унучића. Био је виши и сувљи од свог старијег брата, веселе и причљиве природе.

- Ето - казао је, кад су седали за сто - дочекујем брата са пасуљем.

- Бар да си нам јавио - вајкала се његова жена, стрина Ката - па би те боље дочекали, а кажеш немаш времена да закољем кокошку...

- Сад шта је, ту је - казао је Станко - а чувај ту кокошку кад дође Жара, ако је ови напасници не однесу. Узеше нам све, ове наше нове власти. Једног дана сврате усташе, другог дана ево нам Шваба на вратима. Па још траже и паре, није им доста жито, кукуруз и кромпир. Морао сам, пре две недеље, да продам јуне да би платио порез... Како нам беше добро пре рата, нарочито пре годину, две, кад нам је држава опростила дугове. Подигли се ми сељаци, и почели да живимо к’о људи; знаш и сам.

- Узми сланине, девере, не једеш сланине - нудила га снаја Ката.

Паја Аврамовић је јео са задовољством, сељачки пасуљ са режњима свеже исеченог лука, киселом паприком, одресцима димљене, сремске сланине и укусним, помало бајатим, домаћим хлебом. - Свеже печен се није јео, јер би брзо „плануо”. Замишљао је Жару како ће, за дан-два седети ту, за овим истим столом, међу својом браћом од стрица, њиховим женама и децом, стрицем и стрином. Није му било жао злата. „Шта би било са Жаром”, мислио је, „да нисам имао ове дукате?!”

- Немој да га штедиш - казао је брату - нека ти помогне око стоке и у кући. Добро ће му доћи да не мисли о којечему.

- Није сељачки живот за њега - казао је Станко - човек мора да се роди као сељак, па да навикне од малена. Нека он само понесе своје књиге.

- Наћи ћемо ми њему, овде, девојку - насмејао се Станков старији син - па нек’ води љубав и онда неће да мисли о којечему.

чему. Имамо овде комшиницу, Виду, Стеве Ракића; његови’ година, а лепа к’о уписана.

- Остави се ти комшилука! - казала је његова мајка - да се још с првим комшијама омрзнемо, ако не испадне на озбиљно.

- Ја мислим да он већ има девојку - казао је Паја.

- Неће он да гледа сељанке - казао је млађи Станков син, смејући се - он више воли намирисане варошанке.

Паја Аврамовић је још мало поседео, па кренуо натраг за Добрин. Спремили су му да понесе са собом пола цака ораха, тек толико, ако га нека патрола заустави, да изгледа како путује „ради трговине”.

Слободан је тек после неколико дана сазнао да је Жара пуштен из затвора и да је поново отишао из Добрини. Иако је био радознао шта се све десило и где је нестало Жара, сматрао је да је ипак најбоље да више не иде код Аврамовића.

Ускоро је Слободан чуо од Тоше добру вест: Немци су најзад, на Недићево инсистирање, 30. септембра вратили Шапчане из Јарка и пустили их својим кућама. То му је успело захваљујући томе што су његови оружани одреди, у првом реду Српски добровољци, састављени на брзину после 15. септембра, највише од бивших Белих орлова, заједно са поднаредничким одредима и јединицама четника Косте Пећанца, ушли у отворене борбе са партизанима. Када су се Шапчани вратили у свој град, затекли су у њему преко десет хиљада сељака из околних места, које су ту Немци и усташе дотерали. Њих су исто тако пустили својим кућама. Недић је још тражио да усташе по сваку цену напусте Србију. И то му је ускоро услешено, само да не би дао оставку. Немцима је у то време било стало, казао је Тоша, да пошто-пото одрже бар на изглед нормално стање у окупираним територијама. Оставка владе у Србији им никако не би ишла у прилог. Испало би да, иако силна Немачка зна како да победи, не уме да влада покореним територијама. То би нарочито важило за малу Србију, која је Немачкој стално стварала проблеме. Недић је био тога свестан и то је искоришћавао у свакој прилици, да би спасао што више српског народа.

Слободан је, захваљујући Тоши, био добро обавештен о развоју догађаја у Србији. Неколико бивших Белих орлова, који су живели у пограничним местима, сматрали су као неку своју дужност да пренесу Тоши све што знају.

Бивши Бели орао, Доброслав Жегарац, колега Симе Симића, кога је рат затекао у Београду, прешао је крадом Саву да би обишао болесну мајку у Добрину.

Србија је прошла кроз тешке и трагичне дане - причао је Жегарац Тоши, Сими и Слободану кад су се једног дана нашли у парку. - Партизани су умногоме успели да ојачају, за-

хваљујући сарадњи са четницима. У почетку је народ сматрао да су обе војске ту да се боре против Немаца, па је помагао и једне и друге. Партизани су за кратко време знатно проширили своје редове. Успели су да мобилишу младе људе у срезovima: трнавском, љубићском, драгачевићском и жичком. Говорили су сељацима да је „братска, руска војска” већ продрла у Србију и да су Немци почели да беже „главом без обзира”. Ојачани, одлучили су да заједно с четницима нападну Краљево. Тај напад је скупо стајао националисте: неколико стотина их је изгинуло са својим командантима, капетаном Бојовићем и поручником Дероком...

- Како су партизани прошли? - питао је Сима.

- Од партизана, којима су командовали професор Јакшић и неки Моле Станисављевић, погинуло је само њих неколико, док је убијених Немаца било двадесет три. За одмазду, Немци су 19. и 20. октобра побили две хиљаде и триста Краљевчана. Овога пута ни Недић није могао да помогне. У Краљеву је пре рата било доста Збораша. Међу стрељанима је било преко две стотине Збораша и Белих орлова, као што су посланички кандидат „Збора” Јовица Новаковић и професори Милосав Јовичић и Игњатије Подрегин. У ствари, сваки трећи становник Краљева је убијен. Још више Срба страдало је у Крагујевцу. Комунисти и четници су, између села Бара и Љуљака, убили десет Немаца а ранили двадесет три. Комунисти су такође пресекли телефонске везе између Крагујевца и Београда, тако да Недић није одмах сазнао за напад и није могао на време да спречи последице. Немци су 20. и 21. октобра стрељали око седам хиљада Крагујевчана, укључујући ученике и наставнике Гимназије. Комунисти су, иако свесни крагујевачке несреће, напали на једну немачку јединицу у селу Грошници. Немци су одмах, и поред тога што нису имали губитке, стрељали сто сељака из Грошнице и запалили многе куће...

- Можда би било најбоље - прекинуо га је Сима - да је Недић онда дао оставку.

- Шта би тиме постигао? Стање би се још више погоршало. Ви сви знате ко је Бошко Костић, секретар Димитрија Љотића. Он је добар пријатељ мога ујака у Београду. Причао нам је да су се тих дана Недић и Љотић, који су блиски не само због рођачких веза него и по заједничким напорима да се помогне српском народу да изађе из ових трагичних дана, носили мишљу да се и сами са целом „Недићевом војском”, одметну у шуму. Међутим, тих дана им је, док су „последњи пут” тражили гаранције да се престане са масовним убијањем Срба, на састанку са немачким великодостојницима, на коме је и Костић био присутан као преводилац, недвосмислено казано да су припремљени планови за поделу Србије између усташке Хр-

ватске, Мађарске, Албаније и Бугарске, ако српске оружане снаге не буду могле да се носе са комунистима. Њих двојица су одлучили да још једном покушају, овога пута још енергичније, да разбију и оне могуће партизанске снаге у Србији... Комунисти су, заборавио сам да вам кажем унаказили лешеве немачких војника које су заједно са четницима побили између Бара и Љуљака. То је још више разбеснело Немце.

- Шта знаш о Слободним зидарима - питао је Тоша - које су Немци узели за таоце?

- Похватали су их неколико стотина: професора и ректора универзитета, бивших политичара, лекара, привредника. Знајући да су таоци у ствари осуђени на сигурну смрт по кључу: сто за једнога, Љотић се заложил за похапшене код шефа Управног штаба, Турнера, и дао му писмену гаранцију у којој је јамчио својим животом да ти људи, део елите српског друштва, немају никакве везе са комунистичком организацијом. Кад је најзад својим енергичним ставом успео да поколеба Турнера и добије од њега обећање да ће таоци убрзо бити пуштени, Љотић га је замолио да се заузме и за српске Јевреје, од којих је огромна већина на свом месту. Предао му је исто тако и писмену молбу. Заузимање Љотића за Јевреје га је изненадило. „Па, господине Љотићу”, казао је Турнер, - „зар ви нисте антисемита?!” „Нисам”, преводио је Бошко Костић, „то не могу да будем ни као хришћанин. Ако сам пре рата у мојој политичкој борби и нападао поједине струје, организације или појединце, не - Србе, ја сам се исто тако, или још жешће, борио против српских политичара и политичких стремљења са којима се нисам слагао, а тад ме нико није оптужио да сам анти-Србин”. Турнер је, истог дана после Љотићеве посете, обавестио генерала Недића да је скинуо похапшене Београђане са листе талаца. У року од неколико дана пустио их је кућама. Најзад, додао је Доброслав Жегарац с великим олакшањем, 2. новембра, четници Драже Михаиловића, разочарани безобзирношћу комуниста, крећу у напад на „Ужичку републику”. Ускоро све националне снаге: четници пуковника Драже Михаиловића, четници Косте Пећанца, подофицирско-жандармеријски одреди и српски добровољци, крећу уједињени на „Советску ужичку републику”. Недић је одмах затим почео да легализује четничке одреде да би их заштитио од немачких напада и да их у исто време, преко својих команданата на терену, наоружава и снабдева муницијом и храном. Од Немаца је добио обећање да неће вршити одмазде над становништвом, јер ће српски оружани одреди својом масовном акцијом смањити немачке губитке. Партизани су ускоро били потучени и истерани из Србије, а самим тим цела западна Србија, са Чачком, Пожегом, Милановцем и многим другим местима, избе-

Средином октобра Бока Георгијевић је свратио код Ђоке Недељковића. Тетка Ленка га је дочекала са осмехом.

- Седи, Бока - казала је кад га је увела у салон. - Ђока треба сваког момента да дође из школе. Драго ми је да си свратио. Једва чекам да чујем од тебе шта има ново.

- Има свега и свачега - насмешио се Бока, намештајући се на удобној софи. - Наша браћа Руси су одбацили Немце и сада дефинитивно долазе. Верујем да сте чули за ослобођење западне Србије од стране партизана и проглас „Ужичке републике” - наједном је спустио глас, пошто је погледао према вратима. - Добро је што још нема Ђоке. Ја бих баш с вама хтео да говорим. Ово је врло поверљиво.

Тетка Ленка је села на фотељу поред софе.

- Ми смо покушали - наставио је тихо - да придобијемо Ђоку за нашу ствар, међутим, он се томе одлучно успротивио. Не знам колико је то оправдано, али наши другови одозго донели су одлуку да сви они који нису са нама јесу против нас. Зато сам највише и дошао. Знам колико сте ви добри са мојом мајком, а добро познајем и Ђоку и имам о њему најлепше мишљење, али... - застао је и погледао у страну - не знам да ли ћу моћи да му касније помогнем.

Тетка Ленка је пребледела.

- Зашто - казала је стиснутих усана - зашто да му помогнеш? Не прети му ваљда никаква опасност?!

- То се за сада не зна. Али у сваком случају, кад нам Руси донесу ослобођење, питаће нас: а шта сте ви урадили? Чиме сте ви допринели заједничкој ствари? Да се пребројимо! - показивао је својим дугачким прстом по соби, као да броји.

- Зар нема ниједан други начин да се помогне? Зашто мора баш да се учлани? Зар не можеш да им кажеш да је он мало нежнијег здравља, или тако нешто?

Бока је ћутао неколико тренутака.

- Како бих ја могао тако нешто да кажем - одговорио је најзад, као да се извињава - кад сви виде како он лепо изгледа, „као да је од брда одваљен”. Тако нешто би било и за мене опасно.

- Опасно?! Зашто опасно? - промрмљала је узнемирено тетка Ленка. - Ја све мислим да ти мени нећеш нешто да кажеш. Све говориш „како је опасно”, како нећеш моћи „да му помогнеш”... Ту има нешто више.

- Добро - Бока је провукао прсте кроз своју бујну косу. - Рећи ћу вам, али ово мора да остане међу нама... Одлучено је, на највишим местима, да се после рата образују народни судови који ће испитати шта је ко радио и колико је допринео за ново друштво. По томе ће се и закључити шта ће бити са појединцима, а такође и с читавим породицама... Какво ће место те и такве породице да заузму у новом друштву...

- Да ли би... - почела је несигурно тетка Ленка, али се одмах тргла - ништа, ништа - казала је брзо - само ми је нешто пало на памет.

- Кажите, слободно кажите - живнуо је Бока - ваљда у мене можете имати поверења!

- Мислила сам... можда би смо могли да помогнемо новчано...

- То није лоша идеја - прекинуо ју је Бока - наши су фондови скоро пресушили, а треба много... на све стране. Само кад бисте знали какве проблеме имамо. Наравно - додао је мало јачим гласом - од вас би се очекивало да нас, у том погледу, помогнете свесрдно - окретао је главу лево-десно гледајући по скупоценом намештају, клавиру и уљаним сликама са дебелим, златним рамовима.

„Кад бих му само могла да кажем да то све није наше, него оних Јевреја”, и нехотице је помислила тетка Ленка, не слутећи да је Бока то већ чуо од своје мајке, која је опет то „у поверењу” сазнала од Недељковићеве комшинице, још истог дана када су намештај донели.

- А ви имате и сто хектара најплодније сремске земље - додао је Бока као да говори о нечем најприроднијем - па би вам се то још како после зарачунало... Уверен сам да би то и Ђоку спасло.

Тетка Ленки је задрхтала доња усна.

- Морам прво са мужем... - почела је да објашњава.

Њен муж, Миленко Недељковић, био је добар човек, одан породици и имању, на коме је са слугама и надничарима неморно радио. Ретко је свраћао кући са салаша, да види како деца и шта има ново у Добрину. Никад није доносио веће одлуке, кад и како треба да се прода стока, пшеница и кукуруз, а још мање шта да се уради са тим парама и где да се уложи. То је била тетка Ленкина дужност и он се није никад бунио, јер она је „најбоље знала”. Узгред речено, била је и физички виша и крупнија од свог мужа, који се пред њом увек некако снбивао и није много говорио. Међутим, кад она није била при-

сутна, постајао је други човек; живљи, разговорнији, а умео је с времена на време и добру шалу да исприча.

- Нама баш сада треба - казао је чврстим гласом Бока, провлачећи опет прсте кроз своју бујну, дугачку косу, која је тетку Ленку наједном подсетила на лавову гриву, са слике у којој су Римљани бацали хришћане пред лавове. Та је слика, у ствари репродукција Жеромовог дела, била у њеној читанци за четврти разред основне школе, и она је као девојчица гледала у њу сатима, посматрајући дивље, крвожедне животиње и сироте, беспомоћне хришћане.

Једва је промрмљала неку цифру за коју је помислила да је врло висока чим ју је изговорила, и већ је хтела да му каже како је то сувише, кад је он упао:

- Ни за вас ни за нас то није тако много, али кад сте се већ одлучили да нам дајете толико месечно, нећемо се бунити - казао је устајући нагло са софе и пружајући јој срдечно своју велику шаку. - Они одозго вам то неће заборавити... Ђока зна где може да ме нађе. То ће ионако бити у његово име. Молио бих вас да ми суму за овај месец донесе најдуже за два дана. Заиста смо у шкрипцу.

У том тренутку је у собу ушао Ђока. Кад је видео Боку Георгијевића није могао да сакрије непријатно изненађење. Успео је само да се усилјено насмеши. И тетка Ленка је стајала наред себе не знајући шта да каже.

- Здраво, Ђоко - прекинуо је Бока нелагодну тишину - дошао сам да видим да ли знаш шта се десило са Жаром Аврамовићем. Нико не зна где је, а дугује ми неколико књига, које сам му позајмио још пре два месеца.

- Немам појма - казао је Ђока - сазнао сам само да су га фолксдојчери ухватили кад је пре две-три недеље покушао да пређе Саву, а то си сигурно и ти чуо. Кажу да су га после са слушања пустили. Од тада нисам чуо да га је неко видео.

- Дошао сам још за нешто - казао је Бока брзо - само сада немам времена. Твоја мама ће ти већ све објаснити. Видећемо се прекосутра. Ако ме не нађеш на корзу, знаш где ми је кућа.

Кад је Бока излазио из дворишта, срео се са Слободаном, који је носио у руци две књиге.

- Какве су то књиге? - упитао га је уместо поздрава.

- Достојевски - казао је Слободан кратко и хтео да прође поред њега, међутим овај му се испречио на стази, тако да је морао да стане.

- Достојевски?! - узвикнуо је - Цео свет је у рату и револуцији, стотине хиљада људи, жена и деце гину свакога дана, а ти читаш тог верског занесењака! Зар не видиш да се времена мењају? Ако се не отргнеш и отрезниш, прегазиће и тебе као и многе друге који се заносе некаквим нестварним идеа-

лизмом.

- И Хитлер, као и ти, верује да се времена мењају - казао је Слободан.

- А ти, у шта ти верујеш? - скоро му се унео у лице Бока.

- Ја верујем у српски народ - казао је Слободан сигурним гласом - верујем у ново доба - додао је обилазећи око Боке - само не ни у Хитлерово, а ни у Стаљиново...

- ...него у ново, „небеско царство” цара Лазара и царице Милице, остварено овде, на земљи - добацио му је Бока иза леђа, смејући се неким ситним, пригушеним смехом.

Из неког разлога, Слободану је пред очима искрснуо Бокин ожиљак на бради који је добио кад се исмевао српској историји, а сетио се и како му је Жара причао да је Бока, на састанку на коме су били Драган Марковић и онај Бобан, казао како ће Србију населити Кинезима кад Немци побију све Србе. Приметио је како му се убрзало дисање. Осетио је потребу да се окрене и налети песницама на Боку. Иако је Бока био виши и развијенији од њега, а свакако и физички јачи, то му не би сметало. Он се већ неколико пута, кад је био на то присиљен, тукао с јачим дечацима и није лоше прошао, а давно је још искусио да се у тучи и не мора увек победити, али да се одлучним и неустрашивим нападом противник може ипак „научити памети”. Међутим, овога пута му је неки унутрашњи глас довикнуо: „не вреди! не вреди!” Чим је ушао у кућу и угледао тетку-Ленку и Ђоку, осетио је да се овде морало нешто непријатно десити.

Док је Бока био добро расположен и изгледао још више самоуверен, тетка Ленка је, увек усправна и уздигнуте главе, стајала као ошамућена на сред собе, стегнутих усана, испред Ђоке који је гледао у њу збуњено и утучено. Иза тетка Ленке, поглед му се задржао на портрету младе девојке тамне, дуге и таласаве косе која је, чинило му се, гледала право у њега и смешкала му се некако загонетно. Тек је овога пута приметио пољско цвеће што је лежало расуто на крилу њене беле, летње хаљине, и нежну, лепу руку која је овлаш лежала преко цвећа, као да га придржава.

- Донео сам ти књиге, Ђоко, као што сам обећао - казао је Слободан, пошто се поздравио.

Желео је већ дуже времена да заинтересује Ђоку, кога је искрено волео не само као рођака, него и као доброг пријатеља, за свог омиљеног писца, али се Ђока изговарао или недостатком времена или нечим другим, док није најзад попустио. Хтео је одмах да се опрости, али тетка Ленка није хтела ни да чује.

- Имамо сарму за вечеру - казала је. Успела је опет да се насмеши. - Ја знам колико ти волиш моју сарму... а интересује ме и шта ти мислиш о светској ситуацији... - застала је за један

тренутак - сад је баш био Бока, тражи Жару Аврамовића. Каже да му је неке књиге позајмио, па не може да га нађе. Он прича како Руси долазе, а прича и о „Ужичкој републици”. Шта ти мислиш: хоће ли Руси донети комунизам и у Југославију?

- У то нема сумње, само ако дођу - казао је Слободан, помало растресено. „Значи, тако”, мислио је, „траже сиротог Жару. Не могу да му опросте што је дезертирао.” - Али - наставио је гласно - ко зна шта се све још може десити. Верујем да ће Руси сами збацили комунизам - окренуо се Ђоки - Достојевски је предвидео долазак неке врсте комунизма у Русију, али исто тако и његову пропаст. Николој Берђајев такође верује у промену. Он верује да ће промена настати еволуцијом, радије него револуцијом. Али кад ће се то десити, само Бог зна.

- Шта мислиш - питала га је тетка Ленка - шта ће комунисти да раде ако дођу на власт?

- Ако ураде са Југославијом оно исто што су урадили и са царском Русијом, неће бити добро.

- Мислиш да ће заиста одузети земљу?

- Чули сте шта вам је Бока казао овде у вашој кући пре неколико месеци - насмејао се Слободан - ако му верујете, нема те шта да бринете. - Хтео је да покуша да објасни став марксизма према приватној својини, али кад је видео паћенички израз на тетку Ленкином лицу, покајао се што је и толико казао. Ко зна шта се овде малопре одиграло. - То само они знају - додао је. - Зависи много и од људи који су на челу. Негде сам прочитао да је Љотић казао, да су људи који носе систем важнији него тај систем... Међутим, ту су и наши савезници. Не верујем да ће они дозволити да комунизам завлада Балканом. То би било и против њихових интереса.

- И ја не верујем - сложио се са њим Бока.

- Само ти, Ђоко, молим те немој нигде да се мешаш - казала је тетка Ленка скоро преклињућим гласом, што је изненадило Слободана, јер је он навикао да она са синовима, па и са мужем, општи неким помало заповедничким тоном. - Видиш - наставила је - да се данас не зна ни ко пије ни ко плаћа... - Наједном је застала, као да се тргла. - Шта ја то причам? - додала је брзо - седите вас двојица, па ћемо да вечерамо, а ускоро ће и Пера доћи - казала је излазећи из собе. - Овај Божа ме је збунио.

Слободан је погледао Ђоку.

- Зашто Божа? Ко је тај Божа?

- То је наш Бока Георгијевић - насмејао се Ђока. - Тако га његова мајка зове, јер његово право име је Божидар, само он не воли да га тако зову.

- Бар да сам то малопре знао - вајкао се Слободан - кад ме

је ту, на излазу из вашег дворишта, по своме обичају напао. Казао бих му: Здраво Божидаре!... Можеш да замислиш, комуниста и атеиста Бока, а има тако лепо име: Божји дар!

- Како је Мирјана? - упитао је Ђоку седајући за сто у трпезарији.

- Не знам - одговорио је Ђока и Слободану се учинило као да је мало поцрвенео.

- Нисте ваљда раскинули?!

- Не, нисмо - казао је Ђока тихо, гледајући на врата кроз која је његова мајка малопре изашла. Погладио је неколико пута своју коврцасту, светлосмеђу косу, као да хоће да је исправи, и почео немирно да се чешка руком по глатким образима који су увек одавали неку чистоћу и свежину, као да их је баш малопре опрао сапуницом и испљускао свежом, хладном водом. Почешкао је прво једну страну, па онда другу. Таквог га је Слободан виђао више пута пред испите, кад је очекивао да ће га наставник прозвати, а он сматрао да се није довољно спремио. - Мама је сазнала да се поново виђам са њом - продужио је скидајући очи са врата - па ми је синоћ направила сцену. Она мисли да Мирјана хоће да ме „закачи”, па да се уда за мене. Нарочито не воли њену мајку. Она каже да њена мајка подучава Мирјану шта све да ради како би ме придобила.

- Добро, ако јој се не свиђа њена мајка, али шта тетка Ленка има толико против Мирјане? Мени изгледа да је она баш симпатична и добра девојка - казао је Слободан са искреним чуђењем. У исто време било му је драго што му се Ђока најзад почео да поверава. Из неког разлога није никад хтео да прича о „својој девојци”, као што су то остали пријатељи чинили.

- Право да ти кажем - казао је Ђока - мама не мисли да она одговара мени по... по друштвеном положају. Нисам ти никад причао. Они су пука сиротиња. Мајка јој је удовица, којој није лако да Мирјану шаље у гимназију. Она једва саставља крај с крајем; преко дана иде по богатијим кућама и ради, а ноћу шије за друге. Мама мисли да она од јутра до мрака ништа друго не ради него прави планове како да се њена ћерка богато уда.

Кад је завршио, први пут је погледао Слободана својим плавим очима, и то некако сметено и беспомоћно.

„Сад ће му вероватно бити криво што ми је све то испричао”, помислио је Слободан.

- Нисам имао појма да је ситуација тако озбиљна. Али ко зна, кад би се тетка Ленка с њом упознала и видела како се она...

- То ништа не вреди - прекинуо га је Ђока - ти не знаш моју маму!... само, најтеже ми је што нисам могао да дођем у до-

дир с Мирјаном данас у школи... Она ће ме вечерас чекати, а ја не могу да изађем из куће - опет се зацрвенео у лицу. Поћутао је неколико тренутака, онда је опет брзо погледао на врата. - Слободане - почео је несигурно, избегавајући да се сретне са његовим погледом - могао би ми учинити велику услугу... Да ли би вечерас отишао код Мирјане да јој кажеш како нећу моћи доћи на састанак, и да ме чека сутра после часова?

Слободан се нашао у недоумици. Сетио се како је од њега недавно Тоша тражио да иде и разговара са оцем Жаре Аврамовића... али, то је било нешто друго, било је питање живота и смрти, а овако треба да се ставља између Мирјане и тетка Ленке. Тетка Ленка је увек била љубазна према њему и волела је да се он дружи са њеним Ђоком, а ко зна, можда је и била у праву због те мале Мирјане. Како није одмах одговорио, учинило му се да је Ђокино лице почело да бледи, а рука којом се почешкао по лицу као да је задрхтала.

Тек сад му је постало јасно колико је Ђоки стало до ње. Није могао да одбије.

Кад је казао да пристаје, Ђока му је, очигледно обрадован, објаснио где Мирјана живи.

- Кажи јој, молим те, да због „познатог проблема” нисам могао да дођем. Нека ме чека сутра на нашем старом месту, после часова. Она ће већ знати. Велика ти хвала.

У собу је ушао Ђокин млађи брат Пера, а мало затим се и тетка Ленка појавила на вратима. У рукама је држала велику порцеланску чинију из које се ширио пријатан мирис сарме са кобасицама.

Одмах после вечере, која је за Слободана била права го-зба, опростио се уз извињење. Не жели да мајка и сестра бри-ну, казао је.

Тетка Ленка је и даље била нерасположена. Све је хтела да је Слободан убеди како комунисти не могу победити, а ако и победе да „ни ђаво није тако црн као што изгледа”. Међу-тим, Слободан није желео да тврди нешто у шта и сам није био уверен. Једино што можемо да радимо, казао је, јесте да се против њих боримо и да их у томе онемогућимо, ако је то икако изводљиво, али у сваком случају да их ничим не помажемо. После се више пута сећао како су се на те његове речи тетка Ленка и Ђока погледали.

Напољу је још било светло кад је напустио Недељковиће-ву кућу. Прешао је Главну улицу тамо где су фијакери, њих седам-осам, поређани један за другим чекали муштерије. Фијакеристи су се скупили у неколико групица, пушили и разговарали, док су им коњи, неки са зобницама око врата, стајали мирно, спуштених глава, терајући с времена на време досадне ок-тобарске муве својим подсеченим реповима. Слободан је волео

да прође поред њих полако и осмотри добро истимарене коње; високе мркове, увек помало немирне белце, дорате широких груди и обних стомака, чика Митровог ватреног зеленка широко отворених, црвенкастих ноздрва и деда Саватијева два вранца, који су се пресијавали као да су изгланцани виксом за ципеле. Волео је да застане и поприча са деда Саватијем, који је Спасојевиће и њихове госте, најчешће, возио на железничку станицу. Старац је и тада стајао поред својих коња, „своје деце”, како их је он звао, са чибуком у смежураној руци и чудио се како то да Слободан, кога се сећао још као дечкића, не само није застао него се није ни јавио. „Сигурно жури на састанак са девојком”, помислио је, „па заборавио да стане и погледа вранчиће”.

Слободан није обратио пажњу ни на небо, које је при заласку сунца било пуно златних, пурпурних и загаситоцрвених нијанси које су се одбијале на јесењем лишћу гранатих липа, на по којем крошњатом, тамнозеленом ораху, дивљем кестену или багрему. Није приметио ни немачке војнике који су, двојица по двојица, газили тврдим кораком иако су се изгледа шетали, а ни пет-шест девојака, фолксдојчерки у широким, фалтанним сукњама, које су се држале испод руку и певале гласно, ваљда да привуку пажњу оних војника: „Ајне тасе те, чоколад кафе...” Те домаће Немице, причало се, биле су разочаране што су се њихови хероји, Хитлерови војници, подсмевали ношњама на које су оне биле толико поносне и које нису мењале генерацијама, откако их је Марија Терезија населила у Војводини.

Он се осећао нелагодно. Прво, гризла га је савест због тетке Ленке. Бринуо се како ће јој следећи пут погледати у очи кад га запита: „Шта има ново у свету, Слободане?” или кад га буде нудила колачима које је она „сама умесила”. А друго, он с том Ђокином Мирјаном није никад ни разговарао. А њена мајка? Како ће тек тако да упадне у њихов стан и да донесе поруку „од Ђоке Недељковића”?! Било му је жао Ђоке, али је сматрао да ситуација није толико озбиљна да би морао и њега у све то увлачити.

Тек када је прошао фијакере, тргао се и окренуо. Видео је деда Саватијева високу, мало погурену прилику, окренуту према њему. Махнуо му је руком. Стари кочијаш му је одмахнуо својим дугачким чибуком.

У једној од споредних улица, где су куће биле ниже и где су багремови и дудови преовлађивали, била је кућа у којој је живела Наталија Трифуновић са ћерком Мирјаном. Пред кућом су неки дечаци од осам до десет година трчали задихани, као поседнути, за лоптом од ушивених крпа. Небо је нагло изгубило оно богатство боја од малопре, а и лишће као да је из-

ненада избледело: златно посивело у жућкасто, ватрено-црвено у мрко, и све заједно почело да тоне у сумрак.

Капија на дрвеној тараби се лако отворила. Закуцао је на кућна врата, на којима се већ у следећем тренутку појавио омањи чичица. Мора да га је видео кроз прозор, још кад је пролазио поред куће. Гледао га је неповерљиво. Слободан је помислио да је погрешно.

- Да ли овде живи госпођа Наталија Трифуновић? - питао је.

Старац му је ћутке показао на кућицу у дубини дворишта, скоро скривену у жбуновима ружа, бокорима кризантема и мрежама винове лозе.

Кад се окренуо да пође, старац га је задржао.

- Јесте ли ви Мирјанин дечко? - питао га је.

- Не нисам - казао је Слободан - она се забавља са мојим рођаком.

- Реците ви том вашем рођаку - казао је старац тишим и поверљивим гласом, гладећи своје четкасте, седе брчиће - нека се чува те њене мајке. Она је опасна жена. Она је - нагао се према Слободану својим мршавим, избораним лицем и запахнуо га тешким задахом дувана и вина - она је права вештица... бави се мађијом. Хоће да баци чини на човека. Само нек је се чува.

Слободан се прво насмејао, али кад је стао испред кућице која је очигледно некад, у бољим временима, служила некоме као летња кухиња, осетио се још нелагодније. Сад је могао да види јасније тамноцрвене и беле руже, бокоре белих, бронзаних, и ружичастих кризантема, густе мреже винове лозе на којима је лишће почело да жути. Цела кућица, зарасла у зеленило и цвеће, учинила му се као да је извађена из неке књижице са бајкама за малу децу.

Кад је куцнуо на стаклена врата, беле чипкане завесе су се мало помакле и кроз минут-два врата су се полако отворила и на њима се појавила висока фигура жене чије црте није могао сасвим јасно да разазна у сумраку, појачаном тамним сенкама жбуња и лозе.

- Да ли је Мирјана код куће? - обратио се жени, помало несигурно.

- А шта ће вама Мирјана? - питала је она тврдим, непријатељским гласом.

- Ја сам рођак Ђоке Недељковића, Слободан Спасојевић - рекао је и он чврстим, скоро званичним тоном.

- О, само изволите, уђите - казала је наједном промењеним, љубазним гласом који као да је долазио од неке друге особе. Одмах за тим је отворила широм врата да га пропусти.

Кад је ушао у малу мрачну собу, она је брзо и вешто запа-

лила петролејку. Сад је могао да боље види њену усправну фигуру, узану у бедрима, поширих рамена и јаких груди, која се са лакоћом кретала кроз малу просторију, пренатрпану старим, избледелим намештајем.

- Опростите - казала је - код мене је неред. Нисмо очекивали госте, а ето, нису нам још ни струју спровели, ове наше газде, станодавци, а они имају осветљење у целој кући. Кажу: увођење електрике много кошта, а још и поред свега, хоће стварину да ми подигну... Могу ли да вас понудим нечим?

- Не, хвала - казао је Слободан одмахнувши одлучно руком - ја сам свратио само на моменат, да пренесем поруку од Ђоке...

- Како од Ђоке? - зачудила се госпођа Трифуновић. Мирјана је баш малопре отишла да се види са њим.

- О није ваљда?! А баш сам се журио да стигнем на време. Ђока ме је молио да известим Мирјану да он не може изаћи вечерас, него сутра после часова. Нешто га је изненада спречило.

- Седите, молим вас, седите - казала је журно, склањајући неко плавкасто платно са малог стола, клупче црвене вунице, два-три калема црног и белог конца и неке игле разних величина. Све је то ставила на стару шиваћу машину, одмах поред стола. Иза машине се видео шпорет са лонцем из кога је вирила дрвена варјача, а поред лонца је стајала мала црвена шерпа, сва излублијена. Поред шпорета су била врата застрга чипканом завесицом, а са друге стране врата стајала је висока, узана дрвена полица пуна тањира, плеханих шоља, флаша са зимницом.

Слободан се прво опирао њеном позиву да седне, хтео да се опрости, али је она била упорна, чак је и стала између њега и врата, па није имао другог излаза него да седне на столицу са које је она отерала крупног жутог мачка.

- Мирјана ће још мало да се врати - казала је спуштајући се на столицу с друге стране стола и у исто време намештајући дугачку иглу што јој је придржавала густу, смеђу косу, савијену у пунђу.

По стасу, држању, сада када јој је јасно могао видети лице са стиснутим, танким уснама, подсетила је Слободана на тетку Ленку.

- Мило ми је да се упознам са Ђокиним рођаком - казала је осмехујући се. - Ви идете у исти разред. Он је испричао Мирјани како сте ви организовали ђаке да се боре против Немаца и како нисте хтели да дигнете руку него сте, с опроштењем, показали шипак. Он је на вас поносан - одмерила га је пажљиво својим светлоселим, продорним очима - само, мислила сам да сте ви нека људина, а ви, истина повишег раста,

али танки. Руке су вам такоређи нежне као у девојке. Морате добро да једете, да ојачате.

Слободан је осетио како му је крв полетела у лице. Иако му је било у неку руку пријатно да чује како је Ђока поносан на њега, била му је непријатна та њена отвореност, а још више му је било незгодно кад је постао свестан да је пред њим мачкастим очима поцрвенео као рак.

- А нисмо ми ни могли да се боримо против силне Немачке - наставила је, као да није приметила његову нелагодност - како то да она наша господа из Београда нису то знали? Њима је сад лако. Они су сели на крилатице и одлетели у Лондон, а нас оставили овде да се злопатимо. Фала Богу што се овде у Добрину наше Швабе и Хрвати не воле и отимају се за власт па су нас оставили на миру, а знате и сами шта се дешава по другим местима. Ја идем једном недељно код госпође Шулиц да јој помогнем око спремања куће. Она је Српкиња, а удала се за апотекара Фердинанда Шулица. Од ње чујем пуно. Каже ми да се неки фолксдојчери боје да ће Хитлер изгубити рат сад кад је заратио и са Русијом, па ће се Срби и на њима светити за сва зла која усташе наносе нашем народу. Причала ми је да су усташе хтеле да похapse неке учене људе у Добрину, али им они нису дали, због оног што се десило у Сремској Митровици.

- И мога течу су усташе стрељали у Митровици - казао је Слободан.

- Ја сам јој рекла: ако им је стало до нас Срба нека забране овим силецијама и душманима да нас прогоне свуда и на сваком месту, а она је ућутала. Није знала шта да каже. Не тучу нас само усташе, Мађари и Арнаути, сад су почели и њихови Немци да жаре и пале по Србији. Ко зна шта ће још и са нама бити?!... А шта ви мислите о мојој Мирјани? - наједном је променила тему - зар није лепа као луткица?

- Да, врло је лепа - Слободан је климнуо главом.

- Не само да је лепа и лепо грађена него је и добра и послушна девојчица. Нема таквог детета надалеко. То вам кажем не зато што сам мајка... Не знам само шта се та његова мати тако заинатила па неће ни да чује за моју Мирјану - почела је опет да намешта ону иглу у коси. Слободан је приметио како су јој руке, (имала је на себи изношену, шарену хаљину са кратким, тесним рукавима), крупне и снажне, али јој је кожа била глатка и руменкаста као у младе девојке - као да је она, Недељковићка, не знам шта. Она је истина из добре мајсторске фамилије као и ја што сам, али се удала за човека са великим парам. А ни ја не бих била овде где сам да је мој покојни Јеврем жив, него је умро млад а мене оставио са дететом од две године, саму на овоме свету. Није лако господине Слобо-

дане, није лако - уздахнула је тешко и одмах затим заћутала, гледајући замишљено у даљину.

Слободан би најрадије устао и опростио се, али је осетио да му она то не би дозволила, јер као да се спрема да му нешто важно саопшти.

- А јесте ли ви рођаци по мајци или по оцу? - питала га је и даље гледајући у даљину.

- По оцу.

- То сам и мислила - казала је смешкајући се тако да је Слободан могао да види низ правилних зуба белих као бисер. Уопште, цела њена појава је одисала здрављем и неком свежином. Само оне њене танке усне као да нису припадале њој, него су биле набачене ту са неке друге особе.

- Видите - почела је чврстим гласом, гледајући га право у очи - моја мала Мирјана се до ушију заљубила у Ђоку. Само на њега мисли и само о њему прича. Она је тек напунила седнаесту, али ја њу добро познајем. Она је таква. Волеће га целог живота и за њим ће да вене до гроба.

- И она се њему свиђа - казао је Слободан милујући мачка који је почео да му се умиљава и уплиће међу ноге. Из неког разлога се осећао пријатније што је у соби тај мачак.

- Знам ја то. Знам ја да се њих двоје воле к'о два голуба, али ја знам и вас младиће. Ви се загрејете, заљубите, па брзо и заборавите. А она, јединица моја она њега никад заборавити неће - извадила је полако марамицу из џепа и избрисала сузе - опростите што пред вама, овако... не могу да се уздржим, али морате разумети мајчину љубав - наједном се нагла преко сточића и ставила своју руку на Слободаново раме - ви сте Ђокин рођак и пријатељ - казала је молећивим гласом - а знате како он мора да слуша своју маму. То је такорећи похвално кад деца слушају своје родитеље, али ни то није увек добро. Сад му она, можете ли да замислите тако нешто, забранила чак и да се виђа с њом, са мојим дететом! Помозите, господине Слободане. Помозите вашем рођаку, вашем другу. Не дајте му да се поколеба и остави моју Мирјану. Ви то можете. Ја знам да можете. То вам се на лицу види, јасно ко дан. А ви сте и оне ђаке организовали и шипак усташама показали. Ви можете и на њега да утичете, такорећи да му очи отворите, укажете му на њену лепоту и на њену доброту. Такве девојке су данас ретке; могу на прсте да се изброје. Ако је остави, бојим се најгорег, оног од чега свака мајка стрепи и од чега се највише плаши: бојим се да ћу изгубити дете. Она је толико осетљива и плаха. Помозите, господине Слободане, смилујте се на ојађену мајку, на сироту удовицу.

Слободан није знао шта да каже. Скренуо је поглед са њених светлозелених, усијаних очију и загледао се у ону цр-

вену, изљубљену шерпицу на шпорету. Сетио се како му је Ђока малопре говорио да тетка Ленка тврди да Мирјанина мајка „од јутра до мрака” прави стратешке планове за „освајање” Ђоке. Морао је нешто да каже, јер је Наталија Трифуновић после бујице речи наједном заћутала, али није скидала с њега свој продорни поглед, нити је померала руку са његовог рамена, само га је мало чвршће стегнула.

Промрмљао је како то све Ђоки није ни потребно говорити, јер он, изгледа, озбиљно воли њену ћерку и како ће он, Слободан, у сваком случају увек указивати Ђоки на то да такву девојку није лако наћи...

Неко је закуцао на спољна врата. Госпођа Трифуновић је ужурбано устала, почела да намешта ону иглу у коси и у исто време шапнула Слободану у само ухо:

- Хвала вам. Велика вам хвала на обећању.

На вратима се појавила Беба, она мала, лепушкаста Беба Ненадовић, за коју му је Жара Аврамовић причао да је била одређена од Партије да га „обради”. Тражила је Мирјану. „Шта ће она са Мирјаном?!” помислио је Слободан дижући се, „мораћу о том да поразговарам са Ђоком”.

Поздравио се са Бебом и пожурио да се опрости са госпођом Трифуновић.

- Слободане - обратила му се Беба пријатним, мало отегнутим гласом кад је већ отворио врата. - Да ли знаш где је Жара Аврамовић? Позајмила сам му једну књигу још пре неколико недеља. Знам да сте вас двојица добри пријатељи.

- Не знам - казао је Слободан једва прикривајући изненађење. „Значи”, пролетело му је кроз главу. „Жара је заиста у опасности; прво Бока, а сад она!” - Право да ти кажем, и од мене је позајмио Ускока од Симе Матавуља, још пре неколико месеци. Нисам га ни ја одавно видео. - Било му је увек тешко да каже нешто што није потпуно одговарало истини, међутим, овога пута му то није нимало сметало. Чак се однекуд и Симе Матавуља сетио. Пало му је на ум да чим дође кући извади из полице и негде га склони; за сваки случај.

- Ако чујеш где је Жара, јави ми. Бићу ти захвална - насмешила му се својим свежим, црнпурастим лицем, уоквиреним тамном коврцавом косом.

- Свратите опет - казала је госпођа Трифуновић - ваша изненадна посета ме је много развеселила... такорећи охрабрила - шапнула му је тих неколико последњих речи.

Беба је остала да чека Мирјану, а он је изашао из кућице зарасле у руже, винову лозу и кризантеме и скоро претрчао преко дворишта, осврћући се према вратима где је разговарао са оним чичицом, који му је малопре рекао да се Мирјанина мајка бави мађијом.

Одмакао се свега двадесетак корака кад је опазео Мирјану, како иде према њему лагано, ногу пред ногу, оборене главе. Подигла је главу и то некако полако, као оклевајући.

Очигледно се обрадовала кад га је препознала, али је он одмах приметио да су јој њене крупне, светлозелене очи, скоро, исте боје као и у мајке, биле уплакане.

- Сад баш долазим од твоје куће - казао је - упознао сам се са твојом мамом. Донео сам поруку од Ђоке...

- Шта је било са Ђоком? Није му се ваљда нешто десило?!

- Не, није. Казао ми је само да ти поручим да неће моћи доћи због „познатог проблема”. Чекаће те сутра после часова „на старом месту”.

Она се наједном разведрила и почела да се смеје весело и гласно.

- Хвала Богу! - узвикнула је показујући два реда белих, правилних зуба. - Ја сам већ на свашта помишљала. Мислила сам да се наљутио на мене; да се заљубио у другу девојку, да су га фолксдојчери ухапсили; чак и да је пао низ степенице и ногу преломио.

- Беба Ненадовић је код тебе у кући - казао је. - Сад је баш дошла. Нисам знао да сте вас две добре другарице.

- То је тек недавно. Она је дивна особа. Казала ми је пре неколико дана да би хтела да постанемо добре пријатељице, а мени данас, више него икада треба неко коме ћу моћи да се поверим... а кажеш да си био код моје мајке - она се изненада узбулила - да л' сте вас двоје разговарали? - померила се са ноге на ногу, полако, помало лењо, али га је посматрала напрегнуто, као да је хтела да прочита сваку његову мисао.

Кад је Слободан потврдио, она се сневеселила. Учинило му се да мења брзо расположење као и њена мајка. Опет је пренела тежину тела са једне ноге на другу, извијајући у исто време свој витки струк, као да је хтела да скрене пажњу на своје мале, чврсте груди и да у исто време покаже благо заобљене кукове.

- Надам се да ти мама није казала ништа непријатно - гледала га је још увек испитивачки. - Моја мама, морам то да ти признам, иде понекад сувише далеко... Она је врло отворена и каже све што јој падне на ум. Због тога је многи не воле, а неки је се чак и плаше. Зато морам и Ђоку да чувам од ње. Он никад не свраћа код нас, увек се нађемо негде на неком другом месту. Ко зна шта би му све казала - оборила је главу и он је могао да види само њену светлосмеђу косу, мекану као свила.

Тек сад је постао свестан њеног онижег раста. До сада ју је виђао само на одстојању, у гимназијском дворишту, на корзоу, преко пута улице, али није никад стајао тако близу ње, на

свега корак-два. Са веће даљине су складне пропорције њеног тела одавале утисак знатно више особе.

- Моја мајка се много намучила у животу - казала је. - Родитељи су јој умрли кад је имала девет година. Од тог доба је живела са ујаком и ујном. Ујна је била горопадна жена, и терала ју је да ради од јутра до мрака. Кад се удала за мога оца... он је волео да пије... Умро је млад, а ја га се и не сећам. Молим те - изненада је подигла главу и ухватила га својом малом, нежном руком за дугме од капута, као што би то млађа сестра учинила брату, иако је то био први пут да су се њих двоје сретли и разговарали - молим те, учини ми једну услугу: ако ти је мама нешто незгодно испричала, немој то да кажеш Ђоки. Обећај ми! Молим те, обећај ми! Ја нећу ни због чега на свету да изгубим Ђоку.

Принела је мазно своје лепо, руменкасто лице близу Слободановог и он је видео очајање, још јаче и дубље него малопрет код њене мајке, у њеним сузним, скоро детињастим очима.

- Не брини. Нећу му казати - једва је успео да изговори.

- Часна реч? - шапнула је.

- Часна реч? - казао је сигурно и некако се исправио.

Она се изненада испела на прсте и пољубила га у образ сасвим лако, као да су га лептирова крила дотакла. Пустила је затим његово дугме и отрчала.

Када је остао сам, стајао је неколико тренутака збуњено. Малопрет она незгодна сцена са њеном мајком, а сада овај, на крају крајева пријатан, неочекивани сусрет с малом лепотицом!

„Чекај Слободане, чекај”, говорио је самом себи. „То је Ђокина девојка”. Онај чичица га је малопрет опомињао да се чува Мирјанине мајке. „Мирјана је та која може да омађија човека”, помислио је осмехујући се самом себи, „а не њена мајка. Она је права мала вештица.” Постало му је у том тренутку јасно да Наталија Трифуновић нема шта да брине: његов рођак и пријатељ, тетка Ленкин син Ђока Недељковић, „закачен” је за сва времена.

Иако је већ увелико пао мрак и он био свестан да мајка и сестра страхују због њега, ишао је полако, као кроз полусан. Осећао је још увек на образу додир топлих, нежних усница лепе и привлачне девојке, коју је, у ствари, тек пре неколико минута срео. Она је била Ђокина девојка и нема сумње да је волела Ђоку и то неком очајничком љубављу, коју је хтела да одржи и сачува по сваку цену. Чак и оно тренутно кокетирање са њим када се премештала с ноге на ногу и извијала своје лепо младо тело, њен мазни осмех и тај лаки пољубац - све је било усмерено ка томе да га придобије за савезника, вероват-

но јединог, али можда зато и најзначајнијег. И поред свега, осећање целим телом нову, још недоживљену пријатност, отварање непознатог света, указивање једне димензије за коју није знао да постоји. Несхватљиво, мислио је, шта чак и најмањи додир женских усана може изазвати у човеку, и то још додир непознате младе жене, жене која је, поред свега, припадала његовом другу. Анђелку није никад ни помишљао да пољуби. Њихови односи су били чисти, платонски, иако је био свестан њених као ноћ тамних очију, витког стаса и дугих, врло лепо уобличених ногу. Први пут му се десило да је задрхтао и на саму помисао на Анђелку.

Хтео је да усредреди своје мисли на Ђоку и тетку Ленку, са једне стране, а на госпођу Трифуновић и Мирјану са друге, после свега што му се вечерас догодило, али у томе није успевао. Додир Мирјаниних усана, првих женских усана које је осетио у своме младом животу, као да му је замутио свест и он је наставио да иде полако, удишући пријатан јесењи мирис свелог цвећа и натрулих јабука, у неком дотад непознатом, блаженом стању.

Мајка и Вера су га дочекале са великим олакшањем. Испричао им је како га је тетка Ленка задржала на вечери и како га је Ђока замолио да му учини неку услугу. Кад је завршио са објашњавањем позвале су га да уђе у кухињу. Показале су му у углу иза врата две велике кутије од картона.

- То нам је Жарин отац, Паја Аврамовић, послао по своме куму, Гаври Ковачевићу - објаснила му је мајка. - Изненадиле смо се. Просто нисмо могле да верујемо. Казао нам је да је његов кум Паја поручио да је то мали поклон са његове стране, али да се он теби никада неће моћи одужити за услугу коју си му ти, Слободане, учинио.

- Значи, Жара је на сигурном месту! - отело се Слободану, али се одмах тргао. - Немојте молим вас да то никоме причате, било би опасно, а и ја вам не могу ништа више рећи.

- Кад је кум Гавра отишао, отвориле смо кутије - казала је Вера. - Замисли: послао је око десет килограма белог брашна, два килограма шећера и два килограма свињске масти. Па то је данас читав капитал!

- Ко би се томе надао?! - казао је Слободан. - У ствари, ја сам му само пренео поруку. Нисам му ништа друго учинио. Није требало да тако нешто шаље - онда се наједном насмејао. - Мама, молим те подели све ово на два једнака дела, па ћу другу половину да однесем Тоши. У ствари, та услуга је и била његова идеја... а њима заиста и треба да се помогне, њему и његовој мајци. Њима је још теже него нама. Могу да замислим како ће се изненадити!

- Жао ми је што ниси био овде кад је тај кум Гавра свра-

тио - казала је његова мајка. - Испричао нам је шта се дешава у Добрину. И он има бакалницу и тргује са фолксдојчерима, а долазе му и усташе. Каже да фолксдојчери не праве више шале на рачун младог краља Петра. Повукли су се после оних првих неколико месеци. Уверавају га како су они увек добро живели са Србима и како се они сећају да им се Срби нису светили после Првог светског рата. Он сматра да су се уплашили оног дана када су четници убили хер Вагнера, па сада, за сваки случај, решили да оставе Србе на миру. Његова жена је родом из Кленка и он се сећа ујака нашег оца, кога су Мађари живог спалили у Кленку, 1914. године. Фолксдојчерима који су га тада показали мађарским „штрајфунима”, није се ништа после ослобођења десило. Није им ни длака са главе пала... А за усташе каже да се они ничега не плаше. Они су добили од Немаца своју „Независну државу Хрватску” и верују да ће то тако остати за следећих хиљаду година, јер Хитлера, по њима, неће нико победити. Што се тиче Срба, њихове вође им кажу да ће „један део Срба покатоличити, други део побити, а остале ће протерати у Србију”. Чак су и неке старе српске песме преузели. Што је некад било „марширала краља Петра гарда”, они сад певају „марширала Павелића гарда”.

Кад је Слободан ушао у „собу за седење”, видео је на стоцићу Верин албум са сликама. Окренуо се нагло према Вери.

- Немој да ми кажеш! - узвикнуо је - пусти ме да погађам... Албум је отворен на страни... на страни на којој су слике из Дубровника!

Вера је притрчала ка столу и брзо заклопила албум.

- Сад нећеш никад сазнати! - насмејала се, забацујући своју тамну, скоро црну, густу косу.

- Кад би бар дознали у ком је логору - уозбиљио се опет Слободан, покушавајући да се смири и савлада своје изванредно стање које га је све време држало након сусрета са лепом Мирјаном, а које је и њему самом било нејасно и донекле загонетно. - Можда ће ти се ипак једног дана јавити преко Црвеног крста - додао је.

- То је све што знамо - уздахнула је Вера. - Знамо да су га Немци заробили као резервног официра и да су га послали у Немачку са осталим заробљеницима. Можда зато и не може да се јави јер је Србијанац, а ово је „Независна”.

- Ко зна - казао је Слободан. - Не би ме изненадило ако би Младен Ђорђевић, као и други заробљеници, прошао боље него остали Срби, кад знамо шта се дешава преко Дрине, а и овде код нас. У Србији Немци стрелјају сто за једнога, у „Независној” су дозволили усташама да убијају десетине хиљада људи, жена и деце, да пале и руше српске цркве и манастире, дали су одрешене руке Арбанасима и Мађарима, а у исто вре-

ме, бар засада, изгледа да поштују Женевску конвенцију што се ратних заробљеника тиче.

- Немој заборавити да они то раде из себичних разлога. На тај начин хоће да заштите своје властите војнике који падну у ропство код наших Савезника.

- Слажем се - казао је Слободан. - Женевска конвенција им није сметала да 6. априла бомбардују „отворени град” Београд, само зато што су знали да ми нисмо у стању да им вратимо истом мером.

- Знаш да сам пре неколико дана разговарала са Светланом Исаков. Још је лепша у црнини. Каже ми да никако не може да схвати да њен муж није више жив. Убиле су га усташе.

- Они су били у браку само пет-шест месеци.

- Четири месеца!

- Сиромах капетан Милинко - одмахнуо је главом Слободан - могу да га разумем: јавио се у заробљеништву да је Хрват, како би га пустили кући у Добрин, код његове младе и лепе жене... Изгледали су фантастично заједно, обоје онако високи и лепо.

- Казала ми је да га је један његов бивши војник, Хрват, препознао кад су му усташе прегледале папире на загребачкој железничкој станици. Одмах су га ухапсили и одвели у Јасеновац.

- Чуо сам да су Хрвате пустили из заробљеништва и да их тамо у логорима више и нема. Кажу да је остао само мали број Далматинаца, који се осећају као Југословени.

Њихова мајка је дошла из кухиње.

- Поделила сам намирнице на два једнака дела - казала је осмехујући се. - Кад одеш код Тоше, поздрави много његову мајку. Она је рано остала без мужа и много се намучила у животу. Не знам да ли се она тога сећа, али ваш тата и ја смо се упознали са њом и њеним мужем код заједничких пријатеља, кад сте ти, Вера и Тоша били сасвим мали. Њен муж је био врло паметан и начитан човек. Био је као и ваш отац, општински бележник са свршеном гимназијом. Умео је врло лепо да прича о далеким, непознатим земљама, о разним народима и њиховим, нама често чудним обичајима, као да је годинама живео међу њима. Ваш тата и он су се упустили у неку дубоку филозофску расправу. Колико се сећам, он је веровао у оно Толстојево „непротивљење злу”, док је ваш тата сматрао да се „други образ” може да подметне само једанпут, па ако те противник лупи и по том другом образу, а ти њега „песницом посред чела”. Нажалост, они су се одмах затим одселили из Добрин, тако да о њима нисмо више чули, све док њен муж није умро и она се са дечаком вратила у град. Сећам се да је као млада жена била лепа и врло пријатна особа, увек спремна на шалу.

- Кад је тата био ту, међу нама - казао је Слободан - ја сам волео да га слушам, нарочито његове приче из Карловачке гимназије и оне из Првог светског рата, а сада, кад сам мало зрелији, кад сам и ја много више књига прочитао и кад бих желео да га питам за његово мишљење о стотину разних ствари, њега више нема. - Поћутао је један тренутак - интересује ме шта би он казао за генерала Недића.

Слободан није приметио како је његова мајка брзо, надла-ницом, обрисала сузе.

- Чула сам малопре да сте спомињали Дубровник и Младена Ђорђевића - казала је обраћајући се Слободану - Вера се с њим није упознала у Дубровнику, него у Будви.

- Зна он, мама - опет је Вера одмахнула главом и забацила своју бујну косу - али ме дира зато што смо се шетали Дубровником и због оних слика које је Драгица снимила на тргу, где се само Младен и ја видимо.

- Чуди ме само што се није упознао с тобом у Београду, кад каже да те је видео неколико пута у студентској мензи.

- Казала сам ти, Слободане, да је он врло учтив и обазрив младић, па је сматрао да не би било на свом месту да ми тако изненада приђе, а и мени се то не би свидело.

- Он је постао доцент на Техничком факултету пре две године... да је нашао начин да се с тобом упозна у то време, ти би можда већ била госпођа Ђорђевић...

- Остави је на миру, Слободане - казала је њихова мајка - видиш да јој није лако.

- Не брини, мама. Она нема ништа против да се о њеном „лепотану” прича, чак ако је ја понекад и пецнем.

Вера се само насмејала и заколутала својим крупним, кестењастим очима.

- Ето - казао је Слободан после мале паузе - није прошло ни пола године од почетка рата, а како су се наши животи изменили! Не само да смо изгубили слободу, него живимо у не-сигурности и у великој неизвесности; нисмо господари наших сопствених судбина. Колико је њих који су само пре шест месеци живели нормалним животом: устајали изјутра, ишли на рад, у школу, венчавали се, веселили, брунули се о свакодневним ситуацијама - а сада их више нема! А још је већи број ојађених који пате због очева, мајки, синова и ћерки, браће и сестара, мужева и жена, блиских пријатеља, побијених и изгинулих... - погледао је мајку, па онда Веру - ни ми не знамо шта ће се са нама још догодити...

- Немој тако да говориш, Слободане - казала је мајка. О томе је најбоље да се и не мисли...

- Сад ми тек постаје јасно како је тешко било теби и тати за време Првог светског рата. Сад је стварније оно што сте

нам некад причали. Сиромах тата! Могу да замислим како се осећао кад је гледао на улицу, кроз прозор своје канцеларије, како Мађари везују конопац о орахову грану о коју су се спремали да га обесе... Али, често сам мислио о томе: он је ипак имао избора. Да је пристао на њихово наређење да иде од куће до куће са два наоружана мађарска војника и тражи од сељака да пеку хлебове за војску...

- То он није могао - казала је мајка - народ је у то доба имао једва за себе.

- Он је ипак могао - наставио је Слободан као да говори за себе - само зато да би спасао свој живот, али он није хтео.

- Срећа његова... и наша, што је наишао онај аустријски капетан, Србин, па га спасао од сигурне смрти... Знам шта хоћеш да кажеш, Слободане. Такав је био ваш отац: он би радије погинуо него овако нешто учинио. Та мађарска јединица је требало да следећег дана пређе у Србију да „прави ред” по мачванским селима, иза леђа аустријској војсци, која се тих дана кретала према Колубари, баш пре него што су их Србијанци до ногу потукли. То су били ти исти мађарски „штрајфунци” који су и његовог ујака Обрада живог спалили, пошто се српска војска повукла из Срема.

- Нисам се никад сетио да питам тату да ли је ујак имао везе са „Зеленим кадром”. Знам само да је био потказан од фолксдојчера зато што је у Кленку поздравио српску војску кад је после Церске битке прешла у Срем.

- Јесте. Помагао им је новцем и храном, а неколико њих се и скривало на његовом имању, али то фолксдојчери нису знали. Доста је тих младића пришло српској војсци и прешло у Србију. Међутим, за време рата њихов број је растао. Све више су дезертирели из аустроугарске војске, онако у униформама, са пушкама и муницијом. У почетку су се само крили по шумама и кукурузним пољима, а касније су се стали организовати и нападати магацине са храном и муницијом.

- Интересантно је да се о свему томе врло мало зна. Не верујем ни да је о томе штогод написано.

- После рата се о њима писало, али све што су они радили било је ипак мало и бледо према ономе кроз шта је Србија пролазила: Церска битка, Колубарска битка, Албанија и Солунски фронт. Кад је ваш тата био изабран да поздрави краља Александра, кад је овај први пут после рата прешао Саву, он му је и то, међу осталим стварима, споменуо као „мали и скромни прилог” Срба, „пречана”. Међу жртвама „црножуте” Монархије, навео је и име свога ујака Обрада Пејчића који је, као што знате, био позната личност у предратној Војводини. Његова титула и везе са бечким Двором нису му помогли. Пре него што су га убили, одузели су му писма, документе и ловач-

ку пушку коју му је после једног лова на орлове сам Франц Фердинанд поклонио, са угравираном посветом. Од свега је остала само она бритвица из Фијуме коју је Обрад дао вашем тати, а коју ми још увек чувамо. Она је такође припадала надвојводи.

- Наш тата је - наставио је Слободан истим тоном од ма-лопре, као да се обраћа самом себи - био у ствари врло религиозан човек, иако се, изгледа, чувао да то покаже. Уосталом, то је наша српска особина: устручавамо се пред другима да покажемо наша права осећања, све док се понекад не одамо. Сећам се да ми је једном причао како је размишљао да преплива Саву и јави се добровољно у српску војску, а нарочито после погибије ујака Обрада, кога је волео као рођеног оца. Али, казао ми је, сваки пут му је падала на ум она заклетва Франц-Јосифу Првоме коју је морао да да кад је пре рата служио војни рок, у доба кад се још није ни сањало да ће Аустрија напасти Србију. Сам чин заклињања је одржан свечано, са српским православним свештеником, који је у рукама држао свето Јеванђеље, а регрути стајали „мирно”, са подигнутим десним рукама и три чврсто састављена прста. Казао ми је: „Никада, као грађанин Аустро-Угарске, без обзира под каквим условима, не бих пуцао на српског војника, али у исто време, када бих окренуо пушку у супротном правцу... она заклетва би ме прогонила до судњег дана”.

- Знам - казала је мајка - њега је држала и дата реч људи-ма, а камоли заклетва пред Богом... Он је изнад свега волео Србију и Србијанце и за њих би дао и свој живот. Кад је одбио да са Мађарима иде по кућама, њему је било жао не само сремских сељака него и мачванских, јер је пронашао да су Мађари добили изненадно наређење за прелазак Саве, да „праве ред у Мачви”, и нису имали довољно времена да чекају на редовно следовање хране. Знао је добро „штрајфуне” и шта су Србијанци од њих могли да очекују. Због његовог држања, а захваљујући и оном капетану који га је спасао, Мађари су морали да на неколико дана одложе прелазак, док им не стигне комора. У међувремену су Срби потукли аустро-угарску војску на Колубари, тако да онај мађарски одред није ни видео Србију, у којој би као и друге сличне јединице жарио и палио. Ваш отац је снажно осећао присуство Бога и у најмањим, свагдашњим стварима. Чули сте више пута да је говорио: „Нећу да грешим душу”, „Бог ми је сведок”... То њему нису биле само празне узречице. Чули сте и како наши пријатељи и познаници причају о њему и како су причали док је још био жив: да тако добрих и поштених људи нема много.

- Да ли је то заиста тачно? - питала је Вера. - Мислим: да ли је тачно да таквих људи нема?

- Има. Свакако да има - казала је мајка - само их треба познати као такве. Било је неваљалаца који су хтели да искористе његову добру нарав и покушали да му нешто подметну, али ти би брзо увидели да су грдно погрешили... јер као што сам вам причала, о оној дискусији са Тошиним оцем, он је веровао да треба окренути други образ...

- ...а ако те лупе и по другом образу - довршила је Вера реченицу, смешкајући се - онда: песницом посред чела!

- То су његове речи. Наравно да га такви људи нису волели, али њих није било много. Чула сам га неколико пута да је казао: „Великих грешника и великих праведника има мало. Њима је лако јер су они решили питање добра и зла: њима је све јасно. Нама осталима, у већини, јесте најтеже”. Није му никад ни на ум пало да је и он један од оних његових „великих праведника”. А то је заиста и био. Не само да у целом свом животу није никоме учинио какво зло, него је свима хтео да помогне, често и на своју властиту штету. Знате већ како није хтео да наплаћује сиротињи за склапање уговора, за молбе и жалбе, а код нас сиротиње на претек; па кад се то рашчуло, долазили и из других места, чекали некад и по цео дан испред његове канцеларије. А он није никад ни викнуо на сиромашка. Видела сам само неколико пута како се наљутио на велике и силне, и подвикнуо им својим басом.

Те ноћи Слободан није могао да заспи. Пред очима су му искрсавали: час Бока Георгијевић са својим подсмешљивим изразом на лицу, час Ђока Недељковић, како се бојажљиво осврће према вратима да га тетка Ленка не би изненадила, а затим су почели да се ређају: онај чичица који је мирисао на дуван и вино, госпођа Наталија Трифуновић, која као да га је још увек држала снажном руком за раме и пиљила у њега својим светло-зеленим очима као да хоће да га хипнотише; лепушкаста Беба Ненадовић, тамних, широко отворених очију као у девојчице од седам година. Сви би они наједном нестали, а пред њим би стајала Мирјана Трифуновић, држећи га чврсто својим нежним прстићима за дугме од капута. Премештала би се лагано, мазно, са једне ноге на другу, док је у исто време извијала своје складно грађено, младо тело... Тада би се појавила Анђелка негде у даљини, озбиљна, као онога пута кад му је причала да су усташе хтели да их покатоличе. Гледао је и како се бркати Мађари пењу на онај стари, крошњати орах испред очеве канцеларије и везују уже око дебеле, криве гране, а његов отац све то посматра кроз прозор, седећи на столици између два „штрајфуна” који држе на њега уперене пушке на којима се сијају дуги, оштри бајонети - баш као што му је то некад отац причао.

„Шта бих ја на његовом месту радио?” питао је самога себе. Да ли би он, Слободан, ишао са два војника да наређује се-

љацима да откидају од својих уста и пеку хлебове за убице српског народа, или би одбио знајући да зато мора умрети? Сетио се како на почетку године није хтео да подигне руку и поздраве на усташки начин. Сетио се такође како је са дванаест година напао песницама много већег и старијег дечака кад овај није престајао да га задиркује и вређа, иако је знао да ће се лоше провести. Све је то, међутим, било нешто друго. Љубић га на пример, није прозвао и предао усташким властима. Другим речима, није се суочио са сигурном смрћу, па онда донео судбоносну одлуку... И да ли судбоносне одлуке зависе од ума или од осећања? Она одлука пред професором Љубићем је несумњиво била ван контроле његовог рационалног бића. Сматрао је пре часа, чак је и друге убеђивао, да је важније у извесним ситуацијама у животу да човек повије главу, али ето, нешто му није дало. Вероватно то „нешто” је преовладало и код његовог оца.

Кад би само могао да зна шта би његов отац мислио о Недићевој Србији. Коначну одлуку за прелазак Саве и пријављивање у Недићеву војску није могао никако да донесе. Био је убеђен да је биолошки опстанак српског народа угрожен и да је Недић донео правилну одлуку кад је образовао владу „Народног спаса”. Стари, угледни генерал је жртвовао и свој живот и своју репутацију да помогне српском народу у тим трагичним данима. Његова лична жртва је била велика. Да ли је и он, Слободан, био спреман на такву исту жртву? Разумски је могао, али оно „нешто” што је нагнало његовог оца да одбије Мађаре, а и њега самога да покаже „шипак” професору Љубићу, као да овога пута није било ту, у њему. Сетио се разговора са Тошом у полумрачној соби препуној књига, кад му је казао: „...ако кренеш, на крају пута те, највероватније... чека сигурна смрт”. Није знао тачно шта је Тоша подразумевао под „сигурном смрћу”, али је наслућивао. Незахвална и неславна борба, ма колико оправдана и спасоносна за српски народ, одвешће своје поборнике или у физичко уништење или потпуно неразумевање, одбацивање и осуду већине савременика. Ти исти савременици који живе у релативној сигурности захваљујући генералу Недићу, засноваће своја расуђивања на основу онога што чују на улици. Комунисти, који су били велики мајстори пропаганде, већ су Недића и његове присталице почели да називају „издајцима”. Издајници кога и чега? мислио је Слободан. Издајници Краља? То би комунистима, заклетим непријатељима монархије, најмање сметало. Издајници Југославије? Зар комунисти нису саботирали југословенску војску кад нас је Хитлер напао? Издајници српског народа? Зар су се комунисти борили за добро српског народа и да ли су због српских интереса склопили уговор са усташама у Сремској Митровици? Зар зато убијају немачке војнике који за одмазду стрељају сто

српских домаћина за једног глупавог Немца у доба када десетине хиљада Срба, људи, жена и деце, умиру у Босни, Херцеговини, Лици, Кордуну, Славонији, Срему и на Косову?!

Шта представља совјетска „Ужичка Република” и за чије је интересе она створена, српског народа или материјалистичке и атеистичке Интернационале? Све је то лепо и красно, мисли је, али ко и колико њих постављају та и таква питања? Можда ће будућа поколења, будући историчари, многи који не би били ни живи да није било Недића, моћи да схвате... Сетио се како је негде прочитао да је Константин филозоф написао поводом сарадње са Турцима деспота Стефана Високог, сина кнеза Лазара: „... не својом вољом, него под нуждом”. Међутим, ко ће дочекати суд историје? Константин филозоф је био Деспотов савременик, а наши будући историчари још се вероватно нису ни родили... Недић и његови помагачи ће морати да носе жиг који су им непријатељи српског народа ударили, а многи заведени или необавештени, примили као истину.

Има лакших и тежих жртвовања... малих и великих жртва. Ово би била највећа жртва, жртва за коју му се чинило да он ипак није довољно јак...

Опет су почели да му се пред очима ређају ликови Боке Георгијевића, тетке Ленке, Ђоке Недељковића, Мирјане Трифуновић, Бебе Ненадовић, бркатих Мађара. Однекуд проврвеле добринским улицама масе Кинеза са шеширима широких обода на главама...

ДОБРИН ПОКРИВЕН СНЕГОМ

Најзад, из сивкасте даљине, Анђелка је кренула полако према њему. Овога пута се смешкала... Хтео је да јој каже нешто важно и значајно, али кад је дошла на свега неколико корака испред њега, није могао да се сети шта, а није више знао ни где се налази... Полако, као у неку густу маглу, утонуо је у дубок сан у коме се све заборавља.

Зима те 1941. године почела је рано. Половином децембра Добрин је био увелико покривен дебелим, белим огртачем, који као да је хтео да га заклони, сакрије и сачува од мутног и крвавог вртлога што је пустошио земљу. Над градом је лебдела тишина пуна свежег, реског ваздуха, прекидана с времена на време једино звекетом прапораца што су немирно скакутали око коњских вратова, или веселом виком дечака који су тражили од кочијаша да их пуне да закаче своје мале саонице за велике, сељачке, које су клизиле глатко по меком, шкрипугавом снегу.

Последње недеље у децембру, Слободан је кренуо кума Мари која се опорављала од назеба. Несносни кашаљ је трајао већ неколико недеља. Требало је да је позове да следећег четвртка, ако се буде осећала боље, сврати мало раније како би могла остати и на ручку.

Кад је завио у Железничку улицу, изненадила га је дуга поворка саоница обојених у бело. У њима су седела по два немачка војника чије су униформе и шлемови били превучени белим навлакама. Коњи су по свему судећи били покупљени збрда-здодла: велики, тешки штајерци, гиздави сремски липицанери, неке високе и дугоноге мршаве кљусине кратке гриве, какве није никад у животу видео; чак и чврсти, товарни босански коњићи који су каскали завезани по двоје-троје за неколико саоница. Прва помисао му је била: „иду на руски фронт као што је некад Наполеон ишао”. Шта је било са свим оним мотоциклима и безбројним моторним колима са којима су онако надмено парадирали кроз Добрин?! „Значи”, мислио је са неким олакшањем, „нису ни они свемогући!”

С једне стране, желео је свим бићем да Немачка буде побеђена, а са друге, надао се да ће напад на Совјетски Савез

изазвати контрареволуцију, да ће се Руси отрести Стаљина и бољшевичке партије и онда ће се скупити, организовати и истерати Немце из своје земље. Кад је то једном споменуо Тоши, Тоша се с њим сложио. „Да”, казао је, „то би било идеално решење за руски народ, а и за наш. Многе руске јединице су одбиле да се боре и почеле да се предају. Верујем да би се брзо реорганизовали и започели успешну борбу против Хитлера. Међутим, стари лисац Стаљин се досетио: дао је наређење да се затворене цркве отворе, да на њима опет зазвоне звона и да се свештеници, они које још није поубијао, моле за победу Мајке Русије”.

Немци су се кретали према железничкој станици у истом правцу у коме је ишао и Слободан. У једном тренутку је погледао преко пута улице. Видео је како тротоаром из супротног правца долазе два униформисана фолксдојчера са бајонетима на пушкама, а испред њих иде човек у изношеном, подераном оделу, са лисицама на рукама. Погледао је још једном. У истом тренутку и заробљеник се окренуо према њему и њихови погледи су се срели. Није било сумње: то је био колега Дамјан Исајловић: његово увек бледо лице, крупне, тужне очи и онај сиви, окраћали капутић, који је сада био не само излизан него и почео да се цепа и распада. Његове велике, неспретне руке, поцрвенеле и помодреле од хладноће, као да су још више излазиле из тесних рукава. Приметио је да је и Дамјан њега препознао. Замало није викнуо: здраво Дамјане! Како си? У следећем тренутку је осетио како су му сузе наврле на очи. Скренуо је у прву улицу и убрзаним кораком пошао према кући где су живели Бранко и Стева Марић. Чинило му се да га је пратио онај познати, јутарњи мирис лука који се ширио учioniцом кад би се Дамјан, често са закашњењем због дугог пешачења, појавио на вратима и полако, на прстима дошао до своје клупе. Видео га је како диже руку и спремно одговара на наставникова питања, како мирно седи на своме месту и спрема се за следећи час, док су његове колеге и колегинице јурили да што пре изађу за време великог одмора и нешто поједу. У ушима су му одјекнуле његове речи са призвуком поноса у гласу који није никад раније приметио, кад је говорио о свом изненадном интересовању за литературу, читању Максима Горког, Мопасана и других светских писаца, а такође и због дружења са Душаном Линцом. Ето, мислио је Слободан пазећи да се не оклизне на утабаном снегу, јадни Дамјан, он ће вероватно бити и њихова прва жртва за „општу ствар”. Оног бонвивану Драгану Марковићу - њему се никад ништа десити неће.

Кад је закуцао на Марићевој кући, на вратима се појавила тетка Милка, Стевина и Бранкова мајка. Тек кад га је пустила да уђе, сазнао је да Стева није код куће.

- Сад ће он, за који минут - казала је осмехујући се пријатно својим лепо извајаним уснама и дугуљастим, бадемастим очима. Дохватила је енергично његов зимски капут и вулени шал и обесила их о чивилук, пре него је могао и да проговори. Марићеви су сви били снажни и леви људи, увек у покрету.

- Како су мама и Вера? Да ли мами смета ова зима? - питала га је хватајући кваку на вратима.

- Добро су, хвала. Мама се добро држи.

- Уђи Слободане у собу за седење - казала је отварајући врата. - Можеш мало да причаш са Бранком и Драганом.

Кад је Слободан чуо да је и Драган Марковић ту, узнемирио се.

- Не, хвала - промуцао је. - Не могу дуго да останем. Морам да идем код наше кума Маре, да јој пренесем поруку од маме. Свратио сам само накратко.

На отвореним вратима је стајао Бранко.

- Нема ништа „накратко” - затутњао је својим јаким баритоном, зграбио Слободана чврсто испод мишке и скоро га угурао у собу за седење. Погледао је весело своју мајку, која је била скоро упола његовог високог, кошчатог стаса. - Најзад ћу њега и Драгана да суочим. Нека се мало закаче.

- Остави дете на миру - уозбиљила се тетка Милка - немојте и њега да увлачите у ту вашу политику. Слободан и Стева су мало паметнији од вас двојице, иако су млађи.

Бранко је затворио за собом врата од предсобља и Слободан се нашао лицем у лице са Драганом Марковићем, који је седео на фотелји поред малог, црног пијанина. Није устао ни пружио руку, него се само уљудно и некако намештено насмешио, или се бар тако Слободану учинило.

- Хтео сам вас двојицу већ одавно да саставим, леба ми - казао је Бранко, а неколико жица на пијанину су тихо забрујале од његовог громког гласа - Слободан сваки пут успе да ме некако надговори - обратио се Драгану, као да се извињава - кад почнемо да говоримо о политици. Ти знаш да ја нисам много читао, а он наводи Лењина, Маркса, Енгелса...

- Жао ми је, али не могу дуго да останем - прекинуо га је Слободан.

- Само ти седи - Бранко га је скоро силом посадио на софу преко пута Драгана и сео поред њега.

Слободану је искрсла у свести слика Жаре Аврамовића како седи, као на оптуженичкој клупи у кући Драгана Марковића и одговара на питања, оптужбе и нападе Бобана, Боке Георгијевића и Драгана. Осећао је неку врсту пријатности у сазнању да је свој човек, да не припада никоме и да не мора да полаже рачуна за своје поступке.

Одмерио их је обојицу једним брзим, пажљивим погледом и одлучио се да им директно, а не дипломатски преко Стеве, поручи оно што је малопре видео, заједно са предлогом како да помогну Дамјану.

- Право да вам кажем, пошао сам на неко друго место, али сам видео нешто што сам хтео одмах да кажем Стеви и теби, Бранко, ако те затекнем код куће...

- И ми смо видели немачку комору - насмејао се Драган, а на свеже избријаном лицу су му се показале две рупице - са коњима и сељачким, дрвеним саоницама. Мора да је фашисти-ма загустило на Источном фронту...

- Нисам зато дошао - наставио је Слободан чврстим гласом - него да кажем како сам видео пре десетак минута да Немци спроводе, од железничке станице, мога школског друга са лисицама на рукама... Дамјана Исајловића. Зато сам дошао.

- Кога? - упитао је Бранко, нагињући се нагло према Слободану.

- Мога школског друга, Дамјана Исајловића.

- Зар њега?! - Бранко је погледао Драгана својим сивкасто-жутим очима, које су се наједном заокружиле, а густе, светлосмеђе обрве одскочиле су у два висока, правилна лука.

Драган је гледао надоле у свој снежнобели пуловер, као да тражи погледом да није нека трунка пала на њега.

- Ко је он, тај Дамјан? - подигао је најзад главу, пошто је прстима скинуо нешто са пуловера и пустио то да падне на тепих, ишаран крупним, црвеним цветовима.

- Знам да је био добар пријатељ Душана Линца - казао је брзо Слободан, сећајући се да је видео Драгана и Бранка како се на улици срдечно опраштају од Дамјана, само пре неколико месеци.

- Па зашто не нађеш Душана Линца и њему то кажеш?

- Шта ја знам где је Душан - казао је Слободан повишеним гласом. - Нисам га видео од почетка рата, а знам да није био са мном - додао је пакосно - кад смо се Бранко и ја са осталима јавили у југословенску војску да се боримо против Хитлера.

- Остави се тога, Драгане, леба ти - казао је Бранко много тишим гласом. - Слободан је добар младић и ја га знам још кад је био оволицки. Њему је истински жао сиротог Дамјана. Знаш и сам како се јадник мучио!

- Сав је у ритамима - казао је Слободан - само у капутићу и танким панталонама. На овом времену!... А и гологлав је.

Драган је почео да глача нокте десне руке рукавом свог вуненог пуловера. Слободан је приметио да на малом прсту има крупан, златан прстен са повећим црвеним каменом.

- Морам да идем - казао је Драган и нагло је подигао из фотеље своје крупно, помало дежмекасто тело. Био је мало нижи од Бранка. - Жао ми је, Слободане, што немам времена - насмешио се, али се овога пута оне рупице на лицу нису појавиле - што немам времена да испуним Бранкову давнашњу жељу и с тобом мало поразговарам, али то можемо и неки други пут... а и ти кажеш да немаш времена.

- И ја идем са Драганом - казао је Бранко дижући се. - Ти причекај Стеву, он ће се сваког тренутка појавити.

- Бранко, - казао је Слободан чврстим гласом, не обраћајући више пажњу на Драгана - чуо сам да шеф полиције Хофман прима мито. Нарочито воли злато. Кад би се почели да скупљају прилози, само што пре, можда би му се могло помоћи. Не верујем да би ико одбио. Ја имам златан прстен са аметистом, старински... па ћу да га приложим.

Драган је облачио свој зимски капут, а кад је почео да навлачи кожне рукавице, Слободан је приметио како су његови лепо однеговани прсти почели да подрхтавају.

Кад су изашли из собе, Слободан је погледао кроз прозор који је био окренут према улици. Изненадио се кад је видео како њих двојица, у живом разговору, одлазе журно кроз снег, скоро трчећим кораком, трудећи се да одрже равнотежу на клизавом тротоару.

„Шта то има да значи?“ мислио је. „Изгледа да су се обојица гадно уплашили“.

У даљини је видео Стеву како се сагиње и прави грудву од снега. Погодио је Драгана у раме и овај се оклизнуо на утабаном снегу, занео се и вероватно би пао свом дужином да га Бранко није задржао. Видео је затим како Бранко виче на свог млађег брата, окреће се нагло и трчећим кораком покушава да стигне Драгана, који је већ прилично одмакао.

Стева је ушао у собу провлачећи прсте кроз своју замршену косу.

- Шта би овој двојици?! - питао је Слободана. - Само што сам бацио једну грудву снега и погодио Драгана, а Бранко поче да се дере на мене. Куд журе толико?

- Немам појма. Видим само да су се узнемирили кад сам им казао да сам малопре видео како фолксдојчери терају завезаног мог школског друга, Дамјана Исајловића.

- Мора да је један од њихових - казао је преврћући своје светло-кестењасте очи. - До сада ни Немци ни усташе нису још никог ухватили. Ваљда се боје да ће их Дамјан одати... Говорио сам Бранку да се окане ћораво посла, али он неће ни да чује. Хоће да препороди свет. Верује у све што му свезнајући Драган Марковић каже.

- Предложио сам им да скупљају прилоге и покушају да подмите шефа полиције, али изгледа без успеха.

- Све њихове одлуке морају да дођу „одозго” - казао је Стева. Драган може да доноси ситније одлуке, али мој Бранко као добар војник само да извршава наређења, без много питања и објашњавања. Не верујем да зна ни ко је директно изнад Драгана - похутао је један тренутак, гледајући кроз прозор преко белих кровова из чијих се димњака, ту и тамо, извијао сивкасти дим. - Слободане - казао је најзад, окрећући се од прозора полако својим атлетским раменима - право да ти кажем, ја бих најрадије прешао у Србију и јавио се у Недићеву војску, само да ми није Бранка. Нећу да се једног дана борим против свог рођеног брата. Мени се чини да су ови наши комунисти полудели. Објавили су рат самом Господу Богу, да и не говоримо о Краљу и српском народу. Већ сам се неколико пута посвађао са Бранком, и видео мржњу у његовим очима кад нападнем Стаљина због Сибира и масовног убијања руског народа, или кад споменем оно њихово: „населићемо Србију Кинезима”. Одлучио сам да се више не свађам са њим о политици. Некад ме ухвати гроза: помислим да би и мене, свога брата, могао да убије.

Слободан му је испричао како Бранко пошто-пото хоће да га састави са Драганом, да види како ће Слободан да се држи под нападима „професионалаца”. По томе је, казао је Слободан, закључио да се Бранко још увек колеба и да би хтео да чује и другу страну.

- Не више, никако! - одмахнуо је Стева одлучно главом. - Још пре Хитлеровог напада на Стаљина, не кажем. Знаш да се колебао и кад су им наредили да саботирају југословенску војску. О томе ми је отворено говорио. Сада, право да ти кажем, боље... ако хоћеш мој савет - Стева је скренуо погледом - боље је и за тебе да се с њим више не препиреш... То није више онај Бранко од пре пола године, за кога се говорило да је добар као лебац. Он је хтео вас двојицу да „састави”, надајући се да ће политички изграђен Драган Марковић да ти покаже како си на погрешном путу и да те придобије за њихову партију. Он мисли да би им ти много помогао својом енергијом и својим смислом за организовање.

Стева је завршио последње реченице са муком. Видело се да му је било тешко да говори против брата. Кад је завршио, у соби је настала непријатна тишина. Неко време су обојица гледали кроз прозор како неколико врана слећу насред пута и терају врапце који су изгледа пронашли нешто за кљуцање, усред хладне белине.

- Интересантно - проговорио је најзад Слободан - иако смо Бранко и ја идеолошки противници, ја не бих никад могао да урадим нешто против њега. Кад бих се нашао у ситуацији да чак и пуцамо један на другог, све бих учинио да му спа-

сем главу, не зато што су нам очеви некад, у младости, били добри пријатељи, не због пријатељства према теби, због тетке Милке и твоје сестре Јелене, него због њега самога...

- Знаш, Слободане. То је не само због твоје нарави, него и идеологије... такорећи хришћанске љубави у коју ти верујеш. Он данас једино верује у Стаљина и револуцију по сваку цену... Још увек се сећам оних састанака код Добриловића: Тоштиних предавања о духовном изграђивању и враћању на старе, опробане вредности које је наш народ преносио кроз стотине година; дугих излагања Симе Симића о бољшевичкој револуцији и његових критичких осврта на материјалистичко гледање света; „Разговора о хришћанству”, оног студента теологије и његових есеја о Аљоши Карамазову. Требало би да чујеш на шта се Драган, Бока Георгијевић, па, најалост, и Бранко спремају! Они су пуни мржње према владајућој класи, буржујима, Српској православној цркви, или како то они кажу, поповима. Чујем их често... Нећу да говорим против брата - застао је. - Није ми лако. Некад се пробудим у сред ноћи и не могу више да заспим... Сирота мама, она и не слути на шта се њен Бранко спрема, иако осећа да се нешто дешава. Шта би она казала кад би чула да пропагира слободну љубав, борбу против њене, како то она каже „свете цркве”, исмевање српске историје... А наш отац? Мора да се у гробу преврће...

- Остави се црних мисли - казао је Слободан - него хајде да урадим нешто позитивно, за Дамјана. Онај Хофман је још једина нада за сиротог Дамјана. Само да не чекају... већ данас или сутра. Можеш рећи Бранку да ћу ја, ако они пристану, почети да скупљам прилоге код бивших Белих орлова. Наравно, не на политичкој бази. Њега су сви знали у гимназији... по изгледу. Казаћемо само да су га фолксдојчери затворили и да се надамо, нећу спомињати Бранка и Драгана, да ћемо успети да га ослободимо са већом сумом новца. Ићи ћу од куће до куће, као и некад кад сам скупљао добровољце за југословенску војску. Требало би одмах пронаћи њевог оца, стрица или неког другог рођака, и послати га са пуним ковертом код Хофмана. То би могао Бранко да уради. Сећаш ли се како је летос и јесенас журио бициклом од села до села?

- Добро, Слободане, пренећу то Бранку чим се врати. Али, право да ти кажем - одмахнуо је главом - не верујем да ће они то прихватити.

Спустио се полако на фотељу поред пијанина из које је мало-пре устао Драган. Ћутао је неколико тренутака. Његово правилно лице са једва приметним, бледим пегама, као да се мало згрчило.

- Не знам како да ти то објасним - најзад је проговорио. - Видиш, Слободане, они не размишљају тако као ти и ја. Они имају неку другу, своју логику. На пример, за оне страхоте

што су се дешавале у Мачви, а које су они сами изазвали, кажу да је то „потребно зло”, или, кад се сиротиња злопати њој не треба помоћи, јер ако им помогнеш материјално и олакшаш им живот, неће бити довољно огорчени да се придруже револуцији, по оној: „Што горе, то боље”, и све тако нешто. Њима говоре да морају савладати сажаљење и самилост, јер то ће разводнити и евентуално разорити њихов револуционарни дух. Труде се да се ослободе „буржујских предрасуда”. Они хоће да избришу беду и неправду са кугле земаљске кад једном дођу до тог величанственог циља. Другим речима: „Циљ не бира средство”. За њих многобројне жртве, српског народа, појединци као ти и ја, Дамјан или било ко, не значе ништа кад је у питању њихова коначна победа.

- Они су се узнемирили, и један и други, кад су дознали... - покушао је да га прекине Слободан.

- Не тиче се њих Дамјан као особа, они су се уплашили за себе и своју организацију. Ја их слушам скоро свакодневно; од мене, као млађег Бранковог брата, не крију своје погледе. Најгори су Драган и Бока Георгијевић. У последње време долази покаткад и неки радник по имену Бобан. Њега сви они из неког разлога слушају, иако је необразован човек. Он једини и показује извесну племенитост и бригу за „наш паћенички народ”. Он је сељачко дете. Родио се и одрастао на селу, а дошао у град тек када је напунио двадесет година, да ради у стаклари. Сад му је око тридесет. Можда ће схватити једног дана где се нашао, јер ми се чини да поседује и неку природну интелигенцију и проницљивост, што другима недостаје. Ваљда га зато толико и цене, због те његове проницљивости... Можда ће се он заузети за Дамјана... - Стева је размишљао неколико тренутака. - Чак и његово евентуално заузимање за Дамјана морало би, по тој њиховој логици, да буде засновано на једном једином принципу: да ли је то корисно за Партију?

Слободан се сетио како му је Жара причао да је тај исти Бобан, на састанку у кући Драгана Марковића, извукао из цепа „пиштољчину” и запретио Жари, али није ништа казао. Није хтео да спомиње Жару, који је несумњиво још увек био на њиховој црној листи као дезертер.

- ... Бока највише исмева нашу славну прошлост - говорио је даље Стева - а Драган црквене светиње и попове. Кад год сам га досад видео, испричао ми је бар по један виц на рачун наших свештеника. Његов деда је био добрински прота. Сад, како то човек да разуме?!

- А како Бранко и тај Бобан?

- Они се смеју вицевима, али већином ћуте. Чуо сам само једном Бобана како је папагајски поновио ону њихову крилатицу: „Религија је опијум за народ”.

- Да ли ти мислиш да је Бранко атеиста?

- Бранко атеиста?! Кад би га неко повијао, да видиш како би се сетио Бога и своје славе, Светог Јована. Кад сам га једном питао да ли још увек верује у Бога, он се на мене наљутио. „Коњу један!” викнуо ми је. „Зар данас, у двадесетом веку?! Да ли ти мислиш да сам ја затуцани, сујеверни сеља?!” Знаш већ њега, кад се наљути прича макар шта. Међутим, није ме гледао у очи. Шарао је погледом лево-десно. Он не може убедљиво да лаже. Право да ти кажем, Слободане, ја верујем да се он и дан-данас, нарочито ако се нађе у некој тешкој ситуацији, помоли том истом Богу, против кога се бори.

- То је карактеристично за многе наше такозване атеисте - почео је Слободан да изговара наглас своју стару мисао - атеистима који сматрају да је вера у Бога велика препрека за остварење њиховог раја на земљи. Иако су убеђени да се боре против живог Бога и Његових закона. Они га носе у себи и муче се сами са собом да га одстрани и искључе, јер су уверени да је Он неправедан, а Његови закони погрешни. Сматрају да људски ум може и мора да донесе бољи, савршенији ред и више среће људима, кроз праведније међуљудске односе, а све зато што боље зна шта је њему потребно. Можемо да замислимо чему то води кад се сетимо Совјетског Савеза. Тамо су огромне масе људи немилосрдно побијене или отеране у Сибиру, где су помрле од зиме и глади, као и оних неколико милиона мужика које су заједно с породицама протерали из њихових села и оставили на голој степи да умру од глади - све због боље будућности радног народа!... Чуди ме да то нашим комунистима нимало не смета.

- Већина њих не верују да се тако нешто дешава - насмејао се Стева - Чуо сам када је Драган казао да су то све измишљотине „професионалних антикомуниста” који о томе пишу књиге и чланке и на тај начин зарађују паре. За наше руске емигранте каже: „Ко зна шта су тамо радили па су морали да беже испред народа, а сада преносе лажи о болшевицима да би себе оправдали”. Они који знају истину, сматрају да је и то једно њихово нужно зло без кога се не може, да би се усрећило цело човечанство! За Димитрија Љотића Драган каже да је он верски занесенак који хоће да се врати у средњи век.

- Верујем да су многи прихватили марксизам из најчистијих побуда, међутим то њихово „изграђивање” као да их из основа мења. Кажеш како се твој Бранко почео да мења. Ја сам приметрио како и друге колеге и колегинице који су им пришли, све више постају страни и туђи, као људи из неке друге културе, са којима сем језика немам више ничег заједничког. Неко време сам мислио да то само уображавам, да вероватно пролазим кроз неку животно фазу у којој ја сам постајем неко други,

јер не идем у корак с временом, него сам забасао у ћорсокак...
Тад посумњам у самога себе.

- То се и мени дешава - прекинуо га је Стева. - Кад почнем да постављам себи питања за шта сам и против чега сам, а за шта су и против чега су они, па кад сврстам одговоре на једну и другу страну, буде ми лакше. Ја данас верујем у оне исте духовне вредности у које је веровао и мој отац. Или његов отац, а и његовог оца отац. И око њих су се мењале ствари, људи и догађаји; долазили и пролазили ратови, немири, сеобе, гладне године. Људи су се рађали, живели и умирали, а нису мењали свој, да тако кажем, историјски ход. Зашто бих ја наједном све то одбацио?! Зато што су дошла нова времена? Па зар нису увек долазила нова времена и људи се у њима рађали, живели и умирали?... Кад би ме комунисти чули шта сада говорим, назвали би ме реакционаром... А зашто не бих и ја њих назвао неким именом?! Зашто их не бих назвао вероломници... или још боље издајници? Зар они нису издали свој народ, говорим о српским комунистима, самим тим што су насилно прекинули његове вековне традиције, и не само да су одбацили све што је томе народу свето и драго него су још објавили рат до уништења свим тим светињама? У исто време, они сами пошли су страним, туђинским путељком који води преко опасних стрмина и провалија, па сада хоће да поведу тим правцем и цео народ.

- Знаш шта би Драган Марковић казао на све то?

- Знам - прекинуо га је Слободан - казао би: „будалаштине!“

- Тако нешто - насмејао се Стева.

- А знаш ли зашто би он то назвао будалаштинама? - Слободан је појачао глас - Зато што не би чуо, иако би слушао, ни једну једину реч од свега тога што смо ти и ја сада говорили. Ја сматрам да смо ми много бољи слушаоци од њих, чак да смо чули пажљиво сваку њихову реч, ни једно слово нисмо пропустили, јер смо се осетили угрожени... а верујем да смо и њихове теорије и њихове властите намере разумели боље од њих самих. - Поћутао је неколико тренутака. - Наш народ, огромна већина нашег народа - проговорио је најзад полако, као да одмерава сваку реч - и не слуги шта му се спрема. Није у питању само биолошко уништење у овоме рату, него и духовно, после рата. Шта мислиш да ће се десити српском народу ако комунисти на неки начин дођу на власт?

- Можда, ипак, неће успети...

- Они су у Русији успели да победе захваљујући великој пометњи и забуни у Првом светском рату, које су савршено искористили за своје сврхе, па могу то да учине и овде, код нас, у овом рату. Замисли Боку Георгијевића, Драгана Марковића,

Душана Линца и њима сличне како владају овом земљом из Београда!... Сећаш ли се оног Љотићевог: „Последњи је минут дванаестог часа“ и оног: „Ко има очи нека види и ко има уши нека чује“. И мени тек сада постаје јасно о чему је он пред сам рат говорио. Само, то је мало ко чуо и мало ко видео. Па и данас, огромна већина нашег народа није свесна шта се спрема...

- Можда ће нама будући историчар...

- Шта нама вреди ако нам будући историчар да за право - прекинуо је жустро Стеву - и каже: „Постојала је мала група људи која је увиђала долазећу опасност“? Шта нам то вреди ако нисмо у стању да помогнемо српском народу?... Све чешиће се питам да ли ја имам права да седим скрштених руку ако сам заиста уверен у оно што исповедам. Немци су дошли па ће и отићи, а ми ћемо остати на милост и немилост интернационалном комунизму...

- Можда ће, ипак, доћи Енглези и довести краља Петра - казао је Стева.

Слободан је погледао у ручни сат и нагло се подигао са софе.

- Потпуно сам заборавио на кума Мару. Добро је што си споменуо Енглезе, па ме је то на њу подсетило - казао је смешкајући се. - Она верује да ће се Енглези искрцати у Далмацији пре Божића... Имам још времена да свратим и до ње.

Кад се опраштао од Стеве, замолио га је још једном да спомене Бранку Дамјана Исајловића.

- Драго ми је што смо попричали - казао је Стева код отворених врата - и измењали мисли, као што смо то некад радили. Тебе и мене нико и ништа неће моћи да промени... - пружио је Слободану руку и њих двојица су се срдечно руковали.

Кад је стигао до Железничке улице, није више видео немачку колону. Снег је опет почео да веје крупним пахуљама које су се спуштале полако, са оклевањем. Улица је била опустела. Као да је изненада напуштена, тонула је у дубоку, белу тишину... Чак су и брбљиви, немирни врапци негде нестали. Чуо је још само шкрипање својих баканци, оних истих ловачких ципела свога оца са којима је пошао у рат.

Разговор са Стевом Марићем, са којим се, због Бранка, све ређе виђао, некако га је ободрио и освежио. Неке мисли које су га заокупљале већ дуже времена исказао је први пут наглас, пред неким другим, а и оно што је чуо од Стеве, звучало му је као одјек његових властитих сумњи и подозрења.

Осећао је да се и он и његова генерација, неумитно и неким убрзаним темпом, приближавају неком судбинском, историјском прелому који ће бити значајан за будућност целог народа. Српски народ је почела да захвата нека снажна стихија која се спрема да га из корена потресе, преломи и поведе не-

ким новим правцем, пуним неизвесности. Цео један народ као да се изненада нашао на прелому.

Захватила га је нека необична смиреност. Чинило му се као да му је овај разговор са Стевом, а и сусрет са Драганом Марковићем и Бранком Марићем, помогао да бистрије размисли и јасније сагледа стање ствари око себе и у самом себи, и самим тим да се лакше припреми за оно што је долазило.

Погледао је нагоре, у сиву белину. „О Боже, помози! Одржи ме на правом путу”, шапнуо је у себи.

- Шта је? Шта се десило? - питала је кума Мара кад му је отворила врата. - Изгледа да си у неком свечаном расположењу. Да ниси чуо неке добре вести са фронта?!

- На жалост немам никаквих добрих вести. Надао сам се да ћу од вас нешто да дознам - казао је осмехујући се.

Није хтео да улази, него само да пренесе поруку од маме, казао је, али га кума Мара није слушала.

- Мораш да уђеш. Овде је доктор Синђелић. Дошао је да ме обиђе, а и Светлана Исаков је ту. Само уђи. Ето и снег је престао да веје...

Слободан је добро очистио баканце од снега пре него је ушао у предсобље, у коме га је дочекао онај познати, пријатни мирис јоргована, који се увек ширио кума Марином кућом. Мајка му је једном објаснила кад је питао како то да код куме увек мирише јоргован, да је она набављала екстракт из Париза и да га има у флашицама довољно за наредних неколико година. Њен отац је био имућни трговац који је умро пре десет година, али је оставио њој и старијој ћерки, којој је Слободанов отац био венчани кум, повећу суму новца и неколико кућа. Старија сестра је била у Новом Саду са породицом, а кума Мара је живела удобно у своме родном месту Добрину.

Кад је ушао у мали, укусно намештен салон, помало неспретно због оних баканци, поздравио се са доктором Синђелићем и Светланом.

Кума Мара му је показала столицу са високим наслоном, пресвучену бледоплавим брокатом.

Кад су му се очи, које су биле засењене белином снега, навикле на светлост у соби, погледао је још једном у Светланино бледо лице, са високим јагодицама и мало укоченим, крупним очима. То је било први пут да ју је видео откако су јој усташе убиле мужа. „Још је лепша у црнини”, сетио се Вериних речи.

- Како се осећате, кума Маро?

- Одлично - одговорила је весело - захваљујући Бориславу - показала је главом на доктора Синђелића. - Он ме је подигао из мртвих. Не знам да ли ти је познато, Слободане, да смо нас двоје ишли заједно у школу, а у гимназији смо били неко

време у истом разреду. У основној школи ме је бранио од једног малог насртљивца који ми је загорчавао живот. Знате како деца могу понекад да буду груба према другој деци... То је било много пре мога несрећног случаја на клизању. Борислав је у то доба био мој витез из бајке. - Наједном се уозбиљила. - Само, то све изгледа да је било тако давно.

- Није баш тако давно - насмејао се доктор Синђелић и погледао испод ока Светлану.

Светлана се распитивала за Веру. - Да ли јој се јавио Младен из заробљеништва? - питала је. - Боље да остане где је - казала је са уздахом кад је Слободан одмахнуо главом. - Они су бар заштићени Женевском конвенцијом... колико-толико... Него, ти си нарастао откако сам те последњи пут видела. Нисмо се срели још од пре рата. Скоро те не бих познала.

- Јова ми је причао, Слободане, - казао је доктор Синђелић - да си напустио осми разред... Њих двојица су ишли у исти разред - објаснио је Светлана - зато што ниси могао да подигнеш руку. И њему је тешко... али неће ни они дуго.

Слободан је био помало изненађен што види доктора Синђелића и Светлану заједно код куме Маре. Знао је да јој је Светлана рођака по мајчиној страни, а Борислав Синђелић, који је био удовац већ неколико година, пријатељ јој је још из детињства. Погледао је доктора мало пажљивије. Беспрекорно обучен, углађених манира, седео је усправно на столицама као неки младић. Не би никада рекао да је између њега и Светлане разлика од преко двадесет година.

Кума Мара их је послужила чајем.

- Борислав и Светлана су се упознали овде - говорила је док је вешто, као у неком свечаном ритуалу, сипала чај у танке, бледоплаве порцеланске шоље са златним, узаним рубовима. - Дошли су да ме обиђу кад ми је било најгоре. Борислав је прво мислио да је запаљење плућа, али хвала Богу, била је само јака прехлада. Њих двоје су ми много помогли. Сад ме често овако заједно обилазе.

Слободану се учинило да је Светлана мало поцрвенела, а Борислав Синђелић је почео одједном да посматра неколико урамљених акварела који су висили на зидовима.

- Ти си погрешила што ниси наставила да сликаш - казао је. - Твоји пејзажи су изврсни. Нарочито онај зимски, изнад вазе. Како си могла само са воденим бојама да дочараш ту снежну белину?

- Та белина је у ствари недирнута бела подлога - као да је заблистала, кума Мара је устала и пришла слици. - То, ово овде, где је најбеље, то је бели папир! Теже је одлучити се која површина да се остави нетакнута, него која ће да се испуни бојама. У акварелу нема исправљања; додавања или одузима-

ња, као са уљаним бојама. Сваки потез кичице мора бити унапред тачно прорачунат... Застала је за тренутак и показала главно према прозору, оивиченом тешким драперијама боје ведро, зимског неба, из којих је ту и тамо светлуцала златна жица. - Видиш ону кућу преко пута, под дебелим наслагом снега и испред ње црно, крошњато дрво са раширеним гранама, покривеним белином... и оних пет-шест врабаца поређаних на електричним жицама? Следећи пут кад дођете ти и Светлана, то ће бити твој акварел... само, мораћеш да даш некоме да га уради.

Доктор Синђелић је, са осмехом на уснама, устао и пришао прозору да боље види свој будући акварел. И Светлана је устала и пришла прозору.

Неколико тренутака су стајали једно поред другог, окренути леђима Слободану. Учинило му се да поред ње стоји капетан Милинко, који је исто тако био висок и кошчат, само овога пута у цивилном оделу. Прошло је осам месеци откако јој је муж погинуо. Да ли је између ње и доктора Синђелића почела нека романса? помислио је. Ако се узму, она ће бити Јовина маћеха. То никако није могао да замисли.

Кад су поново сели, Синђелић се обратио Слободану:

- Добро се сећам твога оца. Био је поштен и интелигентан човек. Још као студент био сам присутан на пријему краља Александра, одмах после рата, када је овај први пут прешао Саву. Том приликом је твој отац врло лепим говором поздравио Краља... Како се све мења! После рата смо ми Срби били на врхунцу наше историје, а шта смо сада дочекали?!

- Још само мало - казала је кума Мара весело - најдаље до нашег Божића. Не могу Немци да издрже руску зиму. Хитлер ће проћи као и Наполеон.

- А шта онда, кад Руси дођу?! - питао је Слободан тихим гласом. - Шта ће нам они донети? Русијом владају још увек они исти бољшевици који су побили милионе својих суграђана и разорили безброј цркви. - Било му је жао куме Маре, али она смиреност која га је захватила кад је напустио Марићеву кућу и даље га је држала и он је осећао да овога пута мора да проговори. Ту није била само кума Мара, ту су били и доктор Синђелић и Светлана Исаков, а чинило му се да кроз њих говори и целом српском народу.

- Није ни тамо тако тешко као што је некад било - казао је Синђелић. - Свака револуција је страшна. Француска револуција није била много лакша. У њој је страдало хиљаде Француза.

- У Француској су хиљаде, а у Русији милиони. У Француској нису ниједну цркву порушили, а у Русији су разорили хиљаде и хиљаде цркава и манастира, или их претворили у штале, магацине, чак и у сале за играње.

- Ти говориш слично као и мој Јова - насмејао се доктор Синђелић. - Знам да сте у гимназији припадали тој антикомунистичкој организацији... Али, времена се мењају, и ми у њима...

- Како су то још стари Римљани говорили - казала је кума Мара - Темпора мутантур ет нос ин илис. И ове млађе генерације, Бориславе, разумеју толико латински...

- Не у овој ситуацији - насмејао се Слободан.

- Стаљин је поново отворио цркве... - почео је доктор Синђелић.

- ... које ће одмах после рата поново и затворити - довршио је реченицу Слободан и окренуо се са осмехом кума Мари - И наш народ, као и Римљани, има добре изреке. Сећате ли се оне: „Вук длаку мења, а ђуд никада“? Стаљин је био присиљен да се окрене руском народу кад је увидео да је почео губити рат. Чим добије рат, опет ће све по старом. А и наши домаћи комунисти се спремају да их достојно дочекају.

- И Јова ми стално говори како се наши комунисти изграђују у марксистичком, револуционарном духу. Ви то узимате и сувише озбиљно. То су све наша деца; гимназијалци и студенти универзитета који су се као млади људи загрејали за неке напредњачке идеје. Проћи ће њих то кад изађу из прве младости. Тако је било и пре Првог светског рата са социјалистичком омладином: дошао рат а они заборавили на политику, узели оружје и храбро се борили и гинули за Краља и Отаџбину.

- Ова наша деца, како их ви називате, нису хтела да забораве на политику кад нас је Хитлер напао. То вам је сигурно и Јова причао. Кад смо се јавили добровољно у југословенску војску, нас око две стотине педесет, већином Белих орлова, нама је пришао само један комуниста, и то разочарани комуниста. Од њега смо дознали да су они добили наређење из Москве не само да се не боре против Немаца него да саботирају југословенску војску. А то смо чули и од других, а неколико пута смо их видели и на делу. Знам да се сећате пакта кога су потписали Рибентроп и Молотов. Нашој „напредној омладини“ интереси Интернационале су били важнији од Отаџбине.

- Немој баш тако, Слободане! - умешала се кума Мара својим благим, пријатним гласом. - То су све мали и ситни неспоразуми који вама, данашњој омладини, изгледају као велики, нерешиви проблеми. Не могу да замислим да има и један Србин, без обзира каквог је друштвеног слоја и образовања, да му на првом месту није његова отаџбина. Тако је одувек било и тако ће увек бити.

- То што каже Слободан подећа ме на једног мог школског колегу - казала је Светлана, извијајући свој лепо, бели

врат од кума Маре, према доктору Синђелићу - с њим сам се неко време забављала док ми није досадио са причама о револуцији, будућем уништењу буржоазије, увођењу новог, бескласног друштва у коме неће бити никаквих краљева ни религија, богаташа ни сиромаша. Он ми је говорио како је „спреман на све”: да слаже, да украде, да убије... само да дође до тог њиховог циља. То је, каже, од Владимира Илића Лењина научио.

- То су само празне теорије; нека врста интелектуалног иживљавања - казао је доктор Синђелић - Кад се дође до стварног живота, ти исти млади људи и девојке се друкчије опходе. Јова ми је причао да они у добринској организацији имају омладинаца и из најбољих породица, а неки су синови и ћерке наших најбогатијих грађана. Ако и дођу на власт, здрав разум и логично расуђивање ће преовладати.

- Тако шта се није десило у Русији кад је Лењин дограбио власт - казао је Слободан.

- Стаљин се променио, као и сви ми што се мењамо кад стигнемо у године - насмешила се кума Мара. - Само ти немој да ми се толико бринеш, Слободане. Све ће се најбоље завршити, видећеш! - окренула се Синђелићу. - Шта ти мислиш, докторе, зар не би било добро да се Слободан мало смири, мало више једе и дуже одмара? Жали ми се кума, његова мама, да сувише чита, некад и до један или два сата изјутра, и да стално брине за српски народ. Није ни то добро.

- Свакако. Што год је претерано, није добро. Дођи код мене у ординацију ових дана, Слободане. Имам још десетак кутијица са витаминима и минералима, па ћу ти дати неколико. Мало ћеш очврснути, а требало би да једеш боље. Мара је у праву: мораш да испуниш те кости.

Значи, мислио је Слободан док је доктор Синђелић говорио, ни једно ни друго нису примили озбиљно што год је он казао, а доктор Синђелић има још и Јову, који је добро обавештен. Сматрају да су он, Јова, и њима слични сувише млади и непромишљени, а неће да се сами мало потруде и пронађу истину иако је она ту, на домаку руке: књиге, брошуре, руски емигранти, које многи игноришу... Једино Светлана као да је разумела, али Светлана је имала директне везе са њима, комунистима. Значи: сви морају, цео српски народ мора прво да има везе с њима, па онда да поверује. Кад се то деси - неће ли бити касно?! Та мисао га је растужила и он се само љубазно захвалио доктору Синђелићу на понуди и обећао да ће доћи кроз неколико дана.

- ... чула сам - као из неке даљине долазио је кума Марин глас - да ће ускоро и Америка заратити против Немачке. Већ увелико снабдевају Енглезе ратним материјалом бродовима и подморницама...

Није довољно да се истина зна, наставио је да размишља Слободан, она мора да се пренесе и на друге. А ако други не маре за истину, неће да је виде или не могу да је виде, шта онда? Ако цео један народ безглаво срља у пропаст, да ли вреди издвојити себе и као што каже Тоша, осудити себе на смрт у нади да ће се тако спасти један народ и његова будућност? Или придружити се осталима, у сигурност широке, безличне масе, са паролем, „шта буде другима, нек буде и мени”... То су биле нове мисли које му се до сада нису јављале, бар не овако јасно, а сада су га заокупиле и то баш на овај дан кад му се чинило да је рашчистио са самим собом и стекао ону пријатну смиреност која се наједном ево пореметила. Ђока Недељковић мора тако некако да размишља још од почетка рата. Он се није јавио ни у добровољце. Сима Симић је вероватно пошао тим истим путем после пропасти Југославије, као и многи бивши Бели орлови који су заједно с њим били у Гороњиној чети. А Тоша?! Да ли је Тоша кренуо линијом мањег отпора?

У томе тренутку је приметно како се Светлана извила према кума Мари, својим гипким телом, да прими гоблен, израђен ситним убудима. Опазио је у истом тренутку како су тамноплаве очи доктора Синђелића прелетеле кришом, као у магновењу, преко њене светлосмеђе косе, дугог, као из мрамора извајаног врата, четвртстих рамена, бујних груди које црна, наборана хаљина није могла да сакрије; преко танког струка и заобљених бедара. Зауоставиле су се на лепим, округланим коленима и онда полако склизнуле низ дуге, витке ноге у црним, прозирним чарапама. Кад је подигао очи, које као да су наједном постале светлије, сусрео се са Слободановим погледом.

- Дивног ли гоблена, Маро? - казао је доктор Синђелић некако убрзано. - Да ли је по твојем нацрту?

- Не само да је пејзаж моја креација него сам га ја сама и израдила, некад, у младости. Ти ћеш добити акварел, а овај гоблен је Светланин - окренула се затим Слободану. - Да видиш да и тебе нисам заборавила - казала је пружајући му танку, дрвену табакеру, изрезбарену шарама са шумадијским мотивом. - Ниси пушач, али ко зна, једног дана ћеш можда и пропушити, а знам и да волиш све што је из народа... Право да вам кажем - овога пута се обратила свима у исто време - срећна сам што сам остала жива. Плашила сам се да ћу умрети, а нећу дочекати ослобођење... Морате ми обећати нешто. Желела бих да се нас четворо састанемо исто овако код мене, да прославимо ослобођење. Вас троје сте ми мили и драги, свако на свој начин. Светлану волим као да ми је ћерка. Њена бака и моја мајка су биле рођене сестре, а она и много подећа на моју мајку кад је била у тим годинама. Борислав ми је стари пријатељ још

из детињства, а кум Слободан, велики идеалиста и српски националиста, као што је његов добри отац био. На њему и његовој генерацији почива наша будућност...

Куцање на спољним вратима је прекинуло кума Мару.

Кад се после неколико тренутака вратила из предсобља, обратила се доктору Синђелићу:

- Бориславе, дошли су по тебе. Једном од твојих пацијената, неком Јеремићу, позлило и они мисле да је срчани напад. Чекају те са саоницама испред куће.

Доктор је одмах устао, обукао у предсобљу зимски капут и дохватио своју ташну са инструментима.

- Маро - казао је са врата - следеће недеље, у петак, ако ти одговара, свратићу по мој акварел - затим се окренуо Светлани - можда ће и вас интересовати да дођете и да га видите...

Слободану се учинило да ју је у исто време и значајно погледао.

Чим је доктор изашао, Слободан је почео да се опрашта. Светлана је такође устала.

- Причекај, Светлана, да ти завијем гоблен, а ти би, Слободане, могао да је отпратиш. Почело је већ да се смркава, а теби је скоро и успут.

- Врло радо - казао је Слободан и најзад успео да пренесе поруку своје мајке.

- Свакако - обрадовала се кума Мара позиву. - Следећег четвртка ћу бити код вас на време... ако Бог да.

Кренули су полако кроз пусту улицу, Слободан мало иза Светлане, са гобленом завијеним у белом платну.

- Драго ми је што смо остали сами - казала је Светлана одмах након неколико корака. - Хтела бих да ти испричам нешто јер знам да ће те интересовати, а не могу пред тетка-Маром и доктором Синђелићем... - али, Светлана се наједном оклизнула. Слободан ју је хитро дохватио испод руке и задржао да не падне, док је у истом тренутку замало испустио гоблен. Међутим, како се незгодно извио, изгубио је и сам равнотежу. Овога пута је Светлана помогла њему. Ухватила га је чврсто обема рукама за рамена и он је осетио њен топли дах на своје образу. Застали су тако за тренутак, гледајући се право у очи.

Онда се наједном Светлана почела гласно смејати. Све време код кума Маре она се само неколико пута насмешила, а сад се смејала необуздано, као мала девојчица.

Слободан ју је гледао помало у чуду. Није могао да схвати шта је тако смешно.

- Извини, Слободане, - казала је, најзад, кад се једва некакo стишала - веруј ми, ово је први пут да сам се тако слатко насмејала после... после дуго времена. Помислила сам како смо нас двоје морали изгледати смешни, ако нас је неко гледао

кроз прозор. Кад сам била мала, уживала сам да вирим кроз завесе на прозору кад год је била клизавица. Било је тако смешно гледати одрасле људе како падају, нарочито ако би се сви они оклизнули на истом месту. Помислила сам да је ово овде баш једно такво место, а тамо кроз онај прозорчић, једна девојчица вири и смеје се...

Опет се смејала, а овога пута јој се придружио и Слободан.

- Хтела си малопре да ми нешто кажеш - подсетио ју је Слободан.

- О да, Слободане. У моме комшилуку живи Даница Вујић, ученица шестог разреда. Да ли знаш ко је она?

- Средњег раста, тамне косе... мало пуначка. Знам је само по изгледу.

- Она је лепушката девојчица. Почела је једном да ми прича о теби, па кад сам казала да те познајем, она се одушевила. Каже да јој се много свиђаш. И још ми прича да све њене другарице мисле како лепо изгледаш... мислим да је казала романтично. Али ти сигурно већ имаш девојку?!

- Забављам се... помало - казао је Слободан. Пријало му је то што је чуо, као што би пријало и сваком другом младићу његових година, само он се осетио у исто време донекле разочаран. Учинио му се малопре, пре оног смешног клизања, као да ће му она рећи нешто значајно о себи самој, да ће му се поверити или тако нешто...

- А ко је она? - питала га је Светлана са осмехом.

- И она иде у шести разред... Анђелка Топаловић.

- А како изгледа?

- Висока, витка, има лепу, тамну косу и крупне, тамне очи.

- Верујем да је згодна. Ти сигурно имаш добар укус... - поћутала је неколико тренутака и онда је наједном застала. - Приметила сам код тетке Маре како посматраш доктора Синђелића и мене... Сигурно си мислио: „да ли има нешто између ових двоје?!

- Не, не, никако - казао је Слободан брзо, а осетио је како му се лице зажарило. - „Значи, читала је моје мисли”, помислио је, а што је можда још и горе, могла је да види и како је он пратио докторов поглед који је клизио по целој њеној фигури. Срећа што је сумрак па можда није приметила како је гадно поцрвенео! - Свакако да нисам могао тако нешто да помислим - прибрао се мало. - Ја знам да си ти у жалости, а знам како си се лепо слагала са... Вера ми је причала о теби са одушевљењем. Тек је прошло осам месеци...

- Осам месеци и једна недеља - допунила га је Светлана и у исто време пошла, само овога пута још спорим кораком.

Није нимало лако - наставила је као да говори за себе - никад човек не зна шта може у животу да му се деси. Тешко ми је и да мислим о оних неколико месеци, најсрећнијих у моме животу... а онда је морао да дође и тај проклети рат... Сирота тетка Мара. Нисам никад пре мислила како је њој самој и поред дивних слика, гоблена, скупоченог намештаја и свих оних лепих стварчица које има по целој кући... и оног пријатног мириса јоргована! Све више мислим да такав живот и мене чека. Само ја не знам да сликам, не бих имала стрпљења за гоблене, а ни финансијски нисам најбоље осигурана...

Слободан је хтео да јој каже нешто што би је умирило и утешило; све могуће мисли су му се врзмале по глави, али му баш ништа паметно није падало на ум. И шта би човек могао да каже у оваквој прилици?

- Чула сам кад је тетка Мара казала како много читаш - наставила је Светлана. - Ја такође волим да читам, да се изгубим у туђим бригама, проблемима, љубавима... али не може стално да се чита... и бежи од самога себе. Ето, и мој живот је почео као неки весели и ведри роман, али се наједном окренуо у трагедију и ко зна шта ме још чека... Ако постоји Бог, како може да дозволи усташама да убијају не само људе него и невине жене и децу? Исто то дозвољава Стаљину и Хитлеру. Ја то, кад би од мене зависило, не бих могла да дозволим ни под каквим условима, а ја сам слабо и несавршено људско биће, а за Бога кажу теолози да је савршен. Можеш ли ти то мени да објасниш? - Погледала га је својим лепим, дугуљастим очима и опет је застала напред тротоара.

Гледао ју је неколико тренутака како стоји у сумраку: лепа, бледа, сва у црини, окружена снежном белином. Изгледала му је нестварно, као да се наједном створила испред њега, ко зна одакле, да му постави то најтеже питање, које је прогонило човека откако је света и века. И зашто баш њега да тако нешто пита?! Њему је само осамнаест година... осамнаест и по. А она је и три-четири године старија од њега! Зар није могла да пита, већ кад воли да чита, који је његов омиљени писац, шта мисли да студира једног дана, какво има мишљење о генералу Недићу, или нешто слично... Прво је хтео да почне о слободној вољи, људским гресима и казни Божијој, о потреби трпљења... нешто је о томе ових дана прочитао... али се наједном тргао.

- Откуд бих ја то знао, Светлана. То нико не зна. - Подигао је гоблен и прихватио га и другом руком, затим га је задржао испред својих груди, између себе и ње, као да би се заштитио од нечег тамног што је наједном, како му се учинило, почело да зрачи из ње. - Знао само да је Бог дозволио да Његовог властитога Сина муче најгорим мукама; да га понижава-

ју, батинају, да му у руке и ноге закуцавају гвоздене клинове; да га разаципају и тако распетог оставе у најгорим мукама да издахне... и све то, пред Његовом ојађеном Мајком... Сада ја тебе питам, Светлана: кажи ти мени како је све то било могуће! И сви Његови апостоли, сви сем једног, Јована, помрли су због свога веровања у тог истог Христа, у највећим мукама. Ако то не можемо да разумемо, како ћемо разумети оно друго?

Светлана је скренула поглед с његових очију, које су се наједном зажариле и усијале. Погледала је на светли, жућкасти зрак који је долазио са прозорчета куће пред којом су застали, и једва приметно осветљавао малу и уску правоугаону површину на снегу. Око њих је владала савршена тишина. Пријао јој је хладан, свеж ваздух и она га је дубоко удахнула. - Жао ми је што не могу да ти дам јасан и убедљив одговор - казао је Слободан тишим гласом. - Има питања у животу на која нико не може да нам да одговоре.

Кренули су опет полако, само овога пута су обоје ћутали. Кад су стигли испред њене куће, Светлана се насмешила.

- Не знам колико си успео да одговориш на моје питање, али мени је наједном постало лакше - казала је тихо. - О томе ћу вечерас размишљати... и онако у размишљању проводим највише времена... Пре него што одеш, желела бих да ти кажем нешто. Осећају се боље ако се неком поверим, а у тебе имам поверење. Не знам зашто, али ми се чини из неког разлога као да смо ти и ја добри, стари пријатељи. - Поћутала је неколико тренутака. - Хоћу да ти кажем за доктора Синђелића и мене... - Окренула се од њега и погледала низ улицу завејану снегом, изобразану глатким траговима саоница који као да су водили у неку тамно-сиву, мистериозну даљину. Видео је јасно њен правиан профил и обресе дугог врата. Учинило му се у томе тренутку као да је статуа богиње из неке грчке трагедије, увијена у црну материју.

- Ми смо се заиста заинтересовали једно за друго - казала је тихо, после мале паузе. - Имамо много заједничког. Осећам неку сигурност кад сам у његовом друштву... и пријатност, али, то је све... Казала сам му да мора чекати да прође једна година... још четири месеца, а онда ћемо видети, кад скинем црнину... ако будемо живи. Сад знаш.

Њена исповест је дошла изненада и Слободан није знао шта да каже.

- Ти си још увек врло млада - најзад је проговорио.

- Само - казала је Светлана полако, као да је тражила погодне речи - не знам да ли ћу икада моћи да волим... неког другог. То ми највише смета код Борислава. Он је симпатичан, леп човек и врло друштвен. А и веома је добар. За њега кажу да

бесплатно лечи сиротињу... Али, шта је брак? Ја сам увек веровала да је брак нешто више... више од физичке привлачности и финансијске сигурности...

- Кажу да се љубав често развије у самом браку - приметио је Слободан, тек да би нешто казао. Осетио се некако беспомоћан пред овом младом, лепом женом која је провела у браку само четири месеца. Шта би јој он могао казати да је утешити и саветује, кад он у свему томе и нема баш никаквог искуства?! Почео је већ да се навикава на то да нас људи не питају за савет о ономе о чему ми нешто знамо, у шта смо сигурни, него све о нечем другом, нечем што је и нама самима нејасно и непознато.

- Да, кажу да љубав дође сама од себе... а шта ако не дође? О томе не кажу. Нарочито је тешко после велике љубави кроз коју сам ја прошла... Волела бих кад бих могла о томе да ти причам, али наравно, то не би имало смисла. Осећам само да сам изгубила нешто што се никад више повратити не може. Не само због губитка мога мужа... Милинка, него и због губитка једног драгоценог доба у моме животу. Моја цела будућност ће бити нешто сасвим друго.

„И она је на прелому”, помислио је Слободан. Данас поподне, кад је напуштао Марићеву кућу, пала му је на ум мисао како су се цео један народ и цела једна генерација нашли на прелому. Сада је пред њим стајала млада особа, једна јединка из те генерације и из тога народа, која је већ погођена, тешко рањена, а њен живот, место да крене нормалним током, наћи ће се, можда, у сасвим новим околностима и питање је да ли ће у свему томе моћи да се снађе.

- Ти си још млада. Још врло млада - казао је опет Слободан и погледао је некако тужно. - „Зашто не могу да јој кажем шта заиста мислим и осећам?”, помислио је.

- Знаш - казала је она док је гледала у трагове саоница на снегу. Негде је залајао пас и одмах затим одазвао му се лавез и завијање из велике даљине. - Искрено да ти кажем, Слободане, понекад се осећам као да ми је још увек шеснаест-седамнаест година. Ја се нисам никад озбиљно забављала. Сачувала сам чак и први пољубац за Милинка.

Лепо је видео како је у њеном оку заблистала суза и како је полако склизнула преко глатког образа.

Она се наједном тргла и поново га погледала својим дугуљастим, искошеним очима.

- Опрости, Слободане - казала је - што ти све ово причам и замарам те својим проблемима. Осетила сам да си ми постао близак још тамо, код тетке Маре... нарочито кад су њих двоје почели да ти саветују како би требало да се смириш, да се не бринеш и да боље једеш... као да су те сажалевали, а ти ћутиш и гледаш у њих, а мени се све чинило као да си ти био једини који је знао о чему се говорило... и поред твоје младости. Сматрала сам да си био у праву кад си казао да Русијом још увек владају они исти болшевици и да се и нама спрема неко велико зло - кад ово садашње прође.

- Желео бих, Светлана, да ти на растанку нешто пријатно кажем - насмејао се Слободан. - Нешто што би било од општег значаја. У последње време сам много размишљао о томе; помисли само, ако можемо бар мало да заборавимо на недаће које су нас задесиле, као народ и као појединце; на трагедије и на неизвесну будућност: живот ипак тече даље, а пред нама младима је још цео живот. Прочитао сам негде како је живот велики дар, као нека улазница на светковину. Замисли! Ти и ја сада, овога тренутка, користимо тај дар; гледамо, слушамо, дишемо, мислимо, осећамо... То стање неће трајати читаву вечност. Кад би знали да ће све то престати сутра, како би нам овај данашњи дан сасвим друкчије изгледао и како би ми њега сасвим друкчије доживели! А у ствари, наш цео живот је само један тај дан, и ми смо још увек у раном јутру... зато... зато треба да га свим срцем прихватимо.

- Нас двоје би могли овако филозофирати целу ноћ - насмешила се Светлана. - Хтела бих да ти од свег срца захвалим што си ме тако пажљиво слушао. Ретки су људи који умеју да слушају, а и зато што си сада хтео да ме разувериш... Хтела бих још за нешто да ти захвалим, за нешто што је мени било врло важно... а не знам како да ти кажем - уозбиљила се и поћутала за један тренутак - зато... зато што ми ниси дао ниједан комплимент на рачун... мога изгледа... - опет се насмешила. - А што се тиче оног питања, ако и ниси директно одговорио на њега, навео си ме да о њему размишљам из једне нове перспективе. Надам се да ћемо се опет видети... можда код тетке Маре?!

Кад се опростио од Светлане, пошао је полако кући, удишући са задовољством чисти и рески ваздух који је мирисао на свежи снег. У овим тренуцима није ни помишљао да ће се после свега неколико недеља враћати овим истим путем и да ће зазвонити на Светланина врата.

Из даљине је поново чуо лавез и завијање паса.

„Госпде Боже!”, наједном се тргао. „Како ли је сада Дамјану Исајловићу?”

ДАМЈАНОВ ОДРЕД

Дамјана Исајловића су увели у ону исту просторију са гвозденим креветима са једне и друге стране пролаза, кроз коју је јесенас прошао и његов школски колега Жара Аврамовић. Шеф добринске полиције хер Хофман га је посматрао испод ока, чупкајући своје правилно уобличене тамне брчиће.

- Какав је ово бандит? - најзад је проговорио, устајући са столице. Стражари су се одмакли да га пусте да обиђе око заробљеника. Затворио је са два прста нос кад се поново нашао лицем у лице са Дамјаном, затим је отворио коверат који су му малопре пружили. Поново је сео за свој сто и почео да чита оптужницу. Неколико пута је подигао главу и посматрао Дамјана својим хладним, бледоплавим очима, као са неком неверицом.

- Јохане! - викнуо је кад је завршио читање. - На овога дрипца хоћу да се обрати нарочита пажња!

Полицајац је пришао столу и заузео став „мирно“.

- Хоћу да се држи у самици - наставио је шеф полиције, вадећи цигарету из кутије на којој је писало нешто крупним, плавим словима на немачком језику. Дохватио је цигарету између палца и кажипрста десне руке и почео да лупка с њом по надлактици леве руке, полако и пажљиво као да пролази кроз неки важан ритуал. Затим је тај крај којим је лупкао ставио у уста и запалио цигарету, док су Дамјан и стражари пратили очима сваки његов покрет, а Јохан стајао укочено, забачених рамена и увученог стомака. Хер Хофман је опет проговорио тек пошто је дубоко увукао дим и онда га, као са неким олакшањем, пропустио кроз напућене усне:

- Прво нека збаци са себе те прљаве рите и нек се добро окупа. Нађи му неко старо одело!

- Јавол! - саставио је Јохан снажно пете на ципелама и показао стражарима да га следе.

Прошли су кроз узан ходник. Са једне и с друге стране ходника видело се неколико тешких, дрвених врата, окованих гвозденим шипкама. Јохан се зауставио код последњих, извадио из џепа кључеве и широм их отворио. Један од стражара је скинуо лисице са Дамјанових руку, а њега гурнуо у полумрачну просторију.

Чуо је како је шкљоцнула брава, и затим све тиши бат корака. Очи су му се брзо навикле на полумрак. У хелији је био гвоздени кревет и на њему сламарица, а иза кревета је стајала зарђала плехана кутија. Светлост је долазила од прозорчета у коме су биле узидане две гвоздене шипке. Прозор је био постављен високо, испод саме таванице, на супротном зиду од врата. Прорачунао је да може направити свега неколико корака од врата до супротног зида, дуж кревета и канте, а таман је имао толико простора колико му је било потребно да се може окренути у месту.

Погледао је своје руке. Оне су биле модро-црвене од хладноће и скоро их није ни осећао. Протрљао их је мало једну о другу и онда их прекрстио на грудима и ставио шаке испод једног и другог пазуха, затим се савио унапред и тако савијен се спустио на кревет. После десетак минута, баш кад је осетио да су му се руке мало загрејале и топлина почела да се враћа у тело, чуо је опет онај бат корака који је долазио из ходника, само овога пута је постајао све гласнији. Скочио је брзо са кревета и спустио руке поред себе. Није знао да ли му је дозвољено да усред дана лежи на кревету.

Брава је опет шкљоцнула и врата су се широм отворила. На њима је видео оног истог дежмекастог Јохана са још једним полицајцем. Јохан је у једној руци носио повећи завежљај у коме је изгледала била нека одећа. Одвели су га низ степеннице у слабо осветљену, пространу подрумску просторију са бетонским подом и неколико гвоздених тушева причвршћених на таваници и наредили му да се скине. Кад је изуо своје старе, искривљене ципеле и скинуо поцепано одело, Јохан му је пружио овећи комад сапуна, показао му да стане испод једног туша и у исто време повукао ланчић који је висио са таванице. Вода је шикнула и заплуснула Дамјана. Очекивао је да ће бити ледена и унапред се стресао, међутим, била је млака и он је чак осетио и неку пријатност по целом телу. Истрљао се добро сапуном, испрао и обрисао са неком крпом. Јохан му је показао на завежљај.

- Ово је за тебе, а твоје старе прње ћемо спалити.

Послушно је отворио завежљај у коме је био чак и чист веш од грубог, крутог платна, пар чарапа (он је носио једне исте обојке још од јесенас), и старе, сивкасте панталоне југословенске униформе у добром стању, једна плава, избледела кошуља и дебео, браонкаст џемпер, излизаних лактова. Панталоне су му биле тачно по мери, док је џемпер био нешто већи. Оставили су му само старе ципеле које су се од дугог ношења истина искривиле, али су још могле да послуже.

Кад су га вратили у хелију, чекало га је једно изненађење. Преко кревета је било набачено вунено војничко ћебе. Чим су

затворили врата, легао је на кревет и покрио се ћебетом. Онако преморен, назебао и неиспаван, заспао је дубоким сном.

Пробудило га је шкљоцање браве. Брзо је збацио са себе ћебе и стао поред кревета. На вратима су стајала два човека у изношеним, цивилним оделима. Млађи је био омањег раста, мршав, црне, разбарушене косе и брзих, немирних покрета, док је други био нешто виши растом и крупнији, четрдесетих година, и одавао човека помиреног са судбином. Између њих двојице, на поду је био метални, почађавео казан из кога се нешто пушило. Мирис чорбе од пасуља је заголицао Дамјанове ноздрве. Већ два дана није ништа окусио. Иза та два човека стајао је онај исти полицајац који га је са Јоханом водио на купање. Један од оне двојице је напунио лимену, војничку порцију чорбом, а други му је пружио комад четвртастог, бајатог хлеба и кашику.

- То ти је дневно следовање хлеба - казао му је средовечни човек. - Од сутра ћеш га добијати сваког јутра са доручком. А она канта иза кревета, то већ знаш зашто је. То ћеш свако вече морати да изнесеш и да испереш. Купање је једном месечно...

- ... ако останеш толико... - додао је младић.

- Сад доста! - казао је онај полицајац и залупио врата.

Дамјан је сео на кревет и затим полако, гутљај по гутљај, попио више од пола вруће, пријатне течности. У остатак чорбе у којој је било на дну десетак зрна пасуља, удробио је цело следовање хлеба. Док је јео, осећао је како му се цело тело малопомало почело да загрева. „Шта је - ту је”, помислио је док је плеханом кашиком купио последње мрвице из порције. Кад је завршио, оставио је порцију са кашиком испод кревета, одмах поред врата и погледао на прозор. Кроз прозор се није могло побећи. Не само да је био узан него је имао и две гвоздене шипке које се голим рукама не би могле ни да помакну. Могао је да види само комадић сивог неба. „Ускоро ће се смркнути”, помислио је и почео да посматра сивкасте зидове на којима је било урезано неколико иницијала и неколико датума. Најстарији је био из 1929. Погледао је према таваници и изненадио се кад је видео напред-среде, као да је неко пажљиво одмеравао, урезано повеће срце, а у њему, исписано правилним словима ћирилице женско име: Смиља. Чак ако је био и неки дугоња, па се још попео и на кревет, не би никако могао да дохвати високу таваницу. Сем ако није био неки предратни полицајац, мислио је Дамјан, који је унео мердевине па из шале уклесало име своје, или ко зна чије девојке, као неку загонетку сиротом ухапшенику, да кад легне на леђа има о чему да размишља.

Дамјан је изуо ципеле и ставио их испод сламарице где дође глава, тако да се сламарица ту мало издигла, уместо ја-

стука, и легао онако у оделу и чарапама на леђа, па се добро покрио ћебетом. Она ментална напрегнутост и физичка отупелост према глади, зими, и оних неколико удараца које је добио кад су га ухапсили, као да је наједном попустила; а ваљда је почела да попушта још од оног тренутка кад је осетио млазеве топле воде на своме промрзлом, голом телу. Сад ионако не може ништа да уради, мислио је. Сад је на милости и немилости ових фолксдојчера. Могу с њим да раде што год им падне на ум. Могу ноћас да га изведу из ћелије и да га стрељају. Међутим, не би га ваљда због тога окупали и преобукли?!... Али, ко зна како немачки мозак ради! Чуо је како су Немци у Србији ухватили неке рањене партизане, како су их пажљиво лечили и неговали у својој властитој војној болници, а кад су ови прездравили, чак и један коме су ампутирали руку да би му спасли живот, извели су их једног јутра и све их стрељали у болничком дворишту. Мора бити на све спреман, мислио је, па и да погине... као човек... и као револуционар. А ако почну да га муче, да траже од њега да открије своје везе? Како ће то да поднесе и да ли ће бити кадар да поднесе? Само кад би његови могли некако да дознају шта га је снашло - Драган Марковић, Бока Георгијевић, Бранко Марић и остали... Можда би му могли помоћи. Једино познато лице које је видео кад су га спроводили од железничке станице, био је његов колега, Слободан Спасојевић, истина добар младић, али најалост љотићевац. Био је сигуран да је и он њега видео и препознао, а учинило му се да га је некако жалосно погледао, али и кад би хтео како би он могао да му помогне?! Ваљда ће казати своме другу, Стеви Марићу, а Стева ће то пренети старијем брату Бранку. Бар да они знају, па да се припреме... за сваки случај, ако већ не могу њему да помогну. Сетио се свога кратког сусрета са Слободаном јесенас, кад му је овај препоручио да чита Достојевског, а он се хвалио Максимом Горким и Мопасаном. И заиста је хтео да прочита нешто од тог писца. Сеоски учитељ Ранко Гавриловић му је обећао Записе из мртвог дома, али је књигу већ неком позајмио, а после није ни он више имао времена, а и заборавио је. Казао му је Гавриловић да су то у ствари сећања на дане које је Достојевски провео у тамници, у Сибиру. Сад му је било жао што је то пропустио, а Слободан му је говорио и о неком другом, „новом свету” који ће он, изгледа да пропусти. То га је највише и заголицало. Зато је и хтео да бар ту књигу прочита.

У ћелији се већ спустио потпун мрак. Још се само мало беласао отвор на прозору. Осетио је да га хвата сан.

Учинило му се да је из даљине чуо лавез и завијање паса. Сетио се чобанске колибе у којој је провео неколико зимских дана и оног језивог завијања вукова. Сан га је већ потпуно за-

хватио кад га је тргао нечији стравичан крик. Помислио је да му се то само учинило кроз сан, али крик се поновио још једном и још једном. Онда је чуо потмуло јаукање. Долазило је, нема сумње, негде одоздо, „из подрума”, из оне исте „купаонице”! „О Боже помози!” - отела му се мисао, а рука са три састављена прста му је и нехотице полетела према челу. Прекрстио се три пута брзо, грчевито и не мислећи шта ради. Јаукање се претворило у дуго, тихо јецање. Онда је опет чуо онај ужасни крик. Сан му се потпуно разбио. Сео је на кревет и пребацио ћебе преко рамена. То некога муче, нема сумње. Сетио се прича из средњег века и Инквизиције, цртежа и фотографија који су показивали мучилишта са великим точковима за растезање људских тела и ватре у којој су се жариле гвоздене клеште за чупање људског меса. Стресао се и почео да подрхтава целим телом. Легао је поново, завио се у ћебе и пребацио га преко главе. Било му је све хладније. Топло, вунено ћебе није могло више да га загреје. Како је само могао бити тако заслепљен и наиван да се поверава оном клипану? Тај глупан, за кога су се он и њему слични борили, тај га је издао и он ће сада да прође кроз најтеже муке... и на крају да умре, а није ништа допринео општој ствари, остварењу револуције. Шта буде, биће без њега. Неће присуствовати грађењу једног бољег, праведнијег света у коме неће бити сиротиње, а ни богаташа.

Како је он лепо почео са организацијом у своме Ратареву, пре него што ју је проширио на још два суседна села! Прво је почео са Рајком „папуцијом”, младићем средњег раста, сјајне, увек уредно зачешљане црне косе. Рајко се увек интересовао шта се дешава у свету и шта пише у новинама. Са Дамјаном је говорио као са неким поштовањем, ценио га као „школца” који се „извукао из ове селендре” и ишао у град да би постао „господин”, а дивио му се још више што је уз то био из сиротињске фамилије, у ствари једне од најсиромашнијих у селу. Рајко је једва дочекао Дамјанов позив да се придружи напредној омладини која се данас бори против Немаца и осталих фашиста, а сутра ће да узме власт у своје руке и заведе ред у овој земљи. Рајко је на први заказани састанак довео још два своја „пајгаша”, Синишу Брицу и Јоцу Тришића. Синиша је био сеоски берберин, али и добар ногометаш. Поред тога свирао је у тамбурицу и лепо певао. Код њега су се у берберници, у ствари у малој соби родитељске куће, скупљали сеоски момци „на разговор”. Јоца Тришић је, и сам из сиротињске фамилије, радио од свега помало; ишао у надницу, помагао ковачу да окује кола, причува овце некоме газди на дан-два... „Прави пролетер”, мислио је Дамјан, са задовољством, на том првом састанку. Био је задовољан и са папуцијом и брицом - радни-

цима.

На следећем састанку их је већ било петорица. Придружио им се и Јовица, газда-Жикин слуга кога је довео Јоца Тришић, и Ђока Опанчар, Синишин кум који је држао негде закопану пушку југословенске војске, а познавао је још неке сеоске момке који су такође скрили пушке, муницију и бомбе кад је војска капитулирала и многи војници побацали оружје. Одмах после састанка, по Дамјановом налогу је ступио са тим момцима у везу и они су обећали да ће им прићи кад дође час да се народ диже против Немаца. Задржао је ту петорицу као неко језгро, основну ћелију. У њих је, као у раднике и мање-више пролетере, имао највише поверења. Њима је држао предавања о Марксу и Енгелсу, о ломљењу и раскидању са застарелим традицијама и о будућем, бескласном друштвеном уређењу у коме ће сви бити једнаки. Међутим, што се тиче директног раскида са у то доба популарним младим Краљем и монархијом, религијом и црквом, то је чувао за касније преламање, како је он то сам у себи назвао. Није хтео ништа да рескира. Да им је казао све на оном првом или другом састанку, био је уверен да би му се насмејали и оставили га. Он је и сам прошао кроз тај исти систем док се није постепено идеолошки „изградио и очеличио, схватио о чему се ради”. Одлучио се да широј групи, сељачким синовима, још не спомиње Маркса, Енгелса и бескласно друштво. То би их могло само збунити а можда чак и одбити. Њима је важна борба против Немаца, а ако неко спомене Краља, треба им објаснити да ће то народ после рата решити. Тако му је саветовао Драган Марковић, који је био задовољан његовим радом на организовању сеоске омладине. За кратко време је успео да организује и два оближња села. То је било у септембру, кад се оно случајно нашао са Слободаном Спасојевићем у Добрину, пошто је поднео извештај Драгану Марковићу и Бранку Марићу о стању у своја три села. Имао је у то време преко двадесет омладинаца од којих су њих дванаест имали пушке, десетак бомби и сандук муниције. Кад се вратио из Добрина, образовао је, по директивама које му је Драган дао, чету од оних који су имали пушке. Себе је прогласио за комесара, а за командира је поставио Рајка Папуцију, који је у југословенској војсци постигао чин поднаредника. Рајко је већ после неколико дана почео са егзерциром на малом пропланку у Рабреновић гумну, шумарку свега сат хода од села. Са пушкама су се смењивали, а место бомби су бацали џомбе, груменове осушеног блага. Нашли су и један официрски пиштољ и дали га комесару. Сад се чак и мало насмешио кад се сетио како су му свечано предали пиштољ за кога истина нису имали муниције, али је добро изгледао онако затакнут у струк на панталонама. Своју ђачку капу је дотерао тако да је подсе-

ћала на Лењинову радничку капу, а Рајко Папуџија му је изрезао петокраку звезду од црвеног платна и пажљиво је зашио изнад шапке. Мислио је у то доба како би лепо било да је имао и неку униформу, па можда и чизме, али се сети да су и први бољшевици, судећи по фотографијама, тако некако изгледали, збрда-здоло.

Највише је времена провео, тог септембра у напуштеној колиби коју му је препоручио Јоца Тришић Пролетер, како га је он једном назвао на састанку, и тај му надимак остао. Колиба је припадала фамилији Рабреновић, а била је на једној узвишици, свега стотинак метара од Рабреновића гумна, где су вршили егзерцир и ратне вежбе према оним истим члановима из предратне Политике. „О четничком начину ратовања”, које су онако пажљиво пред сам рат проучавали Слободан и његови добровољци. На дан уласка Немаца у Добрин, пошто су Гороњини добровољци предали пушке, Стева Марић је исечке однео кући и сакрио их негде у својој соби. Бранко их је једног дана случајно пронашао и позајмио Дамјану. После смрти старог газде Павла Рабреновића, његови синови су продали неколико стотина оваца, поделили новце између себе, а колибу напустили. Дамјан је ускоро ту колибу од плетеног прућа, покривену трском, прогласио за штаб свога одреда. Средином октобра одред је имао двадесет осам људи са дванаест пушака и два сандука муниције.

Кад га је у то време посетио Бранко Марић, који му је био стална веза са Добрином, донео му је добре вести. Партизанске десетине и ударне групе које су се као и његов одред почеле формирати непосредно после Хитлеровог напада на Совјетски Савез, организовале су прве акције још почетком августа. Нападале су немачке, усташке и фолксдојчерске јединице. У ноћи 21/22. августа, тридесет два комуниста су прокопаним каналом изашли на слободу испод зидина казнице у Сремској Митровици, где их је дочекала мала, али одабрана група партизана која их је спровела на положаје у Фрушкој гори. Почетком септембра образован је Фрушкогорски одред. Од њега се тражи да настави са организовањем околних села и да чека на даљна наређења. Они „одозго” хоће да га засад задрже на територији у близини Добрине.

Поред добрих, Бранко му је донео и трагичне вести: из Петроварадина су партизани тајним путем добијали оружје и муницију све док Гестапо није ухапсио једног комунисту који је издао целу групу, њих тридесет пет. Скоро сви су били стрељани, а међу њима и неки на високим положајима.

Да би одржао сва три села у високом борбеном духу, Дамјан је проводио добар део времена у пешачењу од села до села. То му није ни најмање сметало јер је годинама ишао пешице из Ратарева до Добринске гимназије, и натраг, а да сам се-

би скрати време, преслишавао се из градива које је за тај дан спремао. Сада се спремао за говоре које ће одржати сеоским момцима и за упутства која ће давати члановима ћелија. У једном месту провео би неколико дана, одржао говор момцима, а затим одржао састанак са члановима, углавном као и у његовом Ратареву - сеоским берберима, опанчарима, надничарима, а имао је и неколико њих који су некад завршили два-три разреда гимназије, па се из овог или оног разлога вратили у село. Најобразованији је био општински писар из Немановца, Жика Ђурић, са четири разреда гимназије. За њега је удесио да буде постављен за политичког комесара у своме селу. Често би присуствовао егзерциру и том приликом говорио о скором доласку моћне руске војске и успесима великог Јосифа Висарионовића Стаљина. Већином је ишао сам али би понекад повео и Јоцу Пролетера као пратиоца, тек толико да боље изгледа.

Кад су били лепши дани спавао би негде у неком пласту сена или сламе, али сада је почело да бива све хладније, ноћи је већином проводио по шталама сеоских момака из одреда. За храну се није морао да брине. Штавише, никад у животу није се тако добро хранио. Чак му је постало и незгодно, некако и пред самим собом, да сваког дана једе бели хлеб, шунку, кобасице, сланину и сир. Тражио је после неколико дана да му у колибу донесе само хлеб, мало сира, покоју главицу лука и соли, али из неког разлога његови нови другови, од којих су неки били газдини синови, нису хтели да га послушају. Претпостављао је да је за то био крив Рајко, који се некако тајанствено смешкао.

Рајко је указао једног дана и на његово одело, које је почело да се распада од свакодневног ношења и спавања по шталама, на слами и сену. Понудио му је добро очувано одело свога покојног ујака, који је био отприлике његове висине и његовог стаса. Ујак је живео негде у Славонији, а кад је умро, мајка је донела његове ствари, јер сем ње није имао никога свога. Дамјан га је са осмехом одбио. „Ово је револуција сиротиње”, казао је. „Како ћемо се ми, пролетери целог света ујединити ако се не распознамо по нечем?”

Оникога је знао за себе, Дамјан је, јео само црни, бајати хлеб, а бели можда три пута годишње: за Божић, Ускрс и о слави, Светом Ђорђу. Често се дешавало да за цео дан добије само комад хлеба и главицу црног лука, нарочито при крају зиме, кад би изашли из пасуља и киселог купуса, а понестало и кромпира. Једне ноћи је у колиби завио у чисту крпу још свежу погачу, два-три добра режња димљене, суве шунке, пар кобасица и неколико тврдо куваних јаја, ставио завежљај у недра и кришом отишао кући.

Исајловићева кућа је била на крају села, мала и оронула, усред оголог и од свиња изрваног дворишта, обраслог ту и тамо коровом и зовом. Насред дворишта је стајало огромно јабуково дрво, које као да је уливало неко поштовање својим усправним, дебелим стаблом и широко раширеним гранама. Оно је сваке јесени било начичкано ситним, укуским црвеним јабукама. Једном се Дамјан носио мишљу да напуни торбу тим слатким јабучицама и да их однесе у свој разред, али се предомислио кад се сетио да је он сам неколико пута одбио кифле и перце које су им колегинице из неког разлога делиле. „Ко зна”, помислио је, „могу и оне да одбију моје јабуке”.

И сад се, ето, свега тога сећао док је слушао пригушено јаукање неког јадника, из ове мрачне тамничке ћелије.

Јаукање и јецање се мало-помало утишало затим нестало, али он није више могао да заспи и слике из недавне прошлости су наставиле да му се јављају јасно, као да се све то одиграло сада, пре неколико тренутака.

Кад је те ноћи ушао полако у кухињу, надајући се да неће пробудити своју увек болешљиву мајку, изненадио се кад ју је видео како седи у мраку подбочена лактовима о грубо истесани сто, са главом у смежураним рукама.

- Ја мало задремала - казала је устајући и као извињавајући се - глава ме болела па нисам могла да заспим, а бринем се... - запалила је малу петролејку и Дамјан је видео осмејак на њеном избораном и пре времена остарелом лицу. - А ди си ми ти, сине? Већ те нисам две недеље видела. - Подигла је петролејку да му боље види лице. - Не изгледаш рђаво. Као да си се мало и попунио.

Дамјан је извадио замотуљак са храном.

- Ово је за тебе и за бабу - казао је одмотавајући крпу. - Је л' бабо спава?

- Шта је то, побогу, Дамјане - прошапутала је - ако си украо, носи то одма' из ове куће!

- Нано, смири се. Где бих ја украо! То су ми ови моји пајташи донели...

- Ниси ваљда милостињу примио?!

Објаснио је мајци како је он сада постао као неки коловодња међу момцима у Ратареву, и још неким другим селима, који хоће да истерају Хитлера из земље и они му зато доносе разне понуде. Једва ју је некако смирио. Онда му се отац пробудио и дошао у кухињу да види шта се дешава. Стајао је неколико тренутака на вратима у гаћама и кошуљи, омањи растом, преплануо од ветра, бунован, трљајући очи својим тврдим, мршавим прстима. Кад је чуо о чему се ради, узео је нож са дрвене полице на зиду, одсекао добар комад шунке, откинуо од погаче, сео за сто и отпочео у сласт да једе.

- Та седи, жено, већ једном и окрепи се мало - казао је кад је приметио да му се жена нећка.

Отац му је цео живот провео радећи код других, богатих сељака. Кад је био млађи радио је нешто земље „напола”, али откако му је угнуо коњ пре пет-шест година, а он није могао да скупи довољно новца да купи другог, и то је пропало. Међутим, за Дамјаново школовање се морало да нађе: за уписницу, државне таксе, књиге, свеске, оловке и мастило. Кад је Дамјан завршио четврти разред основне школе, сеоски учитељ му је казао у поверењу да му је син најпапетнији од све деце и да је велика штета што га неће моћи да пошаље у Добрин, у гимназију: „Није-него”, казао је он у себи и тог истог тренутка се одлучио да пошаље дете „на више школе”, па макар он сам и жена му немали шта да једу.

Гледао их је и сада како једу ону мирисну сремску шунку, секу кобасице и љуште љуске од тврдо куваних јаја. То је била једина пријатна ствар коју је он својим родитељима икад приредио, поред радости кад би на крају године гледали његову ђачку књижицу пуну петица. Ове године, кад се одлучио да се не уписује у осми разред због „опште ствари”, први пут их је и растужио, нарочито оца. Сањао је, још кад је ишао у гимназију, како ће им се једног дана одужити.

Само да није направио ону грешку, да није поверовао онако наивно у „братство и јединство”, у паролу: „пролетери целог света, уједините се”. То целог света, то га је занело... и упропастило. Преварило га је овога пута јер није био довољно будан. Међутим, не значи сада, мислио је, да због његове будалаштине не постоји братство и јединство међу разним народима радничке класе, како су то лепо објаснили Маркс и Енгелс...

У његовом Ратареву, селу са мање од две хиљаде становника, било је десетак немачких породица, док су све остале биле српске. Домаћи Немци су, као и у осталим местима, поздравили Хитлеров долазак у Југославију са великим одушевљењем. Дамјан је стално опомињао Рајка Папуцију и друге око себе да се „добро чувају Шваба”. Друга два села га нису бринула јер су била чисто српска, са свега неколико циганских породица, а Цигани су живели у добрим односима са Србима.

Кад је Дамјан ишао у гимназију, пролазио је поред Лајполдовога салаша. Лајполд је био не само најбогатији Немац у Ратареву, него и најбогатији човек у околини. Поред куће у Ратареву, имао је и кућу у Добрину. На салашу је држао свиње, двадесетак крава музара и ергелу тркаћих, касачких коња, које је редовно слао на трке у Београд. Дамјан би понекад застао да гледа како тренирају коње. Тако се упознао са Лајполдовим цокејом Хеком, у ствари Србином из Баната, и слугама фолк-

сдојчерима који су радили на салашу. Све их је знао по имену. Најчешће је причао са Фрицом, омањим младићем округлог руменог лица, пуног крупних жућкастих пега. Фриц је увек био насмејан и, сваки пут кад год би га видео како се враћа из Добрине, питао га намигујући: „Како су госпојице?” Онда га је испитивао да ли је истина да оне носе испод оних тесних хаљина комбинезоне од чисте свиле и је ли истина да пуше цигарете. Онда би га питао шта они све раде у гимназији цео дан и да ли седе заједно са тим госпојицама у истим клупама. Дамјан му је одговарао како је најбоље умео, а некад би нешто и додао, само да види Фрица како од неверице шири као небо плаве очи и трепће својим кратким, белим трепавицама. Тако му је једном испричао како је нека од тих госпојица имала рођендан и како је сваки у његовом разреду морао да је пољуби. Зашто „морао”, питао је Фриц. „Па зато што је била јако ружна”, казао је Дамјан и онда му је испричао како је он, кад је на њега дошао ред, зажмурио да је не види, а она се тако лепо намирисала да му је било као да је пољубио најлепшу девојку на свету. Фрицов живот је био ограничен на салаш. Ту се и родио, јер отац и мајка су радили за Лајполдове, ту је и одрастао, а у Добрину је само једном био са мајком, још као дечко од десет година. Мајка му је пре неколико година умрла, а отац нашао бољи посао у Земуну, и њега оставио на салашу.

Кад је Дамјан пре три дана кренуо из Ратарева, није ни мислио да се види са Фрицом, него са Хеком, кога се изненада сетио. Помислио је да би му он добро дошао у одреду, пошто је и сам пролетер, кога је неколико пута чуо како псује некима тамо у Београду „мајку господску”. Хек је као цокел путовао много. Био је у Будимпешти, Бечу, Софији. Морао је чути и за Маркса и Енгелса, а ако није, време је.

Један сељак који је путовао за Добрин, на пијацу повезао га је до салаша. Од главног пута до зграда на салашу било је стотинак метара. Дамјан је пошао право према малој, белој кући окруженој господарским зградама, огромном котабањом, читавим низом штала за коње и краве, живинарником и, свим на крају, много нижим, дрвеним обором за свиње. Кад је био свега десетак корака од бело окречене куће са дрвеним дрвеним шалукатрама, налетели су на њега накомстрешени велики овчарски пси. Било их је пет-шест. Полетели су кроз снег, право на њега као да ће га растргнути. Застао је и спустио руке поред себе. Знао је да не сме више да се покрене, него тако укочен да чека док се неко не појави. Пси су га заокружили и бесомучно лајали, али му се нису приближавали.

Најзад су се отворила једна од врата на шталаи за коње и један мали погурен човек, шездесетих година, појавио се полако, као да му се нигде није журило. Викнуо је на псе и они

су одмах, као по команди заћутали, подвили репове и потрчали према њему.

- Добар дан, Ђура! - викнуо је Дамјан са свога места. - Опасни ови твоји пси. Мислио сам да ће ме растргнути.

Ђура је само нешто промрмљао и погледао га упитним погледом. Он је био фолксдојчер и служио је Лајполдове заједно са својом женом, откако је знао за себе. Сви су га звали Ђура, иако му то вероватно није било право име.

- Дошао сам да се видим са Хеком. Имам неки посао са њим.

- Какав Хек! - казао је Ђура. - Он је отиш'о кући у његов Банат, чим је поч'о рат.

Дамјан је поћутао неколико тренутака.

- А је л' ту Фриц? - питао је.

- Еј, Фриц! - окренуо се Ђура према једној од зграда са друге стране беле куће.

После мало времена на вратима се појавила Фрицова глава. Очигледно му се обрадовао. Изашао је пред врата, још увек са вилама у рукама.

- Како су госпојице у Добрину на овој зими - довикнуо је - је л' се оне сад санкају по овоме снегу?

- Не знам - насмејао се Дамјан - нисам већ одавно ишао у град. Ја сам дошао да се видим са Хеком, а Ђура ми каже да није више на салашу.

- Ми смо сада овде, само Ђура, његова Роза, ја и Катика. - Окренуо се брзо око себе да види да га неко из оближњих зграда не чује. - Да је видиш само! Истина је да није госпојица, али има шта да се види. - Дођи 'вамо да се мало угрејеш па ћу ти и њу показати. Она је дошла 'вамо да ради на салашу, још јесенас. - Говорио је брзо, пригушеним гласом, док је Дамјан улазио кроз врата. - Хер Лајполд се шали са мном, па каже: „Ево, довео сам ти девојку да се жениш!”

Дамјана је запахнуо познати, топли мирис коњске штале. Чиста и уредна штала са свежом, сувом сламом по поду била је одвојена дугим, уским пролазом, са чије су обе стране стајали коњи одвојени једни од других онијим, дрвеним оградама. Већином су били мркови и риђе. Неки су мирно жвакали сено опуштених глава, док су други узбуђено фрктали раширеним ноздрвама, стресали дуге сјајне вратове, забацујући густе, бујне гриве и нестрпљиво копали снажним предњим ногама. Фриц је наслонио виле на зид поред врата, дохватио чешагију и почео да тимари једног повисоког мркова.

- Ако можеш да мало почакаш - казао је - одвешћу те тамо код крава, тамо је Катика у ово време, па ћеш је видети.

Дамјан је посматрао неко време како пажљиво прелази чешагијом преко коњске длаке.

- Зар ти то не досади - казао је наједном - не досади да радиш цео живот из дана у дан за другог, за богатог газду који седи у великој кући и ужива живот, а ти се мучиш и никад ништа немаш?

Фриц је застао са радом и наслонио се раменом на мркова.

- Шта причаш? - казао је бришући рукавом зној са чела - ја се не мучим, а ни хер Лајполд не седи код куће и ужива. Он више ради него ја. Да видиш кад до'вати ону велику лопату или виле, па кад замане... - насмејао се и наставио да превлачи чешагијом по коњу.

И онда, можда тај Фрицов одговор или разочарање што је превалио толики пут узалуд и није нашао Хека, на кога је много рачунао, или ко зна шта га је заголицало, тек Дамјан, који је толико пазио и није хтео никад ништа да рескира, одлучио се да објасни овом наивном Шваби о чему се ради. Причао му је о класној борби, о буржоазији, о експлоатацији радничке класе, о пролетерима целог света, како треба, без обзира на народност, расу и религију, да се сви уједине и заједнички дигну револуцију. Онда му је говорио о братству и јединству радничке класе, било то у Немачкој, Југославији или у Русији, или у било којој другој земљи. И на крају, на крају је казао Фрицу како се већ врше припреме да се подигне устанак против Хитлера и овде у самом Добрину и Ратареву и другим оближњим селима, тако да у ствари у исто време почне светска револуција. Казао је Фрицу да би и он требало да се придружи...

Слуга је цело то време тимарио коње и гледао га некако збуњено. Очигледно није знао шта да каже.

Приметио је, кад се опраштао, да се Фриц није као обично смејао, а није више спомињао ни Катику. „Мало сам га раздрмао”, мислио је, „имаће сада о чему да размишља”.

Кад је пришао Ратареву већ се смркавало, а и неки ледени ветар почео да га засипа ситним, оштрим пахуљицама, које су му непријатно боцкале лице и заслепљивале очи. Откако је почела зима у колиби је провео само два-три дана. Најчешће је спавао по шталама. Јутрос је заборавио да утврди у чијој ће штали спавати, па би најбоље било да сад настави до колибе како не би никог узнемиравао. Погледао је око себе: до колибе је било још најмање сат хода, а до куће његових родитеља било је свега неколико минута. Одлучио је да ноћ проведе у своме чистом, топлом кревету, први пут после скоро месеца дана.

Родитељи су му се обрадовали, а нарочито мајка.

Сирота његова мајка! Видео је, још увек јасно, онај очајнички израз на њеном набраном лицу кад га је својим слабач-

ким рукама покушавала да отме од високог фолксдојчера плаве, скоро беле косе, који му је стављао лисице на руке. Упали су у кућу тек што су први петли најавили долазак новог дана. Стари Шаров је залајао, а комшијски пси му се придружили у бесомучном лавезу и завијању. Ускоро је цело село забрујало у неком стравичном, непрекидном урлику. Чим су га извели из куће, онај плави фолксдојчер га је неколико пута добро лупио песницом у ребра. „Комуниста!” казао је неким пригушеним гласом, пуним мржње. „Хоћеш да дигнеш револуција?!” Држали су га два дана у једној собици у подруму општинске зграде са два стражара на вратима. Дали су му само воде да пије.

СОБА ПУНА КЊИГА

Следећег дана, после Слободановог разговора са браћом Марић и Драганом Марковићем и његове посете кума Мари, време се нагло променило и снег је почео полако да се топи. Није се већ две недеље видео са Тошом, па је, после свега што је преживео претходног дана, одлучио да наврати код њега и са њим поразговара.

Тоша га је, као и обично, примио са неком нарочитом, њему својственом срдечношћу. О тој срдчности је Слободан често размишљао. Има људи, мислио је, који се труде да на нас оставе добар утисак и зато се претварају да су срдчни и пријатни, све док их мало боље не упознамо, а кад са њима проведемо више времена, увидимо како је њихово понашање површинско и вештачко и како су они само „празна звона која звече”. Међутим, постоји и тип људи који су изгледа рођени са неким нарочитим друштвеним талентом. Кад разговарамо са њима они нам поклоне пуну пажњу, приме озбиљно све што им кажемо, чак ако се и истрчимо и испричамо какву будалаштину, што је изгледа својствено нарочито млађој генерацији, они нам се не насмеју, него нас саслушају са пуно разумевања. Такви људи никада и не хвале сами себе нити се ичим размећу, док су у исто време увек спремни да запазе туђе особине и да на њих скрену пажњу другима.

- Само уђи - говорио му је Тоша са врата - не брине ако унесеш и мало снега на ципелама. Снег је још увек чист, а моја мајка није код куће - додао је са осмехом - па немаш шта да се плашиш! Мислио сам да свратим код тебе ових дана - казао је кад су се сместили у малој соби претрпаној књигама. - Имам вести из Србије.

- А ја имам из Добрина - казао је Слободан док је посматрао две књиге на сточићу поред софе. Једна је била Макијавелијева *Вештина владања*, а од друге је видео само наслов: *Психологија маса*. - Видим да пратиш најновија збивања са највећом пажњом - насмејао се показујући на књиге.

- Да - насмејао се и Тоша - Лењин је имао доброг учитеља, а његови следбеници имају још бољег. Ови наши комунисти су добро научили своје лекције, а и догађаји им све више иду на

руку. Сад су они испали борци за слободу... Не знам да ли си чуо да је Жара Аврамовић прешао у Србију?

- Нисам - обрадовао се Слободан. - Драго ми је да је најзад успео.

- Жара је у Шапцу. Јавио се у Недићеву војску и сада је у Деветом одреду српских добровољаца са Милошем Мркшићем, Добриловићем и осталим друговима из Добрина. Има их осморица из наше групе. Жара нас је све поздравио, а нарочито тебе. Каже да је сада на тебе ред. Милош нам такође свима шаље поздраве.

Од Добриловића сам добио писамце. Каже ми да је народ, у оним најтежим данима кад су Немци жарили и палили по Мачви и убијали сто Срба за једног немачког војника, а хиљаде избеглица стизале свакодневно за Србију, био сто посто за Недића и да су га назвали „Српска мајка”. Међутим, сада када се Србија смирила и настала релативна сигурност за просечног човека, иако још увек има пуну подршку у народу, почели су да га неки критикују што „иде са Немцима”. Пише да му је његов рођак из Шапца пребацио што „носи униформу под окупацијом”. Питао га је: „Шта ће будући историчар да каже за тебе и твоје другове?” - Тоша се подигао са столице и из ладнице црног писаћег стола извадио мали бели коверат. Сео је опет на столицу, извукао писмо из коверта, развио га и почео наглас да чита: „... а ја сам му одговорио: шта се то мене тиче шта ће историчари да пишу; ја имам данас преча посла него о томе да мислим. Можда сам већ помогао Недићу да спасе будућег оца, деду или прадеду том твојем будућем историчару. То је то што је најважније...”. - Савио је полако писмо и вратио га у коверат. Поново је сео на столицу.

- Има их осам из Добрина - казао је Слободан. - Зар је то све, од нас преко две стотине?!

- Тако је - казао је Тоша и скренуо поглед.

Слободану се учинило да се Тошин поглед зауставио на једној књижици у светлоплавом, меком повезу која је лежала на полици за књиге, преко неке друге много дебље у тамним, кожним корицама. Напрегнуо се да прочита наслов. Најзад је успео: *Јеванђеље по Јовану*. У свести су му пролетеле мајчинне речи кад је њему и Вери причала о оној препири њиховог оца са Тошиним оцем, који је тада веровао у Толстојево тумачење хришћанства, о „непротивљењу злу”. Одмах затим се сетио како је Тоша, популарни вођа националне омладине у Добрину, одбио да постане десетар у Гороњиној чети. „Ја хоћу да будем обичан борац” казао је том приликом. Да ли је све то имало неке везе или се њему само тако чинило?

- Србија се најзад смирила - додао је Тоша, и даље гледајући у Свето писмо. - Добровољци су успели да спасу преко

хиљаду Крагујевчана од стрељања. Недићеви и Дражини одреди су истерали комунисте из Србије. Многи младићи, који су били мобилисани од комуниста, предали су се добровољно српским националним одредима. Већина њих је пуштена кућама, док су неки пришли Недићевим и Дражиним јединицама. Колико ће мир да потраје у Србији? До пролећа или и после пролећа? Ипак верујем да се комунисти бар за сада неће враћати у Србију. То би било за њих самоубиство. У народу не би имали никакве подршке после оних покоља које су изазвали, а герила не може да постоји без помоћи сељака. Чуо сам да су партизани ухватили ужичког проту Милана Пашића у Мачкату, где се склонио, везали га за браду и воловским колима вукли од Мачката до Ужица. Успут су га тукли, и на крају га убили... Немци су после заузимања Ужица добошем тражили три стотине сељака, „хајкача”, који ће са секирама и срповима тражити преостале партизане. Говори се да их се јавило преко три хиљаде. Старије људе су вратили, а млађе пребацили камионима према Бајиној Башти. Верујем да ће се комунисти после лекције коју су научили у Србији концентрисати на Босну и Херцеговину и друге крајеве изван Недићеве Србије и да ће поново ојачати захваљујући усташким злочинима над незаштићеним српским светом. Они ће сада постати не само „ослободиоци” него и „заштитници народа”... Иначе, у Србији је несташица хране и огрева, као и овде. Нарочито је тешко по градовима. Сељацима је ипак, бар што се тиче хране и огрева, много лакше... Сад ми кажи шта је ново код тебе.

Слободан му је испричао како је видео Дамјана Исајловића у лисицама, и о својој посети Стеви Марићу. Пренео му је разговор који је имао са Стевом Марићем, Бранком, и Драганом Марковићем, а и о својој понуди да скупља прилоге за Дамјаново ослобођење.

- То за скупљање прилога - казао је Тоша вртећи главом - то ти не бих препоручио. Могло би бити опасно и за тебе и за оне који би дали прилог. Ти и ја не знамо под каквим условима и због чега су Немци ухапсили Дамјана. И мени га је жао и ја бих желео, кад бих могао, да му на неки начин помогнем, као човеку. Са Жаром је било једноставније. Њега си познавао много боље него Дамјана, а знао си још и кроз шта је све прошао. У исто време, ниси се ни излагао великој опасности; само си јавио његовом оцу и дао му добар савет. Дао си добар савет и Бранку и Драгану Марковићу, па нека они сами сада одлуче како да ваде кестење из ватре, ако је то уопште могуће.

- Знаш - казао је замишљено Слободан - и ја сам тако некако размишљао, али ми га је, јадника жао. Знаш да је добар младић и уверен сам да је пришао комунистима из идеализма и са најчистијим побудама.

- Слажем се са тобом - казао је Тоша - само, њихов идеализам води човека низбрдо, учи га мржњи према непријатељу, буржујској класи; разарању постојећег капиталистичког друштва и њихових установа, пре свега цркве, и непоштовању туђих осећања и светиња. Знаш оно њихово: „Ако ниси са нама, ти си против нас” и зато тешко тиби! Ми смо људи ионако слаби и пуни порока, па нам не треба много да се острвимо и постанемо животиње; само да нас неко за кога мислимо да је паметнији од нас, подстакне, и мало нас погура. Знаш какве смо понекад имали тешкоће са нашим друговима и поред њиховог веровања у хришћанске вредности... и у хришћанску љубав према ближњима. Ми смо идеалисти који хоћемо да изведемо духовну ренесансу, да се изградимо и постанемо прави људи; држимо о томе предавања или слушамо друге кад говоре, читамо „добре књиге”, а у свакодневном животу не понашамо се онако како би требало да се понашамо. Знаш како и Димитрије Љотић стално наглашава у својим предавањима и чланцима да је најважније бити *човек* да смо му зато, овакви какви смо, највише и пришли, па смо и поред свега тога стално грешили... Кад се и ми једва некако одржавамо у својој жељи да будемо и останемо *људи*, не само према својим пријатељима него и непријатељима, можеш да замислиш њих како ће да изгледају у једној супротној перспективи... Они ће лако да се окрену и једни против других. Хомо хомини лупус. Сети се само ужасних „чистки” у Совјетском Савезу... Ти не знаш шта се са Дамјаном десило у последње време. Можда се и он, као и симпатични и популарни Бранко Марић, почео да мења па би за своје идеале „и свога рођеног брата убио”, како ти је то јуче његов рођени брат казао. Они су се одвојили од Бога, или се труде да се одвоје... Већ кад сам почео да наводим изреке, сећаш ли се оне народне „Чувај се оног ко се Бога не боји и људи не стиди”? А они се и не боје и не стиде. А са друге стране, и да се није променио, да је остао онај Дамјан каквог га ти знаш из школских клупа, ти не можеш више да му помогнеш.

Слободан је слушао Тошу оборене главе.

- Можда имаш право што се тиче Дамјана - казао је најзад, дижући главу. - Надам се да га они неће заборавити. - Интересантно је - казао је чвршћим гласом - да се човек мање сећа ствари које му не иду у прилог него оних које су у његову корист, па ма колико био поштен и добронамеран. Већ сам заборавио и на наше незгоде у Белим орловима. Заборавио сам на појединце који су хтели на разне начине да се наметну својом интелектуалном супериорношћу, смислом за организовање, или неком другом особином. Заборавио сам на ривалство и нетрпељивост једних према другима неколицине наших другова, а сећам се само оних најлепших тренутака кад смо се састаја-

ли, ишли на излете, певали наше лепе, борбене песме, помагали једни друге на литерарним састанцима за време препирки са комунистима... Ми смо као целина грешили што смо се стално упоређивали са комунистима, па смо увек испадали чистији и бољи него што у ствари јесмо... Ипак, иако и сада падам у ту исту грешку - насмејао се Слободан слежући раменима - ипак, ми смо се бар трудили да се морално уздигнемо и да се колико-толико приближимо хришћанским идеалима, док су се они васпитавали у безбожном, материјалистичком духу, оном њиховом „све је дозвољено“; у слободној љубави, непоштовању светиња, и тако даље, и тако даље. Њихов став одводи од хришћанских принципа ка паганским културама у којима је заиста био „човек човеку вук“; културама у којима је чак и ропство човека човеку било морално оправдано... Толико бих ваљда смео да кажем у нашу корист?!

- Немој сада опет да претераш у скромности! - насмејао се и Тоша. - Сигурно да би смео да кажеш и много више - затим се поново уозбиљио. - Ја могу да кажем за себе као и сваки други човек на овој земљи и као што је већ безброј пута речено: „Нисам тражио да будем рођен. Нисам изабрао место, време, ни средину у којој сам се нашао, а још мање својуштину“... и да подигнем руке од свега. Међутим, ја сматрам, кад се већ толико десило без мога знања, избора и воље, дај да бар својски видим где сам, ко сам и шта могу најбоље ја сам да урадим под овим приликама, са оним чиме располажем.

- Добро - прекинуо га је Слободан - ти то кажеш као неко ко је рођен као хришћанин, а као неко ко се определио за хришћанску филозофију, али зар то исто не би могли да кажу и они који су прихватили марксизам-лењинизам? А исто тако могу да мисле и они који су убеђени муслимани или будисти...

- Ти сада покрећеш филозофско питање - насмејао се опет Тоша - о коме си сигурно већ више пута размишљао. - Тоша се полако подигао са столице, прекрстио руке преко груди и раменом се наслонио на полицу са књигама. Гледао је негде преко Слободана као да се обраћа некоме у даљини. - То се питање намеће сваком човеку који размишља... и не само у нашој култури. То је древно питање: Где је истина? Ја могу и морам да размишљам из своје перспективе, која је заснована на хришћанској религији. Када ми као хришћани посматрамо остатке старих, изумрлих религија у музејима, по археолошким ископинама, неке још увек историјски очуване записима у камену, на папирусу, у класичном грчком или латинском језику, изгледа нам чудно да су се читаве генерације људи и жена исповедале, својим најдубљим мислима и осећањима, тим божанствима која су нама потпуно страна, туђа, понекад чак и смешна. Одмах затим морамо да погледамо и на данашње,

живе религије. Да ли ће се и оне једног дана угасити и нестати? Верујем да и припадници будизма, јудеизма и муслиманства имају одговор на то питање. За нас хришћане постоји само један одговор: једна је Истина, један Пут и један Живот. То је Исус Христос. Он је изузетан по Своме доласку међу нас, Своме животу с нама, дводневној смрти човека у њему и Васкрсењу трећег дана „по писању“, Бого-човека у вечност. „Смрт је побеђена смрћу“ и тиме је дат одговор на сва питања... А што се атеиста тиче, не верујем да су они потпуно рашчистили сами са собом кад кажу „нема Бога“. Не верујем атеистима, чак ни оним најборбенијим, нарочито нашим атеистима не верујем. Јер кад би заиста били уверени, потпуно уверени да је овај живот земаљски и почетак и крај и да нема никакве, ни најмање могућности да постоји Бог и живот вечни, они би лакше примили оне који верују. Не би им сметали. Овако, нису пречистили сами са собом и докле год има и једно људско биће које исповеда своју веру у Бога, они се неће смирити. А то значи; до последњег даха, или док се не обрете, изненада угледају светло, а и то се догађа. - Тоша је поново сео на столицу. - Мало пре сам почео да причам о себи као о јединки која се нашла ту у одређено време, на одређеном месту, без своје воље... Сада, кад знам где сам и ко сам и кад сам свестан своје слободне воље, могу да доносим и одлуке: колико ћу да се посветим себи и својим властитим интересима и колико ћу да се посветим себи и другима - заједници чији сам ја само један мали део. Знам да и комуниста може исто овако да размишља и да дође до сличног закључка. Верујем да многи од њих и пролазе кроз овај исти процес. Ми њих због њихове одлуке жалимо и покушавамо да разумемо, а хтели бисмо и да им помогнемо. Они према нама осећају мржњу, а и на памет им не пада да нас покушају да разумеју. Ми ћемо се у свакој прилици, кад год то буде могуће, за њих залагати, а ако они победе, неће имати ко да се за нас залаже...

- Постали смо два супротна пола - упао је Слободан - који се све више удаљавају један од другог.

- Да. Наше јучерашње колеге и пријатељи, чак и рођаци, постали су нам крвни непријатељи. Са њима, са огромном већином њих, моћи ћемо се поново зближити тек кад они једног дана увиде где су забасали. Они који преживе, прићи ће нама који смо преживели - поћутао је један тренутак. - Другим речима: не теби лично, ни мени, него идејама које нас двојица, са свима који мисле као и ми, носимо у себи и за које се данас боримо.

- Ти значи верујеш да ће се већина њих једног дана отргнути?! - казао је Слободан са неверицом у гласу.

- Да, верујем. Када увиде у шта су улетели. Само, тај дан

није близу. - Тоша је опет погледао преко Слободанове главе као да гледа негде у далеку будућност. - Нама, теби и мени, Слободане, Добриловићу, Милошу Мркшићу и Жари Аврамовићу неће прићи... али, то није важно, што казао Добриловић. Кад неко предвиди извештај догађаја или читав ток збивања, размишљајући разложно на основу датих чињеница, ретко ко му поклања неку нарочиту пажњу, ако је то у супротности са очекивањима већ усвојених мишљења већине. Кад се његово предвиђање обистини, ретко ко се после сети шта је тај човек или шта су ти људи некад говорили. Оно што се дешава сада, сматрају да је нешто најприродније што је могло да се деси... Прошлост, нарочито прошлост у којој смо погрешно предвидели будућност, брзо се заборавља.

Слободану се наједном учинило као да је Тоша заборавио да је он присутан у овој соби, иако се њему обраћао. Значење његових речи није потпуно разумео, али из неког разлога се није усудио да га пита шта он под тим подразумева. У исто време се сетио и разговора са Тошом и Симом Симићем прошлога лета у парку, кад им је Тоша мирно и сасвим озбиљно изјавио да ће у овом рату погинути.

У соби је наједном потпуно завладала тишина. Никакак, ни најмањи шум није допирао са улице. Слободан је могао да чује своје дисање. Погледао је Тошу. Погледи су им се срели и он је опет видео онај сјај у Тошиним очима као кад су јесенас, у овој соби, исто тако седели и Тоша говорио о „сигурној смрти“... Слободан се у томе тренутку сети како је Тоша умео да предвиди шта ће који комуниста на литерарном састанку казати поводом читања неког писменог састава и према томе би спремио одбрану или напад тако добро да је често изненађивао не само комунисте него и своје властите другове. Предвидео је првих дана окупације, скоро у детаље, односе између фолксдојчера и локалних Хрвата, развој догађаја у Србији, трагичне последице које ће настати због ране сарадње Драже и Тита, као и многа друга збивања у Југославији и у свету. Слободан је све то објашњавао јаком Тошином интуицијом, проциљивошћу оштроумног човека који је био начитан, добро обавештен, а одлично је и познавао људску природу. Међутим, сада му се учинило као да је Тоша почео прелазити преко неке линије разумског и логичног, и као да је заиста *гледао* у будућност, и да он, Слободан, није довољно јак да прими и поднесе оно што ће му Тоша рећи, само ако га упита за објашњење...

- Ја верујем да будућност припада словенским народима - наједном је казао Тоша својим старим, чврстим гласом - а посебно верујем у будућност српског народа, на дуже стазе. У будућност Словена сам веровао - додао је са осмехом - и пре

него што сам прочитао *Пронаст Запада*, Освалда Шпенглера. Нашим унуцима и праунуцима, ако не и синовима, биће лакше него нашој генерацији... Како је твоја Анђелка? - насмејао се изненада. - Нисам је видео још од оног дана кад си нас упознао на излазу из парка. Шта је било? Надам се да нисте раскинули.

- О, не - тргао се Слободан као из неког сна - ми се још увек виђамо, само врло ретко. Њени рођаци код којих живи у Добрину за време школске године држе је строго, тако да се виђамо само два-три пута месечно... а откуд то да се наједном Анђелке сетиш? - насмејао се и Слободан. - Ми говоримо о животу и смрти а ти ме питаш за Анђелку...

- Сетио сам се твоје девојке кад смо почели да причамо о будућим генерацијама, о синовима и унуцима.

- Ми нисмо тако далеко отишли да би правили планове за венчање, а још не знамо ни шта ће нам рат донети.

- Знаш како наши сеоски домаћини жене синове пре него их „пошаљу на војску“, надајући се да ће им снаја родити унуче да замени сина, за сваки случај.

- Понекад мислим да не бих ништа друго ни желео него да сам се родио у сељачкој кући - казао је Слободан пошто је дохватио са сточића Макијавелијеву књигу и почео да је прелистава. - Знам да је сељачки живот тежак, али је много једноставнији. Верујем да би ми живот био срећнији да нисам никад чуо за Макијавелија, а нарочито за Маркса и Енгелса.

- У том случају не би никада чуо ни за твог Фјодора Достојевског.

- Не верујем да би ми Достојевски недостајао, јер бих као сељак био ближе Богу и његовим тајнама. Не бих сам себи ни постављао сва могућа и немогућа питања и сумњао у све и свакога.

- Сад шта је, ту је - казао је Тоша. - Сељак може да постане господин, а господин не може никада да постане сељак. - Застао је за један тренутак као да се колебао да ли да настави. Тоша је био старији од Слободана четири године, а старији младићи се ретко исповедају млађима. Нарочито се то не би очекивало од Тоше, који је као вођа добринске омладине био увек спреман да слуша туђе исповести и да се уноси у проблеме других људи. - Ја сам се неко време - наставио је тишим гласом - носио озбиљно мишљу да се оженим девојком са села. Ти си је видео када смо се шетали корзом. Приметио сам твој радознали поглед, а исто тако и упитне погледе осталих наших другова. Као што си видео, Вишња је лепушкаста и стидљива девојчица. И само њено име - насмејао се Тоша - како лепо звучи: дочарава сеоску идилу зелених воћњака са гранама које се повијају под руменим, слатким и

укусним плодовима, док се из даљине шири пријатан мирис покошеног сена.

- Сећам је се врло добро - насмешио се и Слободан. - Заиста је лепо изгледала. Кад сам касније питао Симу Симића шта је било између вас двоје, није ни он знао.

- Вишња је из газдинске куће, има седамнаест година и једино је дете богатог сељака из Вогња. Њен отац има преко седамдесет хектара обрадиве, првокласне сремске земље. То је, као што знаш, читаво богатство. Он је протурио вест како хоће да уда ћерку „за господина”. Даће јој у мираз двадесет пет хектара земље, а остало ће добити после његове смрти. Није ме то богатство привукло Вишњи... иако не би било на одмет - насмејао се Тоша. - Ја сам већ одавно о томе размишљао, нарочито после почетка рата, а једном сам то споменуо и Сими Симићу, још пре него што сам знао да она постоји. - Наместио се удобније на столицу и наставио да говори као о пријатној успомени на догађај који му се десио у давној прошлости.

- Са Вишњом сам се упознао сасвим случајно. Свратио сам код нашег друга Миљка Докмановића, јер је он у то време добијао вести из Србије преко пријатеља свога оца, који је живео у Шапцу, а често прелазио у Срем. У кући је била само Миљкова сестра Соња, ученица седмог разреда. Ти је сигурно знаш. Тога дана им је стигла у госте даљна рођака Вишња Дударев, с тим да први пут у животу проведе неколико дана у вароши. Вишња ми се, онако лепушкаста и снебивљива одмах свидела. Кад сам јој пружио руку да се упознамо, она се сва зацрвенела, а прсти, некако се измакла па сам само дохватио прсте, који су нервозно заиграли. Соња ме је понудила да седнем. После ми је казала да је по моме изгледу приметила како ми се њена рођака одмах свидела. Кад сам чуо да је из сељачке куће, помислио сам: сада или никада... бар да покушам. И покушао сам! Остао сам цело то поподне са њом и Соњом. Вишња је мало причала, али је врло пажљиво слушала. Соња је весела девојка са пуно смисла за хумор, тако да нам је време врло брзо пролазило. Кад сам се опраштао, питао сам Вишњу да ли би хтела да се вечерас после вечере прошета са мном на корзу. Она ме је уплашено погледала и онда се окренула својој рођаци. Соња јој је климнула потврдно главом и она је пристала. После сам сазнао од Соње да сам сироту девојчицу ужаснуо својим питањем. Вишња није знала шта значи реч корзо. Прво то вече једва сам из ње извукао неколико речи. Тек други дан, мало-помало, се ослободила и почела да ми прича о своме селу, о својој најбољој другарици, о срећним данима које је провела у основној школи. Отац је хтео да је пошаље у гимназију, али мајка није хтела ни да чује. И тако је остала на селу и као и остале девојке почела да

се спрема за удају. Везла је чаршаве, хеклала столњаке, извлачила ажуре за пешкире. Признала ми је да би радије читала неку лепу књигу, или цртала куће с дрвећем и цвећем, људе, коње, гуске и патке у своју школску писанку, али за тако нешто није више имала времена. Њена учитељица казала је да је она изузетно талентована. Тек сам трећи дан, кад сам се заиста за њу загрејао, сазнао да је из богате куће и да носи велики мираз. То ме је прво помело али кад сам мало дуже размишљао, ипак сам се смирио; помислио сам да је тако и боље. Ако ми роди сина - застао је за један тренутак, наслонио се лактом на наслон столице и чврсто стегао руком своју, снажну доњу вилицу - ако ми роди сина а ја погинем, подигнуће га у доброј и имућној сељачкој породици, а и она ће бити опскрбљена... вероватно ће се и преудати, али ће увек пазити добро на првенче... Знам да све то данас звучи помало чудно...

- Не, ни најмање! - пожурio се Слободан. Уплашио се да ће се Тоша предомислити и престати са својом причом. - Могу сасвим лепо да замислим...

- У сваком случају - наставио је Тоша - трећег дана су Докмановићи јавили њеним родитељима да се за њихову ћерку заинтересовао „господин”, студент права који ће једног дана постати адвокат, пет година старији од Вишње, „добар младић и из добре фамилије”. Четврти дан, кад сам свратио поподне да се видим са Вишњом, чекало ме је изненађење: њен отац и ујак су хтели да се са мном виде и поразговарају. Ту су били и Миљкови родитељи, Соња, и Миљкова баба и деда са очеве стране. Вишњин отац, велика и крупна људина, прво ме је добро одмерио од главе до пете, као да хоће да купи коња. Цело то поподне се није ниједном насмејао. Сели смо сви заједно за дугачки сто. Вишњин отац је седео преко пута мене са својим ујаком, неким старцем који ме је гледао све време. Соња и Вишња су нас послужиле сиром, шунком, кобасицама, свежим парадајзем и љутим паприкама. Вишњин отац је сипао свима вино из „балона”, велике зелене флаше оплетене прућем. „То је најбоље, из мог винограда у Фрушкој гори”, казao је кад је почео да сипа вино жуто као зејтин. „То ја чувам само за моје госте, родбину и пријатеље”. И заиста, то је било најбоље вино које сам икад пио. Ти би требало да о томе знаш више него ја. Сећам се да си ми причао како родитељи твога оца имају виноград на брду Солноку, на огранцима Фрушке горе.

Слободан је само климнуо главом. Није хтео ништа да каже, јер се плашио да би Тоша могао променити тему...

- Наједном - наставио је Тоша - кад смо мало презалогали и попили по чашу вина, Вишњин отац ме је погледао пра-

во у очи, а седео је преко пута мене, као што већ рекох, и обратио ми се својом гласином:

- А ти, Тодоре - казао је - чуо сам да си бацио око на моју ћерку.

Можеш да замислиш како ми је било... Кад је он проговорио, сви су заћутали и загледали се у мене, а нарочито онај његов ујак. Знао сам да са нашим сељацима нема шале, али овако нешто ипак нисам очекивао. Вишња је стајала при крају стола оборене главе, црвена као рак.

- Да - казао сам - ваша ћерка је врло симпатична, лепа и паметна девојка.

- Каже ми Вишња - наставио је он - да сте три дана шетали по Добрину. То је доста да се момак и девојка упознају. - Дохватио је својим ручурдама ону велику флашу и насуо нам још по једну чашу фрушкогорског вина. - У моје доба - казао је - кад сам се ја замомчио и то би било превише. Моја Дара је била из другог села и ја сам је само једаред видио пре венчања.

- Ми у вароши - казао сам ја - ми то мало продужимо, да се млади људи боље упознају док не виде јесу ли или нису једно за друго.

- А знаш ли ти - казао је његов ујак док је надланицом брисао вино са својих густих, белих бркова - а знаш ли ти из какве је вамилије и да је њен отац Станко Дударев, најбољи газда у Вогњу?

- Знам - казао сам. - То сам тек јуче чуо, иако сам се са Вишњом упознао још пре четири дана.

- А јеси ли, синко, чуо да је она велика миражцика и да ће мужу донети двадесет пет 'ектара вогањске земље од које боље нема у целој Срему и да ће јој њен тајко преписати још двапут толико?

- Јесам, и то сам јуче чуо.

- А кажеш да ти је девојка запала за око?

- Да - казао сам.

- А какве ти, Тодоре, имаш школе? - питао је Станко Дударев.

- Завршио сам осам разреда гимназије са врло добрим успехом - да се мало похвалим, помислио сам. - Имам и две године права. Треба ми још две, чим се овај рат заврши, па да постанем и адвокат.

- А и његов, Тодоров отац - сада се умешао и Миљков деда, висок, сув старац; као да је на мојој страни - његов отац је био школован човек, општински бележник са гимназијом, и јако добар човек. И нема Тодор у целој својој вамилији ни са једне ни са друге стране, ни пијанице, ни убојице. Ја сам му и покојног деду знао и све његове. Све су то били ваљани и рад-

ни људи.

- Кажу да ти је отац умро млад - опет ће ујак Станка Дударевог - а од какве је боље он преминуо?

Испричао сам им како је мој покојни отац био вешт са пером и књигом, а невешт са алаткама и како је једном наместио мердевине уз кућу да дохвати неку грану која се сломила од ветра и спустила на кров, па се омакао и пао на стазу, поплочану циглама, угрувао се и после кратког времена умро. Онда је Вишњин отац хтео да зна где ћу да живим са женом кад завршим школу, колико ћу отприлике да зарађујем месечно, и томе слично.

Седим ја међу њима и не могу да верујем да се то мени заиста дешава. Чинило ми се да сањам како сам се нашао на неком суђењу: Станко Дударев је судија који хоће да пронађе истину и на основу саслушања донесе судбоносну одлуку, од које ће зависити цела моја будућност. Његов ујак, бркати чича, који ми се помало непријатељски обраћао и цело време ме оштро посматрао, као да је вршио дужност државног тужиоца. Миљков деда, достојанствени и одмерени старац, био ми је бранилац, а остали: Миљко са својим родитељима, бабом и сестром, као да су били поротници. Станко Дударев је на њих сваки час погледао, да им ваљда види израз на лицима, а и ујак им се више пута обраћао. Вишња је била неутрални посматрач. Њен отац као да ју је игнорисао, није јој се ниједном обратио, чак је није ни погледао. Ја, наравно, ја сам био као неки оптуженик који је морао да се на овом саслушању представи у најлепшим бојама, да би се удостојио лепе, младе миражцике.

- Видим, Тодоре, да си паметан и поштен човек - казао је на крају мој судија - а умеш и разложно да говориш, што ће ти добро доћи једног дана кад постанеш адвокат. Опрости ако смо те увредили, али ми, сељаци, не знамо друкчије. Тако смо од старина, од наши' стари научили и примили. Ја имам то једно једино дете, а и да није једино, нећу да је дам за макар кога. Отхранили смо је њена мати и ја и подигли на част и поштење. Ти можеш да промислиш и посаветујеш се са својом родбином, па ако одлучиш, пошаљи просце на Малу Госпојину, а ми ћемо онда и сами добро да промислимо и питамо девојку шта она 'оће. Ако се одлучиш да не дођеш, нека ти је Богом просто. Нема увреде са наше стране. Ако дођеш, па ми и девојка пристанемо, можеш одма' на дан свадбе да се уселиш у моју кућу, ако то 'оћеш. Богу 'вала има доста соба. А ја ћу те после рата о моме трошку школовати... Ако те ми из неког разлога одбијемо, неће ни на тебе пасти срамота. Сваки је момак слободан да пита, а девојка из добре вамилије може само једнога да изабере.

Онда ми је још казао како од сада „по њиховом обичају”

не могу више да се виђам са девојком. Вишња иде са њима за Вогањ и неће ове године долазити натраг у Добрин.

Тоша се нагло подигао и отишао у другу собу, а после неколико тренутака се вратио са две пуне чаше ракије. Једну је дао Слободану, а другу је подигао високо изнад своје главе.

- Ово је стара, добра, сељачка дудињара. Ово је у здравље Вишње Дударев! - казао је са осмехом.

Испили су чашице и Слободан се мало загрцнуо. Знао је да је дудињара „мека” и врло „питка”, али не ова стара, Тошина.

- Та мала Вишња ми је памет помутила - наставио је Тоша. - Одлучио сам тога дана да је заиста запросим. Мислио сам да пошаљем Симу Симића са Миљковим дедом, који је свакако имао искуства у тим стварима. Већ сам замишљао како Вишња и ја са крунама на главама стојимо испред олтара, велику сеоску свадбу са искићеним колима, чутурицама ракије и гранчицама рузмарина на реверима. А после свега тога: прва брачна ноћ у неком вајату Дударевом, Вишња и ја сами у једној соби, одвојени од осталог света, рата и свих недаћа... Она је врло оштроумна и интелигентна девојка, радознала и жељна да што више научи. Мислио сам како ћу јој на један леп начин отворити „свет знања”, утицати на њу да научи варошке манире и тако постане „права госпођа” - насмејао се Тоша. - Могао сам да проведем цео рат на селу, у релативној сигурности - Тоша се поново уозбиљио - или... кад Вишња затрудни, да пређем у Србију... - погледао је опет негде преко Слободанове главе. - Мала Госпојина је била 21. септембра - наставио је одмах затим живље, као да хоће да се отргне од неке тешке мисли. Ставио је празне чашице на сточић и поново сео.

- Тих дана Мачва је била у пламену. Немци су хапсили по Београду, а српски добровољци тек почели да се формирају. Вести о страдању Срба у Босни, Херцеговини, у Лици и Кордуну, о таласима нових избеглица у Србији, почеше поново да стижу. Тек недељу дана пре Мале Госпојине донео сам коначну одлуку: немам права да се играм са судбинама других људи. Не би било поштено чекати крај рата скривен у вајату, а не би било лепо оставити Вишњу саму, у другом стању а ја да се извучем... Послао сам јој опширно писмо и на најједноставнији начин објаснио моје садашње стање у овим ратним годинама. Казао сам јој - Тошин поглед је опет склизнуо негде преко Слободанове главе - да није рата, тражио бих је од оца, овако... - застао је за један тренутак - овако не би било лепо ни поштено да се оженим, а на пролеће да пређем у Србију и јавим се у Недићеву војску.

У соби је настала тишина. Напољу се нагло почело да смркава. Тоша је устао и упалио електрично осветљење. Сло-

бодан је овог пута могао први пут да види у пуној светлости ову собу, натрпану књигама и старинским намештајем. Учинило му се да овде има много више књига него што је он мислио. Било их је чак и на поду, наређане једна на другу у углу поред полице са књигама. А на полици, између књига, сада је први пут видео урамљену фотографију младог човека са полуцилиндром на глави и густим, уздигнутим брковима. Био је снажно грађен, ведрог погледа, високог чела и јаке, четвртасте свеже избријане браде. Није било сумње: сличност је очигледна; то је могао бити само Тошин покојни отац.

- Вишња ми је после неколико недеља поручила по Соњи - наставио је Тоша - да је њу моје писмо много ражалостило и само ако ја хоћу, она ће ме чекати, па ма колико година рат трајао. Казао сам Соњи да јој од речи до речи пренесе моју поруку: мислићу на њу докле год будем жив, али не вреди чекати. - Тоша се окренуо Слободану, погледао га право у очи и затим наставио чврстим гласом: - Тамо куда ја идем, мало ће се ко вратити.

- Зар баш тако?! - отело се Слободану. - Зар заиста мислиш да је ситуација тако озбиљна за оне који су отишли... и за нас... за нас који ћемо тек да одемо?

Тоша је само климнуо главом.

- Нарочито за мене - казао је са осмехом после мале паузе, али се одмах уозбиљио - а и за све остале - додао је тишим гласом.

Слободан се тешка срца опростио. Ухватила га је нека туга због Вишње; онда се опет сетио Дамјана Исајловића, како га она два фолксдојчера спроводе Железничком улицом. Сетио се и Светлане Исаков како стоји испред њега у црнини; лепа и бледа као мраморни кип, а из ока јој се котрља крупна, блистава суза. Међутим, нарочито му је било жао Тоше.

„Тај човек”, мислио је док је пролазио улицама Добриница на којима се снег, што се преко дана почео топити, најједном поново смрзнуо, „заиста има предосећање неке зле коби. Изгледа, он је озбиљно уверен да ће му се нешто десити... да ће страдати”. Знао је да би то било сујеверје, нека бесмислица која се Тоши увртела у главу, и то њему, најразложнијем, а вероватно и најпаметнијем човеку кога је икад досад срео. То му је све више сметало и потајно га узнемиравало. Ко зна, мислио је, каквих још има сфера у нама и око нас у које још нисмо завирили... Изненадила га је и Тошина изјава Вишњи: „На пролеће ћу да пређем у Србију и да се јавим у Недићеву војску”. Он није никад до сада спомињао да ће прећи Саву. Значи, ипак се на то спрема... али, спрема се као на неку жртву... Негде је прочитао, више пута је прочитао, како је тешко упознати људску природу. „Не само да је тешко”, помислио је, „него је још

теже предвидети како ће се та и таква природа у извесним приликама и под извесним околностима опходити и како ће реаговати... нарочито неко ко је у исто време паметан... и компликован - као Тоша”.

БОЖИЋ

Божич је те 1942. године прошао мирно, први пут у Слободановом сећању без пуцњава на Бадње вече, и без прасета на први дан Божића. Ипак, некако су набавили два килограма свињетине за печеницу. Било је довољно меса и за сарму. Божићни колач, окићен минијатурним књигама од теста, бурићима за вино и небеским птицама, стајао је у свој својој мрко-руменкастој лепоти на сред столу, у великом послужавнику, а око њега су били поређани ораси и покоји златно-жути струк сламе. На врху колача, у средини, на једном квадратићу од теста видела су се слова ИС ХС НИ КА - Исус Христос побеђује - утиснута старим, дрвеним печатом који је служио породици већ неколико генерација. Поред слова био је утакнут струк сувог босилка, повезан свиленом, српском тробојком.

На Бадње вече, Слободан је, као једини мушкарац у кући, унео мало сламе, поздравио мајку и Веру са „Христос се Роди!” и затим, пошто је распоредио сламу по свим собама, прекрстио је трпезарију, као што је то некад његов отац чинио, са четири ораха.

- Срећан вам Божић! - казао је пре него што су прочитали Оченаш, отпевали „Рождество” и сели да једу посну вечеру.

- Срећан Божић свима Србима, ма где били! - казала је њихова мајка, бришући сузе, које су наједном потекле из њених, увек благих очију.

За време вечере причали су о прошлим Божићима „док је покојни тата био жив”. Сећали су се како се на Бадњи дан поподне цео Добрин скупљао на тргу око огромног бадњака, украшеног тробојкама, и великог казана који је стајао уздигнут на гвозденим ногама изнад зажарених цепаница, у којем је војска кувала „медљаницу” за грађане. Сећали су се и млађих официра и сеоских момака који су на ухрањеним и ватреним, окићеним коњима јахали од куће до куће, пијуцкали ракију из чутурица и појали Божићне песме и тропаре. На трг би касније стигла и војна музика и засвирала као прво „Краљево коло”. Младићи, девојке, старији људи и жене би заиграли полако, достојанствено око бадњака и казана са раки-

јом, онда би музичари прелазили на све бржа и бржа народна кола, и младићи, загрејани куваном ракијом и вртоглавим играма, почели би да гласно и весело подвикују. И поред изобилија у пићу, свирци и игри, градом је владала свечана, празнична атмосфера. Предвече, кад су се разилазили кућама на вечеру, видели би ту и тамо још понеког „мртвог-пијаног” момка у мраку како се, обасјан црвеном ватром од цепаница, клати на своме окићеном коњу као да ће сваког тренутка склизнути са седла. „Коњ зна да му је газда пијан”, говорили су сељаци, „он носи свога јахача тако да овај не може да падне”. Тврдили су да се још никада није десило да пијани јахач падне са коња и да коњ, иако отпуштених узда, увек нађе „своју кућу”.

На први дан Божића Слободан и Вера су отишли у цркву. Црква је била препуна народа, као и пре рата. Ту у цркви, изгледало је као да је све било нормално, као да никад није ни било рата и окупације. Ко зна колико је оваквих српских православних цркава и манастира порушено и опустело, мислио је. Кажу, преко три стотине. Неке од њих су спаљене заједно са људима, женама и децом у њима... Свештеник, стари прота седе, дуге браде, одржао је после Јеванђеља подужу проповед поводом рођења „Спаса нашега, Исуса Христа”, пажљиво бираним речима пуним вере у будућност. Како свака реч утехе и наде има данас, у овом несигурном и неизвесном добу, неко дубоко значење, размишљао је Слободан док је слушао старачки, али још увек чврсти протин глас. Сећао се како је у прошлости једва чекао да се проповед заврши, хватајући само, ту и тамо, смисао изговорених реченица. Први пут му се учинило да је наједном отпочео да заиста схвата оно што је тако добро из прочитаних књига знао: значење веровања у патњи и појављивање „светлости у тами”... Обазрео се око себе. Изгледало му је да ови људи и жене, многе је од њих познавао лично а неке само из виђења, осећају у овим тренуцима то исто што је и он осећао. Пријао му је мирис тамјана помешан са мирисом истопљеног воска од жутих и белих свећа које су трепериле са великог полијелеја на сред цркве, и свећњака са једне и друге стране двери, испред олтара. Познати ликови Мајке Божје и Исуса Христа као да су се осмехивали на њега са иконостаса, неким нарочитим, умирујућим осмесима. Осећао је да му се враћа вера у себе и у будућност, која се пољубила првих послератних месеци... „Данас ћу морати да разговарам са Вером”, помислио је, „морам да јој се поверим, иако неће бити лако”.

Служба Божја, која му се увек раније чинила предугачка, као да се наједном пре времена завршила. Почео је да певуши: „Буди имја Господње благословено...” заједно са добро изве-

жбаним, мешовитим хором који је певао снажно и складно са високог балкона. „Боже”, шапнуо је у себи, „сети се српског народа!”

Изашао је из цркве међу последњима. Слутио је да му је ово, можда, последња Божићна литургија у његовом родном граду.

У порти га је чекао Стева Марић.

- Видео сам те у цркви, али сам већ мислио да сам те изгубио - узвикнуо је Стева весело, пружајући му руку и честитајући му Божић. - Имам нешто за тебе - казао је тихим гласом тако да га други, окупљени око њих у групицама, не чују. Извадио је из унутрашњег џепа писамце. - Од Анђелке - казао је са осмехом. - Дала га је мојој сестри још пре три дана. Жао ми је што ти га нисам могао раније дати.

Слободан му се захвалио смешкајући се задовољно, и ставио писмо у џеп. „Шта би то могла Анђелка да ми пише?!” помислио је.

- Није било ниједног комунисте данас у цркви - казао је Стева. - Баш сам добро гледао. Није дошао ни мој Бранко, иако га је мама молила да иде, и никако није могла да разуме како то да и на Божић неће да иде у цркву. Мама мисли да је он лењ. Кад би само знала!...

- Да ли су Драган Марковић и Бранко покушали да помогну Дамјану Исајловићу? - Слободан није могао да дочека са питањем.

- Нема ништа од свега тога - одмахнуо је Стева главом. - Бранко ми је казао како њих двојица сматрају да си ти исувише наиван кад на тако нешто и помишљаш. - Окренуо се око себе да види има ли кога у близини. - Они су задовољни да није нико ухапшен у Добрину, а ни у Дамјановом селу - скоро је шапутао - то сам сасвим случајно сазнао. Немају више ни у мене поверења откако сам, сад скоро, казао Драгану да и не помишљам да им приђем, него хоћу да останем неутралан за време целог рата. Верују да ће се Дамјан добро држати и да неће никога издати... - Стева се још једном окренуо око себе. - Као што знаш, Слободане, ја због Бранка не могу да се јавим у Недићеву војску. О томе сам много размишљао и хоћу да ти то данас кажем, јер ко зна када ћемо се опет видети. - Стева је говорио брзо као да се плаши како неће имати довољно времена да искаже све што му је на уму. Зацрвенео се у лицу и његове бледе, иначе једва видљиве пеге су се појачале, а светло-кестењасте очи се зажариле. Он је био миран и прибран младић, са мирноћом коју обично поседују спортисти и Слободан је био изненађен његовом изненадном жустрином. - У Србију је отишло врло мало наших Белих орлова. Седам или осам, ако се не варам, а отићи ће вас још неколико. Биће вас, све за-

једно, можда десет од две стотине. Да ли си кадгод мислио шта ће бити са нама осталима, нас око сто деведесет?!... - За-стао је за тренутак и значајно погледао у Слободаново лице. - Не знаш. Јел' тако? Та ме је мисао синоћ најједном лупила по глави и то баш док смо певали „Рождество” а ја посматрао Бранка како усиљено пева са нама, само да не би маму расту-жио... Ако комунисти победе, остаће нас, антикомунистички, просрпски и прословенски изграђених омладинаца, већином гимназијалаца и студената, на хиљаде и хиљаде широм целе Југославије. Истина - казао је. - О томе нисам размишљао. Исто-рија је динамична, а није статична... то сам скоро негде прочитао - казао је као да се извињава. - Потпуно си у праву: у Ср-бију је прешла наша претходница, која је спремна да жртвује своје животе за биолошко спасење српског народа... а можда и више од својих живота... Они који остају, помоћи ће осталим национално одгојеним Србима, значи, бар за сада већини Ср-ба и Српкиња, да прођу кроз предстојећу духовну кризу и да очувају светосавски и косовски дух у нашем народу. Наравно да многи нису никад ни чули за „Збор”, а и многи од оних ко-ји су чули, имају потпуно погрешну слику, јер се никад нису потрудили да пронађу шта је суштина наше борбе. Уосталом то није ни важно. Љотић је често понављао да нама није циљ да дођемо на власт, него духовни препород. Слажем се с то-бом: они који остану... - сем - казао је тишим гласом - ако то све није превише оптимистички...

Стевино одушевљење је почело да прелази и на Слободана. - Имаш право - казао је. - О томе нисам размишљао. Исто-рија је динамична, а није статична... то сам скоро негде прочитао - казао је као да се извињава. - Потпуно си у праву: у Ср-бију је прешла наша претходница, која је спремна да жртвује своје животе за биолошко спасење српског народа... а можда и више од својих живота... Они који остају, помоћи ће осталим национално одгојеним Србима, значи, бар за сада већини Ср-ба и Српкиња, да прођу кроз предстојећу духовну кризу и да очувају светосавски и косовски дух у нашем народу. Наравно да многи нису никад ни чули за „Збор”, а и многи од оних ко-ји су чули, имају потпуно погрешну слику, јер се никад нису потрудили да пронађу шта је суштина наше борбе. Уосталом то није ни важно. Љотић је често понављао да нама није циљ да дођемо на власт, него духовни препород. Слажем се с то-бом: они који остану... - сем - казао је тишим гласом - ако то све није превише оптимистички...

- Није. - Казао је Стева одлучно, провлачећи прсте кроз своју риђу косу. И по највећој хладноћи, ишао је гологлав. - Ми ћемо, ако ништа друго, допринети колико-толико тој тво-јој историјској динамици.

- Тоша чак сматра да ће се велики број, ако не и већина ко-муниста, једнога дана разочарати и да ће се вратити историј-ском путу, или како то он каже, нама.

- То је сада - осмехнуо се Стева - Превише оптимистички, иако долази од самог Тоше. Не могу да замислим Боку Геор-гијевића и Драгана Марковића да се најједном мењају...

- Лакше би ти било да замислиш оног Бобана о коме си ми причао, или твога Бранка, а ја верујем да би се и Дамјан Исај-ловић могао променити... а није искључено чак и Бока и Дра-

ган Марковић... под извесним околностима јер како су они и постали комунисти? Пришао им је неки „старији друг” пре неколико година и мало-помало им „отворио очи”, „упутио их на прави пут”. Да је са њима место тог „друга” прво разгова-рао Тоша, уверен сам да би и један и други пришли Белим ор-ловима. Кад увиде једног дана за шта су се у ствари борили и како су упропастили свој народ, они ће се вратити... - Слобо-дан се сетио Жаре Аврамовића, његовог колебања, приласка комунистима и најзад бежања од њих. Иако је сада Жара био на сигурном месту у Србији, а он имао пуно поверење у Сте-ву, одлучио је ипак, да Жару не помиње.

- Постоји и тип људи - наставио је Слободан - као што је мој рођак Ђока Недељковић. Њима на вреди прилазити. Они су млаки, а за млаке је чак и Исус Христос имао тешке речи. Можда и најтеже које је изговорио. Колико се сећам, казао је „избљеваћу вас”. За оне који су хладни, за њих увек има на-де... Не мислим ништа да кажем против Ђоке; ти знаш како је он добар човек...

У томе тренутку пришли су им Тоша и Сима Симић.

Слободан је погледао око себе. У порти, до малопре препу-ној људи, жена и деце у свечаним оделима, било их је још свега десетак, и то највише младића, и неколико девојака. Неки су цупкали ногама по утабаном снегу док су други трљали руке да би се мало загрејали. Вера је баш напуштала порту у живом раз-говору са својим другарицама, Драгицом и Светланом Исаков.

- Христос се роди! - казао је Тоша.

- Ваистину се роди! - одговорили су му.

- Дај Боже - казао је Стева - да нам ово буде последњи Бо-жић под окупацијом.

- Дај Боже да нам не буде и последњи - осмехнуо се Сима Симић, затим се нагнуо према њима својим дугачким, мршавим телом да би га боље чули - ...а да следећи не дочекамо као „Совјетска српска Социјалистичка Република”.

- Жао ми је што немамо мало више времена да поразгова-рамо - казао је Стева. - Недостају ми они наши састанци. - По-гледао је Тошу. - Изгледа да се Србија смирила.

- Јесте, али су комунисти успели да извуку своје целокуп-но војство из Србије. Они ће се нажалост прибрати и поново ојачати... Не знам да ли ти је познато да у четничким одреди-ма у Босни, Херцеговини, Црној Гори и Далмацији има вели-ки број наших другова. Знаш их неколико у Црној Гори, а по-знајем са Београдског универзитета и Рока Калеба, Далматин-ца, који је са добрим бројем бивших Белих орлова пришао по-пу-Ђујићу, о чијем се јунаштву причају легенде. Кажу да су ти четници спасли од усташа велики део нашег српског народа у тим крајевима.

Ово је била пријатна вест не само за Стеву него и за Слободана, који о томе није ништа чуо. Хтели су да им још што год исприча.

- То сам и ја сазнао тек пре неколико дана - казао је Тоша. - Чуо сам још да је генерал Недић тим четницима послао неку помоћ, а ради на том да им много више помогне.

Изашли су последњи из порте, заједно са старим црквењаком, чији су седи, кратко поткресани бркови пожутели од дувана. Црквењак је иза њих закључао високу железну капију великим, гвозденим кључем.

Слободан је пожурио Главном улицом да би што пре стигао кући. Протоари су били очишћени од снега, који је лежао поред њих набацан у дугим редовима, ту и тамо у читавим брдашцима. Видео је и неколико Снешка Белића који су, место уобичајене шаргарепе, имали за носеве комадић дрвета, гвоздени клин или неки други предмет. Шаргарепе није више било за бацање.

Све српске радње су због Божића биле затворене, а како су већина трговаца у граду Срби, остало их је свега десетак отворених, и то највише јеврејских, које су сада имале нове власнике, „заслужне фолксдојчере“.

Слободан је био срећан због вести које је чуо од Тоше. Значи, Срби националисти се спонтано организују широм целе Југославије, мислио је. То је добро, а исто тако је добро што им и бивши Бели орлови прилазе. Размишљао је и о разговору са Стевом. Чинило му се сада, кад је остао сам са собом, да су се њих двојица, можда и зато што су још увек у тим младим, запаљивим годинама, и превише одушевили и залетели у својим предвиђањима будућности... па можда и сам Тоша. „Интересантно је“, помислио је, „како ми људи предвиђамо будућност: претпостављамо да ће се десити оно што би ми сами желели да се деси“. Међутим Тоша, Тоша је био ипак нешто друго... сигурно да није предвиђао своју смрт зато што је то желео...

На углу Главне и Церске наишао је на Ђоку Недељковића и Мирјану Трифуновић. Стајали су окренути једно другом у живом разговору и нису га приметили све док им се није јавио.

- Причекај, Слободане - казао му је Ђока пошто су једно другом пожелели срећан Божић - Мирјана и ја смо баш почели да се опраштамо, а ти и ја ионако идемо у истом правцу.

- Хвала ти за ону посету од јесенас - осмехнула му се Мирјана, премештајући тежину тела са једне ноге на другу. - Моја мама се стално распитује за тебе - казала је мазно, на неки начин и помало значајно.

- Пуно је поздравља и пожели јој срећне празнике - казао је Слободан и погледао у њене руменкасте, сензуалне уснице.

Сетио се како му је тим истим уснама изненада дотакла образ оне мрачне вечери у улици пуној старих, гранатих дудова. Она се, на његову срећу, одмах затим окренула Ђоки, тако да није приметила како су му се образи заруменели.

- Ала ти је лепа девојка! - обратио се Ђоки кад су се опростили од Мирјане. - Нема много тако zgodних цурица код нас у Добрину - однекуд се сетио оног обећања госпођи Наталији Трифуновић. - Изгледа да те много воли.

- Да - уздахнуо је Ђока - али мама је све гора... Морао сам да јој слажем како идем у цркву данас, на Божић, само да би се видео са Мирјаном. Мама је... - казао је после мале станке - тако нешто не би требало ни да ти причам... мама је потплатила оног лепотана, знаш оног мангупа, коцкара и женскароча, Столета Финог. Пришао је једном Мирјани и почео да је заводи. Једва га се отресла. Кад јој је пришао други пут, док се враћала из школе, она је почела да виче наред улице и направила му такву сцену да ју је после тога оставио на миру. Само знаш њега, воли да се хвали, па је испричао како му је једна богата жена платила да заведе девојку свога синчића, само да је се отараси, јер је она из „нижег друштвеног слоја“. Ако успе, обећала му је још толико колико му је већ платила... Није било тешко погодити ко је била та „богата жена“.

- Жао ми је што мораш кроз све то да пролазиш.

- Има још незгода - уздахнуо је опет Ђока. - Сећаш ли се како си ме јесенас опоменуо да пазим на Мирјану јер су комунисти бацили и на њу око? Био си у праву. Она њихова Беба Ненадовић се с њом „спријатељила“ и сад хоће да је увуче у Партију. Мирјана и ја смо се први пут посвађали, и то баш данас, на Божић. Беба ју је убедила да су они у праву. Ти знаш да се ја за политику не интересујем, и много не читам, а она ми почела да цитира Маркса и Енгелса...

Слободан је пре ручка упалио свећу и пресекао божићни колач, певајући „Рождество“ са мајком и Вером.

Причали су мајци кога су видели у цркви, а кога нису, док су јели полако, без журбе обилни божићни ручак.

- Слободане - казала је у једном тренутку Вера. - Светлана Исаков те је много поздравила. Ниси нам причао да си остао подуче са њом и доктором Синђелићем пре неколико недеља код кума Маре! Каже да се изненадила колико си нарастао и како зрело размишљаш... И знаш шта је још казала?! - насмешила се Вера враголасто. - Само да је четири-пет година млађа, каже да би ти био први за кога би се заинтересовала! Ти знаш да њу сматрају за једну од најлепших жена у Добрину. Зар ти то не ласка?!

- Свакако да ми ласка - насмејао се Слободан и мало несигурно погледао у своју мајку. И она се задовољно смешка-

ла.

- Узми још једну сарму - нудила га је мајка. - Мало ми једеш, Слободане, а треба да ојачаш.

- Сад ћеш тек да се изненадиш! - наставила је Вера, смешкајући се загонетно. - Знаш ли с ким се Светлана недавно упознала?

- Откуд бих ја то знао.

- Са оном лепушастом... високом црнком - отезала је Вера - ти знаш, оном што носи косу уплетену у две дебеле витице...

- Са Анђелком?! - Слободан је прво погледао са неверицом Веру, па се онда, снебивајући се, окренуо својој мајци. Није никад пред мајком говорио о девојкама, и сад је почео да се осећа нелагодно.

- О, са Анђелком Топаловић! Оном шестошколком?

- Да, оном шестошколком - казала је Вера наглашавајући сваку реч. - Причала ми је како су је Мијачевићи, пријатељи њених покојних родитеља, позвали у прошлу недељу на ручак. Они су Анђелкини даљи рођаци, и код њих Анђелка станује. Чим ју је видела, каже, не само да се сетила њеног имена, него ју је препознала по твоме изврсном опису.

Слободан је дотакао руком Анђелкино писмо, које је носио у унутрашњем џепу. Није могао тек тако устати од стола и отићи у своју собу да га прочита...

Кад је мајка изрезала чесницу и почела да намењује четвртасте комадиће, поред уобичајеног: за положајника, мртвима, путницима, за болесне, за оне у тамницама (ту му је искрснуо у свести Дамјанов лик), пре него је наменила укућанима, додала је и *избеглицима*. И овога пута као и у цркви, Слободан је доживео право значење изговорене речи.

Пошто је појео свој комадић чеснице, намењен „домаћину”, и неколико колачића, отишао је у своју собу, брзо отворио писмо и прочитао га онако на ногама.

Слободане,

Кад добијеш ових неколико речи, ја ћу већ бити са својим родитељима и братом. С њима ћу провести празник, а трећег дана Божића се враћам у Добрин. Упознала сам се са Светланом Исаков, пре неколико дана, код мојих рођака. Позвала је тебе и мене да дођемо на кафу у прву недељу после Божића. Све ћу ти испричати кад се видимо. Молим те дођи! Казала је између 2 и 3 поподне.

Христос се роди! Срећан Божић!

Са најсрдачнијим поздравима,

Анђелка

Слободан се прво обрадовао, онда је почео да се брине.

Шта то може да значи? Зашто она позива Анђелку и њега? Како то да о томе позиву није ништа казала Вери? Вратио се у трпезарију замишљен.

Вера је разгледала породични албум.

- Баш си био леп шврља - казала је показујући Слободану слику на којој су њих двоје као деца стајали једно поред другог.

Слободан је погледао слику.

- Нарочито ми се свиђа ова велика свилена машна у твојој коси - казао је смешкајући се. - Могу да замислим како би лепо изгледала и данас са том истом машном! - одмах затим се уозбиљио. - Да ли ти је Светлана још штогод причала?

- Причала ми је о кума Мари, споменула ми је да се код ње већ неколико пута видела са доктором Синђелићем.

- Он је удовац.

- Не верујем да би се Светлана заинтересовала за њега. Он је много старији од ње, па иако је леп и симпатичан човек, ипак је он из једне друге генерације. Њему би њена тетка Мара више одговарала. Њих двоје су ишли заједно у школу.

- Човек никад не зна...

- То је тачно, али не верујем пре него што се удала, Светлана је била весела девојка, увек спремна за разговор, и са много смисла за хумор. За њом су трчали сви добрински доњујани, али их је она игнорисала. Њој су се више свиђали интелектуални типови. Неко време се забављала са Здравком Константиновићем, све док се није уверила да је он заслепљени комуниста и нихилиста. Кад је почела да се забавља са капетаном Милинком (онда је још био поручник), сви су се изненадили, јер ти знаш шта се мисли о нашим официрима: како су површни, незаинтересовани за уметност, велики женскароти... Међутим, Милинко је био врло начитан и образован човек, као и неке друге његове колеге. У њему је нашла све о чему је некад сањарила... Кад кроз неколико месеци престане да носи црнину, верујем да ће се брзо отргнути захваљујући њеној снажној природи, а вероватно ће почети и да се забавља са неким млађим човеком. Сигурна сам да ће и данас имати много удварача. Можда ће се ускоро затим и преудати и започети нормалан живот.

- Кажеш, нормалан живот - отпочео је Слободан полако, наглашавајући сваку реч. - О томе сам ових дана размишљао. Наш живот, бар овде у Добрину, великим делом захваљујући ривалству између фолксдојчера и Хрвата, почео је да се све више нормализује; људи одлазе редовно на посао, ђаци у школе, омладина иде по журевима, воде љубав, неки се жене и удају, као и да није рат. - Поћутао је неколико тренутака. - Мени изгледа да смо ми у Добрину као оаза коју је неки стихијски вихор заобишао, или, тачније, промашио. Ми смо почели

да мислимо све више о нашим свагдашњим потребама и животним проблемима и само, с времена на време, кад добијемо вести из Србије или чујемо за усташке покоље у „Независној”, ми се узбудимо и пролијемо по коју сузу. После тога: „... живот тече даље...”. Ја верујем да је ово сада само затишје пред буру и да ће и нас једног дана захватити. Рат се неће завршити за месец дана, како то наша кума Мара већ одавно тврди, или како то комунисти обећавају. Српски народ чекају тешки дани, а не верујем да ће и нас овде мимоићи. Чак и кад се рат заврши, не знамо шта нас чека...

- Ти, Слободане, ниси никад био песимиста.

- Нисам ни сада, ја сам реалиста. У априлу 1941. био сам претерани оптимиста, а ако ми то може да послужи за утеху, цео наш народ је у то доба био оптимистички настројен. Не знам само да ли је то нека наша општа црта, нека романтична жица, дубоко уткана у наш народни карактер, која нас још од Косова води и не даје нам да мирно и прибрано промислимо и о овом, земаљском царству. Зар нису чак и наши комунисти изабрали неко своје, утопистичко, „небеско царство”, које хоће да спроведу овде, на овој нашој планети?... - Застао је за тренутак. - Само, они хоће да кидају и руше старо а ми хоћемо да то сачувамо и на њему да градимо будућност... А та будућност, из данашње перспективе, не изгледа добро.

- Само молим вас, вас двоје - казала је мајка, која је поново ушла у трпезарију - немојте данас, на први дан Божића, да говоримо о страхотама рата... Једите, децо, колаче.

Кад је мало касније мајка отишла у кухињу да „среди судове”, а никако није дозволила Вери да иде са њом и да јој помогне, казала је са врата:

- Само ти остани ту и причај са братом. Велики празници су најлепши дани за разговоре.

- Слободане - казала је Вера кад су поново остали сами - малопре сам имала утисак да си хтео нешто важно да ми кажеш. Изгледа ми да нећеш да секираш маму.

Слободан је клигнуо главом и погледао према вратима.

- На жалост, ја мислим да знам шта хоћеш да ми кажеш - наставила је тихо. - Тешко ти је да живиш нормалним животом овде у Добрину, данас кад српски народ страда широм целе Југославије... И ја сам о томе много размишљала. Свега неколико твојих другова су прешли Саву и придружили се Недићевим добровољачким одредима, док се остали неће мешати ни у шта, и највероватније ће живи и здрави прослављати крај рата у својим кућама. Не мислим да те наговарам. То је твој живот и твоја одлука. - Застала је за тренутак и погледала горе, према таваници. Изгледало је као да је пажљиво посматрала електричну сијалицу, белу, стаклену куглу која је висила

насред трпезарије о исплетеној, метално-сребрнастој жици. - Али - наставила је још тишим гласом - ти си ми једини брат... зар не би могао да одложиш за неко време... још волио да промислиш?! Чула сам те неколико пута како говориш да је јављање у југословенску војску било много лакше и једноставније.

- То што си малопре казала - прекинуо ју је Слободан - „прослављање краја рата”, то ме сада можда и највише брине. Ако овамо дођу Стаљинове трупе и доведу наше комунисте на власт, на чијим су врховима већ људи који нису Срби, шта ће бити са српским народом који ће прећи из једног зла у друго... а и са нама као појединцима, а нарочито нама који их у душу познајемо?

Не могу сам себе да видим, као што нисам могао ни да подигнем руку на фашистички начин, како им се после рата клањам и кажем: „Опростите, другови, био сам млад, па сам се преварио. Ви сте у праву. Живео Стаљин и живела Комунистичка партија! Радије ћу да се борим за спас српског народа од биолошког уништења... и... ти знаш да ја не волим сентименталне изливе ни драматичне, изјаве, али хоћу да ти кажем све шта ми је на срцу: хоћу да ти кажем да ћу се борити свим средствима, па ако треба и погинути - говорио је све брже и гласније, али је наједном утишао глас тако да га је Вера једва чула - па ако треба ја ћу и погинути... за крст часни и слободу златну...

Вера је ћутала. Подигла је очи и почела да разгледа таваницу. Поглед јој се опет задржао на оној стакленој кугли. Борила се свом снагом да задржи сузе.

Он је хтео још нешто да каже, али се предомислио. Није био сигуран да ће му глас издржати. Поглед му је прелетео преко тањирећа са зеленим житом, обавијеним узаном свиленом тробојком, у чијем је центру горело кандило треперавим црвенкастим сјајем, и задржао се на унакрст пресеченом, окићеном божићњем колачу.

Мајка је ушла на врата са великим осмехом на лицу. У рукама је држала сребрни послужавник са високом и узаном стакленом флашом, на којој је мајсторска рука извукла благим бојама струк ђурђевка. Поред флаше са домаћим ликером, ставале су три чашице са истим цветним мотивом.

- Морамо попити по једну - казала је мајка сипајући у чашице бистру, румену течност, - у славу Божића и за бољу будућност.

KOD SVETLANE NA KAFI

Следеће недеље, нешто пре два сата по подне, Слободан је пошао у правцу куће у којој је живела Светлана Исаков. Како ће тај по свему необичан састанак да изгледа? У ствари, он иде да се види са Анђелком, мислио је, у стану лепе и привлачне младе удовице, која је показала, бар по Верином причању, извесно интересовање за њега!

Снег је провејавао и данас, као онога дана када је кренуо кума Мари. Вејао је целу ноћ и свежа, блиставо-бела наслага је покрила „стари снег”, који је посивео, помешан ту и тамо са мутним, блатним слојевима, насталим због топлеења и поновног смрзавања. Испред Слободана је неколико младих фолксдојчерки, у широким фалтаним сукњама, причало се да су их носиле по седам-осам једну испод друге, ишле на редовну недељну шетњу држећи се испод руку и певушећи неку веселу песмицу на немачком језику. Преко пута улице деца су се грудвала и ваљала по снегу. Око њих је скакутао мали, црни пас са белом белегом на челу, махао неуморно репом и лајао неким ситним, раздраганим лавезом...

„Враћање нормалном животу”, помислио је сећајући се свога разговора са Вером на први дан Божића. Одмах затим је видео групу од четири-пет хрватских домобрана, како иде у сусрет Немицама, које су биле шест-седам корака испред њега. Кад су дошли на два-три корака од девојака, један од њих, војник најнижи растом, са капом накривљеном на једну страну, добацио им је нешто полугласно. Оне су се све три у исти мах, окренуле презриво и охоло на другу страну не прекидајући са певањем. Кад су прошли једни поред других, Хрвати су се за њима окренули, а онај војник се гласно насмејао.

- Баш су глупе као гуске - казао је - а мисле да представљају нешто...

Слободан се скоро сударио са малим војником. Видео је јасно његово округло лице са крупним, помало избеченим очима и широким, прџастим носем. Иако се смејао, смех му никако није звучао природно, а Слободану се учинило да му је и лице било више искривљено него насмејано, и то као човеку који би хтео да прикрије повређену мушку сујету.

- Пази куд идеш! - узвикнуо је љутито Слободану. Док су се удаљавали чуо је још како објашњава својим друговима:

- Овај се избечио у оне блесаве Швабице па не гледа куд иде. Слободан се насмешио. „Изгледа да сам наишао у прави час, да га избавим из незгоде”, помислио је.

Зауставио се испред једносратне куће која се, недавно окречена, беласала између бледожуте омање куће и светлоплаве, подугачке приземне зграде са белим, дрвеним шалукатрама на читавом низу прозора. Те шалукатре су му запале за око, а и белина једине једносратнице у околини, кад је пре неколико недеља стајао пред њом са Светланом и покушавао да је мало разведри.

Попео се на три дрвене степенице и зазвонио. После неколико тренутака отворила су се врата и на њима се појавила сува, проседа жена у тамној хаљини, огрнута преко леђа великом, вуненом марамом. Гледала га је строго својим сивим, хладним очима.

- Да ли је госпођа... госпођа Исаков код куће? - однекуд се збунио Слободан. - Ја сам... њен рођак - додао је из неког разлога и одмах се покајао што је то рекао. Они нису били никакви рођаци.

Тврде, оштре црте на женином лицу су остале непромењене. Показала му је руком узане степенице.

- Тамо, на спрату - казала је леденим, реским гласом који као да је долазио из гвоздених плућа. Померила се да га пропусти. - Следећи пут - чуо је тај исти глас, кад се већ попео скоро на врх степеништа - други пут зазвоните трипут кратко, то је за њу. За жену у мојим годинама није лако сваки час трчкати и отварати...

У томе часу су се отворила врата испред Слободана и на њима се појавила Светлана. Насмешила му се и одмах затим пришла степеницама.

- Опростите, госпођо Наранцић - обратила се са осмехом жени која је још увек стајала поред улазних врата, гледајући горе уз степенице. - Заборавила сам да кажем Слободану, он је син наших породичних пријатеља...

- Како то - казала је госпођа Наранцић - кад је мени казао да је он ваш рођак?

- Преко кума Маре - досетио се Слободан и шапнуо Светлани.

- Он је кум моје тетке Маре, ви је добро познајете - прихватила је одмах Светлана - па се и ми рођакамо.

- Анђелка још није стигла - казала је Светлана кад су ушли у стан... - Немој да бринеш - насмејала се одмах затим - Анђелки сам објаснила како да звони.

- Извини што сам јој се представио као твој рођак - казао је Слободан снебивајући се - али ме је она тако оштро одмерила кад сам питао за тебе... - Слободан је тек сада приметио да Светлана није у црнини. Носила је тамноплаву хаљину са округлим изрезом, уоквиреним узаном, белом крагном. Изгледала је врло привлачно у тој хаљини, која је била скројена више уз тело него она црна, тако да је још јаче истицала њену лепу фигуру. О врату јој је висио повећи златан крст на дугачком, танком ланчићу који јој је допирао до половине груди.

- Госпођа Наранџић је у ствари добра жена, само воли да се тужи. Увек нешто пронађе. - Док је говорила, Светлана му је прихватила зимски капут и показала му да седне за мали, округли сто са три столице. - Ја се трудим да јој на неки начин помогнем; често пазарим за њу у граду. Не воли да излази из куће. Она је стално сама, откако ју је муж оставио због много млађе жене, пре неколико година. А немају деце. Мислим да доста пије - додала је тише. - Живи од мале учитељске пензије.

Док је Светлана вешала на чивилук његов зимски капут, Слободан је прелетео погледом преко простране собе. У једном углу је био ниски кревет застрт пиротским ћилимом, који је очигледно служио и као софа. Поред њега је стајао орманчић на коме је лежало неколико књига, два-три часописа и округла, стона лампа. „Ту она проводи највише времена, читајући”, помислио је. С друге стране собе, поред овећег прозора, приметио је орман са књигама. Пришао је орману и почео да разгледа књиге.

- То ми је остало од мојих родитеља - казала је Светлана, и сама прилазећи орману.

- Целокупна Толстојева дела, Достојевски, Гогољ, Тургенев, Лермонтов, Пушкин... Рајмонд, Сенкијевић - читао је наглас. - Виктор Иго, Балзак, Анатол Франс, Зола, Мопасан... Шекспир, Дикенс, Елиот, Х. Х. Велс... Гете, Шилер... Драјзер, Синклер, Хек Лондон... Његош, Јанко Веселиновић, Лаза Лазаревић. Све сами стари познаници. Сјајна колекција. - Окренуо се Светлани. - Колико си од ових књига прочитала?

- Од Шекспира, Гетеа, Шилера, Аристотела, понешто; од Декарта, Спинозе и још неких других, прочитала сам нешто мало, тек толико да могу да кажем како сам их читала - казала је са осмехом - али белетристику - њене крупне косе очи су наједном синиле - белетристику читам са великим уживањем. Добар део књига прочитала сам и по неколико пута... ако неку књигу немам, позајмићу од познаника. Ако хоћеш, радо ћу и ја теби позајмити... Слободане - казала је наједном јачим гласом и мало се одмакла од њега - кад сам позвала Анђелку и тебе, она је дивна девојка, и дошла кући, пало ми је на ум

како ћеш ти можда помислити... изненадићеш се због позива... Знаш како смо прошли пут, када си ме допратио од кума Маре, били искрени једно према другом... - изненада је застала - хтела бих да ти кажем много тога у исто време. - Одахнула је и поћутала неколико тренутака. - Најбоље да почнем из почетка: Кад сам се код Мијачевићевих упознала са Анђелком, препознала сам је по твојем причању. Одмах ми се свидела. Кад сам јој казала да смо ти и ја добри пријатељи, она се одушевила. После вечере ми се указала прилика да са њом насамо поразговарам. Жалила ми се како су јој рођаци сувише строги и како се због тога с тобом врло ретко виђа. Тада ми је пало на ум да вас двоје позовем. Она се прво обрадовала, онда се опирала јер није хтела „да вара” своје рођаке. Када сам јој напоменула да треба да им каже истину, то јест да иде код мене, она је најзад пристала... То је ипак било помало непоштено са моје стране. Зар не?

Слободан се само осмехнуо али није ништа казао.

- Хтела сам да вам на неки начин помогнем, али у исто време... то је оно што хоћу да ти признам, јер бих желела да с тобом будем искрена... И ја сам сама у питању...

У том тренутку је звоно на улазним вратима зазвонило. Три пута, кратко.

Светлана је пожурила према вратима, али је одмах затим застала.

- ... У ствари, помислила сам - наставила је тишим гласом и са неким полуосмехом - „како је то лепо бити у њиховим годинама”, а у истом тренутку зажелела да поделим са вама нешто од ваше младости...

Кроз полуотворена врата Слободан је чуо Светлану како довикује госпођи Наранџић:

- Све је у реду, госпођо. И ово је моја гошћа. Сећате ли се: „три пута, кратко”?... Не, она ми није никаква рођака, него млађа пријатељица... Не, нисам скинула црнину, него само по кући... као што знате...

Анђелка је ушла на врата румених образа од свежег зимског ваздуха и мало задихана од пењања уз уске, стрме степенце. На њеној бујној тамној коси и браонкастом зимском капуту беласале су се ту и тамо снежне пахуљице. Стала је поред отворених врата и погледала Слободана као кривац, ухваћен на неком недозвољеном делу.

Слободан јој је пришао и заједно са Светланом помогао јој да скине капут.

- Стан ти је врло пријатан - казала је Анђелка док је посматрала собу и у исто време отресала неколико снежних пахуљица, које се још нису истопиле. - Имаш пуно светла, захваљујући овим великим прозорима, а и поглед на Добрин је леп.

Одавде, са првог спрата види се све до трга, и по оваквом времену. Могу да замислим колико се види на сунчаном дану.

- То је све зато што је Добрин мали - насмешила се Светлана - а куће су већином приземне, сем у Главној улици, па као што знаш, чак и у њој има доста ониских кућа... Ово ми је једина соба поред кухиње, а ово је сав мој намештај. Спаваћу собу и трпезарију сам пре неколико месеци продала неким фолксдојчерима. Нисам могла више да гледам... све ме је везивало... Тада сам се иселила из много већег стана.

Анђелка је, као и Слободан малопре, одмах пришла орману за књиге.

- Благо теби колико књига... интересантних књига - казала је. - Завидим ти што имаш толико... - почела је, али се брзо тргла. Хтела је да каже: „Што имаш толико времена за читање” - ...толико добру колекцију.

- ...а имам и пуно слободног времена - додала је Светлана - и више него што бих желела. Све бих дала када бих могла да се поново вратим у шести или седми разред гимназије.

- А шта мислиш, Светлана, колико би шестошколки и седмошколки дале све од себе само кад би могле да изгледају као ти?!

Њих две су стајале једна поред друге. Слободан се није могао отети жељи да их упореди. Испушење је било и сувише велико. Тек сад је приметио да је и Анђелка у тамноплавој халјини, са белом крагницом, само је њена била чипкаста, а око врата јој је као и Светлани висео златни крстић. Анђелка је била мало нижег раста од Светлане, ситнијих костију, па иако није имала исту бујност зреле, младе жене, а ни црте лица егзотичне лепотице, нимало није губила у поређењу са Светланом. Лепо и чврсто грађена, са дугим, тамним плетеницама, лепушастим лицем и крупним, тамнокестењастим очима, осенченим дугим трепавицама. Поред тога, из ње је избијало неко узбудљиво свеже интересовање за спољни свет: за људе и жене, за предмете који је окружују, за речи које се око ње изговарају - као да је цео живот неко ново открићење, а свака ситница вредна запажања и памћења.

„Обе су лепе и згодне”, помислио је Слободан, „свака на свој начин”. Осетио се наједном пријатно што је овде, са њима двома у истој просторији. Пале су му на ум Верине речи: „Светлана је казала да је само неколико година млађа да би ти био први за кога би се она заинтересовала...” Пријатно се осмехнуо, али је то одмах одбацио. „Само ласкаве речи и ништа више. Осим што је старија, она је и најлепша жена у Добрини, а и иначе, не би имало никаквог смисла...”. Посматрао је мирно и прибрано Светланину светлосмеђу таласаву косу, која се пресијавала у златним преливима, и тамне, пуне, Ан-

ђелкине плетенице, које су јој се спуштале раскошно у плавакастим одсјајима преко рамена све до благо уздигнутих груди, не плашећи се да ће се оне изненада окренути и приметити. Знао је да је ово његово гледање нешто друго од оног гледања доктора Синђелићевог, кад је тамо, у кума Марином салону, полако и зналачки прелазео преко Светланиног тела. За њега, Слободана, женско тело је још увек било недокучива мистерија. - И ти волиш да читаш... као и Слободан! Како би друкчије могло и да буде?! - чуо је Светланин глас.

- Имамо и сличан укусу - додала је Анђелка са очигледним задовољством. - Свиђају нам се исти писци. Само је он много више читао...

- Он је и старији.

- Не много старији - казао је Слободан. - За неколико месеци ћу имати деветнаест година. Анђелка ће ускоро напуни-ти седамнаест... она је и сувише скромна. Изненадићеш се колико је већ досад прочитала, а у исто време је и одличан ђак.

Светлана их је понудила да седну.

- Колико се дуго забављате? - питала их је док су седали за округли сто.

Њих двоје су се погледали.

- Ми се не забављамо званично - казао је Слободан уз снебивање.

- Ми се само виђамо - помогла му је Анђелка - а виђамо се кад год нам се укаже прилика, па се онда прошетамо и причамо, причамо... причамо о свему и свачему.

- Тако сам ја и мислила - насмешила се Светлана - и ја сам се на тај начин забављала у гимназији. Озбиљно волети је нешто друго. То је било тек кад се он... Милинко појавио.

- Ми се виђамо више од годину дана... - казао је Слободан гледајући испод ока Анђелку - ми о тим стварима нисмо никад говорили...

- Није лоше мало и о том разговарати - насмејала се Светлана. - Младост пролази и сувише брзо... - казала је устајући. - Идем у кухињу да ставим воду за кафу.

Анђелка је хтела да јој помогне.

- Не, хвала. Ја ћу сама, и ти причај са Слободаном... а ти Слободане - казала је са осмехом - ти пази како се понашаш!

Кад су остали сами, ћутали су неколико тренутака и посматрали Добрин кроз прозор.

- Ово је све дошло изненада - први је проговорио Слободан.

Анђелка је само климнула главом.

- Обрадовало ме је твоје писамце. Стева ми га је дао у порти на први дан Божића.

- Дуго сам се колебала... нисам никад ништа крила од мо-

јих рођака - опет се окренула према прозору. - Кад човек једном почне са неискреношћу, никад не зна где ће се зауставити... Али - она се наједном тргла - ипак сам срећна што те поново видим... а и Светлану. Лепо од ње што нас је позвала - утишала је глас. - Изгледа ми да јој је страшно тешко што је сама...

- Ето излаза! Учинићемо добро дело - насмешио се Слободан.

- ...и тиме заташкати нашу савест - допунила га је Анђелка. - Нашли смо добар изговор да сами себе оправдамо - и она се насмејала. - Само, ја се још увек сећам - опет се уозбиљила - кад си ми некад говорио, тамо на клупи у парку, како се мора рашчистити са појмовима и како не смемо да правимо компромисе са злом: „не може се бити *мало* непоштен”. То су твоје речи.

- Знаш. Сећам се. О томе смо причали кад смо први пут седели у парку на тој клупи. - Приметио је како се она задовољно осмехнула.

- Сећаш се?

- Како се не бих сећао. Желео сам да оставим добар утисак на тебе, али сам у исто време говорио онако како сам мислио и осећао. Само, видиш Анђелка, много је лакше говорити о томе како треба да се живи и шта да се ради, него се по томе управљати.

- Нема перфектних људи - казала је она замишљено.

- Нема. Само је Исус Христос перфектан, али и он је Богочовек. Ми... ми можемо, и морамо да се трудимо...

- ...иако знамо да нећемо и да не можемо постати перфектни? - прекинула га је.

- Да, али увек можемо да будемо бољи него што јесмо, чак ако и не можемо ништа више постићи са нашим животињама... можда је то и најважније.

- Знаш ли ти, Слободане, шта ти сада радиш? Ти се трудиш да мени олакшаш, јер видиш да, иако сам срећна што сам овде, мени је ипак и тешко због рођака и непријатно због тебе, зато што си сведок нечега што је мени самој непријатно.

- Добро је што ти је непријатно и тешко, значи да си на правом путу, али из мојих сопствених, себичних разлога - насмејао се - добро је да си у исто време и срећна. То је мој грех.

Анђелка га је погледала једним дугим, испитивачким погледом, а онда се и сама насмејала.

- Видиш, Анђелка - наставио је Слободан - да сам ја перфектан човек, ја бих, чим сам добио твоје писмо, пожурити да те одговорим, а овако: открила си моју слабу страну и сад си ти мени сведок, то јест сведок моје слабости...

- Лепо је што хоћеш да поделиш то са мном, али ја овде

не видим никакву твоју слабост...

На вратима се појавила Светлана носећи у рукама послужавник са ибриком и три филцана.

- Надам се да се вас двоје не препирете око нечега - казала је док је сипала кафу у филцане.

- Свакако да се препиремо - казао је Слободан - јер шта је у ствари интересантна конверзација него препирање?

- Не баш увек - казала је Анђелка.

- Ето, шта сам сад казао? - насмејао се Слободан. - Уосталом, у праву си. Требало је да кажем: *пријатељско* препирање.

- Или, можда још боље: пријатељско измењивање често супротних мисли - казала је Светлана.

- Слободан и ја се у много чему слажемо и ја бих и поред тога ставила наше разговоре под рубрику „интересантних конверзација”.

- Код људи који се увек слажу - казала је Светлана - постоји опасност да ће се после извесног времена почети досађивати и зато је боље да постоје и неке разлике. Уосталом то је, као и све друго, тешко уопштити.

- Особе које се слажу могу и да се допуњују - казала је Анђелка и затим отпила мало кафе из филцана. - Кафа ти је изврсна.

- Заиста је одлична - додао је Слободан.

- То сам научила од Милинкове маме... - наједном се уозбиљила. - Ето, све ме подсећа на њега. Намештај сам продала, променила стан, склонила сам његове слике... и не вреди. - Једва је изговорила последње речи. Подигла се нагло са столице и без речи изашла журно из собе.

Њих двоје су се само погледали. Седели су тако ћутећи неколико минута, посматрајући источњачке шаре на филцианима и ситне, свиленасте цветове на столњаку од дамаста. Пријатни мирис кафе је голицао ноздрве.

- Мора да је и нас двоје - шапуноу је Слободан нагињући се преко стола - подсећамо на њих двоје од пре рата.

Приметио је како су јој се у следећем тренутку заруменили образи и одмах се покајао што је то казао. Окренуо је главу нагло, можда и сувише нагло, јер је она све запажала и све схватала.

Снег је престао да веје. Ту и тамо по која мала, усамљена пахуља спуштала се дрхтаво према белом покривачу.

На вратима се појавила Светлана. Застала је неколико тренутака пре него што им је пришла несигурним кораком.

- Опростите - казала је тихо. - Ја само мислим на себе и своје проблеме, као да нико други не постоји на овоме свету. - Села је за сто. - Хтела сам овога пута да не будем себична и да вам приредим пријатне тренутке, али шта могу кад ми је ваљ-

да таква природа.

- Сви смо ми такви - казао је Слободан са оклевањем - кад изгубимо... то је наша људска природа... Можда би ти било лакше кад би о томе говорила, него да све држиш у себи.

- Не, не - одмахнула је главом Светлана и Слободан је тек сада приметио како су јој очи црвене од плача - не данас. Можда неки други пут.

Отпила је мало кафе.

- Ето шта сам урадила, сад се и кафа охладила! Молим вас попијте кафе па ћу вам досути топлу. Ова у ибрику је још врела... После овога нећете вероватно никад више доћи да ме посетите.

- То није тачно - казао је Слободан одлучно, али је Анђелка ћутала. Несвесно, њена женска интуиција се пробудила. Опасно је кад човек почне да осећа сажалевање према младој, усамљеној жени... и то овако лепој, усамљеној жени, удовици, а још више ако је тај човек Слободан, младић с којим је она проводила толико времена у својим мислима и сновима.

- Свакако, свакако - казала је брзо кад се у следећем тренутку срела са Светланиним уплаканим очима.

- Кажи ми, Анђелка, како си провела Божић? - питала је Светлана, док се очигледно трудила да изгледа мирна и прибрана. - Казала си да ћеш ићи родитељима у село.

- Да. Замисли, морала сам да добијем писмену дозволу од општине због напуштања Добрина, на толико и толико дана... - Док је говорила, посматрала је пажљиво бледо Светлино лице. Да ли је та лепа жена приметила њен изненадни страх за Слободана? - Лепо сам се провела, било је снега, па смо се мој млађи брат Миша и ја, грудвали и санкали. Зажелимо се једно другог кад се толико дуго не видимо.

- А шта твој отац ради?

- Он има земљу коју други обрађују. Тата се пре рата бавио трговином и много путовао. Сад највише времена проводи код куће.

„Интересантно”, помислио је Слободан, „ја се никад нисам сетио да је тако нешто питам”. Сетио се само како му је једном споменула да јој је мајка „доброг срца”, отац би им „све дао”, а са млађим братом да се „перфектно слаже”.

- Ми имамо и два коња, два зеленка и велике, дрвене саонице - загревала се Анђелка.

- Да ли су коњи и за јахање? - питао је Слободан који је имао велику слабост према коњима, а уживао је у јахању кад је проводио лета у Бранику код деда Аркадија.

- Једино тата може да их јаше. Сувише су немирни.

- Паралоши? - питала је Светлана.

- Да. Преко лета их прежу у фијакер.

Сад се Слободан наједном сетио капетана Милинка како поносно јаше онако леп и усправан, у официрској униформи, кроз Добрин на великом, помамном дорату. „Мора да се и она сетила”, помислио је и погледао је, али на њеном правилном лицу није могао овога пута ништа да види.

- Како је сад на селу? - чуо је опет Светланин глас.

- Селјаци углавном имају све што им треба за свакодневни живот, али је велика неизвесност. Никад не знају кад ће се усташе појавити. Причала сам Слободану како су покушали да нас насилно покатоличе, па кад им није успело, обећали су нам да ће се вратити једнога дана. Прича се по селу како су партизани почели да организују сеоске младиће за борбу против Немаца. Не знам шта ће од тога бити. Пролетос су неколико пута свраћали четници из Србије, али сад њих више нема.

- Ја сам провела Божић са тетком Маром - казала је Светлана кад је осетила да је они, ваљда из увиђавности неће за то да питају. Спустила је главу, дохватила филџан и почела да посматра црни, густ сац који се наталожио на дну. - Дошао је и доктор Синђелић, он је још из детињства пријатељ моје тетке, а Слободанове куме - обратила се Анђелки - па смо заједно ручали. Тетка Мара нам је свирала на клавиру... међу осталим стварима и Шуманове „Сањарије”... које ја много волим. Јова, син доктора Синђелића, а Слободанов колега, провео је празник са својим ујаком и ујаковом породицом. - Подигла је опет главу и много живље, скоро весело обратила се Слободану - Бориславу је неко урадио акварел што га је тетка Мара насликала и он га је донео да нам га тако урамљеног покаже. Изгледа фантастично! Сећаш ли се оног погледа кроз прозор тетке Мариног салона?

Слободан је тад испричао Анђелки о својој посети кума Мари и сусрету са Синђелићем и Светланом, али је прећутао да ју је те вечери отпратио до њеног стана. Није споменуо ни њихов дуги, искрени разговор. Ни Светлана није ништа о томе говорила.

Како то, размишљао је док су њих две разгледале кума Марин гоблен, да он и Светлана наједном имају заједничку тајну? Не само да се ништа неуобичајено није десило него он није ништа ни помислио... не баш да није ништа помислио, јер кроз човекову свест, а и подсвест, пролазе многе неозбиљне мисли, него није ништа помислио што не би било на своме месту... Међутим, можда су баш оне друге, оне неозбиљне мисли разлог што су прећутали тај разговор.

Приметио је да су њих две држале гоблен тако да су им се руке скоро додиривале. Светланини прсти нису били тако дугачки као Анђелкини, а надланице су јој биле нешто шире и снажније. Иако су и једна и друга имале лепе, нежне руке са

добро негованим ноктима, Анђелкине су изгледале отменије.

- Тетка Мара ми је обећала да ће ме научити да радим гоблене... а ако хоћу, показаће ми и технику за сликање акварела, објаснити законе перспективе, међусобне односе боја и светлијих и тамнијих површина.

Слободанов поглед се срео са Светланиним. Сетио се шта му је казала кад ју је прагио кући, а свакако је и она на то у овом тренутку помислила. Кад је говорила о тетку Марином усамљеном животу, казала је: „Све мислим сада да такав живот и мене чека. Само ја не знам да сликам и не бих имала стрпљења за гоблене...”. Опет нешто што је само између њих двоје, мислио је Слободан, нешто у чему Анђелка не учествује и поред тога што је ту, са њима у истој просторији. Иако му је било жао младе, лепе жене, осетио је извесну грижу савести. „Нађемо се тако некад”, мислио је, „без наше воље, у ситуацији у којој посматрамо сами себе као беспомоћну јединку која је силом прилика приморана да се понаша на начин који јој не одговара”.

- Уживам да посматрам лепе ствари - казала је Анђелка - гоблене, уметничке слике, волим да гледам и зелена поља пуна црвених булки, житна поља како се лелујају под поветарцем, ливаде на којима пасу стада белих оваца, али не осећам потребу да то све пренесем на сликарско платно... Међутим - погледала је испод ока Слободана - међутим, ја бих све то радије... описала. Прозом, па чак и стиховима.

- Ти пишеш песме?! - Светлана је отворила широм своје крупне, косе очи, из којих је већ нестало оно мутно црвенило. Анђелка је бацила још један поглед на Слободана.

- Понекад...

- Никад ми ниси причала - изненадио се Слободан. Значи и она има своје мале тајне које крије од њега. И то ко зна колико.

- Нисам их никад ником показала, чак нисам ни наговестила да их пишем... само молим те, Слободане, немој да ме погрешно разумеш. Нисам ти спомињала моје песме... јер сам мислила да ништа не вреде, иако сам неколико пута била у искушењу да ти кажем. Сад сам се сасвим случајно изрекла.

- Мораш нам дати да их прочитамо - казала је Светлана. - Ја волим поезију, а обожавам Дучића, нарочито његове песме у прози као што су „Сунце”, „Мала принцеза”... Можда нам можеш и сада нешто твоје да одрецитујеш.

Слободан је приметио како се Анђелка покренула немирно на столици и како је руком почела да намешта своје тамне плетенице... Овога пута се, изгледа, она нашла у једној од оних беспомоћних ситуација из којих као да нема излаза.

- Зар не би било боље - обратио се Светлани - да причека-

мо годину-две док јој не објаве прву збирку песама? - Ухватио је брзи Анђелкин поглед.

- Слободан је у праву! - насмејала се. - Морате чекати на објављивање моје прве књиге.

Осетио је као да је у том тренутку поправио нешто у њиховим невидљивим односима: као да је оставио Светлану и пришао Анђелки. Сад су опет њих двоје имали нешто заједничко, овога пута у Светланином присуству; био је уверен да ће му Анђелка једног дана показати песме, и он ће бити први, а можда и једини који ће их прочитати! Учинио му се као да није више био „беспомоћни посматрач” самога себе - бар не сада, у овој ситуацији.

- Добро, добро - казала је Светлана - нећу више да наваљујем. Видим да си ти и сувише скромна. Него да се вратимо на Дучића... или на Милана Ђурчина. Како вам се он допада? Мени се свиђа његов слободни стих, али не све његове песме, на пример: „Да ли хоћеш тако?” У њој се Ђурчин спушта на земљу са обе ноге кад каже: „Моја је љубав од овога света”. Ја сматрам да поезија није потпуно „од овога света”, нити би то требала да буде. Ако сиђе потпуно са „плавих висина”, по моме мишљењу то није више права поезија.

- И мени се свиђају само неке његове песме - казао је Слободан. - Интересантна је она са рефреном: „пролеће, ти, и ја”. Не сећам се наслова.

- „У троје!” - подсетиле су га њих две у исто време.

- „...У врту смо се срели, где јарко сунце сја, пролеће, ти, и ја...” То је одломак из прве строфе, као што знате - казала је помало стидљиво Анђелка, гледајући на прозор са кога се видео трг у Добрину.

- Да - казала је Светлана прикривајући уздах - то је једна од оних које се и мени свиђају... Ђурчин кида са традицијом, али ипак задржава римовање. Међутим, има новијих песника који избегавају римовање у свим облицима.

- Уверен сам - казао је Слободан - да би један Шекспир, Гете, Пушкин, или наш Његош, Војислав Илић и Дучић, били велики песници без обзира на форму изражавања. Исто тако и слаби песници остају заувек слаби без обзира да ли се римују или не римују.

- По Богдану Поповићу - казала је Светлана - добра песма, антологијска песма, мора бити „јасна, мора бити осећајна и мора бити ЦЕЛА лепа”.

- Вас двоје знате о поезији много више него ја... - почела је Анђелка, али ју је Светлана прекинула.

- Овај мој навод је из Поповићевог предговора његовој Антологији новије српске лирике, коју сам ја јуче, срећом - насмејала се - прелиставала.

- И ти си сувише скромна - насмејала се Анђелка - ја бих

тај део о прелиставању прећутала.

- Поред вас двоје ништа друго ми и не преостаје. Брзо бисте ме раскринкали... Једнога дана - казала је, окрећући се и разгледајући голе зидове у својој соби - ко зна, можда ће на овим зидовима, као и код тетке Маре, висити слике, моје властите слике. Можда ћеш ме ти, Анђелка, кад се рат заврши - казала је ведрије - позвати да проведем лето код тебе на селу, па ћу да сликам та твоја бела стада оваца и црвене булке по зеленим пољанама.

- То би било дивно! - узвикнула је Анђелка. - Провозали бисмо се мало и татиним фијакером.

- Нисам никада била на селу, само сам пролазила поред села, углавном возом. Добрин је истина велико село са масом земљорадника и увек је пун воловских кола, коња, а у пијачне и вашарске дане пун свиња, говеда, оваца, али је ипак и град, са много радњи, два хотела, две посластичарнице, два биоскопа, корзом, гимназијом и књижаром; са чиновницима, занатлијама, полицајцима... потпуно друга атмосфера, него оно на селу.

- У праву си. Наша села су много мирнија и живот је једноставнији. Сви се знају и јављају једни другима. Ми имамо само два мала дућана-бакалнице, две кафане и једну задружну млекарну, у којој производе качкаваљ и путер и то не за локалну употребу, него за добринску пијацу. Имамо и два берберина, једног опанчара, папуцију и шнајдерку. Наравно да имамо и цркву са свештеником, школу са четири учитеља, општину са бележником, благајником и два писара... и то је отприлике све, ако нисам нешто заборавила. У недељу старији људи и жене иду у цркву. Црква је пуна само о празницима... Наш народ не иде много у цркву, али кад су усташе хтеле да нас насилно покатоличе, цело село је, без изузетака, решило да радије изгуби своје куће, земљу и стоку, него да промени веру. Уверена сам да су тога дана многи били спремни и да погину... После ручка младићи и девојке „иду у коло”, то јест у црквену порту, где хармоникаш или тамбураши, а некад и Цигани свирају кола. Онда се прослављају сеоске славе са „рингшпилом”, лицидерским колачима, циганском свирком и песмом, и играњем од јутра до мрака. Веће газде по селима имају „отворену капију” целог дана, што значи да су сељаци из других села, ако немају ту родбине и пријатеља, добродошли као гости са својим породицама. За њих се спрема ручак а коњима се износи зоб. На тај начин врло често праве трајна пријатељства, а понекад и кумовања... Сељаци упрегну најбоље коње, а знате како су лепо и ватрени наши сремски коњи... - Одједном је застала - извините - казала је - ја сам се и сувише распричала... а мало се и занела са успоменама... овог про-

шлог лета није било слава.

- Само ти причај, Анђелка - казала је Светлана. - Ја сам одувек обожавала село и наше сељаке, али све је то било из даљине; из књига, из причања... Поред наших добринских земљорадника, Срба и фолксдојчера, видим их само кад дођу у град, донесу воће и поврће на пијацу, кокошке и јаја, или кад дотерају стоку на вашар. Заиста бих желела да проведем неко време на селу, а и да се ухватим... једнога дана у коло.

- Слободан је често проводио лето на селу - казала је Анђелка. - Ниси ми никад о томе причао - окренула се Слободану и додала, са трагом прекора у гласу - само си једном споменуо.

- Знам - казао је Слободан - кад човеку увек изгледа да су неке друге ствари у животу важније него оно око њега, што му је блиско, свакодневно, а кад почне то да губи, онда се тек сетити оног чега ће бити лишен. Иако сам заиста уживао у тим летима проведеним у Бранику код деде и бабе, нисам никад сматрао да је о томе вредно говорити, а и да би то могло неког интересовати.

Испричао им је о кући, о воћњаку, башти са цвећем и огромним боровима, о деда Аркадијевом римском лаву, о својим пријатељима које познаје од детињства, о Станку и Златану, с којима је путовао коњским колима, а понекад и чебама, да обиђу овце, донесу сено са ливаде, изабери зреле лубенице и диње. Сетрио се како су му, кад је имао петнаест година, дали велики тешки барјак светога Ђорђа да га носи на литији око цркве. Барјак је његов деда још као млад човек поклатио цркви. Дувао је јак ветар и он се с муком носио са тешким барјаком, који је лепршао и заносио га снажно час на једну, час на другу страну, тако да је мислио да ће однећи и њега и барјак. Тек кад су почели по други пут да обилазе око цркве, пришао му је чича и са осмехом објаснио како барјак треба ухватити око копља, тако га је лакше по ветру носити. Схватио је одмах да су га као „господина” сељаци намерно пустили да се мало помучи, па се и он сам томе насмејао. Знао је како су волели да причају шале на рачун „госпoде”, те је био убеђен да ће се и његова згода препричавати у селу... Његови пријатељи, са којима је такоређи одрастао, сматрали су га као свог, што му је увек ласкало и он се слатко смејао њиховим причама. У једној од тих прича неки варошанин се изненада обрео на селу, па кад је видео сељака како тера волове са паше, он га упитао: „а кол’ко то крава имате, газда?”. Онда су причали о варошанки која се удала за сељака, па се следећег јутра после свадбе дотерала и намазала, а свекрва је послала да музе краве. Како се она подуже није враћала, свекрва отишла у шталу да види зашто је још нема. Видела је како је варошанка спустила ве-

дро испод краве па је милује по глави и тепа јој: „Хајде краво, кравице, дај нам мало млека”. - Сељаци у ствари - казао је Слободан - не завиде господи на лакој животу, они мисле да је њихов начин живота бољи, њихове жене лепше, природније и здравије, а људи јачи, спретнији, па чак и паметнији, а свакако довитљивији од варошана.

Анђелка је испричала Светлани о обичајима на Ђурђевдан, о Ђурђевданском уранку, кад девојке устану рано, пре изласка сунца, наберу цвеће, ставе га у лаворе са хладном водом у којој се затим умију да би „биле лепе”, о великој литији са свештеником који благослови реку, поток, њиве и ливаде, о одласку у оближњу шуму где он уреже крст у кору неког већег дрвета. Недалеко, на једном пропланку, већ се пеку јагањци на ражњу...

- Да ли си се и ти умивала у тој води са цвећем? - хтела је да зна Светлана.

- Од моје дванаесте године - насмешила се Анђелка.

- Зато ти имаш тако добар, чист тен! - осмехнула се Светлана и одмах затим се окренула Слободану. - Шта ће бити са нашим селом и сељацима, са њиховим народним обичајима и начином живота ако једног дана комунисти завладају Југославијом?

- Комунисти ће највероватније урадити са Југославијом нешто слично као што су већ њихови „старији другови” урадили са Русијом, са руским кулацима и мужицима. Одузеће земљу сељацима, а њих присилити да раде као обични радници по колхозима. Ако у томе успеју, постоји опасност да ће зауставити развој наше српске културе, јер село је основа, срж народног живота, са својим предањима, веровањима и обичајима. То би било сечење непресушног извора наших интелектуалних и стваралачких снага. Већина наших великих људи потиче са села: песници, књижевници, уметници, научници и војсковође, и задојени су народним духом. Ја сам ипак уверен да тај дух неће моћи нико потпуно да сломи, па чак ни материјалистички и атеистички, интернационални комунизам, ма шта његови следбеници радили и ма какве методе употребљавали... Турцима није помогло ни спаљивање моштију светог Саве на Врачару.

- Желела бих од свег срца да се сложим с тобом, Слободане - казала је Светлана - али зар нису Турци ипак били нешто друго? Они нису идеолошки, свакодневно обрађивали децу и омладину као што то раде бољшевици у Совјетском Савезу. Народ се злопатио под Турцима, био угњетаван и обесправљен, али је ипак имао неке слободе. Родитељи су васпитавали своју децу у српском, православном духу... имали су своје свештенике и калуђере, а Вук Караџић каже да је још у

његово време свака српска кућа имала гусле уз које се певало о старој српској слави, о јунацима који су се борили и умирали „за крст часни и слободу златну”, о хајдучима и ускоцима који ту борбу нису никад ни престајали да воде...

- Знам шта хоћеш да кажеш, Светлана, и у праву си. Међутим, ја чврсто верујем да ни у Русији бољшевици не само да нису успели да угуше дух руског народа него да у томе неће никада потпуно успети. Чак и ако преваспитају и придобију већину Руса за атеизам и материјалистички комунизам, остаће изванредан број људи и жена верни истинској мајци Русији и православној вери, што ће бити квасац за будуће генерације. Тако и код нас. Докле год постоји и један прави Србин, будућност српског народа неће доћи у питање. Ја верујем да ми имамо извесно место у историји које нам судбински припада, и све препреке: интернационални комунизам, расистичка Хитлерова Немачка, Мусолинијев империјалистички фашизам и ко зна шта све још може да искрсне, неће нас зауставити на томе судбинском путу. Можемо привремено скренути, одложити неумитно за извесно време, али нас неће ништа зауставити.

Док је Слободан говорио, све више се загревао, његова мека, смеђа коса му је од енергичног окретања главе, час према Светлани час према Анђелки, почело да пада на чело, а он је једном руком покушавао да је врати и колико толико задржи на једном месту, док је другом све живље гестикулирао као да се обраћа великој скупу људи. Њих две нису скидале поглед са његових зажарених, браонкасто-зелених очију и његово одушевљење као да је почело да прелази и на њих две.

- Ја верујем да српски народ има извесну мисију, улогу коју треба да одигра не само на Балкану него и у Европи, а можда и у целом свету. Ако није тако, зашто бисмо ми, један по броју мали народ, пролазили кроз историју овако трагично, а у исто време и величанствено? Зашто бисмо ми имали једног Саву Немањића, принца који се одрекао овоземаљске славе да би постао монах-испосник и да би као такав заувек оплеменио српски народ? Зашто бисмо имали једног кнеза Лазара, који се заједно са целим својим народом определио за „Царство небеско”? Зашто бисмо ми кроз стотине година под Турцима успели да сачувамо своју душу и запајани еписким песмама, које је цео један народ незаписано носио и преносио из генерације у генерацију, изађемо из ропства још јачи и чистији? Која је друга мајка сем српске мајке саветовала своје једином сину: „...боље ти је изгубити главу, него своју огрешити душу”. Да и не говорим о Карађорђевој устанку неписмених сељака који су се, без ичије помоћи, борили херојски против војне силе првог реда и успели да изборе своју слободу, или о подвизима албанске голготе. Зашто бисмо имали и

данас народ који каже, у то верује и по томе се и управља: „Своје воли, а туђе поштуј?” Могао бих овако да набрајам сатима. То није све само пука случајност, то је историјско трајање. Када се у животу деси нешто случајно, деси се с временом на време, без логичне повезаности. Наша, српска историја се није десила „случајно”. У њој је органска повезаност, доследност и истрајност, базирана на дубоким хришћанским уверењима. Та уверења су суштина Светосавља, које нас је водило и одржало кроз векове. То се не може срушити и уништити за десет дана, за десет година, а не може ни за стотину. Истина је да је у нашој прошлости било падања, али је било и подизања и уздизања... У ствари, наши великани су као појединци падали, па се опет уздизали, а за покајање градили велелепне манастире и покајнице - народ је као целина мање посртао... Можда смо ми предодређени да патњом, жртвом, самопрегором и саосећањем према другима спасемо не само своју душу него и друге душе, јер као што је један велики хришћанин рекао: „Ми не можемо бити срећни, док сви други око нас не буду срећни”.

Наједном је застао и погледао два озбиљна лица која су га посматрала са великом пажњом. Изгледало је да је тек сада постао свестан њиховог присуства, иако им се цело време обраћао.

- Опростите - казао је помало збуњено, склањајући косу са свога високог чела, овог пута обема рукама, и забацујући је уназад - ја сам се и сувише распричао, преузео конверзацију...

- Не, не - пресекле су га оне живо, скоро у исти глас.

- То је врло интересантно - казала је Анђелка.

- ...и узбудљиво - додала је Светлана. - Само настави, молим те.

- Нисам никада о тако нечем размишљала - казала је опет Анђелка. - У твојем излагању има пуно истине и... инспирације. Зашто је све било тако као што је било, ако није постојала нека сврха, неки смисао у свему томе? Можда, можда и све ове несреће кроз које наш народ, и ми сви са њим, пролази у овој рату - погледала је Светлану као да тражи њену сагласност - знам да је страшно и помислити на убијање мале деце приликом масовних убистава... можда ће и те тешке трагедије да нас ојачају и упуте на прави, како то Слободан зове, „историјски пут”.

- Ја сам о нашем судбинском путу често размишљао, али нисам о томе, на овај начин, до сада чак ни са Тошом разговарао. Плашим се само да нашој народној трагедији нема краја, бар у догледној будућности...

Анђелка је погледала на свој ручни сат и одмах затим устала са столице.

- Жао ми је - казала је - али ја сам већ и сувише дуго остала. Запричали смо се о сувише интересантним, несвакидашњим стварима... Већ је почело да се смркава.

Слободан је такође устао.

Светлана је хтела да их још мало задржи, али Анђелка је ипак морала да крене.

- Останите бар још мало, немојте тако изненада... - молила их је скоро са очајањем у гласу.

Анђелка је пришла чивилуку и дохватила свој капут. Слободан јој је помогао да га обуче.

- И мени је жао, Светлана, али шта можемо, заиста ће бити касно за Анђелку.

- Добро, кад је тако, али ми морате обећати да ћете опет доћи.

- Свакако - казао је Слободан, а Анђелка се само осмехнула и климнула главом.

Кад су њих двоје изашли из стана, Светлана је погледала по голим зидовима, бацила поглед на орман са књигама, затим на прозор кроз који се видео добрински трг и зауставила се на сточићу застртним белим дамастом, са ибриком и три празна филцана на њему. Пришла је тешким кораком кревету преко кога је био пребачен пиротски ћилим, и полако се спустила на њега. Седела је непомично неколико минута... Прво су јој се затресла рамена, онда су јој се подигле руке, којима је чврсто стегла своје лепо, бледо лице. Из груди јој се отео тихи, пригушени јецај.

Слободан и Анђелка су ишли полако, са оклевањем, тротоаром, покривеним свежом наслагом меког снега. Сумрак је већ почео да захвата равне добринске улице са бело окреченим кућама, дрвеним, високим тарабама и тамним гранама дугачких дрвореда. У неким прозорима су се виделе мушкатле које као да су својим једрим, зеленим лишћем подсећале пролазнике на неумитни долазак топлог лета.

- Толико ми се много десило за ових неколико сати - прва је проговорила Анђелка - и требаће ми доста времена да средим своје утиске. Некад нам се за неколико сати деси више него за неколико месеци. - Анђелка је изговарала речи полако и промишљено. Изгледало је да је одмеравала у себи сваку мисао пре него што ју је изговорила. - Чини ми се да сам наједном и тебе много боље упознала, а као да сам открила и нешто ново у себи, чега нисам била свесна. Што се тиче Светлане... - застала је на тренутак - она је изгледа врло осећајна, али и компликована особа, која као да се изненада нашла на неком беспућу.

Слободан је погледао Анђелку са изненађењем. То су били и његови утисци, али не само о Светлани... Анђелка ће кроз

две недеље имати свега седамнаест година, а запажа и расуђује као зрела, искусна особа која добро познаје људе. То није више она весела девојчица од прошле године, увек насмејана. „Да ли нам је то рат донео”, помислио је, „и учинио да смо изненада, пре времена сазрели?” Рат нас је натерао да размишљамо, да се дубље загледамо у друге људе и сами у себе, и да оштримо своје расуђивање. Само да се наше новостечено искуство и оштрина запажања не окрену у погрешном правцу”.

- ...Жао ми је - наставила је Анђелка - што је изгубила мужа, кога је очигледно волела. Могу да замислим како је страшно што је наједном, после неколико дивно проведених месеци остала сама. Али ја верујем да је она једна снажна особа која ће успети да се отргне; упознаће се са неким ко ће јој одговарати и са њим наставити мање-више нормалан живот... иако ће све бити друкчије од оног о чему је некад сањала...

Слободан се сетио како му је то исто, скоро истим речима пре неколико дана говорила Вера, о Светлани као снажној особи која ће се брзо отргнути и започети нов живот.

- „...Време лечи”, кажу наши сељаци - говорила је Анђелка гледајући испред себе у бледи сумрак. - Можда њена лична трагедија, и поред све несреће, није толико ужасна као што је рецимо туга и очајање Милинкове мајке. Моји рођаци су ми причали да јој је он био јединац.

Ишли су ћутећи неколико тренутака.

- У праву си - проговорио је најзад Слободан. - Светлану жалимо зато што је знамо, зато што је тако беспомоћна, усамљена... а ваљда, из људске слабости, и зато што је толико лепа. Његову мајку не познајемо, она је за нас само старија жена која оплакује своје дете, као што то данас чини и на десетине хиљада мајки. Не знамо ни како изгледа; да ли је седа, мршава или крупна? Њу смо укључили у безличну и безимену масу жена које оплакују своју децу, коју никада неће моћи заменити другом децом. Не желим да кажем како ће Светлана наћи другог човека... него хоћу само да се сложим с тобом да ће се други човек свакако појавити у њеном животу.

Анђелка је климнула главом.

- Слободане - казала је - надам се да ме нећеш погрешно разумети. Верујем да се нас двоје добро познајемо... и да смо довољно блиски да о овако нечем можемо разговарати... Не знам да ли си и ти приметио како те је Светлана гледала. Нарочито при крају. Можда је из неког разлога подсећаш на њега... на њеног покојног мужа. Наједном ми је постало јасно да је она мене позвала само због тебе.

- Не верујем да је то разлог - казао је Слободан, чак је покушао и да се осмехне, али је и сам приметио да му глас не звучи убедљиво. - Он је био не само старији од мене него и

виши и крупнији. Чак кад бих је због нечег и подсетио на њега, она је у дубокој жалости, у црнини - ту се наједном сетио њене тамноплаве хаљине, припијене уз тело. - Она може да гледа на мене само као на... млађег брата. Она је усамљена, недостаје јој друштво, млађе друштво. Верујем да си јој се допала. То ми је и казала пре него си дошла. Кума Мара и доктор Синђелић су друга генерација. - Није хтео да јој спомене Синђелићево интересовање за Светлану. Светлана му је то казала у поверењу. - Вера ми је причала за њу да је увек била ведра и весела, са пуно смисла за хумор.

- Сећаш ли се како је казала да би све дала кад би се могла вратити у шести или седми разред гимназије? Ти и ја смо јој блиски. Нарочито ти. Чула сам моје рођаке кад су говорили о капетану Милинку, како је био начитан, лепих манира и како је био нежан и пажљив према њој. Незгодно ми је да ти то кажем, Слободане, али то су и твоје особине. - Док је говорила, Анђелка није гледала у њега, а сада је и главу оборила и утишала глас тако да ју је он једва могао чути. - Она у теби види великог идеалисту. Кад је била неколико година млађа и она је највероватније гледала свет идеалистички, па је много од тога у себи и до данас задржала. Мени се чини као да она хоће да побегне из садашњице и да се врати у прошлост, па да отпочне све из почетка... а у исто време је свесна како је то немогуће. Жао ми је много Светлане, знам да јој је тешко, али нико од нас у овим временима не зна шта га још чека... Драго ми је ипак што смо се видели и поразговарали са Светланом, а и ти и ја смо били заједно, мада под мало чудним околностима - казала је са осмехом и опет подигла главу. - Ја сам одлучила да кажем мојим рођацима да сам се видела с тобом код Светлане, и да сам знала да ћеш и ти тамо доћи - опет се насмејала. - То је захваљујући твојем позитивном утицају. Надам се да смо је мало разонодили, нарочито са нашим идиличким причама о селу и сељацима и још више твојом тврдњом да српски народ има мисију на овом свету. То је и мени звучало дивно.

Кад су се растали она му се наједном обратила тихо, гледајући га право у очи:

- Да ли си се одлучио? Хоћеш ли прећи у Србију?

- Да - казао је исто тако тихо. - На пролеће.

Анђелка му је без речи пружила руку, нагло се окренула и пошла журним кораком према кући својих рођака.

Слободан је гледао за њом, све док њена витка фигура није нестала иза угла улице у којој је становала.

„Да ли је то крај?” помислио је. Знао је да ће се опет видети са њом, али колико пута? Два, три или четири, а онда - путеви ће им се вероватно заувек разићи. Сећао се првог раз-

говора, кад му је дах застајао пред њеним тамним, сјајним очима; прве шетње на корзу и првог седења на оној дрвеној клупи у парку, кад је већ био сигуран да је она усађена у његову душу за сва времена. Сетио се и оног Тошиног савета од јесенас: „Немој да је изгубиш!”

КОД ХОФМАНА

- Данас ће бити добар ручак - шапнуо је Дамјану Исајловићу Чедра Радин, онај мали, вижљаста затвореник црне, рашчупане косе, док му је за доручак сипао ерзац-кафу у лимену порцију. Брзо се осврнуо око себе, па кад је видео да је стражар застао у ходнику да запали цигарету, наставио је тихим, пригушеним гласом. - Неки српски трговци су послали два цака кромпира и два добра прасета да нам се данас, на Божић, направи паприкаш. Послали су и балон доброг, фрушкогорског вина, али је то Хофман конфисковао.

- Христос се роди! - казао је једва-чујно онај средовечни човек чије име Дамјан још није знао.

- Крећи се, крећи! - викнуо је стражар и два затвореника су брзо подигла казан са кофом.

Кад су се залупила врата на ћелији, Дамјан је попио топлу, црну течност која је овог јутра било нешто слађа него обично. Четвртасти комад хлеба није поделио на три дела као што је то радио сваког дана, него га је оставио да га поједе са паприкашем.

Иако је водио рачуна о датумима, није му ни на ум падало да је тога дана, 7. јануара 1942. био први дан српског православног Божића. Да није Чедра споменуо Божић и прасећи паприкаш, прошао би овај дан као и сваки други, мислио је са неким приливом поноса, а тако би ваљда и требало да буде. У Совјетском Савезу се не слави Божић, забрањено је да се јавно слави, а ако Бог да, неће се једног дана ни код нас славити”, помислио је па се брзо тргао. Ето, то: „ако Бог да”, „даће Бог”, „Боже помози”!, то је био његов Бабо - свака друга реч; па се и њему самом понекад омакне. А како је оцу тај његов Бог помогао? Мучио се целог живота и злопатио; једва састављао крај с крајем. И није само његов отац; били Исајловићи одувек „голи к’о црквени мишеви”. Сетио се деде и бабе, очевих родитеља. Деда Прока цео живот радио за друге, па чак и баба Леца. И умро је његов деда радећи за другог. Млинар му натоварио два цака брашна један на други, а он био већ у шездесетдругој години живота. Најједном, „нешто пукло” у њему и он се срушио испод оних цакова. За њега се причало да ни-

кад није пропустио недељу, а да није одстојао целу службу. Помало је и појао са црквеним појцем и помагао тотору око цркве кад год је требало, а за то није никад узео ни паре. Чуо га је кад је једном казао: „...то би било Боже ме прости, к’о да узимам од самог Господа Бога”. Баба Леца била крупна, снажна жена која је окопавала туђе кукурузе, везивала туђе винограде и плевала туђе баште, тако да некад није стигла ни своју властиту башту да оплеви. Није их никад, као ни своје родитеље, чуо да се туже на злу судбину. „Тако је Бог ’тео’”, чуо је више пута како отац говори. „Једном је дао да буде богат, да седи и ужива, а другом да буде сироман и да се пати цео свој век”.

Он, Дамјан, није више веровао у судбину откако је почео да чита књиге о *Историјском материјализму* и откако је почео да похађа тајне састанке добринског Скоја. Сећао се жустрих и бучних литерарних састанака у гимназији на којима је долазило до препирки између комуниста и љотићеваца, неколико пута чак и до физичког обрачунавања. Он у тим дискусијама није никад активно учествовао, али је волео да слуша. Једном је чуо Тошу како је говорио да су социјалне реформе несумњиво потребне, али да се морају извести „мирним путем, базираном на хришћанском принципу љубави према ближњем, а не револуцијом и мржњом према буржоазији”. После је Бока Георгијевић казао: „Ми немамо времена да чекамо још хиљаду и девет стотина година на хришћанство, да донесе правду човечанству”. Једном је чуо и свога колегу Слободана Спасојевића кад је тврдио да човек „не живи само о хлебу”. „Све је то лепо”, помислио је он онда, „кад човек има довољно хлеба...”.

Понекад, кад би један посао почео да сустиже други, његови би само јаче запели, мање се одмарали и раније устајали. „Ко ради, не боји се глади”, казала би баба Леца у таквим приликама, смешкајући се својим широким, грубим лицем. Кад су просјаци пролазили селом два или три пута годишње, обично после вршидбе и о већим празницима, никад их нису пропустиле, ни баба Леца док је била жива, ни његова мајка, а да им нешто нису уделиле. Сећао се како су две-три жене и понеки старац, сви у траљама, ишли средином села, колским путем, са повећим платненим торбама око рамена. Обично је једна од жена, вероватно су се смењивале, запевала отегнутим, продорним гласом који је још из даљине најављивао њихов долазак: „Удели кеко, Бога ради!” Домаћице су излазиле из кућа са лименим посудама напуњеним брашном, које су сипале у торбе. Понека би изнела и комад хлеба и грудву сира. Обично су просјаци били већ стари знанци с којима би мало и поразговарале, а понекад чуле и вести из оближњих села.

Једном, испред њихове куће кад су се просјаци враћали из села, стигла их нека газдинска жена која је водила за руку девојчицу од седам-осам година. Жена је била задихана од брзог ходања, а девојчица златне, светло-смеђе косе, уредно одевена и зачешљана, имала је неки уплашени израз на своје лепушастом лицу.

- Милева! Милева! - викнула је сељанка.

Просјаци су застали, а једна млађа жена међу њима се одазвала и издвојила.

Жена је довела девојчицу, скоро је довукла до младе просјакиње, јер се дете почело да отима.

- Ево ти, Милева, да видиш твоју Славицу како је порасла - казала је са осмехом.

Просјакиња је засијало лице и она је раширила обе руке, гледајући задивљено девојчицу.

- То ти је мама, Славице - казала је сељанка нежно, међутим, девојчица се ужаснута отргла и са вриском почела да бежи натраг, према селу. Отрчала је двадесетак корака, па је на једном стала и окренула се. Стајала је немо неколико тренутака и посматрала своју мајку, онда је опет потрчала према селу, горко плачући.

Просјакиња се збуњено смешкала док је дланом брисала сузе. Сељанка је викала за девојчицом:

- Хајде, Славице, хајде душо, не бежи дете! То ти је мајка. - Као да није могла да схвати зашто се девојчица толико згрозила.

То ти је наш сељачки народ, мислио је Дамјан, за њих је живот онакав какав је. А ко зна, јавила се изненада њему „изграђеном марксистом”, јеретичка мисао (коју је у истом тренутку и одбацио): „Ко зна, можда је тако и најбоље”.

Чуо је баба Лецу више пута како каже док је његова мајка климала доброћудно главом: „Ето ти просјаци - има и веће сиротиње од нас!” И он се и сам у тим тренуцима осећао боље и сигурније, иако му је било жао тих бедних људи и жена. Мислио је тада како њима, Исајловићима и није баш тако лоше. Имају своју властиту кућу, истина малу и оронулу, али је њихова, а имају и повећу башту са пасуљем, кромпиром, парадајзем и љутом паприком, а имају и оно јабуково дрво.

Можда и међу њима самима, тим просјацима, мислио је често, нису сви једнаки; неки као да су се држали боље, а неки горе. Упао му је нарочито у очи један старчић који се држао кочоперно. Ишао је уздигнуте главе на неколико корака иза целе групе, и гледао право испред себе. Он једини није носио дубоку просјачку торбу за брашно, него обичну, сељачку и видео је једном како вири из ње пар сувих, сремских кобасица. О другом рамену му је висила дрвена чутурица у којој су сељаци носили воду, али и дудињару.

При уписивању у нову школску годину, Дамјану је било најтеже. Осећао је грижу савести што прима новац од својих родитеља који су они тешком муком зарадили и одвојили за „његову школу”. Од тог новца отац је могао купити једне године коња уместо оног који му је пре неколико година угинуо, а друге године краву, од које би имали млеко и сир. Веровао је да ће им се једног дана одужити. Чим заврши школу и запосли се, одмах ће њих на неки начин да збрине. Нарочито му је било жао мајке, мале, слабашне жене... Увек је волео да размишља о животу, о различитим људима и женама, о селу, ђацима и наставницима добринске гимназије, међутим никад раније није имао за то довољно времена. За време школске године спремао се за испите, писао писмене задатке, вадио речи из француског, немачког и латинског речника па их онда учио напамет, пешачио сваког дана од Ратарева до Добрина, и натраг, а преко лета ишао често са оцем у надницу да би зарадио за кућу који динар, или врећу-две брашна.

Сад је имао више времена него икад у своме животу. Јуче је било тачно три недеље откако су га ухапсили. Зарекао је на бетонском зиду, више загребао него зарезао дршком плехане кашике седам паралелних цртица за седам дана. На крају сваке недеље урезао је на супротној страни зида, поред нечијег иницијала „Л. М. Н.”, по једну цртицу. Тако је знао који је дан и који датум.

Нису га из неког разлога још позивали на саслушање. Чедра Радин и онај средовечни човек доносили су му сваког јутра кафу и следовање хлеба чим би се разданило. За ручак и вечеру су доносили ретку чорбу од сувог грашка, јечма или жутог пасуља. Једино је недељом чорба била мало гушћа, са по неколико комадића раскуваног кромпира. Чедра му је сваки пут, кад год му се за то указала прилика, шапнуо понешто. Тако је дознао његово име, да је радио као калфа у некој обућарској радњи и да је допао затвора зато што је једном другом калфи, неком фолксдојчеру, опсовао швапску мајку кад је овај почео да га задиркује и зове рац-магарац. Добио је шест месеци и сада помаже кувару; доноси воду, сече дрва за ватру, љушти кромпир и „броји дане”.

- Кад изађем једног дана са ове робије - казао је - премлаћићу оног Швабу и побећи у шуму!

Једном му је добацио:

- Само се чувај „купатила”! Ако те тамо одведу на саслушање, одзвонило ти је. Најбоље да им одма’ све кажеш, јер ће они то ионако из тебе истерати. Овако ће те послати или у неки логор, или у Немачку на рад, а онако: два метра под земљу, изубијан и осакаћен; нарочито ако немаш богатог ћаћу да те вади. Кажу да се са парама овде све може.

Оно јаукање и јецање које је Дамјан слушао прве ноћи у затвору, понављало се десет дана узастопце, само је сваки пут било све слабије и слабије. Десетог дана је наједном престало и њему је ноћна тишина већ скоро почињала да смета. Чинило му се да је пуна претње, још страшнија него оно јаукање.

Није прошао дан а да није помишљао на свој одред. Шта сада раде Рајко Папуција, Синиша Брица, Јоца Пролетер и сви остали? Да ли је Драган Марковић послао неког да га замени? Можда ће његов посао преузети привремено Жика Ђурић, кога је он поставио за комесара у Немановцима... О њима не знају ништа Немци, а он их неће одати. Не постоји никакав списак са именима. Чак ни Драган ни Бранко не знају имена. Он их једини држи све у својој глави. Они ће остати јаки као организација док им не пошаљу неког из Добрина.

Револуција ће се наставити; у то је уверен, само он лично неће моћи да допринесе заједничкој победи, неће помоћи ни својим јадним родитељима, запостављеној сиротињи, а ни угњетаваној радничкој класи. Ако га убију, неће доживети остварење свога сна и сна његових другова широм целог света: Диктатуру пролетаријата у једном праведном, бескласном друштву.

За ручак је заиста био добар прасећи паприкаш који је Дамјан јео полако, са уживањем. Каква иронија судбине, мислио је. Он, револуционар, комуниста у немачком, фашистичком затвору, на православни Божић једе овај буржујски, капиталистички паприкаш - и још га једе са великим задовољством!... Овако нешто фино не сећа се да је икада јео. Његова мајка је кљукала гуску за Божић, што је за њих већ био велики луксуз, и гуска је увек била изврсна; за њу су се Исајловићи спремали недељама, али заклати прасе, чак и једном годишње, за њих је било нешто недостижно.

Дани су пролазили, а на њега као да су заборавили. Осећао је сталну глад, која се после сваког obroка још више повећавала. Приметио је како су му војничке панталоне, које су му дали првог дана, постајале све пространије. Код његове куће у Ратареву није било хране у изобиљу, али је било довољно, иако не баш целе године и свакога дана - бар црнога хлеба, качамака и по која главица лука или једна-две љуте паприке. Кад би сада јео чорбуљак од пасуља, прижељкивао би онај слатки и укусни ратаревски лук. Чак је неколико пута сањао како га реже на ситне режњиће или на крупније комаде, па онда полако, са три прста посипа со преко лука... А сањао је и Нану како седи у кухињи наслоњена лактовима на сто и држи главу обема рукама и Бабу како коси нечије сено, а зној му се слива са лица, скупља се на дну увек неизбријане, проседе браде и полако, са сваким дткосом, капне у стр-

њику. Двадесетог јануара, сат-два после ручка, отворила су се изненада врата на његовој ћелији. Мора да је задремао јер није чуо бат корака. Брзо је скочио и онако у чарапама стао на бетон, окренут вратима.

- Обувај се! - викнуо је Јохан.

Иза Јохана је стајао стражар са пушком на готовс.

Дамјану су у ушима зазвониле Чедине речи: „...ако те одведу у купатило - одзвонило ти је!” У часу је обуо ципеле, подигао мало панталоне, које су му у последње време почеле да спадају, и провукао неколико пута прстима кроз замршену, светло-смеђу косу која је већ прилично израсла и падала му у праменовима на чело. Лице му је све омаљавило; још није имао јаку браду, са својих деветнаест година, али се није бријао преко месец дана. Из даљине се то није много примећивало, јер су му бркови и брада били плави.

- Излази! - викнуо је опет Јохан. - За мном! - наредио је кад је Дамјан изашао из ћелије.

Дамјану, коме је срце лупало тако јако да му се чинило да ће то и ова двојица чути, наједном је лакнуло кад се Јохан испред њега окренуо и пошао у супротном правцу од врата, која су водила у подрум и у купатило. Ишао је на два-три корака иза дежмекастог полицајца и гледао у његов црвени и набрекли, високо избријани затиљак. Одмах иза њега је ишао стражар, млађи човек бледог, дугуљастог лица и повећих ушију које су одскакале од главе. Кад су пролазили кроз врата хер Хофманове „канцеларије”, стражар га је гурнуо кундаком у ребра, да пожури. Како није више био сигуран на ногама због силног лежања, посрнуо је и замало пао на Јохана.

- Њас ист лос?! - викнуо је на њега полицајац. - Пази куд идеш!

Шеф добринске полиције, хер Хофман, и овога пута је седео за својим писаћим столом и прелиставао нека документа. Дамјан није видео никог сем њих четворице. Кревети у оба реда су били уредно и по војнички сложени као и оног дана кад су га овамо довели.

- Исајловићу - казао је хер Хофман осмехујући се кад је подигао главу. - Изгледаш много боље у овим војничким хознама и овом пуловеру. Да те нисам очекивао, не бих те препознао. - Окренуо се одмах затим Јохану. - Што је овако зарастао у косу и у ове маље по лицу? Колико пута сам ти казао да нећу да видим заробљенике неошишане и зарасле у браду, а нарочито кад их доводиш на саслушање?

Јохан је почео да објашњава како није очекивао да ће саслушање бити данас, али га је хер Хофман прекинуо:

- Чим завршим са њим, одведи га код берберина.

Извадио је кутију немачких цигарета и на Дамјаново изненађење, понудио му једну.

- Не, хвала - промрмљао је Дамјан - ја не пушим.

- Јохане - казао је хер Хофман - дај човеку столицу да седне.

Јохан је брзо дохватио дрвену столицу која је стајала између два најближа кревета и ставио је испред стола за којим је седео шеф полиције.

- Само седи, Исајловићу - казао му је шеф док је лупкао цигаретом по надланици леве руке, као да сабија дуван да се не би трунио. - Немој се устручавати.

Док се Дамјан намештао на столици. Јохан је своје шефу запалио цигарету. Онај стражар је стајао са пушком на готовс иза Дамјанових леђа, пратећи будно сваки, па и најмањи затвореников покрет. Шеф се понашао као да не примећује стражара. Пошто је удахнуо дим-два, опет је дохватио она документа и почео да их разгледа.

- Е, мој Исајловићу - казао је најзад, скоро пријатељски - ова оптужница те грдно терети. Добили смо из добринске реалне гимназије извештај о теби. Кажу да си увек био примеран и одличан ђак. Наши Немци из твога Ратарева саопштавају нам да си био миран и послушан дечко из сиротињске куће. Шта ти би наједном да хоћеш да дижеш револуцију? Ваљда си запао у лоше друштво. И кога си још нашао да врбујеш?! Малог Фрица, хер Лајполдовога слугу!

- Господине шефе - казао је Дамјан и чак успео да се мало и насмеши. Сад се потпуно прибрао. - Зар сам ја ухапшен зато што сам се шалио са Фрицом?!

- Ово мени не личи ни на какву шалу - лупио је хер Хофман шаком по документу. - Фриц није тако глуп као што изгледа. Он нам је дао јасну и комплетну оптужницу против тебе.

- Ја се слажем са вама, господине - казао је Дамјан, и даље се помало смешкајући. - Заиста није глуп, али је прилично наиван, па поверује у све што му се каже. Ја сам се са њим увек шалио, још пре рата, а знао сам га добро јер сам сваки дан пролазио поред Лајполдовога салаша, кад сам ишао у Добрин, у гимназију. Ишао сам пешице. Сећам се како сам му измишљао приче о гимназијалкама...

Хер Хофман је подигао главу и погледао га тако да је Дамјан заћутао. Посматрао га је оштро неколико тренутака.

- Шта си ти тражио на салашу по оном снегу? Знамо да ниси више ишао у гимназију.

- Тражио сам Хека... то му је надимак, а право име му не знам. Знао сам само да је био цокеј код господина Лајполда и да је из Баната. Кад сам дошао на салаш питао сам за њега Бурру... он је Немац а ради као слуга. Он ће то и посведочити ако

сумњате у моје речи.

- Ми знамо да си се распитивао за Хека. Како ниси знао да се он вратио у Банат још у месецу априлу, кад су то сви знали?

- Нисам више ишао у Добрин и нисам пролазио.

- А зашто си престао да идеш у школу?

- Казали сте да знате како сам из сиротињске фамилије.

Отац није више могао да плаћа, а мајка почела да побољева.

- А зашто си тражио тог цокеја, као што кажеш?

- Мислио сам да ће ми он помоћи да нађем посао на салашу, да зарадим мало мајци за лекове, а нешто и за себе... Видели сте како сам био обучен кад су ме овамо довели, а ово су ми још старе ципеле - подигао је ногу да покаже хер-Хофману своју искривљену и излизану ципелу са подераним ђоном. У истом тренутку стражар је поскочио, репетирао пушку и уперо му је у слепоочницу.

- Хеј, остави се тога! - љутнуо се хер Хофман. Његово бледо лице наједном се зацрвенело. Стражар је заклочио пушку и неспретним покретом спустио кундак крај своје ноге. - Јохане - окренуо се хер Хофман полицајцу - нађи му неке боље ципеле. Нећу да нам кажу како скупљамо по улицама српску сиротињу, па их држимо по затворима.

- Јањохл! - лупнуо је Јохан петама и забацио уназад рамена.

- Да си заиста тражио посао - казао је хер Хофман гласом који је био таман, пажљиво сасечене брчиће, који су по облику подсећали на Хитлерове, а и коса му је била зачешљана по истом узору на једну страну, само нешто ређа и више залезана - да си тражио посао, ти би разговарао са Ђуром. Зашто ниси њему споменуо да тражиш посао?

- Ђуру сам знао само из виђења - казао је Дамјан. Осетио је да му је ово слаба тачка. Заиста, зашто није разговарао са Ђуром ако је тражио посао?! - док сам са Хеком био добар пријатељ - говорио је помало несигурним гласом - па сам се надао да ће ми он помоћи и казати добру реч за мене... овако ми је изгледало да је све узалуд. Још ме тамо и господин Лајполдови пси напали - живнуо је мало - па сам мислио да ће ме растргнути. Онда сам наишао на Фрица...

- Ти си тражио од Ђуре да зове Фрица - прекинуо га је шеф полиције. - Ми све знамо!

- О, да. Имате право. Тако је некако било. Хтео сам мало да се са њим нашалим кад се већ овако све искренуло. Фриц ме је увек испитивао за варошке фрајле, а ја измишљао приче, па ми овога пута пало на памет да испричам као о некој револуцији, да видим како ће он овога пута реаговати.

Хер Хофман га је прекинуо једним покретом руке.

- ...оптужени је - почео је да чита наглас - после горе наведеног изјавио Фридриху, Фрицу Градлу: „Ми, радници свих земаља, пролетери, морамо да се ујединимо без обзира којој нацији припадали, да срушимо капитализам и фашизам и заведемо ново и праведно, бескласно друштво...”

- То ја нисам казао - као да се љутнуо мало Дамјан - то је неко накитио. Немогуће је да је Фриц дао такву изјаву!

- То је Фриц изјавио пред три сведока, а писар је завео реч по реч.

- Невероватно!

- Кажу ти мени зашто би Фриц то све измислио и зашто би то неко још и „накитио”? - на велико Дамјаново олакшање, није чекао одговор на питање, него је наставио: - То још није све. Овде каже како си му причао да су се младићи у Ратареву већ организовали, како имају пушке и бомбе и како им је неколико села пришло.

- Не могу да верујем! - чудило се Дамјан. - Шта све може да се изроди из једне наивне, и сада, признајем, и неслане шале!

- На крају каже да си од њега тражио да вам се и он, Фриц Градл, придружи.

- Не могу да верујем, не могу да верујем - одмахивао је Дамјан главом. - Мора да га је неко из неког разлога наговорио. Колико ја знам, нисам никада имао личне непријатеље.

- Добро, Исајловићу, да те питам: шта би ти на мом месту урадио? Које би веровао: Фрицу или Дамјану? - одмахнуо је неколико пута главом. - Ти си паметан човек и можеш да разумеш тежину мога положаја. - Притиснуо је остатак цигарете на велику стаклену пепељару, кроз чије се дно видела слика Бранденбуршких врата.

Дамјан је приметио како су му нокти лепо неговани, али шака као да је мања, а прсти ужи и деликатнији него што би се очекивало од повишег, крупног човека. Посматрао је његове глатко избријане образе, уредно поткресане брчиће и пажљиво очешљану косу. Уопште, одавао је човека „чистунца”, мислио је Дамјан, који пази не само на свој властити изглед него му је стало и до изгледа околине у којој се креће. Наједном му је постало јасно како се Хофман морао забезбедити кад су га довели пред његов сто онако у прњама.

- Морам да дођем до истине - казао је хер Хофман са уздахом - без обзира на средства која ћу бити присиљен да употребим. Желео бих да ти помогнем, ако је то икако могуће - почео је опет да прелистава она иста документа. - Ево, каже овде: „Одличан ђак, природно интелигентан, примерног понашања...” Ако је то све истина, онда ћеш лакше схватити у каквој си ситуацији... а и један једини начин на који можеш да из ове ситуације изађеш. - Подигао је главу и погледао га ду-

гим, продорним погледом својих бледоплавих очију. - Мораш да кажеш истину! Ко ти је веза одозго, а кога имаш испод себе. Једино те истина може спасти. Промисли мало и покушај да се сетиш. Ако се сетиш свих имена и лепо сарађујеш са властима, биће ти много боље, веруј ми. Неће ти ни длака пасти с главе, како то ви Срби кажете. Имаш до сутра да промислиш. - Изненада се окренуо Јохану и стражару. - Водите га - казао је оштрим, заповедничким гласом.

Место да га одведу у ћелију, одвели су га код берберина, у ствари полицајца који је преко униформе обукао белу, берберску кецељу. У истој соби са бербериним седео је и старији, погрбљен човек и нешто шио на шиваћој машини. Просторија је очигледно била нека комбинација бербернице и кројачнице, а била је омања, загушљива од мокрог дрвета којим су ложили гвоздену пећ, претрпана деловима полицијских униформи које су биле наслагане на високој дрвеној стелажи, висили са клинова на зиду и лежали пресавијени на неколико столица. На супротном зиду од улазних врата висила је урамљена Хитлерова слика, а испод ње је била раширена застава са кукастим крстом. Од берберског прибора видео је само једну обичну дрвену столицу, сточић са бокалом воде, мало, округло огледало на зиду и стелажић на коме је стајала шоља за сапуницу са четкицом, а поред ње кратка метлица, бријач и две-три флашице колоњске воде. О зиду, између огледала и стелажића, висио је окачен о клин црни, широки каиш за оштрење бријача.

Кад су га увели у собу, стари кројач је подигао главу и престао да шије.

- Шта је - обратио се Јохану на немачком, осмехујући се - још један! Хер Хофман воли да их подшиша и избрије пре него их пропусти кроз своје руке.

- Воли и да их прво окупа и обуче - погледао је у Дамјанове ципеле - и да их обује - додао је правећи гримасу на лицу. - Каже да нема ништа горе него батинати прљаве и поцепане бандите. Почне ваљда да осећа неку грижу савести што туче сиротињу - насмејао се Јохан.

Мислили су да их Дамјан не разуме, међутим, он је и из немачког, као и већине осталих предмета, добијао петице, па иако је њихов језик био далеко од књижевног, разумео је сасвим добро шта су говорили. Нека чудна језа му је прошла кроз цело тело. Погледао је на дугачки, метални бријач који се пресијавао на дрвеном стелажићу. „Само да их нема толико”, помислио је. „Не могу на четворицу”, а и ноге су му попустиле од некретања па не би могао да поскочи... и још овако, усред белог дана...

Високи и крупни берберин га је зачас обријао и ошишао.

Ошишао га је скоро „до главе”. Оставио му је само мало косе на темену. Кад је завршио са бријањем, дохватио је једну од оних флашица са колоњском водом, одасуо мало десном руком на леви длан, вратио флашицу на стелажић, размазао текућину на други длан и почео да масира Дамјаново лице.

- Хеј, немој да трошиш то на овог клипана - узвикнуо је Јохан на немачком. Гори си од шефа. То му ускоро и онако неће више требати!

Берберин му није ништа одговорио, као да га није чуо.

Јохан је овога пута говорио и сувише брзо, тако да Дамјан није био сигуран шта је казао, али је наслућивао.

Кад је устао, берберин му је учтиво и пажљиво очистио метлицом рамена од косе, баш као што би то учинио својим најбољим муштеријама.

Онај стражар са пушком на готовс стајао је све време одмах поред врата и пазио на сваки Дамјанов покрет.

Кад се најзад нашао сам у ћелији, одахнуо је са олакшањем. Чим су се за њим залупила врата, учинило му се да се нашао у некој сигурној зони. Та позната четири сива, бетонска зида, кревет са сламарицом и топлим, војничким ћебетом, изгледали су му наједном блиски; готово као да је прешао преко прага очеве куће у Ратареву. Чак и онај мали прозор са две дебеле, гвоздене решетке кроз који се видео комадић сивога неба, као да је био ту цео његов живот, отворен изричито за њега да би могао несметано посматрати делић слободног, спољашњег света.

Недостајале су му још његове старе, искривљене и излизане ципеле, у којима је препешачио стотине и стотине километара. Везивало га је толико много успомена. Оне су му биле једина видљива веза са његовим старим животом. После изласка из бербернице Јохан га је одвео у стовариште у коме су држали нове униформе, чизме, ципеле, и у једном углу набацану гомилу цивилних одећа и изношених ципела. Јохан му је изабрао један пар ципела, које су биле скоро сасвим нове. Кад их је обуо и приметио упитни Јоханов поглед, пожалио се.

- Сувише су ми велике.

- Покојник је био већи - насмејао се полицајац. - Тај сам израз научио од вас Срба. Излази! Требаће ти ионако веће ципеле!

Јохан му је свакако одатле донео и ову одећу коју је имао на себи. Погледао је на своје панталоне југословенске војске, браон пуловер са излизаним рукавима и избледелу плаву кошуљу. Које је све то раније припадало? И зашто ће му ускоро требати „веће ципеле”? Једино је доњи веш из неког разлога био потпуно нов. И то га је наједном почело да буни. Зашто једино нови веш?

Сео је на ивицу кревета. „Значи: почело је!” помислио је. Сетио се оног ноћног јаукања и како је наједном, десете ноћи престало. Сада је ваљда на њега дошао ред. Како ће се понашати? Да ли ће попустити или ће издржати? Однекуд му падоше на ум стихови из народне песме „Стари Вујадин”: „Онде ће нас бити и мучити, пребијати и ноге и руке... Ој синови, моји соколови, не будите срца удовичка, већ будите срца јуначкога, не одајте друга ниједнога...”

Шта је оно казао Чеда Радин? „Најбоље кажи све што знаш, ако ти је живот мио...” или нешто слично.

Значи, требало би да изда Јоцу Пролетера, Рајка Папуцију... па онда Драгана Марковића, Бранка Марића... да би их Немци покупили и стрељали...

Како ће сутра одговорити на питања? Шеф полиције очигледно није поверовао његовој причи. А шта би и могао друго да му каже? Истину?

ХАПШЕЊЕ

Петог фебруара је изненада нарушен релативни мир који је владао Добрином откако су четници убили власника биоскопа Вагнера. Још у раним часовима градом се пронела вест да су прошле ноћи фолксдојчери похапсили преко стотину омладинаца, већином гимназијалаца и гимназијалки, од којих је добар број био из угледнијих и богатијих српских породица.

Слободан је тога јутра кренуо да купи хлеб који се у то доба могао набавити само маркицама. Пред пекарном, из које се ширио, пријатан мирис тек испеченог хлеба, срео се са Миљком Докмановићем, који је у томе тренутку излазио из радње. Обрадовао се јер га није већ дуже времена видео, а сетио се у исто време и Тошине приче о Вишњи, с којом се Тоша упознао код Докмановићевих. Помислио је да ће можда дознати нешто више о томе догађају, јер је имао утисак да му Тоша није баш све испричао о Вишњи. Као да је нешто задржао само за себе.

- Да ли си чуо шта се десило ноћас? - питао га је Миљко тихо чим су се поздравили. Кад је Слободан одмахнуо главом, наставио је још тише: сад сам чуо, у пекари да су Немци ухапсили Боку Георгијевића, Драгана Марковића, Бранка Марића, Бебу Ненадовић и још многе друге. Изгледа да су провалили комунистичку организацију. - Застао је за тренутак. - Ти си неки рођак са Ђоком Недељковићем. И њега су ухапсили.

- То је немогуће - прекинуо га је Слободан. Боку нису могли да ухапсе ако су хапсили комунисте.

- Кажем ти само што сам чуо.

- Можда су почели да хапсе одреда?

- Ко зна! Можда су комунисти успели и Ђоку да увуку у организацију. Сигурно знаш да су им чак и неки наши другови пришли, више из страха за властиту кожу него из неког убеђења, па је можда и он попустио...

Кад се опростио од Миљка, прва му је помисао била да оде тетка Ленкиној кући и сам се увери, а можда буде и од неке помоћи; међутим, кућа Бранка и Стеве Марића је била много ближе пекари. Потпуно је заборавио на хлеб и Тошину Вишњу.

На улазним вратима га је дочекао Стева. Видео га је још кроз прозор, кад је долазио с друге стране улице.

- Мама и Јелица нису код куће - говорио је полако а глас му је подрхтавао. Пропустио је Слободана да уђе у собу за седење. - Ти си сигурно чуо... Мама је цело време плакала, откако су га одвели у два сата после поноћи. Мало пре се одлучила да оде са Јелицом код Драганових родитеља и да са њима види да ли ће они моћи помоћи своме сину, кога су такође фолксдојчери ухапсили. Ти знаш како су Марковићеви богати људи, па се мама нада да ће се они сетити и нашег Бранка. Ти знаш да је Драган и увукао Бранка у све то. То ће им на један леп начин и казати. Мене је преклињала да не излазим из куће и да нигде не идем, него да их чекам... Баш ти хвала што си дошао. Седи, молим те.

- Како се то десило? - питао га је Слободан.

- Ноћас око два сата пробудила нас је лупа на вратима. Бранко је устао да види ко је. Пред њим су стајала два полицајца са пушкама у рукама и један цивил са револвером. Тражили су Бранка Марића. Везали су га одмах чим им је казао да је то он. Пред кућом је било још пет-шест полицајаца и са њима Драган Марковић и онај радник Бобан, о коме сам ти једном причао. Обојица су имали лисице на рукама... за Бранка ваљда нису имали лисице па су му руке увезали жицом. Мама и Јелица су почеле да плачу. Није добро, није добро - одмахивао је главом.

Слободан му је испричао шта је чуо од Миљка Докмановића. Стева је пребледео.

- Значи - казао је полако, гледајући кроз прозор, негде у даљину - значи, провалили су целу организацију. Сад им више нема спаса. Шта мислиш - наједном се тргао - да ли је могуће да је онај твој колега, кога си видео како га фолксдојчери терају везаног, открио сва њихова имена? Сећаш ли се како су се њих двојица уплашили?

- Не знам да ли је то Дамјан Исајловић урадио, али некако не верујем. Он је у школи све што год је радио прихватао озбиљно и свесно, па верујем да је тако прихватио и Комунистичку партију. Убеђен сам да би он радије и погинуо него што би открио своје везе.

- Није то само погинути, Слободане; о томе сам мислио цело јутро. - Заћутао је за тренутак и прошао прстима неколико пута кроз своју риђу косу - Многи људи су спремни да погину за своје идеале, али нису довољно јаки да издрже мучење. Јунака као што је био Ђакон Аваакум и они које је описао Марко Миљанов нема тако много чак ни у нашој историји, иако наша историја сва врви од појединаца и читавих јединица бораца који су храбро изгинули, или сами себе, нарочито чет-

ници у јужној Србији пре балканских ратова, разнели бомбама само да не би били живи похватани.

- Ухапсили су и Ђоку Недељковића.

- Невероватно! Откуд Ђоку? - застао је за тренутак. - Чуо сам једном да су Бранко и Драган причали, не да сам прислушкивао, него наша је кућа па се све чује из једне собе у другу, како им неки богати трговци и земљопоседници из Добрина помажу новчаним прилозима. Драган је цитирао Лењина; не сећам се тачно шта је казао, али је било нешто саркастично на рачун буржоазије, која ће им помоћи, како би их они, комунисти, лакше једног дана све повешали. И то је дошло од Драгана, чији родитељи су можда и најбогатији трговци у Добрину! По томе би требало и свог рођеног оца да обеси...

Слободан се сетио тетке Ленке и њеног чудног држања кад је однео Ђоки књиге од Достојевског и у Недељковићевом дворишту наишао на Боку Георгијевића. „Мора да се тамо нешто значајно десило”, помислио је. Бока је тога пута био весео и самоуверенији него обично, док је тетка Ленка изгледала утучена и забринута, а Ђока помало збуњен, као човек који се против своје воље нашао у врло незгодној ситуацији.

- Имаш право, Стево! Како се нисам одмах сетио?! Није Ђока попустио, него је његова мајка дала прилог у Ђокино име да би на неки начин заштитила сина, а знам да се исто тако боји да ће им комунисти, ако дођу на власт, одузети земљу.

- Плашим се - казао је Стева - да ће их све стрељати, а мога Бранка међу првима...

- Ипак је боље што су ухапшени од фолксдојчера него од усташа, а верујем да ће им бити лакше и зато што се хапшење, по свему судећи, вршило под командом шефа полиције, Хофмана, за кога тврде да је лако подмитљив.

- Биће лакше за оне који имају доста пара - одмахнуо је Стева главом - а као што знаш, ми Марићи нисмо богати људи, поготово откако нам је отац умро. Ја се надам да ће их послати у Немачку на присилан рад. Тамо би им можда и било најлакше, лакше него да их пошаљу у неки концентрациони логор, а ко зна, можда ће се десити и оно најгоре.

- Не верујем, Стево. Наши локални Немци изгледа да воде неку своју политику „цивилизованог, напредног Немачког рајха”, како они то називају у својим добринским публикацијама. Они гледају са висине на „далеко заосталије Хрвате”, које сматрају за „најобичнији балкански народ”, ако не потпуно географски, а оно по менталитету. Они се поносе што немачка војска никад не стреља болесне и рањене заробљене „бандите”, четнике и партизане; прво их „савесно и хумано излече”, па их онда, онако здраве и опорављене стрељају! Верујем да, као припадници „супериорније расе”, желе да покажу Хрвати-

ма своју надмоћност. Они би хтели и на Србе да оставе утисак „строгих, али праведних господара”, и то нарочито, тако ми се чини, после убиства једног од њихових најугледнијих грађана, Вагнера. Сећају се они још Церске и Колубарске битке и тријумфалног уласка српске војске у Војводину 1918. То се све десило у последњих двадесетак година и дубоко им је усађено у памћење. Зато сам убеђен, Стево, да се оно што ти зовеш „најгоре” неће десити. Неће их извести из града и стрељати.

- Надам се да си у праву - живнуо је мало Стева - ако је заиста тако, они ће имати и неко ислеђивање, а можда и суђење...

- ... и све то комбиновано са Хофмановом жељом да се обогати - допунио га је Слободан.

- Зато су нас ваљда и оставили на миру - наставио је Стева. - Често сам се питао како то да смо ми прошли још најбоље од свих већих места у Срему. Постали смо неко острво усред узбурканог мора... бар до прошле ноћи.

- Кад су четници убили Вагнера из освете, прво сам се обрадовао, али касније, нисам више био тако сигуран. Сматрао сам да српски ратници не смеју убијати ненаоружане противнике, а тако и данас сматрам; међутим, нема сумње да су после тог убиства фолксдојчери омекшали према Србима, а у исто време постали енергичнији према антисрпским захтевима усташа. Да није било Вагнеровог случаја, можда би и дозволили да похапсе наше водеће људе у Добрину, нарочито интелектуалце, као што су то усташе урадили у Сремској Митровици и другим местима. Причао сам ти да је међу стрељанима у Митровици био и мој теча. То сад постаје филозофско питање: шта је морално допуштено, а шта није. С тим се проблемом носио и Његош, не само кроз *Горски вијенац* него је то био његов скоро свакодневни проблем у односу на Турке и Арбанасе. Кад му је енглески лорд Вилкинсон, који је путовао кроз Далмацију и Црну Гору и о том написао књигу, пребацио сечење турских глава и њихово набијање на мотке којима су „украшавали” зидине утврђења, Владика му је казао да, кад би Црногорци престали да секу главе, Турци би то сматрали као изненадну слабост и постали још насртљивији. Наравно да је то далеко од хладног и прорачунатог макијавелизма и лењинизма, где „циљ не бира средство”. То је довијање у невољи.

- Мало си ме разведрио, Слободане - осмехнуо се Стева - Само, немој, молим те, да ме криво разумеш; ти си увек био оптимиста и увек си звучао врло убедљиво. Сећаш ли се демонстрација 25. марта 1941. године, кад смо викали: „Боље рат, него пакт!” Сви смо ми онда веровали да можемо да зауставимо Хитлера, а ти си се још највише у томе истицао. Твоја је идеја била и да се добровољно јавимо у југословенску војску; ти си такође ишао од куће до куће и скупљао имена Бе-

лих орлова; ти си ишао и код команданта места са списком од близу двеста имена. Знаш како смо у све то са одушевљењем улетели, а знаш и како се завршило... Сада опет звучиш убедљиво кад говориш о локалним Немцима... Можда си овог пута у праву и можда заиста постоји нада да их неће све... знаш на шта мислим...

- Најрадије бих желео да кажем како сам био млад и наиван, али не могу, јер ако сам то био пре десет месеци, остао сам такав и данас. Али могу да се тешим: и наши политичари који су узели власт у своје руке 27. марта били су наивни кад нису могли да предвиде куда ће нас то као народ одвести; само у њиховом случају. Били су стари и наивни. С друге стране, човек се најбоље учи на својим грешкама. Ми смо за оних неколико недеља рата научили велику лекцију. Видели смо како је цео српски народ, а не само политичари, из романтичних и сентименталних побуда улетео у несрећу и погибију, а можда и самоубиство. Да ли би Французи и Енглези, „наши велики савезници” учинили тако нешто због нас. Другу лекцију смо научили од наших српских комуниста: њима је Комунистичка партија, на челу са Стаљином и Совјетским Савезом, била важнија од Југославије, а сада је важнија и од српског народа. Трећу лекцију ћемо, надам се, научити од генерала Милана Недића: „уздај се у се и у своје кљусе”. Нама Србима мора да буде данас најважнији интерес српског народа; физички и духовни опстанак... Ти се сећаш како је Хитлер јесенас претио да ће решити „српско питање” на исти начин као и јеврејско. А, са друге стране, знаш шта нам комунисти спремају...

- Потпуно се слажем - прекинуо га је Стева.

- Што се тиче добринских Немаца - наставио је Слободан - верујем да ће ово хапшење и многе од њих да уплаши. Како ће проћи они ако они омладинци буду стрељани, а рат се не заврши онако како би они желели? Верујем да ће и отац Драгана Марковића, а и још неки очеви, имати све то у виду и да ће ступити у везу са водећим фолксдојчерима, од којих се са неким знају годинама, а са другима имају трговачке или неке друге пословне везе. Знам поуздано за жену апотекара Фердинанда Шулца, Српкињу, да стрепи за судбину свога мужа и деце, а знам да се и он брине. Да сам на твоје месту, Стево, ја бих лично, као брат Драгановог најбољег пријатеља, разговарао са Драгановим оцем и скренуо му пажњу на потребу за таквим дијалозима, док још има времена.

- Још ми све ово изгледа као неки рђав сан. Драго ми је што си одмах дошао. - Опет се осмехнуо - Твој оптимизам обично пређе и на мене. Знам да си више пута говорио: „Из сваке тешке ситуације има излаз, само га треба пронаћи”. - У следећем тренутку се опет сневеселио - Шта мислиш да ли ће

их мучити?

- Ко зна, Стево. Надајмо се да неће.

Слободан се подигао са софе.

- Жао ми је да те оставим самог, али морам. Хтео бих да свратим и код Недељковићевих. Могу да замислим како је тетка Ленки тешко. - Прелетео је погледом по соби у којој је последњи пут видео Бранка и Драгана, онога дана кад су Немци пролазили Железничком улицом у дугој колони белих саоница, са коњима покупљеним збрда-здола... и кад је видео Дамјана како га терају са лисицама на рукама...

Код Недељковићевих је нашао само Ђокиног млађег брата, Перу. Тетка Ленка је са мужем, по кога је рано јутрос послала фијакер да га доведе са салаша, отишла да тражи шефа полиције да са њим лично, „у четири ока” разговара. „Тетка Ленки не треба давати савете”, помислио је Слободан, „она зна шта у оваквим приликама треба да ради”.

Од Пера је сазнао како су фолксдојчери упали у кућу око пола два после поноћи. Са њима је био и хер Хофман, шеф полиције.

- Можеш замислити како нам је било - говорио је Пера кроз стиснуте, танке усне које су Слободана подсећале на тетка Ленкине - сви смо се преплашили. Хофман је ишао из једне собе у другу, отварао ладице на орманима и завиривао у сваки комад намештаја. Наједном је угледао оне твоје књиге што си их већ одавно позајмио Ђоки, а он их још није ни отворио. „Аха!” - узвикнуо је - „Фјодор Достојевски. Рус! Руски писац. Зар то чита ваш син?!” Један од његових стражара, неки млађи човек пришао му је и шапнуо на ухо. Вероватно је знао ко је Достојевски, јер је Хофман одмах затим вратио књиге тамо где их је нашао. Само не знам шта би мами, ваљда је била и сувише збуњена, казала је шефу полиције: „То су књиге Слободана Спасојевића. Он их је ту донео”, али он није више обраћао пажњу на књиге. Најдуже се задржао у салону. Дуго је посматрао уљане слике. Хтео је да зна да ли су рамови златни или је то нека имитација. Мама му је казала да су позлаћени правим, златним листићима и то је изгледа оставило на њега врло дубок утисак. За слику ове лепе девојке црне, дуге косе са цвећем у крилу, казао је: „Ово као да је нека Талијанка... или... Јеврејка”. Сирота мама! Срећа да није погледао у њу у томе тренутку, јер она је још више пребледела и ухватила се руком за столицу. „То је Талијанка”, успела је мама да изговори. „И сликар је Талијан”. Потпис је на слици нечитак, а ни ми сами нисмо до сада успели да одгонетнемо име, иако знамо да је сликар био Јеврејин из Пољске.

- Могли сте сви да страдате! - вртео је главом Слободан.

- Кад је тату јутрос довео фијакер, он се развикао на ма-

му. Нисам га никад видео да виче на маму. Ти знаш како је он добар и смирен. „Шта си то урадила, жено?” викао је „Упропастила си ми дете”. Ни ја нисам знао све до данашњег дана да је мама сваког месеца по Ђоки слала паре за комунисте у Добрину. Он није био у њиховој организацији, ти знаш да их не трпи, али је морао сваког месеца да носи паре Боки Георгијевићу, знаш оном што си се с њим посвађао прошле године, овде код нас на журу, кад је казао како будућност припада марксизму, или тако нешто. Ти си га онда добро удесио, иако су скоро сви били на његовој страни, из неког разлога... Ја тим бољшевицима не бих дао ни паре, а да сам знао шта се дешава, казао бих тати. Ђока и сувише слуша маму. Сиромаштво, не сме ни да иде са оном лепом девојчицом, оном Мирјаном... Шта ти мислиш, Слободане, да ли ће их све стрељати?

Пера је говорио брзо, али тихо, као да га неко може чути, понекад је гутао речи, тако да га је Слободан једва разумео. Његове светлосмеђе очи су биле широм отворене, као да су делимично изашле из очне дупље; чак и његове иначе јаке југодице, још више су изашле из мршаваг дугуљастог лица. „Изгледа сав избезумљен”, помислио је Слободан. Одговорио му је полако, мерећи сваку реч.

- Не верујем да ће их све стрељати. Можда ће само неколико водећих комуниста. Ђока, као што кажеш, није ни био комуниста. Само им је новчано...

- Баш мало! - прекинуо га је Пера.

- Свеједно колико. Углавном није био један од њих, а добрински фолксдојчери ионако зазиру од нас Срба. Неће их све стрпати заједно, као што би то урадиле усташе. Верујем да ће и њихови угледнији грађани утицати на Хофмана, да би показали и нама и Хрватима како су они као цивилизовани људи „праведни”. А учинило му се као да је Пера почео мало да се смирује. Сетио се како се он одушевљавао и најмањом ситницом, како је и најбезначајнији догађај имао за њега неко нарочито значење. Ово што се ноћас десило његовом старијем брату, с којим се иначе лепо слагао, било је и сувише за његову немирну и осетљиву природу.

- Не брине, Пера - казао је најзад - мама и тата ће знати како да разговарају са тим Хофманом.

Кад је изашао на улицу, дочекао га је оштар северац. Почео је да пирка још јутрос кад је кренуо према пекари, али сада је ојачао, резао лице и звиждао несносно поред ушију. Кренуо је опет према пекари. Подне је већ одавно прошло и он је морао да купи хлеб. Ветар му је успоравао ход и отежавао дисање, а и мисли као да је успорио. Добрин је био покривен стврднутим, светло-сивкастим наслагама снега, ту и тамо обликотаним у блокове који су личили на санте леда. Јутрос је

гледао врапце како у малим јатима слећу са оголелих грана липа, на сред пута изобразаног траговима саоница, колских точкова и коњских копита, задрже се ту неколико тренутака, па онда изненада прну и нестану негде преко кровова кућа. Чуо је и грактање усамљеног гаврана који је кружио изнад улица и ваљда дозивао изгубљеног друга. Међутим, сада се врапци нису више видели; смирили су се у некој заветрини и чекали стрпљиво да се време опет стиша, а и грлати гавран се негде склонило од ове ветруштине.

У пекари је пекар Јова, који је имао сина у шестом разреду гимназије, препричавао, ко зна већ по који пут муштеријама, очигледно старим познаницима, оно што је и он сам јутрос рано чуо.

- Фала Богу - говорио је стари пекар крстећи се - нису у'апсили мога сина, али ни он се није никад мешао у политику. Ја сам му одуве говорио: само немој сине у политику да се мешаш, и он ме, фала Богу послуш'о.

- Та каква политика! - љутнуо се човек четрдесетих година у тамноплавом зимском капуту и црном филцаном шеширу. - Нема ту никакве политике. То им је само изговор да похапсе ову нашу несрећну српску омладину.

- Мени је мој син јутрос говорио да он зна многе од ухапшених гимназијалаца и да су они заиста проповедали комунистичке идеје и пре рата.

- Шта твој син зна! - лупио је човек својом широком, снажном шаком по тезги. - По томе би онда било и оправдано што су их покупили са њихових огњишта као „комунистичке бандите” и бацили у швапску бајбокату - нашу децу!

- Боже сачувај - исприо се чика Јова својим уским, упалим грудима и у исто време престао да завија у новинску хартију последњу векну хлеба, коју је скинуо са дрвене стелаже - ја то нисам каз'о. Свакако да су наша деца, али који и' је враг тер'о да се мешају са болшевицима. Ја сам им'о једног муштерију, више не долази откако смо се посвађали пре неколико година, он је служио за време рата у Галицији па га Руси заробили. После се тук'о са болшевицима против царске војске, па када се рат завршио, њега пустили да иде кући. Он ми је прич'о како би и ми требали да скинемо Краља, к'о и Руси што су урадили, и да побијемо попове, а од сељака да одузмемо земљу - наставио је да увија векну својим сувим, набораним рукама - и од њи' направимо к'о неке надничаре. Ко ће с тим да се сложи, сем неке будале, а знате како се каже: „Младо-лудо”. Тако ови наши гимназијалци... не мисле. Да су отишли са четницима, то би било нешто друго!

Окренуо се Слободану.

- Мораш причекати, Слободане, још десетак минута. Из-

иш'о сам из 'леба.

Онај човек у тамноплавом зимском капуту узео је своју векну, платио пекару, навукао на очи црни филцани шешир и љутито изашао из пекаре.

- То је адвокат Милкић - обратио се чика Јова Слободану. - Он мисли да он зна све најбоље!

Два средњовечна човека, старац подуже, беле косе и једна жена у црнини, педесетих година, чекали су као и Слободан да се хлеб испече.

- Шта се тај толико наоштрио, као да сте их ви ухапсили - обратила се жена чика Јови. - Сирота наша деца; сигурно да их жалимо па ма за кога они били. Шта мислите, како је њиховим мајкама које су их родиле и одраниле?!

- Ја сам чуо - умешао се онај чика беле косе - да су њих покупили јер су они за Русију.

Она два средњовечна човека су се сложили са чичом. И они су то исто чули.

Слободан је такође хтео нешто да каже, али се предомислио. Што год би сада рекао, мислио је, звучало би као нека бесмислица. Није могао тако да их окупи око себе и одржи им предавање о Марксу, Енгелсу и Лењину, о крвопролићу у Мачви, о залагањима генерала Милана Недића и Димитрија Љотића, о могућности биолошког уништења српског народа... А шта да каже за ове похапшене? Већину њих је знао из школских клупа и он је осећао искрену жалост према њима. Она жена у црнини је погодила у срж када је малопре казала: „Како је њиховим мајкама које су их родиле и отхраниле?” Ситуација није више била јасна и једноставна као до скоро: „ми и они”. Ми, наш народ, са једне стране, а они, Немци, са друге. Истина је да је пре рата „ми и они” значило: националисти и комунисти; препирке на литерарним састанцима; свађе и надмудривања у парку, чак и неколико физичких обрачунавања, али и поред свега то смо, сви заједно, били ми. Шта се сада догађа? Опет му се јавило оно осећање да су се сви они, цео народ са појединцима који га сачињавају, нашли на некаквом историјском прелому. Као да никад више неће бити оно што је било, а ово што долази, појављује се као нека претећа сенка која ће ускоро да их све покрије и да затим настане вечита тама.

Учинио му се да је онај човек у тамноплавом зимском капуту који је љутито лупао шаком по тезги, тај адвокат Милкић, био љут баш зато што му није било јасно шта се то догађа, зато што није хтео да призна самом себи да је збуњен. И чика Јова пекар, и он је само нагађао, а није знао шта се дешава. Он, Слободан, он је био уверен да је њему све кристално јасно: цела трагедија српског народа лежала је ту, пред њего-

вим духовним очима, а ипак, негде у дубини, нешто га је по-тајно копкало. Једна танана мисао, једно немирно питање би се с времена на време однекуд појавило: „Да ли је баш све тако?” Само ова жена, она једина као да је знала праву и нео-спорну истину. Она је мислила на мајке... на све наше јадне мајке.

Најзад, око четири сата по подне, стигао је својој кући. На вратима су га чекала забринута лица мајке, Vere и - Мирјане Трифуновић.

- Жао ми је што сам се толико задржао и могу да замислим како сте се бринуле - казао је улазећи. - Нарочито кад сте чуле - окренуо се Мирјани - кад сте чуле, вероватно од Мирјане...

Мирјана је климнула главом.

- Сиромас Ђока - казала је мајка - а могу да замислим како је Ленки и свима њима... а и свима осталима.

Слободан се изненадио што види Мирјану у својој кући, али се из неког разлога још више изненадио што је види недо-терану. Коса јој је била опуштена, једва очешљана, без оног сјаја и златастих прелива. И њена светло-плава, цицана хаљина са белим цветићима, као да је избледела од дугог ношења и као да је била скројена и сашивена за већу и крупнију особу, тако да се у њој потпуно изгубила њена лепа фигура. Чак се овога пута и више примећивало да је мала растом. Са образа јој је нестало оно порцулански прозрачно руменило. Једино су јој крупне, светлозелене очи сијале старим сјајем.

- Да ли си штогод јео? - хтела је мајка да зна.

- Нисам гладан, мама. Откинуо сам комад хлеба па сам га успут појео. Још је врућ.

Када су се сместили у соби за седење, испричао им је што је чуо од Миљка Докмановића, Стеве Марића и Пере.

- Сигурно се чудиш што ме видиш овде, у својој кући - почела је Мирјана кад је Слободан завршио своје излагање. - Бринула сам се за Ђоку, па нисам могла више да издржим. Код његових нисам смела да одем - окренула се Слободановој мајци и Вери. - Госпођа и Вера сад знају све. Биле су тако добре да ме приме и саслушају. Овде сам још од два сата по подне. Сада ми је мало лакше кад кажеш да су његови родитељи отишли код шефа полиције и да си уверен како ће му то помоћи. Много ми је жао и Бебе Ненадовић. Нас две смо биле на путу да постанемо најбоље другарице. Ја сам изгубила оца још кад сам имала две године, а њој је мајка умрла пре пет година. Правиле смо нас две планове како да их упознамо, њенога оца и моју маму, а да то испадне природно... - наједном се тргла - извините, молим вас - казала је молећиво, загледајући им се у лица - не би требало о тако нечем да причам...

- Само ви причајте, Мирјана - казала је мајка - биће вам лакше ако се испричате.

Устала је одмах затим и извинила се. Трехало је, казала је, да почне са спремањем вечере.

Чим је она изашла, Вера је устала са столице.

- Знаш да вас двоје желите да попричате о Ђоки и Беби - насмешила се. - Видећемо се касније.

- Слободане! - казала је Мирјана жустро, чим су остали сами, и скоро му се унела у лице. - Ја сам потпуно збуњена. Не само да сам застрашена и утучена него сам баш збуњена. Шта се ово дешава? Највише ме је збунио Ђока. Није хтео да се ја виђам са Бебом, јер се плашио да ће ме она „придобити и обрадити”, то су његове речи; да ће од мене направити комунисту. А сада, замисли, и он сам ухапшен као комуниста! Да ли је нека заблуда, неко му подметнуо, или је он заиста био с њима, а мене је одговарао од тога да би ме заштитио, сачувао од свега тога? Право да ти кажем, ја бих им скоро и пришла, али ми је он поставио ултиматум: „Ја или они. Бирај!” казао је. Да га онда нисам послушала и ја бих била сада тамо, иза решетки. Ти познајеш Ђоку много дуже... а, верујем, и много боље од мене. Кажми ми молим те шта се то дешава? Ја сам мислила да га познајем све до данас, а данас видим да га, можда, уопште не познајем. Беби сам морала да лажем како ми мама не да да се бавим политиком, а моја сирота мама није никад ни чула за Карла Маркса.

Изненада је престала са истом жустрином са којом је и почела. Гледала га је сјајним, продорним очима, „баш као у њене мајке”, помислио је Слободан, као да очекује да ће одмах, тога тренутка добити одговор на сва њена питања, а ако јој се и прећути понешто, она ће већ то прочитати из црта његовог лица.

Погледао је њене стиснуте, лепо извајане уснице, у које као да се почело да враћа руменило. То су те уснице, мислио је, прве и једине женске усне које су оне јесење вечери нежно додирнуле његов образ. Затресао је главом и провукао прсте кроз косу, као да му је сметала. Поплашио се да ће му крв заплуснути лице. Окренуо се према прозору кроз који је видео црну, орахову грану како се увија под налетима ветра.

- Не верујем да си се преварила у Ђоки - почео је најзад тихим гласом. - Ђока је добар и поштен младић, који никад ником није пожелео зло. Знаш да је увек био добар друг и пријатељ, који је умео да чува детиње и дечачке тајне. Чак је био и озбиљнији од нас, његових вршњака. Некад сам помишљао да је у извесним приликама и сувише озбиљан. Он се, колико је мени познато, није никад озбиљно интересовао за политику. Зашто су га ухапсили, ја то, наравно, не знам, и могу само да нагађам.

Можда су Недељковићи дали неки новчани, добровољни прилог, а комунисти то завели под његовим именом. Можда су Немци провалили целу добринску организацију, па тако дошли и до тог списка.

Мирјана се наједном насмешила и њени бели зуби су блеснули први пут.

- Слободане! - скоро је викнула - ти си прави геније.

Слободан се и нехотице мало измакао. Учинило му се у том тренутку да ће она наједном скочити са своје столице, загрлити га и пољубити. Ко зна, можда би то и учинила у изненадном изливу одушевљења, али ју је његов инстинктивни покрет, изгледа мало смирио.

- Како се ја тога нисам сетила?! Његова мајка хоће да седи на две столице. Извини - тргла се - знам да немам права да говорим о његовој мајци, а није ни лепо... али после свега шта смо Ђока и ја прошли, а нарочито ово кроз шта Ђока сада пролази, морам тако нешто да кажем. Само, ако је то као што ти претпостављаш, можда ће Ђоку, ипак, на крају крајева пусти, а мама и тата могу мало и новчано...

Слободан јој је испричао о својој теорији о фолксдојчери-ма и њиховом страху од евентуалне српске освете.

Њој су се мало-помало заруменели образи, неколико пута је забацивала косу и удешавала је својим малим, нежним прстима. Слободану се учинило као да је и њеној коси одједном почео да се враћа сјај. Била је то она иста Мирјана која је некад, у оном кратком сусрету, оставила на њега трајни утисак.

Наједном се опет уозбиљила.

- Ипак, ако је све тако - казала је некако одсутно, као да говори сама себи - ако су Недељковићеви дали прилог за Комунистичку партију, а Ђока то знао и одобравао, то би ми ипак сметало... а сметало би ми зато што је он толико против њих, против комунизма и комуниста, иако се, као што ти кажеш, не бави политиком. Зашто да им помаже ако верује да ће они донети зло? Видиш, Слободане - почела је мало снебивљиво - ја сам од сироте Бебе научила понешто о историјском материјализму, о научним друштвеним основама на којима је заснован марксизам. Хтела сам мало о томе да причам. Питала сам га шта он о свему томе мисли, а он, место да ме убеди у противно, да ме разувери, он се наљутио на мене. Сећаш ли се, баш на Божић, кад си ти наишао из цркве? Ту смо се први пут посвађали. Иако сам их после тога одбила... ја и даље мислим да они имају много позитивног. На пример: „сви су људи једнаки”. Зашто да неки буду богати, да имају све што пожелe и да уживају живот, а други да се муче цео живот... као моја сирота мама. Видео си где ми живимо. Зар је то право?

- Знам шта мислиш, Мирјана. Живот је пун неправди. И ја

сам за побољшање живота, али за постепено побољшање, без драстичних мера и трагичних последица. Видиш шта се десило у Совјетском Савезу са револуцијом: у њој, и после ње, страдали су милиони људи, жена и деце. Зар је ишта на овоме свету толико вредно да би се оправдала масовна људска страдања и патње?... Ја сматрам да би ми сви требало да будемо једнаки пред законом и да имамо иста права и исте могућности, али као појединци, знам да нисмо једнаки. Неко је способнији и вреднији, а неко опет мање способан и мање вредан.

- Моја мама је и способна и вредна, па нема ништа.

- Наше друштво је несавршено, у то нема сумње, али ми га не смемо мењати драстичним мерама, јер можемо још у гору несрећу да упаднемо. А твоја мама је поред свега имала и несрећу да рано изгуби мужа.

- Мој отац је, док је био жив, много пио, морам да признам, али то не значи да су сви који се боре са сиромаштвом пијанице. - Први пут је скренула погледом. Сад је и она посматрала кроз прозор ону црну, орахову грану која се још увек њихала под jakim ветром.

- Свакако, Мирјана. Ту се потпуно слажем с тобом, али шта можемо да радимо кад је људска природа таква да свако жели себи и својима најбоље. Можеш ли да замислиш људе и жене које ти добро познајеш, из школских клупа, из комшилука, па чак и рођаке, да се наједном сви они, за које ти сматраш да су бољи и паметнији од тебе или за оне које знаш да су мање паметни и вредни, да се искупе и почну да раде несебично за заједницу, по оној: „од свакога по његовој могућности, свакоме по његовој потреби”? То звучи лепо теоријски, кад се говори о некој „свесној” и „надахнутој” безличној маси „људи и жена” који ће својски да се лате посла, задовољни једнаким делом што ће им неко правилно и праведно доделити, без обзира на њихове личне способности и напоре које су уложили. Међутим, кад се сад осврнемо на оне наше познанике, комшије, пријатеље, па као што сам казао, чак и рођаке, а можда понајвише рођаке, јер њих најбоље познајемо, ми знамо да се то не може извести! Марко Марковић је добар, вредан и паметан, Павле Павловић је својеглав нерадник, Јова Јовић несталан и свађалица, и тако даље и тако даље. Видиш шта хоћу да кажем: теорија је једно, а пракса друго. И ја бих ти, као и Ђока, саветовао да се оставиш свега тога, да се држиш школе и твоје добре маме, која те толико воли и за тебе би све учинила... а што се Ђоке тиче, ти знаш и сама колико је њему стало до тебе.

Мирјана је и даље гледала у ону орахову грану.

- Желела би’ да је ту сирота Беба - казала је тихо. - Она би ти могла да одговори боље него ја.

- Зашто Беба, Мирјана? Зашто ти сама не промислиш о

томе и не покушаш да даш свој одговор. Зашто очекујеш то од другог?

Мирјана је ћутала и Слободану се учинило као да нека девојчица од седам-осам година седи испред њега и јогунасто ћути.

„За Мирјану је већ касно”, наједном му је пролетела мисао. Она је прешла свој Рубикон и за њу нема више повратка. То му није први пут да је наишао на неког ко се „определио”. Људи се одреде, прихвате нешто свим срцем и ти их никад више не можеш поколебати, разуверити и одвратити од њиховог „изабраног пута”, па ма колико био убедљив, показати им недвосмислено, да су у ствари на погрешном путу. Зар му није и Бранко Марић неколико пута рекао, кад га је у препирци довео догле да није знао шта да каже: „Ја то не знам, али знам да су они у праву. То ће теби Драган Марковић одговорити.”

Сад му је било жао што никада није испунио Бранкову жељу и суочио се са Драганом. Њему је било теже суочити се са једним Дамјаном Исајловићем и једном Мирјаном Трифуновић, ћерком госпође Наталије Трифуновић, него са сином добринског богаташа, Драганом Марковићем. Било му је лакше да укаже на, како је он то сам називао, „велику заблуду” неке ко је имао све што је желео, него неке ко је живео у бедности и сиромаштву. Да је бар са Мирјаном могао да говори пре него што је Беба почела да је обрађује, ситуација би била сасвим другачија. „С друге стране”, помислио је, „можда је моја кривица. Нисам јој казао онако као што би требало да јој кажем”. Пао му је на ум Тоша. Тоша би то свакако боље извео. Наједном се тргао. Зар није и он на неки начин у истом положају према Тоши, као што је Бранко према Драгану и Мирјани према Беби? Изгледа да увек има неко ко „боље зна” од нас самих. А ко зна боље од Тоше, Драгана и Бебе? Као да нема нигде краја. Негде, ипак, у томе низу мора да постоји онај који има одговоре на сва питања. Наједном му је одлакнуло: они имају Карла Маркса, а ми Исуса Христа!

- Мирјана - казао је посматрајући је пажљиво - надам се да ниси постала атеиста.

- То је једино у чему с њима не могу да се сложим. - Престала је да гледа кроз прозор и оборила главу. Не могу да се одрекнем Исуса Христа. То сам и Беби казала, али она је почела да ме убеђује како је и Христос био нека врста пролетера и како је Његово учење блиско комунизму. - Подигла је главу и погледала га у очи. - Казала ми је да га се не морам одрећи ако се борим за једнакост свих људи.

- Зар Христос и Маркс, Мирјана?! - осетио је потребу да је ухвати за та њена уска рамена и да их протресе. - Христос је проповедао љубав. „Који те удари по образу, окрени му и

други...” Маркс је говорио о класној борби пролетаријата, „угњетаваних са угњетавачима”, борби која води у крваву револуцију и диктатуру пролетаријата. То је тај исти Маркс који је целог живота патио од несносне мигрене и који је у једном свом писму Енгелсу написао: „...запамтиће буржоазија моје мигрене”. Христос је имао љубави према сваком људском бићу. Једном је казао: „...љубите непријатеље своје, и чините добро, и дајте у зајам не надајући се ничему”. Христос није никад казао: „сви су људи једнаки”. Он је све људе третирао једнако: сиромашне и богате, праведнике и грешнике, здраве и губаве. Кад су му једном пребацили што једе и пије са богатим грешницима, он им је одговорио: „Њима сам потребнији”.

Мирјана га је гледала широм отворених очију; приметио је како су јој наједном засузиле, и она је опет окренула главу према прозору. У следећем тренутку је устала.

- Ја сам вас све задржала толико дуго - казала је брзо и пошла према чивилуку на коме је висио њен тамно-сиви капут.

Вера је у истом тренутку ушла у собу.

- Зар ти већ идеш, Мирјана?! Мама ми је казала да те задржим на вечери. Немамо ништа нарочито, само кромпир-паприкаш и киселе паприке.

- Не, не хвала - казала је Мирјана журно. - Волим кромпир-паприкаш, а и киселе паприке, али заиста не могу. Мама ће се бринути. Она зна за хапшење, а зна и за Бебу, да су и њу ухапсили. - Пружила је Слободану руку и чврсто је стегла.

- Хвала ти, Слободане, на свему! - казала је сигурним гласом и поздравила се са Вером и њиховом мајком.

Није никако хтела да је Слободан отпрати.

- Сирота девојчица - казала је мајка кад је Мирјана отишла. - Баш је несрећна. Сад јој још треба, овако малој и слабој да се носи и са тим хладним северцем.

Слободан је пришао прозору. Видео је њену малу фигуру у тамносивом капуту како се повија под снажним налетима ветра. „Баш као и ова црна грана”, помислио је.

СЛИКАРСКИ НОГАРИ

Следећих неколико дана у Добрину није било никаквих промена. Петог дана се пронела вест да је похапшено још двадесетак младића и девојака; овога пута усред бела дана. То се више није крило. Два или три полицајца би обично залупали на врата, прочитали име оног кога су тражили и без икаквих церемонија, чак их више нису ни везивали него их тако од куће одводили у општину. Причало се да је то све била ситнија риба о којој су Немци накнадно дознали. Већину заробљеника су држали у оној сали преко пута општине, где је Гороњина чета некада чувала немачке таоце. Оне „најопасније“ затворенике су ставили у затвор општинске зграде.

Родитељи и блиски рођаци су почели да се кришом састају једни код других, у нади да ће штогод дознати о својој деци и младим рођацима, али из општине нису долазиле никакве вести. Могли су само да се међусобно теше, а неки од њих су и најенергичније одбијали да су њихова деца имала икакве везе са комунистима, међу њима и Бокин отац, Веселин Георгијевић, државни чиновник у пензији, носилац албанске споменице и Карађорђевог звезде, које је добио као учесник у Колубарској бици. У јулу 1914. скинуо је униформу аустројског поручника и препливао Саву код Јарка.

Шестог дана су почели да круже гласови како је неко чуо да из подрума општинске зграде сваке ноћи допиру мушки јауци и женска вриска. Родитељима, рођацима, кумовима и пријатељима почела је да се леди крв у жилама. Престали су да се посећују. Седећи по својим кућама, па иако у очекивању најгорег, баке су палиле кандила пред славним иконама, крстиле се и мрмљале дуге молитве. Српски становници Добрина су се некако утишали. Чак и кад говоре о најобичнијим, свакодневним стварима, говоре тихо, скоро шапућу. Већина њих није знала шта се у ствари дешава. Велики број грађана није никад ни чуо за Карла Маркса, СКОЈ, или Коминтерну. Знали су само да Немци хапсе српску децу и нису знали ко ће бити следећи.

Седмог фебруара, Вера је свратила код кума Маре да види како је, јер им она није долазила већ неколико недеља. Про-

нашла је да је кума доброг здравља и да је поново почела да ради у свом сликарском атељеу. За Слободана је донела поруку: молила га је да сврати ових дана и да јој нешто помогне. Казала је само да њему као младићу то неће бити тешко.

Сутрадан по подне, кума Мара, као и увек насмејана, пустила је Слободана да уђе у предсобље. Није никако могао да одбије чај и колачиће. Док је пијуцкао чај у салону и грицкао округли, пљоснати слаткиш, она му је објаснила о чему се ради; замолила га је да однесе дрвене сликарске ногаре Светлани.

- Она већ зна да ћеш доћи - казала је - ако случајно није код куће, можеш све то оставити код учитељице, госпође Наранчић. Она је мало чудна, али је добра жена. Сирота, живи сама за себе - и кума Мара је тихо уздахнула - муж ју је оставио са неком много млађом женом - брзо је додала.

После чаја кума Мара га је одвела у свој атеље; пространу просторију, већу од салона, са великим прозором на северној страни.

- Често ме питају зашто северно светло? Светло према северу је најстабилније, ето зашто. Најмање се мења у току дана. Не зависи много од сунца.

Слободан се изненадио изгледом атељеа. Ту је свратио само једном, са мајком и Вером, још пре пет-шест година. И онда су по зидовима висиле многобројне слике и цртежи, али је просторија била врло чиста, а дрвени ногари стајали лепо сложени у једном углу. Поред њих налазио се орманчић на коме је стајао велики земљани ћуп са четкицама разних облика и дебљине. Сећао се да су крај зида биле неке столице, а уза зид наслани празни рамови разних величина и неколико ролни сликарског платна. Ту су биле и неке кутије пажљиво поређане једна на другу.

- Не изгледа ти више познат - насмејала се кума Мара кад је видела како му поглед прелази са оних истих ногара које су некад биле уредно наслоњене на зид. Међутим, сада су ногари стајали наред просторије, и на њима недовршен уљани пејзаж; по поду, поплочаном четвртастим, сивкасто-жућкастим циглама, на коме су лежале разбацане сликарске тубе са бојама, - цртежи и скице рађени оловком и угљеном. Одмах поред ногара налазила се дрвена столица на којој су лежале овална палета са траговима боја, глинена тегла из које су штрчале четкице дугих дршки, и повећа крпа замазана свим могућим бојама. На столицу је био наслоњен подужи малстик. Они празни рамови су лежали на хрпи, као узгред набацани, а поред њих су биле оне ролне са платном; једна од њих делимично одвијена, а на њој велике, црне маказе. Уопште, соба је била у великом неред.

- Кад си последњи пут био овде, то је био музеј који је чувао остатке, бар тако сам ја онда мислила, једне фазе мога живота. Сад је музеј изненада оживео и поново постао атеље. Вратила сам се не само на водене боје него, као што видиш по овом недовршеном платну, и на уљане. Борислав је утицао на мене да почнем поново да сликам, за што сам му до неба захвална. Борислав и Светлана су ме истргли из једног периода мога живота... њих двоје... да, њих двоје - уздахнула је и наједном застала. - Само немој молим те да ме питаш шта има ново у свету - казала је са усиљеним осмехом. - Не обилазим више рођаке и пријатеље са „добрим вестима” - додала је, уздахнувши по други пут. - Већ сам сама себи постала смешна. Добре вести се никако не остварују; Немци продрли дубоко у Русију, а Енглези се уклапају на своме острву. Цела Европа је окупирана; велика Француска поражена и подељена; немачка војска парадира Паризом... Замисли Слободане: још увек се прича како су Руси на Дунаву, а Енглези се спремају за искрцавање у Далмацији! Борислав ми је помогао да ми се отворе очи... а и Светлана.

Слободан се једва задржао да се не насмеје. Зар је то она иста њихова кума Мара од пре неколико недеља?!

- Овај несрећни рат и не мисли да се заврши - наставила је. - Ко зна колико ће још трајати и колико ће још српских глава пасти. Светлана се заинтересовала за сликање - опет је живнула. Учинило му се да жури да промени тему. - Долази код мене два пута недељно да јој дајем часове. То ми је велико задовољство и разонода. Она има јак, природан таленат. Невероватна је њена моћ запажања и памћења. Не морам јој ништа два пута рећи. Прошле недеље сам јој набавила сликарске ногаре, да би могла да вежба и код куће. Зато сам те и молила да дођеш. Нису много тешке, само су мало неспретне за ношење. Много ћеш ме задужити. - Говорила је показујући му лепо сложене, дрвене ногаре. - Нашла сам столара, једног нашег старог Србина, а он их је урадио према моме нацрту. Мислила сам да ће бити боље да их донесе код мене, па да Светлана и ја сликамо у исто време, али се то показало непрактично. Кад јој дајем инструкције, довољне су једне ногаре. Од сада ће моћи да у своме стану вежба ако хоће и свакога дана. Имам довољно платна, папира, боја, рафинираног уља и терпентина, водених боја и угљених шипки за скицирање, и то нам може потрајати и неколико година. А што се тиче овог нереди, ја га зовем организовани неред, без њега се не може сликати, бар ја не могу. Човек се удуби у оно што ради и нема времена да мисли где ће и како ће ставити ову тубу, ону четкицу или крпу; овде, или онде... Кад свирам на клавиру Шумана или Шуберта, мије најдраже композиторе, око мене мора да буде савршен ред. Кад

бих унела клавир у овај мој атеље, не верујем да бих могла ту да свирам. Док је ово био још само „музеј”, можда сам некако и могла - опет се насмејала.

Слободан је тек сада приметио да није осетио онај познати, пријатан мирис јоргована. Место њега, кућом се ширио мирис терпентина и уља. Погледао је опет платно на ногари-ма.

- Ваш пејзаж има нешто нарочито у себи. Не знам како бих се изразио јер се не разумем много у сликарство, али ми се чини, иако је ово дрвеће са високим издуженим стаблима, ове ливаде, житна поља, и планине у позадини, приказано реалистички, ипак ми се чини да је то све помало нестварно, из неког другог света...

Кума Марине очи су заблистале.

- То и јесте један други свет. Како си то лепо казао! То је мој свет, онакав каквог га ја видим: помало нестваран. Сваки уметник има и своју интерпретацију природе. У сликарској школи, кад се испред десет најбољих студената стави неки предмет, или жива особа, сваки од њих ће да их нацрта или наслика другачије; својим властитим стилем. За моје радове су наставници говорили да имају извесне лирске квалитете, неко продуховљавање материјалних запремина, облика и простора. - Застала је за тренутак. - ...Можда и бежање од свакидашњице... Мислим да сам због бежања и била престала да сликам. Хтела сам да се вратим свакидашњици.

Док је говорила није гледала у Слободана и њему се учинило као да су се њене лепе, загасито зелене очи наједном засениле неком тугом која је била само њена, лична, затворена за остали свет, и до које се није могло продрети. Малопре је хтела да му каже нешто о Бориславу и Светлани, па се у последњем тренутку предомислила. Погледао ју је наједном оштро и испитивачки. Та отмена жена лепих манира, „доброг срца” и „помало наивна”, како је он о њој увек до тада мислио, изненада му је постала непозната и загонетна. „Шта се то у њој дешава?” - помислио је у исто време. „Зашто је баш сада, ових дана, почела опет да бежи од стварности?”

Кад се опраштао, хтео је да спомене хапшење добрињске омладине, али се предомислио. Није хтео да кума Мару узбуђује туђим трагедијама...

Док је носио ногаре које заиста нису биле тешке, али нису изгледале ни много „неспретне за ношење”, размишљао је о Светлани. Потајно је прижељкивао да је не нађе код куће и да ногаре преда госпођи Наранцић. Ако је и код куће, мислио је, неће ући унутра. Даће јој их на вратима и брзо се опростити. Измислиће нешто: мора да пазари за кућу; обећао је Тоши да ће се видети са њим или нешто слично. И сама помисао да

остане са том лепотицом сам у истој просторији, почела је да га узнемирава. Како је то она једном казала Вери, „свиђа ми се”. „Њега бих изабрала кад би само била неколико година млађа”... Ко зна шта би још могло да се догоди. Сирота Светлана. Сувише је сама и изгубљена... И у некој потрази за нечим или неким. А са друге стране је Анђелка. Зар му и она није казала: „Светлана те је гледала... нарочито при крају. Можда је подсећао на њеног покојног мужа... и мене је позвала само због тебе, да би и ти дошао код ње...”

Што се више приближавао Светланиној згради, све је више успоравао ход. Она зна да ће он доћи, али не зна тачно када. Ваљда неће бити у некој хаљини са дубоким изрезом... Шта би сада мислила Анђелка кад би га видела како иде Светлани са овим сликарским ногарима? Сетио се како се неколико пута носио не само са комунистима него и са неким својим друговима из Белих орлова. Он је ваљда једини у своме разреду отворено и гласно заступао гледиште да се од младића очекује оно исто што се очекује и од девојака. Сматрало се да девојка мора да уђе у брак чиста, недотакнута мушком руком. С тим су се сви слагали, сви сем комуниста који су пропагирали слободну љубав. Слободан је говорио: „Ако је мени као човеку допуштено, то би онда требало да буде допуштено и свакој девојци, али, ако ја сматрам да није дозвољено девојци, није ни мени. Ја сам, лично, изабрао ово друго”. Два-три пута му се десило да му неко од другова приђе кад нема никог у близини и у поверењу му саопшти да се са њим потпуно слаже, али га моли да то „остане међу нама”, јер не би желео „да му се смеју”. „Зашто мени не смета ако ми се неко насмеје, а теби смета?” питао је једном приликом. „Ти умеш боље да се носиш са њима него ја”, био је одговор. „Само ти изађи отворено, па ћеш се изненадити како ти то смејање неће више сметати”, казао му је. Замишљао је неколико пута потајно, као да је то крио и од самога себе, како је, кад је завршио студије, у неком лепом пространом и цветном парку пришао Анђелки, ухватио је за руку и загледао јој се дубоко у њене тамне, крупне очи. „Хоћеш ли да будеш моја жена?”, питао ју је. Од те вечери, кад је први пут осетио женске усне на своме образу, њега би при замишљеном додиру Анђелкине руке ухватила и нека чудна, непозната језа.

Неки његови другови су се разметали тиме како су после састанка, шетње на корзоу, а некад и љубакања са својим девојкама, ишли у јавну кућу „Код дебеле Ерзе”, да „доврше оно што су почели” на корзоу, у парку, или у некој неосветљеној улици. То му је сметало и он је следећег дана посматрао са жаљењем те девојчице које нису ни сањале куда су њихови младићи после „романтичног састанка” ишли, док су оне у

својим собама уздисале и сањале о своме „принцу из бајке”. Ти „принчеви из бајке” су, скоро без изузетка, волели да се хвале и у детаље причају свима који су хтели да их слушају, о својим љубавним авантурама. И не само то, мислио је он тада, у животу има много грубости и неосетљивости према осећањима и судбинама других, а ово понашање и опхођење је, ваљда, једно од најподлијих. Што је најгоре, међу тим „љубавницима” било је и чланова Белих орлова. Ако ми, размишљао је, који верујемо у идеале Збора, у духовну ренесансу, нисмо још рашчистили са многим појмовима, шта можемо да очекујемо од других? Или је то, ипак, на крају крајева, људска природа, а ми, појединци чак и у „Збору”, покушавамо да се боримо против те природе? Оптужујемо комунисте да су прихватили једну филозофију која је утопистичка јер није базирана на познавању човекове природе, а ми сами идемо, можда, у другу крајност. Шта нас очекује на крају пута? Светачки ореол? Можда једног од хиљаду, или у најбољем случају једног од стотине. А шта ћемо ми остали? Остаје нам једино да се потрудимо да будемо бољи данас него што смо били јуче... Али, зар није лакше бити добар ако се не излажеш искушењима, ако их избегаваш? Зар нису толики хришћански светитељи остављали свакодневни живот и одлазили у пустињу да би избегли сва могућа искушења? Било како било, тек он се са овим ногарима, које је пребадио преко десног рамена јер су му се руке замориле од ношења, није упутио ни у какву пустињу, него у стан лепе, младе, усамљене удовице која га симпатише. „Како нам све неке неспретне мисли надолaze кад су нам најмање потребне”, помислио је. Црква нас учи да се греша „речју, делом и мишљу”. Ми свакако грешимо највише мишљу. Како би било лепо кад би човек могао увек и у свакој ситуацији да влада својим мислима! Он би, рецимо сада, у овим тренуцима могао да размишља о нечем сасвим другом, организовано и конструктивно. Покушао је да среди мисли и да их упутује у извесном правцу, али му ништа паметно није падало на ум.

Кад је скренуо у Железничку улицу, сетио се опет Дамјана; у ствари, сећао га се сваког дана, нарочито пред спавање, кад би размишљао о протеклом дану. Где је он сада и како му је... и да ли је још увек жив? „Да ли је Дамјан имао девојку?”, помислио је сада. Ако је имао, сигурно је то нека девојка из његовог Ратарева. Није могао да замисли да би и једна гимназијалка пристала да се прошета са њим кад је изгледао онако неугледно, сиротињски, иако није био ружан младић. Чуо је чак једном како је нека колегиница казала за њега да има „лепе црте лица”. За Бранка Марића је знао да је гајио тајну љубав према једној од најлепших и најзгоднијих добринских де-

војака, Босилки Стаменковић, ћерки једног од најбогатијих грађана Добрини. То му је Стева испричао у поверењу. Бранко је само маштао о њој, а није имао смелости да јој се приближи. Драгана Марковића је често виђао са Бокином сестром од стрица, Меланијом, али то је било највероватније на политичкој основи. Она се виђала и са другима. Меланију нису успели да ухапсе. Тражили су је оне исте ноћи кад су их први пут хапсили, али је нису нашли. Успела је да им на неки начин побегне. Сетио се сусрета са Меланијом у парку кад му је говорила о слободној љубави и непризнавању рођачких веза, по оној њиховој: „све је дозвољено”, „то је природа” и „зашто да не?!”. Не само линија мањег отпора него: линија без отпора. И зашто да се човек опире природним нагонима? Зашто да не ужива живот него да се држи старих, застарелих појмова? Како то звучи привлачно, мислио је Слободан, нарочито нама младима. „Данас, Светлана и ја се препустимо нашим људским, исконским нагонима, а сутра, Анђелка и... рецимо: Бока Георгијевић, или... или неки други мушкарац са њом...” И нехотице се стресао. Тако би било и у браку... а зашто онда и брак? И то је већ чуо неколико пута. „А шта ће бити са децом?” питао је једном. „Заједница ће се бринути о њима” одговорили су му. Како су они имали одговоре на сва питања! И то једноставне, убедљиве одговоре које може свако да разуме. „Заједница” и „друштво” су биле магичне речи за решавање свих проблема у новом, напредном бескласном друштву заснованом на научним принципима.

Кад је скренуо у Светланину улицу, приметио је два немачка официра који су му ишли у сусрет. Један је био плав, висок и танак, тридесетих година, а други, нешто нижи крупнији, близу педесете.

Онај дугоња је погледао ногаре на Слободановом рамену и наједном се узнемирио. Почео је нешто брзо да говори оном другом Немцу, показујући на Слободана.

„Шта је то сада”, помислио је Слободан, „не мисли ваљда да је ово нека ратна направа!”

Официр је стао испред њега и зауставио га једним енергичним покретом руке. Слободаново срце је почело да куца брже и јаче.

- *Sind sie ein Mahler?* - питао га је.

Разумео је питање: „Јесте ли ви сликар?”

- Ја! - казао је Слободан климајући главом. Помислио је да ће их се на тај начин најлакше решити.

- Ицх бин ауцх еин Махлер - узвикнуо је Немац, а његово дугачко, мршаво лице се развукло у срећан осмех, као да је изненада срео неког старог, доброг познаника. И он је уметник! Откопчао је брзо и спретно два дугмета на својој официрској блу-

зи и из унутрашњег џепа извадио мали, кожни албум, отворио прву страну и показао му фотографију сеоског пејзажа.

Слободан се немирно окренуо око себе. Шта му је то сада требало! Надао се да га нико од познаника неће видети. Онај други Немац је почео нервозно да лупка врхом чизме по тротоару. Очигледно се и њему није свидео овај сусрет. „Махлер” као да није све то примећивао. Показивао је једну фотографију за другом: портрет старице, бледог, избораног лица, забрађене тамном вуненом марамом; акт девојке чија је поза у лежећем ставу подсећала на Гојеву „Мају”; две-три мртве природе са крушкама, грожђем и кришкама лубенице. Уз сваку слику је ишло и подуже објашњење. Немац је говорио брзо и Слободан га није могао више да разуме, али је у гласу осетио извесно узбуђење које га је на неки начин натерало да посматра слике са већом пажњом. Иако се, као што је малопре признао кума Мари, није разумео у сликарство, имао је утисак да су уметнички радови били врло добри. „Кума Мара би сад уживала, гледајући ово, помислио је, „само да он није Немац”, сетио се одмах.

Једва се опростио од свога „колеге”. Срећом, држао је руке тако да су му обе биле заузете и официр му није пружио руку, иако је то, судећи, по његовим очима, хтео да уради.

„Ето”, помислио је Слободан који се први пут срео лицем у лице са непријатељским војником, „можда би он сада радије сликао неки пејзаж или портрет у каквом малом месту у Немачкој, него што носи ову униформу која доноси смрт и беду толиким народима”.

Притиснуо је звонце трипут. Врата су се убрзо затим отворила и на њима се појавила госпођа Наранцић, са главом увијеном у жуту, избледелу мараму.

„Светлана сигурно није ту”, помислио је Слободан са великим олакшањем, али у исто време и са сенком разочарања. Значи: неће је видети.

- Да ли је госпођа Светлана код куће? - питао је, спуштајући ногаре на тротоар.

- Откуд ја знам? - казала је госпођа Наранцић. - А шта вам је то?

- Госпођо Наранцић! то је за мене. - Чуо је у истом тренутку Светланин глас који је долазио са врха степеништа. - Сећате ли се? - трипут, кратко.

- Нисам знала да сте код куће - мрмљала је госпођа Наранцић намештајући своју жуту мараму. - Ви се крећете по вашем стану као мачка, па никад не знам да ли сте ту или нисте.

- Само уђи, Слободане. Можеш ли сам да их узнесеш уз степенице, или хоћеш да ти помогнем?

- Не, хвала - казао је Слободан. - Сам ћу. Нису тешки.

- То су сликарски ногари, госпођо Наранцић, од моје тет-

ка Маре.

Кад је унео ногаре у Светланин стан почео је одмах да се опрашта.

- Зар нећеш да ми помогнеш - казала је молећиво - да их саставимо? Скини тај капут, молим те.

Слободан је послушно скинуо капут и она га је обесила о чивилук. Приметио је одмах, још с врата, да је на себи имала пастелно-зелену хаљину, у којој су се обриси њеног женственог тела истицали још више него у оној тамноплавој. Њена густа, светлосмеђа коса је била подигнута, тако да се дугачки, мраморно-бели врат још више истицао. Није била нашминкана и њему се учинило да је тако још лепша.

Састављање ногара је трајало свега неколико минута.

- Дивно! - казала је Светлана одушевљено, измичући се од ногара да би их тако постављене, боље, видела. - Не могу да верујем да припадају мени, и да ће заувек стајати ту у мојој соби. За мене су оне, као и четкице са дугачким дршкама, полуистиснуте тубе са разним бојама и замазане палете, одувек представљали мистерију, магичне предмете које само „изабрани људи“ могу да поседују и знају како да их употребљавају... Молим те седи. Хоћу да ово прославимо. Одмах ћу скувати кафу.

И не чекајући на Слободанов одговор, кренула је брзо у кухињу. Кад је остао сам, Слободан је прешао погледом по већ познатим предметима у соби: великом орману са књигама; кревету на којем је сада лежала, преко пиротског ћилима пребачена повећа, тамноцрвена марама. Ту је био и орманчић са светиљком и отвореном књигом и најзад, онај исти сто са три столице покривен белим дамастом. Пришао је столу и сео на столицу на којој је седео прошли пут. Погледао је кроз велики прозор са погледом на Добрин. Небо је било скоро сасвим ведро, бледоплаве боје, и слабо зимско сунце је додиривало и позлаћивало ту и тамо беле зидове кућа и површине преосталог снега; претварало у пламен црвене кровове, делимично ослобођене снежног покривача.

„Позлаћени град”, помислио је „позлаћен листићима чисто, сувог злата”. Њему као да не смета ни рат, ни окупација; он има свој живот којим живи, кажу још од римског доба; своја годишња доба кроз која пролази, без обзира шта се дешава у њему и око њега. Доскора је био бели град, покривен дебелим, хладним покривачем; сад се позлатио, а убрзо ће да озелени, да се расцвета и замирише на јоргован, јасмин и липу.

Светлана је ушла у собу носећи онај исти сребрни послужавник са ибриком, и овога пута, два филцана. Мирис кафе се раширио просторијом.

- Не знаш колико си ме обрадовао - рекла је Светлана весело док је сипала црну, густу течност у филцане, и Слободан

ну се учинило да је још никад није видео тако ведро и расположено. Оне тамне сенке испод очију су јој потпуно нестале. Приметио је такође да јој је коса сада дотеранија него малопре, кад је дошао; неколико праменова који су јој падали на њено високо, глатко чело, као да су негде нестали. - Нисам те очекивала данас, мада сам јутрос мислила на тебе. Имала сам потребу да са неким поразговорам и ти си ми први пао на памет. Ти и ја, иако се знамо кратко време, разумемо се врло добро, зато што имамо много заједничког. Мислим да не морам ништа више да ти кажем. Са тетка Маром сам разговарала опширно, испричала јој неке моје најинтимније ствари... али, ми смо, иако смо рођаци и много се волимо, две различите генерације. Но, њена реакција на оно најглавније што сам јој саопштила, била је за мене мало и неочекивана и неразумљива. То ћу ти посебно, опширније испричати.

Светлана је овога пута говорила лако и спонтано. озбиљност и укрупњеност коју је показивала код кума Маре, када су се нашли заједно са доктором Синђелићем, и њена помало усиљена, скоро наметљива љубазност овде, у овој соби према њему, а нарочито Анђелки, као да су потпуно нестале. Подсетила га је на моменте када су једно другом помагали да не падну на клизави тротоар и на онај њен, заразни гласни смех... Говорила је тако као да се нашла са најбољом пријатељицом, пред којом може да каже све што год јој падне на памет. Чак је и измакла своју столицу и прекрстила ногу преко ноге, па јој се видело мало више од пола, као у камену исклесаног, облог, глатког колена.

Слободан је запазио да Светлана овог пута није питала ни за маму ни за Веру, а на Анђелку као да је потпуно заборавила. Чинило му се као да је она у неком нарочитом стању веселог узбуђења, у коме се налази особа која је после много колебања, наједном угледала светлост и донела одлуку која ће од сада позитивно утицати на цео њен живот.

- Не знам да ли ти је Вера причала како сам трагично изгубила родитеље у железничкој несрећи, на прузи Београд - Загреб, када сам имала свега десет година. Из дубоке жалости и потиштености једва сам се некако извукла, захваљујући највише мајчиној сестри, тетка Даринки, која није имала деце, па ме је примила као своју рођену ћерку. Тетка Мара ми је такође неизмерно помогла својом добротом и пажњом, нарочито тих првих, најтежих година. Тетка Даринка је на жалост, умрла пре више од две године и њу сам оплакала као рођену мајку. Са Милинком сам се упознала три месеца пре њене изненадне смрти. „Само се чувај официра”, казала ми је кад сам јој причала о њему, „они су велики мангупи”. И данас ми је жао што није живела дуже да га боље упозна. Милинко је заиста био диван човек... - Застала је за тренутак. - Ето, сад могу лакше и

његово име да изговорим... - дохватила је филџан одсутним покретом руке и једним кратким гутљајем отпила мало кафе - упознали смо се на годишњем официрском балу, на који сам отишла са својом најбољом другарицом, Зорицом, и њеним стрицем, пуковником Продановићем, и стрином Анком. Зорица је из свештеничке куће и цела њена породица је морала, одмах после прогласа „Независне државе Хрватске”, да побегне у Србију. Она ми много недостаје. Бал је био као из неке бајке. Официри су били у свечаним униформама, већином лепа, млади људи, а жене и девојке у дугачким, балским хаљинама. Њега сам запазила одмах, чим сам ушла у салу. Истицао се својим држањем и лепим понашањем... а и целим изгледом. То је била како кажу, љубав на први поглед; бар са моје стране. Молила сам се Богу да ме Милинко запази и пита макар и за једну игру. После првог, уобичајеног „Краљевог кола”, војни оркестар је засвирао валцер. Преда мном су се наједном појавила три официра. Сва тројица су се у исто време окружено поклонили пуковнику Продановићу, затим су се са осмесима поклонили мени. Један од те тројице је био Милинко. Захвалила сам се оној двојици и заиграла валцер са Милинком. Мислила сам да ће под нестати под мојим ногама. Никада раније нисам осетила тако нешто према и једном мушкарцу. Играли смо заједно цело вече, са свега неколико кратких прекида. Морала сам да играм и са једним старим генералом и двојицом пуковника. Кад ме је Милинко, док смо играли шпански танго, питао за састанак, казала сам му: „Да”, без икаквог размишљања. Заборавила сам потпуно на тетку Даринкину опомену - насмејала се Светлана.

Иако је била у ведром расположењу од првог момента када га је угледала, Светлана се, кад је почела да прича о Милинку, потпуно раздрагала. „Још је лепша сада”, помислио је Слободан док је гледао њене зарумењене, високе јагодице и крупне, косе очи, које су сијале неким чудесним унутарњим сјајем. „Каква снага осећања” и нехотице је помислио, „каква егзотична лепотица!” Није чудо што је капетан Милинко изгубио и свој живот у жељи да се са њом састане.

Наједном се застидео мисли које су му се вртеле по глави док је долазио овамо. Како је могао тако нешто и да помисли? Осетио је да су му се и образи мало зажарили. Видео је лепо, својим духовним очима, њих двоје онако високе и лепе; Милинко у свечаној официрској униформи, а она, Светлана, у свиленој, балској хаљини са голим раменима и дубоким изрезом на грудима, како клизе по паркету официрског дома уз тихе звуке војне музике.

- Први састанак није баш најбоље прошао. Шетали смо се корзом до касно увече. Милинко је причао много, и то углав-

ном о безначајним стварима. Испричао је и два-три вица, један чак неукусан. Моје првобитно одушевљење и узбуђење су наједном почели да сплашњавају, да се чак претварају у гнев; нарочито кад ме је допратио кући и при опраштању покушао да ме пољуби! Нагло сам се окренула и замахнула свом снагом да га ошамарим, али се он на срећу извио и ја сам му дохватила само мало, врх носа. Целе те ноћи нисам могла ока да склопим. Познанство које је почело као нека бајка, завршило се као најстрашнија мора. „Тетка Даринка је имала право... имала право”, говорила сам самој себи, све до зоре. Трећег дана је поштом стигло писмо за мене. На коверту није било назначено ко је пошљалац, и моје изненађење је било велико када сам га отворила. Писмо је било лепо написано, и готово да сам помислила да га је писао неко други. Извињавао ми се бираним речима. Казао је да не може сам себи да објасни своје непристојно и насртљиво понашање, због чега целу ту ноћ није могао да спава. Молио ме је да му, ако могу, опростим. Написао ми је и своју адресу, али ја нисам ни помишљала да му на писмо одговорим... Тек након неколико недеља, кад је пришао у граду мојој пријатељици Зорици и казао јој да је његово понашање према мени била највећа грешка, коју је икад у своме животу учинио; тек тада сам мало омекшала и пристала да се са њим поново видим. Поставила сам и један услов: састаћу се са њим само ако је са мном и Зорица. Он је одмах пристао, и тада смо се нас двоје почели забављати „утроје”, под „оштрим оком” моје „гарден-даме”, Зорице. Од тада се понашао као прави центлмен. Много касније, кад ми је изјавио љубав и питао да ли хоћу да будем његова жена, а ја му сва срећна одговорила да пристајем - није се усудио да ме пољуби! То је учинио тек на дан званичне веридбе... И поред свега, ипак се изненадио кад сам му рекла да ми је то био први пољубац. - Светлана је дубоко уздахнула, али је одмах затим наставила сигурним гласом. - После, већ кад смо се узели признао ми је прави разлог његовог понашања на првом састанку: иако сам му се ја заиста свидела, мислио је да сам „мало лакша лепотица”, како се он то изразио. Видео ме је више пута на корзу „окружену мушкарцима”, у ствари мојим колегама, а приметио је и моје шетње са оним мојим нижилистом, с којим сам на време прекинула... - Поћутала је неколико минута док им је досипала кафу у филџане.

Слободан је ћутао. Није хтео ништа да каже јер се плашио да би његова примедба могла скренути разговор на нешто друго.

- ...Та четири месеца су била божанствена - погледала је у таваницу као да се на њој одвијају слике из недавне прошло-

сти. - Био је нежан, пажљив, обазрив; слушао је сваку моју реч, као да је све што ја кажем последњи, најважнији плод људске мудрости. Свака моја шала била је „најоригиналнија, најсмешнија ствар коју је икада чуо“; испуњавао ми је сваку, па и најмању жељу, а обећавао ми је, трудећи се да задржи озбиљно лице, како ће учинити све од себе да ме једног дана „произведе за генералицу“... - наједном се тргла и погледала му живо у очи. - Да ја теби, Слободане, не досађујем својом причом?!

- Свакако да ми не досађујеш - рекао је он. - То је као неки узбудљив роман.

- Са трагичним завршетком - прекинула га је.

Није требало да упоређује њен живот са романом, мислио је. То није ни мало умесно.

- Твој је живот почео трагедијом, Светлана - осетио је да мора да поправи тежак утисак који су изазвале његове речи. - Изгубила си родитеље као девојчица и изгубила си вољеног мужа као млада жена. То су губици који се не могу надокнадити; међутим, ти си ипак, захваљујући твојој тетка Даринки и твојој, не знам колико си сама тога свесна, захваљујући твојој јакој и ведрој природи, имала лепо детињство и пријатно девојаштво. Вера је увек причала о теби са одушевљењем; како си весела, довитљива, увек спремна да испричаш неку згоду и не згоду из школских клупа, из парка, или корза. Препричавала је и твоје „озбиљне“ примедбе наставницима, које би понекад изазвале урнебес у разреду, и препричавале се из једне учионице у другу. Постоји и прича о томе како си „превела“ са енглеског писмо оном Дон Жуану, Свети Кукућу, када је нека интернационална организација почела да шаље и адресе југословенских ђака у европске и прекоморске земље, а њему се јавила нека ученица из Тексаса и послала му своју слику.

- Да - насмејала се Светлана. - Сиромах Света! Било ми га је жао кад је дознао да је све било најобичнија шала и да ја, као и он, не знам ниједне речи енглеског језика.

- Њему је највероватније било жао што се испоставило да није истинит твој „превод“, како је Американка чула да су Срби најлепши младићи на свету, а за њега је добила извештај, од те међународне организације, да је он најзгоднији дечко у својем граду, у Добрину.”

- Било је мало и тога, али ја сам с тим „преводом“, ипак претерала. Пришла сам му једном у граду и извинила му се. Он је казао да ће ми опростити само ако се прошетам са њим на корзоу. Можеш да замислиш како су ме колеге и колегинице задиркивале следећег дана у школи! Али он је био пресрећан. Могао је још једну победу да запише у свој дневник који води, како им је казао, „још од пубертета“. Нисам се никад се-

тила да питам Миљинка да ли ме је видео када сам се са њим шетала... Интересантно је да ја никада нисам запазила Миљинка на улици, а он ми је причао како ме је често виђао у граду, и то скоро увек у друштву мушкараца. Ваљда нисам обраћала пажњу на официре. Знам, Слободане, шта хоћеш да кажеш кад спомињеш моју јаку природу. То ми је и тетка Мара казала... а и Борислав... већ неколико пута. Имам утисак као да ми неко каже: не брини, то ће проћи, све ће проћи; ти си јака и ко зна шта ће те све још снаћи у животу, али ти ћеш успети да савладаш сва твоја осећања. Нисам тако јака како ви сви мислите. Ја се само умем да прилагодим новонасталој ситуацији, кад видим да ми ништа друго не остаје. Ја Миљинка никада нећу моћи да заборавим. Он ће ми остати жива рана.

Светлана је заћутала и загледала се одсутно испред себе.

- Желео бих да умем да кажем нешто што би ти олакшало живот, Светлана.

- Хвала ти што ме тако пажљиво слушаш. Ти си ми већ једном много помогао. Сећаш ли се нашег разговора кад си ме пратио од кума Маре? Тих дана сам била очајна, потпуно изгубљена; чак се и моја вера у Бога поколебала. Ти си ми онда, одговарајући на моје питање рекао да ни ти сам не знаш зашто Бог допушта усташама, Стаљину и Хитлеру да убијају милионе људи, жена и деце, али да у исто време не знаш ни зашто је свемогући Бог дозволио да и Његовог Сина муче и да га разапну на крст. И оно што си казао о апостолима... сем Јована... „Наша мудрост не може све да схвати“. То ме је навело на размишљање, и заиста ми је било лакше. Бар неко време. Бар у тим тешким данима, кад ми је утеха била најпотребнија. Сећам се и како си на крају казао да је живот улазница, велики дар који не смемо да пропустимо... - Подигла је изненада своје лепе очи према њему. - Немој да ме сада оставиш - казала је полако. - Остани, молим те, још мало.

Њене црте лица као да су наједном омекшале; постала је још лепша и женственија. Дугуљасте, косе очи су га гледале благо и помало заплашиле. Не, неће сада устати и отићи. А казала је ионако да има нешто да му исприча. Њена патња и усамољеност, наједном су га поразиле и постале му потпуно јасне. Ако се до малопре и питао: „шта она хоће са мном?“ - сада је знао. Она се боји да остане сама. Да остане сама и са њеном тетком-Маром и са симпатичним доктором, који очигледно жели да се њоме ожени, и са тим лепим, свеже углачаним дрвеним ногарима. Он, Слободан, био је за њу као нека последња карика у све лабавијим везама са њеним светом, који јој је све брже нестајао пред очима.

- Остаћу докле год ме ти не отераш - нашалио се.

Светлана се осмехнула и као да се наместила удобније у

столици.

- Сада си страдао - казала је. - Мораћеш да ме слушаш све док торањ на католичкој цркви не одбије поноћ.

Слободан је погледао на свој ручни сат.

- То је свега још осам сати - осмехнуо се. - Сада је тачно четири сата по подне.

- Одмах ћу се вратити - казала је Светлана, дижући се са столице. - Имам још нешто да ти кажем.

Слушао је како се кретала по кухињи. Устао је и пришао орману са књигама. Прелетео је погледом по насловима и одмах се затим вратио столу и сео на своје место.

Осећао је велико олакшање. Светлана је у њему видела само пријатеља, млађег пријатеља... То му је годило, а и ласкало у исто време. Сирота Анђелка! Није имала зашто да се брине, а ни он сам није више морао да пролази кроз оне сплетове свакојаких, изукрштаних мисли... Да ли ће јој казати о овом сусрету са Светланом овде, у њеном стану? Да ли ће она разумети ако јој то каже? Можда би разумела кад би јој испричао цео разговор, међутим, он нема права да злоупотребљава Светланино поверење. Осетио је скоро физички бол у грудима. Значи: мора да крије извесне ствари од Анђелке. Зар нису њих двоје најискреније обећали једно другом да неће имати никаквих тајни; да ће казати све... А шта би било кад би се улоге измениле и Анђелка почела одлазити у стан неког старијег, лепог младића: служала његово јадање и покушала да га утеши? Не би му било право... Још би било горе кад би то сазнао од других, јер је она то прећутала, плашећи се да је он „неће разумети“? Човек има најбоље намере и најчистије побуде, па ипак ствари се заплићу, искрећу и изобличавају. Живот је заиста компликован. Како ли тек све то изгледа онима који су неискрени и злонамерни?... Ко зна, њима је можда једноставније. Зар није и његов отац казао: „праведницима и грешницима је најлакше... нама, осталима је најтеже“. А ја сам баш ту, у тој средини”, помислио је.

Светлана је донела на тањирима два повећа комада хлеба, намазана пекмезом од шљива, и по чашу воде.

- То је све чиме могу да те послужим - казала је.

- Ниси морала то да радиш, Светлана. Кад је разговор интересантан и кад се води са сродном душом, не осећа се ни глад ни жеђ; а знам да ти немаш довољно ни за себе.

- Захваљујући даљим рођацима са села и наравно, тетка Мари - осмехнула се Светлана - нећу никада остати гладна.

Слободан је, са задовољством младог човека коме свака храна прија кад огладни, појео комад хлеба са пекмезом и отпио мало воде.

- Баш ти хвала. Ово је било изврсно.

- Нисам те питала за Анђелку. Како вас двоје?

- Последњи пут смо се видели овде, код тебе. Њени рођаци су врло строги и ретко је пуштају из куће. Кад сам ишао у школу, виђали смо се у гимназијском дворишту, између часова, а често и после часова.

- То је штета. Она је не само лепа девојка него и паметна. Мора да се лепо слажете.

- Да, слажемо се. Имамо сличне погледе на свет. Свиђају нам се исте књиге; Достојевски је и њен омиљени писац; волимо природу, а ето, код тебе смо открили да имамо и исту љубав према коњима. Још се ни једном нисмо наљутили једно на друго. Ако о нечему имао различито мишљење, ми измеђамо мисли, поразговарамо и на крају се ипак, мање-више сложимо. - Застао је за тренутак, као да се колеба да ли још нешто да каже. - Ја се носим мишљу да пређем у Србију и да се јавим у Недићеву војску - ипак је казао - као што су то већ неки моји другови учинили. Ко зна, можда се она и ја нећемо никад више видети - додао је тишим гласом.

- То је за мене новост - њене правилне, увек помало уздигнуте обрве су се још више уздигле. - А када мислиш да идеш?

- Овог лета.

- Можда ћеш се још предомислити?

- Не верујем. Осећам да не могу и да не смем да останем по страни у овим судбоносним данима. Уверен сам да је у питању биолошки опстанак српског народа и да је моментално, све друго споредно. Тога је, изгледа, потпуно свестан само један мали број људи окупљених око Недића и Љотића. Дража Михајловић се као истински родољуб истрагао из сарадње са комунистима после трагедије у Мачви, Краљеву и Крагујевцу. Увидео је и он да је борба против окупатора, под овим, данашњим условима кад је Хитлер на врхунцу своје снаге, самоубиство целог једног народа. Зашто не сачекати боље дане кад се непријатељ исцрпи и кад не буде више у могућности да шаље казнене експедиције снабдевене тенковима и авионима? Верујем да ће се Дражи једнога дана придружити и Недић и Љотић, са својим присталицама. Немци су овде накратко. Како су дошли тако ће и отићи. Нико паметан не верује да ће Хитлер победити цео свет. Ми морамо данас да мислимо једино на српски народ и на његове животне интересе. Ако се ми не постарамо сами о себи, нико се о нама неће старати. У питању је не само спасавање од биолошког уништења него и будући живот једног народа. Кад Немци једнога дана оду, шта ће бити са нама? Да ли ћемо добити праву слободу, или ће нам бити наметнута једна потпуно страна, туђинска идеологија, која нема ништа заједничко са нашим народним бићем?

- Зар ти неће бити тешко да напустиш Добрин, маму и Ве-

ру и одеш у велику неизвесност? Видиш, и ти сам кажеш да се можда и са Анђелком нећеш више никад видети.

- И овде у Добрину влада неизвесност. Ако останем, а комунисти на неки начин дођу на власт, што није искључено, ја треба да их дочекам са подигнутом левом песницом и да викнем: „Живео друг Стаљин! Живела Комунистичка интернационала!” Нисам могао да подигнем десну руку Хитлеру и Павелићу, па нећу моћи ни леву песницу Стаљину. Мени је данас стало једино до паћеничког српског народа.

- Ти си велики идеалиста, Слободане, и то је свакако за похвалу, али највеће идеалисте највише и страдају. Недић и Љотић, са својим присталицама, у врло тешком су положају и данас, кад је очигледно да су спасли Србију од даљег уништавања и омогућили прихватање неколико стотина хиљада избеглица, људи, жена и деце, а нарочито деце, јер, и поред тога, неки људи их бесомучно нападају. Шта мислиш како ће проћи они кад се рат заврши и Хитлер буде побеђен? Заборавиће се брзо све што су учинили на спасавању српског народа и биће проглашени за сараднике окупатора.

- Знам - казао је Слободан тихо. - О томе сам често размишљао, и још увек размишљам. Неко мора, Светлана, да се жртвује... Можда ће будући историчар... - није завршио реченицу. Застао је и одсутно погледао на прозор кроз који се видео сивкасти Добрин, са кога се сљуштио онај слој сјајних „златних листића”.

- Да ли си мислио на Анђелку? - насмешила се Светлана. - Како ће она да прими и да поднесе твој одлазак? Не треба да ти кажем, Слободане, јер знам да си свакако и о томе размишљао; ипак сте се вас двоје забављали дуго времена и ти си јој можда постао најважнија особа на овоме свету. Могу да замислим како ће јој бити тешко. Када сте били овде, код мене, мислила сам како се ретко нађу млади људи као ти и Анђелка: лепи, паметни, добри, углађеног понашања... Зато сам онда и заплакала, и још ми је због тога непријатно. Сетила сам се моје неповратне младости и... Милинка. Морам и то да ти кажем, јер сам последњих неколико дана рашчистила многе ствари сама са собом, а биће ми и лакше ако ти се исповедим, чак сам осетила и неку нетрпељивост према твојој Анђелки. Учинило ми се као да се она на неки начин поставила између мене и... то ће те изненадити и изгледаће ти чудно: између мене и - тебе!... - Поћутала је један тренутак и погледала опет на горе, као да тамо негде тражи снагу да заврши мисао. - Човек губи мерило и везу са стварношћу - наставила је тишим гласом - у превеликој срећи и у најтежој несрећи. Осећам да ти се могу слободно поверити и да ми се нећеш насмејати. У последње време била сам у неком стању лебдења између два света; оног

прошлог, који ми је и поред тога што сам изгубила родитеље у раној младости, постао диван, и новог, непознатог, који ме од сада, после Милинкове смрти чека. Онда си се наједном ти појавио. Код тетка Маре.

Слободан се и нехотице усправио на столицу. Није знао шта још може да очекује. Таман се био смирио и орасположио. Како ће он на то да реагује? Шта да јој каже? У ушима му је зазујало. Чуо је Светланин глас, као да долази из неке велике даљине.

- ...Подсетио си ме наједном, тамо у салону, док си говорио са тетком Маром и Бориславом, на њега, на Милинка. Не физички, иако сте обојица, сваки на свој начин допадљиви, него на једну страну његове природе коју сам само ја знала. Милинко, освајач девојака, човек сигуран у себе, чак и насртљив, као таквог га је највише њих и познавало. Као војни старешина, кажу био је строг, неумољив. Милинко каквог сам га ја најзад упознала, стварни Милинко, био је пажљив; осетљив; дао би и своју душу за друге. Та његова страна, учинило ми се да си цео ти; младић још неизложен људским нискостима; пакостима и разним искушењима; још неокаљан тешким греховима... Да ли разумеш шта хоћу да ти кажем? - Није чекала на одговор, него је наставила мало чвршћим гласом. - Наједном, кад смо се ти и ја опраштали пред мојим станом, у истом тренутку кад си ми пружио онај гоблен, пала ми је однекуд невероватна идеја: „Зашто да не?! Он је само три-четири године млађи од мене!” Зашто мора мушкарац увек бити старији од жене понекад двадесет година?! Видела сам у теби излаз из моје несреће. Уздала сам се у свој изглед. „Нису се бадава мушкарци окретали за мном”, мислила сам. Решила сам да причекам годину дана, из љубави према Милинку, а онда, онда да те „освојим”, и да те задржим само за себе, заувек. Одлетела сам у неке облаке; ја, која сам увек била реална. - Опет је скренула поглед, заћутала неколико тренутака и онда казала повишеним, чврстим гласом. - Пре два дана сам казала Бориславу... казала сам му да прихватам његову понуду за брак.

Заћутала је и погледала испред себе. У истом тренутку је приметила да јој се хаљина мало више подигла и обнажила њено лепо, обло колено. Брзим, неспретним покретом руке је повукла хаљину надоле, али ни с тим није била задовољна, па је спустила ногу и привукла столицу ближе столу. У исто време бацила је нагло поглед на Слободана и насмешила се, као да се извињава.

Слободан је подигао главу према прозору. Гледао је у врану која је летела високо изнад кровова кућа, снажним замасима крила. Две много мање птице, вероватно врапци, налетеле

су на њу и облетале је као да су хтеле да је отерају са овог, ваљда свог животног простора. Није био свестан птица, иако је у њих гледао, али је добро запазио Светланине изненадне, помало неспретне покрете. Седео је непомично, онако усправљен на столици. Осетио је како му се дисање на неки начин успорило и утишало.

У соби је завладала нека тешка тишина, која као да се претворила у вечност.

- Зато сам те тако весело дочекала - казала је најзад Светлана. - Хтела сам да ти будеш први после тетка Маре, с ким ћу да поделим овај за мене заиста велики догађај. Нисам ни у сну помишљала да ћу ти испричати и све остало. Молим те, опрости ми!

Он је одмахнуо главом и хтео нешто да каже, али се само једва чујно накашљао.

- ...Са тетка Маром сам јуче провела цео дан. Испричала сам јој све о Бориславу и мени. Тебе наравно нисам спомињала. Замисли, Слободане: тетка Мара није уопште приметила да се нешто између Борислава и мене дешава! Кад сам јој казала да ме је Борислав питао да ли хоћу да будем његова жена, она је пребледела као крпа. Морала је да седне на столицу. За неколико минута као да је изгубила моћ говора. Нисам веровала да ће њена реакција бити тако драматична. Не знам зашто је та вест деловала на њу као неки тешки ударац. Иако је између Борислава и мене велика разлика у годинама, он је од мене старији преко двадесет година, то ипак не би требало да буде тако страшно, јер тетка Мара зна, боље него ико други колико је он добар човек. Објаснила сам јој да ће венчање бити у августу, четири месеца после... после годишњице; јер сам помислила да ју је можда то узбудило.

Слободан се сетио како му је кума Мара хтела да каже нешто о Светлани и доктору Синђелићу, али се брзо предомислила и при том тешко уздахнула. Сетио се њених речи како је кроз сликање бежала од свакидашњице. Она је одрасла са Бориславом Синђелићем. Зар није он био у школским клупама њен „принц из бајке”, који ју је бранио „од оног малог насртљивца”?!

- То сам хтела да ти испричам: „радосну вест”, и да своју радост поделим с тобом, кад већ нисам могла са тетка Маром. Наједном, као да не могу ни с тобом да је поделим. Зашто? Испало је све некако незгодно и нестварно. Можда, ипак, ја баш и не могу да се увек прилагодим насталој ситуацији. Можда је живот ипак јачи од мене. Много јачи... А и истина, ваљда, не сме увек да се искаже и човек не сме увек да буде потпуно искрен.

- Ја сматрам, Светлана - најзад је проговорио Слободан - да

се ти и поред свега врло добро држиш. Теби само треба времена да се смириш и да се, такорећи, опоравиш. Ако си у доктору Синђелићу нашла човека који ће те разумети, а ја верујем и много волети и пазити, и ако осећаш према њему јаке симпатије, зашто сада мислити на друге?! Све остало ће се средити само по себи. Што се мене тиче, ја те потпуно разумем... можда и више него... уосталом, то је споредно. То није важно. Жао ми је само што се мучиш око свега овог. Мени лично, ово што си казала за мене, невероватно ласка и ја ћу се тога сећати целог свог живота. Не знам да ли си свесна да многи сматрају да си најлепша млада жена у Добрину. Ја знам сада о теби много више. Знам да си добра и осећајна, и да пролазиш кроз можда најтеже доба у своме животу. А све ово што си ми казала, Светлана, сматрај као да си разговарала са Зорицом, твојом најбољом другарицом. И човек и жена могу да буду добри пријатељи!

Светлана га је слушала пажљиво, чак напрегнуто, као да је хтела да чује и оно што он није изговорио.

- Да ли ти сматраш да ја могу бити срећна са Бориславом?

- Наједном се нагла према њему целим телом. Говорила је тихо, скоро шапатам. - Да ли сматраш?...

- То је заиста питање... питање на које...

- Ја се ипак плашим - наставила је Светлана, као да је хтела да му помогне да изађе из те изненадне збуњености - мада ми је он близак и симпатичан и у много чему привлачан, чини ми се да прилазим том будућем браку са сувише разума, јер је то „добро за мене”, и јер ће се он „старати о мени”. Са једне стране, све то није ни близу ономе са Милинком, а са друге стране... ја сам практично остала на улици. Да није тетка Маре и даљњих рођака са села, не бих имала где да живим и шта да једем. Тетка Даринка ми је оставила лепу суму новца у разним папирима, али они су данас потпуно безвредни...

- Ако још ниси сасвим сигурна у себе, немој да журиш. Уверен сам да ће те он разумети. Кад вам се укаже прилика да се чешће нађете сами, без тетка Маре, боље ћете се упознати и зближити.

- Не, Слободане, сад је за то касно. Ја ћу се већ прилагодити - додала је са једва видљивим осмехом. - Вероватно ћу га једног дана и истински заволети. Сви за њега кажу да је заиста диван човек. Дала сам му своју реч и нећу више ништа да мењам. - Погледала је сликарске ногаре и насмешила се. - Од сад ћу неуморно да сликам... и да чекам месец август. Борислава сам поново заинтересовала за књиге. Он је некад, као млад човек доста читао, али је временом престао. Позајмила сам му већ неколико књига. Пре три дана је завршио Толстојеву Ану Карењину. Сада чита Гогољеве Мртве душе.

Кад се те вечери, нешто после осам часова, опраштао од

Светлане приметио је да су јој очи пуне суза, иако се осмехи-вала. Овога пута није га звала да сврати ни сам, а ни са Анђелком.

- Надам се да ћемо се опет, некад, негде видети - казала је.
- Чувај се.

Тек кад је стигао до своје куће, сетио се да он и Светлана нису ни један једини пут споменули оне ухапшене, иако су међу њима имали познаника, па чак и пријатеља и рођака. И онај њен „нихилиста” је вероватно међу ухапшенима.

„Како су нам наши властити проблеми и тешкоће важнији од туђих трагедија”, помислио је.

МУЧЕНИК

Кад је Дамјан тога истог дана, 20. јануара, подшишан и свеже избријан, чуо тешке кораке Чеде Радина и оног другог затвореника, скочио је са кревета, дохватио лимену порцију, извадио из ње комадић хлеба који је чувао за овај трећи, вечерњи оброк, и стао испред врата. Кораци су се успорили, али одмах затим чуо је оштар глас стражара:

- Пролази! Пролази!

Кораци су се поново убрзали и застали тек пред вратима суседне ћелије. Чуо је звуку металне кутлаче и лимених порција. Мирис чорбе од пасуља се увукао кроз затворена врата и заголицао му ноздрве. После неколико тренутака поново је чуо кораке, који су постајали све тиши и тиши.

„Шта би то могло да буде?!” била му је прва помисао. „Стражар је вероватно заборавио”. Али, ако је стражар заборавио, она двојица су могли да га подсети... Гледао је у празну порцију. Нешто му се стегло у грлу. „Значи: то је почетак краја”. Помислио је. За њега нема више ни те водњикасте, мршаве чорбе од старог, тврдог пасуља! „Еј Нано моја, шта би сад казала кад би видела твога мезимца, твоје, кућно слеме како стоји иза тамничких, затворених врата са празном порцијом у рукама”. Скоро су му пошле сузе на очи. Не због себе него због ње, сироте његове Нане. Онда се сетио оца. Слушао га је често како препричава речи учитеља основне школе, али само у кући, никад пред другима: „Штета што нећеш моћи да даш Дамјана у гимназију.” И онда онај његов одговор самом себи: „није него!”... Сиромас Бабо! Неће моћи да му се одужи. И умреће као сиротиња. Бабо ће и да заврши некако као деда Прока: „нешто ће му пући” од тежине туђих, пуних џакова брашна, а Нана, онако слаба и болешљива... шта ће она једнога дана ако остане сама? Вратио је онај комадић хлеба у порцију а порцију ставио испод кревета и полако легао на кревет. Најбоље је сада да се много не креће, мислио је, да не троши енергију. Тај комадић хлеба, ко зна, можда му је и последњи; боље да га сачува. Погледао је оно прозорче: сувише је високо, сувише је мало, а оне гвоздене решетке... чак кад би се и некако испео не би вредело. Ето, та краљевина Југославија,

мислио је за коју су они комунисти, говорили да ништа не вреди и да ништа не може урадити како ваља, знала је како да сагради тамницу и да удеси ову његову ћелију тако да из ње нема излаза.

Дуго није могао да заспи. Пред очима су му искрсавале слике из раног детињства, јединог срећног и безбрижног доба у његовом животу, кад су му Нана и баба Леца тепале и мазиле га, а Бабо га носио на леђима. Сетио се и Стане, лепушкасте, стидљиве девојчице коју је запазио још у првом разреду основне школе. Чим би изјутра ушао у разред, потражио би је погледом, а приметио је да се и она за њим осврће. Кад је почео да похађа гимназију, она је остала на селу да се спрема за удају. Од тога доба су се виђали само једном годишње, на црквеној слави, о Аранђелову. Нису више никад разговарали једно с другим; она сувише стидљива а он сувише поносан, али су се и даље тражили оком и погледали. Она је била газдинска ћерка, а он, иако је ишао у гимназију, био је из надничарске куће, а није никад имао ни честито одело, да се обуче као човек. Она се развила у лепу девојку румених образа, и сеоски момци су се радо хватали до ње у коло. Баш некако пред сам рат удала се у друго село, али он је и даље на њу мислио. Највише је се сећао онакве какву је видео првог дана у школи; била је у црвеној хаљиници са белом крагном. Њену кратку црну косу је придржавао браон чешаљ, да се не распе и падне јој на чело. Тада још није знао за разлику између „газда” и „надничара”. Још онда, у том првом сусрету са Станом, омилила му је та црвена боја. Обрадовао се касније, кад је почео да се упознаје са Марксовим идејама, па пронашао да је црвена боја симбол социјализма и комунизма. Много чега је он пронашао у социјализму и комунизму кад је најзад одлучио да приступи добринском Скоју. Прво и прво, примили су га тамо као себи равног. Међу њима је владао прави другарски дух младића и девојака, без обзира из ког су друштвеног слоја. Штавише било је више оних из добро стојећих породица, него из сиромашних. Сви су они били понешени истим идеалима: рушење старог корумпираног друштва и изграђивање лепшег, праведнијег света, у коме ће сви људи бити једнаки; једне срећније будућности за цело човечанство.

У почетку су му неке ствари и сметале, као оно Лењиново, „Религија је опијум за народе” (он баш није сматрао да је веровање у Бога тако зла и опака ствар), или неки ставови из *Комунистичког манифеста* који су се односили на револуционарну улогу пролетаријата у историјском развоју теорије класне борбе. Али мало-помало, његове сумње су се изгубиле у све већем уверењу да је крајњи циљ: остварење бескласног друштва једном за свагда, и сувише значајан и вредан борбе и

жртвовања, тако да многи детаљи, некад и неразумљиви, нису довољно важни да га скрену са главног пута. Сањарио је о свом Ратареву без газда и надничара, без богатих сељака са по десет до дванаест крава музара, и оних најсиромашнијих без и једне једине. Видео је лепо како је земља одузета од сељака као у Совјетском Савезу, и како је сва постала заједничка њива на коју се иде певајући онако раднички, као у фабрику, час у један атар, час у други, како је кад потребно. А када дође вршидба, брање кукуруза, берба грожђа; онда: „свакоме по потреби”. Већ је видео Бабу како носи *своје* цакове брашна, како вози пуна кола *свога* кукуруза и пуње корпе *свога* грожђа. Биле су то дивне, ружичасте слике из једне, како је он то веровао, не тако далеке будућности.

А шта га очекује сада? „То само Бог зна”, помислио је, али се и исправио: није у питању Бог, него Хофман, тај шеф полиције који га је из неког разлога оденуо и обуо, наредио да га подшишају и обрију - и он ће му судити. Бог, и ако постоји, не може му више помоћи. Ипак, они, комунисти, нису морали да Му објављују рат. У Совјетском Савезу, кад су дошли на власт, побили су попове, порушили цркве... Могли су, ипак, да Га оставе на миру, јер Он, рецимо да је модерна наука погрешила, па да и поред свега постоји... „То су све глупости, глупости!” прекинуо је своје мисли, љут на самога себе. „Измишљотине, све су то измишљотине владајуће класе!” Једва се некако смирио и заспао.

Чим је заспао, појавио му се деда Прока, ухватио га за руку као онда кад је имао дванаест година и одвео га у ратаревску цркву. Испели су се у просторију испод торња, где су висили једечи од звона. Деда му је, баш као онда, на Преображење, одвојио један једек. „То је за мало звоно” казао је. „Само гледај како ја вучем ова два велика звона, па онда и ти повуци”. Сетио се како је он тада одмах схватио о чему се ради, како су звона наједном хармонично забрујала и како се деда задовољно осмехивао. Међутим, овога пута, ма колико да је вукао, дрмао, напрезао се из све снаге, његово мало звоно се није и помакло. Па и деда Прокина велика звона нису звучала као што треба.

Чим се пробудио, осетио је несносну глад. Већ је спустио руку да дохвати онај комадић хлеба из порције, али се одмах и предомислио. Нека му то остане „за сваки случај”; можда ће му више вредети сутра... или прекосутра. Превртао се у кревету са једне стране на другу, све док није чуо познати бат корака који је долазио из ходника. Полако се усправио и сео на ивицу кревета. Слушао је са напрегнутом пажњом. Наједном, кораци су се успорили, и најзад застали пред његовом ћелијом. Одмах је затим чуо спуштање казана на бетонски под и

звеку тамничких кључева. Брзо је устао, дохватио порцију; из ње извадио комадић хлеба и ставио га журно у џеп од панталона и стао пред врата. Већ је осетио мирис кафе.

Кад су се врата отворила, пред њим је, као и свакога јутра стајао Чеда Радин и онај средовечни човек са казаном из кога се дизала пара, и џаком хлеба. Учинило му се као да су га гледали друкчије него обично, као са неким немим, беспомоћним сажалењем. Приметио је како је Чеда, мимо свога обичаја, захватио кутлачом дубоко у казан и извадио је полако, па му пажљиво усуче кафу у порцију, тако да се не би просула ни једна капљица. Заиста, порција му је овога пута била пунија него обично. Погледао је џак са хлебом, али је стражар у истом тренутку викнуо: „полази!” и залупио врата.

Сео је на кревет и почео полако да пије црну, врућу течност. Кафа је била мало слађа него обично. „Да нису она двојица у кухињи кришом ставили више шећера?!” помислио је. Сетио се и како је Чеда добро захватио кутлачом по дну казана. Вероватно су знали да неће више добијати хлеб, а ни другу храну, па су му хтели бар мало да помогну. Немци су, изгледа, одлучили да га још више изгладне и раслабе пре него га одведу на саслушање у подрум. Кафу ће му давати, тек толико да га са текућином одрже у животу. Попио је само пола, а оно друго оставио за после.

У подне, кад су прошли са казаном поред његове ћелије, а нису чак ни успорили кораке, он је отпио мало из своје порције, а остатак „оставио за вечеру”. Прстима је напицао у џепу комадић тврдог, црног хлеба и у исто време осетио извесну сигурност од тог додира. Што се тиче оног несносног осећаја глади који га је пратио још од првих дана у затвору, а јутрос се још и појачао, као да је наједном нестало. Цео организам је прешао у неко зажарено, будно стање очекивања. Глад као да није више била важна. Нешто друго је било важније, то нешто што га је чекало, још неодређено, али стравично; неки наговештај скорог, неумитног преласка из рђавих снова у још гору јаву. Најгоре је, међутим, било сазнање безизлазности. Кад би се дочепао пиштоља или пушке, па убио тог Хофмана, Јохана, или макар и оног мршаваг стражара са великим ушима који га је онако грубо гурнуо кундаком у ребра... било би му слађе умрети... Можда би могао и сам себи да одузме живот. Али како? Погледао је по ћелији. Гвоздени кревет, она плехана канта за вршење нужде, голи зидови, прозорче са гвозденим шипкама: Могао би исцепати сламарицу у узане пантљике, исплести уже, уздигнути некако гвоздени кревет уза зид са прозорчетом, успети се по њему и везати уже за гвоздену шипку... Не, то не би никад урадио. Смрт вешањем... самоубиство вешањем не би било достојно једног револуционара какав је он

био. Сетио се како се неки сељак из Ратарева, кад је њему било десет година, обесио о уже за простирање веша. Завезао је уже за греду у штали и направио омчу. Стао је на неко буре и са њега скочио. Пола се села искупило да га види. Он га је видео баш кад су га скидали. Чуо је сељаке како су причали да је првом комшији потписао меницу да овај одужи неки дуг, па је после морао да прода своју земљу да намири те паре, а код куће му пет гладних уста: жена и четворо деце. Сећао се и данас како је тај сељак изгледао... Три дана је он то виђење одболовао. Још увек су му у ушима звучале деда Прокине речи које је тих дана понављао; одмахујући својом мршавом, седом главом: „Сачувај Боже, великог греха”. Сахранили су га на некој њивици поред гробља, ни попа није дошао да му прочита молитву за покој душе...

Ако почну да га муче, а он не може више да издржи, па стане да одаје имена својих другова; једно по једно?!...

Те вечери су опет пронели казан са чорбом испред његове ћелије. Баш кад су били пред вратима, неко се гласно накашљао. Није било сумње да је то био Чеда Радин. Приметио је да је кашаљ био усиљен, а то је свакако запазио и стражар, јер је наједном почео да виче и псује нешто на немачком језику.

Попио је остатак кафе полако у малим гутљајима. Те ноћи је раније заспао, а спавао је неким тврдим, тешким сном без снова. Пробудио се, као и обично, нешто пре доручка. Глава му је била тешка, а руке и ноге заморене као да је цео дан и целу ноћ окопавао кукуруз. Једва се некако подигао са кревета и узмахнуо неколико пута рукама.

Чеда Радин је опет захватио кутлачом дубоко у казан и полако му напунио порцију. Овога пута је уграбио прилику, кад се стражар одазвао некоме са друге стране ходника, и брзо му шапнуо:

- Ноћас ће те у подрум! Кажу све што знаш, и други су казали. Боље одма', него после.

Кад су се врата затворила, отпио је мало кафе, која је јутрос била још слађа него јуче, и ставио порцију под кревет. Није више осећао ни глад ни жеђ. Погледао је низ себе: своје груди, рамена, руке, ноге. Одакле ће почети и шта ће све да му ураде? Нокти су му били сасвим кратки; њих је стално грицкао зубима. Није имао ни маказе, ни бритвицу, па су му за то остали само његови јаки, оштри зуби. Ако ће да извлаче нокте клештима, неће им бити лако: немају за шта да ухвате... Опет су почеле да му се јављају слике из средњовековних мучилишта, као и оне прве ноћи кад је слушао јаукање неког јадника. Видео је велике точкове за растезање људских тела и усидана клешта за чупање људског меса. Легао је на леђа и погледао таваницу.

Посматрао је неко време оно нацртано срце са лепо исписаним словима ћирилице: Смиља. „Могло би место Смиља, да пише Стана”, помислио је. Шта она сада ради? Сигурно се досад и породила. Удата је више од године дана, а сељаци једва чекају да добију принову... Неће је више никад ни видети. Пре се још надао, иако је знао да се удала. Сад је готово. Све је прошло. За њега нема више будућности.

Како ће само да се брани вечерас од оне оптужбе? Фриц је заиста паметнији него што изгледа и него што је он мислио, иако је наиван. Та његова наивност га је, ваљда, и навела да се са њим упушта. Како је он добро разумео и запамтио оне његове речи: „Ми, радници свих земаља, пролетери, морамо да се ујединимо... да срушимо капитализам и фашизам и да заведемо ново и праведно, бескласно друштво...” Добро је говорио деда Прока: „Ко с ђаволом тикве сади, о главу му се лупају”. Фриц се сигурно, као и већина њихове омладине, укључио у Хитлер-југенд, а када га је пријавио полицији, био је уверен да врши своју дужност према Хитлеру и немачком народу. Он, Дамјан Исајловић, показао се наиван... наивнији и од „малог Фрица”.

У ствари, никакве одбране њему више нема. Он има један једини избор: Или да каже, или да не каже. Ако не каже, мучиће га, и вероватно, на крају крајева убити.

Хофман му је понудио маслинову гранчицу само ако проговори и ода своје другове. Зар му није казао: „Једино те истина може спасти!” То му чак звучи и помало библијски. Само, у овом случају, *истина* ће да кошта животе оних младића у Ратареву и оних из друга два села, а да и не говоримо о Бранку Марићу, Драгану Марковићу, Боки Георгијевићу и многим другима.

Бранко му је причао, кад га је обишао јесенас, како је један комуниста кога су Гестаповци ухапсили у Петроварадину, одао тридесет пет имена, и како су их Немци после тога скоро све стрељали. Он, Дамјан, зна много више имена...

У подне је попио још мало кафе. У време вечере је извадио онај комадић хлеба, прво га добро погледао са свих страна, па га тек онда почео да једе. Чим је загризао тврди, црни комад који је више личио на камен него на хлеб, непце га је заголицало као никад у животу. Жвакао је пажљиво, не журећи. После првог залогаша учинило му се као да се снага већ почела да враћа. Кад је завршио са јелом и отпио још мало кафе, остатак је сачувао „за после”, осетио се наједном сит, као човек који је појео изврсну вечеру, а на неки начин је био и задовољан са самим собом, јер је оставио тај комадић за моме нат кад му је највише био потребан. „Сад шта је, ту је. Нема више изврдавања”, помислио је.

Кад је касније те вечери дошао по њега Јохан, са два стражара, Дамјан је изашао из ћелије и пошао са њима у правцу подрума. Овога пута му је срце лупало мирније и правилније него пре два дана кад су га одвели у Хофманову канцеларију.

У подруму је владао полумрак. Само једна мала сијалица је осветљавала велику просторију са бетонским подом. Провели су га крај оних тушева, којих се добро сећао још од свог првог дана у затвору. У једном углу седео је иза сточића човек у црној униформи, а поред њега је стајао стражар. Кад су га довели до стола, човек у униформи је подигао очи. На Дамјана се као, неки стари, пријатељ са којим се није дуго видео, смешкао хер Хофман! Чак и стражар, онај мршавко са великим ушима, чак га је и он гледао ведро, као са неким пријатељским очекивањем.

- Добро вече, Исајловићу. Како си? - Поздравио га је шеф.

- Па... добро.

- Изгледаш много боље овако, без оне косурине; а боље си и обучен и обувен. Кад би те сада оне цурице из Ратарева могле да виде...

Дамјан је погледао на сточић. На њему је била мастионица са забоденим држаљем и пером, а поред ње неколико празних табака хартије.

- Дао сам ти два дана да мало размислиш о ономе о чему смо прошли пут говорили. Надам се да си дошао до правилне одлуке. Ти си млад човек, имаш само деветнаест година. Сви извештаји из гимназије, и твога Ратарева, говоре добро о твојем карактеру. Пред тобом је још цео живот... само ако будеш паметан. Отворено ћу да ти кажем, нећу да кријем: ако лепо сарађујеш са нама, неће ти ништа фалити. Послаћемо те у унутрашњост Немачке, где ћеш радити у некој творници до свршетка рата, а кад се рат заврши, бићеш опет слободан човек... А ако нећеш с нама да сарађујеш - Хофман се наједном уозбиљио - онда мој Исајловићу, нећеш никад више видети твоје Ратареве, ни ратаревске цурице, а ни оца и мајку... Имаш ли браће и сестара?

- Немам.

- Ето видиш! Овако ћеш задати још већи ударац својим родитељима, који никог више немају до тебе, јединца. Ја хоћу да ти помогнем, али мораш и ти сам себи да помогнеш.

Док је шеф полиције говорио, стражар који је стајао поред њега климао је одобравајући главом. Чак му се и израз на лицу мењао, као и његовом шефу; прво је био срдачан, затим озбиљан, и на крају претећи.

- ... мораш да бираш једно или друго - говорио је даље Хофман - трећега нема. Живимо у времену у коме влада закон: или ти мене, или ја тебе. Ако нећеш са нама да сарађујеш, пот-

писаћеш сам себи смртну пресуду. Нећеш никога на тај начин спасти и сачувати, јер што не дознамо од тебе ми ћемо сазнати од других. Већ смо извршили нека хапшења, а ускоро ћемо још више да их похапсимо... Сад је све на теби.

Замочио је перо у мастило, привукао ближе један табак хартије и у горњем десном углу написао датум: 22. јануар, 1942. Погледао је на ручни сат и испод датума додао: 23.15 сати. Одмах испод тога, са леве стране, написао је, лепим, читким рукописом: Дамјан Исајловић, из Ратарева, срез Добрин, ученик Добринске гимназије.

- Сада, све што имаш да урадиш Исајловићу, то је да ми одговориш на неколико питања, па можеш да се вратиш у своју хелију. Добићеш одмах и твоја следовања хлеба за два дана. - Погледао је Дамјана чврсто у очи и поћутао неколико тренутака. - Кажи ми прво - проговорио је најзад, тишим гласом - ко ти је веза у Добрину? С ким се састајеш и ко ти даје наређења?

Дамјаново срце је брже залупало. „Полако, Дамјане!” казао је сам себи. Мало пре кад се спуштао влажним, стрмим степеницама, одлучио је да на сва питања оћути, да не каже ни речи. Сад се изненада предомислио. Зашто да не добије мало у времену? Нигде му се не жури.

- Господине шефе! - казао је чврстим гласом. - Ви сте, изгледа, заиста поверовали Фрицовой причи! Како да вас разуверим! Има ли ишта што бих могао рећи... Како би било да се суочим са Фрицом? Верујем да бих могао ту, пред вама, да и њему самом докажем како сам се ја и овога пута шалио. Подсетио бих га и на моје измишљене приче о добринским фрајлицима... Да, уверен сам да бих му...

- Исајловићу! Остави се тога; то ти неће помоћи. Немамо ми времена да са хер-Лајполдовога салаша доводимо Фрица Градла и да овде правимо циркус. Ми смо већ подробно испитали твој случај.

И онај стражар је енергично одмахнуо главом.

- Па како друкчије да вам покажем, господине шефе?! Кажете и сами да је мој живот у питању, а ја немам начина, ни средстава да се одбраним и докажем своју невиност. - Док је говорио, гледајући у хладне, бледоплаве, очи хер Хофмана, одједном му је у свести искрсла слика малог паука дугих, танких ногу, којег је посматрао сатима како гради мрежу у углу хелије, недалеко од његове главе. Кад је најзад завршио, наместио се наред мреже и стрпљиво некако хладно и пословно почео да чека своју жртву. У једном тренутку се одлучио да га пригњечи ноктом и тако онемогући крвопију да некој мушцици или бубици одузме живот. Већ му је нокат кажипрста био на неколико центиметара од паука, кад се тргао. „Зар и тај паук

није ту по неком вишем плану?”, помислио је. „Онај који га је створио, доделио му је извесну улогу у животу”. „Нека буде воља Твоја...” пале су му на ум речи из Оченаша. Одмах у следећем моменту се љутнуо на самог себе због свог сећања на Оченаш, али је ипак повукао руку, окренуо се на другу страну и убрзо заборавио на паука... „Овај надмени Немац”, пролетело му је сада кроз свест, „какву је њему улогу доделило Провиђење?”

Приметио је како је Јохан, који је до тада заједно са два стражара стајао иза његових леђа, обишао око стола и пришао углу просторије где су стајала три-четири штапа, наслоњена уза зид. Дохватио је један, дебљине човековог палца и махнуо неколико пута њиме кроз ваздух, као да га испробава.

- „Остави се тога, Јохане” - обратио му се хер Хофман благим гласом. - Неће ти то требати. Сви извештаји о Исајловићу се слажу у једном: да је он паметан, чак врло паметан дечко. Неће он да страда за друге, а нарочито за те које ћемо ми и овако и онако ускоро похапсити. Је л’ тако, Исајловићу.

- Не видим зашто бих страдао за неке друге. А на кога ви то мислите, господине шефе?

- Чланове Скоја, наравно. Твоје такозване другове. У ствари, комунистичке бандите. Зар ти мислиш да би они дали своје животе за тебе?! Ако тако мислиш, горко се вараш. Ми смо већ неке ухватили и да видиш, кад забриди стражњица, да видиш како проговоре. Остави ту батину, Јохане. Колико пута да ти кажем!... Са тобом, Исајловићу, неће бити потребно да се на тај начин разговара и долази до истине. Зато сам ти и оставио два дана да промислиш. Видиш: твој је живот сада у твојим рукама. Није у мојим. Ако нећеш да сарађујеш са нама, ја ти више не могу помоћи. Гледао га је погледом доброг, старог пријатеља који му заиста жели све најбоље. Онај стражар који је стајао поред њега, и он као да се наједном ражалостио и развукао усне у неки болећив осмех.

Јохан је наслонио штап на зид, али је остао да стоји поред њега, у углу. Прекрстио је руке, спустио главу и испод ока посматрао Дамјана.

- Дакле, Исајловићу - хер Хофман је поново дохватио перо - ко ти је веза? С ким си у хелији?

- Ја сам у самици, господине шефе.

- Не, не. Не питам те то! С ким си у комунистичкој хелији? - Наједном се тргао и погледао га љутито. - Знаш ти шта ја говорим, паметњаковићу! Мислиш да си ти најпаметнији човек на свету! Хоћеш ти да дижеш револуцију, а?!... Ако нећеш да проговориш милом, ти ћеш силом! - Ужурбаном покретом, вратио је перо у мастионицу и одмах затим се дигао. - Одредићемо ми теби језик. Ако нећеш лепо и културно да разгова-

раш са мном, разговараћеш са мојим наредником, Јоханом. Пошао је према степеницама у пратњи стражара са великим ушима. Зауставио се испред степеница и довикнуо преко полумрачне просторије: - Ако се предомислиш, још увек ћу моћи некако да ти помогнем. Јохане! - обратио се затим брзо, на немачком језику, нареднику. - Ако овај бандит проговори, одмах ме пробуди, без обзира које је доба.

Дамјан је погледао по просторији. Поред тушева, овог стола, столица и неколико штапова, није више ништа могао да види у сумраку. Приметио је још да је испуцани бетонски под влажан и да је мирисало на мемлу.

Чим је Хофман изашао из подрума, Јохан се полако окренуо према штаповима, дохватио онај који је мало пре испробавао, повукао столицу и сео на исто место на коме је седео шеф полиције. Поћутао је неколико тренутака гледајући Дамјана, као да га први пут види.

- Од сад нема више „културних разговора” - проговорио је најзад, полако, наглашавајући сваку реч - од сад ћу ти ја судити. Твој живот није више у твојим рукама, како је то мало пре казао господин шеф. Од овог момента је у мојим. Ја сам ти бог богова. Ставио је штап преко стола, извадио из џепа сребрну табакеру, отворио је и извадио једну цигарету, као човек који се нигде не жури. Лупнуо ју је о надлактицу леве руке, као што је то и његов шеф радио, да боље сабије дуван и принео је уснама. Један од оне двојице стражара пришао му је и пажљиво запалио цигарету.

Дамјан је тек овог пута јасно сагледао Јоханово лице. Приметио је како има широк, прћаст нос, како су му јагодице ишаране црвеним жилицама и како су му водњикасте његове светлозелене и плавкасте очи. Зар није и његов деда Прока имао исто тако очљиве, развржене жилице по јагодицама? И тај широки, прћаст нос као да је видео код некога. Само су му очи биле потпуно стране. Нико га никад није гледао са таквим изразом мржње, потцењивања и неком леденом нетрпљивошћу. Тај човек, мислио је, сигурно има и своју породицу, рођаке и пријатеље. Кад са њима говори, нашали се, насмеје... Тако и ми, кад бисмо га ухватили, гледали бисмо га тако некако као што он сада у мене гледа... и не би му опростили...

- Видиш о чему се ради, Исајловићу - почео је овога пута брже, као човек који на крају крајева може и да изгуби стрпљење - ако не проговориш, измлатићемо те тако да нећеш више знати за себе. Ако не одвежеш језик данас, одвезаћеш га сутра или прекосутра. Ми имамо времена. То је наш пос’о, а ко једном допадне у моје руке, тај каже све. За тебе је боље да што пре одаш те бандите... Ако батине не помогну, има и други’ метода... Још једном те питам. Кажи шта знаш.

Причекао је тренутак-два, па кад није добио никакав одговор погледао је на ону двојицу. Стражар који му је мало пре запалио цигарету, пришао је Дамјану са стране.

- Седи! - наредио је грубо, заповеднички.

Дамјан је погледао стражара, па онда Јохана, али се није помакао.

Стражар га је лупио кундаком у раме, тако да се занео.

- Седај! - дрекнуо је овога пута.

Дамјан се полако спустио на влажан бетон.

- Скидај ципеле!

Одвезао је пертле на ципелама, изуо их и ставио крај себе. У томе тренутку је чуо и кораке, који су долазили из правца у којем је хер Хофман мало пре отишао.

- Проговориће он. Још како ће проговорити - чуо је глас оног што је долазио.

Подигао је главу и видео стражара са великим ушима.

- Хер Хофман ми каже да ћемо са овим клипаном имати муке - прешао је на немачки, не знајући да га Дамјан разуме - али ја не би’ рекао. Сви су они слабићи кад дође до батина. Хоће они да им неко сервира револуцију на тацни. Знам ја њих.

- Лези на стомак! - наставио је да наређује стражар.

Дамјан се полако окренуо и испружио потрбушке на влажни бетон. Онај други стражар, који је цело време ћутао, пришао је углу са штаповима и крај њих наслонио своју пушку, затим је и он пришао Дамјану.

Први стражар је зграбио Дамјанове ноге и преко њих пребацио своју пушку, тако да су се оне нашле између каиша и ојачаног дела на пушки са друге стране. Заврнули су пушку и тако му стегнули обе ноге. Табани су му били окренути на горе, према таваници. Један је држао чврсто цев, а други кундак, и Дамјан је осетио да овако прикљештен не би вредело ни да помишља да се отима.

- Још једном те питам - казао је Јохан, дижући се полако са столице - ко ти је давао наређења?

Дамјан је лежао непомично и крајем ока покушавао да види шта се око њега дешава.

- А, ћутиш? - питао је Јохан тихим гласом, пружајући запаљену цигарету стражару са великим ушима, који је, очигледно обрадован, примио цигарету и одмах затим кликнуо петам и тако, у ставу „мирно”, захвалио се своме нареднику.

Јохан је узео штап са стола и пришао Дамјановим табанима.

Први ударац је пао изненада, свом силином, и Дамјан је осетио страховити, несносни бол који му је потресао цело тело. Осетио је потребу да јекне, заурличе из свег гласа, али се уздржао. Други ударац је био још гори; као по живом месу. Ни-

кад није ни слутио да такав бол може да постоји, а још мање, да се може издржати. Није ни овога пута јаукнуо. Тек на петнаести-шеснаести ударац јекнуло је његово тело и он је почео да губи свест. Стражар са великим ушима је донео посуду хладне воде и запљуснуо израђаване, болне табане. Тргуо се из несвестице, и одмах затим пао је нови ударац. Јаукнуо је из све снаге и јаук је стравично одјекнуо полумрачном просторијом. Неко време је владала дубока тишина, затим је, као из неке велике даљине, допрео до њега Јоханов глас: „Хоћеш ли да говориш?... Ко ти је давао наређења?... С ким си се састајао?”

Опет су му запљуснули табане хладном водом. Неко га је гурнуо ногом у слабине.

- Хеј! Је л' ти чујеш, псето једно?! Одговарај господину нареднику! - овога пута је то био глас онога стражара са великим ушима.

Поново је пао ударац... још један, други, трећи... Јохан и стражар са великим ушима су смењивали један другог. Губио је свест... поливали су га водом... постављали иста питања.

Негде после два сата изјутра, одвукли су га преко степеница, кроз ходник, до његове ћелије. Није могао да се испне на кревет, само је свукао ћебе и, лежећи на бетону, успео некако да се покрије.

Тек кад је почело да свиће пребацио се на колена и једва се успео на кревет. Цео тај дан био је у неком болном бунулу. Учинило му се да је неколико пута заспао отворених очију. После подне је успео да затвори очи и заспи дубоким, тешким сном. Није знао колико дуго је спавао, али кад је отворио очи, видео је по светлу које је долазило кроз прозорчић да је још увек дан.

Наједном се тргао. Поред кревета је стајао његов деда Прока. Био је још старији него оног дана када га је последњи пут видео, само нешто виши, а коса му је била још белја и дужа. Никад га није видео тако лепо обученог: на њему је било тамно градско одело, добро испеглано; чиста бела кошуља и црна машна. Учинило му се као да пред њим стоји неки учени човек, неки професор универзитета, или тако неко, али ту није било сумње; то је био он, његов деда Прока.

- Деда - казао је тихо - откуд ти овде? Како су те пусти-ли?

- Пуштају они мене свуда - казао је деда исто тако тихим гласом. - Кад год им затреба они мене пусте, а сад им је баш јако затребало да се с тобом видим и поразговорам.

- Зар ове Швабе тебе знају?

- Не они. Не говорим ја о њима. Они други... о њима ја говорим.

Није се усудио да пита ко су то они други.

- Је л' боли?

- Боли, деда, боли.

- А нећеш да одаш?

- Нећу, не могу.

- Видим ја; хоћеш ти у мученике, мој Дамјане. А да л' се молиш Богу?

Није одговорио. Само је затворио очи и држао их подуже тако затворене. Мислио је: кад их отвори, неће ту више бити деде. Вратиће се тамо откуд је и дошао. Међутим, кад је отворио очи, деда је још увек стајао на истом месту. Гледао га је мирно и смешкао се; као за самога себе. Почео је да га пажљивије посматра. Учинило му се да се старчево лице још више изборало, иако је било чак ведрије и веселије него некада, обасјано неком унутрашњом светлошћу.

- Много си остарио, деда - промрљао је.

- Знам. Живео сам тамо још подуже; све до дана до којег ми је казано, пошто су ме она два цака брашна струнила. Та знаш о чему говорим!

Климнуо је главом иако му није било јасно.

- То сам ја још увек на прелазу, Дамјане - казао је деда Прока као да му чита мисли. - Ми, људи, кад остаримо, почињемо полако да губимо овај видљиви и чујни свет. Пред нашим очима обриси предмета губе своју оштрину, видици нам се сузе, боје избледе, а гласови и звуци се стишају. Смире нам се и страсти свакојаке. Спремамо се за вечност: корак-по корак остављамо све ово што нас окружује. У исто време, наш унутрашњи, духовни вид се изоштрава, наша се интуиција појачава. Гледамо људе око нас, и саме себе, све више другим очима, не само „одавде”, него „оданде”, из оне нејасне, нама још непознате перспективе... И наш унутарњи, онај скривени слух се побољшава. Чујемо гласове које никада или нисмо могли, или нисмо хтели да чујемо и почињемо да схватамо њихово значење. Остављамо полако овај видљиви, бучни свет и приближавамо се оном другом, тихом, који се све јасније појављује. Ми, старци и старице, ми смо *на прелазу*.

- А какав је тај други свет?

- Кажу ми прво каква је друга страна месеца. Знаш само да постоји и да је ту.

- За месец знамо да постоји јер га видимо, и кад гледамо у страну која је нама окренута, онда је лако погодити да он има још једну страну... коју ће наука једног дана бити у стању да...

- Тако и живот има своју другу страну - прекинуо га је деда, занет својим мислима. - Наше тело је видљива страна бића. Оно што покреће наше мисли и осећања јесте одраз деловања невидљиве, друге стране: наше душе. Ти кажеш да је ла-

ко погодити да месец има другу страну, јер то је логично, и ја се са тобом слажем, и зашто се ти не би сложио са мном да и наша видљива тела имају своју другу, невидљиву страну?... Читам ти мисли, Дамјане: ти *знаш* да душа не постоји; то што је невидљиво у нама, то је продукт физичких органа, на првом месту мозга. А откуд ти знаш да душа не постоји? Неко ти је то казао, од твојих учених пријатеља, или си прочитао у једној од „научних књига“?! А откуд они знају? Ко је њима казао? Аха! Видим шта мислиш: „*Њима* није морао нико да каже, они су сами, дугим размишљањем дошли до тога“. Значи: паметнији су од тебе. Размишљали људи, па донели разложне закључке, а ти, знајући како су они паметни, прихватио њихове тврдње. Е мој Дамјане, ако си ту људи паметнији од тебе, нису паметнији од мене, од твог деда Проке, надничара и помоћника црквењаковог у ратаревској цркви. Не знају они ништа кад дође до душе. Само нагађају. Њима, у њиховом омеђаном знању људском, тако некако и изгледа; кад се нечему не може да измери дужина, ширина и висина, а они одмах: не постоји. Шта ако има и других мерила од ових њихових? Ти твоји научници нису никад *осетили* уздизање душе ка небесима; оно дивно стање када се заборави на све телесно, на околину и на самога себе, када се *доживи* Бог. Тада све постане чисто, светло и прекрасно; нигде мрље. То нема речи да се опише, нема ни алатки да се измери. Све се претвара у бескрајну ширину, недогледну даљину и недохватну висину... Питаш како изгледа тај други свет. Сећаш ли се кад си био мали, безбрижни дечко од три-четири године - деда Прока се мало сагнуо и показао шаком колики је био - ваљао се по трави, вијао пилиће по авлији, жахао на грбачи твога доброг Бабе, дремао у крилу предобре ти мајке, док ти је она миловала косу и тепала своме „јединцу, мезимцу, љубимцу, кућном слемениу“? Сада знаш како је то било лепо и блажено стање. Ни са чим другим, овоземаљским, не могу да ти тај други свет упоредим... Још само да те подсетим, јер имао си у школи предавање из веронауке, па мораш и тога да се сетиш, да те подсетим како је Господ наш, Исус Христос, волио малу, безазлену децу. Зар није и нама свима казао: „будите као деца?!“ А волио је и оне који су патили. Патили као што и ти сада патиш... Леп је то и праведан свет, Дамјане, у коме су сви *једнаки*. Нема богатих ни сиромашних. То ће те, знам, обрадовати. Једина подела је на праведнике и на грешнике. Сад знаш све, ако хоћеш да знаш.

- Ја ти ништа не верујем, деда. Ти си то све чуо од оног твог попа са црном, поткресаном брадом, коме си бесплатно цепао дрва за зиму.

- Не верујеш мени, твоје деди, и не верујеш оном честитом свештенику, слузи Божијем, а верујеш којекваким бело-

светским, како их ти називаш, „научницима“...

- У науци нема „веровања“. Наука се служи једино чињеницама.

- А ти *верујеш* у науку, мој синко, и превише верујеш, а та твоја наука те упућује да не верујеш у душу, да не верујеш у бестелесни свет, да не верујеш у Господа, Бога нашега, Творца свега видљивог и невидљивог - старац је подигао главу и полако се прекрстио. - Једног дана појавиће се и људи који ће научно да доказују постојање душе и постојање Бога, на основу „дугих размишљања“. Само, ни то није важно, мој синко. Важно је да ти носиш Бога у себи - дедине блага, доброћудне очи, наједном су га погледале оштро, као да му продиру у дубину бића - а ти - казао је наједном повишеним, чврстим гласом, тако да се Дамјан уплашио да ће га неко изван ћелије чути - ти носиш Бога у себи!

То је дошло као гром из ведро неба. То га је поразило. Није знао шта да каже.

- Ја не верујем у Бога, деда - најзад је рекао некако промукло, после дуге, мучне тишине.

- Ти нећеш да верујеш у Њега својим разумом, а разумом се не може ни веровати, а ни не веровати; разумом се може само знати, не знати, или сумњати. Тебе су збунили твоји учени пријатељи и научне књиге; има и других књига, много других књига. Слушај твога деда Проку, Дамјане, оног истог Проку који је цепао дрва ратаревском попи. И немој да мислиш како је касно. Сећаш ли се оног разбојника који је био разапет са Господом нашим? Сећаш ли се и речи Исуса Христа покајаном разбојнику? Те сам речи од тебе и чуо. Знаш кад си ми недељом увече читао Свето писмо у хладу оне наше лепе јабучке?

- Деда, шта сам ја онда знао? Био сам тек у четвртом или петом разреду гимназије.

- Знао си онда више него што данас знаш... Казао је оном покајаном разбојнику: „Заиста ти кажем: већ данас ћеш бити са мном у рају“. А ти ниси разбојник, Дамјане. Ти ниси никог опљачкао, никог убио, никог ниси мучио. Ти си хтео да препородиш свет и да му донесеш правду и благостање. Ти си се једино о Њега огрешио. Њега си се одрекао. А зар га се није и апостол Петар одрекао, и то не једном, него три пута? Покај се Дамјане, и врата Небеска ће ти се отворити!

Деда га је гледао неко време ћутке и опет почео да се смешка. Затворио је очи. Кад их је мало после отворио, није више видео деда Проку.

Те ноћи су га опет одвели, више одвукли, на „саслушање”. Тамо је, у углу влажног подрума, иза дрвоног стола са мастионицом и празним табацима папира седео хер Хофман и пушио цигарету.

- Е мој, Исајловићу - одмахивао је главом - видиш шта си дочекао! Ниси хтео мене да слушаш.

Дамјан је стајао оборене главе, уз помоћ она два стражара.

- Хоћеш да ми кажеш данас што ниси хтео да кажеш јуче? Ако се опаметиш и проговориш, ја ћу се лично заузети за тебе.

Дамјан је ћутао.

Пред зору су га довукли у бесвесном стању до његове ћелије. Овога пута су га тукли по бубрезима, по прстима на рукама, скупљеним и увезаним канапом. Тако и следеће ноћи. Изгубио је осећање времена. Није знао ни колико дана је прошло од првог ударца по табанима. Пет, десет, двадесет? Другог дана „саслушања” почели су опет да му доносе следовање хлеба и чорбу. Надали су се да ће ипак проговорити.

„Саслушања” су била све краћа. Кад би га после пола сата-сат вратили у ћелију, слушао је друге како јаучу, јецају и запомажу. Неколико пута је чуо и женске вриске. Није знао ко су ти јадници, али је почео да наслућује. Зар му није Хофман казао: „Неке смо већ ухапсили, а ускоро ћемо и остале”.

Једног јутра су га изудараног, изубијаног, са пливовима и опекутинама од цигарета, пренели у велику, загушљиву слабо осветљену просторију. Кад је негде око подне успео некако да отвори поднадуле капке, видео је да лежи на поду, на сламарици, а свуда око њега су исто тако на сламарицама, седели и лежали неки људи. Напрегао се да распозна лица која су му се наједном учинила позната. Није могао да верује поред њега је седео Бранко Марић, а мало даље од Бранка, Драган Марковић. Са друге стране је лежао његов колега, Далматинац Бакарић. Наједном је чуо тихи глас Боке Георгијевића, који је долазио однекуд иза његове главе:

- Другови! Изгледа да се Дамјан Исајловић освестио. Бранко и Драган су се као по команди окренули према њему. Бранко је, чим је угледао његове отворене очи, извукао испод ћебета флашу са водом, пришао му и клекнуо поред сламарице.

- Јеси ли жедан?

Дамјан је потврдно климнуо главом. Отпио је два-три гуљјаја пошто му је Бранко једном руком уздигао главу.

- Ала су те удесили! - вртео је Бранко главом. - Да ли су ти пребили кости?

Дамјан је слегнуо раменима. Можда јесу, а можда и нису.

Знао је само да не може да се покрене.

- Тако су и Бобана. Он је, можда, и горе прошао. Јесу ли те вешали за мошнице?

Дамјан је одмахнуо главом.

- Њега јесу. Није хтео никога да ода.

- Нисам ни ја - једва је некако изговорио Дамјан.

Око Дамјана се искупила велика група. Већином позната лица гимназијалаца. Приметио је да га гледају са сажаљењем, а када је казао да није никога одао, видео је у њиховим очима и извесно поштовање, чак и дивљење.

- Поред Бобана - говорио му је Бранко тихо - изубијали су и Љубишу Пандуровића, а сиротом Влајку Узелцу су повредили неки унутрашњи орган, па је овде, међу нама, када су га једне ноћи унели онако измрцвареног, мало-мало престао да дише. Кад смо почели да тражимо лекара, стражари су нам се смејали. Њих тројица нису никог одали.

Дамјан је прелетео погледом преко присутних. Они су, изненада, један за другим, почели да се разилазе.

Бранко је гледао у страну.

- Ми - почео је полако, као да намерно одуговлачи - ми смо се решили, чим смо видели да су неки наши другови попустили и почели да им дају имена и неке друге податке... ми смо одлучили да кажемо све што знамо и тако бар спасемо оно што се још спасти може. Обећали су нам као излаз: присиљан рад у Немачкој или Норвешкој... што је ипак боље него два метра испод земље. Кад је на Драгана дошао ред, он ми је казао: „Од мене неће ништа сазнати”. Једва сам успео да га одговорим.

Драган Марковић се окренуо на другу страну и полако се спустио на своју сламарицу.

- Има доста и другарица. Њих држе у другој соби. Неке су премлатили, али су оне све, пре или после попустиле. И Бобан нам је саветовао да све кажемо. Рекао нам је да је важно да се њих неколико жртвују. Више као симбол. Да им покажемо...

- Ратареву - прекинуо га је Дамјан slabим гласом - ... да ли су неког из Ратарева...?

- Не, не - пожурио се Бранко да га умири. - Нисмо знали имена...

Поднадуло и модро Дамјаново лице се згрчило у болну гримасу. У ствари, он се задовољно насмешио.

- ... Ти си једини који је знао сва имена, Дамјане. У оној колиби нису нашли никакав списак, сем празног пиштоља и капе са петокраком...

- Како су нашли колибу?

Бранко је ћутао неко време, оборене главе. Најзад га је погледао.

- Ја сам им казао - скоро је прошапутао. - Није се могло друкчије... а Бобан нам је наредио...

ОПРАШТАЊЕ

Кад је Слободан ушао у радњу Паје Аврамовића, приметио је одмах да није више онако пуна џакова брашна и пасуља, бурића са сувим шљивама, и другом робом коју је видео ту кад је први пут, пре скоро годину дана, дошао да каже Жарином оцу како су му Немци ухапсили сина. Иако се већ онда, у септембру четрдесет прве, почела да осећа несташица у храни, није било овако као сада, последњих дана јула.

У радњи је видео само једну старију жену, са девојчицом од седам до осам година, како на каси плаћа рачун са повећим свежњем „куна”. Ове, четрдесет друге, инфлација је била у пуном јеку. Девојчица је имала крупне, тамне очи, и косу уплетену у две кратке витице, чији су крајеви били везани машиницама од црвене вунице. „Овако некако мора да је и Анђелка изгледала кад је била мала” помислио је. Девојчица је вукала старицу за сукњу и нешто јој шаптала.

Старица је одмахивала главом.

- Немамо довољно пара за бомбоне - казала је најзад тихо, али их је Слободан могао да чује.

Чуо је свакако и калфа, насмејао се и испод тезге извадио повећу стаклену теглу, допола пуну „свилених бомбона”, свих могућих боја. Отворио је поклопац и понудио је. Девојчица је погледала старицу, па кад је она климнула главом, пружица је своју малу руку кроз отвор и полако извукла повећу бомбону, која се пресијавала у ружичастим и тамноруменим нијансама. Девојчица ју је принела устима, али се предомислила, измакла је од себе и почела да је посматра широко отворених очију.

- Како се каже? - сад је њу гурнула благо бака.

- Хвала! - прошапутала је.

Слободан је почео да се полако окреће око себе, као да тражи нешто, међутим чим су жена и девојчица изашле, пришао је калфи.

- Желео бих да разговарам са господином Аврамовићем.

Био је то онај исти младић који је прошли пут вукао по патосу неку џакчину, пуну пасуља.

И калфа као да је препознао њега, насмешио се и пожурио према узаним, стакленим вратима у дну просторије. По-

пео се на две дрвене степенице и закуцао на стакло, иза кога су се виделе црвенкасте, избледеле завесе. У следећем тренутку, врата су се отворила и на њима се појавила глава Паја Аврамовића. Одмах је препознао Слободана.

- Дођите, Слободане! - казао је са пријатним осмехом преко свог округлог, увек глатко избријаног лица.

Кад се Слободан сместио на оној истој столици на којој је седео прошле године, приметио је да је у собици све онако као што је било и прошли пут: сто са две столице, канабе прекривено ћилимом и један повећи, дрвени сандук, на коме су лежале хартије и неки рачуни. Паја Аврамовић је сео на ону другу столицу и у истом тренутку се сагао и из сандука, који је очигледно имао отвор са друге стране, извадио флашу ракије и две чашице. Налио је чашице, узео једну и подигао је.

- У ваше и у Жарино здравље! - наздравио је и испио на душак.

- Живели! - одвратио је Слободан и отпио мало препеченице јаке као гром.

- Ово је из Мачве, кум Жикина „капљица” - насмејао се Паја Аврамовић.

Слободан га је тек сада добро погледао. Његова тамна, проређена коса је поседела на слепоочницама, а округло, глатко лице као да се мало издужило и набрало. Једино су му јагодице остале још увек руменкасте.

- Прво да вам још једном захвалим на оној пошиљци брашна, шећера и масти...

- Није потребно - прекинуо га је Паја Аврамовић. - Кажите ми како сте. Надао сам се стално да ћете доћи. Жара вас у сваком писму поздравља.

- Да ли је он још у Шапцу?

- Јесте. Каже ми да је задовољан, само им је храна врло слаба. Осиромашила Србија па не може, као што треба, ни своје браниоце да храни. Много односе Немци, а прихватила је и збринула преко тристо хиљада избеглица, па није ни чудо. Каже да имају старе југословенске униформе које су већ почеле да се распадају, па их некако крпе и ушивају. Само, пише ми: „Не брини се, тајко - тако ме он зове - све се може кад се хоће, а млади смо”. Хвала Богу и светом Николи - брзо се прекрстио - што је успео да се жив извуче из Добрине. Сигурно знате шта се са овим нашим комунистима десило?!

Слободан је климнуо главом.

- Није ми онда хтео ништа да каже - застао је за тренутак. - Верујем да би ми сада све испричао. - Погледао је Слободана упитним погледом.

- Само толико да вам кажем: хтели су и њега да увуку у своје редове, али им је он на време измакао.

- Тако сам некако и мислио - као да је одахнуо. - Ко зна шта би и са њим било да је остао овде. Или би га стрелили са оних тридесет јадних младића и девојака, или би га послали у Норвешку или Немачку на присиљан рад, као што су урадили са осталима. Јадна деца и јадни њихови родитељи.

- Да - казао је Слободан - они су били жртве.

- А за шта су се жртвовали?

Слободан је поћутао један тренутак.

- Жртвовали су се за светску револуцију. За Јосипа Висарионовича Стаљина и безбожни, материјалистички комунизам који ће, можда, да упропасти наш српски народ, као што је већ скоро упропастио и руски.

Жарин отац га је пажљиво слушао.

- Ви сте заиста у то уверени?!

- Да - казао је Слободан чврстим гласом.

- Па како ви онда објашњавате то, то њихово одушевљење и спремност на жртву?

- Они нису свесни. Већина њих најискреније верују да је њихов пут једини начин да се спасе човечанство... из најчистијих побуда.

- Сад... извините, али, по чему сте, ви и Жара, тако сигурни да сте ви у праву, а не они...

- Ми смо у праву - прекинуо га је Слободан - ако ни по чему другом, а оно по жељи и спремности да се боримо за спасавање српског народа од биолошког уништења у овим трагичним данима, док је њима на првом месту њихова интернационална револуција. Знате шта се дешавало у Мачви?

- Знам ја то, али, зар није Недић са Немцима?!

- Није. Недић је са српским народом. Он се борио против Немаца да не дођу а знате да смо се и Жара и ја јавили добровољно у југословенску војску да се боримо против Хитлера и Мусолинија. Наши комунисти су у то време саботирали ту исту војску јер су извршавали Стаљинова наређења, а Стаљин је хтео да се додвори своме савезнику Хитлеру, који му је дао већ пола Пољске... Недић није Квислинг који је на немачком тенку ушао у своју земљу, а није ни Павелић, који им је приредио одушевљен дочек са својим присталицама у Загребу. Ни у Београду, ни у једном српском граду ни један једини Србин није дочекао Немце са добродошлицом. То ће историчар једног дана записати. Србија, једина од покорених нација, нема ни најмањи одред да се бори на Источном фронту. Чуо сам да је на Недића вршен притисак да пошаље макар и стотину људи, више као симбол. Он им је одговорио: „Иако смо окупирана земља, ми имамо обавезе према нашим савезницима. Ми се боримо против наших, локалних комуниста да бисмо сачували српске животе, али се никада неће-

мо борити против наших савезника”. - Слободан је говорио све брже. Чинило му се да га Жарин отац или не разуме, или су му мисли одлутале на неки други предмет док је он желео свим силама да га убеди како је његов Жара на правом путу. - Недић је са Србима као што је то био и Стеван Високи, син кнеза Лазара, коме је Бајазит убио оца, а рођену сестру одвео у Турску, у свој харем. Зар је Стеван Високи био са Турцима?! Он је био са својим народом, а чекао је нестрпљиво да му се укаже прва прилика да са Турцима раскрсти и да од Турака ослободи све српске земље...

- Ја то све разумем, али се бринем...

„Имате и зашто да се бринете!”, отела се Слободану мисао, али је није изговорио. „Ми смо још веће жртве него они, наши комунисти. Ми немамо иза себе моћну Интернационалу на челу са великим Стаљином. Ми немамо никога.”

- Бринем се - наставио је Паја Аврамовић - кад се рат заврши и наши савезници победе. Да ли ће ти савезници и наша влада у Лондону разумети?!

- Ја сам уверен да хоће, а ако неће, разумеће га стотине хиљада избеглица; људи, жене и деца које је Недић до сада спасио и оне које ће још спасти. Разумеће га седам хиљада Шапчана, које је спасао од сигурне смрти у усташком логору у Јарку. Разумеће га и сви српски домаћини у Мачви и Шумадији који су преживели немачке одмазде... и они који ће их још преживети. Не зову га забадава *Српска Мајка*! Све што је Недић до сада постигао, постигао је захваљујући младим људима који су се одазвали његовом позиву... - „и жртвовали своје животе”, замало је казао, али се на време тргао. Где би оцу једном од тих младића тако нешто казао! То он може само са Тошом тако да разговара. - Зато сам, ето, највише и свратио код вас. Да ли ми ви можете помоћи? - додао је тишим гласом. - Ја још од марта месеца покушавам да пређем у Србију, па ми се никако не да. Неки сељак из Кленка који је познавао мога оца, обећао ми је да ће ме пребацити чамцем преко Саве, још пре месец-два, али се после предомислио.

Каже: сувише је опасно, и за њега и за мене.

- У праву је. Кленак је препун усташа, а има доста и фолксдојчера. Лакше је прећи код Јарка, иако данас ни то није више једноставно, као што је било првих месеци. Знате како се Жара провео у Кленку!... Дајте ми неколико дана да видим са мојим кум Гавром. Он путује и у Кленак и у Јарак.

Трећег августа по подне, Слободан се нашао у добринском парку са Тошом и Симом Симићем. Поручио им је претходно да следеће недеље прелази у Србију и да би желео да се још једном њих тројица састану и испричају. Са Тошом се већ видео после посете Жарином оцу, а са Симом се није нашао

већ недељу-две.

- Желим ти свако добро - казао му је Сима Симић. - Чека те тежак живот, тежи него што то теби данас изгледа. Војнички живот није никада лак, а нарочито није под овим нашим несрећним околностима.

- Не бринем се ја за њега - насмејао се Тоша - уверен сам да ће он моћи издржати и више и дуже него многи који изгледају да су и јачи и бржи... а неки и паметнији...

- Ала ти умеш да хвалиш, Тошо! - насмејао се и Слободан.

- Значи, ово је растанак! - казао је Сима - штета што немамо могућности да то некако и прославимо. Сигурно знаш да ће и Тоша одмах за тобом, Слободане. У септембру или октобру. Мора прво да смести своју мајку код рођака.

- Да, знам - казао је Слободан. - Остаћеш ти једини у парку, да филозофираш сам са собом. Најзад ће ти се пружити прилика да општиш са неким ко ти је раван на интелектуалном пољу.

- Пази ти њега! - најзад се насмејао и Сима. - Одлази човек за неколико дана из свог родног краја, па сад мисли да може свакоме да каже у лице што год му падне на ум... Него, шала на страну - одмах се поново уозбиљио - ко зна да ли ћемо се икад више и видети, а ако се и видимо, после колико времена ће то бити и под каквим околностима? Видите: оне наше колеге, комунисти, ко би у сну помислио пре годину-две да ће неки од њих тако трагично завршити на добринском гробљу, што наш народ каже „у пуном цвету младости”, а други, опет, да ће на присилне радове... Чуо сам да их је тридесет и неколико стрељано. Међу њима и три-четири девојке.

- Да - казао је Слободан, гледајући негде у даљину, кроз старе, крошнате липе. - Ко би рекао да ће убити и ону малу, црнпурасту Бебу Ненадовић! Зар је она имала тако велики положај међу њима?!

- Није у питању положај - казао је Сима. - Чуо сам да им се она најдуже опирала и да се „држала врло дрско” према шефу полиције, оном Хофману, па јој није могао то да опрости. А ни њен тата, сиромаш човек, па није имао дукате да их стави пред хер-Хофмана, као што кажу, да је то урадила твоја рођака, Слободане, мајка Ђоке Недељковића. Ђоку су пустили одмах петог дана.

- Чуо сам, Слободане - казао је Тоша - да је пре кратког времена и она мала, лепушкаста Ђокина девојка отишла у партизане.

- Зар Мирјана Трифуновић?! - Слободан га је погледао са неверицом.

- Не знам како се зове. Докмановић ми је испричао да је

чуо од свога пекара, који је ваљда најбоље обавештен у Добрину - насмејао се Тоша - како је и девојка старијег Недељковићевог сина отишла у партизане.

- Како ће она да носи пушку, онако мала и нејака?! Пред очима му је искрснула слика Мирјане, како ју је последњи пут видео кроз прозор своје куће, кад ју је ветар заносио тако да се једва држала на ногама. Сетио се и њене мајке, госпође Наталије Трифуновић, како га је чврсто држала за раме док га је молила да се заузме код Ђоке за њену Мирјану...

- Меланија је такође у партизанима - казао је Сима, њу нису фолксдојчери нашли код куће оне ноћи кад су их хапсили.

- Немци нису стрелили синове богатијих људи, као што су то Драган Марковић и Павле Сивчевић, иако су они највероватније били на високим положајима - казао је Тоша. - Њих су све послали на присилан рад. Највише су страдали сиромашни младићи и девојке, и они који су се држали најбоље и најхрабрије док су их мучили.

- Чули сте сигурно да је и Бранко Марић послат на присилан рад, али да је он некако успео да искочи из воза, код Шапца - казао је Слободан. - То ме није изненадило. Знао сам да је Бранко Марић храбар човек.

- За њега су се, вероватно, заузели родитељи Драгана Марковића - додао је Сима.

- Вероватно си у праву - казао је Тоша. Бранкова мајка је удовица, као и моја, а има још деце...

- Како објашњаваш, Тошо, да је толико њих попустило и да су одавали једни друге? - обратио му се Сима Симић.

- Ко ће га знати! - слегнуо је Тоша раменима. - Ти и ја не знамо како би се и ми сами држали у сличној ситуацији. Њих је било преко стотине, сви су се међусобно знали и било је довољно да само један од њих проговори и да пукне тиква. После тога није ваљда ни имало смисла изигравати хероје и непотребно страдати. Слободан каже да верује како је Бранко храбар човек и ја се слажем са њим, а сматрам да су исто тако и многи други, од оних који нису стрелиани, храбри људи, али су на крају, да би спасли своје животе, и они сами „проговорили”, што Немцима, уосталом није више ни вредело. Ми Срби смо познати као јуначки народ, али као појединци, ми смо људска бића као и свако други. Кажу да и најхрабрији људи имају своје слабе моменте. Верујем да често зависи и од ситуације у којој се нађемо. Ми Срби смо, кроз нашу историју, имали увек добре разлоге да се држимо као људи.

- А твој колега, Тошо, Илија Петровић, један од првих Белих орлова у Добрину, да ли си сазнао шта је било са њим, кад је успео да побегне од комуниста у своме селу?

- Он је пре два месеца препливао Саву и придружио се

Рачићевим четницима негде код Шапца. Ја сам му говорио да је касно почео са организовањем четника у Срему. Време је било добро за то прошле године, кад је овде код нас било већ неколико мањих четничких група, а и онај већи одред у товарничким шумама. У то доба, пре Хитлеровог напада на Совјетски Савез, комунисти су још увек мировали. Успео је да организује око четрдесет људи у оближњим селима све док га неко није одао комунистима. Они су одмах побили неколико сeosких младића као „петокOLONаше”, а његову кућу су једне ноћи опколили. Убили су му оца и брата, а снају тешко ранили. Не знам да ли је преживела. Он је био наоружан пушком и пиштољем. Ранио је два партизана и успео да искочи кроз прозор. Партизани су данас добро организовани у Срему, а нарочито у Фрушкој гори. А онај твој колега... како се звао... Дамјан? И њега су...

- Да - уздахнуо је Слободан. - Стева Марић ми је причао како је видео кад су их усред бела дана, невезане, спроводили на стрелјање. Препознао је међу њима и Дамјана Исајловића. Каже: седео је на рубу ограде камиона и мирно јео неку малу, црвену јабуку. Гледао је замишљено испред себе. После десетак минута Стева је чуо митраљеску паљбу, која је долазила од добринског гробља. Знате да су их на гробљу стрелили?!

- Причало се да је неки Бобан, који је некад, док је служио војску - казао је Сима Симић - научио да рукује митраљезом, скочио са још једним, неким атлетски грађеним радником, на немачког војника, зграбио митраљез и почео да пуца на Немце. Убио их је тројицу пре него што су се снашли. Кажу да су у том метежу и пуцњави двојица тројица успели да побегну, али нико не зна њихова имена.

Ћугали су неко време.

- Твој колега, Милан Радонић - обратио се Тоша Слободану - он је погинуо пре месец дана негде у Фрушкој гори... као партизански комесар.

- Да, знам. Био је до пре рата Бели орао... а био је са нама у Горођиној чети. Најбољи ђак у разреду. Миран и повучен дечко. Писао је врло лепе песме.

- Сигурно знате - казао је Сима - да су Немци у Гргуревцима стрелили све Србе - мушкарце од петнаест година па навише, негде почетком јуна, њих близу три стотине, зато што су партизани убили, близу Гргуреваца, неколико немачких војника и неколико ранили. Неће ваљда и Срем да претворе у Мачву!

- И поред немачких одмазда - казао је Тоша - они имају подршку српског народа у Срему. Комунисти су научили своју лекцију у Србији четрдесет и прве, када су, чим су се ојачали, изашли отворено пред народ као револуционари. Отворено су

говорили да су против Бога, против Краља, и подсмевали се српским светињама. То је наш народ брзо окренуло против њих, и они сада пазе шта ће да кажу. Знајући да су млади краљ Петар и династија Карађорђевић популарни код Сремаца исто као и код Србијанаца, они данас говоре: „Кад се рат заврши, народ ће одлучити да ли хоће Краља или неће”. Кад сам скоро разговарао са неким сељацима из Врдника, који помажу партизане храном и скривају их, а једном је и син у партизанима, они ме почели да уверавају како комунисти нису против монархије. „Све ће то народ одлучити после рата на изборима”, казали су ми, „а зна се за кога је народ: за краља Петра и демократију!” Сироти људи, они свесрдно помажу интернационалну, комунистичку револуцију, а мисле да се боре за краља и отаџбину. И не слуте, огромна већина њих не слуте да ће комунисти, ако победе, сами себе да прогласе за народ „који ће да одлучује”.

- То је иронија судбине - уздахнуо је Сима Симић. - Ако им још бољшевици дођу, брзо ће пронаћи да више нема оне њихове, и наше, старе „мајке Русије”.

- Пронаћи ће они још много што-шта - казао је Тоша - само ће онда бити касно. Говоримо овим нашим људима, и интелектуалцима и сељацима, али ништа не вреди. Можда ће једног дана неки будући, српски Шекспир, или неки нови Његош да напишу драму у којој ће главни јунак, трагична личност, бити генерал Милан Недић.

- Вас двојица имате још времена да се предомислите - наједном је казао Сима Симић чврстим гласом. - Морам да вам кажем... јер ми то одавно лежи на срцу. Можда ћете боље помоћи српском народу ако останете по страни... једнога дана, на дужим стазама. Недић има већ добар број присталица под оружјем. Два-три мање или више неће одлучити успех или неуспех његовог подухвата.

- Видим ја - насмејао се Слободан - не остаје се теби самом у парку.

Сима га је само озбиљно погледао, али није ништа казао. И Слободан се поново уозбиљио. Ћутали су неко време.

Најзад је проговорио Тоша. Говорио је полако и одмерено као да је бирао речи:

- Неки наши другови, на које сам ја утицао директно, или индиректно, да виде стање у земљи и у свету онако какво је; да виде истину и консеквентно приђу Недићевим одредима, боре се данас с пушком у руци за српски народ. Ја не могу и нећу да се извучим - Тоша је подигао главу и погледао високог Симу Симића право у очи. - Опрости Симо, не мислим теби да пребацујем зато што си и ти био пре рата, један од водећих Белих орлова у Добрину, али и ја теби кажем шта ми

лежи на срцу. Ти си донео своју одлуку и ја ти желим сваку срећу. Ово су тешка времена, и за наш народ и за нас као појединце. Ја никоме нисам саветовао да остави свој дом, своје родитеље, браћу и сестре, и узме пушку. То је одлука коју ми сами, свако за себе, морамо да донесемо.

- Не мислим ни ја да вас двојицу наговарам да останете - упао му је у реч Сима Симић - али сам вам ово малопре морао да кажем.

Опет су ућутали.

- Жарин отац ми је казао пре неколико дана - почео је Слободан - да му је Жара писао како им је храна слаба и како крпе стару југословенску униформу.

- То сам чуо и од других - прекинуо га је Тоша.

- Сужена и мала Србија је у тешкој финансијској кризи и издржавање оружаних одреда, поред стотине хиљада избеглица и свих осталих проблема, није нимало лака ствар. - Окренуо се Слободану. - Да ли си се опростио са Анђелком?

- Она је сада на селу, са родитељима и братом. Написао сам јој писмо, које ће јој дати сестра Стеве и Бранка Марића, кад Анђелка дође кроз недељу две у Добрин да се упише у гимназију.

Слободан се подигао и пружио руку Тоши.

- Имам још с неким да се данас опростим. До виђења у Србији!

- До виђења Слободане. Поздрави све наше другове. Руковао се срдачно и са Симом Симићем, затим се полако окренуо око себе, као да хоће да упије и добро запамти околину.

- Морам да се опростим и са овим старим, гранатим липама, прашњавим стазама и овим излизаним дрвеним клупама. На једној од њих су урезани и моји иницијали, ко зна да ли ћу све то икад више видети? - насмејао се. Не верујем да игде на свету постоји овакав парк.

Кума Мара га је дочекала бледа и уплакана. Никада је није такву видео.

- Уђи, Слободане, уђи! - казала је дрхтавим гласом. - Дошао си у прави час да заједно поделимо ову нашу несрећу.

Ушао је са улице, која је блистала у сјају ведрога, летњег неба, испуњена врелим сунчевим зрацима у хладни сумрак салона на чијим су прозорима биле навучене тешке, брокатне завесе.

Неколико тренутака није могао ништа да види, онда се наједном, на сред просторије почело нешто да беласа. Кума Мара је стајала иза њега и ћутала. Чуо је само њено тихо, убрзано дисање. Неодређени облици су се полако уобличавали. Напрегао је вид: На столици са високим, бледоплавим насло-

ном, седела је, непокретна као неки кип, у белој, летњој хаљини, Светлана Исаков.

Кума Мара је једва чујно зајецала. Светлана је деловала нестварно, као нека утвара.

Слободан је хтео да се јави, да каже нешто, да пита шта било, али није имао за то довољно снаге. Осетио је да је морала да се одигра нека тешка трагедија коју би његове речи, можда и сам звук његовог гласа, могле да оскрнавe. Направио је корак два у правцу Светлане и онда је нагло стао. Сад је могао јасније да види њено лице. Била је бледо као и оног дана када је седела у овом истом салону. Учинило му се да она није свесна да је неко ушао на врата.

Кума Марино јецање је почело да се стишава и најзад је престало.

- Седи, Слободане, молим те седи - једва је изговорила.

Послушно, као неки дечко, спустио се на прву столицу, близу Светлане.

- Ти сигурно ниси чуо - казала је кума Мара, која је остала да стоји поред врата.

Слободан је одмахнуо главом.

- ...ниси чуо за Борислава... - опет је зајецала, само овога пута гласније.

- Борислава Синђелића су... - чуо је наједном чврст и прибран Светланин глас, који као да је долазио из даљине - Борислава су ноћас стрељали Немци.

Кума Мара је престала да плаче и у соби је настала тишина.

- Не могу да верујем - најзад је успео да проговори Слободан.

- Малопре је био код мене његов Јова, да ми то каже - чуо је опет Светланин глас. - Очекивала сам Борислава, да дође по мене и да ми покаже наш нови стан, а оно, долази његов Јова! Казао ми је, чим сам му отворила врата: „Убише ми тату!“... У другу недељу је требало да се венчамо. Стари прота је требао да нас венча. Он је и моју маму и тату некад венчао - говорила је као неки аутомат, без мисли и осећања. - Јутрос су два немачка војника дошла по Јову, да узме тело свога тате. Изненадили су синоћ Борислава када је отишао да као лекар превије партизанске рањенике. Изгледа да су већ сумњали у њега и да су га пратили. Ухватили су га живог, па су га онда стрељали.

- Бориславе, Бориславе, мој витеже! - зајецала је кума Мара, овога пута гласно и без уздржавања.

Кад се мало стишала, чуо је опет Светлану:

- Оне рањене партизане су заробили, а њихове пратиоце, два партизана и једну партизанку, убили су у борби. Јова је ви-

део њихова тела. Препознао је партизанку. Она је сестра од стрица Боке Георгијевића, Меланија; сигурно је знаш. Рањеници су били на воловским колима. Немци су убили волове...

- Шта је, шта је било, Слободане? - питала га је мајка кад је ушао у кућу блед и узнемирен.

И Вера је изашла забринута из своје собе, са књигом у руци. Књига као да је постала саставни део Слободанове сестре; од ње се није раздвајала ни када је ишла на спавање. Чак ако и није имала намеру да увече чита у кревету, држала ју је ипак, „за сваки случај“, на ноћном ормарићу. Сећао се касније да једино није имала књигу у руци за време оброка или када би се очекивали гости.

- Немци су убили доктора Синђелића! - скоро је прошапутао.

- Седи на софу и одмори се мало, Слободане, па ћеш нам онда испричати - казала му је мајка, отишла журно у кухињу и донела теглицу са слатким од вишања и чашу воде, да га послужи.

- Сирота кума Мара, она је изван себе, а Светлана као да се још није освестила; као да не зна шта се заиста догодило. Она преживљава још једну трагедију. А Јова, сиромас Јова...

Испричао им је све што је чуо о изненадној смрти доктора Синђелића.

- Ти знаш, Вера, Меланију Георгијевић - казао је, па се онда окренуо мајци. - Меланија је била једна од најлепших гимназијалки у Добрину. И она је ту... ваљда су их сачекали у заједници... погинула као партизанка.

- Бог да им душу прости! - прекрстила се два пута госпођа Спасојевић.

ДВЕ ОБАЛЕ

Кум Гавра је мало помало почео да дремуцка. Заморио се од дугог причања, трукчања по тврдом, прашњавом колском путу, а и ракија коју је с времена на време отпијао из зелене стаклене флаше, као да га је потпуно смирила.

Тек кад неко, нарочито неко кога не познајемо добро, задрема у нашем присуству, тек га онда добро погледамо. Слободан је сада, на пример, запазио да је кум Гаврин повећи кукасти нос много црвенији него што му је то до малопре изгледало, и да су му горњи, полузатворени капци подбули, као неком ко није целу ноћ спавао. Приметио је такође да му је црни, прашњави шешир накривљен на десно око, помало „бећарски”.

Коњи, навикли на дуге путеве, вукли су кола лењо, опустених глава, као да су и они дремали. На њима су се пресијавали не баш нови, али очувани, црни кожни амови, намазани лојем.

„Лепи дорати”, помислио је Слободан у једном тренутку, гледајући добро неговане и ухрањене коње, чије су се главе ритмички дизале и спуштале, „само им се нигде не жури”. Откако су пошли из Добрина у саму зору, кум Гавра није ни помишљао да употреби камцију, коју је држао наслоњену на десно раме. Камција је била куповна, „газдинска” дуге дршке и подужег кожног швигара. Неколико шарених гомбица су висиле на кратким врпцама, везаним у чвор за швигар, одмах до врха дрвене дршке, изрезбарене ту и тамо паралелним кружићима и неким другим шарама.

Кум Гавра му је причао о својим згодама и незгодама из Првог светског рата, као кад је подвалио аустријским властима, изигравајући ненормалног смушењака кад га је Франц Јозеф позвао у војску да се бори против краљевине Србије, и како се сада носи са усташама, чији је штаб „сатаније” одмах преко пута његове радње. „Дође тако неки усташа, накупи свега и свачега што се још има у дућану”, причао му је, „па пође из радње, као, „заборавио” да плати, а ја брже за њим. Господине сатниче, кажем му, а он неки каплар, „заборавили сте још то и то”, што год ми падне на ум. Кад се он онако изнена-

ђен врати ја му још нешто продам и брже-боље ставим рачун пред њега. Дошло ми је већ неколико пута да затворим радњу, али шта ћете: мора се од нечег живети и ’ранити фамилију, а и где би наш народ пазарио када би ми сви Срби затворили?”

Било му је интересантно да слуша и старог трговца, а када је овај престао, почео је да посматра око себе још непокошена житна поља, која су се под врелим, летњим сунцем, благим поветарцем лелујала и преливала у безбројним, златним нијансама; зелена, кукурузна поља у којима би се јахач на коњима изгубио; јага врана која су нагло искривала иза неког старог, прашњавог дуда поред пута, немарно заграктала и одмах затим нестала негде између плаветнила неба и врхова статистичких кукурузних стабљика. Ту и тамо видео је сељаке и сељанке како окопавају кукуруз и раде неке друге пољске послове. „Интересантно”, помислио је једном када су прошли поред групе од њих неколико, „како изгледају ведри и насмејани, иако им се зној слива низ лице... вероватно зато што је добра година... па иако ће им од тога много однети...”

Сетио се како је Анђелка са одушевљењем причала о селу и сеоском животу када су били зимус код Светлане на кафи. Где је она сада и шта ради? Сигурно седи у хладовини неког крошњатог дрвета и чита књигу... или пише песме! Неће никад прежалити што није прочитао ни једну једину њену песму. Није био довољно упоран. Она би сигурно попустила и показала му бар једну-две, само да је мало више... Сад је касно. За много што шта је касно. И оно писмо што јој је написао. Зашто је био онолико уздржљив и није јој јасно открио своја осећања?! Зашто јој није казао да је сваког дана мислио на њу... и да ће је се и убудуће сећати сваког дана? Да ли ће је икад више видети?

А Светлана Исаков, шта ће са њом да буде? Да ли ће се опет, и после најновије трагедије, моћи „прилагодити” новонасталом стању?

А кума Мара? Сирота кума Мара! Она је изгубила „свог витеза” за вечита времена. Пре њега није био нико други, ни после њега неће нико бити... а ни он, у ствари, није никада ни припадао њој - сем у сновима и сећању на детињство.

Како ће Ђока да одболује Мирјану Трифуновић, а како ће госпођа Наталија да живи са сазнањем да јој се њена лепа ћеркица мучи и излаже сваки дан најгорим опасностима?!

Пред очима му је искрснула слика Дамјана Исајловића како га она два фолксдојчера спроводе везана у искраћалом, поцепаном оделу... и како седи на рубу отвореног камиона и једе малу, црвену јабуку...

Мислио је и на мајку и на сестру. Кад је најзад, тешком муком, пришао мајци и казао јој да кроз неколико дана путује

за Србију, код Недића, она га није одвраћала, а није ни заплакала; само му је пришла, пољубила га у чело и надланицом избрисала две крупне, бешумне сузе које су почеле да јој се котрљају низ образе. Јутрос, када се опраштао, шапнула му је: „Бог те благословио!” Сестра му је, већ кад је стајао на вратима, обесила око врата ланчић са иконицом Мајке Божије, која је у рукама држала новорођеног Исуса Христа, а била је освешена у Жичи; затим га је без речи прекрстила и он је журно изашао са кофером у руци.

Пролазили су поред неког села. Чуо се лавез паса, мукање говеда. Негде су коњи зарзали.

Дорати су подигли главе, дешњак је једанпут-двапут фркнуо, али кум Гавра се није померио. Сад је већ био у дубоком сну, са обореном главом, која се полако дрмала горе-доле, као по неком такту. Отпуштене кајасе је држао завијене око леве руке тако да му нису могли да испадну. Једино се камција, коју је држао у десној руци, накривила и склизнула низ раме, тако да ју је Слободан морао да прихвати.

У даљини, преко зелених и златних поља и њива, изнад воћњака у плавкастим измаглицама, ту и тамо, уздизали су се бели торњеви цркава. „То је сада моје опраштање са Сремом”, помислио је.

Кад су пришли Јарку, пробудио је кума Гавру.

- Зар смо већ ту? - Изненадио се трговац, трљајући очи. - А ја мало задрем'о. Опасна ова капљица; хоће да успава човека. - Онда је погледао Слободана некако искоса. - Ја то повучем мало више само кад путујем. Добро је за стомак, а мало и разведри човека. Кад сам у дућану, као и да не постоји.

Било је негде између три и четири по подне. Из села се чуо лавез паса и вика деце, која су босонога трчала за лоптом, по ливади испред самог села. Подалје иза деце видело се велико стадо говеда како мирно пасе траву. Негде у селу је шкрипнуо ђерам.

- Видиш ону ливаду тамо - казао је кум Гавра, показујући камцијом место где су говеда пасла. - Тамо су Немци дотерали оних седам хиљада Шапчана, тамо су им негде и раке почели да копају.

- Ту је онда и моја мајка дошла и донела им нешто хране - казао је Слободан.

- Да не би генерала Недића - казао је кум Гавра одмахујући главом - све би их тамо побили, тамо на оној ливади. Кажу да су тих дана Немци скупили још око десет хиљада сељака и довели их у Шабац. И њи' би стрелјали да није било генерала Недића.

Кад су почели да пролазе поред првих, омањих, бело окречених кућа, кум Гавра се наједном исправио на седишту,

накривио још мало више шешир на десно око, затегао узде и швићнуо својом „газдинском” камцијом изнад дората.

Коњи су поскочили и полетели кроз јарачке улице, вратова савијених у гиздаве лукове.

„Зато их је он штедео!” насмејао се у себи Слободан.

Шест-седам гусака које су купиле дудиње по прашини и баш се одлучиле да пређу на другу страну сокака, заграјале су у истом тренутку и залепршале крилима. Један гусан је чак и полетео, најмање метар у висину.

Кум Гавра се задовољно смешкао и још више затезао уздама.

- Иду к'о парадози, а?! - окренуо се Слободану.

- Добри коњи! - насмејао се Слободан, коме је пријала ова промена после дугог, монотоног трукцања.

- Који Сремац нема добре коње? Само, од добрих има и бољих!

- Свакако. Имате право! - сложио се Слободан.

Што су се више ближили центру села, куће су биле све веће и уређеније. Најзад су се зауставили испред капије повеће зграде, недалеко од цркве и главног раскршћа. Слободан није нигде видео наоружане, униформисане људе, а није много ни бринуо, јер му је Паја Аврамовић набавио пропусницу до Јарка. „Са парамом се код ових фолксдојчера све може”, казао му је том приликом. „Требало ми је неко време да то пронађем, а сада иде лако. Нећете веровати шта човек све може да постигне и само са једном паклицом цигарета, кад зна коме да се обрати”.

Капију им је отворио човек тридесетих година, енергичних црта лица.

- Нисам те очекивао данас - казао је кум Гаври док су се скидали с кола. - Мислио сам да ћеш друге недеље, али свеједно, добро дош'о.

- Пожурио ме мало мој кум Паја Аврамовић да доведем овог младића, Слободана Спасојевића, из Добрина. Мора човек да пређе Саву. Он је добар пријатељ његовог Жаре. Сећаш се Жаре? Њега си прошле године пребадио.

Слободан се поздравио са сељаком, Станишом Јоцковићем, који му је срдачно пружио руку.

- А кад 'оћеш да пређеш? - питао га је.

- Што пре, то боље.

- Сутра изјутра?

Слободан је климнуо главом.

Из куће је изашла млађа лепушкаста жена, опасана брашњавом кецељом. Водила је за руку девојчицу од пет-шест година.

Кум Гавра је захватио руком у цеп свог капута, извадио пуну шаку разних шећерлема и пружио је девојчици, која је радосно запљескала рукама.

- То су ми жена и ћерка - казао је сељак. - Имам још и сина од десет година. Он се негде са децом игра лопте. - Спреми, Радојка, вечеру - окренуо се жени. - Имаћемо два госта. Овај момак из Добрена ће сутра да пређе Саву.

- Да у'ватим оног певца? - питала је жена пошто се наклонила и мало осмехнула Слободану.

- У'вати га, само ако можеш да га стигнеш - насмејао се њен муж и направи од њега паприкаш.

Док су Станиша и кум Гавра испрезали дорате и вадили неку робу из кола, Слободан је погледао по дворишту. Било је очигледно газдинско, са лепом, великом кућом и пространим, господарским зградама. Иза зграда су се видели башта и воћњак.

- Већ сам пет-шест људи до сада пребацио - говорио је Станиша Јоцковић док су јели паприкаш. - То није проблем. Једино морамо да пазимо на усташке патроле. Они имају и моторни чамцац, па пролазе горе-доле Савом, некад и неколико пута дневно.

Кад су завршили са вечером и попили по чашу вина, Слободан се окренуо домаћици.

- Паприкаш вам је био одличан - казао је.

- То је захваљујући нашем Николи - казала је она и погладила по коси синчића, који је седео поред ње. - Срећа што је раније дош'о из игре, па ми помог'о да у'ватимо оног... оног разбојника. Већ сам га и пре неколико пута вијала, па ми сваки пут утек'о.

Кум Гавра и домаћин су се договорили како ће нешто вечерас, а нешто сутра изјутра, набрати лубенице у Јоцковићевом бостану и натоварити их на кум Гаврина кола.

- Овако добру годину нисмо имали већ одавно - казао је сељак. - Штета што ће нам Немци и усташе много тога однети. Чуо сам да и неки наши пале жито.

- Шта ћемо још дочекати?! - вајкао се кум Гавра. - Све се окренуло против радног човека.

Сутрадан изјутра, домаћин је залупао на врата собе у којој је Слободан спавао.

- Хајде, Слободане, време је - чуо му је глас.

Одмах је устао и брзо се прекрстио. Жена му је донела лавор са водом и ставила га на столицу. Скинуо се до-пола и испљускао хладном водом. Кроз отворена врата разлегало се кукурикање петлова. Почело би ту негде у близини, па се онда преносило све даље и даље, кроз цело село. Кад би се сасвим утишало негде у великој даљини, почињало би опет све негде испочетка.

Домаћин, кум Гавра и Слободан су доручковали шунке, сира и укусног сељачког хлеба.

Кад су устали од стола, Слободан је пришао Станиши Јоцковићу и казао му тихо, да не би нико други чуо:

- Хвала вам на гостопримству. Желео би да вам се колико-толико одужим. Имам са собом подоста куна, а оне у Србији ионако неће ништа вредети.

Већ се машио за џеп у коме је држао новчаник, кад га је сељаков оштар глас пресекао:

- Хајде не говори макар шта! Остави те паре. Ако не могу да помогнем брату Србину, коме ћу?!

Жена га је у том тренутку позвала и он је изашао из собе.

Срео се са кум Гавриним, помало подсмешљивим погледом.

- Хајде, сада - казао му је - нећеш ваљда и мени да нудиш паре?!

На вратима се опет појавио сељак.

- Дошло време - казао је. - Хајдемо!

Слободан се опростио са кум Гавром и захвалио му се на услузи.

- Поздрави ми кума Жару - казао је још стари трговац - и кажи да му његов кум Гавра поручује да се добро чува. Има само један живот.

Слободан је, са кофером у руци, пратио сељака кроз башту и воћњаке. Сунце је већ почело да излази и обасјава жућкасте и руменкасте крушке и јабуке међу гранама, које су се повијале под тежином плодова; једре, зелене леје жбунова начичканих црвеним парадајзима; разгранате вреже са огромним, белим бундевама; редове модрих патлицана и белих бабура...

Кад су изашли на обалу реке, сељак му је показао окуку коју је Сава правила на стотинак метара узводно.

- Тамо ћеш прећи - казао је тихо.

Сад је ишао много опрезније, често застајао и обазирао се око себе.

- Усташка патрола прође сваки дан овим путем око десет сати пре подне, али никад не знаш шта може да им падне на ум. Они на моторном чамцу пролазе низводно око осам сати изјутра.

Кад је дошао до групе од три-четири врбе, осврнуо се још једном око себе, па је изненада чучнуо, окренут супротној страни реке. У следећем тренутку је скупипо шаке око уста, сагнуо главу да буде што ближи површини воде, и викнуо:

- Живко, еј Живко-о-о! - Застао је за тренутак, послушкујући. Са друге стране није долазио никакав звук.

Сељак је погледао Слободана, па кад је видео упитни поглед, казао је:

- Вода носи глас и само онај са друге стране може да ме чује. Живко је рибар. Србијанац.

Опет је скупио руке око уста и викнуо још неколико пута. Најзад се подигао.

- Пробаћемо још који пут - казао је - па ако се ускоро не јави, доћи ћемо поново сутра изјутра. Не можемо овде још дуго да стојимо.

Поветарац, који је синоћ пријатно пиркао, потпуно се смирио. И лишће на дрвећу и жбуновима је мировало као да се скаменило у времену и као да се више никада неће моћи да покрене.

Сава је текла мирно, готово бешумно. У њој се огледало небо обојено безбројним нијансама огромног, црвеног сунца, које као да је почело да излази из зажарене земљине утробе, али се предомислило, па се и оно, са целом природом, наједном скаменило ту, за сва времена.

После неколико минута, Станиша Јоцковић је опет чучнуо. Овога пута одговорио му је слаби, али јасни глас:

- Шта је шта 'оћеш?

- Имам овде једног момка. 'Оће да пређе.

Неколико минута је владала тишина. Само се чуо тихи шум Саве и цвркутање птица.

- Ево ме. Сад ћу одма'... Јеси л' још увек ту?

- Јесам. Ту сам.

После кратког времена Слободан је видео како се кроз измаглицу са друге стране одваја чамац са човеком и како мало-помало постаје све већи...

Сад је већ могао јасно видети и црте лица. Човек је био у србијанској народној ношњи, са шубаром на глави. Имао је негде преко педесет година, лице му је било мршаво, опалјено сунцем, изобразано дубоким борама. Велики густ црни бркови су му били мало издигнути на крајевима. Седео је ниско на стражњем делу чамца и замахивао веслом, час са једне, час са друге стране. Предњи жљеб чамца је секао мирну воду са лакоћом и раздвајао је на сомотски меке валове.

- Помаже бог! - Поздравио их је веслач кад је био неколико корака од обале.

- Бог ти помогао! - одазвао се Станиша.

- Ово ти је тај момак, Слободан Спасојевић, ђак из Добрина. - Онда се окренуо Слободану. - Чика Живко ће ти помоћи и кад пређеш.

Слободан се срдачно руковао са сељаком и још једном му се захвалио на гостопримству.

Док су се руковали, сељак му је шапнуо:

- Немој случајно да понудиш новце Живку, увредићеш га!

Слободан је брзо скочио у чамац, сео на даску, окренуо

веслачу, и испред себе оставио свој кофер.

Чика Живко је спретно окренуо чамац и завеслао према србијанској обали. Док је веслао, погледао је с времена на време лево и десно, нарочито уз воду. Чамац је клизио тихо, али сигурно, и сваким замахом весла приближавао се другој обали, чије се дрвеће и жбуње све јасније оцртавало.

Кад су били негде на половини реке, погледао је на сремску страну. Није више видео Станишу Јоцковића да стоји испод врба. У следећем тренутку чуо је тихи звук мотора. На рибаревом лицу није видео никакве промене. Учинило му се само да је захватио воду мало снажније и да је чамац кренуо нешто брже, али не много брже.

Звук мотора, који је долазио однекуд иза оне окуке, нагло се појачавао. Наједном је стао. После неколико тренутака се чуло како неко покушава да покрене мотор.

- Кренули су јутрос у патролу раније него обично - казао је Живко, веслајући равномерним покретима руке. - Стао им је мотор.

Слободану је срце почело брже да куца. Неће ваљда овако да заврши; наред реке, између Србије и Срема?! Живково лице није одавало никакво узбуђење. Кад би бар било још једно весло!

Сунце је ојачало и Сава се још више пресијавала и преливала, у свим могућим бојама. Текла је и даље скоро бешумно, равнодушно; само се чуло ритмичко бућкање кад је весло улазило и излазило из воде.

Наједном, мотор је прорадио и звук се усталио. Погледао је уз воду. Иза окуке се појавио моторни чамац. Био је свега стотињак метара од њих. Не могу им сада никако избећи!

- Сто-о-о-ј! - чуо се заповеднички глас који је допирао кроз хуку мотора. У чамцу је седело четири-пет људи у униформама.

Живко је веслао истим темпом као и малопре. Ваљда није могао брже. Није се осврнуо на моторни чамац. Гледао је право испред себе.

- Сто-о-ој! - разлегло се још једном водом и одмах затим Слободан је видео, негде на моторном чамцу, ватрено блескање и чуо оштри звиждук зрна. Меци су плуснули у воду на свега два-три метра испред њиховог чамца.

Слободан се нагнуо на десну страну и почео свом снагом да „весла” својом десном шаком. Поглед му се срео са Живковим. Није могао да верује: стари рибар је развукао своје тврдо, наборано лице у широки осмех. Чак су му се и оне црне брчине уздигле. Као да им не звижде меци око ушију!

У следећем тренутку мотор је опет стао.

Они из моторног чамца су викали, псовали и пуцали из пушака и једног пушкомитраљеза. Меци су као неке насртљиве осе зуцкали и звиждали изнад њих и око њих.

Још два-три замах веслом и они оставише моторни чамца иза окуке. Чули су и даље вику и пуцњаву али не више и звиждање зрна.

- Са воде се не погађа тако лако! - казао је стари рибар - а они тамо, они умеју да гађају само из близа... на метар-два.

Слободан је одахнуо. „Хвала Ти, Господе Боже!” помислио је. То му је било први пут у животу да погледа смрти у очи.

Кад су изашли на обалу, из жбуња је изашао један високи, плећати човек у народној ношњи и црној шубари на глави. Преко рамена је носио косу.

- Шта је било, Живко? - питао је снажним, дубоким басом. - Јесу ли то на тебе они разбојници пуцали?

- Да, јесу. 'Фала Богу стао им мотор, па смо се некако извукли. Довео сам овог нашег младића од прека.

- Добро дош'о - казао је човек и пружио Слободану руку.

Слободан се овог пута први пут руковао са једним србијанским сељаком. Цео свој млади живот сањао је о Србији и Србијанцима, о чудима од јунаштва које су они починили, борећи се храбро кроз своју историју, против много већих и јачих непријатеља, „за крст часни и слободу златну”.

Сад је стајао на тој светој земљи, коју су некад његови преци морали да напусте после једног несрећног, изгубљеног рата, и руковао се са човеком јунаком, србијанским сељаком.

- Како је сада овде, код вас у Србији? - питао је.

Човек је скинуо шубару, погледао у небо и полако се прекрстио.

- Хвала Господу Богу и Милану Недићу, сад је добро.

Слободан је подигао главу према плаветнилу па се и сам прекрстио.

- А било је тешко? - питао је.

- Мора да смо се замерили нешто гадно ономе од горе. Нисмо се ваљда држали Лазаревог завета.

ШТО ЈЕ БИЛО, БИЛО ЈЕ

Слободана је затекао дан будног, у кабини „студентског бункера”.

Ахен је још увек спавао, после дуге и узбудљиве покладне ноћи. И у самом бункеру владала је потпуна тишина.

Устао је, скувао јечмену кафу и појео комадић тврдог, четвртастог хлеба. Седео је неко време непомично на столици и гледао у свој сто претрпан цртежима, лењирима, троугловима, оловкама. Хтео је да се мислима одвоји од прошлости и погледа у будућност, али су му у свести искрсавали познати ликови и судбине повезане за те ликове из протеклих година.

Првих дана после тродневне светковине није више могао да се концентрише на своје студије. Било му је тешко да прати предавања. Док је гледао професоре како повлаче кредом по црној табли, исписују бројеве, цртају геометријске фигуре, његове мисли су све више блудиле по скорој прошлости.

- Шта је с тобом, Слободане? - обратио му се једном Абелитис када га је видео како стоји са оловком у руци испред списка за коришћење решоа. - Гледам те већ петнаест минута како зуриш у тај комадић папира.

Слободан се брзо потписао испод последњег имена.

- Нешто сам се замислио - промрљао је.

Абелитис му је пришао на корак-два.

- Приметио сам да си у последње време постао врло заборавањаван.

- Радим много.

- Опрости - казао му је тихо, тако да га остали студенти који су били у својим кабинама не могу да чују. - Не би требало да се мешам у твој приватан живот, али, морам да ти кажем: покушај да заборавиш на прошлост што је било, било је. Не може се повратити.

Слободан се тргао. Погледао је високог, бледог младића, помало спљоштеног лица, као да га први пут види. Знао га је као одмереног, лепо васпитаног човека који се држао донекле одвојено од осталих студената, са којима није никад измењивао интимније мисли. Чак ни на оној студентској пијанки ни-

је изгубио своје достојанство.

Слободанов изненадни оштар поглед као да га је збунио и на његовим образима су се појавиле крупне, црвене пеге.

- Извини - опет је казао Летонац - нисам смео...

- А зашто не би смео? - прекинуо га је са осмехом. - Имаш право. Што је било, било је... Само, кажи ми како да заборавим?

- То мора свако за себе.

- Значи, нема формуле?

- Нема.

Лизу је видео тек после три недеље. Случајно су се срели испред универзитетске зграде - бар тако је он мислио. После му је признала да га је већ неколико дана очекивала на томе месту.

- Да ли се нешто љутиш на мене? - промрмљала је. - Зашто ме избегаваш?

Шта да јој каже? И њој, и Абелитису, и целом свету?

- Зашто бих се љутио?

- Можемо ли мало да прошетамо? - упитала га је тихо, неким молећивим гласом.

Гледала га је својим великим, тамним очима, осенчаним дугим трепавицама. Учинило му се још лепша него оног вечера кад је у стану својих родитеља упалила светло и скинула шпански огртач.

Крв му је ударила у лице и он се брзо окренуо на другу страну.

Желео је свим бићем да јој каже „не, не могу, журим се”, или било шта друго, само да је се ослободи и остане сам.

Сам? Као и данас и јуче и дан пре тога... и као прошле ноћи, дуге, бесане... и оне пре ње?

Ишли су неко време ћутке, онда га је она наједном, полако и опрезно, ухватила испод руке.

Кроз свест му је пролетела бурна ноћ коју је провео у њеној малој соби чији су зидови били украшени избледелим, породичним фотографијама. Стресао се. Она је осетила његов трзај и благо му се припила уз тело.

- Кад би само хтео да ми се отвориш - почела је сниженим гласом, тако да је једва чуо - и да ми кажеш шта те тишти. Можда бих могла да ти помогнем... ја тако мало знам о теби, а наслућујем тако много.

- Не знам ни ја о теби много - успео је да промрмља.

- Ја сам ти све казала оног вечера... када смо се упознали - осмехнула се. - Мој је живот врло једноставан, свагдашњи. Ахен је, поред Келна и Бона, једини већи град у којем сам била. Кад завршим студије, живот ће ми бити још једноставнији. Учићу малу децу, можда у неком забаченом селу, да читају

и пишу. То ће ми сигурно брзо досадити.

- А зашто да досади? - Слободан је почео да слуша пажљивије.

- Иста деца, иста лица, из дана у дан.

- То не мора да буде досадно. Мала деца пред којима се отвара живот, а ти позвана да утичеш на њих и да допринесеш уобличавању њихових младих бића.

- То лепо звучи. Тако нам нешто слично и наставници говоре, али, мени се чини да је стварност сасвим друкчија.

„Шта она хоће од мене?” помислио је Слободан. „Да јој разбијем животну монотонију?” Он јој је, изгледа, интересантан као странац, а судећи по свему што му је испричала покладне вечери, и зато што је Србин, „храбри противник”.

- Стварност у највише случајева зависи од нас самих - казао је тихо.

Погледала га је као да га није разумела.

- Да ли волиш да идеш у биоскоп? - питала је.

- Последњи пут сам био у биоскопу четрдесет прве године.

Почела је да му прича о немачким филмовима, глумцима и глумицама, али, када јој се учинило да је он не слуша баш пажљиво, нагло је заћутала.

- Хајде, испричај ми нешто о себи - процвркулала је у следећем тренутку оним својим меким гласом. - Кога све имаш у породици? Кажи ми нешто о месту где си живео. Да ли си тамо имао девојку?

Слободан је почео да јој прича о Добрину. Прво полако, са натезањем и онда, мало-помало, почео је да се загрева.

Описао јој је Главну улицу са старим, гранатим липама, парк, гимназијску зграду, пуну недољивога мириса на пржене лепињице, које је подворникова жена окретала спретно на огромној, гвозденој тави, да би их продавала ђацима за време „великог одмора”. Причао јој је и смешне згоде и незгоде, које ђаци свих средњих школа препричавају о својим наставницима...

Она га је пажљиво слушала, час озбиљна час насмејана. Чим би он застао, засула би га новим питањима. Неколико пута је тражила да јој каже да ли је имао девојку, али је он сваки пут избегавао да одговори.

Кад је поново у једном тренутку застао, приметио је да се већ смркло и да су они одавно прошли „Студентски бункер”.

Отпратио ју је до куће. Опростио се од ње брзо и неспретно. Тек што је прешао неколико корака, чуо је иза себе њен глас.

- Слободане - казала је тихо. - Немој да идеш.

Стао је не окрећући се.

Наједном се створила испред њега и снажно га загрлила. Осетио је њено тело у својим рукама... оно исто витко, гипко женско тело. Њена коса, мека као свила, додирнула му је лице. У следећем тренутку спојиле су им се усне.

Дођи - шапнула му је у једном предаху. - Моји родитељи су на путу. Тек ће се ујутро вратити.

Оне исте степенице по којима су се већ једном овако пеглали, оно исто предсобље у којем је упалила светло пре него што је скинула шпански огртач она иста мала, уредно намештена соба са избледелим фотографијама...

Била је блага, полутамна ноћ када се Слободан враћао од Лизе. Није више осећао празнину и изгубљеност као први пут, оног покладног јутра.

Све тешке мисли које су га, нарочито у последње време, притискале и прогониле, као да су наједном нестале из његове свести, а нека пријатна сигурност у себе и у своју будућност, захватила му биће.

Није тачно знао шта је, а није ни желео да самога себе анализира, плашећи се да ће ово стање наједном нестати, као да га никад није ни било.

У ушима су му још увек звучале њене речи: „Дођи... дођи...” И онда, нешто касније, кад је већ била у његовом наручју, у њеној соби: „Никада... никада нисам била тако срећна...”

„Ваљда”, размишљао је док је корачао сигурним кораком кроз пуну улицу, „ваљда је то срећа...”

Успорио је корак.

„Живот је срећа и патња”, мислио је. „Срећан сам кад сам свестан да могу да дишем, гледам, слушам, радујем се, волим... Патња је кад заборавим да још увек могу да дишем, гледам, слушам, да се радујем, када не волим или када сувише волим...”

Пало му је на ум и оно Абелитисово: „Што је било, било је.”

Мора се отргнути, мора заборавити. Зар није он стари бо-рац?!

Дубоко удише свежи, пријатни ваздух. Лака измаглица лебди између тамнијих зграда, ублажава и замагљује светлост сијалица и осветљених прозора разбацаних ту и тамо по граду. Црни, готски торањ цркве поред које пролази, као да је продро својим огромним, оштрим врхом у сиво-плавкасто небо, пуно нејасног светлуцања.

Мир и тишина. Нигде ни најмањег звука.

Успорава корак. Осећа како му се пријатна свежина шири целим телом.

Прелази из једне улице у другу. Прекорачује трамвајске

шине, скреће полудесно у нешто мрачнију улицу. Још мало ће се пред њим указати бетонске зидине „Студентског бункера”.

Наједном, испред њега, у општој тишини и тами, неко непријатно шуштање. Почео је да ослушкује: Отприлике, као кад деца вуку везану шерпу по асфалу. И то некако одмерено, као по такту. „Ш, ш... ш... Један, један... два. Један, један... два...”

Шта то може да буде - у потпуној тишини?

И нехотице, мисли о нечем натприродном, неземаљском и у исто време претећем, искрснуше у његовој свести, нарочито кад му се учини да му је тај шум почео да иде у сусрет... и све по земљи.

Пожурио је. Испред њега појављује се велика, сивкаста сенка која му се полако приближава. Напреже поглед. Човек. Ослања се на два штапа и по асфалу вуче вештачке ноге.

Слободан је осетио како му крв нестаје из образа. „Као да ме неко полио леденом водом”, размишљао је о томе касније.

Пријатно осећање, скоро радосно, изненада несташе.

Обилази га. Висок, крупан човек. Он баш вуче дрвене ноге, вуче. Једва се креће. Раменима, целим телом, тешко дише. Погледи су им се срили само за један тренутак. Младачко лице. Његових година.

Дошло му је да га дохвати под руку и да му олакша.

Штеже и отвара шаке. Корача брже... У ушима наједном зазвиздаше меци, загрмеше експлозије, јекнуше рањеници... Види своје другове како падају око њега. На све стране крв, растргнута тела... Кочевје... опет Кочевје.

Скоро је утрчао у бункер. Прескакао је по две-три степенице док није стигао до трећег спрата и своје кабине од картона.

Задихан, онако још у оделу и са својим старим енглеским цокулама, испружио се на кревет.

Када је после десетак минута одахнуо и смирио се, устао је, поје комад тврдог, сувог хлеба и попио чашу воде.

Сказалка на ручном сату показивала је три часа и четрдесет пет минута. Скинуо се и поново легао у кревет.

Затворио је очи. У свести му је искрснуо прелазак Саве у дрвеном чамцу. Река је, као и оног јутра почела да се пресијава у свим дугиним бојама.

Тада, првог јутра на србијанској страни, чинило му се као да су све муке и тешкоће остале на оној другој обали. У тим првим тренуцима среће што је избегао сигурну смрт и најзад

се нашао на жељеном циљу, није ни слутио да најтежи дани тек долазе и да ће још тога јутра поново погледати смрти у очи...

САВА ЈАНКОВИЋ

НА ПРЕЛОМУ

КЊИГА ДРУГА

ДРИНА ВАЛОВИТА

Тај први пут када се Жара Аврамовић нашао на малом дрвеном сплаву, био му је и најтежи. Сплав је поигравао на немирној мутној води, шкрипутао, цвилео, и њему је изгледало да ће сваког часа почети да се распада. Кад су малопре спуштали мрачном стрмом обалом сандуке са муницијом, једина му је брига била да не склизне под теретом на оштро камење, по коме су се још ту и тамо задржале наслаге снега.

Док су чекали сплаваре да доведу сплав, бринуо се шта их чека са оне стране Дрине, која је језиво хучала кроз тамну ноћ. Међутим, чим је испод цокула осетио увезане црне балване који су вирили из воде и немирно се гибали, заборавио је на то и на оно злослутно звиждање метака које је долазило с времена на време с оне стране, и мешало се са буком разјарене реке.

Клекнуо је једном ногом на мокри балван, левом руком ухватио се за расклиману ограду од дрвених, неправилно истесаних летвица, које су биле заковане једна за другу невешто, и очигледно, на брзину. Другом руком придржавао се за сандук са муницијом.

Кад су он, Трајко и Синиша унели и трећи сандук, чуо је како је млађи сплавар казао тихо старијем, високом, мало погнутом човеку:

- Зашто сад три, кад смо ноћас замало потонули и са она два сандука?

Старији сплавар му није одговорио, него је помогао добровољцима да довуку сандуке на средину сплава и покрију их церадом.

Није им видео лица. Само су им се силуете назирале изнад воде. Преко рамена су им биле пребачене пушке, као и њима тројици, а у рукама су држали дуге дрвене мотке. О њима је знао само да су босански четници, из одреда Јездимира Дангића.

Недалеко од њих се назирао чамац у коме је био њихов десетар, поднаредник Радојко, са пушкомитраљеском тројком и веслачем, а мало даље је био чамац са осталим добровољцима из десетине. Са друге стране се видео још један сплав, са-

мо већи од њиховог и, како је изгледало, доста стабилнији. Жара је касније сазнао да је једна група добровољаца сковала некако тај њихов сплав, уз помоћ неколико босанских четника.

Добровољци су покупили велики број чамаца и сплавова које су нашли дуж Дрине, у Љубовији, Оклетцу, Бајиној Башти и неким другим местима. Жара није знао тачно ни где се они сада налазе. Поднаредник им је казао да ће ноћас прећи реку, док су се пели и спуштали уским каменим пролазима испред колоне натоварених брдских коњића. Казао је још да има око два сата хода до места где је Дрина шира и мало мирнија.

„Боже помози”, помислио је Жара, и у себи се прекрстио кад су се отиснули од обале. Било му је непријатно да се пред другима крсти, сем у цркви, па чак и у цркви би се прекрстио само два или три пута, и то некако плахо, као крадом, да други не примете. „Као типичан Србин” - како му је то једном казао Слободан Спасојевић, који је имао теорију по којој Срби неће да покажују пред другима своје обраћање Богу, јер се, како су по природи и сувише поносни, то може схватити као нека њихова слабост, несигурност у самога себе, па чак и као нека врста кукавичлука.

Кад га је Трајко, који је сео на сандук поред њега, угледао како клечи на једној ноzi и грчевито се држи рукама за ограду, Жара му се насмешио помало усиљено.

- Ја нисам баш најбољи пливач - казао је.

- Ако се ми преврнемо у ове ковитлаце - насмешио се и Трајко, и руком накривио мало више своју шајкачу - неће нам вредети, па да смо и светски прваци у пливању.

Завидео је Трајку, вођи његове тројке, на мирноћи и прибраности. Сетио се, када су прошле недеље имали окршај са повећом партизанском јединицом на коју су случајно набасали у тамној ноћи, Трајко је неустрашиво полетео напред, викнуо из свег гласа: „Живео краљ!” и онда застао поред једног пања и онако, из стојећег става отворио брзу паљбу из „петометке”, како је он називао своју пушку. Кад су у рану зору нашли два мртва партизана на свега десет-дванаест корака од оног пања поред којег је Трајко пуцао, поднаредник Радојко је пружио руку да му честита.

- Још ће две српске мајке да закукају - казао је замишљено Трајко, рукујући се одсутно са десетаром.

Трајко му је испричао, још првог дана кад су се упознали у Љубовији, како су га добровољци спасли од стрељања у Крагујевцу, 21. октобра прошле године. Са осталим гимназијалцима из свога разреда доведен је у једну од барака. Командант Петог добровољачког одреда Марисав Петровић је ушао у бараку кад су Немци већ почели да их одбројавају за стре-

љање. Прочитао је десетак имена са списка, који му је неки Крагујевчанин, Збораш на брзину саставио. Казао је одмах тим ђацима да се построје у другом делу бараке. Затим је почео да показује прстом на поједине гимназијалце да би и њих прикључио истој групи. Немачки официри који су стајали поред врата успротивили су се. Тражили су од Марисава имена. „Ми смо се у оном нашем очајању брзо досетили”, причао је Трајко, „и почели да тихо једни друге дозивамо по имену, како би нас и он чуо”. Марисав је одмах схватио игру и отпочео да их прозива. Немци, који нису говорили српски, а били су и даље, поред врата, па нису приметили превару, тражили су ипак да виде њихове легитимације и да упореде имена. На тај начин Марисав Петровић је спасао скоро све гимназијалце из бараке. Тако је и Трајко спасен. Још тога дана он је одлучио да се придружи добровољцима, као и добар број његових школских другова.

Трећи добровољац из њихове тројке, Сениша Соколовић, младић широких плећа и повеће главе на снажном врату, чуо је поред Трајка и нешто жвакао, док се обема рукама опирао о сандуке. Сплавари су одгуривали сплав моткама и вешто га управљали према другој обали.

- То је та наша Дрина, „вода валовита” из јуначких песама - довикнуо је Трајко у једном тренутку весело, показујући главом на мутне таласе који су силовито заплускивали дрвене балване њиховог малог сплава.

Кад су прешли пола реке и Жара већ мало одахнуо, наједном су облаци почели да се разилазе. Видео је много јасније онај други, већи сплав и два чамца негде испред њих, а супротна обала, делимично покривена снегом, почела је да се помало беласа. Ветар који се за последњих сат-два смирио, наставио је да фијуче. Жара се стресао од хладноће. Тек је сада постао свестан да су му ноге у води и да му је одело скроз мокро од заплускивања таласа.

Изненада, на четрдесетак корака низ воду, засветлела је река, као да је муња севнула; млаз воде је сукнуо у висину, и одмах затим чула се експлозија.

- Партизански бацач - казао је Трајко.

- Није - јавио се млади сплавар. - То су усташе.

Из даљине се чула убрзана пуцњава.

- То су наши! - викнуо је сплавар весело.

Облаци, развучени као црна, замршена паучина, опет су се скупили и закрилили бледожути месец.

Још су се чуле две-три експлозије, али много слабије, па се одмах затим и пуцњава утишала. Само је још Дрина хучала, ветар фијучао и сплав све више стењао и цвилео.

Кад су најзад пристали уз камену обалу, Жара је приме-

тио како се онај старији четник брзо прекрстио. Као да ни он није хтео да га други примете.

„Хвала Богу”, помислио је кад је осетио камен под ногама. Из мрака је изашао поднаредник Радојко са тројицом добровољаца, а одмах за њима стигла су још тројица.

- Прво да изнесемо сандуке - наредио је Радојко.

Иза добровољаца назирала се тамна гомила људи, жена и деце.

- То су избеглице из попаљених села - објаснио им је десетар и додао тише: - Они који су преживели. Њих ће четници ноћас да пребаци у Србију.

Пошто су изнели сандуке, помогли су четницима да утоваре на сплавове и чамце жене, децу и неколико рањених четника. У мраку Жара није могао да им разазна црте лица. Кад је подигао једног дечака од пет-шест година да га пренесе на сплав, изненадно се колико је дете лако и како су му ручице мршаве, као две коске. Дечко га је посматрао широм отвореним очима, које су биле без икаквог израза. Једна млађа жена је тихо плакала.

Успели су да их све натоваре.

- Сад их овде нема тако много као што их је било јесенас - рекао им је један од четника који су осигуравали босанску обалу. - Не дамо више усташама да се приближе српским селима, па се и народ мало смирио. Ови ноћас, они су из даљине, па су се покупили ту око Дрине. Неки од њих су ишли да нима, а неки и недељама, све по врлетима и шумама.

Кад су се чамци и сплавови отиснули од обале, четници су подигли сандуке са муницијом и кренули уском, стрмом стазом уз стеновиту обалу.

- Колоном по један! - наредио је десетар добровољцима и кренуо за четницима. - Држи одстојање!

После десетак минута зашли су међу неке стене и прошли кроз уски пролаз испред кога је стајао четнички стражар. Нашли су се у пространој пећини осветљеној повећом ватром у средини, и неколико мањих у угловима. Око њих су лежали људи у мрким оделима, неки покривени војничким ћебадима, а неки сељачким поњавама. У једном углу, поред ватре која је већ јењавала, лежало је, један до другог, десетак добровољаца из њиховог вода, који су прошле ноћи прешли Дрину са неколико сандука пушака и бомби.

Поред велике ватре седела су три четника зарасла у браде, обучени у мрке народне ношње.

- Колико сте сандука пренели? - питао је четник онијег раста, брзих, енергичних покрета, дижући се са пресавијеног ћебета.

- Дванаест - одговорио је поднаредник. - Да ли је ту негде

капетан Јоветић?

- Ја сам капетан Јоветић.

Поднаредник, младић, висок, помало унапред савијен, наједном се тргао и исправио.

- Господине капетане, задатак је успешно извршен. Ја сам поднаредник Радојко Лукић из Десетог добровољачког одреда. Јављам се на дужност са својом десетином. Располажемо једним пушкомитраљезом са пет стотина метака, и по сто метака на сваког војника.

- Добро дошао. Немој да будиш твога водника. Он је цео дан провео у патроли. Нека спава! Седите поред ватре! Видим да сте мокри до голе коже.

Четници су наслагали сандуке у једном углу пећине, а добровољци су пришли ватри. Жара се удобно наместио на мало сламе разасртне по каменом поду, скинуо мокре цокуле, а завијаче и обојке раширио преко једне цепанице да се суше. Легао је на леђа, покрио се ћебетом, које је, на срећу, остало углавном суво, и почео да посматра око себе. Људи су спавали дубоким сном, са војничким и сељачким торбицама испод глава. Пушке су им лежале одмах поред њих, надхват руке.

На ватри је било наваљено неколико дебелих, сувих буквих грана, које су весело пуцкетале. Пламен се увијао и уздицао према отвору у своду пећине, бацајући немирне, титраве сенке на камене зидине. Из даљине се чула хука Дрине која се мешала са завијањем ветра, потмулим експлозијама и повременим штектањем митраљеза.

Жара је на тренутак затворио очи. Учинило му се као да је све око њега нестварно, као да се нашао у зачараном подземном свету, испуњеном чудесним црвеним, модрим и црним сенкама, које играју око њега неку вртоглаву, неземаљску игру.

Чим отвори очи све ће то да нестане и он ће се наћи у својој соби у Добрину, или бар у шабачкој касарни коју је напустио пре три недеље, кад се добровољно јавио са још двадесет добровољаца из Девог добровољачког одреда, да ојачају Десети одред на Дрини који је имао тешке губитке у борбама око Бајине Баште. Његов отац још мисли да је он у Шапцу. Одлучио је да му ништа не јавља, није хтео да се брине.

Није тачно знао ни који је данас дан. Знао је само да је негде почетком марта 1942. године.

- Ја сам дошао пре неколико дана, са својим одредом из Хан Пијеска - чуо је глас капетана Јоветића, који се обраћао његовом поднареднику. - Тамо сам био под командом мајора Јездимира Дангића. За неколико месеци очистили смо Санџак од усташа и комуниста, заједно са Рачићевим четницима и Недићевим одредима, а Недић нам је послао и једно оделење ва-

ших добровољаца. Добри сте борци, нема шта...

- Мој брат од стрица, Илија Лукић, још увек је тамо - прекинуо га је поднаредник са поносом у гласу.

- Овладали смо источном Босном, по Недићевом плану, да бисмо сачували овај намучени српски народ. Он хоће да прикључи овај крај Србији, а касније и осталу Босну и Херцеговину. Он, као што знаш, заваља Немце, а нас тајно наоружава.

Жара је отворио очи.

Поднаредник Радојко је климао главом, са одобравањем. Оштре црте лица капетана Јоветића, обасјане лелујавом светлошћу црвеног пламена, постале су још тврђе, као да су и оне део ове камене пећине оштрих литица и дубоких, мрачних набора и углова.

- Мене је Дангић послао са мојим одредом, да ојачам ове његове људе који превозе од Недића оружје и муницију, а шаљу у Србију избеглице и наше рањенике... - Капетан је поћувао један тренутак и онда наставио тишим гласом. - Овде сам, за сваки случај, да одржим мостобран. Францетићева Црна легија, са још неким усташким и домобранским јединицама, почела је да напада свом снагом наше положаје Власеница - Милићи - Дрињача - Братунац - Хан Пијесак. Са мањим одредима већ су почели да пролазе између наших редова и да продиру чак и до Дрине. Чуо си и ноћас, кад сте прелазили Дрину, њихове бацаче и тешке митраљезе. Са усташама би некако изашли на крај, као што смо то и пре чинили, али нам партизани почели да ударају са леђа. Ми смо овде да се нађемо ако загусти, ако наша главница буде приморана да пређе у Србију... а и ваш вод ће помоћи. Вас има доста и са оне стране.

Настала је тишина. Пламенови су и даље бацали сабласне сенке по зидовима пећине, споља се чула потмула тутњава, а добровољци и четници су спавали дубоким сном.

„То је Босна”, мислио је Жара док га је сан савладавао. „Босна поносна која је толико крварила, и опет крвари. Шта ће још бити са тим народом... а и са свима нама?”

Пре него што је затворио очи, видео је још како је један старац, дугих седих бркова, набацио на ватру повећи балван, а жеравица, узнемирена, запуцкетала и прснула у стотине трептавих искрица.

- Дижи се, дижи! - пробудио га је чврсти глас поднаредника Радојка.

Једва је отворио очи. Ватра се већ сасвим угасила. Из пепела и неколико огорелих грана још су се дизале слабе, танане нити дима, извијале се и нагло нестајале. Стресао се и почео да подрхтава од хладноће. Брзо се подигао.

Цокуле су му се осушиле, а и обојци и завијачи су, срећом, били суви. Сетио се како су старији војници хвалили завијаче тамо, у Шапцу. „Чувају ти ноге од зиме, а кад се уквасе, часом их одвијеш и рашириш поред ватре, а и на ветру им не треба дуго”, говорио им је један предратни наредник. „Боље су од чизама. Чизме хоће да се скупе кад се осуше. А и обојци су бољи од чарапа. Не подеру се лако а и лакше се суше”. Он је тада помало подсмешљиво слушао наредника, који није имао чизме какве је имао његов потпоручник. Мораће признати да је у праву, кад га види. Ако га види! Добровољци су гинули у Петровцу на Млави, на Бајиној Башти, Хаџиним Ливадама, у Босни. Дванаест их је погинуло само у једној борби против усташа.

Кад се обуо и увио у ћебе, осећао се боље. У пећини, која је при дневном светлу изгледала мања, били су још само добровољци из његовог вода, који су се као и он ужурбано обували.

- Хоћу да сте за десет минута напољу, под пуном спремом - чуо је звонки глас водника Милана Трбојевића.

Убрзо су се нашли на малој заравни пред пећином. Скинули су шајкаче, које су заденули испод нараменица, и из чурица посипали један другоме воду да се умију.

Испред пећине је остало свега неколико четника.

- Помаже Бог, браћо! - довикнуо им је један четник, грдосија по расту, који је долазио из правца Дрине.

- Бог ти помогао! - грмнули су добровољци из двадесет пет грла.

Четник је пришао воднику, који, иако осредњег раста, као да се одједном смањило. Салутирали су један другом и срдачно се руковали.

- Он је Босанац, из овог краја - казао им је десетар. - Ја сам га видео неколико пута у Љубовији. Он ће нам данас бити водич.

Милан Трбојевић је извадио секцију из кожне торбице, која му је висила о рамену, и нешто објашњавао четнику. Четник је одобравао главом и показивао својим великим рукама час на једну час на другу страну. Кад су завршили разговор и разгледање мапе, водник је наредио добровољцима да се построје у колону двојних редова, затим је стао испред њих и скинуо шајкачу.

- Скидај капе! - наредио је.

Жара је приметио да је и оних неколико четника почело да скида капе и шубаре. Свакако су знали о чему је реч.

- Другови! Ко је с нама? - узвикнуо је водник својим звонким тенором.

- Бог! - проломило се гласно и одјекнуло преко босанских гудура.

- На месту вољно! - наредио им је водник и одмах наставио: - Имате петнаест минута да нешто поједете. После до ручка крећемо у патролу. - Затим се окренуо десетини поднаредника Радојка. - Наш је задатак да осигуравамо ову страну Дрине заједно са браћом четницима, како би им наши другови могли несметано да пребацују оружје, муницију и храну, а исто тако да прихватамо избеглице и да их шаљемо у Србију. Знамо сигурно да су у близини мање усташке јединице, а у последње време и партизанске патроле. Они сада заобилазе једни друге, и нападају само нас и четнике. И једнима и другима Недић је постао главни непријатељ. Морамо бити опрезни! Могу нас и заједно напасти.

Жара се сетио оног ноћашњег разговора између поднаредника и четничког капетана. „Ситуација је овде много озбиљнија”, помислио је, „само водник неће да се ми бринемо”.

- Успут ћемо наилазити на четничке страже и заседе. За то не брините, јер имамо доброг водича - показао је са осмехом на великог човека, зараслог у црну, густу браду, са реденицима прекрштеним преко груди, о којима је висило четири-пет бомби, „крагујевчанки”.

И поред његовог огромног раста, реденика, бомби и каме заденуте за појас, на лицу му је био доброћудан израз, као у неког великог детета.

Док су доручковали комад тврде, бајате проје од крупно самлевоног кукуруза, водник им је испричао да је капетан Јоветић још јутрос рано кренуо са својим одредом на нове положаје, негде дуж Дрине.

Кад су најзад изашли у колони по један из склопа стена око пећине, дочекао их је хладан, оштар ветар, који је савијао голо шибље и шипраг, фијукао дубодолинама, клизио шумно преко замрзнутих наноса снега по јаругама и урвинама.

Жара је очекивао да ће кренути према Дрини, међутим, четник их је повео у супротном правцу. Што су се више удаљавали од Дрине, наилазили су на све веће намете снега. У даљини су се беласале високе планине.

„Ето ме усред те чувене Босне, земље јунака и хајдука”, мислио је Жара док је пролазио уским кривудавим путељком, на пет-шест корака иза Трајка. Тако ју је некако и замишљао: брдовиту, помало дивљу и загонетну.

На првом одморишту, једној каменој узвишици, на сат и по хода од пећине, где их је очекивала група од тридесетак Пећанчевих четника, застали су да се договоре о правцу кретања.

Добровољци су се измешали са четницима, већином младих година.

- Одакле сте? - питали су једни друге, што је прво питање свих путника и ратника кад се негде сретну.

- Из Мачве, из Шумадије, из Херцеговине, из Баната...

Жара је питао да ли ту има неког из Срема. Пришао му је један повисок младић, у црној четничкој ношњи, са реденицима преко груди и црном шубаром на глави, на којој је била метална значка - лобања и две укрштене кости.

- Ја сам из Буђановаца - казао је. - А одакле си ти?

- Из Добрина.

- Ја сам се прошле године, кад се заратило, јавио добровољно у југословенску војску у Добрину...

- У Гороњину чету! - прекинуо га је Жара.

- Да. Откуд ти знаш?

- Ја сам такође био у Гороњиној чети. Сад те се сећам - на смејао се Жара пружајући му руку. - Ти си онај младић који није хтео да преда пушку кад су Немци улазили у Добрин.

- Гороња ме је уразумио. Оно расуло је било срамота за нашу војску, а и за све нас...

Прекинуо га је митраљески рафал. Прво се чуо један, и одмах затим други. Неколико метака је звизнуло изнад њихових глава.

- Узимај заклон! У стрељачки строј! Разреди се, разреди; немој да се набијаш! - почела су да падају наређења.

Неколико бомби је експлодирало на једној и другој страни узвишице.

- То су усташе! - викнуо је један од четника. - Мајку им усташку. Знаш како зује ти њихови тешки бацачи.

Усташе су отворили брзу паљбу из пушака и митраљеза.

Водник Милан Трбојевић усправио се поред једног избаченог камена и почео да посматра дурбином два-три пошумљена брежуљка, удаљена стотинак метара, одакле је долазила ватра.

- Изгледа да их нема много - казао је четничком команданту, који му се у том тренутку приближио.

- Ми смо провели ноћ у селу, поред оних брежуљака - казао је четник. - Сељани су нам рекли да у околини нису већ одавно видели ни усташе ни партизане. Можда је то само усташка извидница.

Водник се окренуо четнику-водичу. Овај је погладио своју густу, коврцаву браду и забринуто одмахнуо главом.

- Не знам шта је. Чим су они стигли овде, близу наших села, не ваља. Куд прођу, трава не расте.

- Можда је то њихова извидница, али није искључено да су иза њих веће јединице. - Водник се опет обратио команданту. - Како би било да их мало потерамо?

- Слажем се. Ви ухватите лево крило, а ми ћемо десно, па докле стигнемо.

Командант је отишао својим људима, а водник се окренуо воду.

- Добровољци! - узвикнуо је. - Ко је с нама?

- Бог! - одјекнуло је кроз праштање пушака и фијук метака.

Као по команди, усташе су у следећем тренутку престали да пуцају, а у моменталној тишини зачуо се ехо, као да долази из неке огромне даљине: „Бог!”

- Напред другови! - викнуо је опет водник и почео први да претрчава улево, од једног заклона до другог.

Жара се држао свога вође Трајка, а Трајко је журио напред, у дугачким скоковима прескакао јаруге, поскакивао преко камења и голог шипражја, журио, журио као да се утркује са својим водником, и као да му тешка ратна спрема - шлем, пуне фишеклије, бајонет, ранац са пресвлаком, сапуном и прибором за бријање, ћебе, шињел, торбица са комадима проје и две бомбе, лимена чутурица пуна воде - баш нимало не смета.

Меци су све оштрије звиждукали и све ближе ударали у земљу, секли снег и распркивали камење.

Жара је већ прошао кроз ватрено крштење и научио прву ратничку лекцију: сваки метак не погађа. Пре недељу дана када су, изненада оне мрачне ноћи наишли на комунисте, када је први пут чуо језиво звиждање метака, праскање бомби у непосредној близини, и неартикулисане људске повике („као у паклу”, пало му је тада на ум), помислио је да је дошао крај. После, када се жестоки окршај завршио, није могао да верује да нико у његовој чети није чак ни окрзнут. Партизани су имали два мртва, и то је изгледа било све. Да није било оног неустрашивог Трајковог напада, вероватно ни они не би имали никакве губитке. И сада исто тако звижде меци, праскају бомбе, а они претрчавају преко брисаног простора... Све му то изгледа нестварно, као неки продужетак прошле ноћи, у пећини испуњеној црвеним пламеновима и фантастичним сенкама. Наједном, велики четник-водич, који је стајао на свега неколико корака, удесно, застао је, ухватио се руком за груди, прво клекнуо на једну ногу, онда на другу. У следећем тренутку је клонуо целим својим великим и снажним телом на снежни нанос у малој дубодolini.

Жара је видео како је водник застао, погледао брзо Трајка и њега, али му се поглед задржао на Сিনিши, који је трчао тромо и са великим напором, на десетак корака иза њих двојице. Сетио се да се Сিনিша још пре неколико дана у Љубовији жалио како су му дали сувише мале цокуле, које су га подбијале и кад је нормално пешачио, а сад је морао да прескаче јаруге и трчи горе-доле по овом кршу.

- Сিনিша! - викнуо је водник. - Остани са њим и превиј

му рану. Ако може да иде, води га натраг у пећину, а ако не може, остани с њим док се ми не вратимо.

„Ето”, помислио је Жара, „да није тих његових тесних цокула, водник би сигурно наредио мени да останем са рањеником”. У следећем тренутку се застидео те мисли и потрчао још брже.

Добровољци из две пушкомитраљеске тројке притрчали су према хрпи камења, заузели положаје са једне и друге стране, и осули паљбу на усташе.

Остали добровољци наставили су да претрчавају према непријатељским положајима, само овога пута под заштитом ватре из два пушкомитраљеза.

Пећанчеви четници, у опанцима и без неке теже ратне опреме, лакше су се кретали по неравном терену. Већ су се чули њихови повици испред најближег брдашца.

- Напред добровољци, пуним трком! - викнуо је водник као да му је било криво што су четници пре њих почели да избијају на непријатељске положаје.

Жара је потрчао свом снагом за Трајком који као да му је почео да измиче. Видео је и друге добровољце око себе, како зајапурени, са пушкама у рукама јуре, и не помишљајући више на законе.

Усташе су, као по команди, осуле убрзану паљбу; праскале су бомбе, и онда, наједном, опет као по команди, престао је звиджук метака. Само се још чуло штектање добровољачких пушкомитраљеза и праштање четничких пушака.

Кад су се попели на брдо нашли су само разбацане празне чауре и на неколико места кржаве трагове у снегу. Потрчали су низбрдо, али их је после педесетак метара зауставио водник.

Показао им је свеже трагове у снегу.

- Имају коње - казао је. - Однели су своје мртве и рањене на коњима. Не можемо више за њима док се не договоримо са четницима.

Вратили су се на врх брда, на који су почели да стижу и четници са десног крила.

- Имали смо једног мртвог и још три рањена - говорио је Жари млади сељак из Буђановаца, чија је лева рука била увијена белим завојем и утакнута у мараму која му је висила о врату. - Мене су сад баш превили... па су ми цео рукав прорезали ножем - додао је са жаљењем. - Метак је само прошао кроз месо. Није дотакао кост. Ви сте били срећнији. Дохватили су једино вашег водича.

Водник Трбојевић и командант Пећанчевих четника нешто су живо расправљали.

- Другови - обратио се после неколико минута водник своме воду - одмах иза овог брда је српско село. Овога пута

нећемо гонити усташе него ћемо да видимо шта је било са сељанима.

Када су после десетак минута ушли у мало село од петнаестак ниских, али уредних, бело окречених кућа, дочекала их је потпуна тишина. Поднаредник Радојко, са још двојицом добровољаца, ушао је у прву кућу. Брзо је изашао. Био је блед као крпа.

- Друже... друже водниче, - почео је да замуцкује. - Страхота... заклана деца и једна жена.

Водник је пошао журним кораком према отвореним вратима, али се одмах на самом прагу окренуо, и наједном пребледео.

- Другови - казао је дрхтавим гласом - прегледајте куће. Можда је неко остао у животу.

Жара и Трајко ушли су у следећу кућу. У полумраку Жара је видео неколико малих тела у крвавим кошуљицама, голих ногу и згрчених руку, пребачених једно преко другог, а мало даље од њих, поред огњишта из кога се још уздизао слабашан дим, лежала су чудно искривљена два гола женска тела, сва у крви.

Жара је у први мах хтео да јаукне, да падне на кућни праг, подигне очи у небеса и да завапи на сав глас, али већ следећег тренутка осетио је слабост у ногама. Морао је да се ослони на рагастов, да се не би срушио.

Трајко му је ставио руку на раме.

- Хајдемо - чуо је глас који као да је долазио из неког другог света. - Овде нема живих.

И из осталих кућа почели су да излазе четници и добровољци, ужаснути и неми.

Изненада их је засула киша метака. Заузели су положаје одмах изнад села, на једној узвишици.

Није било сумње да су наишли на много јачу усташку јединицу. Чули су и језиве узвике:

- Живе ћемо вас пећи! Браде ћемо вам ишчупати!

- Живео краљ! - викнуо је из свег гласа Трајко.

- Живео! Живео! - одазвали су се добровољци и четници.

У Жари као да је проврила крв. Устао је, наслонио се бедром на повећи камен и, без икаквог заклона, почео да пажљиво нишани усташе који су претрчавали од једне куће до друге, и полако им се приближавали. Она слика са мртвом децом и женама лебдела му је још пред очима. Један усташа, кога је гађао, пао је на лице и није се више дигао. Иза палог усташе појавио се други. Учинило му се да је официр. И њега је оборио.

Кад га је поднаредник повукао за шињел и викнуо да узме закон, он се истргнуо, подигао пушку увис и јекнуо што је јаче могао:

- Живела Србија!

- Повлачи се! - чуо је одмах затим звонки глас водника. - Један по један.

Жара се одвојио од камена, поред којег је стајао, тешка срца и то тек кад је видео да се и Трајко повлачи и да му даје знак да се и он повуче.

- Погинуо нам је Гојко Стојановић - казао им је поднаредник кад су напуштали село, и заобилазили она брдашца која су малопре освојили од усташа. - Његова десетина није могла да га изнесе. И четници имају једног мртвог.

„Гојко Стојановић! Није могуће!”, мислио је Жара, „увек насмејани Гојко”.

Усташе су се задржали у селу и око оних брежуљака, тако да су могли мало да одахну и да наставе повлачење нормалним кораком.

У једном тренутку пришао му је водник.

- Видео сам кад си погодио усташког официра - казао је. - То их је вероватно и задржало. Њих има неколико стотина и много су боље наоружани. - Поћутао је неколико тренутака и онда се насмешио. - Добро си се држао, Жара.

- Сви су се добро држали - одвратио је Жара помало збуњено. Он је и даље завидео Трајку на његовој неустрашивости и хладнокрвности, а исто тако и другим добровољцима из вода, који као да нису знали за страх.

- Да, сви су се добро понели и ми смо успешно извршили задатак, и поред губитака. Јавићемо одмах нашим и Дангићу да су јаке усташке јединице кренуле према Дрини.

Кад су стигли близу места на коме су оставили Синишу са рањеним четником, Трбојевић је ставио руке на уста и викнуо:

- Синиша! О, Синиша!

Нико се није одзвао.

- Њих двојица су већ на сигурном месту - казао је ведријим гласом.

Међутим, кад су дошли ближе, видели су два укочена тела на снегу, без одела и обуће. Оставили су их само у доњем вешу. Оштри, хладни ветар је наносио густу, смеђу косу на Синишино широко, бледо чело, као да се са њом поиграва. Око њих су лежале празне пушчане чауре, на крвавом снегу.

Стајали су неколико тренутака и немо их посматрали.

- Погинули су храбро - први је проговорио водник. - Погледајте ове празне чауре.

Пре него што су се јавили добровољно за „акцију на Дрини”, Жара се упознао са Синишиним оцем, сељаком осредњег раста у народној ношњи, који је сину донео пуну торбу кајмака, пршуте и једну погачу. Био је сувоњав, са препланулим ли-

цем. У шабачкој касарни седео је на дрвеној клупи и са уживањем гледао како Синиша и његови изгладнели другови једу све те ђаконије.

Жари је искрснуо пред очима и лик његовог оца, добринског трговца Паје Аврамовића.

„Сиромаш”, он и не слути где му је сада јединац”, помислио је, „као ни Синишин отац”.

Погледао је у Синишине босе ноге, од којих једна као да је била мало натечена.

Ето, да није било оних тесних цокула и да није Синиша онако неспретно трчао на усташе, сада би ту он, Жара Аврамовић, лежао укочен на снегу.

- Бог да им душу прости - казао је водник скидајући шајкачу.

ОКОЛО, КРСТОВИ

Дамјан Исајловић је стајао на ивици свеже ископане јаме, згрченог стомака.

Још једном је прелетео погледом око себе. Немачки војници, са шлемовима на главама и пушкама у рукама, гурали су младиће и оних неколико девојака да се построје испред заједничке раке. Бледа лица! Ширум отворене очи! Погледају једни друге, осврћу се на јаму, неки се опиру.

„Све је сада свршено”, помислио је. „Боже, опрости ми моје грехове вољне и невољне... ако можеш... и ако јеси. Смилуј ми се... ако си милостив”.

Добринско гробље, унаоколо крстови. Неки од камена, неки дрвени. Лево од њега још свежа хумка, на којој лежи неколико увелих цветова. Иза њих, на десетак корака, дугачка дрвена тараба, а пред њом пет-шест борића.

Испред њих, на десет-дванаест корака, на бледожутој, светлој трави, иза једног гроба са црним мраморним крстом, тешки митраљез, поред кога стоје три немачка војника.

Подигао је главу да још једном види небо, али неба није било. Сиви, једнолични облаци су закрилили небеско плаветнило.

Наједном, гробљем се разлегао продоран глас, надвисујући вику немачког наредника, који је изгубио стрпљење са овом групом младих особа, које никако није могао да построји у један ред.

- Бежи! Бежите другови!

Видео је како се њих неколико изненада одвојило, и како су полетели према оној тројници војника крај митраљеза. Један, највиши, широких леђа, прескочио је једним скоком гроб са црним мраморним крстом, и бацио се свом тежином на Немца, који је у истом тренутку покушао да дограби митраљез.

Дамјан се брзо окренуо према оним борићима. Настала је гужва и гурњава. Неколико њих попадало је у јаму. Међу њима и девојка омањег раста, тамне, коврцаве косе. Као да је Беба Ненадовић. Није био сигуран. Срећом, он је био на самом почетку строја. Потрчао је свом снагом према тараби и оним

борићима. Митраљез је заштектао, неко је вриснуо, праштале су пушке. Кад је већ долетео до тарабе и почео да се увлачи у оне бориће, чуо је звиждук метака. Неколико њих је потрчало у његовом правцу, али су, погођени мецима, попадали готово у истом трену. Дрвена тараба је била високо изнад његове главе. Дохватио је свом снагом дрвену ивицу, придигао се и натчовечанским напором пребацио се преко ограде.

Пао је на меку земљу и одмах стао на ноге. С леве стране је била поширока ливада преко које су трчале две прилике. Помисао да није он једини прескочио тарабу дала му је нову снагу. Са десне стране, иза ниске ограде, на педесетак метара, видео је белу кућицу окружену са неколико огромних, оголелих стабала. Потрчао је у том правцу, прескочио ограду и зашао у неко шибље и шипраг. Клекнуо је на једно колено и почео да посматра предео око себе.

„Боже, дај да је ово српска кућа”, помислио је. Од гробља је долазила убрзана пуцњава, вика, јауци. Неколико Немаца је прескочило тарабу мало даље од оних борића. Летели су преко ливаде. Изгледа да су видели ону двојицу бегунаца.

Одахнуо је мало и завукао се још дубље у шипраг. Шта да ради? Није смео губити време. Немци могу сваког тренутка да крену и у овом правцу.

Ишао је четворonoшке ка великом ораховом стаблу. Између њега и куће налазила се мала дрвена шупа. Застао је на тренутак и почео да одмерава шупу. Врата на њој била су полуотворена, а испред њих је стајао пањ са забоденом секиром. Иза пања су лежале високо наслагане цепанице. Дотрчао је до пања и чучнуо поред њега. Погледао је око себе. Био је близу куће и сад је могао јасно да је види. Неколико излизаних дрвених степеница водило је стакленим вратима. Недалеко од врата налазио се један прозор, застрт избледелим завесицама које су, изгледа, некад биле плаве. Мало даље од шупе угледао је мали свињац. Нигде се ништа није мицало, као да је цела кућа опустела. Од гробља је долазио још само по који пуцањ. Нису се више чули ни људски гласови.

Ушао је полако, на рукама и коленима, кроз полуотворена врата. Кад су му се очи навикле на полумрак, видео је да је шупа пуна сламе. На малом простору иза врата стајали су ногари за тестерисање дрва, са тестером наслоњеном на зид, поред зарђале косе и вила. Спустио се на сламу и неколико пута пуним плућима удахнуо ваздух. Тек је сад осетио колико га је ово бежање исцрпilo. Срећом, у последње три недеље, откако су дигли руке од њега и престали да га туку, могао је да се мало опорави и ојача. А имао је и луду срећу да су му, после свега оног што се дешавало у Хофмановом подруму, све кости остале читаве. Другови и другарице из Добрина де-

лили су храну коју би добили од родитеља, а храна је била добра, тако да је чак почео и на тежини да добија. Оне војничке панталоне које је добио у затвору нису му више спадале. А и ципеле је могао да обује, иако су му табани још увек бридели.

Кроз врата напрегнуто је посматрао кућу, а нарочито прозор. Гробље се, мало-помало, потпуно утишало. Познати, свакодневни звуци полако су се враћали. Негде је залајао пас, закокодала кокошка, зањискао коњ, заплакало дете.

Почело је већ да се смркава кад су се врата на кући наједном отворила и на њима се појавио омањи, старији човек. Сишао је низ степенице, застао један тренутак, погледао око себе и онда полако кренуо право према шупи.

Дамјан се брзо подигао са сламе и стао иза врата. „Да ли је Србин, да ли је Србин?” Срце му је куцало све брже.

Човек је пришао вратима. Поново је застао и окренуо се око себе. Било је нечег уштогљеног и неприродног у његовом држању. Као да је самога себе присиљавао да изгледа што лажерније.

- Не бој се, младићу. Знаш да си ту - Дамјан је чуо слаб старчев глас. - Видио сам те још поподне, кад си прескочио тарабу у оној пуцњави.

Старац је полако ушао и нашао се лицем у лице са Дамјаном.

- Не бој се. Ја ћу те сакрити. Јеси ли гладан?

Дамјан је само одмахнуо главом. Био је и сувише узбуђен да би могао да говори, а на храну није могао ни помислити.

- Имам ја овде, под овом сламом подрум. Пре сам држ'о по неколико свиња па ми слама требала. Сад ми добро дошла да њоме покријем подрумска врата. А одакле си, синко?

- Из Ратарева.

- Е мој синко, - старац је завртео главом - само ти је Бог помог'о да побегнеш из оног пакла. Видио сам још двојицу да су утекли на другу страну, преко ливаде. Не верујем да су и'у'ватили.

Старац је још мало притворио врата, па је из угла дохватио виле и почео да одбацује сламу са средине шупе. Ускоро су се указала дрвена врата. Старац се сагнуо и подигао крило од врата, затим је закорачио у отвор и почео да се спушта малим дрвеним мердевинама.

- Затвори добро врата од шупе - казао је Дамјану, док му је још само глава вирила из отвора.

Дамјан је полако затворио врата. Старац је креснуо шибицу и упалио фитиљ на петролејки.

- Имаш овде доста сламе да легнеш, а ја ћу ти, чим се смркне, донети нешто да се покријеш.

Дамјан је погледао кроз отвор. У подруму на прегрштима сламе лежало је неколико пуних цакова, а о кукама на таваници висиле су три димљене шунке, два повећа комада сланине, и пет-шест пари сувих кобасица.

- Ето - казао је старац као да се извињава - морали смо мало да сакријемо за црне дане. За ваздух немој да бринеш. Ја сам спровео напоље цев од старог шпорета тако да увек има доста свежег ваздуха, да ми се ова 'рана не убуђа. Цев излази у авлију иза шупе, међу грмље, па се споља не види.

Обесио је петролејку о клин у зиду, обложеном даскама, и одмах затим изашао из подрума.

- За сат-два донећу ти нешто да презалогатиш, и нешто чиме ћеш да се покријеш - говорио је старац док је затварао врата изнад Дамјана. - После ћемо видети како ћемо и шта ћемо. Сад се лепо одмарај. Кад дођем, лупнућу трипут држаљцом од вила, да знаш да сам то ја.

Чуо је кад је старац набацивао сламу преко подрумских врата, кад је отворио врата на шупи и кад их је пажљиво иза себе затворио.

Простор насред подрума, покривен сламом, био је таман толики да се могао испружити. Легао је на леђа и одахнуо. Приметио је да је у подруму било и неколико качица, покривених белим, чистим крпама. Подигао је крпу са качице која је била надохват руке. Била је до врха пуна беле свињске масти.

Још није знао ко је тај човек, чак му ни име није знао, али осећао је да може да има у њега пуно поверење. Да је хтео, он би га до сада већ предао Немцима. Нема сумње, да је Србин, и по изгледу, и по начину говора. Чак га је помало подсећао и на његовог покојног деда-Проку. Исто је тако омањег раста, и дубоко набраног добродушног лица. Срце му је заиграло кад је одмах затим помислио на Бабу и Нану. Мора им што пре поручити да је жив и да је на слободи. Имаће прилике да и он за њих нешто учини, да им се за њихову муку колико-толико одужи. Сетио се како је Бабо пре два дана дошао да га обиђе. Донео му је белу погачу и пуну торбу оних малих румених јабука, које су, истина, већ почеле да се смежуравају, али такве су биле још слађе. Знали су колико их је он волео, још од раног детињства.

Видео га је само на тренутак. Нису им дали ни да се рукују. Бабо га је гледао тужно својим увек озбиљним очима.

Погачу и јабучице поделио је са својим друговима. У свој џеп ставио је неколико јабука, да их поједе као последњи оброк.

Пред очима му је искрсла она тамна заједничка рака, гурање, падање тела. Чуо је опет штектање митраљеза, вриске, јаук, звиждање метака, оно продорно „бежи!”

„О, Боже”, помислио је, „сад они леже тамо побијени, једни преко других”, ти исти младићи и девојке које је тако добро знао, с којима је још пре неколико сати разговарао. Видео је наједном и себе како лежи са њима, изрешетаних груди и размрскане главе.

- Хвала Ти, хвала Боже! - прошапутао је и брзо се прекрстио. Онда је погледао горе, према таваници подрума и прекрстио се полако, онако како га је учио његов деда Прока, док је још био дете.

- У име Оца и Сина и Свјатаго Духа, амин - казао је тихо. - Господе, смилуј се њиховим душама.

Учинило му се наједном као да је то, уместо њега, урадила нека друга особа, и то из свег срца, са дубоким, истинским осећањем, док је он био ту само као посматрач.

„Зашто се не бисмо могли помирити једно с другим?” помислио је. Та мисао му се више пута јављала у ових последњих неколико недеља. Заиста, зашто он не би могао да остане револуционар, борац за једнакост и правду међу људима, а да се у исто време не бори против Бога? Сетио се како је Бока Ге-оргијевић, који се иначе није никад много узбуђивао, говорио ватрено на једном састанку да је вера опијум за народ и како је владајућа класа измислила Бога да би лакше владала широким народним масама. Јер, казао је он, ако се народ боји Бога, боље ће слушати и неће се бунити. А за народну пословицу: „Чувај се оног који се Бога не боји и људи не стиди”, казао је: „Како се ми можемо бојати нечег што не постоји? А зашто да се стидимо људи? Ничег, ми, другови, немамо да се стидимо”. То му је онда звучало и убедљиво и некако напредно. Они су нова генерација која је ослобођена свих предрасуда и назадних обичаја, генерација која ће повести човечанство у лепшу и светлију будућност.

Сад му је било тешко да се помири с мишљу да они, тамо, свега педесетак метара од њега, леже непомични и безгласни, и да је за њих заувек све свршено. Ако је Бог измишљен, чека их само труљење. Не чека их чак ни пакао... а можда је и пакао бољи од потпуног уништења, можда чак и у паклу постоји нада.

Стресао се на мисао о паклу и брзо се прекрстио. У следећем тренутку тргао се. Не сме да се препушта слабостима. О Богу и религији мислиће други пут. Не сме да се губи у јаловом филозофирању. Мора што пре да изађе одавде, и да ступи у везу са одредима у Фрушкој гори. Још увек је он Дамјан Исајловић, напредни омладинац, марксиста, весник нове ере.

„Сад ћу тек да се борим”, помислио је, „да се борим против ових крвожедних Немаца и против њиховог фашизма”. Ни сам Господ Бог му то не може да замери. Фашизам и нацио-

налсоцијализам су му сада изгледали још црњи; паклене идеје које је сам ђаво, ако и он постоји, измислио. Те исте идеје су затровале и ове људе у плавкастим униформама, са тим дубоким, чудним шлемовима и кукастим крстовима, па су од њих начинили послушне и безосећајне роботе. Никада раније није осећао мржњу ни према буржујској класи, за коју је веровао да јој је потребно идеолошко преваспитање, ни према најжешћим антикомунистима, за које је сматрао да су заведени, па чак ни према својим мучитељима, оном надутом, утегнутом шефу полиције Хофману, ни нареднику Јохану, са његовим помагачима; за њих је веровао да су изгубљене душе.

Сада је први пут у животу осетио мржњу и према једном систему и према једној нацији, и према људима те нације. Пред очима му је искрснуо здепасти наредник који је мало пре, сав црвен у лицу, беснео; био је ван себе што се ти младићи и девојке не могу никако да сврстају у једну уредну, правилну колону, како би их она тројица Немаца, који су мирно и хладно стајали поред митраљеца, могли што лакше да побију. Сетио се како је један од те тројице, онај у средини, висок и сувоњав човек тридесетих година, само неколико тренутака пре него што је на њега скочио њихов друг, увлачио са задовољством дубоке димове цигарете.

„Само да се докопам Фрушке горе”, мислио је, „нећу ни ја имати никакве милости према њима”.

Погледао је своје искривљене прсте, са скиданим ноктима. Кожа је почела да се формира на врховима прстију, а и нови нокти су излазили. Стресао се. Како је то, ипак, поред свих болова и ужаса кроз које је прошао у подруму добринског затвора, мало и незнатно према жртви коју су поднели његови другови и другарице, што су сада на дну оне јаме. „Они су дали своје животе”, мислио је, „за бољу будућност нових нараштаја”.

Велика је срећа што их нису све стрељали. У ствари, већина се извукла, као што су Драган Марковић, Бранко Марић, Бакарић, и многи други. Чинило му се да је генијалан Бобанов потез кад им је наредио да кажу све - већ кад су Немци ионако сазнали све од оних неколико другова који су попустили јер нису могли да издрже мучење. Рат неће вечито трајати и они ће се једнога дана вратити из Норвешке и Немачке. Једино му је још помало сметало што су и њега показали. Ипак, срећом, нису имали списак његовог одреда у Ратареву. И тај списак би сигурно дали Немцима. „Хвала Богу што су живи и здрави, и нису ту, у јами”. Помислио је одмах следећег тренутка.

Учинило му се да је чуо како се врата на шупи отварају и затварају. Чуо је затим шушкање сламе, и, после мале станке, три лака ударца по дрвеним вратима изнад његове главе.

Кад су се врата отворила, угледао је старчево лице обасјано одозбо светлошћу кратке дебеле свеће, коју је држао испред себе, у свећњаку од месинга. Издужено и мршаво старчево лице, уоквирено седим власима, учинило му се као да је лице неког светитеља са српских средњовековних фресака, иако није имао браду и бркове, а на глави је носио црну јагњећу шубару.

- Добро вече, синко - казао је тихо и угасио свећу. Светлост петролејке је бацала довољно светлости у мраку. Спустио се мало низ мердевине и онда је дохватио са пода штале, одмах поред отвора, повећи плехани лончић пун врућег млека, и погачу увијену у пешкир.

Дамјан је прихватио лончић и погачу да би олакшао старцу силазак низ мердевине, али га је погледао са снебивањем.

- Хвала вам, али мени се ништа не једе.

Старац је затворио врата изнад себе, сишао низ мердевине и полако сео на један џак.

- Ово ми је џак пшенице. Онај други је са брашном, а овај најмањи је пун пасуља. Можеш да седнеш на њега.

Дамјан се пажљиво спустио на џак, држећи у рукама лончић са млеком и погачу.

- Пиј млеко док је вруће. И погача је још топла. Баба ју је нарочито за тебе умесила.

Дамјан не само да није осећао глад него му се јавила и нека гадљивост према јелу. Он сад да једе и пије, а зна да су они тамо...

Пијуцнуо је мало, тек толико да задовољи свога домаћина. Онда је откинуо и комад погаче и почео на силу да је жваће.

Старац је устао, извадио из џепа сремску бритву и дохватио комад сланине, који је висио са таванице.

- То не, никако - скоро је викнуо Дамјан. - Верујте ми да не могу.

Старац га је погледао забринуту.

- Мораш да једеш да ојачаш. - Пружио му је бритву. - Задржи ово, па кад огладниш, узми све што ти се једе. Само скини и одсеци.

Пријао му је тек трећи-четврти гутљај густог врућег млека.

- Нису у'ватили ону двојицу - почео је старац, посматрајући како се Дамјан мучи да са искривљеним и израњављеним прстима држи лончић и откида комаде погаче. - Мој комшија ми каже да се прича по Добрину како је неколико наших младића напало Немце, како су им отели митраљез и њиме убили три Немца, док нису и они погинули. Каже да су тројицу пренели у капелу на швапском гробљу. Један од убије-

них Немаца је био наредник.

Дамјан се усправио на џаку и престао да једе.

- Ја сам видео кад су напали Немце. Да ли је казао колико је побегло?

- Три-четири.

- Ја сам мислио да ће и више, у оној гужви. - Опет се опустио и погледао негде у даљину, кроз тамне зидове подрума.

- Морамо да смислимо како да те изведемо из Добрине. Ако не успемо, ти не брине, можеш овде да останеш кол'ко треба. Нисам још ништа каз'о комшији. Само баба и ја знамо. Он, мој комшија Славко, има таљиге, па би те он мог'о да изведе. Ја ћу вечерас да разговарам с њим. Он је добар човек и добар Србин. - Старац је застао и погледао Дамјана испод ока.

- Само ако буде хтео.

- Тај мој комшија има дозволу да путује. Он мени доноси из села дрво, на својим таљигама, кад ми устреба за мој столарски занат, а онда, опет, одвози муштеријама поруџбине. Некад ми наруче понешто и из села. Тако бисмо могли да се договоримо, па и тебе са робом некако да изведемо.

- Можда неће хтети - казао је Дамјан. - То би и за њега било опасно. Кад би нас Немци ухватили...

- За то не брине. Славко се у Првом светском рату крио ко и ти што се сада кријеш. Није 'тео да служи Франца Јозефа, па се одметнуо у Зелени кадар. Чуда су они починили око Добрине и нанели много мука Швабама.

Дамјан је полако пијуцкао млеко и јео свежу, укусну погачу. „Овај старац је у праву”, помислио је, „морам да ојачам”.

- Сад идем да кажем Славку. - Старац се подигао са џака.

- Хвала на млеку и погачи. - Дамјан му је пружио празан лончић и остатак погаче.

- Задржи ти погачу - казао је човек прихватајући лончић.

- Мене овде зову чича Сима. Цео Добрин ме зна. Ја правим столове, столице, ормаре, бачве, грађу за кућу, коњска кола... све под Богом што се може од дрвета израдити. Пре сам, кад сам био млађи, имао по две-три калфе и једног или два шегрта. Сад се остарило... али још увек помало привређујем. А кога ти имаш?

- Само мајку и оца.

- Ала ће се обрадовати једног дана кад те виде! Унаказили су ти руке ови злотвори; али, ако, ост'о си жив.

Чича Сима се успео уз мердевине и спустио кроз отвор крпару, да је Дамјан стави преко сламе на поду, и једну повећу, тешку опаклију, да се њоме покрије. Додао му је и једну кофу са поклопцем.

- И то ће ти устробати зарад себе - казао је. - Кад и то мора да буде. Људи смо. Само је стави поред оног отвора где је цев за ваздух, па се не брине. Тако су и они у Зеленом кадру, некада.

- Кажите вашој жени - насмешио се Дамјан пре него што чича Сима затвори врата на подруму - кажите јој да само још моја Нана уме да умеси овако фини погачу.

Кад је остао сам Дамјан је разастро преко сламе шарену, очигледно нову крпару. Посматрао ју је неко време. Редови утканог материјала, тамноцрвени, бледожућкасти, мрки, светлоплави, бели, бледозелени, били су поређани у једну пријатну скупину боја. И нехотице је погледао пешкир којим је била завијена погача. Он је био саткан од снежнобелог српског платна, а оба краја су била завршена са по неколико утканих узаних редова складно сложених боја, међу којима је доминирала црвена.

Та добра руменкаста погача, снежнобели пешкир и та лепа крпара, саткана од пробраних крпа, потичу свакако од особе са пуно смисла за лепо, мислио је скидајући ципеле.

Заврнуо је фитиљ на петролејки и замрачио подрум, тако да су се обриси шунки, кобасица и комада сланине једва назирани испод таванице. Споља нису више допирали никакви звуци.

Тек је сада, у глувој ноћној тишини и тами малог подрума, потпуно схватио шта се све данас десило. Драма, у којој је и он био учесник, одиграла се пред његовим очима и завршила се тешком трагедијом, или боље рећи, трагедијама; преко тридесет трагедија. Млади животи његових другова истомишљеника наједном су се, у стравичном штектању митраљеца и оштром звиждању немилосрдног челика, угасили. Као да их никад није ни било. А он, он је, из неког разлога, остао да дише, да једе, да спава - као и остали људи у овом граду, и они по свету, у својим домовима и са својим породицама.

Легао је на крпару и увио се у опаклију. Зажелео је да одмах заспи и да се добро одмори, али му сан никако није долазио. Пред затвореним очима почеле су да му се смењују слике: Ратарско, покривено снегом, основна школа, са Станом у првој скамији, Бабо како оштри косу испод нечијег старог дуда, Нана како меси онај њихов хлеб од црног брашна, деда Прока како звони на црквена звона, његов одред како егзерцира на пропланку у Рабреновића гумну, са Рајком папуцијом, Фрицово пегаво лице, Хофманова испитивања у подруму, батинања по табанима, ударање штапом по увезаним врховима прстију, Јоханова ужарена цигарета како додирује већ опрљену кожу на прсима, црна, свеже ископана рака на добринском гробљу, фијук метака, стравични крици... Ти крици нису ника-

ко престајали.

Превртао се час на једну час на другу страну, отварао очи и опет их затварао. У једном тренутку учинило му се да неко стоји поред њега. Отворио је очи. У подруму је стајао чича Сима и добродушно му се смешкао. Светло му је опет долазило одоздо, као кад је силазио низ мердевине са свећом испред себе, само овога пута није носио свећу.

„Значи, време је већ да устајем”, помислио је и покушао да се дигне, али из неког разлога није могао ни да се помери. Погледао је боље чича Симу. Погледао га је још једном. Не, то није био он, то је био његов деда Прока. Појавио му се исто онако као и оног дана у затворској ћелији, кад су га Јохан и његови помагачи онако бездушно избатали. Као дошао млађи, усправнији, у добром градском оделу.

- Е мој Дамјане, ниси ме данас очекивао.

Дамјан се напрегао да се пробуди.

- Ја то сањам, ја то сањам - шапутао је.

- Не Дамјане, не сањаш. То сам ја.

- Та шта хоћеш од мене? - прикривао је љутњу. - Зашто ме гониш?

- Не гоним ја тебе, унуче мој једини, него сам срећан да си преживео, иако ми се срце пара због ове дивне омладине коју побише, унесрећише толике мајке, очеве, браћу и сестре. Драги Бог ти је помогао. Немој само да ми кажеш како је то била луда срећа. Видео сам те како си се крстио, и Богу захваљивао. И за душе твојих другова и другарица усрдно си се помолио.

- Јесам, деда, а шта сам друго и могао за њих да урадим?!

- Отело му се из дубине груди.

- То није само, то је и највеће и најлепше што си могао у овим приликама да урадиш, да се помолиш Господу за њихово рајско насеље.

- Нисам баш све тако, деда...

- Јеси, Дамјане, јеси. Не одбијај. Чак ти се и мисао јавила овде, у овом подруму, мисао о паклу. И пакао ти се учинио бољим од ничега, од „потпуног уништења”, како си ти то назвао. Чак си и неку наду у том паклу спомињао. Како ти се само таква мисао појавила?

- То, ја, деда, по оном... по оном из јеванђеља... сећаш се кад сам ти читао под оном нашом крошњатом јабуком, оно о Исусу Христу кад га је ђаво кушао, а Он му казао: „Иди и служи Господу Богу својему”, или тако некако. Христос је чак и ђаволу понудио опроштај, понудио му, такорећи, излазак из пакла.

- Христос је љубав, Дамјане. Не оличење љубави, него сама, чиста, истинска љубав, која све може. Ти си Га осетио,

Дамјане, осетио си Га у најтежим твојим данима, мученички, мој унуче. Ниси под највећим мукама одао своје другове. Био си спреман и живот свој да даш за друге, за оне које си љубио.

Дамјан је ћутао неколико тренутака, онда се окренуо у правцу гробља.

- Зар није Христос казао и оне речи, деда: „Љуби и непријатеље своје”, а како ја да љубим оне који су ме мучили; Хофмана, Јохана, или овог наредника који нас је љутито гурао и вукао да се постројимо испред оне раке, како би нас могли што лакше побити?

- Тај наредник је већ отишао Богу на истину. Чуо си тога домаћина шта ти је малопре говорио о оној тројници Немаца. Њему има ко да суди. Ти никада ниси носио мржњу у срцу, Дамјане. Зашто би сада? Ако су они крвници, немој и ти да будеш крвник. Знаш добро како рана боли. Тако боли и друге. Они су, занети мржњом према другима, оставили Христа спаситеља и прогласили себе за божанство. Њихово царство ће бити кратког века, јер људско царство засновано на мржњи је краткорочно. Ако мораш да идеш у Фрушку гору, иди, али не са мржњом у срцу. Мржње има свуда и на сваком месту, на претек. Љубав долази од Христа, а мржња од ђавола. Буди Бог с нама.

- Деда - борио се сам са собом, да ли да му то каже - деда, и код нас... и код нас... у овој мојој партији, има много мржње.

- Знам, Дамјане, знам. И то није добро. Малопре си мислио како би ти било лепо да можеш да останеш револуционар у тој партији, а да се не бориш против Бога. Али, то не иде. Они, други, они не мисле тако. Не вреди ако си ти један једини. Како да се бориш против Бога, и у исто време да се бориш за правду земаљску? Зар може да буде правде без Бога? То не иде... то не иде...

Дамјан је дубоко уздахнуо и затворио очи.

Кад их је поново отворио, пред њим је и даље стајао деда Прока. Овога пута је држао пред собом свећу у месинганом свећњаку. Треперава светлост му је опет, као и малопре, одоздо осветљавала лице. Сад му се учинило као да му се лице издужило и добило неки светитељски изглед. Напрегао се да га боље види. На глави је имао црну јагњећу шубару. Деда Прока није никад носио шубару...

- Младићу, буди се, време је - говорио је тихо чича Сима. - Ниси се пробудио кад сам лупао држаљцом о таваницу на подруму. Добро си се успавао.

Чича је угаasio свећу и одврнуо фитиљ на петролејки. Одмах затим испео се на мердевине и пружио му онај исти лон-

чић, пун врућег млека.

Презалобајало мало. Славко већ преже коње у таљиге. Сад ће још мало и зора да заруди.

Дамјан се једва некако расанио. Кад се, најзад, подигао са свога лежишта, сео је на онај цак пасуља и брзо попио млеко.

- Не могу ништа да једем - казао је.

- Ја и мој комшија Славко договорили смо се да је најбоље и за тебе, а и за моју бабу и мене, да што пре одеш на сигурније место. Ко зна шта Швабама све може да падне на памет. Могу још и ове српске куће око гробља да стану да претресају, а ако још доведу и керове, онда нам нема спаса.

- Ја сам готов - Дамјан му је пружио лончић - само да обухем ципеле. У праву сте. Најбоље је да ја што пре одем из Добрина.

- Славко се обрадов'о што може да помогне брату Србину у невољи, кад сам му ноћас исприч'о о теби и твојем бекству. Ми смо већ изнели у авлију четири нове столице, једну клупу и ормар, који сам, срећом, завршио пре два дана. Он има папире и Швабе га већ знају, па ће он као да вози ову моју робу из Добрина, за село. Тебе ћемо у ормар заједно са овом опаклијом, да ти држи топлоту. Клупу и столице поређаћемо лепо преко ормара. За ваздух не брини. Ја сам ноћас сврдлом избушио неколико рупа са стране. Метнућемо крпаре између комада намештаја, да се не оштети од труцкања.

- Где ће да ме одвезе?

- Славко има шурака у Иригу, који је њега крио кад је он био у Зеленом кадру, па ће те код њега одвести. Из Ирига ће ти онда бити лако.

Кад је Дамјан пресавио опаклију преко руке, чича-Сима му је пружио пуну сељачку торбу.

- Овде је баба спремила нешто за јело. Понеси и тај комад погаче што ти је ост'о у пешкиру. Торбу и тај пешкир 'оће баба да узмеш за себе. - Почешао се мало иза уха и погледао у страну. - Рекла ми је да ти кажем да је она тај пешкир ткала кад је била млада. А задржи и бритву, требаће ти.

Дамјан се захвалио на даровима и гостопримству и успео се уз мердевине, за чича Симом.

Напољу је био потпун мрак, тако да је Дамјан једва назирао предмете око себе. Добрин је био замрачен по наређењу Немаца, па се сасвим изгубио у тами, као да није ни постојао.

Кроз мала врата на тараби чича Сима га је спровео у комшијско двориште, из кога се чуло тихо фрктање коња.

- Славко има великог шарова - шапуноу је чича Сима док је затварао врата за собом - али га је м'оро да завеже у подрум

да нас не ода.

Комшија Славко је завезивао конопац око лотре, и Дамјан је готово налетео на њега. Видео је пред собом човека четрдесетих година, округластог лица развученог у широки осмех, и нагоре заврнутих, густих смеђих бркова.

Дамјан му је пружио руку.

- Ја се зovem Дамјан Исајловић - шапнуо је.

- Не бој се, Дамјане, ово ми није први пут - казао је човек скоро весело.

Дамјан је обишао око таљига и потапшао по врату омањег, али кочоперног риђу, који је, чим је осетио да му се неко приближава, подигао главу и начулио уши.

- Не изгледа богзна шта, кад га погледаш - казао је Славко - али може добро да повуче, а добро и да покаса.

- Види се да је добар касач - казао је Дамјан. Сетио се Лај-полдовога салаша и његових тркаћих коња, које је тимарио Фриц.

Кад су њих тројица подигли повећи орман на таљиге, Дамјан се срдачно руковао са чича-Симом, попео се у кола и про-стро опаклију преко дна ормана.

- Добро ћемо увезати овај намештај за таљиге. Немаш шта да бринеш - казао је Славко. - Ако само можеш, лези па спавај.

Дамјан је још једном погледао у правцу гробља, пре него што је затворио изнад себе врата од ормана.

Кад се најзад нашао на србијанској страни, Слободан Спасојевић је одахнуо свим својим бићем. Избегао је не само оне усташе од малочас, који су бесомучно викали и пуцали са моторног чамца на њега и чика Живка, него је успео и да побегне из те проклете Независне државе Хрватске. Србија је, истина, окупирана од непријатеља, али ту, ипак, постоји нека сигурност, захваљујући генералу Недићу и његовој војсци. Зар нису збринули већ двеста-триста хиљада избеглица, и поред несрећних последица прераног устанка, с једне стране, и комунистичке револуције, с друге?! И он је, у ствари, избеглица, па и за њега има ту негде неко место. Није више бесправни поданик државе која хоће „један део Срба да побије, други да покатоличи, а трећи да протера у Србију”. Надао се да ће његова мајка и сестра дочекати крај рата у релативној сигурности Добрини, који се, изгледа, опет смирио после трагичних дана и масовног стрељања на православном гробљу, од пре неколико месеци.

Високи сељак са косом преко рамена се убрзо опростио од њих. Спремао се да коси жито „још за ’лада, док не препече звезда”, казао је.

- Куд си наумио? - питао је Слободана чика Живко кад су остали сами.

- У Шабац - казао је Слободан, гледајући како рибар вади из излизане, металне табакере ситно исецкан тамножути дуван, својим потамнелим, квргавим прстима, развлачи га преко белог танког папирића који је ужлебио између левог кажипрста и палца, и како одмах затим спретно завија подебелу цигарету. - У Шапцу ћу се јавити у Недићеву војску - додао је мало чвршћим гласом.

- Ту је близу Недићева гранична станица. Одвешћу те до њих, па ће те они отпавити за Шабац.

Чика Живко је зналачки погледао завијену цигарету, затим је полако лизнуо ивицу папирића и притиснуо овлажени део прстима, да се ухвати. Пружио је Слободану још отворену табакеру, али га је Слободан одбио.

- Не пушиш - казао је чика Живко, палећи пажљиво цигарету шибицом коју је држао између две шаке, иако је јутро би-

ло потпуно тихо, без и најмањег кретања ваздуха. - Ја сам пропушио 1912. године, кад смо се тукли с Турцима. - Подигао је очи са цигарете и погледао Слободана. - Није лако бити војник. Није лако сељаку, а још теже је варошанину.

Слободан је помало неспретно ставио руке у џепове. Учинило му се као да је рибар у србијанској народној ношњи прелетео погледом преко његових варошких руку с дугачким прстима, „као у виолинисте”, или „лепих као у девојке”, како му је то једном Тошина мајка казала.

- А јесте ли били и у Првом светском рату? - питао је.

Чика Живко је климнуо главом.

- Био сам на Церу и Колубари. Прошао сам кроз Албанију. Био сам на Солунском фронту.

- Шта ви мислите - Слободан није могао да одоли а да не пита - од свих војски против којих сте се борили, Немаца, Мађара, Турака, Бугара и Арнаута, који су најбољи борци? - То је питање увек постављао старим ратницима.

- Бугари - казао је чика Живко. - Они су били најжешћи.

Слободан се насмешио.

- То сви кажу.

- Да. Браћа Бугари. - Чика Живко је погледао одсутно негде преко Саве, која се све више беласала под све јачим сунчевим зрацима. Повукао је још један дим и онда је прстима угасио цигарету од које је остало нешто мање од половине, отворио табакеру и ставио опушак преко дувана и папирића. - Боље да кренемо док је још 'ладовина - казао је.

Слободан је подигао са траве свој кофер и бацио још један поглед на Саву и замагљену сремску обалу, кад је чуо изненадно крцкање гранчица и шуштање лишћа. Погледао је у правцу оближњег шумарка. Из њега су излетела четири немачка војника са пушкама на готовс.

- Халт! Руке увис! - викнуо је најближи војник задихано.

Њих двојица се нису помакли.

Немац је репетирао пушку и уперео је у чика Живкове груди. Чика Живко је полако подигао руке и као да се њима хватио за шубару.

Слободан је спустио кофер на траву и подигао руке. Посматрао је мирно немачке војнике, од којих су двојица држали пушке уперене у његове груди. Имали су неки напрегнут израз на црвеним и ознојаним лицима.

„Мора да су чули усташку пуцњаву, па су дотрчали однекуд”, помислио је сасвим прибрано. Оно узбуђење од малочас, на чамцу, кад су куршуми звиждукали око ушију, као да је заувек прошло. Осећао је неку сигурност на овом тврдом тлу Србије, иако је био свестан да је довољан и најмањи непромишљен покрет па да ове две металне цеви са тамним округлим

отворима блесну истим сјајем као и оне са моторног чамца. Само, овога пута, оне су и сувише близу. Зар није чика Живко казао: „Ови умеју да гађају једино са метар-два даљине”! Један од те двојице му је чак изгледао смешно кад је, омањег раста и здепаст, некако неспретно искочио из шипражја, а очигледно превелик шлем одскочио му од главе и пао на очи. Био је човек четрдесетих година и осећао се нелагодно у војничкој униформи, али, и поред тога, био је спреман да сваког тренутка повуче ороз на пушки.

Погледао је чика Живка. Он се држао рукама за шубару, као да је хтео да је сачува од неке ветрине, која ће изненада однекуд да дуне. Посматрао је Немца испред себе без икаквог израза на лицу. Тако је изгледао и мало пре, кад су усташе осули ватру на његов мали, дрвени чамцац.

- Не мичите се или пуцам! - викао је онај први војник који им је вероватно био вођа, а говорио је српски са лаким фолксдојчерским нагласком. Одмах затим наредио је оном другом војнику, који је стајао испред Слободана и чврсто држао пушку великим, незграпним рукама, да претресе чика Живка.

Слободан је био суочен са омањим Немцем који му је пришао на свега пет-шест корака и зурио право у његове очи, као да је у њима хтео да прочита сваку најтању мисао. Приметио је да има широк, једва видљиви ожиљак на левом образ, приметио је да су му очи светлоплаве и да дише узбрзано кроз полуотворена уста. У свести му је искрсла слика првог немачког војника кога је видео, како долази мотоциклом Главном улицом Добрине и како гледа оштро око себе. Затим му се указао лик немачког официра који га је зауставио на улици кад је носио Светлани Исаков сликарске ногаре и, мислећи да је и он уметник, почео да му одушевљено показује своје уметничке фотографије.

Иако је хтео да се окрене да види како онај други војник претресе чика Живка, није одвајао поглед од Немца испред себе. Чинило му се да докле год њих двојица зуре један у другог, овај неће повући ороз, а ако им се погледи одвоје, ко зна.

Наједном је чуо војника који је вршио претрес, како виче нешто љутито, и одмах затим чврсти глас чика Живка:

- Кажу ти овом твој војнику да ме остави на миру. Нема чега да се плаши. Немам ја никаквог оружја, а и да имам, не би' ја, не дао Бог, једним метком убио сто српских домаћина.

Фолксдојчер је казао нешто војнику на немачком и он је оставио чика Живка и почео да претресе Слободана. Прешао је брзо и грубо рукама преко одела; од пазуха, па све до чланака на ногама, затим му је из унутрашњег џепа од капута извадио новчаник и пружио га фолксдојчеру. Све то време онај

здепасти војник са великим шлемом на глави држао је пушку уперену у Слободана. Пушку је држао тако грчевито да су му зглавци на рукама побелели.

Слободан је полако спустио руке, и даље не одвајајући поглед од војника, који је само трепнуо неколико пута, закочио пушку и спустио је крај себе. Тек сада се окренуо да види чика Живка, коме је фолксдојчер враћао излизану, металну табакеру. Погледи су им се срели, и њему се учинило да га рибар гледа некако жалосно.

Фолксдојчер је отворио Слободанов новчаник и извадио из њега фотографију госпође Спасојевић и Вере. Сliku је погледао овлаш, али кад је извукао подебљи свежањ новчаница, погледао је Слободана испод ока.

- Откуд ти оволико пара?

- Мајка ми је дала... а баш и није тако много.

- То ти овде, са ове стране Саве, ништа не вреди. А зашто си дошао у Србију?

Слободан је погледао чика Живка. Значи, видели су их кад су прелазили чамцем; ту је његов кофер, а и овај свежањ куна... нема шта да се крије.

- Хоћу да се јавим у Недићеву војску.

- Сви ви имате неку причу. - Вратио је фотографију и новчанице Слободану и окренуо се чика Живку. - Спровешћемо вас двојицу у наш штаб у Српску Митровицу.

Опет се чуло оно исто крцкање гранчица и шуштање лишћа.

Из шумарка су почели да излазе војници у зелено обојеним униформама југословенске војске са шајкачама на којима су се белиле српске кокарде, са круном и двоглавим орлом. Било их је седам-осам. Пушке су им лежерно висиле преко рамена.

На челу колоне је ишао млади потпоручник осредњег раста, у беспрекорно скројеној официрској униформи, са еполетама на раменима и са добро изгланцаним чизмама на ногама.

Чика Живко је пришао Слободану. То су Недићеви граничари - казао је тихо.

- Чули смо пуцњаву, па смо пожурили да извидимо ситуацију - говорио је потпоручник фолксдојчеру. - Ко је овај младић?

- Тај је прешао Саву, да овде прави неред.

- Ми ћемо га одвести у нашу станицу. - Потпоручник се окренуо Слободану. - Тамо ћемо те саслушати.

- Ја хоћу да се јавим у Недићеву војску, и зато сам... - почео је Слободан, али га је фолксдојчер прекинуо.

- Доста! Нико те није питао. - Одмах затим обратио се српском официру. - Не брините ви за њих. Ја ћу их обојицу

спровести у наш штаб.

Потпоручник се немирно почешао руком иза врата.

- Ја знам рибара, чика Живка Радовановића. Дајте нам бар њега.

- Не - био је кратак одговор. - Он иде с нама.

Потпоручник се наједном испрсио и стао пред њих двојицу, као да хоће да их својим телом заштити.

- Ја вам то, поднаредниче, нећу дозволити. Не само да нећете одвести овог рибара него нећете ни овог дечка. То је моја дужност, и то је у нашој надлежности. Зато смо се ми обукли у ове униформе, да бисмо заштитили наш народ. Ако је овај младић прешао Саву, он је званично избеглица из Независне државе Хрватске, и самим тим он је под јурисдикцијом владе генерала Недића...

- Шта ви то говорите? - прекинуо га је поднаредник. - Ја сам ову двојицу ухватио и они су моји заробљеници.

- Какви заробљеници! Где им је оружје? - потпоручник је повисио глас. - Ухватили сте старог рибара и овог дечка који хоће да се јави у нашу војску. Ви добро знате како наш народ страда од усташа и да су хиљаде људи, жена и деце избегли оданде само са голим животима. Ја захтевам да ми предате ову двојицу, а вама обећавам да ћемо овог дечка испитати и утврдити тачно ко је и одакле је. То је лакше нама него вама.

- Ми знамо шта треба радити с таквим бандитима.

- Откуд ви знате да су они бандити? Уосталом, ви не можете тек тако да враћате све одреда. Ваш капетан Сатнер је неки дан вратио ону двојицу јадника које сте ви исто овако „заробили”. Знате шта су им урадиле усташе. Пиштољем у потиљак, напред Саве! Тела су им бацили у реку. Зар хоћете и ову двојицу исто тако...

- Ви мени не можете да дајете наређења, иако сте старији по чину. - Фолксдојчер се исправио. - Ја сам војник великог немачког Рајха, и мени не може да даје наређења ни српски генерал, а камоли један потпоручник.

Немачки војници који су од самог почетка гледали граничаре са неповерењем, сад су се видно узнемирили, иако нису разумели ни речи од ове свађе њиховог поднаредника са српским официром, који је све више подизао глас. Слободан је приметио како је онај мали војник са превеликим шлемом полако откочио пушку. Онај што их је претресао, дохватио је своју пушку на готовс и почео да се немирно окреће око себе.

Слободан је прелетео погледом преко граничара. Они су сви били млади људи, од двадесет до двадесет пет година старости. О раменима су им висиле пушке које досад још није видео. Учинило му се да су дуже од маузерки и манлихерки, а изгледале су некако неспретно, са много већим дрвеним поја-

чањем. Касније је сазнао да су то биле енглеске пушке, које су Немци заробили од Енглеца па их за скупе паре продавали Недићевој влади. Уз сваку пушку добијали су само по тридесет метака.

Приметио је да су граничари за време препирке ћутали и мрко одмеравали Немце, са неким урођеним потцењивањем ратника који нису навикли да губе битке. Сетио се како му је Тоша једном испричао да је крајем маја прошле године Крајскомандантура у Београду писмено објавила Београђанима да покажу „уљудније понашање” према окупатору: „...све више се примећује да један велики део становништва у пешачком саобраћају не показује нимало склоности да се уклони него често на дрзак начин препречава пут”. Ови младићи нису заборавили да су њихови очеви у прошлом рату три пута избацили из Србије те исте Немце.

Један високи граничар је лежерно извадио цигарету из горњег џепа војничке блузе, поделио је на два дела а једну половину пружио другу до себе. Још њих неколико запалило је цигарете. Очигледно нису ни помишљали да нападну Немце, иако су пажљиво слушали препирку. Слободан се сетио како је чика Живко казао фолксдојчеру да они немају разлога да га се плаше, јер он никада неће једним метком убити сто Срба. У овом случају било би их четири стотине, а он, Слободан, па ни чика Живко, нису вредни толиких живота.

Потпоручник је опет подсетио фолксдојчера на ону двојицу коју су убиле усташе насред Саве.

Значи, они заиста могу и њега исто тако... Пред очима му је искрснуо лик мајке и лик сестре. Потпоручник је, сав црвен у лицу, викао из свег гласа на немачког поднаредника. Прелетео је погледом преко узнемираних лица средњовечних немачких војника, затим је погледао граничаре. Кад би им се погледали среди, они су некако брзо и неспретно окретали главу на другу страну. „Они ми не могу помоћи”, помислио је кад је угледао снебивљиви осмех високог граничара који је малопре преполовио цигарету. „Закаснили су само неколико минута.” Кад су граничари изашли из оног шумарка ишли су нормалним ходом, а ови Немци су били зајапурени од трчања. Бар да су и они мало потрчали... А можда и нису очекивали немачку патролу.

Наједном је престала вика. Онај официр му је пришао и пружио руку.

- Ја сам потпоручник Драгољуб Живић - казао је помало промуклим гласом - командант граничне станице.

Слободан му је казао своје име и презиме.

- Одакле сте?

- Из Добрина.

- Немци немају право - почео је тихим гласом - да хватају наше избеглице кад смо ми ту, а још мање да их враћају усташама. Ми смо пришли Недићу да бисмо спасли српски народ од биолошког уништења, а не да бисмо помагали окупатору. То овим звеканима никако не иде у главу...

У том тренутку пришао им је поднаредник. Био је блед у лицу и доња усна му је подрхтавала.

- Ја немам више времена за губљење - казао је.

- Ја ћу вам се придружити с мојим људима. - Потпоручник му се обратио овога пута много блажим гласом.

- Неће бити потребно.

- Хоћу лично да разговарам с вашим командантом, капетаном Сатнером, о овом старом рибару и о овом младићу.

Немац се љутито окренуо и наредио својим војницима да ставе бајонете на пушке и да се спреме за покрет.

Потпоручник Живић се окренуо чика Живку.

- Жао ми је што не могу да помогнем. Ипак, не верујем да ће и вас послати... - брзо се окренуо Слободану. - Немојте ни ви да губите наду - шапнуо је. - Кога имате од породице?

- Мајку и сестру Веру - одговорио је и он шапато.

Потпоручникове очи наједном овлажише, или се то Слободану само учинило.

- У колону један по један! - Викнуо је млади официр граничарима. - Држи одстојање!

- Да ли сте ви чули за ону двојицу? - Слободан се тихо обратио чика Живку.

- Били су браћа од стрица. Један је им'о око осамнајст, а други петнајст-шеснајст. Њи' су у'вагили ближе Митровици. Ово је први пут да су чак овамо дошли. Не верују граничарима.

Слободан је дохватио свој кофер, који су Немци заборавили да претресу, и, упоредо са чика Живком, пошао у правцу шумарка из кога су малопре истрчала ова двојица немачких војника.

Иза њих двојице ишао је поднаредник, са војником који их је претресао, затим је ишао потпоручник Живић, на челу своје колоне.

- Жао ми је што сам и вас у све ово уплео... - почео је Слободан, али га је чика Живко прекинуо.

- Ниси ти крив, крива су ова несрећна времена...

- Ћути! - викнуо је фолксдојчер. - Нећу да чујем више ни једну реч.

Ишли су ћутке неколико минута, кроз шибље и шипраг, док нису изашли на колски пут, који је ишао упоредо са Савом. Од реке, која се с времена на време беласала кроз густу букову шуму, одвајало га је свега двадесетак метара. Пут

очигледно није често коришћен. Између трагова колских точкова видела се трава, изгажена коњским копитама.

Јутро је било пријатно, пуно цвркута птица и равномерног, тихог шума Саве. Покаткад би мали ројеви мушица несносно зазујали око главе. Из даљине се чуло потмуло мукање крава и весело довикивање деце.

Ускоро су наишли на чистину кроз коју се видело широко житно поље, обасјано златним зрацима јутарњег сунца. Два човека у белим кошуљама, засуканих рукава, измахивали су снажно косама. Иза њих су ишле три жене и скупљале жито. Неколико дечака и једна девојчица бацали су ужад за везивање снопова, и у исто време се гласно смејали. Наједном су ућутали. Девојчица од десет-дванаест година показивала је руком на колону војника и два заробљеника. Косачи су престали да косе, а жене се исправиле. Једна, повезана црном марамом, заклонила је руком сунце, да боље види заробљенике. Наједном се ухватила рукама за главу и почела да запева. Прво тихо, па онда све јаче. Слободан је чуо тај глас на сеоским сахранама, кад је проводио лета код деда Аркадија. Било је у њему неког потресног, исконског вапаја за блиском и драгом особом. Тај глас, пун бола, сваки пут га је узбуђивао и терао му сузе на очи, иако, у већини случајева, није знао ни ко је умро, ни кога оплакује. Овога пута му је жалосни, продорни женски глас уздрмао цело биће.

- Брате, срећо моја... - биле су једине речи које је могао да разуме.

„То она оплакује брата, кога су Немци исто овако спроводили кад су палили Мачву”, помислио је. „Она се већ опростила са мртвим братом, сад се опрашта и с нама... оплакује и мене и чика Живка” - отела му се мисао.

Зашли су опет у шуму.

Буково и храстово лишће је светлuczало под све јачим и топлијим зрацима сунца.

Лелек жене се још чуо кад је потпоручник Живић оставио своје људе и пришао чика Живку и Слободану.

- Јесте ли ви студент? - питао је Слободана.

- Овај Немац нам је казао да ћутимо.

- Не брините се ви кад сам ја с вама. - Одмах затим погледао је око себе и погледао фолксдојчера, који је у истом тренутку окренуо главу на другу страну. - Они се нас плаше више него ми њих - додао је тихо. - Јесте ли видели како су се његови војници, тамо на обали, узнемирили, иако добро знају да је сваки њихов живот „вредан” стотину српских глава.

„Ваљда га неће чути овај фолксдојчер”, узнемирио се Слободан.

- Да ли сте ви студент? - питао га је поново потпоручник

Живић.

- Ја сам напустио осми разред гимназије. Нисам могао да... - застао је. Није хтео да фолксдојчер, који је ишао на свега неколико корака иза њих, чује прави разлог зашто није завршио осми разред.

- Кажите ми мало више о себи. Требаће ми. - Сад је утишао глас, тако да га је Слободан једва чуо. - Где вам је кућа у Добрину, где сте рођени, имена родитеља...

Слободан му је тихим гласом причао, што је могао краће, о својој породици и о себи.

- Где сте хтели да се јавите? - питао га је официр кад је Слободан завршио. - У Државну стражу?

- Не. Хтео сам да идем у Шабац, у Српске добровољце.

- Они су добри борци, изнад свега дисциплиновани.

Зашто га је питао где сте хтели да се јавите? Зашто га није питао где ћете да се јавите? „Боже, Господи, помози! Сирота моја мама. Сирота Вера”.

Кад су стигли у Српску Митровицу, Немци су их затворили у општински затвор, где је већ био један човек са женом и један младић, док је потпоручник Живић отишао у општинску зграду да нађе капетана Сагнера. Граничари нису улазили у двориште. Остали су негде на улици.

Ћелија је била мрачна, имала је само један прозорчић, на коме су биле гвоздене решетке. На поду је лежало неколико сламарица, на којима су седели човек и жена, и младић, Слободанових година. Жена и човек су имали око тридесетак. У једном углу је стајала велика метална кофа.

- Одакле сте? - питао је човек устајући са сламарице. - Ја и моја жена смо из Јарка.

- Ја сам одавде - казао је чика Живко - а овај момак је из Добрина. ’Оће да се јави у Недићеву војску.

- Ми смо прешли Саву јуче. Рачунали смо да је због усташа сигурније прећи овде, ближе Митровици, где је Недићева војска. Кад оно, чекају нас немачки војници са напереним пушкама. Они се сакрили, па смо и’ видели тек кад смо изишли из чамца.

Младић је казао да је из Шида и да се зове Влајко. Био је калфа код обућара, па се због девојке завадио са газдиним сином, Хрватом, који му је почео претити да ће га послати у Јасеновац. Није смео више да чека, јер је знао да су већ неки суграђани заглавили у Јасеновцу. Он је био добар пливач, па је јуче, недалеко одавде, препливао Саву. Одело је каишем завезао на врх главе и окитио главу буковим и храстовим лишћем, али му то није помогло. И њега су Немци ухватили на самој обали.

Жена је све време ћутала и гледала замишљено испред

себе.

И њих двојица су сели на сламарице.

- Ми смо морали да бежимо од комуниста - причао је човек. - Ја имам мало земље, али највише се бавим трговином. Купујем помало од сељака и продајем у вароши. Они мисле да сам ја пун пара па стално траже, а моја кућа на крају села и не могу да и' избегнем. Неки дан сам им нешто одбрусио, па су ми онда разрезали квоту, а ја ни сам тол'ко не зарађујем. Ја онда кажем мојој Госпави: „Ајде, Госпава, да бежимо у Србију, да нас ови наши још не убију на правди Бога, као што су већ побили неке наше по салашима”. Немамо деце, па нам је лакше да се кренемо... Ал' њу у' ватили неки њени снови; све сања како се сунце рађа на западу. Једва сам је наговорио.

Жена као да га није слушала. Гледала је и даље испред себе, без икаквог израза на свом бледом, прерано избораном, али још увек лепом лицу.

Око подне пустили су их да изађу у пространо, циглом поплочано двориште. Два човека у излизаним цивилним оделима донели су им чађаво казанче из кога се пушила чорба од гершле и покојег комадића кромпира. Разделили су лимене порције и кашике, и дали им по комад четвртастог војничког хлеба.

Слободан се надао да ће видети потпоручника Живића и његове граничаре, али у дворишту је било само неколико немачких војника и два-три цивила.

- Где су граничари? - питао је старијег, необријаног, сунцем опаљеног човека, који им је сипао чорбу.

- Отишли су малопре.

- Шта ће Немци са нама?

Човек је застао за тренутак, погледао је око себе, па кад је видео да у близини нема немачких војника, казао је тихо:

- Није добро. Неки дан су предали двојицу младића усташама. Усташе су их побили наред Саве. Видео сам то својим очима.

Човек и жена, који су већ примили чорбу и сели на брвно поред затворских врата, погледали су се. У следећем тренутку жена је спустила порцију крај себе, покрила лице рукама и тихо заплакала. Човек је ставио своју порцију поред њене и почео да је теши.

- Неће они нас. Не бој се! Неће смети од Недића. Ко зна ко су она двојица! Ми смо само обичне избеглице, ја и ти, а чула си кад су причали људи колико је он њ'и спас'о. Знаш и оне Србијанце, њи' седам'иљада, које су јесенас усташе дотерале код нас у Јарак, и већ им раке копали, а он није дао...

Жена је и даље тихо плакала. Човек је најзад узео своју порцију и почео да једе. Кад је завршио, жена је марамом

обрисала сузе и показала му прстом своју порцију.

- Ти једи. Ја не могу.

Човек је дубоко уздахнуо, затим је слегнуо раменима и дохватио и њену порцију.

Чика Живко је ћутећи појео чорбу, обрисао надланицама своје густе, тамне бркове, зафитиљео их врховима прстију нагоре, отворио табакеру и почео да завија цигарету.

- Е, моја снаја - казао је кад је повукао први дим - твој је човек тео најбоље и за њега и за тебе, али су настала таква времена па не знаш где је горе и где те шта чека. Све се подигло на нас Србе, ко и у прошлом рату. Ми се довијамо како знамо и умемо, а сам Бог зна ко ће преживети, а ко неће... Не-го, вас двоје - окренуо се њеном мужу - договорите се шта ћете и како ћете, ако вас на саслушању закупе питањима...

- А шта ја да им кажем? - прекинуо га је Влајко из Шида. - Не могу ваљда да им испричам како је мене волела девојка, а није Хрвата, па сам зато мор'о да бежим.

- Кажи како је било, па ако имају памети, разумеће, а ако немају, шта Бог да.

- А шта ћете ви? - питао га је Слободан. - Ви нисте побегли из Срема.

Уместо одговора, чика Живко је показао главом према општинској згради, из које је изашао висок немачки подофицир и пошао право према њима. Застао је испред брвна на коме су седели и одмерио их испитивачким погледом.

- Наш капетан хоће да вас саслуша - казао је течним српским језиком. - Ја сам Немац из Баната, из Велике Кикинде - додао је кад су почели да се дижу.

Слободану се учинило као да их је подофицир одмерио некако сажалјиво, али је одмах одбацио ту мисао, као нешто нестварно. Војник „великог немачког Рајха”, како је то казао онај фолксдојчер који је јутрос чика-Живка и њега „заробио”, не може саосећати са њиховим мукама.

Ушли су кроз врата један по један; прво чика Живко, за њим Слободан, затим човек и жена из Јарка, и на крају Влајко из Шида. Подофицир их је поређао тако да су стајали у једној линији, окренути према великом писаћем столу, иза кога је стајао капетан Сатнер, са рукама на леђима. Са зида их је охоло гледао Адолф Хитлер, урамљен у светлуцави метални рам.

Капетан их је посматрао оштро, својим сивим, широко отвореним очима, једног по једног, онако како су улазили на врата. Кад су се постројили испред њега, погледао је поново Слободана.

Обратио му се на немачком.

- Јесте ли ви студент? - подофицир је превео његове речи.

- Ја сам ученик осмог разреда гимназије.

- Аха - почео је да виче Сатнер - комуниста! Шта ви тражите у Србији?! Таман се ситуација мало смирила, а ви почели да прелазите Саву. Хоћете поново да правите неред, да дигнете револуцију. Овога пута вам то неће успети.

- Ја нисам комуниста - усправио се Слободан. - Ово питање је дошло као гром из ведрога неба.

- То сви кажу, кога год ухватимо. Наједном, нико није комуниста. - Скинуо је руке с леђа. У десној руци је држао лењир и неколико пута је њиме лупнуо по чизми. - Сви Срби су мирољубиви људи. Нарочито студенти. Нема више Срба комуниста. - Наједном се његово округло, сунцем опаљено лице зацрвенело. Лупио је снажно лењиром по столу и прешао погледом преко целе групе. - Сви сте ви комунистички бандити! Знајте ја вас. То вам се види по лицима. Једни пређу реку овде, а други онде, па се онда сви састану на једном одређеном месту. Не би ме изненадило да сте сви ви, вас петоро, у једној истој бригади, а овај студент да вам је политички комесар.

„Господи Боже!” помислио је Слободан. „Ја, комуниста, и то још политички комесар”. Мисли су му грозничаво радиле. Шта ће бити ако их овај Немац преда усташама? Где је сада тај Недић што спасава српски народ? Изгледа да је овај капетан, па чак и фолксдојчер који их је ухватио, моћнији од српског генерала... Смрт у чамцу, наред Саве?! Мораће да викне пре него што га убију, ваљда ће имати довољно снаге да викне: „Живео краљ!” или: „Живео српски народ!” Или и једно и друго. Бар то да уради пре него што умре.

Капетан је и даље викао и лупао лењиром по столу. Слободан није више обраћао пажњу на капетанове речи, од којих је добар део могао да разуме, ни на подофицирево превођење. Осетио је као да се неки круг затвара око њега, и да ће се ускоро потпуно затворити, а он је све немоћнији да то спречи.

- Ја нисам комуниста! - Наједном је прекинуо Сатнера чврстим гласом Влајко из Шида. - Ја не знам ни ко су ти комунисти, ни шта они хоће.

Чим је подофицир превео то капетану, овај је прискочио Влајку и лупио га снажно лењиром по лицу. Влајко је имао довољно времена да измакне главу, или да је закљони руком, али он је примио ударац а да се нимало није померио.

- Ти си најобичнији комунистички бандит! - викао је Немац. - Ако чујем још једну једину реч, ја ћу ти лично судити.

- Ни ја нисам комуниста - казао је наједном Слободан, повишеним гласом.

Капетан се окренуо од калфе и притрчао Слободану, а од његовог крупног тешког тела, затресле су се даске на поду. Стао је испред њега и свом снагом замахнуо лењиром.

Слободан га је гледао мирно, право у очи. Није осећао ни-

какав страх. Нека га удари, неће се ни он измаћи, нити подметнути руку. Захватило га је осећање слично ономе када је стајао пред професором Љубићем, пошто је одбио да подигне руку. Просторија као да се наједном завила у сиву, густу маглу у којој су се назирале челичносиве Немчеве очи, изнад којих су се савила два густа лука светлосмеђих обрва. Гледали су се тако неколико тренутака, лицем у лице, и онда, наједном, капетан Сатнер је скренуо поглед и спустио руку. Окренуо се љутито чика Живку.

- А ко је овај бркати у сељачкој ношњи?

- Господин капетан хоће да зна ко сте ви - превео је подофицир.

- Ја сам одавде, из Србије. Помог'о сам овом нашем момку да пређе Саву и да се спасе од оних крвопија.

- И ви сте, значи, комуниста, кад им помажете.

- Какав комуниста! Ја сам се у Првом светском рату борио за краља и отаџбину, а то би и у овом, да је било среће.

- Он каже да није комуниста - превео је само толико подофицир.

Капетан се поново обратио Слободану, овога пута много мирније.

- Зашто сте прешли Саву?

- Хоћу да се јавим у Недићеву војску.

- Зашто?

- Зато што се слажем с напорима генерала Недића на спасавању српског народа. Поред тога, ја сам убеђени антикомуниста.

- Ја вам не верујем ниједну реч. Ви то кажете само зато што мислите да ће вас то спасти. Ја не верујем ниједном Србину. Ми смо са вама имали рђаво искуство. Не верујем ни вашем генералу Недићу. Он је увек био антигермански расположен, и кад би могао, први би нам забио нож у леђа. Ови четници који су се легализовали, они су још најгори. Не верујем ни том вашем граничарском официру, који је јутрос измишљао све могуће да би ме убедио да вас пустим. Мисли ја сам наиван, па ћу поверовати. Све су то бесмислице. Ми водимо рат на неколико светских фронтва, на којима се решава будућност за следећих хиљаду година, а ви нас овде уједате као бесни пси.

Сатнер је извадио из џепа велику белу марамицу и њоме обрисао широко чело са високим залисцима, на коме су почеле да се појављују капљице зноја. Одмах затим окренуо се човеку из Јарка.

Слободану се учинило као да се онај круг наједном потпуно затворио. Нема више излаза. Опет су му пред очима искрснуле мајка и Вера. Унесрећне мајке, ојачане сестре. Колико ће проћи времена док оне сазнају шта се с њим десило... и

да ли ће икад сазнати? Можда ће се и цео живот надати да ће им се он вратити. Видео је и Анђелку. Осмехивала му се својим лепим, заразним осмехом...

- Ја сам побегао од комуниста - као из неке велике даљине чуо је глас човека из Јарка, који је стајао одмах до њега. - 'Тели су да им дајем паре...

- Ми нисмо имали доста ни за нас саме... - чуо је и дрхтави женин глас.

- Ја сам побегао од усташа... - говорио је Влајко. - Јасеновац... газдин син... моја девојка...

- Комунисти! Сви сте ви комунисти - викао је Сатнер.

Сатнер се наједном окренуо од њих, сео за сто и нестрпљиво дохватио телефон.

Није било сумње. Слободан је могао толико да разуме немачки језик. Капетан Сатнер је тражио да се одмах, с оне стране реке, пошаље моторни чамац како би могао да врати неколико бандита.

Нико им више не може помоћи. Какав генерал Недић! И он је немоћан пред овим капетаном... чак и пред оним поднаредником, фолксдојчером. И пред њим је немоћан. Он некима помогне, али некима и не може. Све, ваљда, зависи од ситуације.

Слободан није имао снаге ни Богу да се обрати за помоћ. Чинило му се као да му ни Бог не може, или неће да помогне. Само мора, ипак, да викне из све снаге...

Сатнер је поново почео да диже глас, али овога пута викао је на некога са оне стране телефонске жице. У соби је бивало све топлије и загушљивије. Док је говорио, брисао је марамицом чело и врат.

Слободан се све више напрезао да би разумео капетана. „Моторни чамац... квар на мотору... ништа не умете да урадите као што треба...” То мора да је онај исти моторни чамац од јутрос. „Вероватно не могу да га поправе”, обрадовао се Слободан.

Сатнер је најзад љутито одложио слушалицу и погледао на ручни сат. Лупкао је неколико тренутака прстима, затим је нагло устао и руком показао подофициру да их води из канцеларије.

- Шта ће бити с нама? - питао је чика Живко.

- Господин капетан хоће да изађете напоље и чекате даље наредбе.

- Кажи ти, наредниче, том твојем капетану да он не може да враћа овај јадни народ на кланицу оним разбојницима. Зар он не види да су ово честити људи које је мука натерала да оставе своја огњишта и своје вамилије?

Капетан је упитно погледао тумача.

- Овај Србијанац каже да вас он моли, у име вашег великог народа, да се смиљујете на ове јаднике.

Слободан није могао да верује. Подофицир је потпуно променио чика Живкове речи.

- Реците ви њему - одмахнуо је руком Сатнер - да треба да буде срећан што и њега не шаљем усташама. То има да захвали оном Недићевом потпоручнику.

- Господин капетан каже да се ви не бринете. Вама се ништа неће десити.

- Не бринем ја за себе. Мени је жао ови' млади' људи. Питајте капетана: зар се он Бога не боји?

- Он вам се много захваљује за себе, али му је жао ових невиних људи. Опет апелује на...

- Доста! Напоље с тим бандитима.

Нема сумње, мислио је Слободан док је излазио из загушљиве канцеларије, овај фолксдојчер је хтео на неки начин да им помогне.

Кад су изашли у двориште, подофицир им је казао да не морају одмах да иду у хелију. Ако хоће, нека седну у хладовину, на оно брвно испред хапсане.

- Кад ожедните - показао им је малу гвоздену пумпу, о којој је висио на ланчићу излубљени плехани лончић - ово је добра, хладна вода, најбоља у околини.

Попили су по лончић-два хладне, освежавајуће воде, и сели ћутке на брвно. Седели су тако неко време, свако задубљен у своје мисли.

Први је проговорио Влајко из Шида.

- Ја знам мало немачки - казао је полугласно. - То они хоће да нас врате усташама, али се онима покварио мотор на чамцу, па морамо да чекамо док га поправе.

- Јао, мајко моја - завапила је једва чујно жена.

- И мени се тако чини - сложио се са Влајком чика Живко. - Није добро. Само Бог може још да помогне.

- Бог и Недић - казао је човек из Јарка, погледајући испод ока жену.

После неког времена видели су капетана Сатнера како излази из зграде, бришући чело марамицом. Иза њега су ишла још два млађа официра. Сатнер је говорио, а официри су га пажљиво слушали и с времена на време климали главом. Застали су испред врата канцеларије. Вероватно су хтели да проведу неко време изван топлих и загушљивих просторија.

У једном тренутку отворила су се врата од дворишта и на њима се појавила лепа, млада жена.

Пришла је весело групи официра.

- Како сте, господине Сатнер? - питала је на течном не-

мачком језику.

Намрштено, љутито лице капетана наједном се разведрило. Салутирао јој је елегантним покретом и прихватио срдечно њену испружену руку.

„Не изгледа као Немаца”, помислио је Слободан, „изгледа као Српкиња”. Пажљиво ју је гледао, као да хоће да упије у себе успомену на то лепо, насмејано лице, оивичено светло-смеђом, благо заталасаном косом, и на њено складно грађено тело. Она је можда последња лепа жена коју ће видети. Била је обучена у лаку летњу хаљину са ситним цветићима, која је још више истицала њену витку, привлачну фигуру.

Није могао да разуме о чему причају. Судећи по изразица на лицима официра, мора да им је жена говорила нешто врло забавно. Кад је завршила са причањем, сви су се слатко насмејали. Слободану је изгледало чудно што види Сатнера, човека који је до малопре викао, претио, лупао лењиром по столу, затим ударио Влајка по лицу, да се наједном понаша углађено и тако љубазно се осмехује на ту жену.

Она је поново почела да им прича нешто весело. У једном тренутку се, као случајно, окренула према хапсани. Застала је усред реченице и загледала се у групу затвореника, који су се дели на брвну. И официри су се окренули у том правцу.

- Слободане! - узвикнула је са неверицом. - Слободане Спасојевићу, шта ви радите овде у Србији?!

Слободан је устао са брвна, као у неком бунилу. Замало да се окрене око себе, да види где је тај други Слободан Спасојевић, али се брзо трже и инстинктивно се насмеши.

Она је казала нешто капетану Сатнеру, одвојила се од групе немачких официра, и гипким кораком пошла према затвореницима.

Слободан је кренуо ка њој, изненађен и насмејан. Не, никад у животу није је видео. Такво се лице не заборавља, ни таква фигура... а она га зове по имену... није било времена за размишљање. Примео је њену испружену руку. Тек сада је приметио да се њих двоје налазе испред самог тумача, подофицира, који је стајао ту близу хапсане, да се нађе уколико га позове капетан.

- Како је мама? Како је Вера? - испитивала га је редом. Да ли се мама осећа боље? Последњи пут кад смо се видели у Добрину, жалила се на реуму.

- О, хвала на питању. Мама је много боље. Она воли топло време, а Вера, као и увек, стално чита. Ја сам хтео да се јавим у Недићеву војску.

- Дођите код нас у Братичево, будите наш гост.

Пружила му је понову руку. Пре него што је извукла своју руку из његове, стиснула му је брзо и лако шаку.

Вратила се затим групи немачких официра. Говорила је нешто живо Сатнеру. Наједном се Немац уозбиљио. Окренуо се Слободану, који је и даље стајао поред тумача. Сатнер га је погледао једним дугим, испитивачким погледом, као да га први пут види, затим се обратио жени повишеним, озбиљним гласом:

- Можете ли ви да гарантујете за њега?

- Да - казала је она чврстим гласом. - Својим животом могу да гарантујем, господине капетане.

После тога Слободан није могао добро да их чује. Она и Сатнер су измењивали брзе и кратке реченице. Два млађа официра нису се мешали у разговор, али су неколико пута погледали у Слободановом правцу.

Слободан је хтео да се врати осталим затвореницима, али га је зауставио тумачев глас.

- А ви се знате са госпођом? - упитао га је тихо, тако да нико други није могао да га чује.

- Да - насмешио се усиљено Слободан. - Свакако.

Фолксдојчер је поћутао тренутак-два, па се и он мало насмешио.

- Како се госпођа зове?

Крв му је ударила у главу, а срце закуцало брже и снажније, тако да га је скоро могао чути. Шта сада? Шта да каже? Зар је ово, ипак, крај? Таман се обрадовао и понадао... и та сирота жена, и она ће да страда с њима. Почешао се иза уха, као да покушава да се сети.

- Ето... ето, сад ми се измакло. Знам да смо се упознали код заједничких пријатеља... она, моја мајка и сестра Вера. После тога мајка и сестра су се виђале с њом више пута.

- Да, интересантно је да она зна ваше име, а ви не знате њено. - Немац га је погледао испод ока помало шеретски. - То се дешава... понекад.

„Ваљда неће да каже капетану”, помислио је Слободан.

- Ја сам пре рата био учитељ у једном селу близу Велике Кикинде. Носим врло лепе успомене из тога доба. Не брините!

Слободан је поново сео на брвно. Дубоко је одахнуо.

Чика Живко му се насмешио.

- Та госпођа, то је жена доктора Кашића из Братичева - казаша је тихо. - Њен је муж иш'о у школе у Бечу. Он и она су већ и пре помагали нашим људима. Мора да јој је потпоручник Живић дао твоје име. Стигла је баш у прави час.

Ту ноћ су провели у затвору, а следећег јутра тумач им је саопштио да ће одмах после доручка бити слободни, те могу ићи куд хоће.

Кад је тумач изашао из ћелије, Влајко се прекрстио.

- Хвала Ти, Боже! - казао је.

Човек из Ларка окренуо се својој жени, која је први пут подигла главу откако ју је Слободан видео.

- Јесам ли ти ја каз'о? - питао је гласно, да га сви чују.

Жена се само насмешила.

Чика Живко је купио врховима прстију оно мало иструженог дувана што је остало на дну табакере и увијао га у танку цигарету.

- Довија се наш народ како зна и уме, да помогне и себи и другима - почео је да говори пошто је запалио цигарету. - Док је било и лепо и добро, нарочито неколико година пред рат кад је држава сељацима опростила дугове, а ми се сви некако осилили, почели да водимо парнице око једне бразде земље, или ко зна зашто се завађали, чак и са првим комшијама. А сада кад је дошло стани-пани, да видиш како се старе омразе заборављају. Оне којима су Немци јесенас попалили куће, примила је не само родбина и кумови него и непознати људи, често и из других села. Вамилијама којима су Немци побили домаћина помаже се око орања и копања, а сада и у косидби. А и избеглице се још увек примају.

- Ви сте и ваш живот ризиковали кад сте дошли по мене...

- почео је Слободан, али га је чика Живко прекинуо.

- Кад будем у будуће прелазио Саву, понећу још једно весло. За сваки случај.

Слободан није био сигуран да ли се то чика Живко шали на рачун његовог „веслања” руком, или то мисли озбиљно.

- Да се оним усташама није покварио мотор, не би вредело и десет весала - казао је.

- Ко ће к'о Бог.

- Ви сте превезли и Жару Аврамовића, мога пријатеља.

- Превез'о сам ја пуно нашег народа, а то раде и други, све уз воду, а нарочито они који живе поред Дрине. Недићевци, и они у војсци и они у цивили, помажу у свакој прилици, кад год могу; а често треба да заварају Немце. Док овај немачки капетан није дош'о, било је лакше. Сад ће наши граничари већ нешто да смисле, како би поново подвалили Швабама.

Кад је Слободан примио доручак, ерзац кафу и комад војничког хлеба, онај старији човек, који им је и јуче делио храну, казао му је да, кад заврши са јелом, изађе пред општинску зграду и сачека Владу Петковића. Влада иде колима за Братичево, па ће повести и њега.

Слободан је срдачно стегао чика Живкову рапаву руку и још му се једном захвалио на помоћи, узео свој кофер и изашао из општинског дворишта.

„Слобода!” помислио је са великим олакшањем кад је затворио иза себе масивна дрвена врата. Учинио му се као да се нагло пробудио из тешког, мучног сна. Поред њега су пролазили људи и жене, коњска запрега натоварена цаковима, један сељак је водио посред улице високог, немирног вранца, тротоаром поплочаним циглама трчао је мали жути пас, машући живахно чупавим репом, пуним чичака. Врпци су скакутали по прашњавом путу, баш као да су то они исти врпци из Добрине, а ласте, које су муњевитом брзином секле свежи, јутарњи ваздух витким, плавичастим крилима, као да су и оне пребегле с њим на ову обалу Саве, па га сада радосно поздрављају.

Ти људи, и те жене нису изгледали друкчије од оних Срба и Српкиња у Добрину, иако су сељаци и сељанке, обучени у народну ношњу. Њихова лица су била иста. У Добрину је увек знао ко је Србин, а ко фолксдојчер. Чинило му се да Срби, иако оштријих црта лица, ипак имају неки блажи и питомији израз, нарочито око очију. Међутим, изгледало му је као да је тај израз могао изненада, и на најмањи изазов, да се стврдне и смрачи, а очи да блесну и плану несавладивим гневом.

Улица му је изгледала много веселија и ведрија него јуче, кад је овуда пролазио са чика Живком, пред четири немачка стражара са бајонетима на пушкама и са тим њиховим смешним шлемовима на главама.

Није дуго чекао. Ускоро су се пред општином зауставила кола са два лепа зеленка. Средовечни човек у народној ношњи, са шајкачом на глави, позвао га је да се попне на кола.

Слободан је ставио у кола кофер, а он сео крај кочијаша на дрвену даску, која је висила на две гвоздене куке, окачене с једне и с друге стране лотра.

- Госпођа Кашићева ми је поручила - казао је сељак - да те одвезем њи овој кући. Ја ионако пролазим кроз Братичево.

Слободан се обрадовао. Значи, видеће опет ту лепу жену, која је ризиковала свој живот да би спасла њега и остале избеглице, које никад раније није чак ни видела, и лично ће јој се захвалити.

- Доктор Кашић ће те оданде направити за Шабац. Чујем да си пребег'о из Срема, и да 'оћеш у Недићеву војску.

- Да, хоћу.

- Да не би јесенас Недића, не би било више ни Срба. Мојој жени су Немци убили оца, брата и четири стричевића у селу Јаребици. Побили су још око шест стотина домаћина.

И зашта су изгубили главе? Због шест Шваба!

НЕКО МОРА

Слободан је стигао у Шабац седми дан после преласка Саве. Сељак који га је довезао до града свратио је у гвожђару да купи неку алатку, а он је, са кофером у руци, наставио пешице познатим шабачким улицама, у правцу чика Стевине куће.

Пет дана био је гост доктора и његове супруге, госпође Кашић. Њима као да се није журило да га „отправе за Шабац”, како му је то обећао Влада Петковић, кад га је возио из Српске Митровице у Братичево. Примили су га срдечно и указали му гостопримство, као да им је заиста био дугогодишњи пријатељ. Госпођа Кашић му је испричала да је све податке о њему, као што је и претпостављао, добила од граничарског потпоручника Живића. Од ње и њеног мужа, високог, крупног човека који је мало говорио, али се стално доброћудно смешкао, сазнао је да су они већ неколико пута на разне начине помагали избеглицама, захваљујући добром знању немачког језика. Немци као да су имали више поверења у Србе који су говорили њихов језик.

И поред знања језика, размишљао је Слободан, госпођа Кашић је саму себе довела у опасност спасавајући њега и остале Сремце. Чудио се, такође, с каквом је лакоћом преварила капетана Сатнера. И најмања омашка с њене стране, и она би своју храброст платила главом. С Немцима нема шале! Његово захваљивање примила је са лаким осмехом, као да је то што је она учинила било нешто сасвим природно, као да би то учинио свако други да је на њеном месту.

Причали су му да су Немци у последње време заоштрили свој став према Недићу и његовој влади.

- Изгледа да су пронашли да Недић тајно наоружава четнике Драже Михаиловића - казао је доктор Кашић. - С друге стране, Немци знају да Енглези у последње време врше притисак на Дражу да почне нов устанак у Србији.

- Сада се Немци плаше - допунила га је госпођа Кашић - да ће се и Недићеви одреди, а нарочито легализовани четници, придружити Дражи. Никома не верују. У исто време су се и осилили због успеха на руском фронту. Стигли су чак до

Стаљинграда. Чули смо да опет прете Недићу да ће поделити Србију између усташа, Шиптара, Мађара и Бугара. Ако до тога дође, онда ћемо заиста потпуно пропасти. Бугарске трупе су већ умарширале у пет округа: Нишки, Лесковачки, Крушевачки, Моравски и Крагујевачки.

- Бугари су почели да одузимају пшеницу сељацима, иако су Немци обећали Недићу да ове године неће узимати ни жито, ни кукуруз - говорио је доктор док је, замишљен, пунио своју кратку, енглеску лулу.

Иако су му ти дани у Кашићевом лепо уређеном дому били пријатни, уз дуге вечерње седељке на којима се причало о књигама, музици, позоришту, и веселом предратном животу у Бечу, Слободану су се највише урезале у свести језиве приче о страдању Мачвана, о запаљеним селима и побијеним домаћинима.

- Немци су „индустријализовали” Мачву - казао је једном доктор, са дубоком иронијом у гласу.

- Кад кренете према Шапцу - објаснила је госпођа Кашић - проћи ћете кроз три спаљена села. Кровови и зидови су изгорели, па су се срушили. Остали су само високи димњаци од цигле, који су се једини одржали. Заиста дају утисак фабричких димњака.

Изгорела и порушена села изгледала су горе и страшније него што их је Слободан замишљао. Била су потпуно опустела. Тек ту и тамо протрчао би улицом усамљен пас подвијеног репа. Са једне чађаве греде која је лежала наслоњена на хрпу угарака, гледао их је подозриво велики сиви мачак, очигледно спреман да сваког тренутка скочи са свог постоља и да се изгуби негде међу рушевинама. Само је једном видео неколико људи који су рашчишћавали црне, огореле остатке једне куће.

Поред димњака, остали су на главним раскршћима и камени споменици са урезаним именима сељака који су пали у балканским ратовима и у Првом светском рату.

Замолио је сељака да заустави кола поред споменика у последњем селу. Почео је да чита имена: Адамовић, Живорад; Богићевић, Милорад... Поред сваког је било место и година погибије. Ређала су се позната имена места: Куманово, Цер, Мачков Камен, на Колубари, у Албанији... Било је преко две стотине погинулих.

- Немци су им у августу прошле године убили три стотине педесет домаћина, заједно са попом и попиним сином - казао је сељак кад су кренули. - Партизани су недалеко од села убили из заседе три њина војника, а једног ранили. Тог што су ранили, њему је метак одбио нос. - Одмахнуо је главом и ошигнуо камцијом коње. - За један швапски нос, педесет српских

глава!

Пре него што је закуцао на врата куће Стеве Јовановића, Слободан је застао и обухватио погледом пространо двориште овичено жбуновима црвених, белих и жутих ружа, скупинама високих једрих стабљика гладиола са крупним као у воску саливеним цветовима, од бледожутих, светлоцрвенкастих, до ватреноцрвених и љубичастих. Према средини дворишта, између жбунова цвећа, налазио се широк отвор кроз који су се видели тамнозелени редови парадајза и паприке, прошарани црвеним и жућкастим плодовима. У даљини, иза поврћа, уздигла се читава шума кукуруза. Топли, мирисни ваздух био је испуњен зујањем пчела и веселим цвркутом птица.

„Драгица”, помислио је осмехујући се. Пре три године, када су Јовановићи купили ову кућу, није било ни ружа, ни гладиола. Једино чега се добро сећао, била је ова надстрешница, саграђена од бело окречених летвица које су се угибале под сплетом винове лозе. Тешки црни и бели гроздови, набрекли од слатког сока, скоро су му додиривали главу.

Повукао је дрвену дршку која је висила на гвозденом, црно обојеном ланчићу.

На вратима се појавила Драгица. Кад је угледала Слободана, њене танке, смеђе обрве уздигле су се високо изнад светлих, бадемастих очију. У следећем тренутку отворила је широм врата и окренула се према унутрашњости куће.

- Мама, мама! Да видиш ко нам је дошао - викнула је. - Слободан Спасојевић из Добрина.

Одмах затим брзим покретима скинула је кецељу, руком подигла са чела своју кратко ошишану ковџасту косу, пришла Слободану, скоро му истргла кофер из руке и показала му да уђе у кућу.

У предсобљу га је чекала тетка Јелка, сузних очију.

- Како су мама и Вера? Како си прешао границу? Мора да си гладан. Хоћеш ли да презалогашис? - говорила је она без предаха, и измакла се мало да га боље види. - Како си лепо растао. И твој покојни тата био је повишег раста, само не личиш много на њега. Он је био атлетске грађе. Више личиш на маму, на њене Стојановиће. Подсећаш ме на твога деду Аркадија. Тако је и он...

- Мама, пусти човека да се мало одмори.

- Седи, Слободане, седи - тргла се тетка Јелка, уводећи га у трпезарију. - Мораћеш нешто да поједеш.

Уз кафу и колаче, морао је да прича у детаље о мајци, Вери, о Добрину под окупацијом, о своме преласку Саве.

Није имао времена да их пита за чика Стеву и Славка, све док чика Степа није дошао из града. Сад је морао да прича све из почетка. Кад се мало касније појавио Славко, који се, пре-

плануо од сунца, вратио са савске плаже, одговарао је и трећи пут на иста питања.

- Много нас је обрадовала твоја мама кад смо је видели кроз логорску жицу у Јарку - казао је чика Степа. - А и ваша карта је стигла пре нас у Шабац, тако да је Јелки и Драгици одлакнуло кад су прочитале како су „Стева и Славко добро са здрављем”. Овде се причало како су нас усташе већ све побили... а замало. Почели су прво са онима који нису могли да трче. Убили су их неколико стотина. Неке од њих сам добро познавао. Све старији људи, иако је било и млађих, који нису могли потрчати.

Срце ми се цепа кад се сетим како су убили мога доброг пријатеља, професора Сретена Галића, само на неколико корака од Славка и мене. Изгубио је дах и почео да посрће. Није више могао да трчи. Усташа му је притрчао с леђа, и из све снаге лупио га кундаком по слабинама. Сретен је пао у прашину поред пута, а усташа је сасуо два метка у његове груди. - Протрљао је шаком чело и после мале станка наставио. - Професор Галић је био присталица Димитрија Љотића. Од њега сам добијао зборашку литературу.

- На самом почетку трчања, које је трајало око три сата по топло, сунчаном дану - казао је Славко - убили су и члана шабачких Белих орлова, богослова Милана Божића. Имао је свега седамнаест година.

- Док смо били на једној ливади поред Кленка, гледали смо како се штуке спуштају на Шабац и засипају га бомбама и митраљеском ватром, а ми смо у њему оставили наше жене и децу.

- Вама је тамо, ипак, било много теже - казала је Драгица.

- Ми смо чули у Добрину да су у Јарку почели да копају заједничку раку.

- Да - уздахнуо је тешко чика Степа. - Видели смо сељаке како долазе са ашовима у логор. Логор се налазио на једној пољани поред Јарка и био је окружен бодљикавом жицом. У њега су улазиле групе од око пет стотина људи, један по један. Усташе и немачки војници су нас, онако исцрпљене, скоро полумртве од трчања и жеђи, дочекивали са немилосрдним ударањем кундацима. Некима су размрскали носеве, разбили вилице, избили зубе. Славко и ја смо имали мало више среће. Добили смо само по раменима, рукама и леђима. Били смо у четвртој групи, и то при крају, па су се и они, ваљда, почели да замарају. Кад је дошла на ред пета група, пред логор је дојурio немачки војни ауто, пун официра. После смо сазнали да су стигли право из Београда. Из аута је изашао немачки пуковник који је почео да виче на војнике да престану са кундаче-

њем. Још је давао нека наређења и ми смо после неколико минута видели оне сељаке како излазе из логора са ашовима на раменима. Наједном нам је одлакнуло. „Недић”, почели смо да шапућемо једни другима.

- Хвала Господу Богу - казала је тетка Јелка и почела да брише сузе марамицом.

- Да ми није било Славка кад смо трчали, не би ни мене било. Био је неки усташа на коњу, већи број њих био је на коњима, који је убио неколико старијих људи из пиштоља. Мене је неколико пута одмеравао. Види да сам потежи и да једва трчим, па све чека кад ћу и ја почети да заостајем и посрћем, међутим, чим он застане мало, а мене мој син под руку, иако ни њему није било лако.

Тетка Јелка је устала са столице, пришла Славку, загрлила и пољубила у образ.

- Чедо моје, лепо - прошапутала је и погладила га по његовој светлој, таласастој коси.

- Немци и усташе су побили све оне сироте Јевреје и Цигане које су терали из Шапца заједно са нама, њих око хиљаду. И наших Срба побили су преко хиљаду. Због три немачка војника убијена у Шапцу од партизана и четника, и неколико њих рањених, Немци су стрљали преко осам стотина. У самом Шапцу су убили педесетак мушкараца који се нису одзвали немачком наређењу да се скупе на одређеним местима. Немци су претресли куће и кога год су нашли да се сакрио, стрљали су га на лицу места. Томе додај још неколико стотина оних који нису могли да трче. Нас преко седам хиљада су вратили после у Шабац. Како се твоја мама наша у Јарку?

Слободан им је испричао о коферу са храном, коју им је мајка носила из Добрина, и о дугом путовању до Јарка.

- Добро је да си избегао из те проклете „Независне”. Можеш да останеш код нас до краја рата. Кућа је велика и има доста места, а и хране имамо, хвала Богу, на претек. Сигурно знаш да смо за оно имање у Фрушкој гори купили земљу овде. Мачванска земља је богата као и сремска, па добро доноси, а имам и поштеног човека који је обрађује. Поред земље примам пензију, а и овде, иза куће, имамо велику башту за поврће.

- Велика вам хвала на позиву. Знам да би се код вас осећао као код своје куће, али ја сам одлучио да се јавим у Недићеву војску.

Чика Стева га је погледао оштро својим тамним, проницљивим очима. Његове густе, широке обрве скупиле су се, тако да су се на челу, изнад корена носа, појавиле две вертикалне, дубоке бразде.

- То је, наравно, твоја ствар - проговорио је после кратке станке - али ти ја то не бих препоручио. Недић је, истина,

спасао Србију од пропасти, а могуће и од биолошког уништења. То не би могао да уради без своје војске, а нарочито без Љотићеве омладине, међутим - поћутао је један тренутак - међутим, требало би да знаш да их је до сада много и изгинуло.

- Знам. Чуо сам о борбама.

- Сад се, истина, мало смирило, али ко зна шта још може да буде. Комунисти не мирују. Ти си сигурно хтео да се јавиш у Српске добровољце. У њима има највише ђака.

- Да. У шабачком Деветом одреду је и неколико мојих другова из Добрина.

- У том одреду има доста наших младића из Шапца, предратних присталица Љотићевог Збора. Некима од њих знам родитеље. Мој пријатељ адвокат Ћирић је сад скоро, захваљујући настојањима генерала Недића, као болесник пуштен из заробљеништва. То је била прва група од неколико стотина, а биће их и више. Он је добар са Станиславом Краковом, који је Недићев нећак. Био је код Кракова у Београду пре недељу дана, па је од њега сазнао многе ствари о којима се још не зна у јавности.

- Знам Кракова - насмешио се Слободан. - Њему су Бели орлови приредили овације кад је у децембру 1938. године дошао у Добрин, на прославу двадесетогодишњице ослобођења. Он је био први српски официр који је са својом јединицом ушао у Добрин. Наше одушевљење толико га је дирнуло да је, са сузама у очима, једва успео да се савлада и отпочне свој говор.

- Краков је испричао Ћирићу како је дошло до оснивања добровољачких одреда. Казао му је да је Недић кратко време пошто је образовао владу, негде у првој половини септембра прошле године, заказао седницу владе на којој је, очајан због тешког стања у Србији, отежаног још више огромним приливом избеглица, и нарочито због немогућности да се успешно бори против партизана, предложио да сви, са њим на челу, поднесу оставке. Жандармеријски одреди нису могли да се боре успешно против комуниста. Многи су били збуњени интензивном комунистичком пропагандом која је звала на бескомпромисну борбу против окупатора, а Недића и његове помагаче називали издајницима српског народа. У једном месту целу жандармеријску станицу од око двадесет људи разоружала је једна једина партизанка са револвером у руци. „Без успешне борбе против комуниста”, казао им је Недић, „који убијају Немце из заседе, а Немци убијају сто Срба за сваког њиховог војника, ми смо потпуно немоћни да зауставимо казнене експедиције и спасемо српски народ од биолошког уништења”.

На то је устао Недићев министар Михајло Олћан, који је пре рата био члан Збора. Казао је Недићу да ће он омогућити у заједници са Димитријем Љотићем...

- Љотић и Недић су браћа од тетка - прекинуо га је Слободан - и врло блиски лични пријатељи.

- Нисам знао да су рођаци. Знао само да тесно сарађују на спасавању српског народа. У сваком случају, Олћан је обећао формирање добровољачких одреда од антикомунистичке омладине Збора. Гарантовао је да ће у току једног дана скупити најмање њих стотину. За две недеље биће их пет стотина, а тај број ће се у будуће знатно проширити.

- То је била тек половина септембра - казао је Слободан - а Немци су окупирали Југославију још у априлу.

- Знаш шта хоћеш да кажеш, Слободане - насмејао се чика Степа. - Комунисти називају „љотићевце” квислиншким одредима, који су полетели да „сарађују са Немцима”.

Квислинг није чекао пет-шест месеци, него је ушао на немачком тенку у Норвешку. Павелић је, још првог дана, са својим усташама одушевљено поздравио немачке трупе у Загребу.

- Неке загребачке новине су се хвалиле како је Хитлерова војска једино у Хитлеровом месту рођења, у Аустрији, тако свесрдно и одушевљено дочекана.

- Нажалост, и ми смо то овде чули. За команданта Српске добровољачке команде Недић је поставио елитног официра, пуковника Косту Мушицког, некадашњег ађутанта краља Александра, краљице Марије, и касније, краља Петра другог. Мушицки је из исте породице из које је и Лукијан Мушицки.

- Драго ми је што видим да немате ништа против Димитрија Љотића и његове омладине.

- Свакако да немам. Под краљем Александром Љотић је био познат као најпоштенији министар кога је Југославија до тада имала. Не знам да ли ти је познато да је он директни потомак кнеза Николе од Зеока, који је у ствари и почео Карађорђевог устанак убивши неког Турчина. Он је и један од храбрих бораца са Солунског фронта. Знао да је више пута одликован. Био је, ваљда, и једини наш политичар који је стално указивао на то да Савез совјетских социјалистичких република није мајка Русија. Љотић се борио против корупције у влади, против несавесних и непоштених људи у државном апарату. Организовао је и земљорадничке задруге, иако су му његови политички противници правили ту велике сметње. Међутим, чак су и његови најгори непријатељи признали да је он поштен и исправан човек.

- Нападају га да је фашиста.

- То су му комунисти пришили. Ја сам читао зборашку ли-

тературу и знам да то није истина.

- Кад је позвао своје омладинце да узму оружје, прошле године у септембру, кажу да је изјавио: „Ово ми је најтежа одлука коју сам донео у своме животу.”

- Верујем. Али да није било Љотића, не би било ни Недића. Краков је казао моме пријатељу Ћирићу да је Љотић, у ствари, предложио, а и наговорио генерала Недића да формира владу. Да је заиста био фашиста, као што га нападају, он би у априлу прошле године дочекао Немце са својим присталицама и сам основао владу. Многи бркају Мусолинијев фашистички корпоративизам са Љотићевим сталешким системом. У фашистичком корпоративном уређењу држава удружује капитал и рад кроз једнопартијски систем, без икаквог изборног представништва. Некомунисти који су га нападали, и још увек га нападају, нису, у огромној већини, прочитали ни чули ни једну једину Љотићеву реч. Многи су примили од комуниста тај назив „фашиста”, и њега се слепо и упорно придржавају.

- Љотић је био против либералне демократије, а не против бирања представника из народа - казао је Слободан, једва прикривајући одушевљење што је најзад наишао на старијег човека, и то још на најбољег пријатеља свога оца, који је темељно упознат са Љотићевом идеологијом.

- Свакако. О томе сам читао још пре неколико година у Отаџбини. Ту је Љотић говорио о Скупштини изабраној од народног гласачког тела. Место партија, које су се међусобно гложиле у бесомучној борби за власт, сталежи би бирали своје представнике који су могли најбоље да заступају интересе народа. Наравно, о једнопартијској диктатури нема ни говора. Он је више пута објашњавао да је Збор само привремени скуп добронамерних и поштених људи који су се удружили да избаве наш народ од очигледног срљања у пропаст. Не смемо да изгубимо из вида ни његове погледе на свет, засноване на хришћанској филозофији, а ни његову оданост православљу. - Чика Степа је застао на тренутак и својим крупним, снажним прстима почео да добује по столу. - Све је то лепо, али зашто баш ти? Има ко да се бори. Твоја мама има само једног сина. - Опет је заћутао и померио се мало на столицу, која је зашкрипала под његовим великим, тешким телом. - Дугујем то и твоје покојног оцу: да ти дам добар савет. Ја ћу ти наћи место у суду или у општини, тек толико да добијеш папире да си запослен, а моћи ћеш мало и да им помогнеш у канцеларији. Ја имам тамо добре пријатеље и то није проблем.

- Водићу те сваки дан на плажу - казао је Славко са осмехом. - Упознаћу те са девојкама. И мени је тата помогао да добијем папире.

- Остани код нас - умешала се тетка Јелка, која је, откако

је дошао чика Стева, ћутала и само му с времена на време одобравала климањем главе. - Војнички живот је тежак, а у овим приликама је још тежи.

- С друге стране - наставио је чика Стева, не обраћајући пажњу на Славкове и тетка Јелкине речи - када наши савезници победе, ко зна како ће наша влада у Лондону, а тако исто и Енглези, који брину само о својим интересима, гледати на Недића и његову војску. Сада немају ни најмање разумевања за његово спасавање српског народа од биолошког уништења, па га нападају преко лондонског радија. Зову га квислингом и издајником. Генерал Недић, јунак са Солунског фронта, министар војске и морнарице, са више ратних одликовања него можда и један други српски официр, издајник!

- Можда наша влада у Лондону мора тако због Енглеза...

- То је много озбиљније. - Чика Стева је протрљао своје високо, кошчато чело, као да је хтео да одбаци неку тешку и непријатну мисао.

- Наша влада у Лондону почела је да ставља под слово „З” неке наше најбоље људе који су под овим тешким и несрећним данима жртвовали и своје животе, свој национални понос и част да би спасли српски народ...

- Да није било Недића - прекинуо га је Славко - ни тата ни ја не бисмо били више међу живима.

- Под слово „З”, што значи заклати... шта би друго могло да значи, иако неки тврде да је то само „заплашити”, ставили су једанаест Недићевих министара, све честитих људи; генерала Ђуру Докића, прослављеног хероја из балканских ратова, ослободиоца Прилепа Краљевића Марка, команданта чувене Тимочке дивизије на Солунском фронту. Неки су већ ликвидирани од „шумских тројки”, као што је професор Драгутин Булић. Није било бољег Србина и хришћанина од Булића.

- Наша влада у Лондону или није добро обавештена, или је намерно погрешно обавештена. Једнога дана ће дознати праву истину...

- Кад они сазнају истину - прекинуо га је чика Стева - биће и сувише касно. Поред нераздевања наше владе, која је далеко, одвојена од збивања, па би јој човек могао можда и да опрости, има све више нашег света, нарочито по градовима, а највише у Београду, који је почео да верује и лондонској и комунистичкој пропаганди. Београд је препун салонских комуниста и њихових корисних будала који терете Недића, а још више Љотића и љотићевце. Они су још најгори. Чак су и неки Шапчани, које су Недић и Љотић спасли од сигурне смрти, почели да се колебају и да критикују људе који су их спасли. Као да су заборавили оно трчање и убијање, оне крволочне усташе и оне сељаке са ашовима у Јарку. Под-

легли људи лондонској пропаганди, оној о „српском јунаштву и самопрегору”. Ми смо Срби, прави јуначки народ, али смо и неразложан, романтичан народ који свака шуша може да заведе и наведе на зло. Уверен сам да нам се опет нешто спрема. - Поћутао је један тренутак, налактио се на сто и приближио своју крупну главу на снажном, гломазном врату, Слободановој глави. - Ако обучеш ту униформу, која је српска униформа, са српском шајкачом и српском кокардом, тог тренутка ћеш за многе постати „издајник”, „колаборатор”, „квислинг”.

Док је чика Стева говорио, а говорио је неким тихим, скоро молећивим гласом, Слободан се и нехотице сетио својих разговора са Тошом, у оној собици претрпаној књигама. Зар му то исто, само другим речима, није и Тоша наговестио? Знао је да су и један и други у праву. Међутим, зар нису те исте и сличне мисли обузимале и друге омладинце који су пришли Недићу? Па и сам Недић, јунак из Првог светског рата, човек који иза себе има живот пун славе и признања, зар њему није било још теже и страшније да донесе судбоносну одлуку и тако изложи себе свим могућим понижењима? Било је много лакше остати немачки заточеник и мирно чекати крај рата. „Као што би било и мени”, помислио је.

- Ја сам свега тога свестан, али... - почео је Слободан, међутим, тетка Јелка га је прекинула.

- Хоћеш још мало кафе? Узми још један колачић.

Драгица је устала и почела да му досипа кафе.

- Ја идем да спремам вечеру - казала је родитељима. - А ти би, Слободане, могао да се мало раскомишиш. Скини капут!

- Тата је у праву - казао је Славко. - Зашто да се излажеш, ако не мораш?

Како да им каже да је он већ о свему томе мислио и промислио, још тамо у Добрину?

- Неко мора - најзад је казао. - Неко мора.

Нису га пустили тога дана да оде и да се јави у Девети одред.

- Треба да се одмориш - говорила је тетка Јелка - и да се мало опоравиш.

- Имаш времена, нигде ти се не жури. - Чика Стева га је потапшао по рамену. - Добро се испавај, па ћемо о свему томе још да поразговарамо.

За вечеру Драгица је испоховала пилеће месо, испржила кромпире и направила српску салату.

Чика Стева му је сипао добро домаће вино и причао о згодама и незгодама карловачких ђака. Сећао се излета на Стражилово, рецитовања поезије Бранка Радичевића на Песничком гробу, и рвачких утакмица, на којима су он и Слободанов

отац редовно побеђивали.

- Нико није умео да запева као твој отац - казао је чика Стева кад је вече мало поодмакло. - Имао је глас као ретко ко. Волео је да пева баладе, а кад бисмо попили једну-две, прелазо би на оне наше старинске. И ти сигурно лепо певаш, Слободане. Хајде запевај једну, да ти чујем глас.

Чика Стева је досуо вино у своју чашу и удобније се наместио на столици; Слободан и Славко су престали да пију још после друге чаше.

Оно чега се Слободан потајно плашио кад би се повела реч о његовом оцу, опет се догодило. А овде, код Јовановића, морало је да се догоди.

- Не певам добро. Само могу да пратим.

- Како то?

- Па тако, нисам добар певач. А трудио сам се много. Поред тате. Међутим, чим подигнем глас, ја покварим.

Слободану се учинило да га је чика Стева гледао помало разочарано, па чак и са неким сажаљењем.

- Па сад, кад је тако, шта му можеш. - Окренуо се одмах затим Славку. - Хајде, сине, да запевамо, а Слободан нека ти-хо прати.

Драгица се појавила из друге собе са гитаром у руци. Славко је прихватио гитару, мало је наштимовао, и отпочео пријатним, сигурним тенором:

- Ој Дунаве, Дунаве, плави.

- Превези ме преко - придружио му се чика Стева својим баритоном.

- Превези ме ти до Срема - прихватио је и Слободан - то је српска земља.

Како су те речи „то је српска земља”, у старој песми, имале сада за све њих нарочито значење!

Када су завршили песму, чика Стева је рекао Слободану:

- Шта ми ту причаш да не умеш да певаш. Чак ти је и боја гласа татина. Мораш само да се ослободиш.

Слободан је, тек негде око један сат после поноћи, отишао у гостинску собу да спава.

Чим је легао, заспао је дубоким, мирним сном. То поподне и вече са гостољубивим Јовановићима потпуно га је смирило и разведрило.

Кад се пробудио погледао је на сат. Шест сати. Брзо је устао, умео се и обукао. У кући је владао потпуни мир.

Тек што је помислио „мора да још увек спавају”, чуо је тихи звекет посуђа, који је долазио од кухиње. У исто време, пријатни мирис печених паприка заголицао му је ноздрве.

- Зашто тако рано? - Опет су се уздигле Драгицине танке обрве кад га је угледала на кухињским вратима.

Она је љуштила још вреле, нагореле бабуре.

- Данас ћу се јавити у добровољце.

- Ми смо се синоћ понадали да ћеш се, можда, предомислити, или бар да ћеш остати неко време код нас.

Посолила је паприке, ставила преко њих мало ситно исецканог белог лука, и залила их зејтином.

- Оставићу своје ствари код вас, па ћу вечерас доћи да их узмем.

Драгица је спретно исекла на кришке два једра, зрела парадајза, одсекла неколико комада хлеба и поставила мали дрвени сто за две особе.

- Не сећам се да сам икада јео овако укусан доручак - казао је Слободан кад је прешао на кафу.

- Бабуре и парадајз сам малопре убрала у башти - насмешила се Драгица - а ова мачванска земља је, како то тата каже, благословена земља, као и сремска. Да пробаш само наше крушке и кајсије!

Кад се Слободан зауставио пред великом, сивом зградом, добровољац у српској униформи, са пушком преко рамена, погледао га је помало подозриво.

- Дошао сам да се јавим у добровољце - осмехнуо се Слободан.

Стражар је отворио масивна дрвена врата на капији.

- Поднаредниче! - викнуо је.

Док су чекали поднаредника, Слободан је посматрао војника. Сетио се шта му је Жарин отац, Паја Аврамовић, недавно причао. Униформа на овом младићу је заиста била стара, изгужвана и искрпљена. Ни цокуле нису изгледале боље. Биле су некако искривљене, а једна, на десној нози, као да није имала потпетицу.

Младић је, међутим, био свеже избријан, бистрог, проницљивог погледа.

- Ја сам из Добрина. Из организације Белих орлова. - Морао је нешто да каже.

Добровољац се тек сада насмешио.

- Имамо овде неколико Добрињана. Ја сам из шабачке организације. Сад ће поднаредник.

Кроз отворена врата видело се пространо двориште, наред кога су два добровољца, само у панталонама и кошуљама, један још босоног, тестерисали букову цепаницу. Мало даље од њих трећи добровољац је, помало неспретно, цепао дрва на широком, ниском пању.

Поднаредник, човек пет-шест година старији од Слобо-

дана, провео га је кроз двориште и увео у зграду. У ходнику је видео још неколико добровољаца који су улазили и излазили из неких просторија. Чудило га је да их је до сада видео само неколицину. Он је очекивао да ће двориште и зграда врвети од униформисаних људи. Ушли су у канцеларију. Слободану је заиграло срце кад је видео слику младог краља Петра, у униформи, како виси изнад писаћег стола.

За писаћим столом седео је крупан, млађи човек високих зализака, који се дигао чим је поднаредник почео да му представља Слободана.

- Добро дошао - казао је присно. - Ја сам данас дежурни официр, а иначе сам иследник одреда. - Показао је Слободану столицу да седне. Поднаредник је поздравио по војнички и изашао из собе. - Ти си сигурно ђак.

- Да. Био сам присиљен да напустим осми разред.

- Ја сам био на четвртој години Правног факултета кад је почео рат. Зато су ме, ваљда, и поставили за иследника у одреду. Штета што ниси дошао пре две-три недеље. Ми смо послали све наше несвршене гимназијалце у Београд, у новообразовану, изванредну гимназију за Недићеве и легализоване четничке одреде, па би и ти могао с њима. У гимназији је највише наших другова добровољаца.

- Значи да се нећу видети са друговима из Добрини.

- Ипак ћеш их видети. Одлучено је да се сви нови добровољци упуте у Београд, на Бањицу, у школу за обуку, па да се онда распоређују по одредима. Тамо ћеш се наћи с њима. Путоваћеш лађом. - Погледао је календар који је висио на зиду, поред стола. - Мораћеш да чекаш до следеће недеље. Још шест дана. Имаш ли где да одседнеш?

- Имам, али ја бих најрадије желео да што пре обучем униформу.

- Немој да журиш. Ми немамо довољно ни униформи ни цокула, а и оно мало што имамо, то је изношено и подерано. Немачки Гестапо врши све могуће пресије на немачку војну команду да нас разоружа и пошаље на присилан рад у Немачку. Нарочито нам ради о глави есесовачки генерал Мајснер. Нацисти нас не воле јер знају да смо српски националисти, прословенски настројени, и да смо њихови идеолошки противници, док нас немачки активни официри трпе због наше ефикасности у борбама против комуниста. Они више воле да ми гинемо уместо њих, а то је, иако звучи апсурдно, исто оно што и ми желимо. Да бисмо избегли репресалије над незаштићеним народом.

- Како се снабдевате оружјем?

- Недићева влада купује оружје и опрему од Немаца. Пушкомизраљење нам неће да продају, али смо их ми доста заро-

били од партизана. Мајснер не дозвољава Недићу да нас боље обуче и боље храни, јер сматра да ће нас то деморалисати и да ћемо мало-помало напустити добровољачке јединице, али он не познаје наш дух. Видео си како јадно изгледамо.

- Да, али ако имате неку стару униформу, ја ћу је некако закрпити и дотерати.

- Видео си оног стражара пред зградом. Његова униформа је једна од најбољих у одреду, а оне расклимане цокуле носи на смену њих неколико. Имамо и тројицу-четворицу босих. И храна нам је врло слаба. За цео дан добијемо по комад бајате проје, а за ручак и вечеру по кутљачу ретког чорбуљака. Тек толико да нас одржи у животу. Видео си да нас овде нема много. Гимназијалци су у Београду, а остали су распоређени по бункерима око Шапца. Бранимо Шабац од евентуалног партизанског напада. Нећемо дозволити да се она трагедија од јесенас понови. Кад комунисти убију неког од нас, нема немачке одмазде. Кад погине српски добровољац, страда само један Србин. Овде, у граду је наш штаб, са двадесетак војника и коњушарница, са коњушарима и коњима.

Иследник је испунио формулар за Слободаново приступање Српским добровољачким одредима, а одмах затим и пропусницу за путовање лађом до Београда.

Када је Слободан прихватио налив-перо да потпише испуњени формулар о приступању у одреде, стегло му се нешто у грлу. Био је свестан да је то онај велики корак о коме је толико размишљао, о коме је разговарао са Тошом и Симом Симићем, сестром, Анђелком, и сада са чика-Стевом. Више нема повратка. „Боже помози!“ помислио је док је потписивао своје име на дну хартије.

- Сада ћу те представити Душку Марковићу, команданту нашег одреда. Он је адвокат из Баната. Јак је интелектуалац и лични пријатељ Димитрија Љотића.

Душко Марковић, човек отменог држања, мало нижи од осредњег раста, плаве гргураве косе, руковао се срдечно са Слободаном. Тражио је одмах да му каже све што зна о стању у Срему, а посебно у Добрину.

Слободан му је причао о томе како је прешао Саву, како су га ухватили Немци, намери немачког официра да њега и још неколико избеглица врати усташама. Душко Марковић је завртео главом.

- То ћу још данас јавити Мити Љотићу. Он и Недић ће предузети све могуће да се то више не понови - Дохватио је оловку и записао нешто у свешчицу која је лежала на столу испред њега.

- Оне које је капетан Сатнер вратио, усташе су побили у чамцу, насред Саве, а њихова тела бацили у реку.

- Српски народ пролази данас кроз најтежи период у својој историји - казао је командант Марковић, дижући се и пружајући руку Слободану. - Хвала Богу да имамо свесних омладинаца, као што си ти и многи твоји другови. Хитлер је два пута припремао детаљан план како да уништи српски народ. Да није било вас, опустелом Србијом би сада владале усташе, Мађари, Арнаути и Бугари. Пред нама је још дугачак и тежак пут. Морамо дати све од себе да се то никад не обистини.

Слободан се задржао још неко време у разговору са иследником, који се распитивао за Тошу и Симу Симића, пре него што је тешка срца напустио велику сиву зграду, у којој су били смештени Српски добровољци. Одлагање му је пало тешко, а исто тако му је било жао што се није видео са Жаром Аврамовићем и Милошем Мркшићем, а и са осталим Добрињанима који су били распоређени по бункерима.

Тетка Јелка и Драгица спремале су се да отпочну ручак кад се он појавио. Казале су му да су чика Стева и Славко отишли у град. Обрадовале су се кад су чуле да ће остати код њих још шест дана. Драгица је поставила и за њега, и он је са апетитом појео пун тањир пуњених тиквица, скуваних у сосу од парадајза и преливених свежим милерамом.

- Овако дивне ствари не једем често откако је почео рат - казао је Слободан. - Ми у Добрину оскудевамо у храни, још од пролетос.

- Ни нама не би било лако - казала је тетка Јелка - кад бисмо морали да живимо само на Стевиној пензији, али нам ова мачванска земља много вреди.

Кад се чика Стева вратио из града и Слободан му испричао о своме приступању добровољачком одреду, и о сусрету са Душком Марковићем, он се нагло онерасположио.

- Требало је још мало да причекаш, да видимо како ће се ствари одвијати. - Завртео је главом. - Куд си тако запео? Данас сам чуо да су комунисти почели да пребацују неке своје јединице овамо, преко Дрине. Али, сада је за тебе касно. А можда и није. Како си се уписао, тако можеш и да се испишеш. Колико је мени познато, они немају никакав одређени временски рок.

- Немају. Хвала вам на вашем старању, чика Стево, али ја сам чврсто одлучио.

Чика Стева је поћутао тренутак-два и онда се насмејао.

- Тврдоглав си као што је био и твој покојни отац. Тако и он, кад се на нешто одлучи, не можеш га више одвратити, па не знам шта да се деси. Знам за адвоката Душка Марковића. Кажу да је паметан и поштен човек. Нашао сам се данас са мојим пријатељем Ћирићем и причао сам му о теби, о томе како

си прешао Саву. Хтео би да те види. Обећао сам му да ћемо га нас двојица сутра посетити.

Адвокат Павле Ћирић дочекао их је у својој радној соби, са љубазним осмехом. Соба је била добро осветљена због два висока прозора са леве стране писаћег стола. Иза стола се уздизао орман са књигама који је скоро потпуно прекрилио зид. На зиду преко пута прозора висила су два уљана портрета човека и жене, у одећама какве су се носиле крајем деветнаестог века.

Кад се руковао са Ћирићем, који је стајао крај прозора, Слободан се и нехотице тргнуо кад је видео његово бледо и испијено лице, са дубоким, као усеченим борама око уста, и много ситнијим борама које су се скупиле око сивих, помало чкиљавих очију, као у човека који је изложен непрекидном ветру и мећави.

Док их је он нудио да седну, из неке друге просторије у кући допро је звонки женски глас.

- Мама, је ли то неко дошао код тате?

- Да, чика Стева Јовановић - одговорио је дубљи женски глас.

У следећем тренутку на вратима се појавила госпођа Ћирић. Она се срдачно руковала са чика Стевом и одмах затим пружила је руку Слободану.

- Чула сам да сте недавно побегли из Срема. Добро дошли у Србију. - Одмах затим се окренула. - Софија, дођи да те упознамо са младим господином који је побегао од усташа.

Софија Ћирић, девојка Слободанових година, у шареној летњој хаљини и са повећом торбом исплетеном од сламе, поздравила се са чика Стевом и руковала се са Слободаном.

Прошле године Слободан је морао да напусти осми разред - казао је чика Стева. - Одбио је да подигне руку и салутира Павлићу.

- Софија је завршила осми разред - казала је госпођа Ћирић - и то са одличним успехом.

- Жао ми је што не могу да останем - насмешила се Софија пријатним, али уздржљивим осмехом. - Обећала сам другарици да ћу доћи по њу, а већ касним. Идемо на савску плажу.

Госпођа Ћирић их је послужила слатким, па се ускоро и она извинила и отишла за неким послом.

- Тако, каже ми Стева - почео је господин Ћирић чим су њих тројица остали сами - ви сте прешли Саву под кишом усташких куршума. А онда, са ове стране, Немци хтели да вас врате усташама.

Слободан је и њему испричао како је прешао реку и шта

му се све након тога догодило.

- Степа ми каже да ћете се јавити Српској добровољачкој команди.

- Већ се јавио - уздахнуо је чика Степа.

- То је добра, дисциплинована војска, састављена од младих, идеолошки изграђених антикомуниста. О њима ми је пре неколико дана причао мој класни друг Станислав Краков.

- Господин Ћирић је некада био активни официр, као и Краков. Они су из чувене Четрдесет и шесте класе, која је у ратовима за ослобођење и уједињење само у мртвима имала педесет процената губитака.

- Мојој класи је, нажалост, учињена велика неправда у име „братства”. Године 1920, бивши аустријски официри, Франц-Јосифови кадети из 1915. године, унапређени добили су чинове капетана, док смо ми, преполовљени ратници, који смо се борили и гинули за ову државу, задржали чин поручника. Они, против којих смо се ми борили, постали нам сада старешине. Било је тешко то прихватити. Три четвртине мојих класних другова тада су дали оставке, а међу њима смо били и Сташа Краков и ја... а такође и Јаша, Љотићев брат.

- Међу њима је био и доктор Чедо Марјановић. Он је сада министар у Недићевој влади, а и лични је пријатељ Мите Љотића.

- Сиромах Чедо, и њега је наша влада у Лондону ставила под слово „З” - уздахнуо је Павле Ћирић.

- Он је, Слободане, за време рата одликован највишим одликовањима, укључујући ту и Карађорђеву звезду са мачевима. Пре овог рата, као изванредан правник, постављен је за касационог судију, што је био највиши положај у правосудју предратне Југославије.

- Да ли је влада у Лондону ставила под слово „З” и неког Хрвата, као на пример Павелића и његове доглавнике?

- Не, Слободане, ставила је само Србе - казао је чика Степа са горким осмехом.

- Ни једног јединог комунисту нису ту уврстили - допунио га је Ћирић.

- Како да се све то објасни?

- Ко ће га знати. То ће задавати муке и будућем историчару. - Иако је Ћирић изгледао блед и испијен, уморног, скоро паћеничког израза лица, глас му је био сигуран, са неким чврстим, металним призвуком. - Ја, међутим, сматрам да је то зато што ми Срби немамо никог блиског да се заузме за нас. Хрвати имају Ватикан, комунисти Москву, а ми Срби немамо никога. Наш последњи велики пријатељ био је покојни руски цар, који нам је и 1914. године, и после кад смо прошли кроз Албанију па нас цео свет напустио, похитао у помоћ. Докле

год Русија не добије новог цара, ми Срби ћемо бити светска сирочад. „Једна сламка међу вихорове”.

- Ви мислите да ће Русија... - уздигао се Слободан мало на столицу.

- Ја сам у то уверен. Историја није статична, него динамична. Нема таквог прогресивног врхунца који би народи једнога дана могли достићи, после чега би живели срећно и задовољно у некој савршеној заједници за сва времена. То је најобичнија утопија. Русија, као и ми Срби, има свој историјски пут, који је изненада нека зла сила затрпала дрвљем и камењем, а поред тога пута њени отпадници и различити странци почели су да граде нови, који није ни на небу ни на земљи. Ни сам товариш Стаљин, Јосип Висарионович Хугашвили, није Рус. Верујем да ће једног дана геније руског народа пронаћи свој прави пут и очистити га од свега што га је загадило.

Чика Степа га је погледао испод ока.

- Кажу да је монархијама одзвонило.

- Одзвониће једног дана многим глупостима у које данас велики број интелигенције слепо верује. Уставна монархија је најздравији начин владавине. Монарх уједињује завађене грађане у доба разних криза, а највише за време рата. Димитрије Љотић, кога ја много ценим и поштујем, а и лично га познајем још са Солунског фронта, казао је једном приликом: „Ми смо за краља; ни лутку, ни тиранина, него домаћина”. Ја се с тим потпуно слажем.

- Комунисти кажу да ће народ гласањем да одлучи - казао је чика Степа, смешкајући се.

- Какво гласање?! Ако комунисти дођу на власт, они ће бити тај „народ” који ће да одлучује. Мислиш ли ти да ће Енглези на крају рата да гласају за монархију или против ње? Зашто би они за то гласали? А зашто би и ми? Мита је, кад је говорио о монархији, рекао и ово: „Кад смо имали краљеве, имали смо и слободу. Кад их нисмо имали, нисмо имали ни слободу”.

Госпођа Ћирић се појавила на вратима са послужавником, на коме је била флаша шљивовице и три чаше.

- Чула сам да говорите о Краљу - насмешила се - па знам да би желели и да му наздравите.

- Живео наш млади краљ! - чика Степа је подигао чашу.

- Живео! - одазвали су му се адвокат Ћирић и Слободан.

Чика Степа је попио ракију наискап, док су њих двојица само мало отпили.

- Ја не смем да пијем. - Ћирић се обратио Слободану, као да се извињава. - Слабог сам здравља. Зато су ме и пустили кући.

- Какво је стање у заробљеничким логорима? Из Добрина

се још нико од Срба није вратио.

- Сада је мало боље захваљујући настојањима Недићеве владе. Немци дозвољавају и омогућавају слање пакета. Нама који смо из Србије шаљу наше породице, а онима из пречанских крајева, њима шаље српска Влада. Почели су да пуштају кућама болеснике. Ми, официри, активни и резервни, још у новембру 1941. потписали смо „Изјаву”, којом смо подржали Недића. Од нас седам хиљада у Нирнбергу, одбило је да потпише само око две стотине њих, и то већином комуниста.

- Павле, испричај Слободану нешто из твог разговора са Сташом.

Адвокат Ћирић је погледао Слободана испитивачки, и поћутао неколико тренутака.

- Не видим зашто не бих могао да му испричам оно што мислим да је моментално од највећег значаја за српски народ. - Све до сада адвокат је седео усправно, скоро укочено, са скупљеним ногама испред себе и рукама наслоњеним на наслон столице. Сада као да се мало опустио, прекрстио је ногу преко ноге и наслонио се леђима на наслон столице. Наставио је нешто тишим гласом. - Краков ми је казао да је почетком овог месеца Хитлер, чим је био обавештен о плановима за нови устанак у Србији, својом руком поделио мапу Србије на зоне: Бугарску, Хрватску, Арнаутску и Мађарску.

- Слично као и у августу прошле године - казао је чика Стева.

- Да. Овога пута би опколили са својим савезницима градове и села као што су то већ једном учинили са Шапцем. Становништво би покупили и протерали, преко Баната и Румуније, у Совјетски Савез, а оне који не могу да иду, њих би убијали успут, као што су убили и Шапчане. Само, овога пута, ту би били и жене, деца и стари људи. Србију би населили Хрватима, Бугарима, Арнаутима и Мађарима. Тако би Хитлер испунио своју претњу да ће сравнити Србију са земљом, а Србе избрисати са лица земље. Сташа верује да су Немци ипак одустали, можда и привремено, од тога плана, јер последњих неколико недеља нема већих кретања трупа, ни Дражиних ни комунистичких.

„Па то је ужас”, мислио је Слободан док га је слушао. „То би заиста био крај српског народа”. Учинило му се као да је тек сада потпуно схватио шта значе оне речи „биолошко уништење српског народа”. Хитлер је одавно осудио Јевреје на смрт, и систематски их уништава. Он то исто може да уради и са Србима.

- Чика Стева ми је јуче казао - почео је Слободан, али је морао прво да прочисти грло - казао ми је да је чуо да се неке партизанске јединице пребацују преко Дрине у Србију.

Чика Стева је климнуо главом.

- Надајмо се да су им то само извиднице. Ако прелазе са својим главним снагама, онда је ситуација озбиљна. Немци су данас на врхунцу своје моћи у Европи, Русији и северној Африци.

- Недић има добровољачке одреде - казао је Слободан.

- Да, има. То су његове елитне трупе, али њих је, нажалост, мало. Слабо су опремљени и наоружани. Бар да их је још четири-пет пута толико.

Кад су се опраштали и Слободан осетио у својој руци мршаву и хладну руку адвоката Ћирића, скоро се тргао. Учинило му се као да се руковао са неким старозаветним пророком који је прорицао скори крај света.

- Молим вас, ово што сам вам испричао о Хитлеровом плану пресељавања Срба у Русију нека остане за сада међу нама. Људи могу да се успаниче.

- Жао ми је - казао је чика Стева кад су остали сами - што си толико журио да се упишеш у добровољце пре овог сусрета са Ћирићем. Зато сам и хтео да се с њим видиш; да чујеш, такорећи, из прве руке...

- Чика Стево, овај разговор ме је још више учврстио у уверењу да сам на правом путу.

- Није то у питању. Знаш и ја да си ти на правој путу, али... - нагло је застао. - Но, шта је, ту је. Желим ти сваку срећу. Само се чувај. „Ко се чува и Бог га чува”, каже наш народ.

ПРОПАДЕ НАМ БОСНА ПОНОСНА

Време је изненада отоплило и Дрина набујала од поточиња који су доносили истопљени снег.

За добровољце је живот у последње време постао много лакши. Већ неколико дана није било избеглица да их пребацују сплавовима и чамцима. Мало-помало, престали су да стижу на Дрину. Сандуци са муницијом стизали су из Србије сваки четврти-пети дан. Дангићеви четници преузели су на себе превоз преко реке, док су добровољци са Пећанчевим четницима, који су у исто време пребацивали муницију у унутрашњост, свакодневно патролирали дуж Дрине.

Није више било никаквих знакова да су усташе у близини. Чак су се утишале и далека пуцњава и повремене експлозије.

Жари Аврамовићу је на неки начин почела да смета та тишина. Чинило му се као да је то загишје пред буру. Две кратке, али силовите борбе са усташама, онога дана кад су погинули Синиша, Гојко и четник-водич огромног раста, урезале су му се у памћење за сва времена. Слика мртве деце у крвавим кошуљицама и тела голих жена избодених ножевима, није му излазила из главе.

Осећао је целим бићем да ће се овде одиграти нека велика и тешка трагедија, али није смео ником да се повери. Хтео је неколико пута да говори о томе са Трајком, међутим, сваки пут кад би му се приближио, сетио би се оног помало подсмешљивог Трајковог погледа кад су први пут прелазили Дрину на малом, расклиматаном сплаву, а он се грчевито држао за ограду сплава и за сандук са муницијом. Сада би сигурно помислио да је права кукавица.

„Можда и други осећају исто што и ја”, помислио је једном кад је затекао водника Трбојевића како са узвишице изнад пећине посматра брижно околину, „само не смеју, као и ја, ништа да кажу”.

Због надошле Дрине прелазак је постао много тежи и опаснији. Кад се једне ноћи сломила ограда на сплаву и два четника потонула заједно са сандуком муниције, који су покушавали да спасу, капетан Јоветић је донео одлуку да се пребаци-

вање врши само преко дана. У исто време тражио је од добровољаца да му пошаљу појачање. Већ следећег дана из Србије је прешао Дрину још један вод Десетог одреда.

Добровољци су донели са собом и нова наређења од команданта Одреда.

- Другови - обратио им се водник Трбојевић кад су се оба вода постројила на чистини испред пећине - задатак нам је од сада да осигуравамо само прелазак чамаца и сплавова. Не можемо више да патролирамо у унутрашњост Босне. Усташе су фотографисале тело нашег покојног друга Гојка Стојановића, кога нисмо могли да изнесемо из борбе. Његову слику у добровољачкој униформи послали су немачкој команди у Загребу. Са сликом су послали и писмо од Гојкове девојке из Ваљева, које је он носио са собом. Оптужују нас код Немаца да смо убили неког чувеног усташког пуковника, и Немци зову Недића на одговорност. Хоће да знају шта његова војска ради у Босни, двадесет километара од Дрине. Прете да ће да нас разоружају. Ми, на жалост, нисмо имали фотографске апарате да снимимо оне заклане жене и дечицу, у истом селу у којем је тај њихов пуковник погинуо. А и да смо имали, не би нам вредело. Ми немамо пријатеља ни у Лондону ни у Москви, а још мање у Берлину. Присилени смо да се довијамо како знамо и умемо и да се, како то генерал Недић каже, „уздамо у се и у своје кљусе”. Нама само Бог може да помогне. А ми, морамо то да запамтимо - осмехнуо се тужно - једино у Србији смемо да гинемо.

Кад је водник споменуо усташког пуковника, погледао је у Жару. Жари се учинило да су га и сви остали, нарочито добровољци из другог вода, почели да загледају.

„Не мисле, ваљда, да сам ја за све крив”, помислио је.

Откако се прочуло да је у борби убио усташког официра, приметио је да га другови из вода, па и сами четници, гледају са неким нарочитим поштовањем, обично му се први јављају, а неки му и нуде да с њим деле оно мало дувана што су негде тешком муком набавили.

- Желео бих још нешто да вам саопштим - говорио је даље водник. - Цео мој вод држао се одлично у борби са усташама, и ја сам то написао у рапорту нашем команданту одреда Милошу Војновићу. Међутим - погледао је опет Жару - нарочито се храбро понео наш друг Жара Аврамовић. Ја сам својим очима видео кад је убио двојицу усташа. Један од двојице је тај њихов славни пуковник, за којим усташе толико кукају код Немаца. Предложио сам да Жару одликују Златним Обилићем за храброст. Командант ми пише да ће моју препоруку, са својом личном подршком, предати надлежнима у Команди.

„Господе Боже, шта ће ми то!” била је прва Жарина ми-

сао. Поред неустрашивог Трајка и осталих добровољаца, који су као суманути журишали на она брдашца са којих је севала ватра и долазио звиждук смртоносног гвожђа, они њега да одликују! И шта ће се све тражити од њега у будућим борбама и биткама, од њега који је завидио сиротом Синиши што ће се склонити у ону дубодолину са рањеним четником?!

Чим је водник завршио, Жара му је пришао, избегавајући добровољце који су почели да се скупљају око њега и да му честитају.

- Нисам ја то заслужио - казао је воднику сав задихан. - То је била само пука случајност. Такорећи, ратна срећа.

- Ти си и сувише скроман, Жара. Уосталом, и то је једна одлика српских добровољаца.

У томе тренутку Трајко му је пружио руку.

- Драго ми је што си из моје тројке - казао је са широким осмехом на своме детињастом лицу, које још брије само једном месечно. - Имаћу шта да причам кад се вратим у Србију.

- Друже водниче, ја сам видео кад је Трајко оне ноћи, близу Љубовије, убио два партизана...

Међутим, нико га више није слушао. Добровољци из његовог вода причали су приспелим друговима о борби са усташама, и све „увеличавали, увеличавали“, мислио је Жара, а нарочито када су говорили о њему како се „затрчао у усташе“. Није се он „затрчавао“, него се само последњи повукао, а стајао је поред камена и пажљиво гађао крвопије који су поклали ону децу.

С новим водом је дошао и четни кувар, човек осредњих година, танких, пажљиво поткресаних брчића. Казали су да је избеглица с Кордуна. Помогли су му да пренесе до пећина огроман метални казан, неколико џакова пасуља, кромпира, сувог грашка и гершле. Тога дана њих педесет добровољаца и око сто Дангићевих и Пећанчевих четника стајали су, држећи у рукама војничке порције, дрвене чанке и шерпенице, испред казана из кога се ширио пријатан мирис чорбе од пасуља и кромпира. Многима, нарочито четницима, ово је била прва топла, кувана храна у последњих неколико недеља.

Док је кувар захватао великом кутлачом чорбу, говорио је војницима:

- Данас је чорба гушћа него обично. Зато што је први дан, па да мало прослаavimo. После ћемо морати ређе, да би нам ово следовање потрајало бар две недеље.

Кад је дошао ред на Жару, кувар је захватио кутлачом дубље и усую му више густине него осталима.

- Алал ти вера! - казао је. - Можда си убио баш ону двојицу што су заклали моју жену и троје деце. Ја сам се, на срећу, или несрећу, задесио у Београду кад је рат почео, па сам

ту и остао. Радио сам као кувар у „Далматинском подруму“. Први комшија је преживио покољ, па је некако догурао до Београда. Он ми је и донео вести о несрећи.

Жара се сав зацрвенео у лицу. Било му је непријатно због густиша у порцији, па се мало одвојио од осталих, сео на један камен и почео да једе укусну чорбу.

Тек што су завршили с ручком, заштектали су негде у даљини митраљези. Неколико зрна је зазвиждало изнад њихових глава. По отегнутим фијуцима Жара је закључио да су меци стизали из велике даљине. Да су испалени из близине, имали би много краћи, оштрији звук.

Водници су изашли журно из пећине.

- Spreмај се за покрет! - викнуо је Милан Трбојевић. - Данас смо опет заштитница Пећанчевим четницима.

Ускоро је колона кренула уз Дрину, одакле се чула пуцњава. Четничка колона која је чекала на знак за полазак са шест брдских коњића, сваки од њих натоварен са по два сандука муниције, пошла је према унутрашњости, крећући се углавном уз Дрину, тако да су их с времена на време гледали како се пењу на брда и како силазе низ падине.

После десетак минута добровољци су запосели узвишене положаје испод којих је кривудала Дрина. Са њих су могли да виде и место где су чамци и сплавови лежали у води, причвршћени уз обалу.

Трбојевић се окренуо своме воду.

- Ко ће да се јави добровољно за извиђање? Требају ми две тројке.

„Ето“, помислио је Жара док је држао високо подигнуту руку, „сад да није тог Златног Обилића, сад баш не бих морао да дижем руку“.

Прво је кренула Трајкова тројка, са Жаром и новим добровољцем Миленком Брадићем, кога су послали из штаба да попуни место покојног Синише Орловића. Миленко је био свршени седмошколац, мршав, блед младић уских рамена. Носио је наочари са дебелим стаклима.

Иза њих, на челу своје тројке, ишао је високи, крупни Велизар Станковић, машинбравар из Баната са збројевком преко рамена, коју је, и поред тешког пушкомитраљеза, носио као неку играчку. Велизар је био поносан на ту збројевку, коју је узео од мртвог партизана у новембру прошле године, при крају тродневне борбе у Петровцу на Млави. Ту су запленили два тешка митраљеза и четрнаест пушкомитраљеза.

На једној узвишици, километар-два од водова, Трајко их је зауставио.

- Водник нам је наредио да не идемо сувише далеко и да

не прихватамо борбу. Чекаћемо неко време. Одавде имамо поглед на све четири стране.

Трајко је поставио Миленка Брадића да чува стражу, а они су поседали у круг, на камење. Чим су сели, као по команди дохватили су чутурице и напили се свеже, планинске воде.

- Је ли то један од пушкомитраљеза из Петровца на Млави? - питао је Трајко.

Велизар је климнуо главом.

- Како сте могли само са пушкама да растерате онолике комунисте?

- Кад су нас опколили и засули митраљеском ватром, мислили су да смо готови. Чекали смо да пређу у напад, па смо тек онда отворили ватру. Имали су много више губитака него ми. Другог дана су почели да нас позивају на предају. Одговорили смо им нашим добровољачким песмама. Трећи дан, кад смо видели да нам не стиже помоћ, одлучили смо се на јуриш. Зачудо, кад смо излетели из заклона, вичући „живео краљ” и „живела Србија”, они су се наједном разбежали. Оставили су не само митраљезе и пушкомитраљезе него и доста пушака, муниције, па чак и хране. Храна нам је добро дошла, јер та три дана нисмо ништа јели. Међу њима било је много мртвих и рањених. То су први митраљези и пушкомитраљези до којих смо дошли.

- Имали сте и заробљеника.

- Да. Поред рањених, ухватили смо и шест живих партизана, међу њима био је и један Мађар и један Немац-комуниста.

Док је Велизар говорио, Жара је посматрао камену обалу Дрине, обасјану раним, пролећним сунцем. Усковитлана река пенушала се блештавим искрицама, и вране су је прелетале у малим јатима. Вране су летеле час на једну час на другу обалу, као да не могу да се одлуче на којој ће страни да остану.

У висини, далеко изнад врана, кружила је, полако и достојанствено, нека птица грабљивица, какву Жара није никад видео на сремском небу.

„Како је лепо бити слободан”, помислио је, „као та птица-грабљивица”. Није завидео вранама које су такође летеле; оне су се кретале у групицама, у којима су се, ваљда, осећале сигурније, али поред тога су због нечега несносно кречале. Међутим, та птица изнад њих, у висинама, она је била не само слободна него и господар небеског плаветнила. Јака и неустрашива, иако сама. Није чудо што је наш народ, обожавао сокола кроз народну поезију. Зар нису и народне јунаке називали „сиви соколови”? Пали су му на ум и стихови из „Старца Вујадина”: „Ој синови, моји соколови, Не будите срца удочичка, Већ будите срца јуначкога.”

Замишљао је да је Трајко један од њих, онда овај Пећан-

чев четник из Буђановаца, који није хтео да преда пушку Горњи кад су немачке трупе улазиле у Добрин. Такав је вероватно био и овај Велизар са збројовком, и многи други добровољци за које је чуо да су се прославили у борбама четрдесет прве. Он није један од њих, он то зна. Сам себи је изгледао више као једна од оних врана која лети у јату са другима; час овамо час онамо. Чинило му се да оно његово застајање испред села док су се други повлачили, и које га је наједном прославило, није било никакво јунаштво, него неки излив бола и разјарености због ужасне, крваве сцене у оној кућици. Човек се рађа храбар, мислио је. Откуд он да носи на грудима Златну Обилићеву медаљу?! Он не може да стане раме уз раме с једним Будимиром Никићем или са једним Ратком Обрадовићем.

Скренуо је поглед са птичијег лета и погледао око себе. Између стена, ту и тамо, зеленила се кратка, штркљаста трава, а неколико шибљика као да су наједном ту, пред њим, једрале и пупиле.

Окрнуо се према унутрашњости Босне. У даљини су се назирали питомији брежуљци, загаситозелене боје. Учинило му се као да посматра огранке Фрушке горе.

Шта му сада ради отац? Вероватно стоји иза тезге и послужује муштерије, смешкајући се оним својим пријатним осмехом, који му је ретко када силазио с лица.

Некада, када би се заиграо са децом и дошао касно кући, или учинио неки дечији несташлук, отац би се наљутио на њега и повисио глас, али га никад није ударио. Сећао се како му је најтеже било то што би отац у тим приликама престао да се осмехује. Код њега се јављала бојазан да му се никад више неће осмехнути.

Лик мајке, те последње године њеног живота кад је нагло ослабила и некако се смањила, потпуно му је нестао из сећања. Искрсавала му је у свести само из оног доба кад је имао око шест-седам година, и она га благо нуткала да једе: „Хајде сине, узми још мало чорбице. Поједи тај батак до краја, видиш како је фин.” Или кад се разболео и горео у грозници, па кад год би отворио очи, и дању и ноћу, он би видео њен брижни лик како се наједном разведрава.

Добринске улице су сада, у ово доба дана полупразне...

- А шта ти мислиш о томе? - гурнуо га је лактом Трајко.

- О чему?

- Зар ниси слушао! Велизар каже како он верује да ће сви ма нама, кад Енглези и Американци победе, судити што смо обукли униформе за време окупације.

- Па нек нам суде. Ако хоће да нас повешају за то што спасавамо српски народ од биолошког уништења, нек нас повешају.

- За народ као целину, то би била много мања штета - казао је полако Трајко смешкајући се, и Жара није знао да ли он то говори озбиљно или се само подсмева. - Свега нас је неколико хиљада.

- По Хашкој конвенцији ми смо у праву. Узели смо оружје да сачувамо земљу од безвлашћа и хаоса, а то је потпуно оправдано међународним... - почео је Миленко Брадић, који је наслонио пушку на камен и пажљиво слушао разговор.

- Еј, човече, шта је теби! - прекинуо га је узнемирено Трајко, који му је био окренут леђима. - Зар ти не знаш шта значи чувати стражу?

- Не бој се! - насмејао се Миленко. - Нема нигде никога.

Трајко је нагло устао и погледао уз обалу Дрине.

- Баш си будала! Зар не видиш ону колону?!

Поскакали су и дохватили пушке. У даљини се назирала дуга, вијугава колона, која се кретала у њиховом правцу.

- Што брже натраг. Трком! - наредио је Трајко.

- Мене остави овде, са пушкомитраљезом и мојом тројком - обратио му се Велизар неким молећивим гласом.

- Нема ништа од тога. Чуо си данас водника. А ти - окренуо се Миленку пре него што ће потрчати - зар су те тако учили у штабу?!

Стигли су до вода задихани и знојави.

- Има их најмање неколико стотина, а можда и више - рапортирао је Трајко воднику Трбојевићу.

- Да ли си сигуран да су усташе?

Трајко га је погледао збуњено.

- Претпостављамо да су усташе.

Водник је одабрао две тројке и са поднаредником Радојком кренуо журно у правцу из кога су они малопре дошли.

- Нису нас баш свему научили у штабу - смешкао се Миленко, гледајући испод ока Трајка - а, изгледа, да и вас на терену морају још много чему да науче.

После десетак минута видели су опет водника, само овога пута окруженог са неколико четника. Иза њих пружила се колона људи у мрким, сукненим оделима, с пушкама и торбама о раменима. Тек кад су стигли ближе, добровољци су могли да виде како бедно изгледају, мршави, опаљени ветром, са испијеним и измученим лицима, у изношеним или у подераним оделима. Неки су босоноги газили тврдо, камено тло. Већина је имала браде.

- Еј, јадни ли смо - казао је Трајко тихо Жари. - Пропаде нам Босна поносна.

Жара је осетио како су му нагло овлажиле очи, па се брзо окренуо на другу страну.

Није могао ништа да каже.

Један део четника задржао се на узвишеном положају, да се одмори и одахне, док су остали продужили у правцу пећине.

- Ми смо Дангићеви четници - причао је добровољцима четник округле главе и дуге, смеђе, коврцаве браде са црвенкастим преливима. - Нисмо могли више да издржимо. С једне стране борбе са усташама, а с друге, нападају нас партизани. Држали смо се неколико месеци. Више се није могло. Францетићева Црна легија ушла је у Власеницу, из које су се комунисти повукли не опаливши ниједног метка. Ми смо морали да се повучемо испред комуниста из Сребренице, Братунца и Хан-Пијеска, а та места су они, као по неком договору, одмах након пада Власенице, препустили усташама.

- Ако нису имали писмени уговор - додао је четник проседе, четкасте браде - није им ни треб'о. Обављају исти пос'о. И једни и други хоће да нас сатру.

- Где год усташе уђу, пале села и кољу све што им српско под нож дође. Нама је нестало муниције, а немамо ни хране. Оно што сте нам ви слали било је довољно све док нас и партизани нису почели да нападају.

Жара је у једном тренутку прошао поред групе четника окупљених око двојице водника и поднаредника Радојка. По кокардама са златним гранчицама око двоглавог орла, на црним четничким шубарама, знао је да су официри. Његов водник га је приметио и одмах се обратио четницима.

- Ово је наш војник који је убио усташког пуковника, у борби пре три недеље. Немци су сазнали... чекај Жара, немој да ми бежиш... сазнали су од усташа да смо то били ми, и одмах напали Недића. Хтели су да разоружају цео наш одред.

Четници су се срдачно руковали са Жаром, који је одмах затим хтео да се удаљи.

- Остани - задржао га је Трбојевић. - Хоћу да и ти чујеш из прве руке о овој великој несрећи која нас је задесила.

- Почетком марта ухватили смо - говорио је четник осредњег раста и широких плећа - курира из Бирчанског партизанског одреда, који је носио њиховом главном штабу кратак извештај са сектора Власеница - Милићи - Дрињача - Братунац - Сребреница - Хан-Пијесак, у коме су се жалили на тешку ситуацију и хитно тражили да им се пошаље Пролетерска бригада, као појачање за борбу против националних снага. У извештају изричито кажу да ће избегавати сукобе са усташама и да ће се борити само против нас. Мајор Дангић је отишао кришом у Београд и показао тај докуменат Недићу.

- Кад смо о томе говорили нашим сељацима - казао је висок, кошчат официр са огромном чупавом шубаром, каква се носи у Хомољу - реч је стигла и до партизана. Срби-партиза-

ни су почели да се буне. Чули смо од неких, који су пребегли нама, да је лично Тито наредио да се Дубски батаљон разоружа. Чим су их разоружали, стрељали су десетак оних који су највише негодовали.

- И поред муниције и оружја које сте нам преносили из Србије, и поред Недићевих и Рачићевих одреда, нисмо могли да се боримо на два фронта.

- Наш народ ће ових дана опет нагнати на Дрину. Уздано се да ћете нама и свом том народу помоћи да се пребацимо у Србију.

Целу ту ноћ кувар са Кордуна кувао је чорбу, казан за казаном. Поделили су им и добар део залихе тврдог војничког хлеба и проје.

- Ми смо, а с нама и цео онај народ, често живели само о хлебу од млевених дивљих крушака и нешто кукурузног брашна, и ко зна од чега још, - говорио је једном добровољцу млади четник, скоро дете, док је слатко сркао врућу чорбу од пасуља, у коју је удробио комад хлеба.

Добровољци из десетине поднаредника Радојка били су ослобођени стражарске дужности, али су зато морали да љуште кромпире до касно у ноћ. Придружило им се и неколико четника, а међу њима и човек округлог лица и ковцаве браде, са црвенкастим преливима. Казао им је да се зове Радован Самарцић и да је прошлог пролећа побегао са усташке кланице.

- Само ми је Бог помог'o - казао је и прекрстио се, не испуштајући из руке нож којим је љуштио кромпир. - Опколили су село у саму зору и наредили да се окупимо на раскршћу, и да ништа не носимо јер нас воде у логор, где ће нам дати све што нам треба. Уместо у логор, они нас поведу право јами коју ми зовемо Бездан. Неколико њих је покушало да утекне, али су их усташе побили из пушака. Код јаме су потегли секире и ножеве. Сачувај Боже те страхоте.

- Кажи им како си утек'o - пришао им је четник проседе, четкасте браде. - Ја сам ожењен из његовог села. Ту су и мени сву тазбину побили, па их после бацили у Бездан.

Радован Самарцић је ставио нож на ољуштене кромпире, скинуо шубару и неколико пута провукао прсте кроз своју густу, ковцаву браду.

- Недалеко од Бездана је стара букова шума - рекао је и поново ставио на главу шубару. Наставио је да љушти кромпир. - Ја сам из све снаге полетео према шуми, а они нису одма' припуцали, да не би једни друге побили, а кад сам већ био близу првог дрвећа, они осули паљбу. Баш ту су лежали они наши које су прво поклали, а ја све прескачем њихова тела. Наједном се оклизнем на крваву траву и у исто време се спо-

такнем о неко дете коме су секиром одсекли главу, и паднем свом тежином преко оних јадника. Усташе су видели како ја падам, па су мислили да су ме погодили. Ја се притајим, и онда се полако довучем до неког жбуња, и, мало-помало, дочепао се шуме. Трч'o сам кроз шуму све док се нисам срушио поред неког поточића. Ту сам се напио воде и кад сам опр'o ону крв са себе, видео сам да ме нису ни окрзнули.

Неко време се чуло само пуцкетање сувих грана, које је кувар малопре набацао на ватру испод казана.

- А шта је било са вашом фамилијом? - питао га је Жара.

- Хвала Богу што још нисам ожењен, па немам ни жену ни децу. - Вратио је неољуштени кромпир у полупразан џак, спустио нож поред камена на коме је седео и загледао се у црвенкасто-жуте пламенове који су се извијали око чађавог казана. - Мога оца и мајку, старијег брата и снају са двоје деце, дечка од пет и девојчицу од три године... све су их поклали. Видео сам кад је моју млађу сестру Јелицу, тек је напунила петнаесту, усташа лупио секиром по глави. - Поново је дохватио кромпир који је малопре вратио у џак, и наставио да га љушти. Жара је приметио како су му руке неколико пута задрхтале.

Четник проседе браде није знао где је његова породица.

- Не знам да ли су живи - говорио је док је грејао руке на ватри. - Знао само да су неке у селу побили, а неки су успели да побегну. Кажу да су се склонили у планину пре него су Хрвати опколили село, па су прешли Дрину и сада су у Недићевој Србији.

Кад су око поноћи завршили са последњим џаком кромпира и почели да се дижу са својих места, из даљине се чу глас стражара.

- Стој! Ко иде?

Одмах затим чуло се још неколико пригушених гласова, и опет се све утишало.

Жара тек што је склопио очи поред мале ватре у углу пећине, кад га из полусна трже снажан глас капетана Јоветића.

- Четници! Добровољци! Диж'те се.

Код отвора пећине, добро осветљеног од ватре са казаном, стајала је збијена гомила жена и деце.

- Узмите сву своју спремину и испразните пећину. Стигле су нам избеглице и рањеници. Пећанчеви људи јуче су их прихватили и помогли им да дођу до нас.

На излазу из пећине Жара је могао да види боље лица жена са измученим и преплашеним изразима. Већина њих имала је поред себе, на каменом поду, велики завежљај. Неке су држале у наручјима малу децу, док су већа деца стајала уз мајке, некад и по четворо-петоро, збијени једно уз друго. Одмах до

њих лежало је на носилима направљеним од сасечених младих стабала и војничких ћебади, пет-шест четника изувијаних завојима. Десетак лакших рањеника стајало је поред њих, већина наслоњени на зидове пећине, оборених глава.

Кад су изашли из пећине и очи им се привikle на мрак, видели су како су жене и деца испунили чистину испред пећине. Са њима је било и неколико омањих, мршавих крава и коњића, нешто коза и двадесетак оваца.

Жару је поразила мртва тишина, прво у пећини, а сада још више у мраку, под ведрим небом, испод далеких, небројних треперавих звезда. Ниједно дете није заплакало, нико се није закашљао; чак ни овце нису заблејале, кад су почели да их потискују да би могли између њих да прођу. Чинило му се да није у питању само велика замореност због напорног пешачења и глади, него да су жене и деца, па чак и животиње осећале како се око њих дешава нешто стравично, нешто што се може свакога тренутка и на њих сручити и уништити их за сва времена.

Захватила га је нека тегоба, као кад притисне мора у злим сновима. Хтео је да каже Трајку, који је ишао поред њега, како је вредело обући Недићеву униформу, ако ни због чега другог, а оно само због ове једне ноћи у којој ће се овај намучени и заплашени народ смирити и збринути, али грло му се стегло и он се плашио да ће га глас изневерити.

Наишли су на неколико четника који су шапатам разговарали са женама. Питали су једни друге одакле су и да ли су чули за њихове рођаке и кумове, са којима су изгубили сваку везу.

Кад су се одмакли од жена и деце, наишли су на групицу четника који су држали у рукама празне војничке порције, шерпењице и чанчиће.

- Нема ништа од те чорбе и хлеба - чуо је једног четника како тихо говори. Сад ће њима разделити и овај последњи казан.

- Нек им разделе. Њима треба више него нама - казао је други.

- Биће за све - шапнуо им је Жара. - Чуо сам кувара кад је казао да ће кувати целу ноћ. Нема више пасуља ни кромпира, али има још доста сувог грашка и гершле.

- Јавили су преко, да хитно пошаљу још хране - додао је Трајко.

Жара је тек сада приметио да свуда унаоколо седе четници који још од подне, са празним посудама стрпљиво чекају да на њих дође ред.

Добровољци су се зауставили на стотинак метара од пе-

ћине, на малој заравни на којој је већ седело или лежало око ватре двадесетак Пећанчевих четника. Удолина је била отворена једино према Дрини, док је са три стране била заштићена брдашцима и стенама, на којима су четници поставили стражаре.

Тек следећег јутра, када се потпуно разданило, Жара је постао свестан да је број избеглица био много већи, и да су жене и деца у много горем стању него што му се у први мах учинило. Испијена, мршава лица на све стране; очи широко отворене, заплашене, нарочито код деце. Велики број њих у крпама, ваљда су то они који су много раније побегли из својих крајева, па неким чудом преживели све недаће; неки су бо-си, са усиреном крвљу на ногама.

Други вод је држао стражу недалеко од прелаза, док је његов вод добио задатак да помаже Дангићевим четницима око преласка Дрине.

На прва два сплава натоварили су најтеже рањенике, а три чамца напунили су лакшим рањеницима; ту је било и неколико дечака и девојчица, који су се или изгубили од родитеља или су им родитељи страдали, а они се неким чудом спасли.

Док су чекали повратак сплавара и веслача, помагали су женама да носе болесну децу, и завежљаје у којима су носили све што су успели да изнесу из својих домова. Силазили су уском, козјом стазом, која је кривудала надоле, према Дрини.

- Наше су село попалиле усташе, пре четири дана - причала је Жари старица чији је завежљај носио - и све су живо поклали, све што се није на време склонило. Ми смо са планине гледали како нам горе куће, и слушали јауке и вриску, а неки говоре да су их и видели како кољу. Ја сам се у ноћи изгубила од мојих и сада нити ја знам где су они нити они знају шта се са мном збило.

- Зар нису могли четници да задрже усташе док се народ не повуче?

- Четници су нас чували све време, али су на њих жестоко напали партизани и истерали их из села. Ми се после вратили са планине, мислимо „и то су наши људи, ти партизани”, а они седели у селу дан-два, па чим се усташе појавили, они побегли, а нас оставили оним крвницима. Нису ни пушке опалили.

Кад су се сплавари и веслачи вратили, са њима је изашао из једног чамца добровољачки потпоручник кога Жара никада раније није видео.

- Господине капетане, - обратио се Јоветићу, који је стајао на обали и надгледао довођење избеглица - Милош Војновић, командант Десетог добровољачког одреда, поручује вам да су

добровољци у току јучерашњег дана и у току ноћи покупили све сплавове и чамце, до којих су могли доћи, и да организују прелазак четника и избеглица код Љубовије, Оклетца, Бачевца, Рогачице, Бајине Баште, Перућца и Полома.

- А шта ћемо са овом стоком? Јоветић је показао главом на белу, мршаву козу коју је водила на ужету млађа, повисока жена.

Жена је једном руком држала уже, а другом је притискала на груди дечкића старог око годину дана, свог увијеног у неке крпе, тако да су му се видели само нос и очи. Девојчица од три-четири године држала се обема рукама за мајчину сукњу.

- Јој, забога, мајко мила - почела је жена да кука - ако ми узмете ову нашу хранитељку, боље и нас све овде да побијете.

- Господине капетане, ви ћете данас, у току дана, добити два велика, стабилна чамца у које ће моћи да се сместе козе и овце, а краве и коње ће њихови власници да држе на ужету из чамаца, па ће тако да препливају Дрину. То смо већ радили код Бајине Баште.

- Сви ви са стоком - капетан Јоветић се окренуо онима који су силазили стазом - ви ћете чекати док од Недића не стигну специјални чамци.

- Куку нама - опет се јавила она иста жена - ко ће да чека кад су нам усташе за петама?

- Ми и Недићеви војници остаћемо овде, све док и последњи од вас не пређе.

- Преко Дрине, чекају вас са храном и одећом - казао је потпоручник осмехујући се. - Тамо је све спремно за ваш долазак, а овде немате чега да се бојите.

Потпоручник се окренуо капетану Јоветићу.

- За ваше рањенике смо спремили, као и досад, папире, као да су то наши људи рањени у борбама против партизана. Из Ужица нам јављају да је болница препуна, па ћемо одсада морати да преносимо неке, нарочито теже рањенике, у Београд.

- Како ћете примити толике нове избеглице - Јоветић је утишао глас - а и нас има много? Не можемо више да издржимо између две ватре. Одсекли су нас од наше позадине. Само нам још остаје Дрина.

- Комесаријат за избеглице, на челу са Томом Максимовићем, индустријалцем из Борова, који је и сам избеглица из „Независне“, ради пуном паром на организовању прихватилишта, која ће моћи да приме двадесет до тридесет хиљада људи.

Трајко је показао Жари потпоручника.

- То је Влада Зечевић. Он је, кажу, учествовао у студентским тучама, пре рата, у Београду, између Белих орлова и ко-

муниста. Завршио је технику.

Два велика тешка чамца појавила су се тек негде касно по подне. Жена са белом козом и два мала детета била је прва која је ушла у један од њих. Кад се сместила са дечком, девојчицом и својом „хранитељком“ између осталих жена, деце, коза и оваца, и кад су веслачи одгурнули веслима чамац од обале, викнула је четницима и добровољцима:

- Хвала вам, браћо. Бог вам платио.

Са другим чамцем је ишло теже. С једне стране, мали смежурани старац држао је уже за које је била везана крава, која се мало опирала, али је ипак ушла у воду. Међутим, с друге стране чамца дечко од тринаест-четрнаест година вукао је за улар малог брдског коња, који је почео да се баца и пропиње. Није никако хтео да уђе у воду.

Најзад је један од четника изуо опанке, засукао ногавице, ускочио у чамац и енергично тргнуо коња за улар. Коњ се наједном, као по команди, смирио и ушао у воду. Четник је дао улар дечку и искочио из чамца.

„Ваљда им се неће ништа десити“, мислио је Жара са стрепњом док је гледао како се чамци, пуни избеглица и животиња, час уздижу час спуштају на узбурканој Дрини. Изгледало је да ће крава дугих, извијених рогова и коњић замршене црне гриве, само са главама издигнутим изнад таласа, сваког тренутка потонути и нестати у мутној, запенушеној води. Код год би им талас заклонио главе, Жара би помислио: „Одоше!“ Кад су чамци најзад пристали уз другу обалу, одахнуо је са олакшањем. У истом тренутку осврнуо се око себе. Тек је сада приметио да су и остали добровољци, четници и избеглице, исто као и он пратили немо и непокретно, као да су срасли с каменом обалом, прелазак избеглица, преко разбеснеле Дрине.

- Хвала Господу Богу! - прекрстила се једна старица забрађена црном, вуненом марамом.

Жара је одмах затим видео и неколико осмеха на бледим и измученим лицима жена, старца и старица. Тек је сада, са тим осмесима, приметио како су многим усне модре и испуцане, од оштрих и хладних планинских ветрова.

Једна девојчица од десет-дванаест година, увијена у мрку, грубу вунену мараму, весело је запљескала ручицама.

Трајко који је стајао корак-два од девојчице, погледао је прво у њу, затим у групу четника и добровољаца, и почео да тапше из све снаге, широким замасима руку.

Придружили су му се четници и добровољци, а за њима и избегли народ. Ускоро, људи, жене и деца, свесрдно су тапшали онима који су прешли. С друге стране су им махали рукама. Тапшање је најачало хуку помахнитале реке.

„Интересантно”, мислио је Жара, „како су наше судбине везане за судбине домаћих животиња”. Чинило му се да је при овом преласку било више драматског набоја него на досадашњим, и то не само на онима на којима су превозени војници са сандуцима оружја и муниције, него и на онима са тешким рањеницима, па чак и са тим измученим женама, старцима и изгладнелом, често болесном децом. Зар није она жена са козом и двоје ситне деце узвикнула капетану Јоветићу: „Ако нам узмете нашу хранитељку, боље и нас одмах побијте!”

Они са животињама, који су се цео дан, узрујани и узнемирени, тискали по обали, сада су се смирили, и одвојили се на једну страну, „да не сметају”. Поседали су на камење и стрпљиво очекивали повратак „великих чамаца”.

Једна девојка од седамнаест-осамнаест година, лепушкаста, и поред крпа у које је била увијена, остала је да стоји на самој ивици обале. У једној руци држала је петла гаћана везаног за ноге, а у другој кокошку граоранку.

- Ово ме подсећа на Нојеву барку - шапнуо је Трајко Жари, са осмехом, али се одмах уозбиљио. - Сирота девојка. Кад изађе из овог чуда, па се мало дотера, биће права лепотица.

Девојка као да га је чула, окренула се нагло према њима двојици. Трајко је и нехотице накривио своју шајкачу на десно око и осмехнуо се, али је девојка брзо оборила главу, као да се загледала у немирне таласе који су испод њених ногу заплускивали камену обалу.

- Штета што немамо фотографски апарат - казао је Жара обухватајући погледом усамљену девојку, групу избеглица са овцама, козама, шест-седам крава и са исто толико брдских, босанских коњића. Изнад њих се уздигло ведро небо обојено пурпуром касног поподнева. Иза њих се светлוצала запенушана Дрина.

- Какав фотографски апарат! Ово би требало да види један Паја Јовановић или један Урош Предић.

- Или Европа...

- Европа! Шта говориш, Жара! Европи је стало до нас као што им је стало и до лањског снега.

- Ако се не зна данас шта се с нама дешава, сазнаће се сутра, кад се рат заврши.

- Европа има своје проблеме, имаће их и после рата, а Хрвати су кроз целу своју историју увек били са победницима, па ће им се придружити и овога пута. Нама се неће веровати.

- Претерујеш, Трајко, претерујеш - насмејао се Жара. - Ја сам увек мислио да си ти велики оптимиста. Шта ти је сада?

- Сада сам велики реалиста.

Низ стазу се спуштао потпоручник Зечевић са водником Трбојевићем.

- Мораћете од сада да пребацујете овај народ и дању и ноћу - чули су га кад је казао воднику.

- „Ето га, отпочело је”, помислио је Жара. Предосећање да ће се нешто страшно одиграти ту око Дрине, није га никако напуштало.

- Четнике који пређу у Србију шаљемо хитно у Крагуљевац, код Вишеграда, да би избегли Немце.

- Срећа је да нема Немаца поред Дрине - казао је водник.

- Око Вишеграда је висока концентрација четника. Тај део који зову „Ничија земља” је италијанска окупациона зона, али на срећу, Италијани немају ту своје јединице, а нема ни усташа, ни партизана.

Чамци су стизали с друге стране натоварени храном, и кувар са Кордуна кувао је чорбе већ други дан, без престанка, а на чистини испред пећине ређале су се групе четника, жена и деце, са празним посудама, чекајући да и на њих дође ред. Кувара, чије су очи биле црвене од дима и подбуле од неспавања, заменио је Радован Самарцић, четник црвенкасте браде.

Кад су се Жара и Трајко, измешани са четницима, добровољцима и избеглицама, појавили пред казаном са празним порцијама за вечеру, он им се насмешио.

- Отиш'о вам кувар да спава. Није више мог'о да издржи. Каз'о ми да га пред зору пробудим.

Док је носио пуну порцију чорбе, Жара је срео четника - Буђановчана, који се враћао из патроле.

- Не ваља - вртео је четник главом. - Народ и неки Дангићеви четници не престају да пристижу. Причају да усташе пале села и кољу ко јагањце оне који не могу да побегну.

- Хоће ли Дангић издржати док се сав народ не пребази?

- Не верујем. Јуче смо двапут налетели на усташке патроле. Једва смо успели да нашим дотуримо муницију. Срећом, наишли смо у прави час, и да дамо муницију и да прихватимо ову сиротињу. Шта ће бити сутра, то сам Бог зна.

Прелажење Дрине вршило се дању и ноћу, без престанка. Пуцњава и експлозије чуле су се све гласније и све чешиће.

Жара је био неиспаван и гладан. Преношење рањеника, помагање избеглицама да носе ствари, патроле, стражарења, љуштење кромпира, скупљање сувих грана по околним шумовитим брдашцима, све га је то исцрпilo, и он се кретао као у неком бунилу. Од тестерисања и цепања крвавих и чворноватих храстових стабала и грана добио је пликове и жуљеве на шакама.

И нехотице почео је да прижељкује борбу. Чинило му се да би му сада, када би се изненада сударили са усташама, на једном било лакше. Могао би да застане, ухвати добар заклон, паши и пуни пушку, а у исто време - да мало одахне и одмори се.

Последњих дана два пута је прелазео Дрину. Од добровољаца са србијанске стране чуо је да се на свим прелазима одиграва иста драма: даноноћно пребацивање изнемоглог и заплашеног света.

У заклону, стотинак метара од Дрине, добровољци су поред пољске кухиње подигли неколико великих шатора, у које су смештали избеглице одмах после преласка реке. Чиновници из Комесаријата за избеглице узимали су податке од избеглица и сврставали их по местима у која ће бити упућени. Један лекар у добровољачкој униформи, у пратњи две девојке у белим мантилима, превијао је рањенике и обилазио жене, децу и старце.

Кад су други пут прелазили Дрину, Жара и Трајко, са још неколико добровољаца, пренели су на леђима пет-шест дечака и девојчица, који су били и сувише слаби да се сами крећу.

Жара је носио дечка од девет година. Чим га је прихватио и подигнуо на леђа, приметио је да дечко жели нешто да га пита, али се очигледно застидео, и у последњем тренутку се премислио.

- Како се зовеш, мали? - питао га је кад је почео да се пне уским, каменим пролазом.

- Сретен.

- А где су ти отац и мајка?

- Не знам.

- Имаш ли браће и сестара?

- Имам два брата и сестру?

- А где су они?

- Не знам.

- Како си се ти то изгубио?

- Био густ мрак. Ми побегли из села, а усташе за нама у планину.

- Овде има пуно народа из твог краја. Наћи ћемо ми теби твоју фамилију.

Ћутали су неко време.

- А има ли... има ли овде усташа?

Жара је једва чуо питање.

- Нема, Сретене. Нема ни једног јединог. Не смеју они овде да дођу. Ово је Србија. Ту је само наша српска војска.

Девојка у белом мантилу показала им је празне пољске кревете, одмах на улазу у шатор. Шатор је био препун жена, деце, старца и старица. Неки су лежали на пољским креветима, неки седели у групицама и нешто тихо једни другима препричавали. Две-три жене дојиле су малу децу.

Добровољци су пажљиво спустили болесну децу на кревете.

- Шта ће бити с њима? - питао је Трајко девојку.

- Чим дође, доктор Трифковић ће да их прегледа. Ако су болесни, послаће их у болницу, а ако су здрави, одмориће се који дан, пре него их пошаљемо за Врњачку Бању, где ће се добро одморити и оденути. После ће бити смештени у стални боравак.

- Стални боравак?

- Или ће их послати у сеоска домаћинства, или у прихватилишта, која је Недићева влада већ припремила. Знам за Бању Ковиљачу, и за још неколико места. - Застала је и упитала их тишим гласом: - Јесте ли ви Зборашаи?

Трајко је показао на Жару.

- Он је пре рата био Бели орао.

Девојка се окренула Жари.

- Ја сам из Ваљева. Припадала сам ваљевској организацији. Да ли сте знали Гојка Стојановића?

- Били смо у истој борби кад је погинуо.

- Сиромаш' Гојко. Ја сам најбоља другарица његове Гордане. Забављали су се две године и правили планове за будућност. То је била велика љубав.

Жара и Трајко су се погледали. Не, неће јој рећи да су на Гојковом телу усташе нашли Горданино писмо и да је оно стигло чак и до усташке врховне команде у Загребу.

Хтели су још да разговарају са девојком, сретни што су је среди овде и под овим условима, али их је прекинуо доктор Трифковић, који се у том тренутку појавио на улазу у шатор.

Пошто су се поздравили са доктором, Жара се окренуо дечку кога је малопре донео.

- Држи се јуначки, Сретене! Ови ће ти људи помоћи да нађеш своју родбину.

- Немој да идеш - казао је дечко тихо.

- Морам да још неког донесем. Ова сеја ће ти помоћи ако ти нешто затреба. - Окренуо се девојци. - То је мој другар, Сретен. Пази на њега.

Девојка се насмешила, пришла дечку и помиловала га по глави.

- Не знамо јој ни име - казао је Трајко кад су преносили на чамац џакове са храном и хлебом.

Жара се сетио своје Зорице, коју је оставио у далеком, тако му је сада изгледало, врло далеком Добрину. Да ли ће га чекати као што се клела на растанку? Ова девојка је била истог

стаса као и Зорица, имала је плавкасте очи, а и коса јој је била тамна и таласава. Можда је мало и лепша... али, оно је његова Зорица.

Једне ноћи пробудила их је брза пуцњава и експлозија бомби.

- Узбуна! Узбуна! - чули су се повици кроз ноћ.

Жара је скочио са свога лежишта од гранчица и сувог буковог и храстовог лишћа. Кроз таму, високо изнад глава, пролетали су светлећи меци, звиждећи неким злокобним звуком.

- Усташе! - проломио се кроз ноћ стравични женски врисак.

- Натраг, натраг! - препознао је снажни глас капетана Јоветића.

- Побихе нас, поклаће нас. Јао нама! - почела је да запева нека жена.

Настала је гужва. Избеглице су полетеле према Дрини. Жене су купиле око себе децу и животиње, а остављале торбе и завежљаје где су се затекли. Спотицали су се о камење, падали, помагали једни другима да се поново дигну.

- Натраг, натраг! - викао је опет Јоветић. - Куд сте запели! Не можете у Дрину. Четници, добровољци, напред, на истакнуте положаје.

Добровољци су се формирали по тројкама и десетинама.

- Добровољци, за мном! - чули су најзад задихани глас водника Трбојевића, који је однекуд дотрчао, и даље закопчавајући свој официрски мундир.

Испели су се на положаје високо изнад пећине, где су затекли добровољачку предстражу, са Велизаревом пушкомитраљеском тројком.

- Друзе воднице, - казао је Велизар кад је видео Трбојевића, док је у исто време посипао чутурицом воду по цеви пушкомитраљеза - има их јако много. Највише нападају у овом правцу. Збројовка ми се мало пре сва усијала. Дошли сте у прави час.

Заузели су заклоне иза стена и осули паљбу у правцу из ког су долазили светлећи меци.

Пре него што се спустио иза једног камена, Жара је погледао око себе. У мраку, свуда око њих, осим у правцу куд је текла Дрина, као да се стегао ужарени обруч из кога су светлוצале ватрене искре. Бомбе из тешких бацача, које су пребацивале далеко иза њихових леђа, почеше да падају све ближе и ближе.

Штектање митраљеза, измешано са убрзаном пушчаном пуцњавом, разлегало се између стена и дубодолина, појачано многоструким ехом који је заглашћивао уши и мутио свест. Звиждук метака је био све краћи и оштрији.

„Испунила ми се жеља”, помислио је Жара осмехујући се горко. У исто време је без журбе, наизменично репетирао за тварач на пушки и повлачио ороз. Најзад је могао да одахне. Нема више тестерисања и цепања дрва, љуштења кромпира, и свега осталог што га је замарало, и све више исцрпљивало.

Водник другог вода „Риле” Ристић, тражио је Трбојевића. Нашао га је како клечи на левом колену, док се на десно ослонио руком у којој је држао револвер. Гледао је напрегнуто испред себе у мрак.

Водник Риле, младић онижег раста, мршав, живих, немирних очију, говорио је Трбојевићу брзо, повишеним гласом, као да се плашио да неће моћи да заврши мисао.

- Морамо одмах да их нападнемо. Знаш да је напад најбоља одбрана. Ако их не збунимо и разбијемо изненадним јуришем, страдаће овај народ, а ко зна шта ће бити и са нама и четницима. Има их сигурно три-четири пута више од нас.

- Ти знаш за наређење да се сувише не излажемо. Знаш шта се десило после Гојкове смрти.

- Они тамо не знају нашу ситуацију.

Трбојевић је ћутао неколико тренутака, онда се наједном окренуо добровољцу који је стајао до њега.

- Нађи одмах капетана Јоветића и кажи му да ми, са наша два вода, прелазимо у противнапад.

Узео је од добровољца пушку и бајонет, а њему дао свој револвер.

- Остани са четницима док се не вратимо - довикнуо је добровољцу који, срећан што је дошао до револвера који су само официри носили, иако је знао да је то привремено, заденуо га је за појас и потрчао према четничким положајима.

Милан Трбојевић окренуо се малом воднику.

- Оставићу овде само једну пушкомитраљеску тројку, да нас штити кад се будемо враћали.

- Нека је са срећом! - Мали водник је нестало у мраку.

- Добровољци! - викнуо је Трбојевић стављајући бајонет на пушку. - Бајонете на пушке! Спремајте бомбе. Развијај се у стрелце. Напред, за мном!

Неко је викнуо: „Живео краљ!” Добровољци су потрчали низ стрму, камену падину.

- Ура! - повикало је њих неколико.

- Ура! - одговорили су им громко добровољци из другог вода.

Меци су почели да звижде чешће и гушће око њихових глава. Неки су се одбијали од стења језивим, кратким фијуцима.

Жара је пребацио пушку преко леђа, да би олакшао прескакање преко камења. У руци је држао чврсто „крагујевчан-

ку”. Иако је био у борбама већ неколико пута, још никад није бацио бомбу. Није био довољно близу. Значи, овога пута ће се суочити лицем у лице, оком у око... Ухватила га је нека чудна језа, какву до сада није никад осетио.

Из мрака, из заглашујућих експлозија и језивог цвиљења и звиждања челика, наједном му је искрснуо у свести кум Гавра, како швићка камџијом изнад својих дората, а они лете, као да су побеснели, на ону групу усташа која је стајала на сред пута за Кленак. Није се никад у животу уплашио као тада. Само, онда није носио преко леђа маузерку, а у руци крагујевчанку. Стегао је још чвршће бомбу и под прстима осетио њена тврда, гвоздена ребра.

- Мајку вам српску! - викао је неко из таме. Судићи по гласу, био је одмах ту, негде испред њега. - Све ћемо вас поклати.

Жара је застао и погледао око себе. Био је најмање шест-седам корака испред најближег добровољца. Скинуо је затварач са бомбе. Левом руком је привукао кундак од пушке. Лупио је снажно металним упалаћем о кундак.

Замахнуо је руком. „Један, два, три”, бројао је онако како га је учио поднаредник Лукић. Бацио је бомбу свом снагом. Прво је видео блесак, онда је чуо детонацију, затим јаук. Учило му се да је то био онај исти глас који је малопре претио да ће их све поклати.

После његове бомбе експлодирала је друга, трећа. Скинуо је брзо пушку са леђа и онако трчећи почео да пуца.

Прескочио је један подужи камен. Не, није био камен. То је био мртав усташа. Видео их је још неколико, како леже разбацани у мраку.

Бацио је и другу бомбу. Светлост експлозије је оцртавала испред њега силуētu људи који су, изгледа, журили смушено у свим правцима.

Опет је у близини блеснула бомба. На неколико корака улево видео је Трајка и водника Трбојевића, како су са бајонетима на пушкама улетели у тамну, ускомешану масу људи.

И даље у трку, извадио је шаржер из фишеклије и напунио пушку.

Опалио је само један метак из новог шаржера, у ону тамну масу испред водника и Трајка, кад је осетио оштар ударац у груди. Ноге су га наједном издале и он је, онако у залету, свом тежином пао на камено тло. Звиждук метака и праскања бомби одједном су нестали. Све око њега се смирило. Једино је чуо још Трајков глас, који као да је долазио из велике даљине непрозирног мрака.

- Погибе Жара!

У само свитање водник Трбојевић је рапортирао капетану Јоветићу.

- Господине капетане, успели смо да разбијемо и растерамо усташки одред који се ноћас приближио нашим положајима. Имамо једног мртвог и четири рањена. Избројали смо осамнаест мртвих усташа. Највише их је изгинуло од наших ручних бомби. Тројица су прободени бајонетима. Успели су да извуку своје рањенике.

- Алал вам вера, јунаци. - Капетан му је срдечно пружио руку.

- Прешли смо у противнапад на ургирање водника Ристића. Ја сам се колебао због наређења из Србије.

- Пре него што се они приберу, успећемо пребацити овај народ, што се овде још затекао. Целе ноћи смо их превозили.

- Треба нам хитно пушчана муниција, а исто тако и бомбе.

- Ја сам малопре добио наређење за вас, од нашег команданта одреда. Морате одмах да пређете Дрину.

- Зар сада, побогу брата?! - отело се воднику. - Сада када смо овде најпотребнији.

- Ви добро знате да усташе траже освету за оног пуковника што сте га убили, и да вас, и цео ваш одред, Немци могу да разоружају, могу да вас пошаљу у заробљеништво, а можда и да стрелјају.

- Ипак су нас оставили на миру.

- Ако вас поново ухвате са ове стране, то вам не гине. С њима нема шале. Ви знате шта би то значило за нас овде, а вероватно још и више за Недића и његову владу. Јесте ли извукли ваше рањенике?

- Јесмо... овога пута. - Трбојевић се очигледно нагло смирио.

- Пећанчевим четницима је исто тако наређено да се одмах пребаце.

- Хоћете ли моћи ви сами?

- Нас, босанских четника, има довољно да их задржимо док се овај народ не пребаца. Ноћас су нам ваши добровољци пренели неколико сандука муниције и три пушкомитраљеза.

Кад је Жара отворио очи назирао је изнад себе, кроз малу, црвенкасто небо раног јутра. У исто време чуо је и плач малог детета, негде поред себе, затим штектање митраљеза, звиждање метака. Окренуо је полако главу. Гледао је у избезумљено, бледо лице младе жене која држи у наручју дете од седам-осам месеци и покушава да га смири. Дете се зацењује, а она га грчевито грли, мрмља му нешто и унезверено се окреће око себе.

Хладни, рески ветар пиркао му је у лице и доносио свеже мирисе пролећа, помешане с мирисом барута. Удахнуо је јаче ваздух, једанпут, двапут, и осетио неку пријатност, која му се

разлила целим телом. Таман је хтео да затвори очи и поново утоне у дубоки сан, кад чу узбуђени, познати Трајков глас.

- Жара! Жара! Ено га, отворио је очи.

У следећем тренутку видео је Трајка и водника Трбојевића како су се наднели над њим. Хтео је инстинктивно да се подигне пред старешином, али је осетио оштар бол у грудима.

- Не мичи се. Немој да се покрећеш - казао је водник и спустио му руке на раме. - Изгубио си доста крви.

- Шта је било? - једва је изговорио.

- Немој да говориш. Рањен си у груди. Сад ћемо те пренети преко Дрине, с још тројицом наших рањеника. Никола Чалић нам је погинуо.

- Разбили смо потпуно усташе - говорио је Трајко. Да си их видео како су бежали преко оног камења! Тек сад су почели да се прикупљају, и поново нас нападају.

- Добро смо их изненадили са јуришем - казао је водник. - Док смо се ми тукли с њима, четници су пребацили скоро сав народ. Има још десетак жена и деце, и неколико стараца. Њих ћемо, заједно с тобом и нашим рањеницима, да пошаљемо у Србију, чим се врате сплавови и чамци...

На тридесетак корака уз Дрину експлодирала је топовска граната. Камење је прснуло и засуло групу четника који су вукли узбрдо сандук са муницијом.

- Све је у реду. - Жара је поново чуо водников глас. - Изгледа да су само лакше ранили двојицу четника.

Жена са малим дететом је почела да запева.

- Не дајте, браћо Срби. Не дајте им мога Блажу.

Следећа граната је пала насред Дрине, друга одмах поред ње. Вода је два пута сукнула увис.

Жара је мало подигао главу. Недалеко од обале видео је неколико сплавова и чамаца како се полако приближавају.

Пренели су га на повећи сплав, са још три рањена добровољца и са неколико жена и деце, међу којима је била и она жена с малим дететом.

Опет су заштектали митраљези. На неколико метара од сплава сручио се митраљески рафал. У исто време чули су се повици који су долазили негде иза четничких положаја. Жене су привукле к себи децу и чврсто се склупчале насред сплава.

- Ево их, ево усташа - зајецала је жена с малим дететом.

Жара је гледао избезумљена лица жена и уплакана лица деце. Једна девојчица од седам-осам година, са рукама око мајчиног врата, тресла се као да је у грозници.

Деца су мало-помало престала да плачу, а и жене се сасвим ућутале, као да су се плашиле да ће их усташе пронаћи по гласу.

Оштар ветар је растерао јутарњу маглу. На небу ни облач-

ка. Сунце, као за инат, обасјало камене обале и оцртало сваки каменчић и сваку травку, а мутна, запенушена Дрина се пресијава сребрнстим преливима, који се наизменичним трзајима шире, скупљају, и распрсквају у стотине блештавих капљица.

Чинило му се као да се сплав вртео на истом месту, дизао се нагло изнад таласа и онда наједном пропадао кроз празнину, док не би изненада треснуо о неку тврду, узгибану подлогу. Оштар бол у грудима, који је осећао од оног тренутка кад је покушао да се подигне пред водником, постао је несношљив. Имао је утисак да му се са сваким покретом сплава раздире живо ткиво у дубинама груди. Закашљао се. Наједном је осетио нечију руку на рамену. Изнад себе је видео забринуто, изборано лице старице.

- Већ смо прешли пола Дрине - казала је. - Издржи још мало.

Жара је посматрао њено бледо лице, уоквирено црном, дебелом вуненом марамом. На њему није видео страх, као да је и оно било једно од ликова његових сабораца, добровољца и четника. Као да је и она с њима заједно стврднула кроз окршаје, уз сазнање да „свако зрно не погађа”, а ако те неко од њих погоди, нећеш га ни чути ни видети.

Насмешио се, и она му је узвратила осмех. Следећег тренутка ставила је своју рапаву и суву руку на његово чело и ту је задржала неколико тренутака.

- Немаш ватру - казала је скидајући руку. Повукла му је пажљиво ћебе сасвим испод браде. - Добро је да немаш ватру. Чим пређемо, тебе ће у болницу.

Једна граната је експлодирала, недалеко од сплава. Сплав се занео као да ће се преврнути. Жена са малим дететом је вриснула.

Са свих страна се чула убрзана пушчана паљба, штектање митраљеза, учестале експлозије. Меци су звиждали изнад сплава, неки се усецали у воду.

На једном чамцу зајаукала је жена.

- Убише ми дете. Убише ми моју мезимицу.

С друге стране чамца одазвао се продоран женски глас.

- И нас побише. Све нас побише, мајко моја.

Најзад је сплав дотакао обалу. Добровољци са шлемовима на главама и пушкама у рукама притрчали су из заклона и загазили у воду. Жене са децом у наручју нагрнуле су на излаз из сплава.

Њих четворица подигли су Жару, са ћебетом на коме је лежао, и полако га изнели на обалу. Видео је да су исто тако изнели и остале рањенике. Ставили су их иза повеће стене, на камену зараван, и брзо се вратили по торбе и завежљаје.

- Тамо нема више цивила - Жара је чуо глас који је звучао мирно и пословно. - Сад ћемо превести наше добровољце и Пећанчеве четнике. Дангићеве ћемо ноћас, по мраку.

Док су га носили уском стрмом стазом почео је опет да се губи, као да пада у тешки сан. Наједном, све се опет утишало и смирило.

Из тишине је чуо женски глас, који му је однекуд звучао познато.

- То је онај добровољац који је прошле недеље донео малог Сретена.

Напрегао се да се прибере и освести. Једва је некако отворио очи. Изнад себе је видео ону девојку из Ваљева. Поред ње је стајао доктор Трифковић и брижно одмахивао главом.

КУПОЛА СА КРУНОМ НА ВРХУ

Слободан се сместио на палуби малог путничког брода који је, препун света, пловио за Београд. На дрвену клупу, покрај њега, сели су старац и старица у народним ношњама, спутивши поред себе две велике, пуне торбе.

Путници су углавном били сељаци из околних места, који су носили са собом пуне торбе, кутије увезане канапом, и завежљаје у грубом платну. Видео је и неколико пари кокошака које су лежале на поду мирно, увезаних ногу. Недалеко, из џака поред клупе на којој је седео средовечан мршав сељак, чуло се повремено гроктање прасета.

Преко пута Слободана седела је пуначка жена на чијој глави је била помало кокетно намештена црна, штрикана капа. Са њом је дошла и млада девојка која је одмах, чим је села, извадила књигу из велике, тамноплаве ташне и почела је да чита.

Жена је седела немирно на седишту, сваки час се окретала и гледала лево-десно, као да је неког тражила. У једном тренутку поглед јој се срео са Слободановим. Насмешила се. Слободан јој је одговорио са осмехом.

- Јесте ли ви из Шапца? - питала га је.

Девојка крај ње први пут је подигла главу са књиге и погледала је брзим, помало прекорним погледом.

- Не, ја сам из Добрина.

- Значи, ви сте избеглица. Знате како ми овде кажемо: „Избеглица-изелица”.

- Мама, како можеш тако нешто да кажеш! - Пуни, глатки образи младе девојке зацрвенели су се.

- То се ја само шалим. Моја ћерка је сувише осетљива. Не зна за шалу... А у свакој шали има и пола збиље. Ваљда зато.

Девојка је нагло затворила књигу и вратила је у ташну.

- Мама, ја ћу мало да прошетам - казала је, брзо се подигла и пошла према другој страни брода.

Кад је склопила књигу, Слободан је успео да види наслов на корицама. Толстојев Рат и мир.

- Ћерка ми је сувише стидљива. Ученица је осмог разреда гимназије. Добар је ђак. Само учи и чита. Ништа је више не занима. А ви, шта ви радите?

- И ја сам ђак осмог разреда.
- У моме селу - казао је старац поред Слободана - примили смо неколико фамилија из Босне. Све добри и ваљани људи. Помажу нам око летине, сада када су многи наши момци у заробљеништву или у шуми, или ко зна где.

Жена је отворила своју ташну и погледала се у огледалце. Превукла је брзо прстом прво преко једне, па онда преко друге извучене обрве, и потапшала длановима своје нарумењене пуначке образе.

- Надам се - казала је затварајући ташну - да данас неће бити велика врућина. Не могу да поднесем велике врућине.

- Не брини, госпоја - казао је старац - на Сави увек помагло пирка ветар.

Жена је само летимично погледала старца, старицу и торбе које су лежале поред његових ногу, и почела поново да се окреће око себе.

- Где ми се сад ћерка изгубила?

Прасе у цаку је наједном почело да цичи.

Сељак га је гурнуо мало врхом свога опанка. Прасе је загрокотало и опет се смирило.

- Ето - казала је жена гледајући мршаваг сељака - ови наши сељаци, није им доста што нама, Шапчанима, продају храну за скупе паре, него сад носе и за Београд. Хоће да се обогате.

Старац поред Слободана се мало накашљао.

- Мој муж је чиновник у Београду - наставила је жена. - Моја ћерка и ја смо морале да проведемо лето код моје мајке у Шапцу. Нисмо могле да издржимо скупоћу у престоници.

Старац се опет накашља.

- Ја и моја баба, ми носимо нешто хране нашем сину и снаји у Београд. Имају дечка од девет година и ћерку од седам. Није данас никоме лако.

- Најлакше је вама, сељацима.

- Није баш тако, госпоја - одазвао се сељак са прасетом, гледајући негде испред себе. - Све је поскупило и нама, а ми немамо никакве плате, да нам неко сваког првог у месецу донесе. Морамо како знамо и умемо.

- И још како умете!

- Пре рата - наставио је сељак као да је није чуо - донесем ја кајмак на пијацу, сир и пршуту. Проведем тако цео дан седећи. Дођу госпоје, преврћу онај сир, па кажу да им није фрижак. Пробају кајмак, па им још није сазрео. Пршута им сувише сува. А ја превалио три сата док нисам стиг'о из мог села. Кад почне већ да се смркава, а ја продајем будзашто, само да не носим кући. Сад не морам да идем у варош. Имам неколико варошана који ми дођу једном недељно и све покупују. Све

им је сада добро.

- А шта ћете с тим прасетом у Београду?

- Један господин га наручио. Платиће добро. Што не би' и ја мало зарадио и видио како изгледа порушени Београд. Само сам једном био у њему, као војник, кад смо га ослободили. И онда је био порушен.

- Ето, млади господине, кажем ја вама, тргују и са Београдом.

Слободан се извинио и устао са клупе. Замолио је старца да му припази на кофер, а он је прошетао палубом, претрпаном људима, женама и децом.

У једном тренутку скоро се сударио са девојком која је до малопре читала Рат и мир. Кад га је угледала, збуњено се насмешила и окренула се нагло на другу страну.

Стао је поред ограде и загледао се у сремску обалу. Између жбуња и врба, ту и тамо, забеласала би се понека кућица и зацрвенео нечији кров, из чијег димњака се полако извијао лељујави дим и нестајао у измаглици. На једној чистини, окруженој зеленилом, белило се стадо оваца. Видео је и покоји чамац завезан за обалу.

„То је сада друга земља”, помислио је. Земља у коју он нема више приступа. Учинило му се да сања рђав сан.

Тек касно увече Слободан се нашао у Команди за обуку. Дали су му лимену порцију, кашику, чутурицу и ћебе. На униформу и пушку, казали су, мораће причекати неколико дана, а можда и неколико недеља.

- Није добро - говорио је тихо наредник тврдог, безизражајног лица, док му је узимао личне податке. - Немци хоће пошто-пото да нас разоружају. Не верују Недићу. Прича се да су га ухватили како шаље четницима оружје и муницију.

Наредник га је послао код куvara кад је сазнао да Слободан од јутрос није ништа јео. Кувар му је дао комад тврдог, црног хлеба и мало хладне, јечмене кафе. Појео је у сласт хлеб и попио кафу са уживањем. Данас је први пут у животу осетио шта значи глад. Кад је Драгица хтела да му спреми нешто хране за пут, он је то одлучно одбио. Било му је најтеже кад је видео како путници отварају замотуљке и ваде из њих комаде хлеба и сира, тврдо кувана јаја и пилеће месо. Није ни помишљао да је то тек почетак гладовања, које ће од сада да га прати из дана у дан, из године у годину.

Наредник га је одвео у повећу просторију у којој су били поређани гвоздени кревети, са једне и с друге стране зида. Ту се налазило десетак добровољаца, неколико њих било је у цивилним оделима.

- Овде ћеш спавати - казао му је наредник показујући на кревет који није био покривен ћебетом. - Миша ће ти показа-

ти како да наместиш ћебе.

Младић средњег раста, кратке смеђе косе, устао је с кревета одмах до Слободановог, пријатно се смешкајући и пружајући руку.

- Ја сам Михаило Косановић. Добро дошао на Бањицу.

Узео је од Слободана ћебе, покрио њиме кревет и брзим покретима руку затегао га и изравнао.

- Кревети морају да буду на исти начин намештени и изравнати. Одакле си?

- Из Добрина.

- Ја сам са Кордуна. Завршио сам учитељску и хтео да упишем Вишу педагошку. Рат ме је затекао овде, у Београду, код рођака. Не знам шта је било с мојом породицом.

- Ја сам био члан Белих орлова...

- И ја, исто тако.

Слободан је показао на групу од неколико добровољаца који су, чим је наредник изашао, извадили карте и почели да се картају.

- Не картају се, ваљда, за паре? - питао је тихо.

- Да, нажалост, иако је коцкање забрањено. Овде нам долазе и неки непожељни елементи. Видиш ли оног мршавог, разбарушене косе, што стоји и кибицује? Данас ми је казао како је био у партизанима и како они нису тако лоши, као што се прича. Каже: „Русија ће победити и кад победи све ће издајнике повешати.“ Онај са брчићима, што дели карте, он је нека пропалица. Свака друга реч му је псовка.

- Како то? Откуд они у добровољцима?

- Неко је једном рекао да револуција и грађански ратови привлаче најбоље и најгоре. Тако је и код нас било четрдесет и прве, па и сада. Зато су пре неколико месеци и основали ову Команду за обуку, да би ту, као кроз неко решето, задржали кукољ.

- Шта ће бити с њима?

- Чим виде ко је ко, почну да их отпуштају „као штетне“. То је по војничкој терминологији. Тако раде и по одредима у унутрашњости. Нажалост, међу отпуштенима било је и јунака који су се храбро борили на Хациним Ливадама, у Петровцу на Млави, и у другим борбама. Чика Мита је ту неумољив. Он хоће квалитет, а не квантитет.

Онај младић са брчићима, који је малопре делио карте, наљутио се на једног од играча и гласно опсовао Бога.

Тешка срца, Слободан је једва некако успео да заспи.

Ујутру, пошто је појео комад војничког хлеба и попио мало јечмене кафе, јавио се нареднику, са молбом да га пусти у град.

Гледао је из трамваја, са пригушеном тугом, како порушени Београд пролази испред његових очију. На неким местима,

по три-четири зграде срушене до темеља. Ту и тамо само по једна кућа разорена, као да су је немачки авијатичари изузетно гађали. На више места једино се кровови нахерили преко почађавелих, напуклих зидова. Кад је угледао краљевски двор, срце му је брже закуцало. Купола са круном на врху, лежала је на оштећеној згради као одсечена. Као неки божански симбол, та круна са куполом, иако мало накривљена, изгледала му је као недирнута.

Трамваји су били препуни света: чиновници с ташнама у рукама, гимназијалци са ђачким капама на главама и гимназијалке у црним кецељама са белим крагницама, сељаци у народним ношњама, по који човек у униформи Недићеве војске.

Кад је ушао на главна врата гимназијске зграде у Марулићевој улици, видео је у пространом предсобљу с леве стране повећи храстов сто, за којим је седео униформисан мршав дугоња, пуних, смеђих бркова. Пришао је столу.

- Ја сам добровољац - редов Слободан Спасојевић, из Деветог одреда. Хтео бих да видим моје земљаке из Добрина.

- Ја сам наредник-водник Стевовић - казао је дугоња пружајући му руку.

Објаснио је Слободану да су часови већ почели и саветовао му да оде у двориште, седне на клупу и причека до одмора.

После краћег времена Слободан се нашао у дворишту, опкољен великом групом добровољаца.

Срдечно се руковао са Жарком Аврамовићем и Милошем Мркшићем. Руковао се са добровољцима из разних места и одреда. Међу њима је видео и неколико четника. Сви су га питали исто: „Како је у Срему, како Добрин?“

Кад је најзад остао сам са Жаром, Милошем и Трајком Петронијевићем, кога му је Жара представио са: „Мој ратни друг са Дрине валовите“, Слободан им је испричао најновије догађаје из Добрина. Жари је пренео поздраве од оца и кума Гавре, али је прећутао да је видео његову Зорицу како шета са неким младићем по корзоу и седи с њим на клупи у парку. Испричао им је и све што је чуо о стрелњању тридесет скојеваца, међу којима је био и њихов колега Дамјан Исајловић.

Трајко му је показао главом на Жару.

- Да ли си чуо да се твој Добрињанин прославио у Босни?

Слободан је одмахнуо главом.

- Убио је неког чувеног усташког пуковника и за то добио Златног Обилића.

Слободан је погледао Жару. Трајко, са својом накривљеном шајкачом и помало подсмешљивим осмехом, изгледао је као човек који воли шалу, а поред тога, није никако могао да

замисли Жару Аврамовића, кога зна још из детињства, као неког хероја.

- То одликовање нисам заслужио - казао је Жара. - Било је у борби, и ја нисам имао појма да је он пуковник. Цео наш вод се јуначки показао. Да си могао да видиш Трајка како је, у борби на Дрини, са бајонетом на пушци улетео међу усташе! Требало је да он добије Обилића.

Тек сад је чуо да је Жара био тешко рањен, да је изгубио много крви и да је једва остао жив.

- Вида му ране извидала - насмешио се значајно Трајко.

- Не слушај га - казао је Жара, али некако сувише брзо и жустро. - Он је родом Ужичанин, Ера, а знаш да су о њима књиге писане. И све је истина што год си о њима прочитао. Вида је наша другарица из Ваљева. Добровољно ради као сестра. Она и њен ујак, доктор Трифковић, такође наш друг, превили су ме кад сам био рањен на Дрини. После ме је обилазила у београдској болници.

- Сад он њу обилази... из захвалности - додао је Трајко.

- Оставите се тога - казао је увек озбиљни Милош Мркшић. - Њих двојица стално се задиркују. Кажи ти нама хоћеш ли се уписати у гимназију? Ми смо овде тек три недеље.

Жара и Трајко су га саветовали да се одмах јави капетану Милу Марковићу, команданту школе.

- Не брини. Нећеш ништа пропустити - казао му је Жара кад је почео да се нећка. - Србија се углавном смирила. Нема нигде већих партизанских одреда. Чим се негде појаве, сељаци их поткажу, или нама или четницима.

- Наш десети одред - казао је Трајко - ухватио је пре неколико дана партизанску десетину код Бајине Баште, заједно са политичким комесаром. Кажу да је комесар ваш Сремац. Сељаци их видели кад су прелазили Дрину. Срећом имали смо два вода у близини. Тек што су сишли са сплава, добровољци су излетели иза заклона, са напереним пушкама. Партизани нису могли ни метка да опале.

- Шта ће бити с њима?

- Знам само да их нећемо стрељати - казао је Жара. - Чак ни политичког комесара. Љотић сматра да су и они део српског народа, који мора да се спасава. Чули смо пре неколико дана да он уз Недићеву сагласност спрема Завод за присиљно васпитавање омладине, у који ће се слати сви ухваћени комунисти...

- Тако ћемо и њих спасти од немачког стрељања - додао је Трајко.

- Оне који су мобилисани у Србији, њих шаљу кућама уколико се пре тога не одлуче да се придруже Државној стражи, Пећанчевим четницима или нама.

Слободан им је испричао оно што је синоћ чуо на Бањи-

ци, о бившем партизану који, по свему судећи, верује да су они у праву.

- Знамо да има и таквих, али они су у мањини. Ми нисмо позвани да им судимо. То није наш задатак. Ми смо овде да спасавамо, а не да убијамо.

Трајко и Милош су се, после одмора, вратили у учioniцу, а Жара је одвео Слободана у канцеларију команданта школе.

Капетан Марковић, предратни активни официр, дочекао је Слободана као стари познаник.

- Свакако би требало да завршиш гимназију - казао је. - Добили смо овде најбоље професоре, који се могу наћи у Београду. Обука је интензивна, јер је школска година скраћена. Помоћи ћу ти да те одмах приме. Можеш већ сутра да се преселиш.

Сео је за сто и написао молбу команданту бањичке Команде, да га што пре упуте у гимназију.

- Изгледа да вам је командант врло симпатичан човек - казао је Слободан кад га је Жара повео да му покаже просторије где су били смештени.

- Причају за њега да је пре рата важио за једног од најelitнијих официра у Београду.

Соба за становање у коју су смештени осмошколци била је, у ствари, велика просторија са редовима сламарица покривених ћебадима, правилно поређаних на дрвеном патосу. На једном зиду висила је слика младог краља, а око ње били су транспаренти са цитатима из Његоша, Ракића, владике Николаја Велимировића и Димитрија Љотића. Највише му је пао у очи цитат испод краљеве слике: „Људи траже слободу, а слобода људе”.

- Да ли излазите у град? - питао је Жару кад су сели за дугачак дрвени сто, који се налазио наред просторије.

- Једном недељно. Некад и чешће.

- Шта Београђани мисле о нама?

- Мрзе нас. Већина њих или није добро обавештена, или је злонамерно обавештена.

- Комунистичка пропаганда?

- Да. Београд је препун салонских комуниста, а нажалост, има све више и дражиноваца који подлежу комунистичкој пропаганди. Неки четници називају и Недића и Љотића немачким слугама и квислинзима.

- Зар тако? Ја сам био уверен да ће српски народ дати Недићу пуну подршку.

- Велики део народа је за Недића. Зову га „Српска мајка”. Међутим, то су већином људи чији су крајеви страдали од Не-

маца. Они који су живели у релативно мирнијим и сигурнијим зонама, као што је Београд, они су ти који не могу да схвате о чему се ради. Туђа страдања и туђе патње им не изгледају стварне.

- Ти знаш да се Хитлер носио мишљу да јесенас уништи Београд, са свим његовим грађанима.

- Ја знам, и ти знаш, али они не знају, или не верују. Та их судбина, нажалост, још увек може да задеси, а и све нас. Нагледао сам се грозота у Босни и знам из прве руке...

- Колико сте избеглица спасли?

- Пребацили смо их преко двадесет три хиљаде, у марту и априлу. Кад ми то причамо Београђанима, они се само смешкају. Ништа нам не верују. Не верују ни да смо наоружавали четнике и да смо се заједно борили против усташа.

- Једног дана ће се сазнати права истина.

- Почео сам и у то да сумњам. Толико има много глупости на ове свету. Наш народ је, изгледа, склон да пре поверује у нечију измишљотину, него да мућне својом главом. То важи и за најобразованије људе; за њих још више него за наше сељацике.

- Можда није баш све тако црно, Жара...

- Немој ништа да ми причаш - лецнуо се Жара. - Да си ти прошао кроз све оно што сам прошао ја, ни теби не би било тако лако да кажеш... Извини, - наједном се тргао - не мислим да ти држим лекције, али ћеш сам то ускоро да увидиш, нарочито када обучеш униформу.

- Није лако. Верујем да није.

Слободана су поразиле Жарине речи. Београд их мрзи! Зашто би их мрзео? Зато што су истакли своје груди, жртвовали се да би њих спасли и њима помогли. До сада је осећао непагодност због приступања Недићу, и поред тога што је успео да савлада своје сумње и тамна предосећања и предвиђања. Сада га је наједном ухватила нека тескоба, која му је притискала груди и стезала грло. То, ипак, није очекивао... Зар му није и чика Степа причао о Београду пуном салонских комуниста и њихових несвесних помагача, „корисних будала”? Само, онда кад му је он то говорио, њему се чинило да намерно претерује да би га пошто-пото одговорио од његове намере да приступи добровољцима. Међутим, сада када је то чуо и од Жаре, сад му је сасвим друкчије звучало.

Чика Степа је тврдио да су чак и неки Шапчани које су усташе спроводиле у Јарак, наједном почели да критикују свога спасиоца. Можда је то и био главни разлог што га је одговарао од његове намере да обуче униформу.

Сетио се и других размишљања у Добрину, кад му се чинило као да се цео српски народ наједном нашао на прелому.

Да нису, то неразумевање, са једне стране, и тај недостатак моћи да се сагледа истина с друге стране, проузроковали једну од првих пукотина која се почела да формира на том долећећем историјском прелому?... Или је све то нека неумитна, зла судбина од које се не може избећи?

Поглед му се задржао на транспаренту поред краљеве слике. Прочитао је: „Иза мрачних облака сија златно Божје сунце. Кнез Лазар.” Испод њега, прочитао је други: „Учините да сунце, мир и радост царују у вашем духу прво, да би кроз вас зацарили у народу нашем. Д. В. Љотић.”

- Понекад, кад пролазимо улицама Београда - говорио је Жара - видимо како нас неки човек, или жена, гледа са нескривеним презиром. А ти знаш наш народ, он хоће и да каже оно што мисли. И на то мораш да будеш спреман. Државној стражи и граничарима још некако и толеришу.

- Значи, праве разлику између Недића и Љотића.

- Да. А не знају, да није било Љотића, не би било ни Недића. Љотић скоро сваки дан проведе по сат-два са Недићем. Он му је главни, а можда и једини саветник. Недић и Љотић су, у ствари, један човек.

- Комунистима највише сметају „љотићевци”, зато што су њихови главни идеолошки противници, који су први указали, и непрестано указују, на опасност која долази од материјалистичког, безбожног комунизма, и против њега се активно и бескомпромисно боре.

- Тако је - казао је Жара. - Ми смо, у ствари, антикомунистички првоборци. Ми смо и прошле јесени, колико год смо могли, одвраћали четнике да не сарађују са комунистима. „Ко с ђаволом тикве сади, о главу му се лупају”, говорио је у то време чика Мита, али га нико није слушао. Нису га слушали ни пре рата кад је говорио: „СССР није Русија”. Знао да си читао његова писма кнезу Павлу у којима је предвиђао да ће нам се десити оно што нам се десило, и давао му у исто време савете како да се то спречи. Онда је још било времена. Данас, иако смо већ страдали, није касно да спречимо још већа страдања, да се спасимо од биолошког уништења, и да се одржимо као народ. Исто тако морамо да учинимо све од себе да онемогућимо комунисте да дођу на власт. Ако они дођу, теби не треба да кажем, ти знаш шта нас чека.

Жара је говорио брзо и одрешито. Слободан га је посматрао испитивачки. Изгледао је исти, таквог га се сећао из Добрине. Црне, немирне очи, густе, тамне обрве које су се састајале у корену носа, тамна, бујна коса уназад забачена. Па ипак, као да је пред њим стајао неки други. То није више био Жара Аврамовић кога је Бока Георгијевић оноко лако поколебао и заплашио. Није био ни онај младић који га је кришом посетио

једног вечера у очевој кући у Добрину, неиспаван, блед и узнемирен - кад је раскинуо са комунистима и саопштио му своју одлуку да ће прећи Саву и придружити се Недићевој војсци.

То је био неки нови Жара Аврамовић који је пребродило сумње и колебања, сазрео и очеличио се у својим убеђењима. Као члан Белих орлова у Добрину, обраћао се њему, Слободану, „идеолошки изграђеном омладинцу”, разредном предводнику, са разним питањима, и пажљиво пратио жучне препирке на часовима књижевности.

Учинило му се да је Жара сада јачи и сигурнији у себе него што је он сам икада био. Није, ваљда, забадава добио ту златну медаљу за храброст! И нехотице му је завидео на тој његовој новостеченој чврстости и одлучности.

Како би Тоша окарактерисао ову битну промену у Жари... и шта би казао на ово неразумевање Београђана, а вероватно и многих других, за њихову борбу и жртву?

Осетио је да је на неки начин препуштен самом себи.

Жара и Трајко су прошли раме уз раме кроз ратно крштење. Јуришали су заједно на усташке положаје. Спасавали су босанске избеглице од сигурне смрти. Он је остао теоретичар... као и Тоша.

„Закаснио сам”, помислио је. Бар да је могао да пређе Саву прошле зиме... Али, рат још увек траје. Сетио се наредника-водника Гороње кад им је саопштио да ће немачке трупе ускоро ући у Добрин, и саветовао им да положе оружје. Оном нестрпљивом младићу који није хтео да преда пушку казао је: „Биће дана за мегдана”.

Погледао је Жару чврстим погледом.

- Потпуно си у праву. Истина је на нашој страни и ми морамо свим силама да наставимо борбу, без обзира шта ће ко да мисли и шта ће ко да каже.

- Ти знаш моја лутања у Добрину. - Жара је наједном спустио глас. - Знаш да сам им чак и ја пришао, иако сам био упућен у слабости њихове идеологије, захваљујући Тоши, а у много чему и теби. Учинио сам то из кукавичлука... И данас се тога стидим. О томе нисам чак ни Трајку причао. Молим те да то остане међу нама. Тек када сам увидео, у оној комунистичкој ћелији са Бакарићем, да се од мене тражи да се борим против интереса српског народа, ја сам се тргао. Нису успели да ме убеди да се наш народ мора жртвовати за неке више, мутне идеале, занесењака Карла Маркса. У то не би могли да увере ни српски народ кад би му отворено казали за шта се они, у ствари, боре.

- И Тоша и ја смо сматрали да си поступио храбро, и да си се понео као човек.

- Док сам лежао у болници имао сам пуно времена за раз-

мишљање. Све доскора веровао сам да се јунак рађа. Сада сам уверен да су већина храбрих људи храбри зато што су успели да савладају страх и што знају шта хоће. Ја сам потпуно рашчистио са самим собом. - Жарине црне, немирне очи које су прелазиле живо по зидовима, од једног транспарента до другог, окренуле су се према Слободану, и наједном, као да су се смириле. - Ја сам данас спреман да без икаквих двоумљења и без икаквих питања погинем за мајку Србију.

КОРАЧАЊЕ У МРАКУ

- Све ово до сада била је шала - говорио је Столе Јакшић, чаркајући штапом ватру која је већ почела да се гаси. - Кад пређемо у Србију и почнемо да мобилишемо, почећемо у исто време и нову, завршну фазу револуције.

Дамјан је седео на ранцу, наслоњен на стабло разгранате букве, и посматрао титрави дим како се издиже из нагорелих грана. Са мало воде из чутурице малопре је опрао порцију почађавелу од ватре, у којој је скувао кашу од кукурузног брашна. Сад је стрпљиво слушао Столета како му већ трећи или четврти пут, препричава борбе у којима је учествовао четрдесет прве, у Мачви, око Чачка и Ужица, о присилном повлачењу испред недићеваца, четника и Немаца, о преласку Дрине и о потуцању по босанским планинама усред љуте зиме, све док се нису реорганизовали, добро одморили и опоравили у сељачким кућама.

Бока Георгијевић седео је мало даље од ватре и осталих партизана, удубљен у читање књиге коју је стално носио са собом; читао ју је већ други или трећи пут.

- Ти си се борио само против фолксдојчера у Срему?

Дамјан је климнуо главом.

- Борили смо се ми и против усташа - јавио се Бока, не скидајући очи са књиге. - У Фрушкој гори и око Саве.

- Ја нисам - казао је Дамјан одсутно, сећајући се како су такав исти разговор водили још пре неколико недеља, кад су се он и Бока упознали са Столетом, студентом прве године права на Београдском универзитету.

- Најгори су недићевци - казао је замишљено Столе. - С њима смо имали највише муке. Једног смо живог ухватили. Дерао се на нас као да је он нас заробио, све док га нисмо заувек ућуткали.

- Шта је викао? - Дамјан је дохватио гранчицу са земље па је и он почео да чарка оно мало преостале жеравице.

- Напао нас је да смо слуге Коминтерне, издајнице српског народа, безбожници, и све тако неке глупости - насмејао се Столе.

Дамјан је недавно разговарао са једним другом који је скоро стигао у Босну из Добрина, и он му је казао како су не-

ки од добринских Збораша прешли у Србију и јавили се у Недићеву војску.

„Ваљда нису то неког од њих ухватили”, помислио је. Пред очима су му искрсли ликови Слободана Спасојевића, Жаре, Милоша, Тоше. Шта ако се једног дана сретне с њим очи у очи? Он не би ниједног од њих могао да стреља... А шта ако би му наредили? Казали би да није свестан револуционар, да је пун буржујских предрасуда, или већ тако нешто.

Многи његови другови не би се двоумили. Видео је већ неколико пута... из близине. Погледао је испод ока Боку, који је мирно читао Островског, *Како се калио челик*.

Један старији сељак белих, густих бркова, на збору близу манастира Велике Ремете, док су још били у Срему, показао им неког бедника, млађег човека, у излизаном оделу.

- Тај шурује са Немцима - казао је.

- Је л' тако? - питао је Бока сељаке.

- Тако је - одазвало их се неколико.

Бока је откопчао футролу и почео да извлачи револвер.

- Не, забога - викнуо је човек дрхтавим гласом. - Само сам им продавао ракију да мало зарадим. Имам жену и двоје...

Бока га је погодио усред чела. Човек се срушио као покошен, а у прашини, иза његове главе, расута је црвено-сива смеса.

- Што уби човека, Бог те убио! - викнуо је човек белих, густих бркова, неким рапавим, промуклим гласом.

Бока је окренуо револвер на њега.

- Је л' ти то био пријатељ? - питао је мирно.

Човек је уздрхтао, хтео нешто да каже, али је наједном оборио главу. Тренутак-два само се чуло шуштање лишћа под лаким поветарцем.

Бока је избацио испалјену чауру, ставио на њено место нови метак и полако вратио револвер у футролу.

- Овако пролазе петоколонаши - обратио се снажним гласом сељацима.

- Шта си убледио тако кад сам кврцнуо оног петоколонаша? Ниси, ваљда, заборавио шта су с тобом радили у оном подруму! А не смеш да заборавиш ни ону раку на добринском гробљу!

- Мислио сам... како ће то онај народ да прими.

- Ми се боримо за тај народ. Нека виде да с нама нема шале.

Целу ту ноћ Дамјан није могао да спава. Бока му није више изгледао као онај стари Бока Георгијевић, младић висок, кошчат, густе разбарушене косе, „типичан револуционар”, баш како их је он и замишљао. То је био неки други, непознати човек. Поред идеологије за Боку га је везивало и заједнич-

ко животно искуство, које се никад не заборавља. Бока је био један од тројице који су заједно с њим побегли са стрељања на добринском гробљу.

„Он би могао и мене тако да ’кврцне’”, помислио је док је гледао његово насмејано лице, као да они то сада говоре о нечем свакидашњем, што је у исто време и помало смешно.

Зашто му је казао „мислио сам како ће то онај народ да прими”? Што му није казао оно што је заиста осетио у том тренутку? - Грозоту. Грозу која му је потресла цело биће. „Што уби човека?!” могао је и он да викне заједно с оним старцем који је тог јадника малопре и потказао. Шта је тај бр-кати сељак мислио? Комесар ће оног јадника да мало покара, да се извуче на њега, и онда, да га онако постиђеног пусти да иде мирно својој жени и двоје... двоје... Зар нису и стари Римљани казали: „Хомо хомини лупус.” Али, зар и његови другови, а сада и његов Добрињанин, исто тако? Римљани су били нешто далеко, стране и несхватљиво његовом духу. Они су могли да бацају хришћане пред лавове, и да располажу робовима као са домаћим животињима... Какву ће они, Бока, Столе Јакшић и остали комунисти, какву ће они заједницу да изграде? Свакако неће бити као ова у којој се он родио и одрастао.

Поглед му је прешао преко партизана који су седели раштркани на пропланку. Три Сремца из Фрушке горе, два Босанца из Бијељине, а остали, њих петорица, Србијанци из Мачве и Шумадије. Све опробани борци. Да ли су они знали зашто се боре и зашто гину? Шта ће они да раде кад победе, кад дођу на власт? Хоће ли као и Бока, метак у чело сваком на кога неко пружи прст?

Неки другови који су учествовали у акцијама у Црној Гори причали су, више се хвалили него причали, како су, чим би овладали неким крајем, прво га рашчистили од издајника и петоколонаша. „Побили смо их на стотине”, говорио је један, „на хиљаде”, исправљао га је други.

И све тако: метак у чело, као Бока и они други које је видео, а на земљи непокретна тела, крв, и она сива смеша. Неке су побили маљевима, па и ножевима. „Штедели метке”.

„Какви издајници!” мислио је Дамјан. „Откуд наш народ да наједном има толико много издајника? И то још јуначка Црна Гора! Размишљао је, али није смео ништа да каже. Чуо је и за неке партизане који су се бунили. Морали су да их ликвидирају, причало се. Нису били довољно свесни. Уносили су раздор и пометњу.

„Ипак, ипак”, мислио је, „то је рат, револуција. И они нас убијају... После, кад дође мир, завешће они правду. Неће више бити повлашћених и експлоатисаних класа. Неће више бити

сиротиње... ни просјака... ни надничара.” „Сад, или никад”, говорио им је Бока кад би се њих неколико састало. „Ако не искористимо овај рат и ову забуну, нећемо никад победити. Тако је и Лењин у прошлом рату. Морам да будемо одлучни и немилосрдни, као што је и он био.”

Међутим, и поред уверавања да ће коначни резултати оправдати сва средства која су они присиљени да употребљавају, у душу му се уселио неки немир, који га није више никако напуштао.

Зар нису исто тако и усташе пиштољима и маљевима? И то све због неких њихових „виших” циљева. А нацисти? И они имају неке своје идеале због којих убијају и уништавају. Чак и један цео народ, јеврејски народ, уништавају и хоће да га потпуно избришу с лица земље. Да ли је Бока бољи од Хофмана и Јохана?

Да ли и један систем, и један „виши” идеал вреди толико колико живот оног младића у излизаном оделу? А животи стотина, и хиљада, других људи, жена и деце? „Нека виде да с нама нема шале!”

Они су одбацивали оптужбе антикомуниста да су Лењин и Стаљин слали милионе руског народа у Сибир и у сигурну смрт. Није више био сигуран, као некада, да је то само фашистичка пропаганда. Нарочито од дана када им је Бока, опет њима двојици-тројици, рекао смешкајући се: „Па ако су их и побили, знали су кога ће. Буржује, кулаке и попове.”

Зар нису ти буржуји људи из разних професија, који зарађују свој хлеб вршећи дужности од којих не само они него и заједница има неке користи? А кулаци? Имућнији сељаци који раде од јутра до мрака на својим њивама. И највеће газде у Ратареву не седе скрштених руку. Зашто би он неко од њих убио? Сви они раде мање-више користан посао, а свакако би били још и кориснији у новом, марксистичком друштву са правилном дистрибуцијом средстава за производњу. А опет попови? Шта им они сметају?

Са жалашћу је помислио на оне састанке у Добрину на којима је све изгледало тако јасно, као два и два.

Бока је полако заклопио књигу и ставио је у ранац.

- Другови - казао је кад се подигао, пребацујући машин-пиштољ преко рамена и намештајући капу са петокраком. - Хоћу још једном да видим с вама шта нам ваља чинити. Ускоро ће почети да се смркава. Имамо таман толико времена да стигнемо до Дрине. Једна наша десетина је још пре недељу дана прешла на србијанску страну. Кад ми пређемо, ићи ћемо ноћу, а спаваћемо дању, састаћемо се с њима код села Грабовца, у коме имамо наше људе. - Показао је на партизане из Србије. - Ови наши другови знају пут. Народ ће нас дочекати ра-

ширених руку. Доста им је Немаца и Недићевих фашиста. За нама ће доћи још наших другова. Ми ћемо бити језгро за нове јединице, са којима ћемо једном за свагда истерати фашисте из Србије.

Пре пет месеци, кад се Дамјан први пут после бекства са стрељања срео са фрушкогорским партизанима, међу којима је био и Бранко Марић, који је искочио из немачког воза на путу за радни логор у Норвешкој, једва је чекао да буде упућен у неку акцију против Немаца. Надао се у исто време да ће га једног дана послати и у Србију, коју још никад није видео. Кад је његов разред путовао на излете у Сремске Карловце, Нови Сад и Београд, он се изговарао да не може из овог или оног разлога. У ствари, његов Бабо није могао да му купи путничку карту, а он није од њега то ни тражио.

Сада, када је корачао иза Боке и Столета Јакшића кроз густу букову шуму у правцу Србије, почеле су да му се враћају све оне непријатне мисли као онедавно. Другови из Србије, првоборци, у које је у почетку гледао са страхопоштовањем и дивљењем, почели су, мало-помало да га брину својим причањем о борбама у којима су убијали немачке војнике. „Убили ми из заседе четири Немца”, рекао му је једном неки друг из Мачве, „а Немци, чим смо се повукли у шуму, опколили најближе село и побили четири стотине сељака”. Онда, оне приче о ликвидирању петоклонаша. И то му је исто тако сметало. Знао је да су фолксдојчери били петоклонаши, и усташе, али, Срби? Није никад срео Србина који је волео нацисте, или желео њихову победу. Био је убеђен да то није желео ни Слободан, ни Тоша, а исто тако ниједан од добринских збораша. То би се већ негде показало, из оних дискусија на литерарним часовима, или у разговорима између часова. Они су се јавили добровољно у југословенску војску да се боре против Хитлера.

Кад је његова сремска јединица пре месец дана, то јест почетком августа, прешла у Босну, очекивао је да ће се они ту задржати и почети борбе против усташа. Међутим, ускоро су им саопштили да их спремају за Србију, а Србија је њега у последње време све више бринула. Оно „сто за једнога” није му давало мира. Није он тако замишљао марксистичку револуцију.

Ваљда неће да се понови оно од прошле године? Мачва, Краљево, Крагујевац...

Појавило му се опет питање које га је потајно мучило, а он га стално отклањао и прескакао у мислима.

Да ли ће он моћи да пуца у немачког војника, кад зна да ће његов метак завити у црно стотину мајки?

Пре десет дана позвао их је „друг из Врховног штаба”. Њега, Боку и Столета, са још тројицом скојеваца, које није никад раније видео.

- Другови - казао је - чека вас тежак задатак. Одлучено је, на највишем месту, да са мањим јединицама отпочнемо убацивање у Србију. Вас шесторицу ћемо поделити у две групе и свакој ћемо додати по десет искусних бораца. У Србији ћете образовати нове јединице и с њима приправити терен за нови устанак. Кад будете спремни, ми ћемо прећи с нашим главним снагама, истераћемо Немце и уништити Недићеву војску и Дражине четнике. Знамо да неће бити лако. Зато смо за почетак и изабрали најбоље људе.

Значи, и њега убрајају у „најбоље људе”. Зато, ваљда, што га фолксдојчери нису сломили у оном општинском подруму у Добрину. Поред тога побегао је и са стрељања, а сигурно су се сетили и његовог одреда, који је сам, на своју руку, организовао у Ратареву. Бока му је казао да га спремају за политичког комесара неке веће јединице. Та вера у њега још како би му годила да су остали у Срему, или у Босни.

Надао се да ће га ставити у исту јединицу са Бранком Марићем, уместо са Боком. Бранко је био питомији. Није могао њега да замисли како из чистог мира вади револвер и убија човека, у ствари, неког малог црноберзијанца, како су касније сељаци причали. Али, Бранка, ваљда, нису сматрали довољно идеолошки изграђеним омладинцем. А и тамо, у подруму, казао је што год је знао, иако је то, како су они тврдили, било по наређењу покојног Бобана.

Бранко му је причао да је, кад је искочио из воза, пронашао у Шапцу зборашку породицу Александра Радичевића из Добрина. С његовом ћерком Љубицом ишао је у пети разред гимназије. Стари Радичевић, који је на предатним политичким изборима држао говоре у корист Димитрија Љотића, био је имућан трговац, па се и у Шапцу, у који је побегао од усташа, некако снашао. Они су га крили два месеца и после му помогли да се пребаци натраг у Срем.

- Да ли су знали да ћеш, чим прећеш Саву, отићи у партизане? - питао га је Дамјан.

- Нису били толико наивни да не знају, иако о томе нисам никада с њима разговарао. Чуо сам једном кроз затворена врата како су ме сажалевали. „Сиромах Бранко”, казала је госпођа Радичевић своје мужу, „добар је дечко. Штета само што су га комунисти завели”.

„Да ли би Бранко исто тако помогао њима у сличној ситуацији?” помислио је Дамјан. Можда би, а можда и не би. Бока свакако не би.

Бока их је зауставио на рубу шуме. Већ се чуо и шум Дрине. Одредио је да једна тројка извиди околину и пронађе сплав који је ту негде на обали био скривен.

Скинули су ранчеве и сели на оборено буково стабло.

- Стигли смо раније него што сам очекивао - казао је Бока. - Чекаћемо да се смркне пре него пређемо Дрину, иако у близини нема никаквих насеља. За сваки случај.

Дамјан је гледао преко Дрине, у далеке србијанске планине. Из Добрина је некад исто тако гледао Цер, како се плави. Само, овога пута, Србија је ту, ближа него икад раније. Шум Дрине мешао се са цвркутом птица, са повременим лепршањем птичијих крила и шуштањем буковог и храстовог лишћа. По трави и сувом лишћу размилели су се мрави и покоја бувица. Ту и тамо, кроз полутруло лишће, избиле беле, пљосна-те печурке. Између грана, одмах изнад њих, разапео паук правилно исплетену, широку мрежу, која се светлוצала као свила под славим зрацима залазећег сунца.

Партизани су ћутали, занесени свако својим мислима. У Срему и у Босни знали су добро каква је ситуација. У Србији их је, и поред Бокиног оптимизма, чекала велика неизвесност. Столе Јакшић и остали Србијанци сећали су се врло добро како су, потучени и разбијени, у великом нереду и са огромним губицима, напустили Србију. Шта их сада тамо чека?

Тројка се вратила после десетак минута.

- Нашли смо сплав - рапортирао је снажно грађени Стева Босанац. - Иначе, нема нигде никога.

Бока је погледао око себе. Велико, црвено сунце већ је почело да додирује хоризонт, а дуги и уски, бели и сиви облаци, развукли се преко небесног плаветнила и почели да се румене и сенче безбројним пурпурним нијансама.

- Чим сунце зађе, крећемо - казао је Бока и окренуо се пушкомитраљесцу, партизану из Мачве. - Прегледај још једном пушкомитраљез.

Високи, кошчати младић извадио је шаржер, повукао једанпут-двапут затварач и пошто је погледао кроз цев, вратио је шаржер на своје место.

- Све је у реду.

Дамјан је са стрепњом посматрао србијанску обалу. Шта их чека с оне стране? И шта још очекује Србију? Потајно, као сваки Сремац, и као сваки други „пречанин”, сањао је о тој земљи из које су његови преци морали, тешка срца, да избегну са својим породицама. Кад је у школи учио историју средњег века, срце му се ширило од поноса. Као дечко од десет-дванаест година доживљавао је Косовску битку, кроз косовски циклус епских песама, тако јасно да му се чинило да је и он у њој учествовао. Био је убеђен да је и његов предак из тог доба погинуо на Косову.

Та му се мисао све више наметала откад је чуо свештеника како говори његовом деда-Проки да је прегледао стару црквену архиву, коју је нашао на тавану парохијског дома, и у њој прочитао да је народ овога краја дошао са Косова за време Велике сеобе.

У косовским епским песмама био му је нарочито дирљив онај део у коме слуга Голубан не извршава наређење цара Лазара да остане са царицом, како би се о њој старао. Те стихове је знао напамет. „...већ се врати на коња Лабуда, посједе га, оде на Косово”. Знао је да ће тамо погинути, као што су то знала и царичина браћа, девет Југовића, када су и они, сваки за себе, одбили молбу да остану са својом сестром.

„И богати и сиромашни”, мислио је он тада, уздржавајући сузе, „сви су изгинули на пољу Косову, за крст часни и слободу златну”.

И он се сада враћа у ту Србију, у којој су се његови преци борили и гинули, у неки нови косовски бој у коме ће, можда, и он погинути „за слободу златну”, а ако не „за крст часни”, као што је то било пре више од пет векова, биће то „за петокраку сјајну”.

Зар нису и хајдуци и ускоци потицали из обичног, сељачког народа? Исто тако и црногорски јунаци. Први српски устанак, а исто тако и други, водили су неписмени људи.

Тај народ храбро се борио и гинуо да себи извојује слободу. А шта је дочекао? Све је изгубио, као да није ни било оноликих жртава и самопрегора. Сада би они, комунисти, требало да га коначно ослободе и поведу у бољу и срећнију будућност у којој неће више бити ратова и у којој ће сви бити једнаки. Он и његови другови боре се, у ствари, за ново „царство небесно”, али, остварено овде, на земљиној кугли.

Мало се разведрио и неколико пута дубоко удахнуо свеж вечерњи ваздух позног лета, који је долазио од Дрине. Све оне скорашње мрачне мисли и бриге као да су наједном нестале.

У први сумрак кренули су према Дрини, у колони по један. Дамјан је помислио да би било добро да причекају мало, док се не смркне, али је Бока, изгледа, изгубио стрпљење.

Сишли су пажљиво низ камену обалу.

- Овде је Дрина много мирнија него на другим местима - казао је Стева Босанац кад су почели да се смештају на сплаву.

- Мирнија? - чудило се Дамјан гледајући тамне, мутне таласе.

- Мало даље низ воду, где је корито уже, тамо је к'о у неком котлу.

Кад су прешли на другу обалу, Дамјан је одахнуо. „Није било тако тешко као што је у први мах изгледало”, помислио је.

Небо још није потпуно потамнело и они су могли да распознају једни другима лица.

Нечија чутурица је лупила у камен и потмуло одјекнула.

- Пази, не прави галаму - чуо је љутит, пригушен Бокин глас.

Дамјан се окренуо око себе. Њему се учинило као да је тај звук дошао из правца једног камена који се беласао на свега неколико корака од њега. Био је сигуран да нико од његових другова није отишао у том правцу. Заборачио је према камену. Наједном, иза камена усправила се људска прилика. Напрегао се да боље види. Човек је био у сивој југословенској униформи, са шлемом на глави. У рукама је држао пушку уперену у његове груди. Врх бајонета скоро га је додиривао.

Погледао је брзо у правцу у коме су били партизани. Свуда око њих, као да су ницали из каменог тла, усправљали су се војници са шлемовима на главама и напереним пушкама.

За моменат настаде нема тишина. Као да се наједном и Дрина умирила. Одмах затим, разгледао се звонак, јак глас који је долазио из непосредне близине и који као да му је запа-
рао мозак:

- Опкољени сте. Предајте се или ћемо вас све побити!

Опет је настала тишина.

- Руке увис! - викнуо је опет исти заповеднички глас.

Дамјан је видео како су његови другови полако почели да дижу руке увис. Напрегао се да боље види. Није било сумње. И Бокине руке су се, иако помало неодлучно и несигурно, ипак подигле.

- Дижи руке, ако ти је живот мио! - чуо је како је зашиштао војник испред њега.

Није било другог излаза.

Војници су их брзо и спретно разоружали.

- Јесте ли ви четници? - Чуо је Боку како пита војника који му је са рамена скидао машински пиштољ.

- Ми смо Недићеви добровољци.

Један од војника извукао је конопац из своје торбе. Везали су им руке, једном по једном, онда су их постројили у ред и тако их увезали да нико није могао да се издвоји, а да не повуче и остале.

„Опет роб”, мислио је Дамјан док се спотицао у мраку и упадао у рупчаге. Испред њега је био везан Столе Јакшић, који је сваки час губио равнотежу, посртао и падао. Кад год би посрнуо, конопац око Дамјанових зглавака се затезао и секао кожу.

„Шта ће бити с нама?” Опет саслушавање у неком подруму, батине по табанима, запаљене цигарете на грудима... Међутим, Дамјан је осетио у исто време и неко чудно олакшање, што није могао себи да објасни.

Још чудније му је било што је то олакшање дошло после заробљавања од стране крвног непријатеља, и после оног унутрашњег смиревања од малопре, кад је почео да машта о Косову на босанској страни, док су седели на рубу шуме и чекали да се смркне. Таман је почео да се разведрава и одбацује тешке мисли... А можда је све то, и једно и друго расположење, имало неке везе с тим тешким мислима које су га у последње време притискале, помислио је. Наједном, не мора више да се мучи и да даје себи овакве или онакве одговоре на питања која су га прогонили. Нека, можда је то природна, муњевита реакција. Заштитни рефлекси... А што се тиче физичких болова, зар нема и тежих ствари у животу.

Можда би њему сада, на пример, било лакше да га одведу у неки подрум и нареду му да скине ципеле, да легне на стомак и подигне табане, него да му, рецимо, врате пушку, покажу му немачког војника, и нареду да у њега пуца...

Хтео је да одагна те мисли. „Бесмислице, бесмислице”, мислио је. Прво је хтео да побегне на Косово и тамо да се заклони за „Царство небесно”, а онда, као да се наједном обрадовао што су га заробили, па неће морати да пуца у немачке војнике! „Срамота, срамота...” Зар он, револуционар, весник нове епохе у људском друштву! А онај га друг из Врховне команде још уврстио и у „наше најбоље људе”!

Ако траже од њега да ода своје другове у Босни, или у Срему, он ће, наравно, опет ћутати, па нека раде с њим шта год хоће. Он зна шта и колико може да издржи, а може да издржи много. Чак је осетио и неку још недоживљену пријатност. Тако ће се, ваљда, и искупити.

А ако га стрељају? Можда је ово ипак крај. Ако га сада убију, уграбио је више од пет месеци од оног првог стрељања на добринском гробљу, са кога је неком лудом срећом, са Боком и још двојицом другова, успео да побегне.

Видео је и Бабу и Нану. Чак су Баби и сузе потекле кад га је једне ноћи угледао на кућном прагу. Није никад ни у сну помишљао да и његов Бабо може да засузи.

Чинило му се да је то корачање у мраку трајало читаву вечност. Сваки час је наилазио на увек помало неспретног Столета, а друг иза њега већ га је неколико пута гурнуо свом тежином, тако да се једва одржао на ногама.

Најзад су наишли на равнији терен, по коме је било много лакше ићи.

Дамјан је почео да се сећа свог свакодневног путовања од

куће до Добринске гимназије. Кад је време било суво и топло, било је лако, али у позну јесен и преко зиме, нарочито кад би га дохватила олуја наред пута...

Видео је себе како пешачи из Ратарева, једног кишног и ветровитог дана, прво блатњавим колским путем, па онда, нешто лакше, тврдим друмом, све до Добрина. Пре него ће ући у гимназијску зграду, чисти ципеле комадићем дрвета, улази у учионицу и онако покисао седа на своје место. Опет је закаснио.

Професор математике, строг и неумољив, окреће главу на другу страну, као да га није приметио. Његове колеге, ученици и ученице, смешкају му се са разумевањем, неки и са нескривеним сажаљењем... Професор исписује бројеве на табли и обраћа се разреду.

- Ко зна решење проблема?

Сви ћуте. Он зна, али и он ћути. И да није тако мокар и блатњав, опет би ћутао.

Професор га прозива. Устаје полако. Ноге су му потпуно мокре. Кија. Нема марамицу. Брише нос надланицом. Мора. Прилази табли, узима креду и решава проблем брзо и лако.

Смета му све то, а највише сазнање да овај његов професор хоће њега да истакне као пример. „Кад он, поред свега може, како то да ви остали не можете?”

Столе се, иако је терен раван, спотиче и почиње да пада. Конопац којим је везан, засеца му опет кожу на зглобовима.

Негде око поноћи увели су их у мало село. Пред повећом зградом зауставио их је глас стражара. Неколико добровољаца пришло му је да се нешто с њим договоре. После десетак минута Дамјан је чуо онај исти звонки, заповеднички глас.

- Партизани, ви сте заробљени од Десетог одреда српских добровољаца. Немате ничег да се плашите. Српска војска није никад убијала ни малтретирала ненаоружаног непријатеља, па неће ни овога пута. Седите на ову падину, поред школе, и одмарајте се док не спремимо једну просторију у коју ћемо вас сместити.

Чим су поседали на падину, добровољац који је малопре говорио, кренуо је с још двојицом да их загледа, једног по једног. Кад је пролазио поред Дамјана, Дамјан је видео по униформи да је то неки официр. Приметио је такође да преко рамена носи Бокин машински пиштољ.

Официр је поставио тројицу стражара да их чувају, пре него што је са већином добровољаца ушао у зграду. Неколико њих се приближило партизанима и почело да их радознало посматрају. Дамјану је пришао један, осмехујући се.

- Срећа твоја што си подигао руке. Замало те не уби'. Шта ти би да се нећкаш?

Дамјан је препознао младића који се придигао иза оног беличастог камена.

- Како се зовеш?

- Дамјан.

- А одакле си, Дамјане?

Дамјан је погледао насмејано и ведро, скоро дечачко лице.

- Издалека.

- А, ти си један од оних, правих. Нећеш да говориш. Свеједно, не бој се. Ми не убијамо. Чуо си нашег водника Трбојевића. Ми смо обукли ове униформе да спасавамо српски народ, па и вас, јер сте ви наша заблудела браћа. Има ко да нас, Србе, убија. Немци, усташе, Мађари, Арнаути, а најжалост и ви, комунисти.

Осетио је у том тренутку како га је Столе гурнуо мало лактом.

- Лажу - шапуноу му је на ухо чим је добровољац отишао и почео да разговара с неким другим. - Не веруј им. Ово су љотићевци, а они су најгори. Тај је неки њихов провокатор.

Љотићевци! Пред Дамјаном је искрсла слика Слободана Спасојевића, како жури улицом оног снежног дана у Добрину кад су га два фолксдојчера спроводили са лицима на рукама, од железничке станице до Хофмановог затвора. Кад су им се погледи срели, он је наједном застао и успорио корак. На лицу му се појавио тужан осмех. Пао му је на ум и онај разговор с њим, баш када се опростио од Бранка Марића и Драгана Марковића. Слободан му је рекао тад како му је Достојевски отворио као неки нов свет, а он му одговорио да има и других светова. Сетио се и Тоше како се на литерарним састанцима носио са Боком и Драганом. Тоша је највише говорио о старој слави, традицији, светињи брака, продужетку опробаних вредности, и о свему другом што су они, комунисти, сматрали за назадњаштво, фашизам, и најобичније глупости. Сећао се добро како је Бока на једном комунистичком састанку назвао кнеза Лазара верским занесењаком и ординарним фашистом. „Такав је и тај њихов Љотић”, додао је.

Дамјану је највише сметало исмејавање светиња. Чак се једном, када је неко причао неслане вице из *Живота српских светитеља*, усудио да каже: „Оставите се, другови, прошлости. Ми морамо да гледамо у будућност.” Неколико њих га је тада чудно погледало.

Сетио се и последњег виђења са деда Проком. „Ко зна”, помислио је, „да су га ови другови познавали, сигурно би и њега назвали затуцаним верским занесењаком, па чак и фашистом.” Сетио се не само деда Проке, како га је обишао у подру-

му, надомак добринског гробља, сетио се исто тако и своје усрдне молитве за спас душа својих једномишљеника, атеиста-скојеваца. Горко се осмехнуо. Ваљда неће поново да му се привиђа деда Прока и да му држи придике.

Како било да било, мислио је, али њега свакако опет чека неки подрум, али не онај пријатни, мали подрум старог добрине, пун шунки и кобасица, него неки други, велики, полумрачни, Хофманов и Јоханов.

А после подрума... чека га сигурно нека црна рака, као она на добринском гробљу.

У БЕОГРАДУ

Слободан се брзо укључио у свакодневни рад гимназије у Марулићевој улици. Трубач је рано изјутра свирао за устајање и молитву. Часови су почињали одмах после доручка, затим молитва пре ручка, ручак и поподневно учење, те припрема за сутрашњи дан.

Не сећа се да је икад тако озбиљно схватио школу. Било би га срамота да он, борац, омладинац свестан трагичних дана у којима се наша Србија, изађе неспреман пред наставника. То су осећали и остали, јер је у време одређено за учење, учионицама владала савршена тишина. Неки су читали забелешке са часова, неки писали домаће задатке. Уџбеника није било довољно, и зато су их позајмљивали од оних који су их некако набавили.

За доручак су добијали јечмену кафу, а за ручак и вечеру ретку чорбу од пасуља, сувог грашка и гершле. Комад хлеба, иако је стално осећао глад, морао је расподелити тако да траје за сва три obroка. Само се једном, првих дана, преварио и појео за доручак цело следовање хлеба. Ретка супа за ручак, и још ређа за вечеру, не само да му није заварала глад него му је и појачала апетит.

Још првог дана после вечере, чуо је громку добровољачку корачницу. У Добрину, на састанцима, а нарочито на излетима Белих орлова, певали су неколико песама, као „Војска смене”, или „Већ куца час последње борбе наше”, и „Орли бели спремни су за лет”. Међутим, песме које је слушао у школи, као да су биле још спонтаније и борбеније. Нарочито му се свидела песма коју је чуо првог дана: „Завет смо свој ми отаџбини дали да старе славе вратимо сјај, па макар сви до последњега пали, ми завет свет испунићемо тај.” У другој, спомињао се краљ: „Нови живот, нове снаге носи сада, Краља Петра војска млада.”

„Усред окупације”, помислио је, „усред Београда!” И срце му је брже закуцало.

- Сламарица ће ти бити одмах поред моје - казао му је Жара кад су престали са певањем. - С друге стране је Драгомир Димитријевић, наш друг из Шапца, добровољац од четрдесет прве, и храбар борац.

- Колико има Шапчана у школи?
- Преко двадесет. Нас Добрињана је, заједно с тобом, само тројица. Остали наши другови су у Шапцу, и распоређени су по бункерима око града.

- Има нас овде - казао је Трајко - из Крагујевца, Ужица, Ваљева, Лесковца, Ниша, Бања Луке, Цетиња, Сплита; из свих крајева Југославије.

- Да није било рата, за две-три године - казао је снажно грађени младић, повишег раста, прилазећи им - нас Белих орлова било би на десетине хиљада, само гимназијалаца и студената.

- То ће ти одсад бити први комшија, Драгомире, - обратио му се Трајко, показујући на Слободана.

Слободан је устао и пружио му руку.

- Ја сам Драгомир Димитријевић - узвратио му је младић.

- Чуо сам да си данас стигао у школу, и да си побегао од усташа. Како то да вас је само десетак прешло из Добрина, а имали сте јаку организацију? Жара и Милош ми кажу да вас је било око две стотине. Наша шабачка група се скоро цела јавила у добровољце.

- Ви сте видели из прве руке шта се дешавало. Нарочито ви у Шапцу. Код нас су вести из Србије стизале споро, а некад су биле и нетачне. Комунисти су код нас били јаки, па се осећала и њихова пропаганда.

- То не може да оправда њихов недолазак. Они су, ваљда, знали о чему се ради овде код нас, и ко су и какви су комунисти. Ми Шапчани смо се пре рата, захваљујући вама из Добрина, упознали са Збором и Димитријем Љотићем.

- Ви сте исто тако трчали од Кленка до Јарка и гледали како усташе и Немци убијају ваше очеве, а гледали сте и из прве руке како вам тамо копају заједничку раку, пре него што вас је Недић спасао.

- То и јесте наша трагедија - казао је Трајко. - Ми, Срби, имамо тенденцију да верујемо ономе коме не треба да верујемо. И ја, лично, да ме није лупило по глави, да није требало да будем стрељан и да ме Марисав Петровић није издвојио и спасао од сигурне смрти, никада ја не бих ни у сну сањао да приђем добровољцима. Моје симпатије биле су са онима у шуми.

- Ја, ипак, то не разумем. Комунисти су бескомпромисни у својој револуцији, ма где били. Ми исто тако морамо да будемо бескомпромисни у нашој борби. Наши идеали су светлији и драгоценији, а и биолошки опстанак српског народа је у питању. Чуди ме да и ваш старешина Тоша није прешао.

Слободан је застао за тренутак. Шта сада да каже?

- Тоша је... Тоша је морао да се постара прво за своју мајку...

- Сви ми имамо мајке...

- Његова мајка је удовица, са малом пензијом.

Жара је одобравао главом.

Слободан је мало одахнуо. Како то да објасни овом другу широких рамена, тврдог, одлучног, скоро суровог лица? А шта би тај још казао кад би дознао за Жарина лутања и неодлучност, или чак и за оних неколико другова који се данас боре заједно са партизанима? Или за оног њиховог колегу, бившег Белог орла, који је погинуо у Фрушкој гори са црвеном петокраком на капи?

Ухватио је брзи, немирни Жарин поглед. И он се, вероватно, носио са истим мислима. Само, њему је, свакако, било много теже.

- Некима је готово немогуће да пређу - јавио се Жара. - Мене су, кад сам први пут хтео да пређем Саву, ухватили фолксдојчери у Кленку, а Слободана су са србијанске стране хтели Немци да врате усташама. Једва смо се извукли. И он и ја. Мој отац је морао добро да подмити шефа добринске полиције.

- Све је то лепо, па ипак, од две стотине само десет-дванаест! Шта онда можемо да очекујемо од незбораша? Није ни чудо што је овако стање у Србији, и ко зна како ће још бити. - Поћутао је мало и онда се обратио повишеним гласом, више Жари и Трајку, него њему, Слободану. - Зато, ми, другови, ми који смо обукли униформе, морамо не да удвостручимо, него да уостручимо наше напоре.

Жара и Трајко оборили су главе и гледали испред себе, док је Слободан посматрао Драгомира.

„Зар он то говори овој двојници који су журишали на непријатеље с бајонетима на пушкама?“ Шта онда он, Слободан Спасојевић, да каже?

У Драгомировим речима, чак и у тону његовог гласа, осетио је неку бескомпромисну чврстину која је изазивала извесну одбојност, а у исто време помало и врећала. И поред тога, овај младић му је изгледао близак. Као да је гледао самога себе, у својим најјачим моментима. Зар нису исте те мисли пролазиле и његовом свешћу? Само, он их је задржавао за себе. Није их никад изговорио.

- То су ти Србијанци - насмешио му се Жара кад су њих двојица остали сами. - Каже човек шта мисли. Никог не бринује. Мораћеш на то да се навикнеш... и да им покажеш да ниси гори од њих. У почетку ми је било тешко, али сам мало-помало навикао. Сад знам да они не само да хоће да кажу истину онакву каква она њима изгледа, него хоће то исто да прихвате и код других. Само, мора да им се каже отворено. Ми, Војвођани, ми волимо много да увијамо. Чини ми се да смо

компликованији. Можда су то и оне равнице учиниле с нама. Нема шта да задржи мисао. У планинама као да је све једноставније... и јасније.

- Само, зар не постоји опасност да се у исто време и лаж учини као да је једноставна и јасна истина?

- То се дешава и овде и тамо, а и по целом свету.

- У праву си, Жара. То је, изгледа, слабост која је уграђена у сва људска бића. Међутим, ја верујем да је главни разлог за наше садашње недаће урођени романтизам српског народа, ма где он живео. Отуда долази и наша лаковерност. У целој покорој Европи нема ниједног покрета отпора, који се не би могао упоредити са четничким, или са партизанским, нити су Немци, баш због тога, према икоме били тако свирепи као према нама. Да није страшних репресалија над српским народом и усташког злочина, и ти и ја бисмо сада седели у некој шуми Фрушке горе, на Копаонику, или на Дурмитору, и водили сасвим друкчије разговоре. Тамо би нам било природно место. Не би толико филозофирали. И ти и ја смо романтици.

- Стварност нас је натерала да постанемо прагматисти, а прагматизам је стран нашем народном бићу... Него, да променимо тему, Слободане. Вида је позвала Трајка и мене у недељу на неки жур, код своје рођаке. Трајко има друге планове. Ако хоћеш, можемо да одемо заједно да видимо како се Београђани проводе.

- Како то да ме ниси питао за Зорицу?

Жара је поћутао неколико тренутака.

- Зорици сам до сада послао три писма. Знаш да их је добила, али ми из неког разлога ни на једно није одговорила.

- Како стоји с тобом и Видом?

- Ми смо само добри другови... иако с њом имам много заједничког... а и свиђа ми се. Казао сам јој за Зорицу. Докле год не добијем одговор од Зорице... Другим речима, остаћу јој веран. Она ми је прва љубав.

- Не знам - почео је Слободан полако и несигурно. - Не знам да ли да ти кажем и како да ти кажем.

- О Зорици?

- Да, о њој.

- Ако си ми искрен пријатељ, Слободане, и прави друг, кажаћеш ми.

- Непријатно ми је, али морам, под овим условима. Зорица се забавља са једним младићем, не знам ко је, већ пет-шест месеци. Често сам их виђао заједно, нарочито у последње време.

Жара није ништа казао, само се загледао испред себе.

- Бар да ми је написала две-три речи - најзад је рекао ти хо. - Разумео бих.

- „Ћуд је женска смијешна работа, стотину ће промјенути вјера...”

- Остави се тога, Слободане, то ме неће утешити.

- Опрости, хтео сам бар да покушам...

- А ја се уздржавам, борим се са самим собом - наставио је Жара као да га није чуо. - Моја љубав према Зорици је била дечачка, нереална. Нисмо имали о много чему ни да причамо. Шетали смо се понекад и сатима, а да скоро ниједне речи нисмо проговорили. Са Видом је нешто сасвим друго. Кад се видимо, немамо никад довољно времена да се испричамо. Међу нама је било почело нешто много значајније, а ја сам то кочио, хтео да се удаљим... и то све због Зорице. Нисам хтео да будем непоштен. Хвала ти што си ми казао.

- И ја сам оставио некога у Добрину. Ко зна шта ће и од тога...

- Не знаш колико си ми учинио! Ослободио си ме - наједном га је прекинуо Жара, осмехујући се. - А што се тиче Зорице, желим јој све најбоље.

Слободан се тих дана осећао пријатније него иначе. Налазио се међу својим истомишљеницима, ведрим, младим људима, пуним вере у исправност пута који су изабрали. Волео је да у слободним часовима, нарочито после вечере, слуша разговоре о борбама против комуниста и усташа, о спасавању и збрињавању босанских избеглица, међу којима је било на хиљаде дечака и девојчица, који су остали без родитеља. Причало се и о предатним тучама са комунистима на Београдском универзитету, и по разним гимназијама.

Једно вече, кад су му Жара и Трајко причали о пребацивању избеглица и рањених четника преко Дрине, чуо је за још једну трагедију.

- Буда Никић - причао је Жара - активни југословенски официр и командант Трећег ђачког одреда, који се прославио у борбама четрдесет прве, дочекан је из заседе, без Дражиног знања и одобрења, од неког четничког одреда у Кабларској клисури. То је било крајем маја ове године, када је Никић превозио босанским избеглицама у Бајиној Башти храну и лекове, са неколико камиона Српске владе. Побили су му сву пратњу, а он се некако извукао, рањен у ногу. Ногу су му морали ампутирати.

- Сачувај Боже - казао је Слободан. - Зар национални одреди да нападају добровољце?

- То није све - јавио се Трајко. - Ти исти четници, иста та група, убили су из заседе нашег команданта Десетог одреда, Милоша Војновића, који је у ствари био главни организатор спасавања двадесет три хиљаде избеглица из Босне. Он је био тај који је образовао живи мостобран од нас добровољаца дуж

Дрине, и наоружавао Дангићеве четнике.

- Чули смо да је Дража био љут на људе који су то урадили, али, кажу, да су они успели да скрију од њега име команданта који је организовао и извео та убиства.

- Зашто би четници нападали добровољце?

- Тај четнички одред је ишао у заједничке акције са партизанима, све до почетка новембра четрдесет прве. Од партизана-комуниста чули су да смо ми фашисти, петоклонаши и квислинзи, па кад су се с њима завадили и са њима растали, та мржња према нама је остала. Не знам како би се то друкчије могло објаснити. Шта ти мислиш о томе, Жара?

- Слажем се. А још у јануару ове године, после заједничке борбе добровољаца и четника у округу Ваљевском, неки њихов мајор, Савовић, у Горњем Милановцу, на превару, разоружао је цео наш Седми одред, чији је командант прослављени јунак Мијат Бардак.

- Знам да су после тог разоружавања Недић и Љотић позвали Марисава Петровића и друге команданте и саопштили им да имају доказе да је Гестапо убацио неке људе који имају у задатак да заваде четнике и добровољце. Тражили су од њих да учине све од себе да не дође до међусобног проливања крви. Нарочито је на томе инсистирао Љотић.

- С једне стране Гестапо, а са друге, комунисти - осмехнуо се горко Слободан. - Где је сада Будимир Никић?

- Никићу су наместили дрвену ногу у београдској болници и пребацили га у штаб... Он је, крајем октобра прошле године, пошто је освојио Рачу Крагујевачку од партизана, спасао две стотине Срба од стрељања. Једна немачка јединица, иако се Никић трудио колико год је могуће да их заштити, била је нападнута од партизана из заседе, код села Вишевца. Ту су погинула два немачка војника.

- Имај на уму да се то догодило након крагујевачке трагедије - додао је Жара.

- Немачки командант хтео је да стреља две стотине мушкараца из Раче. Никић је изашао пред њега са свим својим официрима и преко тумача казао: „Реци господину потпуковнику да он тај број мора да попуни прво са мојом главом, па онда са главама мојих официра и три стотине и педесет мојих војника. Иако смо робови, ми на то имамо право.” Немачки официр, који је до малопре беснео, без речи се окренуо и са својим одредом изашао из Раче. Један од Никићевих добровољаца причао ми је како су се они те ноћи молили Богу да се тим Немцима ништа више не деси.

- Каква иронија судбине!

- Кад сам лежао у болници у Београду, Милош Војновић је посетио нас рањенике и том приликом казао нам како је по-

четком априла ове године, кад су Немци претили да ће нас разоружати, имао израђене планове, одобрене од Недића и Љотића, да са целим одредом пребегне преко Дрине и придружи се босанским четницима.

- Зашто вас нису разоружали?

- Настало је трвење између Гестапоа и немачке војске, којој је стало да ми по сваку цену „чувамо Дрину од комуниста”. Овога пута, на нашу срећу, победила је војска. У то време Недић је покушавао да наговори Дражу да пређе са већином својих људи у Босну, и да се, заједно са Дангићевим четницима, бори против усташа и комуниста. Обећао му је да ће га тајно наоружавати.

- Недић и данас мисли да Дража треба да пређе Дрину - казао је Трајко.

У недељу по подне, Слободан, и даље у цивилном оделу, и Жара у добровољачкој униформи, коју је прошло вече пажљиво испеглао, зазвонили су на вратима индустријалца и бившег народног посланика Бошка Митровића, на Дедињу.

Врата им је отворила мала, вижљаста тотица, прћастог носа и румених, пегавих образа.

Слободан и Жара су се погледали, и нехотице се осмехнули. Откако су напустили Добрин, ово им је било први пут да виде девојку у широкој фалтаној сукњи. Девојка је приметила њихове осмехе, па је кокетно забацила главу, тако да су јој две светлоплаве, пажљиво, као свилом исплетене кикице одскочиле, и лако је лупиле по врату.

Замолила их је да се задрже у предсобљу, а она се изгубила кроз полуотворена врата.

Док су чекали, Жара је осетио како му срце убрзано лупа. Било је то оно исто узбуђење које је осећао сваки пут кад је требало да се сретне са Видом, само, овога пута је било много јаче. Одавно је већ постао свестан да је његова љубав према Зорици била, у ствари, само дечачки занос, који је почео да се губи и пре него што је упознао Виду.

За време лечења у Београду виђали су се сваког дана. У почетку, док је још био слаб и није смео много да говори, Вида би му измерила температуру, превела рану, затим села на столицу поред његовог кревета и читала му најновије вести из *Новог времена* и *Наше борбе*. Касније, кад је ојачао, остајала је с њим дуже, и најзад му признала да је он једини њен болесник. То јој је „израдио” ујак, доктор Трифковић, кад су се остали, лакше рањени добровољци и четници вратили својим одредима.

- Чим оздравим - казала му је једног дана - и ја ћу напустити болницу.

По начину на који му се обраћала, како га је с времена на

време гледала, почео је да слути да се њихови другарски односи мало-помало мењају у нешто друго, узбудљиво и загометно.

Имали су много заједничког. Волели су исте књиге, исту музику, позоришне комаде, филмове, чак и иста јела. Слушали су на Радио Београду исти програм и одушевљавали се истим песмама Раше Раденковића, Уроша Сеферовића, Наде Александровић. Обоје су редовно слушали Шарено вече, једном недељно, које је почињало поздравом Бране Цветковића: „Добро вече желим свима, кол’ко год вас овде има.” Смејали су се згодама и незгодама Крцуна, Лале и „Ере у Београду”. Само, он је седео на удобној софи поред великог Бароминстера у Добрину, а она поред Пари-Мондијала у родитељској кући у Ваљеву. И, наравно, нису ни у сну сањали да постоје, да слушају исте песме и исте шале; некад дирнути до суза, а некад захваћени неиздрживим смехом.

И што је најважније, гајили су исту љубав према вековним духовним вредностима српског народа. Исто тако, гајили су и љубав према очинској фигури Димитрија Љотића, човека који не само да им је указао на пут чувања и продубљивања тих вредности него их је и повео тим путем.

Неколико дана пре изласка из болнице, кад су већ знали да ће она остати код ујака у Београду, а он да ће похађати гимназију у Марулићевој улици, решио је да јој каже за Зорицу. Сматрао је да не би било поштено да јој не каже. Приметио је како су јој сузе наврле на очи, како се много раније него обично опростила од њега, и то некако неспретно. Следећи дан није дошла у болницу. Тек другог дана појавила се, и то раније него обично, са неким веселим, али усиљеним осмехом. Испод необично плавих очију оцртавали су се дубоки, тамни колутови, које пре није видео.

- Јуче су свратили неки рођаци, па нисам могла да дођем - слагала је.

Он је знао да је то измислила, а и она је знала да јој он није поверовао.

Можда, ипак, није требало да јој каже за Зорицу, за коју су га везивала још једино сећања на оне дуге шетње Добрином, на љубавно писмо пуно девојачких сањарија, које му је једном лично предала, с тим да га прочита тек кад стигне кући, оне сузе на растанку, и заклињања да ће му „остати верна до гроба”.

Кад је напустио болницу, видели су се свега неколико пута. Први пут у Цркви светог Марка, кад су ђаци-добровољци имали специјалну службу Божију за успех у новообразованој гимназији, и други пут кад су се случајно видели на Теразијама, пред Албанијом. Позвала га је да сврати на кафу код ње-

ног ујака. Отишао је заједно са Трајком. Причали су о успоменама са Дрине, о дугим данима у болници, док је он још лебдео између живота и смрти.

Тог дана је дошао и позив за њега и Трајка да дођу на жур код Видине сестре од тетке, Олге Митровић. Трајко је одбио јер је већ имао заказан састанак са сестром једног београдског добровољца.

- Жао ми је што Трајко неће бити на журу, али ми је с друге стране драго што ћу те упознати са Видом - казао је Слободану кад су се спремали да пођу.

У исто време узбуђивало га је сазнање да више „не припада Зорици”, да ће се срести са Видом као слободан човек... само, шта да јој каже, и како да јој каже?

На вратима на која је малопре изашла тотица, појавила се висока девојка у загаситој хаљини, са зачешљаном тамном косом, уздигнутом и причвршћеном на темену, тако да јој се истицао дугачак, правилан врат око кога се увила бисерна огрлица.

- Ви сте Жара Аврамовић - обратила се Жари са осмехом. - Одмах сам вас препознала, по Видином причању.

- А ви сте Олга Митровић - насмејао се и Жара. - И ја сам вас одмах препознао.

Девојка се окренула Слободану.

- Ви сте Трајко, Жарин ратни друг.

- Слободан Спасојевић - Слободан јој је прихватио руку. - Нажалост, за сада нисам ратни, него само школски друг.

- Трајко није могао да дође - казао је Жара. - Извините што смо се ми овако рано појавили.

- Само изволите, уђите. И Вида сваког тренутка треба да стигне.

Одвела их је у пространу собу на чијим зидовима су били сталци пуни књига са платненим и кожним повезима.

У дубоким наслоњачама седели су два човека и једна жена.

- Мама, ово је пријатељ наше Виде, и његов школски - нагласила је реч школски и осмехнула се Слободану - школски друг из Добрина, Слободан Спасојевић.

- Добро нам дошли - казала је жена средњих година, танког стаса и тамне, кратко подшишане косе.

Господин Митровић, висок, крупан човек, устао је хитро из наслоњаче и поздравио се с њима, стежући им чврсто руке својим великим, снажним шакама.

- Чуо сам да сте у Недићевим одредима - казао је Жари и одмах додао, са значајним осмехом - само, немојте никад да заборавите ко нам је данас министар војске и морнарице.

- Бошко Митровић је окорели дражиновац - насмејао се висок, сув човек, рукујући се са Жаром. - Како се осећаш, Жара, у последње време?

- Одлично, докторе. Као да нисам ни био рањен.

- Вида нам је причала да вас је мој брат лечио - казала је госпођа Митровић.

- И излечио. Да није било доктора Трифковића, не бих ни ја данас био жив.

- Мислио сам да неће преживети. Изгубио је много крви, али он је млад и јаке конструкције.

Доктор Трифковић задовољно се насмешио кад је чуо да је и Слободан недавно, чим је прешао Саву и стигао у Шабац, приступио српским добровољцима.

- Српском народу данас је потребно што више свесне омладине - казао је. - Нажалост, добар део наших младића и девојака затрован је разорном комунистичком идеологијом.

- Ти комунисте узимаш сувише озбиљно - насмејао се Бошко Митровић. - Избацили смо их из Србије за сва времена. Твој Мита Љотић је велики песимиста. Предвиђа све најгоре.

- До сада је био у праву.

- То је само случајност.

- Сећаш ли се да је пре рата он био једини човек у Југославији, а највероватније и у целој Европи, који је говорио, и писао у своме Билтену, да ће Совјетски Савез потписати споразум са Немачком, а не са Енглеском и Француском, како је то цео свет очекивао? Смејали су му се. А кад је дошло до потписивања од стране Молотова и фон Рибентропа, онда је то била „случајност“.

- Шта је још предвидео?

- Говорио је: „Југославија ће се распасти. Удар ће доћи споља, а одмах затим и изнутра.“ Опет су му се смејали.

- Све је то лепо. Знаш да је он поштен човек, а његови следбеници тврде да је и далековид политичар. Међутим, ја сматрам да он воли да претерује. Неће се никад смирити, никад се неће зауставити на једном месту.

- Ту, можда, и лежи његова величина, у његовој динамици. Увек је неустрашиво говорио истину, а истина је многим сметала. Имао је против себе не само комунисте и усташе, некадашње франковце, него и владу Милана Стојадиновића, а касније и Драгише Цветковића. Завадио се и са многим политичарима, за које је тврдио да им је њихова партија важнија од народа. Није ни чудо што га сви нападају. Усташе га зову великосрбином, комунисти фашистом...

- А дражиновци „немачким човеком“ - допунио га је Митровић са осмехом.

- У Србији комунисти имају једног јединог непријатеља

који их познаје у душу, и са којим нема никаквих преговарања, никаквих компромиса.

- Знаш на кога циљаш.

- Моје су симпатије биле на Дражиној страни, од дана када сам чуо да је одбио на положи оружје и да се преда Немцима. Међутим, Дража је као војник, из најбољих побуда, сматрајући да ће се политичка питања расправљати после рата, пристао на сарадњу и на заједничке акције са комунистима. Није био свестан да је комунистима главни и једини циљ била њихова револуција.

- Ти сигурно сматраш да су том сарадњом четници, у ствари, ојачали комунисте, дајући им на тај начин легитимитет.

- Један сељак ми је причао како су његова два сина, у августу прошле године, пришли, један Дражи, а други партизанима. Казао је: „Под једно дрво ставили сто четници, а под друго, партизани, па зову наше младиће да се уписују, за коју ће војску. Један оде на једну, а други на другу страну: све к'o од шале. Онај који је отишао у партизана погинуо код Чачка, а овај други, он је још увек са четницима.

У собу је ушла Вида. Жара ју је гледао као да је први пут види. Витког стаса, тамне, густе косе и плавих очију, „плавих као морска пучина“, помислио је и у исто време осетио како су му се образи зажарили.

Кад их је Олга повела у салон, Жара је шапнуо Види:

- Имам нешто важно с тобом да разговарам.

Олга се окренула Слободану.

- Да ли свирате на неком инструменту?

- Нажалост, не, али уживам у доброј музици.

- Ја свирам на клавиру. Кад сам била мала мрзела сам часове клавира и бескрајна вежбања. Тек одскора сам почела да заиста уживам.

- Хоћете ли нам нешто одсвирати?

Олга је пришла клавиру.

Пространим салоном разлегала се песма „Некад цвале беле руже“.

Вида се у истом тренутку одвојила од Жаре и стала поред Олге. Запевала је тихим, пријатним алтом.

На вратима се појавило пет-шест насмејаних, лепо обучених младића и девојака. Ускоро се салон испунио гостима.

Тотица у широким сукњама, са кратким, танким плетеницама које су јој лупкале час једну, час другу страну дугачког, белог врата, носила је на великом, сребрном послужавнику кристалне чаше у којима су се преливале зеленкасте, жућкасте и црвенкасте боје ликера.

- Кирасо? Мараскино? Шартрез? нудила је присутне.

Слободан се нашао у једном углу, одвојен од Жаре, који је стајао наред собе и није скидао поглед са Виде, која као да је, удубљена у песму, потпуно заборавила на њега.

Испред Слободана стајали су два младића и једна девојка.

- Ко је овај у униформи? - девојка се нагла према једном од двојице.

- То је неки недићевац.

- Није - казао је други младић. - Он је љотићевац.

Слободан је напрегао слух, да не пропусти ниједну реч.

- Зар то није исто? - питала је девојка.

- Није. Недићевци су под командом генерала Недића, који је учинио доста за српски народ, а нарочито у збрињавању пола милиона избеглица. Љотићевци су директно под немачком командом. Они се боре за Немце.

Младић се окренуо око себе, као да је хтео да види да ли га још ко чује. Кад му се поглед срео са Слободановим, пријатељски се насмешио.

Добро је да је у цивилном оделу, помислио је, иначе не би ово чуо. Осетио је како му је срце брже закуцало. Хтео је и он да се насмеши, да буде јак; „мораш на то да будеш спреман”, казао му је Жара неки дан, али - није могао.

„Господе Боже”, обузела га је мисао, „то је, значи, то!”

Олга је почела да свира валцер. Неколико парова заигра-ло је по глатком паркету. Њему се цела соба завртела, лица младића и девојака посивела су, стопила се у безобличну масу. „Они се боре за Немце, они се боре за Немце”, запевала је нека друга особа у њему, по такту валцера.

- Шта ти је, зар ме не чујеш? - Неко га је продрмао за раме.

Угледао је пред собом Жару.

- Што си тако блед? Је л' ти није добро?

- О не, не, све је добро. Само сам се замислио.

- Немој сада да мислиш. Имаћеш доста времена и за то.

- Жара је поћутао неколико тренутака. Наставио је тишим гласом. - И мени помало смета све ово, овај луксузни салон са скупоценим намештајем, свирка и игра, ова слушкиња са мараскином... кад помислим на Дрину, на наше погинуле другове, на оне сплавове са избезумљеним женама и децом...

Свирка је наједном престала. Виде, која је до мало пре играла са омањим младићем, широких леђа и дуге, смеђе косе, пришла им је насмејана, зарумењених јагодица.

- Жара ми је причао много о теби, Слободане. Вас двојица се знате још из детињства.

- Мени је причао о теби.

Погледала их је испитивачки.

- Вас двојица сте нешто много озбиљни.

- Жара се сетио Дрине.

Види је нестало осмех са усана.

- И ја сама често мислим на оне страшне дане, онај јадни свет, на оне преплашене и измучене жене и дечицу... на рањенике. У ствари, нема дана да ми оне ужасне слике не искрсну пред очима. Чак и у сну. Само, ипак, морамо се трудити да се одвојимо од свега тога, бар привремено...

Клавир је засвирао аргентински танго. Неколико парова почело је да клизе подом полако, по такту музике.

- Нисам те никад питала, Жара, да ли ти играш?

Жара се насмешио и лако јој се наклонио. Уздрхтао је кад јој је ставио руку око паса; осетио је како му се њено гипко тело предало, следећи сваки његов, па и најмањи покрет уз звуке музике.

После неколико окрета Виде је подигла главу.

- Казао си да хоћеш да разговараш са мном.

За моменат изгубио је такт и побркао кораке, али се одмах прибрао.

- Не знам како да ти кажем. Бојим се да не испадне банално.

Она је опет спустила главу.

- Дивно си певала мало пре. Ниси ми никад казала да имаш тако леп глас.

Виде се само насмешила.

- Твоја сестра од тетке, Олга, врло је симпатична, а свира...

- Слободан ти је сигурно донео неке вести из Добрине - тихо га је прекинула.

- Зорица и ја... то јест, Зорица је раскинула.

Жари се наједном учинило као да му се Виде још више предала. Кретали су се брзо преко паркета, као да су постали једно тело и једно биће.

Кад се игра завршила, иако је окретала главу на другу страну, приметно је да су јој очи биле пуне суза.

- Извини - прошапутала је. - И сувише сам себична.

Слободану је пришла Олга.

- Зар ви не играте?

- Играм... понекад.

- Ми се често овако састајемо. Да мало заборавимо рат и бриге. И ви сте заједно са Жаром у добровољцима?

- Да. Тек сам им недавно пришао. Немају још довољно униформи.

- Виде ми је причала о невероватним стварима на Дрини.

О избеглицама и о борбама ваших људи и четника против усташа и комуниста. Нама, овде све то звучи и сувише фантастично.

- Жара ми је причао да многи наши људи и не верују да се све то догађало. Нарочито у Београду.

- Право да вам кажем, да нисам све то чула од Виде, и ја бих посумњала.

- Ми се тешимо - насмешио се Слободан - да ће нам будући историчари дати за право.

- Мој тата мисли да би ви сви требало сада да приђете Дражи Михајловићу.

- Кад бисмо слушали само наша осећања, ми бисмо били одавно у шуми. Овако је, можда, боље, да нас има и у шуми и у граду, ако је то за добро српскоме народу.

- Нешто слично каже и мој ујак, доктор Трифковић. Само, да ли је баш тако? Шта ће бити ако мој тата, с једне стране, а ујак са друге, нису у праву?

- У том случају, онај који спасе више српских глава... њему ће се пре опростити - насмејао се Слободан, али се одмах уозбиљио. - Чврсто сам уверен да је то питање битно у овом несрећном рату. За будућег историчара сматрам да је најважније да разуме и једне и друге, а наравно, и треће, а најбоље ће их разумети ако се темељно упозна са мотивима. Добронамерном и озбиљном истраживачу то неће бити тако тешко. Постоји маса литературе са једне стране, а и са друге, „по делима ћете их њиховим познати”.

- Интересантно је - казала је Олга, обухватајући погледом бучне групице младића и девојака, који су пијучкали ликер и, изгледа, сви говорили у исто време - интересантно је да ја са мојим пријатељима врло мало причам о ситуацији код нас и у свету... са огромном већином њих не причам уопште. Ми смо, изгледа, наставили да живимо као и да није рат. Знам да сам вам малопре казала да хоћемо да заборавимо рат и бриге. Нисам била потпуно искрена.

- Значи - насмејао се Слободан - да сте добар пријатељ. Хтели би да их заштитите од евентуалне критике.

Олга га је погледала дугим испитивачким погледом.

- Ви сте добар психолог - најзад је казала, осмехујући се. - Читате моје мисли.

- И ја се трудим да разумем оне који су остали по страни. Није то само у Београду, тако је и у мом Добрину, а вероватно и у целој Србији. Ми не живимо у 1912, или 1914, када су постојале оштре линије између добра и зла, између за, и против. Многи су збуњени. Наједном су се нашли на раскршћу, или још тачније, на неком беспућу.

- А ви? Ви сматрате да сте изабрали прави пут?

- Да - казао је Слободан чврсто и загледао се у њене тамне очи, у којима му се учинило да је видео неку пакосну, прикривену искрицу.

- Ујак каже да је и српски витешки дух почео да се губи.

- Наш народ је још увек витешки народ - одмахнуо је главом. - Само, стицајем прилика, без своје воље, наједном се нашао на неком судбинском прелому.

- И како мислите да ће да изађе из њега?

- То сам Бог зна. Прво и прво, ако уопште као народ и изађе из овог рата. Над нама још увек виси Дамоклов мач, који сваког тренутка може да се сручи на наше главе и да нас за сва времена уништи.

- А ако биолошки преживимо?

Слободан је застао. Да ли да каже овој девојци отмених манира и пријатне спољашњости, девојци која је тако лепо одсвирала ону песму, али која је у исто време и непозната особа, да ли да јој отворено каже шта заиста мисли и осећа? У исто време, она чудна искрица у њеним очима, од малопре, још увек му је сметала.

Као да је приметила његово колебање, Олга се насмешила неким скоро детињим, молећивим погледом.

- Нећу и не желим да предвиђам најгоре - почео је полако - али се плашим да силе зла, не говорим ово као мистик, или као неки пророк, да силе зла не разоре наше народно биће и да на живо ткиво не накалеме...

Пришла је ближе, да га боље чује, и он је осетио пријатан дах њеног парфема. „Анђелка није никад тако мирисала”, помислио је.

- ...да не накалеме туђу, нама страну душу.

Преко Олгиног полуголог рамена Слободан је видео како сув, висок младић, разбарушене косе седе за клавир.

Лака арија помешала се са живахним жамором.

- То је Бата Митић, студент музике - казала је не окрећући се, кад је приметила Слободанов поглед. Заћутала је на менаџ и својим дугим прстима почела да се игра зрнима бисера са огрлице. - Могу да замислим како ми, овде, изгледамо вама, Жари, а и мојој сестри Види...

- Изгледате као група младих, веселих људи који никоме зло не мисле - насмејао се Слободан.

- Сада ћу вам показати да сам и ја добар психолог. Ви то кажете зато што сте учтив човек, а мислите: „Док се ми боримо и гинемо, док српски народ страда, ова београдска младеж ужива у животу. Пије ликер и пева шлагере.”

Слободан се опет загледао у њене очи. Овога пута учинило му се да је потпуно искрена и да може с њом отворено да говори.

- Да ли би вас увредило када бих вам признао да сам тако нешто помислио?

- Било би ми жао, али бих разумела.

- Нисам све баш тако формулисао, али сам помислио: „Кад би ови младићи знали шта њих и њихов народ, а ако преживе овај рат и њихово потомство, још очекује, потрудили би се да схвате време у коме живимо, и... - застао је.

- И?

- И, пришли би генералу Недићу, наравно - насмејао се.

- Или генералу Михаиловићу.

- Само не Титу.

Њене очи, које су однекуд почеле да му уливају поверење, и за које му се чинило као да су с времена на време осенчене неком благом, сањалачком сенком, наједном су се отвориле, као да су се пробудиле. Окренула се енергично око себе и прелетела погледом преко бучних гостију.

- Жао ми је што сам пропустила да вас представим мојим пријатељима. То су већином студенти са Београдског универзитета, а има и неколицина гимназијалки и гимназијалаца - казала је Слободану, ухватила га чврсто испод руке и повела према клавиру.

Кад су стигли до клавира, показала му је да остане поред ње, и нешто је шапнула Бати Митићу, који је одмах устао и пустио је да седне на његово место.

Олга је подигла руке и снажним покретом спустила их на дирке клавира. Почетни акорди Бетовенове Пете симфоније надјачали су жамор гласова. У следећем тренутку, када се салон као по команди утишао, чуо се Чајковски, Битка из „1812”.

Одмах затим, Олга је устала и окренула се гостима.

- Имам за вас мало изненађење - почела је звонким гласом.

- Хоћу да вам представим нашег госта који је пре неколико недеља побегао од усташа из Срема. Он сматра да је српски народ у животној опасности, и да би требало да сви ви приступите Недићевим одредима. Уверен је да ми, данашња српска омладина, не схватамо судбинско време у коме живимо. Ово је Слободан Спасојевић, ученик осмог разреда гимназије, из Добрина је. Он ће вам поводом тога казати неколико речи.

Слободан је погледао Олгу, која га је посматрала смешкајући се својим тамним очима које су имале поново онај сањалачки изглед.

„Шта се ово догађа?” помислио је. Да ли му се то ова згодна, дотерана Београђанка подсмева?

У просторији је завладала потпуна тишина.

Погледао је испред себе. Неким младићима и девојкама као да су се замрзнули осмеси на лицима. Неколико њих гле-

дало га је, нема сумње, саркастично, неколико њих љубопитљиво, а видео је и да су неки потпуно равнодушни; као да ни-су схватили о чему се ради.

Потражио је погледом Жару, али није могао да га нађе. Није видео ни Виду. Стегло му се грло. Учинило му се да неће моћи ниједну реч да проговори.

Наједном, на свега неколико корака испред, видео је младића који је малопре објашњавао једној девојци како се љотићевци боре за Немце. Учинило му се да га је и тај гледао саркастично.

Осврнуо се да још једном погледа Олгу.

- Не верујем да бих вам ја могао нешто ново да кажем - чуо је свој промукли глас. Накашљао се мало и прочистио грло. - Ви сви знате боље него ја шта се пре неколико месеци догађало у Мачви и Шумадији. Знате да је побијено и стрељано на десетине хиљада наших људи, а знате и да је Сава носила мртве и унакажене Србе, и њихове жене и децу. - Опет му се поглед срео са погледом младића који је објашњавао ко су љотићевци. Примио је како је он овога пута оборено очи. - Захваљујем се нашој домаћици што ме је тако лепо представила, али ме само мало чуди да вам није представила и мога друга Жару Аврамовића, омладинца за кога сам сигуран да сте га сви ви запазили по униформи српског добровољца, или, како их неки зову, „љотићевца”. Да није и сувише скроман, видели бисте на његовим грудима и Златног Обилића, медаљу за храброст, коју је добио од владе генерала Недића за јуначко држање у борби против усташа, у босанском селу у коме су усташе поклале све жене и децу. Касније, опет у борби против истог непријатеља, док је његов одред заједно са четницима штитио пребацивање избеглица преко Дрине, био је тешко рањен у груди, тако да је једва остао жив. Доктор Трифковић, ујак наше домаћице, лечио га је и излечио.

У томе тренутку угледао је на вратима салона Жару и Виду.

Показао је руком на Жару.

- Господо! - повисио је глас. - Да вам представим Жару Аврамовића.

Гости су се окренули према вратима. Неко је почео да тапше. Остали су то прихватили. Чули су се и повици „браво”, „честитам”.

Слободан је одахнуо. Не обзирајући се на Олгу, пришао је Жари и Види.

- Шта је? Шта се то десило? - питао га је Жара.

- Испричаћу ти после. Хајдемо, молим те, да одмах идемо.

- Зашто тако брзо? - питала је Вида.
- Ако ти, Жара, хоћеш још да останеш, то је у реду. Ја одох.
- Осетио је да му је неко ставио руку на раме.
- Где ви то одосте? Хтела сам да вам честитам на вашем говору. Одлично сте се држали.
- Да ли сте ме ви представили зато да видите како ћу се ја држати?
- Шта је то било? - хтели су да знају Жара и Вида.
- У томе тренутку пришао им је високи, суви младић разбарушене косе. Пружио је руку Слободану.
- Ја сам Бата Митић - казао је. - Врло сте лепо говорили. Пружио је руку и Жари.
- Честитам вам. Хтео бих да чујем мало више о вашој борби. Ми, Београђани, најмање смо обавештени о ономе што се стварно дешава у земљи.
- Ето, видите - Олга је погледала Слободана.
- Пришли су им још два младића и две девојке. И они су хтели да чују више о преласку Дрине и о борбама у Босни.
- Ето, видите - јавила се опет Олга. - Зар ми нисте мало-пре казали да наша омладина не схвата време у коме живимо? Сада вам се пружила прилика да им објасните.
- Слободан није више био сигуран да ли она озбиљно говори, или је све то само забавља.
- Око њих се скупила повећа група младића и девојака.
- Жао ми је што није дошао Трајко Петронијевић. Он је, у ствари, и био позван на жур место мене, али је био спречен. Трајко би вам испричао како га је „злогласни Марисав Петровић”, заједно са многим другим младићима, спасао од сигурне смрти, од стрељања у Крагујевцу.
- Трајко је учествовао у истом јуришу у коме је Жара рањен - казала је Вида.
- Тек на повратку у школу, Слободан је успео да објасни Жари шта се десило. Жара се слатко насмејао.
- Ако је хтела да ти се подсмехне, добро си јој доскочио.
- Не видим у свему томе ништа смешно.
- Опрости - уозбиљно се Жара. - Мени је данас све смешно, и лепо. Као да ми је ово најсрећнији дан у животу. Вида и ја смо се добро испричали. Изашли смо на балкон. Требало би да видиш како изгледа. Сав је у ружама.
- Казао си јој за Зорицу?
- Да. Ја мислим да и она мене... то јест, да се и она за мене озбиљно интересује. Од сада ћемо се чешће виђати.

Две недеље после жура, Слободан је добио истог дана два позива. Један је био од Олге Митровић, која ја звала Жару и њега да следеће недеље дођу на ручак. Наравно, ту ће бити и Вида, а навратиће и ујак, доктор Трифковић.

- Не идем ја више тамо - казао је Слободан Жари. Овога пута поведи Трајка. Он ће умети да се боље носи с том Београђанком.

- Како то, Слободане, ја сам мислио да ћеш се обрадовати. Олга је врло zgodна и образована девојка. Вида ми каже да за њом трче мушкарци.

- Позови ти само Трајка.

- Вида ми каже како Олга мисли да си ти интересантан младић и да би желела да те поново види. Да се боље упозна-те. Нарочито после оног малог неспоразума.

- Није то био никакав неспоразум. Хтела је да ме због нечег исмеје.

- Ако је и хтела, није успела - насмејао се Жара.

- Можда се нада да ће следећи пут успети. Има нешто у њој што ме одбија, нека прорачунатост, на коју ја нисам навикао.

- Зар те не привлачи то као неки изазов? Ја верујем да си ти интелектуално јачи од ње. Поред тога, тамо ће бити и доктор Трифковић. Као један од првих Љотићевих присталица, он је одлично упознат са историјом Збора с једне стране, а са друге, познаје добро малверзације предратних политичара. И Олгин отац је интересантан човек. Студирао је економију у Паризу. Вида каже да је њен теча Бошко жива енциклопедија. А поред свега - насмејао се значајно - биће и добар ручак. Они се хране као и да није рат.

- Све је то лепо, а нарочито тај ручак - насмејао се и Слободан - али, мени се не иде. На оном журу осећао сам се као неки странац. Чинило ми се да ми немамо с њима много заједничког, сем језика. Пошто сам био у цивилном оделу, нису на мене много обраћали пажњу. Чуо сам одломке из њихових разговора. Нећу да тврдим да су сви они комунисти, као што су то били наши Бока Георгијевић и Драган Марковић, али ми се чини да се већина њих на неки начин однародила.

- Ниси, ваљда, заборавио како су нам после твога говора почели да прилазе и постављају питања.

- Само њих неколицина. Ја мислим, Жара, да се наш народ нашао на историјском прелому. Спремање терена за тај прелом почело је одмах после 1918. Мој отац, који је пре 1914. долазио у Београд, иако је то било из једне државе у другу, осећао се тамо као код своје куће. Од завршетка рата нешто је битно почело да се мења. Димитрије Љотић је то описао у чланку „Судбоносна питања”, још 1918. Ту говори о времену пре Првог светског рата, „мирном, тихом, безбрижном”, и поред мањих трзавица, „бура у чаши воде”, како каже он, док је време после рата „постало облачно”, у коме се „васцели свет заљуљао из темеља”. Ми Срби смо запали у неку летаргију пошто смо осветили Косово, ослободили српске крајеве и ујединили се са браћом Хрватима и Словенцима. А имали смо и велике биолошке губитке. Почело је морално одроњавање, које је припремило плодно тло за комунисте.

- Извини, Слободане, али то нема никакве везе са Олгом.

Застао је. Како да објасни Жари ону пакосну, прикривену искрицу у Олгиним очима, и ону наглу промену расположења, кад су се њене „сањалачке очи” наједном отвориле и пробудиле, и кад га је енергично повела према клавиру, да би га „представила” - пошто јој се он најискреније отворио?

- Можда то и нема везе са Олгом, а можда сам се и мало залетео... уосталом, твоја Вида је нешто сасвим друго, иако су блиске рођаке. Много ми се свиђа.

- Свиђа ти се зато што није Београђанка - насмејао се Жара. - Видим да не волиш Београђанке.

Други позив је био потпуно неочекиван. Касно поподне стигао је добровољац из штаба Корпуса и тражио да види Слободана Спасојевића.

- Друже Слободане, - казао је са осмехом кад га је пронашао - друг Председник хоће с тобом да разговара.

- Са мнош? Јеси ли сигуран? - рекао је Слободан изненађено.

- Ако си ти Слободан Спасојевић из Добрини... - насмејао се.

- А зашто?

- Откуд ја знам. Нама је то поручио Стева Ђурувија, а мене је послао Ратко Парезанин. Ја сам из Васпитног одсека.

- Када? - Почео је полако да се прибира.

- Сутра у три сата по подне.

Кад је добровољац отишао, око Слободана су се окупили

Жара, Трајко, Драгомир Димитријевић, Стева Пироћанац и Милош Мркшић.

- Зашто би мене звао? - питао их је. - И откуд мене?

Видео је око себе само насмешена лица. Нико није знао одговор.

- Завидим ти - казао је Жара, а и остали као да су се с тим сложили.

- Да ме нису побркали с тобом Жара? Због оног усташког пуковника. И ти и ја смо из Добрини.

- Не верујем.

- Ја сам га видео и чуо само једном - казао је Драгомир. - Потресао ме је из дубине душе.

- О чему је говорио? - заинтересовао се Слободан.

- То је било када се обратио нама пре него што смо пошли у прве борбе. После сам добио његов говор, прештампан са стенографских бележака. Извесне делове нећу никада заборавити.

- Шта је на тебе оставило најјачи утисак?

- Кад је казао: „Добровољци, жао ми је ваше младости, јер ће многи од вас погинути... А још више ми је жао што ћете и ви морати да убијате, јер у борбу идете. Ви сте добили оружје, али морате знати да је оно моћно и благословено једино у достојним рукама јунака и човека... да се не размећете њиме, и да га никад не употребите као силеције, или, не дај Боже, као убице...” - заћутао је нагло.

- Оно „да не заборавимо да смо робови” - јавио се Трајко - то си прескочио.

- Нисам. То је следеће. Казао је: „Ви се борите да се успостави ред и мир у вашој земљи, и да народ више не страда, да престане да даје бесциљне жртве. Али...” - сад долази оно најглавније - „... ви морате знати и свој положај: свако јутро кад се пробудите, ви себи да кажете да сте робови...”

Добровољци су се полако разишли. Свако је био удубљен у своје мисли.

Слободан је те ноћи лежао дуго на леђима, са рукама испод главе и са отвореним очима.

Шта би Димитрије Љотић хтео да разговара с њим? И откуд с њим? У исто време се и радовао и помало плашио. Шта ће му казати? Шта ће од њега захтевати? Да га неће, можда, послати у неку специјалну мисију у Срем, да прикупља Беле орлове по Добрину, и да позове Симу Симића и Тошу? Шта би он могао да уради тамо, кад су данас многи од њих збуњени и заплашени? Тоша ће ионако да дође, чим среди породичне ствари. То ће му прво казати.

У једном тренутку мало се закашљао.

- Шта је, не можеш да спаваш? - чуо је тихи Драгомир

глас.

Окренуо је главу и кроз полумрак видео да и Драгомир исто тако лежи на леђима, са рукама испод главе.

- И теби се не спава.

- Почео сам да размишљам о нашој борби... Хоћеш да запалиш једну? Јуче сам добио од куће три паклице.

- Хвала, не пушим.

Драгомир се подигао на лакат. Из џепа блузе која је лежала пажљиво пресавијена поред његове главе, извадио је цигарету, запалио је, и опет легао на леђа.

Слободан је чуо како је дубоко удахнуо дим.

- Тоша ми је причао - почео је Слободан тихим гласом - како се разочарао кад је први пут видео Љотића, 1938, на Стражилову, кад је Председник говорио зборашкој омладини. Казао ми је како је очекивао енергичног човека оштрих црта лица, одлучних покрета, продорног погледа...

- То се и мени десило - насмејао се Драгомир. - Све док није проговорио.

- Уместо типичног „вође”, међу стотинама омладинаца и омадинки, појавио се сасвим обичан човек, средњих година, проседе косе. Неко ко више личи на нечијег симпатичног стрица или ујака, него на вођу борбеног, бескомпромисног покрета...

- Док није проговорио - упао је опет Драгомир.

- Да, док није проговорио. Кад је проговорио, захватио је и њега, као и остале, неприметно, после две-три реченице, и понео их са земље „небу под облаке”, како је једном рекао Тоша.

- Нисам био на том састанку, још нисам припадао Белим орловима, али сам прочитао тај његов говор неколико пута. Сећам се да је говорио да је циљ Збора мењање постојећег духа који је под рђавим утицајима нагло почео да слаби. Казао је да би за Збор било боље „у змијско гнездо босим ногама улазити, него овакав задатак на себе узети. Али, избора није било.”

- Шта мислиш да ли су те речи биле пророчанске?

Драгомир је увукао још један дим и подигао се на лакат.

- Године 1938, када је одржао тај говор, било је још времена и наде - казао је гасећи цигарету. - Зато се и борио, да би спречио ово што нас је задесило захваљујући нашој лудости, глупости и наивности, с једне стране, а покварености и предредности наших непријатеља са друге.

- Сећам се да је негде пре рата написао: „Наш народ као да је у неком бунилу.”

- Говорио је: „Проћи ћемо без Косова горе од Косова.” Неки су због тога сматрали да није сасвим нормалан.

- „Политика”, новине са највећим тиражом у земљи, још 1938, после напада комуниста каменицама на скуп збораша у биоскопу „Триглав” у Београду, жигосала га је као фашисту.

- Знам за то. О томе је писао у „Политици” Алекса Маркишић, који је био комуниста. Данас је у партизанима. У чланку је, као узгред, цитирао летак „београдских студената”, који су саставили, у ствари, водећи комунисти, у којем они називају Љотића „Југословенским фирером”, Збор „фашистичком аждајом”, а Љотићеве омладинце „летећи одреди”. Предратна „Политика” била је пуна комуниста. У њој су, међу осталима, сарађивали и Владимир Дедијер, Милован Ђилас, Родољуб Чолаковић, Коча Поповић, Оскар Давичо...

- То нисам знао. Није онда ни чудо што су Љотићеву активност, и његове говоре, или прећуткивали, или извртали. Нисам знао да је то било организовано „одозго”.

- Није чудо ни што су многи људи поверовали њиховим лажима.

- Нико од наших водећих политичара није хтео да слуша Љотића кад је говорио о потреби споразума са осталим балканским државама, о неутралности Балкана, којег би зараћени блокови тад оставили на миру. Страним интересима то никако није ишло у прилог.

- Не само да га нису слушали, Слободане, него су га и прогонили. Београдска Главњача је, као што знаш, била пуна Белих орлова, а Љотић је морао, пошто је већ одлежао неко време у затвору, да се крије од новог хапшења. Прогонила га је држава коју је пошто-пото хтео да спасе од пропасти!

- Не смемо да кривимо српски народ за све недаће - почео је Слободан после мале станке, али га је Драгомир прекинуо.

- Али зато морамо да осудимо његове одрођене синове.

- Верујем да је наш сељачки народ, а то је око седамдесет пет процената становништва, а исто тако и већина варошана остала неискварена.

- Слажем се. Највише је подбацило наше политичко вођство, и добар део наших интелектуалаца, а то не треба да чуди кад се има у виду да се од мале Србије, која је својим надчовечанским напорима и несразмерним жртвама задивила цео свет, очекивало да има водећу улогу у новооснованој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, иако је баш у то судбинско време била тешко осакаћена.

- О томе је Љотић писао пет-шест година пре рата.

- Да, у „Отаџбини”. Србија је изгубила неколико стотина хиљада својих најбољих синова. Многи, мање вредни Срби, казао је Љотић, „позадинци”, удружују се са мање вредним појединцима из других крајева државе. Након тога, велики број људи који је био одушевљен херојством српских војника

у ратовима, разочарало се. У исто време нису показали нима-
ло разумевања за насталу ситуацију.

- То је био почетак почетка.

- Да. Љотић не само да је критиковао постојеће стање већ
је указивао на излаз, али му није вредело.

- Једино су комунисти обраћали на њега пажњу. Није про-
шло много времена, у њему открише свог највећег противни-
ка, и почеше да раде на томе да га што више оцрне.

- Збор је хтео не само да заустави разводњавање и сла-
бљење духа него се борио и за његову обнову. Комунисти су,
међутим, искористили такво стање за своје циљеве. Изругава-
ли су народну прошлост, цркву, патријархално породични жи-
вот.

- Рат им је дошао као поручен.

- Исто као и Лењину. - Драгомир је сео и рукама обухва-
тио колена. - Потпуно ми се разбио сан... Нашим интелектуал-
цима у Београду и унутрашњости, онима око Драже и у избе-
гличкој влади у Лондону; бившим народним посланицима,
професорима, правницима, свештеницима, Други светски рат
је исто што и Први светски рат. Два блока држава које ратују
једне против других. Не виде да је комунистичка револуција и
комунистичка опасност трећи значајни, а можда и најзначај-
нији фактор.

- Смета ми, ипак, што комунисте и дан-данас називају
„наша деца”, која су „као социјалисти у Првом светском рату”,
а нас, истинске родољубе и хришћане, нас називају фашисти-
ма и хитлеровцима.

- Мени ништа више не смета. Ја знам да је мој пут испра-
ван и да сам за њега спреман и свој живот да дам. Ако зашти-
тим живот једном окупаторском војнику и на место њега ја по-
гинем, ја сам свој дуг мајци Србији испунио. Спасео сам сто-
тину српских глава. У рату, по војној стратегији, мања једини-
ца се жртвује да би се на тај начин спасла већа. Ми, добровољ-
ци, ми смо данас та мала јединица великог српског народа. Ми
смо се већ жртвовали за њега. - Драгомир је застао за трену-
так и мало прочистио грло. Наставио је чвршћим гласом. - Ја
не верујем да ће многи од нас добровољаца преживети рат, а
и они који преживе, биће целог живота нападани од већине,
гледани искоса...

Док је Драгомир говорио, Слободан је посматрао кроз по-
лумрак његово крупно, кошчато лице са истуреним јагодица-
ма и снажном, четвртастом вилицом. Говорио је полако и сми-
рено. Опет му је искрсла у свести Тошина слика. Тоша му је
говорио то исто, само не овако, као човек који се потпуно по-
мирио са неумитношћу свесног жртвовања.

Он, Драгомир, и Тоша, за кога је знао да ће се једног дана

појавити у добровољачкој униформи, могли су да претпоставе
шта их очекује на путу који су изабрали. Само, Тоша је на не-
ки мистичан начин предвиђао и своју сопствену смрт, док се
код Драгомира, поред мирноће и ведрине, назирала скоро ра-
дост.

Зар му и Жара, нови Жара, није недавно казао, мирно и
прибрано, како је данас спреман да погине за мајку Србију?
Сетио се и писма Мирка Добриловића, којег му је Тоша про-
читао прошле године у Добрину. И он је тако некако разми-
шљао, као Драгомир и Жара. Такав је и Трајко, младић глатког,
дечачког лица о коме му је Жара причао да мора да је рођен
„без чула за страх”. „Тако некако мора да су изгледали и наши
средњевековни витезови, без страха и мане”, помислио је.

- ... Кад би ми друг Председник наредио - чуо је опет Дра-
гомира, који као да је погодио његове мисли - да извршим не-
ки задатак и да у исто време безусловно погинем, ја се не бих
ни тренутка двоумио.

Слободану је скоро застао дах.

- Толико верујеш у њега - најзад је проговорио.

- Пут Христу води ка Голготи. Димитрије Љотић је свесно
изабрао Христов пут, а ми смо пошли за њим. Да није било
Голготе, не би било ни Васкрсења.

Зар није и он то исто осећао у дубини душе? Само, он је
то чувао скривено, и недотакнуто речима. Чак га је чувао и
од одређених, јасних мисли. Можда је разлог у томе што ни-
је јак као Драгомир, „храбри борац из четрдесет прве”, а мо-
жда и нешто друго, чега није потпуно свестан. Голгота и Вас-
крсење. Косово и Царство небесно... И Недићева Србија у
суштини неговештава будуће мучеништво недић, љотић, и
свих оних који су им свесно пришли... Изненада, први пут,
као да је потпуно схватио и Тошу, и себе самога. Да ли и њих
очекује Николајева Небесна Србија, пуна јунака и мученика?
Наједном је лако задрхтао. Тргуо се и погледао Драгомира.
Не, није ништа приметно. Гледао је испред себе, занет у сво-
је сопствене мисли.

Иако је мало спавао те ноћи, пробудио се лако на први
знак трубе, свеж и одморан. Преподне је као и обично ишао на
часове, али је за време предавања одсутно гледао у наставни-
ка.

Мисли су му блуделе по Добрину. Сећао се препирки са
комунистима на литерарним састанцима, разговора у парку са
Тошом и Симом Симићем, препирке у парку са лепом, сирот-
том Меланијом Георгијевић, која је своју веру у марксистичку
будућност платила животом.

На састанцима код Мирка Добриловића често су водили
разговоре о Љотићевим чланцима у Билтену, или о онима ко-

ји су некад, пре пет-шест година, штампани у „Отаџбини”. После састанка, остајао би понекад у просторији са још неколицином, читајући зборашку литературу. Могао је још увек да цитира читаве пасусе из Љотићевих списа, нарочито из његових чланака и говора, као што су: „Градилачки пут Збора”, „Ни фашизам ни хитлеризам”, „Слабост духа”, „Везан човек на прузи”, „На опасној низбрдици”, „Омладини на Стражилову”, „Из мога живота”.

Тоша је једном приликом казао како је мало наших политичара писало толико о својим погледима на свет као Љотић. У исто време, казао је, ретко је који политичар био у толикој мери погрешно представљен и протумачен од својих противника. Лењин је говорио својим следбеницима да је клевета оштрија од мача, а наравно, по њему, клевета је оправдана, јер „свака индивидуа, свака група која се супротстави комунистичкој партији, јесте, објективно, непријатељ човечанства”. Они који нису комунисти, а подлегли су њиховој пропаганди, нису се потрудили да прочитају ниједну Љотићеву изјаву, ниједан његов чланак, а камоли да проуче његову животну филозофију.

За неколико сати, он, Слободан Спасојевић, стајаће пред тим истим човеком кога ће историја, био је уверен, прогласити за једног од српских великана двадесетог века.

А што се тиче будућег историчара, на њега се једном и сам Љотић позвао. Казао је још далеке 1935, у Градилачком путу Збора: „Кад се буде писала историја наших дана, ми ћемо имати то задовољство да нам будући историчар призна да смо видели тачно и садашњи положај и паметан излаз из садашњих тешкоћа. Али, ми бисмо више волели да нам историја ту славу не призна, а да се савременици истинама које откривамо послуже. Јер ако наши савременици преко тих истина пређу затворених очију, сасвим слаба и жалосна ће нам слава бити што ће нам пружити будућа историја...”

За време свог боравка у Београду, сазнао је много не само о добровољачким борбама и стању у Србији него и о самом Димитрију Љотићу и његовој улози у формирању Владе народног спаса, на челу са генералом Миланом Недићем. Казали су му да се сваки дан редовно виђа са генералом Недићем, и да Недић не доноси важније одлуке пре него што се с њим посаветује.

Поред тога, сазнао је више и о његовом приватном животу. Са госпођом Љотић, симпатичном Далматинком, има два сина, који су добровољци, и млађу ћерку, Секу, која иде у гимназију. На Солунском фронту, као млад потпоручник, био је рањен, одлежао је шпанску грозницу и одликован је Белом орлом ИВ степена, и Златном медаљом за храброст, а такође и

Француским златним крстом.

Сви ти детаљи били су му важни док је о њима слушао, а сада, кад је требало да се лично с њиме види, постали су му још важнији.

Кренуо је у град много раније. Није хтео никако да закасни. Стигао је читав сат раније, пред зграду број један у Александровој улици. Није хтео да одмах уђе, него је прошептао улицом, не обраћајући пажњу на пролазнике, на бучније трамваје и по који аутомобил. Почео је да размишља о свом синоћном разговору са Драгомиром Димитријевићем. Чинило му се да се са Драгомиром и Тошом најбоље разуме. Трајко му је био симпатичан са својим смислом за хумор, али је, изгледа, најдубље мисли и осећања задржавао за себе. Жара је био стари школски друг и истомишљеник из Добрина, а исто тако и увек озбиљни Милош Мркшић. Знао је да су поштени и исправни младићи, а показали су се и као храбри борци. Међутим, Драгомир му је због нечег био ближи. Изгледало му је да су њихове најтање мисли текле истим током, а Драгомир му је уливао и поштовање, јер је имао храбрости да их изговори.

Жарино бежање од самога себе и приступање комунистима није могао потпуно да разуме, иако се дивио његовој храбрости кад их је под тешким околностима напустио; а знао је да је Жара потпуно рашчистио са самим собом и да је заиста био спреман да погине за мајку Србију. Ту своју храброст показао је и у Босни, у борби против усташа.

Погледао је на сат. Још тридесет минута. Прошао је још једном улицом.

Тек је сада почео да обраћа пажњу на пролазнике. Изгледало му је да то нису исти они, бучни, насмејани Београђани од пре рата, који се по свему судећи нису никада нигде журили. Ови, данашњи људи и жене кретали су се убрзаним корацима, озбиљни и занесени у своје мисли. Онај чар веселе и ведре престонице, испуњене честим смехом безбрижне омладине, потпуно је нестао. Ипак, чинило му се да су се Београђани кретали достојанствено, као слободни, непокорени људи, свесни да је стање у коме су се изненада нашли, само привремена криза из које ће они пре или касније изаћи.

„Хоће”, помислио је, као да се и он придружио њиховим мислима, „оживеће поново ове улице једнога дана”.

Поред њега је прошло неколико немачких официра у бес-прекорно испегланим униформама и изгланцаним чизмама које су помало шкрипутале. На њих нико није обраћао пажњу, као и да не постоје, него се само с времена на време као нека привиђења показују.

„Тако су овим градом стотинама година шетали завојева-чи са Истока и Запада”, помислио је и осмехнуо се за себе. „Ускоро ће и ово бити прошлост и историја.” Одмах затим уо-збиљио се. „А ако комунисти дођу на власт? Колико дуго ће да остану?”

Казалке на сату показале су десет до три. Ушао је у згра-ду.

Кад се успео степеницама и када се нашао у пространом ходнику, закуцао је на врата, како му је то добровољац из Вас-питног одсека објаснио.

- Напред - чуо је чврст, мушки глас.

Отворио је врата и угледао испред себе мало предсобље са столом, на коме је, поред неколико књига и новина, лежао машински пиштољ, окренут према улазу. За столом је седео младић кога је одмах препознао, по кошчатом, енергичном ли-цу и таласавом, смеђом косом. Видео га је већ неколико пута на фотографијама са Димитријем Љотићем. Обично је стајао поред њега, са десном руком испод ревера. Љотићу су комуни-сти претили да ће га убити, и његове присталице су те претње примиле озбиљно.

„То је Стева Ћурувија”, показивали су му га на фотогра-фији, „прагилац друга Председника”.

- Ја сам Слободан Спасојевић...

- Здраво, Слободане, само уђи - прекинуо га је Стева са осмехом, дижући се и пружајући му руку. - Мораћеш мало да причекаш.

- Ја сам из добринске организације...

- То сам и претпостављао. Знам да си из Добрина. Где је сада Тоша?

- Тоша још није прешао, али ће ускоро прећи.

Стева му је испричао да је и он пре рата био члан Белих орлова и да се са Тошом и Симом Симићем видео неколико пута, у просторијама Збора, у Крунској улици.

Слободан му је са осмехом показао главом на машин пи-штољ.

- Драго ми је што га тако добро чувате.

- Морамо много да пазимо на њега. Он је неустрашив. За-час хоће да се изгуби, и крене сам београдским улицама, а ов-де га, ваљда, и свако дете познаје.

После десетак минута, док је Стева причао о једном пред-ратном збору, на коме су комунисти викали из свег гласа, са-мо да би пригушили Љотићев глас, шкљоцнула је брава иза његових леђа.

Слободану је срце закуцало брже.

На полуотвореним вратима стајао је Димитрије Љотић. Кад је угледао Слободана, отворио их је широм и позвао га да уђе.

Слободану су наједном наврле сузе на очи. Ушао је, као у неком сну, у малу, скромну канцеларију и прихватио испруже-ну руку.

- Добро дошао у Београд, Слободане. Седи.

- Поручили су ми да желите са мном да разговарате. - Кроз свест су му прошли Драгомирови и Тошини први ути-ци: „Као нечији симпатични стриц или ујак”. Њему је изгле-дао као његов покојни отац.

- Да. - Љотић је сео за писаћи сто осредње величине, из-вукао једну фиоку и из ње извадио табак хартије. - Овде имам податке о теби, које сам добио прошле недеље од твог коман-данта Душка Марковића. Ти си из Добрина.

- Јесам. У Добрину сам пре рата ишао у гимназију и био сам члан Белих орлова, од почетка шестог разреда.

- Како су Тоша и Сима Симић? Знам да су неки од ваших другова прешли Саву и пришли Српском добровољачком кор-пусу.

- Тоша се спрема да пређе Саву чим збрине своју мајку, а Сима ће да остане са породицом... као, на жалост, и већина на-ших другова.

„То нисам смео да кажем”, тргао се док је још говорио. И поред тога, осећао се добро. Прво узбуђење је прошло, и ње-му се чинило као да се налази пред особом коју познаје цео свој живот и пред којом може слободно да каже све што ми-сли и осећа.

Учинио му се да га је Љотић погледао испитивачки.

- Неки од њих нису могли из овог или оног разлога, а не-ки сигурно нису ни смели, јер прићи нама у ово време, и под овим околностима, није нимало лака ствар. Та одлука захтева велико јунаштво и самопрегор.

Слободану је опет срце закуцало брже. Није никад ни по-мислио да је његова одлука, као и одлуке других Белих орло-ва, израз неког јунаштва. Сматрао је да је то самопрегор и жр-твовање, али, јунаштво?... Јунаштво се показује на бојном по-љу.

- Чуо сам друже Председниче, да сте ви прошле године, кад сте позвали Беле орлове да приђу генералу Недићу и обра-зују оружане одреде, изјавили да вам је то била најтежа одлу-

ка у животу.

- Јесте, али друкчије се није могло. Ти и твоји другови били сте једина нада да се можемо ефикасно одупрети комунистичкој опасности у време анархије и малодушја, које је завладало Србијом. Генерал Недић је већ био написао оставку, а наши непријатељи, усташе, Мађари и Арнаути, а нажалост и Бугари, спремали се да умарширају у Србију... Предложили смо Недићу да одложи своју одлуку и да образује Српску добровољачку команду, од омладине Збора... Кажи ми какво је стање у Добрину и у Срему.

Слободан је укратко и сажето испричао све што је сматрао да је значајно. Однос усташа и фолксдојчера у Добрину, стрељање локалних скојеваца од стране Немаца, усташки притисак на српска села да приме католичанство.

- Ниси ми ништа казао о твојем преласку Саве. - Погледао је поново у табак хартије испред себе. - Душко ми је испричао да је тебе, као и неке друге избеглице немачки командант, неки капетан Сатнер, хтео да врати усташама. Казао ми је такође да је он то и раније радио и да су усташе побиле неке наше људе одмах ту, на Сави.

Значи, зато га је позвао. Колико год му је била пријатна помисао да ће из свега овога изаћи неко добро за будуће избеглице, мало се и разочарао. Значи, нема никаквог специјалног задатка за њега!

Причао је опширно о свему што му се десило, нарочито кад је приметио да се Љотић интересује и за најмањи детаљ.

„Види се да је адвокат”, помислио је са задовољством.

- Сутра ћу ово пренети генералу Недићу. Он ће у немачкој команди уложити најоштрији протест и најенергичније тражити да се то никад више не понови.

Слободан је почео да се диже са столице, али му је Љотић показао руком да седне. У исто време се и насмешио.

- Остани још мало. Хоћу да разговарам с тобом и о нечем пријатнијем. Душко ми је дао своје белешке о твојем исказу пре недељу дана, али ја још нисам имао прилике да о томе поразговарам са Недићем. У нашој суженој и јадној Србији има толико много проблема да често не знаш који је тежи. Сиромаш Милан! Он спава врло мало, и растрзан је на све стране. Просто чупа Србе од Немаца испред стрељачког строја. Прихватио се страшне и незахвалне дужности.

- Кад сам пролазио кроз Мачву, чуо сам како га народ назива Српском мајком.

- То је тако у Мачви, која је много страдала, у крајевима где су Немци масовно стрељали српске домаћине. Тамо где је он тешком муком и уз велике напоре спречио одмазду, људи као да нису свесни шта их је мимоишло... - Љотић се наместио

удобније на столици и подбочио се левом руком о сто, док је у десној руци и даље држао оловку. Опет се насмејао. - Хтео сам још да ти пренесем поздраве нашег старог друга, доктора Трифковића, кога сам јуче видео.

- Хвала - промрмљао је Слободан дижући главу.

- Чим је поменуо твоје име, сетио сам се Душкових белешака и његове поруке... Али прво да ти честитам на говору који си држао беспосленим београдским студентима, на журу у кући мога познаника, бившег народног посланика Бошка Митровића.

- Хвала - опет је промрмљао Слободан, не верујући да је добро чуо и разумео.

- Трифковић је био са Бошком у другој соби. Каже: „Наједном је престала музика и сваки жагор се утишао, кад се кућом заорио снажан младићки глас.” Испричао ми је како си им на класичан начин одржао кратку, али ефикасну лекцију. Каже да су после многи почели да ти прилазе и да се распитују за нашу борбу.

Љотић се подигао и пружио му руку.

- Само тако - казао је чврстим гласом. - Морамо увек и на сваком месту да бацимо семе. Неће свако зрно пасти на камен и у трње. Неко ће доспети и до плодног тла. Кад завршиш матуру и вратиш се у своју јединицу, јави се у Васпитни одсек. Једног дана ћеш бити добар просветар.

Изашао је из канцеларије и пажљиво иза себе затворио врата. Руковао се весело са Стевом Ђурувијом, и брзо стрчао низа степенице. Није одмах узео трамвај. Ишао је дуго пешице, улицама обасјаним топлим, јесењим сунцем, раздраган, ужарених образа.

Сетио се речи Димитрија Љотића упућених омладини на Стражилову: „Будите сунчани људи... Живот тражи сунчане људе. Земља тражи сунчане људе. Да унесу мир и радост... Шта ћете Богу, земљи и људима мрачни?...”

Кад се појавио у школи, опколили су га Жара, Драгомир, Стева Пироћанац, Трајко и Милош.

- Шта је, шта је било?

- Испричао им је све што му се десило од момента када је ушао у зграду. Прећутао је само Трифковићеву примедбу у вези са журом.

Неколико добровољаца им се придружило кад се прочуло да је Слободан малопре разговарао са Димитријем Љотићем. Морао је више пута да препричава тај разговор.

Тек негде после вечере, остао је насамо са Жаром.

- Да ли си казао Трајку за Олгин позив?

- Јесам. Једва је дочекао. Његов састанак са сестром нашег друга, добровољца из Београда, није најбоље прошао. Обрадовао се кад сам му испричао како сте се ти и Олга дохватили. Ужива да се са неким надмудрује, а ово га још више привлачи јер је у питању лепа и zgodна девојка. Немој да заборавиш да је он родом из Ужица. Ја га зovem „Еро с онога свијета”.

Слободан се мало сневеселио. Хтео је да каже Жари да је променио мишљење и да ће, ипак, прихватити позив. Честитка, а нарочито речи друга Председника: „Морамо увек и на сваком месту да бацимо семе”, учинила је да се предомисли. Зажелео је да опет види Олгу Митровић и њене „беспослене пријатеље”.

Међутим, било је касно.

Трајко им је пришао осмехујући се и у исто време намештајући шајкачу мало накриво, тако да му је дотакла десну, уздигнуту обрву.

- Жара ми каже да не волиш Београђанке. Чим се рат заврши, посетићу те у Добрину да видим те твоје Добрињанке, како оне изгледају.

ОПЕТ ПОДРУМ

Почело је већ да свиће а они су и даље седели на насипу испред школе.

Столе Јакшић је у току ноћи неколико пута будио Дамјана, гуркајући га лактом.

- Хајде, буди се. Како можеш да спаваш! - шаптао је нестрпљиво. - Бока има план како да побегнемо.

У следећем тренутку Дамјан је поново утонуо у сан. Није више марио за Столета и за Боку. Био је уморан и неиспаван. Није му се бежало. А поред свега, није хтео да прекине сан.

Враћа се он из Добрина, након завршене наставе. Пријатан јесећи дан. Баш као и овај данашњи. Иде ивицом прашњавог колског пута. Високи, бели торањ цркве као да је наједном избио из зеленила дудова, покојег храста, ораха и багремова, а испружио се својим оштрим врхом према небесним висинама. У петом је разреду гимназије. Још не зна ко су Маркс и Енгелс. Још није читао Максима Горког, Леонида Леонова и Иљу Еренбурга.

Наставница српскохрватског језика прозвала га је да му каже како је овога пута његов писмени задатак најбољи у разреду. До тада је најбоље задатке писао Слободан Спасојевић. Кад му се поглед срео са Слободановим, учинило му се да је у његовим очима видео изненађење, а можда и завист.

Тема је била слободна. Требало је да сваки ученик опише неки догађај у којем је и сам учествовао. Он је написао причу о Стани Дударев, а Стана и даље онако мала, подшишане тамне косе, у црвеној хаљиници, као кад ју је први пут видео. Она прелази преко сокака, а неки Цигани наишли колима у којима су упрегнута два лепа вранца. Један стари Циганин проседих зулуфа, а зна се да Цигани краду децу, пружио руку из кола, зграбио је за раме, и баш хтео да је баци иза себе, под арњеве, кад је он, Дамјан, полетео свом снагом да је отме. И сигурно би је и отео да га Столе није опет гурнуо лактом у ребра.

- Напашћемо их кад нас поведу у зграду. Неколико другова успело је већ да се одвежу, само се праве... Зграбићемо пушке од стражара...

- Добро. Само кажи када.
- ... Исто онако, каже Бока, као што сте ви на добринском гробљу, само овога пута имаћемо више среће, јер смо ми партизани, искусни борци.
- Само кажи.
- Иначе, нас ће љотићевци и овако побити.

Из зграде су почели да излазе војници. Прилазили су чесми недалеко од насипа, скидали кошуље и умивали се.

После десетак минута постројили су се испред школе, у два реда, њих тридесетак. У рукама су држали лимене порције.

Испред њих стао је онај исти официр од синоћ. Скинуо је шајкачу. И остали добровољци скинули су своје шајкаче.

- Другови, ко је с нама? - узвикнуо је звонким гласом.

- Бог - чуо се громак, слојан одговор.

Из првог реда издвојио се висок, стасит младић и стао поред официра, окренут строју. Прекрстио се, а за њим су се и прекрстили сви остали. Почео је да говори чврстим, сталоженим гласом:

- Уздигнуо си ме од постеље и сна, Господи. Ум мој просвети, срце и усне моје...

„Јутарња молитва”, помислио је Дамјан. Кроз цело тело прошла му је језа. И он ју је знао наизуст, и на српском и на црквенословенском. Изговарао ју је док је био ђак основне школе, као и остала деца... Ово су, међутим, одрасли људи, ни су дечаки у скамијама...

Поглед му је прешао преко лица његових везаних другова. Већина њих као да се осећала нелагодно. Стева Босанац се чак и осмехнуо, помало збуњено. И Бока се осмехивао. Саркастично.

- Тај је сигурно неки богослов - шапнуо је Столе. - Прoсветар. Они су најгори.

Неколико добровољаца изашло је из зграде и кренуло према њима. Свако од њих носио је по две порције, из којих се нешто пушило. Испред групе ишао је крупан човек гргураве, црвенкасте браде. Био је мало старији од осталих добровољаца, младића од осамнаест до двадесет две године старости. У десној руци носио је велики кухињски нож, а у левој, полу-празан џак.

Дамјан је приметио да су се три стражара, који су их чували, измакли неколико корака, скинули пушке са рамена и узели их „на готовс”.

Добровољци су застали испред партизана. Брадоња је пришао Боки. Са неколико спретних потеза пререзао је уже којим је био везан. Одмах затим из џака је извадио комад проје и пружио му. У исто време окренуо се осталим партизанима.

- То је следовање проје за цео дан. Ово је к'о и нама. Некад добијемо и лебове.

Док су пили јечмену кафу и јели проју, око њих се испуило неколико дечака, пет-шест сељака и сељанки. Једна средовечна жена је брисала сузе.

- Ко зна где је сада и мој Јова - казала је тихо. - Он је негде са четницима.

Онај војник са брадом завио је нож у празан џак и ставио га испод мишке.

- Има ли који од вас да је из Бијељине?

Стева Босанац је испио до краја кафу и онда је полако подигао главу.

- Ја сам од Бјељине.

- Мени усташе побиле све моје укућане.

- И мени.

- Ја сам са Дангићевим четницима преш'о Дрину. Сад сам овде се недићевцима. Помажем кувару. Застао је за тренутак.

- Много су нашег народа они овде примили и збринули. Стева Босанац ставио је порцију поред себе, а остатак проје гурнуо у џеп војничке блузе, која му је очигледно била тесна.

- И ми смо - казао је полако - спасли много нашег света који је побегао од усташког ножа.

- А што сте пуцали на нас кад смо се ми носили са Францетићевом Црном легијом и чували онај народ?

- То ја не знам. То ти питај оне од горе.

Дамјан је погледао Боку. Бока се намрштио, али је ћутао.

Из зграде је изашао висок, мало унапред погнут поднаредник, са два добровољца, који су носили пушке у рукама. Пришли су Боки.

- Дужи се! - наредио му је поднаредник.

Спровели су га у зграду.

Добровољци су се помешали са децом и сељацима. И они су посматрали радознано партизане.

Дамјану је поново пришао онај младић од синоћ, који се вајкао да га је замало убио јер није на време подигао руке.

- Здраво, Дамјане. Сигурно ниси добро спавао.

- Некако...

- Није баш лако са завезаним рукама.

- Није.

Младић се попео уз насип и сео на траву изнад Дамјана.

- Износили смо неке старе клупе и столове из подрума. Сад смо све лепо очистили, средили и унели сламу. Ту ћете спавати.

- Шта ће бити с нама? - питао је Дамјан. Његово дечачко лице на неки начин му је уливало поверење. То питање не би никад поставио Хофману и његовим полицајцима.

- Не бој се. Ми смо ту да спасимо што више Срба, а и ви сте Срби. Не знам шта ће бити с вама, али знам да вас овде неће стрелјати. А и Немци не знају да смо вас ухватили. Чим сазнају одмах траже да им се заробљеници пошаљу или на Бањицу, или у неки други логор.

- Шта раде с њима?

- Оставе их за таоце. Кад партизани убију једног Немца, они одмах стрелјају стотину Срба. Прво стрелјају таоце, па ако њих нема довољно, они хапсе све одреда.

- Где су одвели овог, нашег? - питао је после кратке станке.

- На саслушање... Некад тражи и Специјална полиција из Београда. Они прво испитују. С њима се ми често не слажемо, али они су посебна грана Недићеве владе, са којом ми на терену немамо никакве везе.

- А да ли вам је то поп, тај што је говорио молитву? - умешао се Столе.

- Не, није - насмејао се младић. - Зар ниси видео да нема браду? То је наш нови просветар. Онај други је погинуо зимус. Био је студент теологије. Овај је свршени матурант. А одакле си ти?

- Ја сам... из Београда.

- Сигурно си студент. Не вреди ти да кријеш и лажеш на саслушању. Види ти се по лицу да си интелектуалац, а и по говору. То ти ја онако пријатељски саветујем.

- Хајде, Миловане, остави се приче! - викнуо је младићу један омањи војник са дна насипа. - Шта их подучаваш? Нека се кувају сами у своме сосу.

Младић је почео да устаје. Онако још сагнут дошапнуо им је:

- Њему су Немци јесенас убили оца и два брата од стрица. Он је из Мачве.

Кад је добровољац отишао, Дамјан је шапнуо Столету:

- Шта је са бекством?

- Не можемо ништа без Боке.

Након саг-два поднаредник је одвео у школу партизана који му је био најближи.

Иако су саслушања била све краћа и краћа, на Дамјана је дошао ред тек негде послеподне.

У малој соби за grubим дрвеним столом седео је добровољачки официр. С његове десне стране седео је младић од двадесет две-три године, а са леве, стасити просветар.

Поред врата је стајао стражар са пушком ка нози.

Официр му је показао на столицу испред себе.

Дамјан је сео и почео да посматра младића са супротне стране стола, човека платко избријаног лица, пажљиво очешљане и уназад забачене смеђе косе, који га је гледао својим плавим очима, као да су стари познаници.

Најзад је официр извадио из фиоке стола лист хартије и ставио на њу налив перо.

- Како се зовеш?

„Као и Хофман. Почине све из почетка”, помислио је. Чак има и плаве очи, мада нешто плавље. Па се и некако пријатно осмехује, као и онај у почетку.

Није одговорио.

Официр је почео нешто да записује.

- Извини - казао је - нисам ти се представио. Ја сам водник Милан Трбојевић. Ово је четни иследник, наредник Воја Поповић, иначе студент права на Београдском универзитету, а овај овде је наш просветар, Душко Стефановић.

Добровољци су му климнули главама.

Водник је и даље писао.

- Сад ћу ти прочитати шта сам написао. - Погледао је Дамјана једним дугим, продорним погледом и онда почео да чита. - Дамјан Исајловић, ученик осмог разреда добринске гимназије.

Дамјан је оборио главу.

- Видиш, не можеш ништа од нас да сакријеш. А и ако нешто сакријеш, ништа ти то неће вредети. Нама је циљ да те спасимо и од Немаца, и од комуниста, а и од самог себе... Нећу да те лажем. Један од твојих другова је проговорио. Знамо све о теби, о Боки Георгијевићу и Столету Јакшићу. За Георгијевића смо знали одмах да нешто представља. Он је једини од вас носио машинку... Јутрос се надмудривао с нама. Позната је ствар да кад се једна лаж често понавља, да чак и онај који ју је измислио почиње у њу да верује. Он је заиста убеђен да смо ми окорели фашисти. - Погледао је у Дамјанове руке и насмејао се. - Овога пута неће ти се пружити прилика да поставиш мученик и херој.

Дамјан је скупио прсте у песнице, али је било касно. Официр је већ видео да су му прсти искривљени.

Наравно, кад би нам дао неке податке о оној првој групи која је прешла... - почео је иследник, али га је водник прекинуо.

- Остави човека. Сазнали смо већ све што нас интересује.

- Знамо да сте ти и Бока Георгијевић успели да побегнете са стрелјања - казао је просветар. - Сам вам је Бог помогао. Све на овоме свету има неку сврху.

- Морао би да знаш Жару Аврамовића - казао је водник. -

Вероватно сте ишли у исти разред.

Дамјан је подигао главу. Значи, Жара је још јесенас прешао Саву. Бока му је причао о Жарином приступању Скоју, о издаји и бекству. Нестао је изненада из Добрина, као да је у земљу пропао. „Ако га само нађем”, казао је Бока, „ја ћу му лично судити”.

- Да - најзад је проговорио. Зашто да не призна? - Да ли је и он овде?

- Није. Он је у Београду. Похађа осми разред у специјалној гимназији за припаднике Недићевих одреда који су изгубили школску годину због рата. Бока каже да га се не сећа. Жара се прославио у борбама против усташа.

- Убио је усташког пуковника, а касније је био и рањен - додао је просветар.

- Ипак - иследник се окренуо воднику - требало би да мене пустиш да испитујем Дамјана. Не брине се Дамјане - осмехну се. - Неће бити завртања прстију.

- Ја бих, право да ти кажем - водник је енергично одмахнуо главом - више волео да он разговара са Душком. Хоћеш ли, Душко, да га примиш под своје?

Просветар је климнуо главом.

- Узећу га на своју душу.

- А теби, иследниче, дајем Боку, па се с њиме носи. За Столета Јакшића ћемо још видети, а и за неке остале.

„Шта је ово?” мислио је Дамјан. Да ли то они терају с њим шегу, или озбиљно разговарају? Како било да било, овде није исто као код Хофмана. Мора добро да пази, да буде на опрезу. Сетио се како им је један друг, свршени правник, док су се спремали за прелазак Дрине, одржао предавање о психолошким методама које примењују полицијски агенти приликом испитивања. „Неки се праве да су љубазни, пуни разумевања” говорио им је, „све док им човек не поверује и отвори им своје срце. Кад сазнају све што су хтели, мирним путем и без мучења, они свог ’новог пријатеља’ пошаљу на вешала, или пред стрељачки stroj.”

- Скини ту петокраку са капе - казао му је водник. - Немци овде не долазе, али за сваки случај. То сви морају да ураде.

„Опет подрум”, мислио је Дамјан док је силазио стрмим цигланим степеницама.

С једне и са друге стране просторије, на тврдо набијеном земљаном поду, била је положена свежа слама, а преко ње пребачена сива, војничка церада. У једном углу наслагана, паљљиво савијена ћебад.

Два партизана кидала су зубима конце, којима су биле пришивене петокраке. Остали су их већ скинули. Бока је седео

на церади гологлав, прекрштених ногу. Дамјан је сео поред њега.

- Све знају о нама - казао је тихо.

- Шта знају?

- Твоје име, Столетово и моје.

- Ја сам им казао како се зovem.

- Ко им је казао за Столета и мене?

- Ја нисам. - Наједном се тргао и погледао оштро по партизанима. - Ко је?

Нико се није јавио.

- То није све. Знају и за нашу десетину, која је пре нас прешла из Босне.

Бока је гадно опсовао и тако нагло устао са цераде да су му његове дугачке кошчате ноге скоро отказале послушност. Затетурао се и једва се усправио.

Прешао је продорним погледом преко лица својих другова.

- Значи, имамо међу нама издајника и петоклонаша. - Опет је опсовао. - Кад га ја ухватим...

Партизани су се међусобно згледали, као да се први пут виде.

Бока је прошао неколико пута горе-доле, дуж отвореног простора, па се опет спустио на цераду поред Дамјана.

Дамјан је скинуо капу и почео да загледа петокраку. Стева Босанац је устао са свог места и узео му капу из руку.

- Ти нећеш моћи тим твојим ноктима.

Дамјан је неко време гледао како Стева крупним, снажним прстима пипка неспретно по концима, онда се осврнуо око себе и почео да посматра четири мала, четвртаста прозора у којима су биле узидане дебеле, гвоздене решетке. Прозори су гледали у школско двориште, само шаку-две виши од околног земљишта.

Устао је и пришао најближем прозору. На свега неколико корака видео је две беле кокошке како чепркају земљу, загледају зналачки разгрнуте груменчиће испред себе, кљуцкају између њих и задовољно ћућоре. Међу њима шепурио се стар, сав рашчупан петао, са свега два-три црно-златна дугачка пера у репу. Били су му у висини очију и он је почео радознано да их посматра. Није их никад видео из тог угла. Учинило му се наједном, први пут у животу, да у живини види своје животне сапутнике. И они имају свој животни ток, свој час устајања, спавања, потрагу за храном. Оплођавају се, производе нове генерације како би и оне могле да се оспособе и наставе тај вечити круг. Круг, из кога је он, из своје друштвене заједнице, већ по други пут насилно избачен. Позавидео је том ста-

ром, очерупаном певцу који је, иако ће на крају да заврши у нечијем лонцу, бар сада, овога тренутка, у своме слободном свету, ма колико он Дамјану изгледао ограничен.

- Шипке су сувише јаке - чуо је иза себе Бокин глас. - Већ сам их ја испробао. Нећемо моћи да их изваљимо.

Столе Јакшић силазио је степеницама полако, корак по корак. Наставио је да корача док се није зауставио напред историје. Дамјан се окренуо од прозора да га види.

Био је блед. У рукама је гужвао капу. Кад је проговорио, глас му је подрхтавао.

- Другови, проваљени смо. Све знају о нама и нашим друговима. Знају чак да је Бока хтео да организује бекство и да смо хтели да нападнемо њихове стражаре. Неко нас је овде, од нас самих, одао.

- Знам - одазва се Бока и опсова.

- Да ли су тукли некога?

- Нису - казао је Дамјан. - Чули би.

- Казали су ми - наставио је Столе - да нас неће ни стрељати, ни предати Немцима. Ако нас предају Немцима, рекао је, то је као сигурна смрт. Немци трпају у логоре нас, комунисте, Јевреје и Цигане, па само чекају да партизани убију неког њиховог војника, и онда, одмах сто за једнога!

- Па шта хоћеш тиме да кажеш - лецнуо се Бока. - Ако нас пошаљу Немцима, онда морамо да молимо Бога да наши другови, не дај Боже, не убију неког швапског војника!

- Не, не. Нисам тако мислио. - Столе поче да се смирује. - Само, сматрам да би под овим условима било боље да причекамо и видимо шта нам то они спремају.

- Ниси им, ваљда, и ти почео да верујеш. Зар не видиш њихову тактику? Настоје да нас увере да нам се ништа неће десити, како не би покушали да бежимо. Нисам знао да си толико наиван. Ти, стари скојевац!

Дамјан се обратио Боки.

- Тебе ће, казали су ми, саслушавати њихов иследник, а мене просветар.

- И мене ће просветар - јавио се Столе.

- Ти њихови просветари - они су најгори. Нешто слично нашим политичким комесарима. Они су идеолошки изграђени фашисти, у антикомунистичком духу. Морате добро да пазите шта ћете да кажете. Ти се, Дамјане, сећаш Тоше, старешине такозваних Белих орлова, у Добрину, и дугачког Симе Симића, студента права. Они су људи истога кова. Шта можемо од њих да очекујемо?

„И Слободана Спасојевића”, помислио је Дамјан, али није ништа казао.

- Треба да пазимо шта њима да кажемо - осмехнуо се Сто-

ле горко. - Од сада морамо да пазимо шта ћемо ми једни пред другима да говоримо!

Бока је зуррио у једну тачку, негде испред себе.

- Кад га ја дохватим - промрмљао је кроз зубе, али тако да су га сви могли чути - живог ћу га одерати.

- Они, изгледа, - почео је Дамјан полако - имају неке своје сопствене психолошке методе. Не изгледа ми, бар за сада, да ће нас мучити...

Заћутали су кад су чули песму. Добровољци су били смештени у једној од учионица на другој страни школске зграде, тако да се тек покоја реч песме могла разумети.

После десетак минута, стражар који је стајао испред улаза у подрум, откључао је врата и широм их отворио.

- Оставићу вам отворена врата - викнуо је - да чујете о чему српски добровољци певају.

Овога пута јасно су се чуле речи добро увежбане песме.

*Муке, бол и патње, дело духа злог,
и крв што се лије, крв је брата мог.
Јер ви сте наши, кости наше кост,
и крв наше крви што нам даде Бог.*

*Сва Босна и Срем, Херцеговина сва,
и српски југ и север нам је друг.
Свуд бол и јецај, сузе брата мог,
и сестрице болне, што нам даде Бог.*

Наједном су чули нечији љутит глас.

- Како си смео да отвараш врата!

Одмах затим врата су се залупила. Чули су стражарев глас.

- Хтео сам да и они чују. Да виде за шта се ми боримо.

Дамјан се напрегао да чује крај песме. Разумео је само још неколико речи.

„С вером у Бога, а за Краља свог...”

- Добро - казао је Стева Босанац кад је певање престало, пружајући у исто време Дамјану капу на којој се назирало место са кога је скинуо звезду - ако нас не стрељају и ако нас не предају Немцима, шта ће онда бити са нама?

- Још ми је нешто казао тај љотићевац. - Столе се приближио Боки, чучнуо поред њега и шапнуо му на ухо: - Знају и то да ће кроз две недеље још једна наша јединица да пређе Дрину, на истом месту.

Бока је устао и пришао прозору испред којег је до мало-

пре стајао Дамјан. Зграбио је обема рукама гвоздене шипке, покушавајући свом снагом да их покрене.

Оне две кокошке које су се малопрет узнемириле кад је неко залупио подрумска врата, опет су наставиле да чепркају и кљуцају, и мало-помало пришле сасвим прозору. Залепршале су крилима и из свег гласа закокодакале. За њима је, још увек достојанствено, и нешто споријим кораком, потрчао и стари петао.

С другог краја дворишта залајало је куче. Бело, покривено крупним, црним шарам, прво је вијало кокошке и петла, па се нагло предомислило, дотрчало испред прозора, лајући и ма шући репом у исто време.

- Шаро, Шаро! - чуо се нечији глас.

Након неколико тренутака испред прозора је клекнуо на једно колена добровољац, дечак од петнаест-шеснаест година, узео у руке куче, које је престало да лаје и весело је зацвилело. Младић је погледао радознало кроз прозор у партизане. Насмешио им се, као да се извињава, устао и отишао, милујући псето.

- Спавао си као топ. Целу ноћ - рекао је Столе Дамјану кад их је наредног јутра пробудила дечија вика. - Ја сам се стално будио и превртао, а исто тако и Бока.

Дамјан се подигао на лактове.

- Каква је то ларма?

- Школу су јуче из неког разлога затворили. Ваљда због нас. Сад су је, изгледа, опет отворили.

Дамјан је устао и пришао прозору. Двориште је било пуно дечака и девојчица, који су трчали лево-десно, довикивали се, смејали се гласно.

Приметио је да зазиру од прозора. Неколико њих је дотрчало у игри на корак-два, али су се одмах тргли, журно отрчали. Мора да су им казали да је подрум пун „крвожедних комуниста”, или тако нешто, помислио је.

„А можда и јесмо крвожедни. Бар неки, којима није стало до проливања крви...”

Поред њега је стао Бока.

- Не можемо кроз прозор - шапнуо је. - Морамо нешто друго да смислимо. Немам више поверења у ове наше. Можда је и само један једини издао, али ко ће га знати који је. Од сада само ти, Столе и ја.

Било је тешко и самом себи да призна, али њему се из неког разлога није бежало. Куда ће он, Бока и Столе? У Мачву, да дижу нов устанак? Да отпочну све изнова.

Ипак, ако се укаже прилика, бежаће. То му је, ваљда, судбина. Усуд је, ваљда, тако досудио, што рекао његов деда Прокка.

Одмах после доручка дошао је онај високи, напред нагнути поднаредник по једног од партизана. Након пола сата вратио га је, али је одмах одвео другог.

Кад су изашли из подрума, младић који је први био саслушан, пришао је Боки.

- Нисам им ништа казао. Рекао сам само како сам мислио да идемо у Србију, да се одморимо и прехранимо.

- Ко те је испитивао?

- Иследник, а просветар је седео и слушао. Само ми је на крају казао...

- Шта те је иследник питао?

- Хоће све да зна. У која села идемо, с ким ћемо да се састанемо, и све тако нешто.

- А шта ти је просветар казао?

- Зауставио ме је кад сам већ устао да идем, па каже: „Ви сте наша заблудела браћа. Морате да се вратите на прави, Бож’ји пут.”

После краћег времена вратили су другог партизана, а одвели трећег, исто као и претходног дана, само су саслушања трајала нешто дуже, а неке су позивали и двапут. На Боку, Столету и Дамјана као да су потпуно заборавили.

Сви су причали исто. Слична иследникова питања, сличне просветареве примедбе. Просветар је само једном, оном Мачванину чији је отац прошао кроз Албанију, одржао „буквицу”: „Зар ти, син Солунца, да се бориш против свог властитог народа? Ако си четрдесет прве убио једног Швабу, убио си истим метком и стотину својих Мачвана, а међу њима можда и рођеног оца, брата и кума!”

После овог што им је Мачванин испричао, Бока је пристао да се распитује за просветара. „То је неки верски занесеник”, казао је.

Трећег дана све се поновило. Исто тако и следећег. Једино што се променило било је то да је просветар постављао све више питања, а иследник све чешће седео и слушао.

Хтео је да зна тачно из ког су села, колико имају браће и сестара, имају ли девојке, уколико нису већ ожењени. Све је то пажљиво записивао у једну малу свеску, коју је држао у унутрашњем џепу војничке блузе. Питао их је и да ли знају неку молитву. Сви су знали „Оче наш”, а један је казао да зна и молитву пред спавање, па је морао да је целу изговори, иако је подужа. „Каква лепота у тим речима”, рекао му је тај љотићевац. „Само је кажи у себи свако вече, и Бог ће ти помоћи.”

- Добро си ти казао пре неки дан - Бока се обратио Дамјану, који је стајао испред прозора и гледао како се деца играју са малим Шаром - да љотићевци имају неке своје психолошке методе.

Касније му је још једном пришао и шапнуо на уво:

- Никако ми се ово не свиђа. Јеси ли приметио како се њих неколико стално дошаптавају? Чим их погледам, а они заћуте.

Саслушања су бивала све ређа.

Свако вече до њих је допирала сложна добровољачка песма. Већином су то биле борбене корачнице, а с времена на време певали су и неке сетне песме, у којима су тужили за изгинулим друговима. Дамјан је успео да састави неколико речи из једне која му је лепо звучала. „Мртви нисте, о друзи мили, још се чује ваш громки глас, ваш дух силни у нама живи, ваша душа лебди изнад нас.”

Чак је и Бока једном казао „Једино су им песме лепе.”

Тог кишног дана почетком новембра, када је поднаредник вратио са саслушања партизана из Мачве, партизан је пришао Боки.

- Друзе Бока, сад су ме иследник и просветар питали да ли хоћу да идем кући, или ћу да се упишем у добровољце.

- А, ти си тај! - Бока је стегнуо песнице.

- Друзе Бока - јавио се један од „Србијанаца”, и мене су то исто питали јуче.

- И мене, и мене - одазвало се још њих неколико.

- Што ми нисте казали?

- Нисмо хтели да те љутимо.

Бока је опсовао нешто за себе.

- Шта да им кажем? - обратио му се поново онај из Мачве.

- Шта би им ти казао?

Младић је ћутао за тренутак, онда је подигао главу и погледао Боку чврстим погледом.

- Ја сам у партизанима од августа прошле године. Прошао сам и кроз Ужичку републику, борио сам се са Немцима, усташама, четницима и љотићевцима по Србији, око Дрине, и у Босни. Кад је већ овако, ја бих ишао кући... само ако нас пуште. У љотићевце нећу. Они су, иако су били жестоки борци кад год смо се с њима сударили, изгледа, неки богомољци. Шта ми друго остаје?

Бока је прешао погледом преко осталих партизана. Они су, један по један, спуштали главе.

- Не знам ни да ли су моји остали живи после немачке казнене експедиције - додао је тихо Мачванин.

- Сад Мачвом владају четници. Мислиш ли ти да они не знају где си ти био?

- Ја ћу се чувати... а ако не иде, отићи ћу за Шабац и јавићу се у добровољце - насмешио се - па ћу с њима заједно да вичем Бог, и да читам јутарње и вечерње молитве.

Неколико партизана гласно се насмејало, али су престали чим су видели Бокин љутит поглед.

Сутрадан, рано ујутру, дошли су најзад по Боку. Задржали су га цео дан. Нису га довели ни за ручак.

Тек негде предвече, отворила су се врата на подруму.

Бока је сишао низа степенице полако, застајући. Гледао је поред себе као да у просторији нема никога сем њега. Сео је на цераду и наслонио се леђима на зид.

Престао је сваки разговор.

Дамјан га је добро погледао. „Нису га тукли”, помислио је.

Мало потом, Столе је сео поред Боке, па се и он наслонио на зид.

- Ко те је ислеђивао?

- Прво водник, онда иследник, па просветар, и на крају сва тројица, са унакрсним питањима.

- Оставио сам за тебе комад проје, а и Дамјан је оставио.

- Не, хвала. С њима сам и јео. Они једу исто што и ми.

- Шта су могли да те испитују цео дан, а да те не туку?

- Препредени су ови фашисти више него што сам мислио. Све хоће да ме наведу на танак лед и да ми покажу како не познајем добро марксизам-лењинизам, а хоћу за њега да жртвујем не само свој живот него и цео српски народ. Знају много и о нашој добринској организацији. То су једино могли да чују од Жаре Аврамовића, иако су нешто морали чути и од овог нашег унутрашњег беседника. Знају и за провалу добринске организације.

- Па шта су хтели да сазнају од тебе?

- Чини ми се да им је највише стало да виде колико сам ја поткован у марксизму.

- А шта ће им то?

- Ко ће им знати. Нису ме ништа испитивали о групи која је прешла Дрину пре нас, а ни о оној која је требало да пређе после нас. Трешало је да наши дођу још пре пет дана. Да су их љотићевци похватили или побили, већ би се хвалили. Ја верујем да су они из неког разлога прешли на неком другом месту.

Столе је дубоко удахнуо мемљиви подрумски ваздух.

- Бар нека добра вест!

- Да ли су спомињали религију? - питао је Дамјан.

- Не нису ми тражили чак ни да им прочитам Оче наш!

- Ја бих им читао и јеванђеље, само да ме пуште кући - насмејао се Столе. - Оно о „Опијуму за народе”, то ћу оставити за неку погоднију прилику.

- Теби, Дамјану и мени неће ни јеванђеље помоћи. Ми знамо шта нас чека, ако им не умакнемо. Дамјан и ја смо већ једном прошли кроз све то.

- Осталим друговима из наше десетине се, вероватно, неће... - оштри Бокин поглед прекинуо је Столета усред реченице - ...хтео сам да кажем да, вероватно, ни они неће проћи боље.

- Не ваља - шапнуо је Бока, тако да су га једино Столе и Дамјан могли чути - не ваља што нас једног по једног изводе, па не можемо заједнички, бар нас неколико, да нападнемо стражара.

Следећег јутра извели су Дамјана из подрума. Двориште је врвело од деце која су чекала на почетак наставе.

Кад је изашао из зграде, са високим поднаредником испред себе и у пратњи два добровољца који су у рукама држали пушке, дечија вика и трчање по дворишту наједном су се утишале. Ђаци су се размакли да пропусте малу поворку. Гледали су га радознано својим сјајним, широм отвореним очима. У њима није било ни мржње, ни сажаљења.

Дошло му је да застане и да им се обрати. Да им каже како је и он некад, не тако давно, био безбрижан мали ђак основне школе. Имао је и торбу о рамену, као и они, у којој је држао црну таблицу, писаљку и буквар. Његова Нана му је откала ту торбу.

У оној истој собици у којој је већ једном саслушаван, овога пута за столом седео је само просветар, Душко Стефановић. Поред врата, која је затворио чим је Дамјан ушао, стајао је један добровољац са пушком у руци, као и прошли пут.

Просветар му је показао столицу и одмах затим се окренуо стражару.

- Седи и ти, Коста, ово ће да потраје мало дуже.

Младић тамне косе и пажљиво поткресаних танких брчића, преместио се с ноге на ногу.

- Не могу - најзад је казао - водник ми је наредио да стојим поред врата.

- Онда, бар, узми столицу и седи поред врата. Не брини. Ако наиђе, ја ћу му објаснити.

Добровољац је пришао столу, узео столицу и ставио је на место где је до малопре стајао.

- Добро, кад си толико навалио - насмејао се.

- Ја немам никакав чин - опет се окренуо Дамјану - а сам положај просветара не даје ми право да наређујем. То је сасвим друкчије од ваших политичких комесара. Моја дужност у чети је да се старам да се одрже и развијају духовне и моралне вредности, које наш народ носи у себи од светога Саве и кнеза Лазара... Да ли пушиш?

И Хофман га је нудио цигаретама.

- Не пушим.

- То је добро. И ја не пушим. Овде, у фиоци, има паклица „мораве”, па ми је наш иследник препоручио да те понудим. Каже, „добро је из психолошких разлога”. - Просветар се мало насмешио, али се одмах уозбиљио. - Ја хоћу с тобом да разговарам као човек са човеком. Нећу да користим никакве смицалице... Нисам трениран да будем иследник, нити желим да то будем. Ти и ја смо сличног образовања, а вероватно и приближне интелигенције...

- Ко је паметан могао да оде у комунисте - добацио је тихо стражар.

- Пре свега, пре нашег разговора, хоћу да ти кажем гласно и јасно да ја од тебе нећу да тражим никакве податке. Ми већ знамо у којој сте били јединици, са каквим сте задатком прешли Дрину, и све остало. Да смо хтели да вас стрељамо, ми бисмо то већ и учинили. Да смо хтели да вас предамо Немцима или Недићевој специјалној полицији, ми бисмо и то већ обавили...

- Шта му одмах не кажеш о чему се ради? - јавио се стражар са столице.

- Има времена, казаћу му.

- Значи, ипак постоје неки „психолошки разлози” - Дамјан није могао да издржи.

- Свакако - насмејао се опет просветар - али не они на које ти, можда, помишљаш. Све на овоме свету што ми људи предузимамо има неке психолошке разлоге, па тако и овај твој разговор са мном. Јуче смо се са вашим комесаром, твојим земљаком, нас тројица носили цео дан. Хтели смо да видимо колико познаје марксизам; с једне стране из чисте радозналости, а са друге, имали смо и нешто друго у виду.

- Исто као и с тобом - додао је стражар, као за себе.

- Чекај, Коста, немој да ме пожурујеш. Кад ја завршим разговор, ако хоћеш, даћеш мени пушку па ћу ја да седим поред врата, а ти ћеш онда моћи да причаш са Дамјаном колико год хоћеш.

- Добро, добро. Мислио сам да му помогнем, да се мало открави. Видиш како је уштогљен.

Заиста, Дамјан је наједном постао свестан да седи на ивици столице, усправан, са чврсто укрштеним прстима у крилу.

Мало се накашљао и отпустио прсте. Ова двојица младића његових година и овај разговор, све му је то изгледало помало нестварно, још више него први пут кад је био доведен у ову тесну, бело окречену просторију са малим столом и четири столице.

То су ти „најљући идеолошки непријатељи” и „најжешћи борци” на терену! Прво и прво, мислио је да сасвим друкчије изгледају. Мислио је да су обучени у немачке уни-

форме и да на левој страни груди носе кукасти крст. Бар тако су причали. У ствари, они су носили старе југословенске униформе, неке и у закрпама, шајкаче са кокардом двоглавог орла, а на левој страни груди носили су косовски крст са светим Великомучеником Георгијем који са коња копљем убија аждају. На првом саслушању добро се загледао у водников крст и успео да прочита речи око светоготорђа: „С вером у Бога за Краља и Отаџбину. Добровољци.”

Сматрао је да су љотићевци у Србији на неки начин савсим друкчији од оних добринских, који су једино у политичким препиркама били силовити и бескомпромисни, а иначе, у свакодневном животу били су добри, углавном питоми младићи, спремни да помогну ако коме затреба. Чуо је више пута Бранка Марића како се вајка: „Покупили су све најбоље младиће и девојке у Добрину.”

Тај просветар испред њега могао је да буде и сам Слободан Спасојевић, онај водник - Жара Аврамовић, а иследник, иследник би могао да буде и тај њихов Тоша, старешина Белих орлова и студент права.

Погледао је просветара једним дугим, испитивачким погледом.

Просветар се насмешио.

- Немаш поверења у нас. Тако и треба да буде, после свега што си о нама слушао. Са друге стране, што је још горе, до јуче смо пуцали једни у друге. У сваком случају, многи од вас, а чак и тај ваш политички комесар, стари скојевац Бока Георгијевић, улетели сте у нешто што добро не познајете. Јуче, кад смо га нас тројица дохватили, почео је ту и тамо да запиње... Жао ми је, Коста, што и ти ниси био овде да чујеш... А наш иследник, па добрим делом и водник, а донекле и ја сам, проучили смо Карла Маркса, Енгелса и Лењина. Читали смо и Стаљинове Говоре и чланке. Кад се неколико пута заплео није више хтео о томе да говори, него се окренуо и почео да нам пребацује нашу „колаборацију”, као да његов „велики Стаљин” није колаборирао са Хитлером и помогао му да ојача, кад је то ишло њему у прилог. Ми се боримо за биолошки опстанак нашег нападеног народа. Не дић је одлучио све да учини, само да га спасе од сигурне пропасти.

- Шта ће бити са комесаром? - питао је Коста

- Не знам. Ти знаш да ја не доносим одлуке. - Окренуо се опет Дамјану. - Ми га стрељати нећемо. Најгоре што може да му се деси је то да постане талац, и онда да моли Бога да његови другови не убију неког немачког војника. Иако Не дић и Љотић раде свим силама да укину немачко убијање Срба по квоти сто за једног, нису успели у томе. Зато траже од Нема-

ца да они у Србији не иду у акције против партизана где могу њихови војници да погину и тако изазову одмазде као оне у Краљеви и Крагујевцу. Међутим, комунисти су почели да појединачно нападају немачке официре и војнике. Сад су скоро, негде у Београду, убили једног немачког поручника и једног наредника. Немци су истог дана стрељали на Бањици две стотине талаца.

- То никако не могу да разумем - јавио се опет Коста. - Они убијају Немце чак и кад знају да је међу таоцима, поред угледних домаћина, и велики број њихових другова и истомишљеника.

- То питање је и иследник поставио Боки. Бока на то није ништа одговорио. - Окренуо се нагло Дамјану. - Шта ти мислиш о томе?

- Мало пре сте и ви сами казали - почео је Дамјан полако, гледајући у бело окречени зид иза просветара - да ви лично не одлучујете и не доносите одлуке. Тако и ја.

- Значи, имаш поверење у оне одозго?

- Све што ја знам о њима, то је да они предводе борбу против окупатора.

- Чак ако је то и по цену биолошког уништења српског народа?

- Тај који њих води, Јосип Броз, и није Србин - умешао се опет Коста. - Шта се њега тиче ако Немци побију све Србе? Тиче га се исто толико колико и његовог Јосипа Хугашвилија Стаљина.

Дамјан се мало окренуо да види стражара који је још увек седео иза њега на столици поред врата, држећи пушку преко крила. Стражар га је гледао љутито. Био је сав црвен у лицу.

Шта би могао да им каже? Да им објасни како за велику, праведну револуцију која ће донети човечанству мир и благостање за сва времена, никаква жртва није велика? Тако је размишљао и Бока, па је зато и заћутао. Тако исто мисли и он... само, он није толико сигуран да је свака жртва оправдана. То и њему смета, а смета му можда и више него њима, тим љотићевцима, јер он је директно укључен у рад Партије. У високој стратегији оних одозго, као и у самој марксистичкој теорији, и њему није све потпуно јасно. А овај просветар, који седи испред њега, младић високог чела и доброћудног осмеха, тврди, наједном, да и сам Бока Георгијевић није сигуран у себе. Сети се како је Бока синоћ, после саслушања, ушао у подрум замишљен и потиштен. Можда је просветар у праву. Можда чак и Бока није потпуно сигуран у оно за шта се бори, а ипак је спреман да за то погине... и да убија.

Или су ови љотићевци и сувише препредени, па хоће и

њега да навуку на танак лед. Зар није и Бока синоћ, после са-слушања, казао да су препреденији него што је он мислио? Тај просветар хоће да га поколеба. Ако Бока Георгијевић није си-гуран у себе, онда није нико други, чак ни сам друг Тито. Тај љотићевац не познаје Боку као што га он познаје. Видео га је и у борбама како се јуначки држи. Ако је мало запео у диску-сији, марксизам је врло компликована ствар. Треба годинама да се проучава, да би се све у танчине разумело.

Мора да буде на опрези. Зашто би разговарали с њим, ако не желе нешто да сазнају?

- Ни ти ниси одговорио на моје питање, Дамјане, као ни твој комесар. Имам утисак, можда је то само интуиција, да се ваше ћутање разликује једно од другог. Комесарево ћутање може да буде и тактично. Неће пред нама да каже шта заиста мисли, јер сматра да бисмо га ми одмах извели и стрељали. Твоје ћутање је израз несигурности. Ниси потпуно сигуран да „циљ оправдава средство”.

Неће га тако лако пустити! Погледао је просветара право у очи и мало повисио глас, да би га стражар иза његових леђа боље чуо.

- Вама је познато колико родитељи воле своју децу, и да би све од себе учинили да им помогну. Да ли вам је жив отац?

Просветар климну главом.

- Шта мислите, када би били у смртној опасности, да ли би ваш отац учинио све од себе да вам помогне? Свакако да би учинио. Не би бирао средства.

- Ти не знаш мога оца. Он би ми казао, када би ситуаци-ја била таква, исто што је и Јевросима казала своје сину Марку: „Боље ти је изгубити главу, него своју огрешити душу.”

- Добро, а када бисте ви имали једног јединог сина?

- Видиш шта хоће да каже? - повисио је глас и Коста. - Све би они за њихов комунизам, као да им је то рођено дете.

- Зар није и Бог, Отац жртвовао за наше спасење свога јединог Сина? - казао је просветар.

- Бог све може па је и то могао - казао је Дамјан снижују-ћи глас.

Чујеш га? Хули на Бога, исмева га - узнемирио се стражар.

- Остави га, Коста. Не хули он на Бога, него само гласно размишља.

- Ако је жртвовао и свога Сина - наставио је Дамјан тихо, тако да га је стражар једва чуо - значи, и сам Бог није бирао средства да постигне свој циљ: наше вечно спасење.

- Јеси ли ти чуо шта он говори? - опет се узнемирио стра-

жар. - Он све изврће. Они су мајстори да све изврну. Као, вели, кад је и сам Господ Бог могао, зашто и они не би могли? Жртво-ваће и цео српски народ за њихово спасење човечанства!

- Шта на то кажеш, Дамјане?

Дамјан је мало окренуо столицу, тако да је сада могао да види и стражара.

- Ако посматрамо глобално историју човечанства, видимо да је она пуна ратова, плачки и свакојаким насиља и неправ-ди. Историја нам мало говори о обичном народу, који највише пати. Њене странице су пуне биографија царева, краљева и принчева. Због њихових личних, најчешће ситних интереса, често су страдале стотине хиљада људи, жена и деце из широ-ких народних маса. То су чињенице које ничим не могу да се оспоре...

- И сада - прекинуо га је Коста - на историјску позорницу долазе Маркс и Енгелс...

- Немој да га прекидаш. Пустите човека нека каже шта му је на срцу.

- Та неправда, као и друге неправде, мора на неки начин да се исправи. - Дамјан је нагло заћутао и оборио главу.

- Да ли си кадгод помислио, Дамјане, да ће и комунизам, ако победи и завлада светом, да има своје краљеве и принче-ве? Већ има и свог првог свемоћног цара, Јосипа Висарионо-вича Хугашвилија. Морамо да будемо свесни људске природе и да не губимо мерило. Свим развијенијим људским друштви-ма, свих раса и свих времена, управљали су владари разних назива и титула. Чак и демократске државе, иако временски ограничено, и мање-више условно, ипак имају на челу једну особу. Кроз сто-двесто година када се буде проучавало наше доба, између разних биографија, читаће се и Стаљинова био-графија, кога ће, можда, будући историчари да назову „Јосип Немилосрдни”, или и неким другим, још горим именом. Иван Грозни ће сасвим да избледи, а можда и да потпуно нестане као „грозни”.

- Он теби још није одговорио на твоје питање, Душко. Шта је то толико вредно да се цео један народ, у овом случају наш, српски народ, мора да жртвује?

- Он је покушавао да да одговор.

- Нисам мислио специјално на српски народ, да он треба да се жртвује - казао је Дамјан.

- Ми говоримо о српском народу. Енглези су спремни да нас, све до последњег, жртвују за своје интересе. Шта би они жртвовали за нас? Комунистичка интернационала је такође спремна да нас све до једног жртвује.

- Населиће Србију Кинезима - упао је опет Коста.

- Не верујем да ти то не смета, Дамјане.

„Смета ми, још како ми смета”, помислио је Дамјан. Али, како то да призна овоме фашисти? Сетио се водникових речи са првог саслушања: „Нама је циљ да те спасемо и од Немаца, и од комуниста, а и од самога себе.” Шта хоће они од њега? Хоће, ваљда, да га увере да је био на погрешном путу, па кад им он то призна и покаје се, да га лепо изведу на ону ледину испред школе и да га по свим војничким правилима стрељају. То исто раде и Немци кад заробе рањене партизане. Прво их пренесу у своју болницу, лече их пажљиво и савесно, као и своје војнике, па кад прездраве, они их изведу у болничко дво-риште и ту их стрељају.

- Наш разговор се ближи крају - говорио је просветар. - Водник је одлучио да ти будеш први који ће да сазна каква вас судбина чека. Од вас тројице ти си оставио на нас најбољи утисак. Сазнали смо такође да си из сиромашне породице, да си увек био добар и поштен младић, и да си се држао јуначки, као и они које је Марко Миљанов описао, кад су те Немци мучили. Ниси одао „друга ниједнога”. Знамо и да си побегао са стрељања. Ваш политички комесар нас највише брине. С њим још нисмо сигурни шта ћемо и како ћемо. Столе Јакшић је београдско дете, из имућне породице. Он је, највероватније, као и толики други, пришао комунизму јер то је било „у моди”, напредна идеја коју је прихватила сва „прогресивна омладина”. С њим ћу, такође, данас по подне мало да поразговарам...

- Хоћеш ли му сада показати писмо? - прекинуо га је по-мало нестрпљиво стражар.

- Опет ме пожурујеш, Коста - насмејао се просветар, от-копчавајући дугмета на својој војничкој блузи.

„Писмо од Хофмана!” - Од кога другог би и могло да бу-де? Дамјан је опет укрестио прсте и стегао их свом снагом. Зар ови љотићевци не раде за Немце? Чим су сазнали да је он из Добрина, да је тамо био мучен, и да је побегао са стрељања, јавили су шефу полиције, Хофману. Он сигурно тражи да га спроведу натраг, у Срем. Какав разговор! Ови фашисти су те-рвали шегу с њим. Осетио је он одмах, од самог почетка, да ов-де није нешто у реду, да се ствари не одвијају ни близу оном што су очекивали.

Спољашња врата нагло су се отворила. На њима је стајао водник. Преко рамена била му је пребачена Бокина митраљет-ка. Стражар је скочио са столице и стао мирно, држећи пушку ка нози. Просветар, који је баш извукао писмо из унутрашњег џепа на блузи, ставио га је на сто испред себе, брзо устао, од-гурнуо столицу и стао мирно. Дамјан је, иако помало са окле-вањем, такође устао.

- Само продужи. Да ли је све у реду?

- Јесте.

- Како се држи заробљеник?

- Не може бити боље - насмешио се просветар.

Водник је погледао писмо.

- Хоћеш ли да му га покажеш?

- Хоћу.

- Добро. Јутрос сам разговарао са командантом. Имамо још четири дана. Кад их спроведемо, хоћу и ти да будеш с њима.

- Разумем, друже водниче - казао је са осмехом.

Чим је официр изашао из собе, стражар је одахнуо и спу-стио се полако на столицу.

- Уплашио сам се. Мислио сам да ће ме изгрдити што сам седео.

„Значи”, помислио је Дамјан, „крз четири дана ће нас спровести. Боку и мене”. Видео је њих двојицу како иду Же-лезничком улицом са лисицама на рукама, испред двојице фолксдојчера. У свести му је искрснуо и онај сладуњави осмех на увек свеже избријаном, руменкастом Хофмановом лицу.

„Еј мој, Дамјане”, већ му је чуо и глас, „зар опет нас дво-јица да се сусретнемо!”

- Е мој, Дамјане, - чуо је наједном весели просветарев глас, који као да је долазио издаљине, негде између Хофмана и њега. Спустио се и он на своју столицу. - Знаш да ћеш се об-радовати кад чујеш ко те поздравља.

- Можда и нећу - промрмљао је.

- Хоћеш, хоћеш. Кад чујеш. - Развио је писмо и почео да чита наглас: - Друже Водниче, и сви остали другови, гризе ме савест док шетам улицама наше престонице (иако су поруше-не, ипак су то наше београдске улице), кад помислим на вас и ваше муке дуж Дрине валовите.

Трајко и ја похађамо редовно часове. Упознали смо мно-го наших другова из осталих одреда. Пре два месеца стигао нам је и наш друг из Добрина, Слободан Спасојевић. Он ће вам, такође, написати неколико речи.

Свакако да се добро сећам нашег колеге Дамјана Исајло-вића. Он је из сиромашне породице из Ратарева, из кога је сва-ког дана ишао пешице у добринску гимназију. Запао је у кому-нистичке воде, као што су и многи други, чак, нажалост, и не-ки наши Бели орлови. О њему бих могао да кажем да је увек био добар и поштен младић. Једном сам чуо од некога у раз-реду да му је деда био црквењак ратаревске цркве.

Што се тиче Боке Георгијевића, Бока је бескомпромисни комуниста. Не знам шта бих друго могао да напишем о њему. Све вас најсрдачније поздравља, као и Дамјана, Ваш Жа-ра Аврамовић.

Речи које су почеле да стижу из даљине, примицале су се

све ближе и ближе. Дамјан је ухватио себе како је једанпут-двапут одахнуо.

- Јесам ли ти казао да ћеш се обрадовати? Шта си ти мислио? Да је то писмо из Берлина? Чекај док чујеш шта о теби пише онај твој други колега.

Наставио је да чита:

Драги другови, желео бих и ја да се придружим Жари и кажем неколико лепих речи о Дамјану. Знам га још од првог разреда гимназије. Миран, сталожен, углађеног понашања, никад није никоме ружну реч казао. Врло је интелигентан, један од најбољих ђака у разреду. Нажалост, запао је у рђаво друштво.

Молим Вас, учините све од себе да га спасите. Када смо Жара и ја, прошле недеље, видели из Вашег писма да је он преживео стрељање на добринском гробљу, неизмерно смо се обрадовали. За мене, лично, то је била једна од најлепших вести коју сам икад добио! Чули смо за новоформирану Завод у Смедеревској Паланци. Срећни смо што се носите мишљу да у њега пошаљете Дамјана. Ми бисмо вам то од свег срца и препоручили.

Питате и за Боку Георгијевића. Ја верујем у ону народну: „Ни ђаво није црн као што изгледа.” Он је из добре, патриотске, српске породице. Право име му је Божидар(!) Отац му је, као млади аустријски потпоручник, или поручник, препливао Саву 1914. и придружио се српској војсци. Носилац је Карађорђевог звезда, коју је добио или у Колубарској бици, или на Солунском фронту.

Чуо сам о вашим јуначким борбама на Дрини и преко Дрине.

*Све вас најискреније поздрављам.
Ваш друг, Слободан Спасојевић.*

- Сад можеш да видиш да ми немамо рогове. - Стражар се први пут обратио директно Дамјану.

- Шта ти мислиш о свему овоме? - просветар је пресавио писмо, пажљиво га ставио у коверат и вратио га у унутрашњи џеп блузе.

Дамјан је ћутао. Није знао шта да каже.

- То је за тебе, Дамјане, светлост у тунелу, као и за многе твоје истомишљенике. Димитрије Љотић, који је у сарадњи са генералом Недићем већ спасао на разне начине многе српске главе, дошао је на идеју да се образује један завод у који би се склонила од немачке одмазде чак и комунистичка омладина од четрнаест до двадесет пет година. Недић је прихватио ту идеју и њих двојица су, најзад, после три-четири месеца на једви-

те јаде успели да добију дозволу од Немаца. Требало је да прође још око три месеца да би се прикупило стручно особље и да се бараче оспособе за свакодневни живот. Завод је почео да функционише пре више од месец дана.

После одређеног рока питомци ће моћи да напусте Завод и да оду својим кућама, или да приђу Недићевим одредима, четницима, или Радној служби. И Радна служба је основана да би се у њој заштитило од Немаца што више наше омладине, нарочито студената и гимназијалаца, јер њих Немци у првом реду и траже чим дође до одмазда... Имаш ли каквих питања?

- Хоће ли Завод бити ограђен бодљикавом жицом?

- Хоће. То је, мораш да признаш, логично под овим нашим несрећним приликама. Завод има и наоружане стражаре. Још нешто ти се неће свидети. Немци су инсистирали на званичном називу „Завод за принудно васпитање омладине”.

- У ствари - додао је Коста. - Завод за принудно спасавање живота.

- Зови га како год хоћеш. Боље је од стрељања и концентрационих логора, који су најчешће само велике чекаонице... Још немамо податке о појединостима. Знамо само да је директор Завода познати педагог Милован Поповић, и да ће се у Заводу држати предавања из историје, филозофије, економије и религије, а такође да ће се организовати и гимназијска настава, за оне који су пропустили школску годину. Ко зна, можда ће вам и сам Љотић одржати неко предавање. Изненадићеш се, Дамјане, кад га видиш и кад га чујеш.

- Будале и занесењаци! - насмејао се Бока кад им је Дамјан испричао све о саслушању и Смедеревској Паланци. - Ја сам већ почео да верујем како су они препреденији него што сам мислио... Из тог логора ће се сигурно много лакше моћи побећи. А што се тиче Жаре Аврамовића... кад им је он испао неки јунак, могу да замислим како они остали изгледају. Побегло је од нас јер није имао три чисте да пређе у Мачву, и да се бори против Немаца.

- Шта кажеш за Слободаново заузимање за мене, а индиректно и за тебе?

- Слободан Спасојевић је наивна будала која верује и у Бога и у ђавола. Не би ме чудило да верује и у свога анђела-чувара, који лебди изнад његове главе и штити га од „сваког зла”. А ако је баш запео да и нас „спаси”, што пре, то боље! Нећеш веровати кад ти будем причао како је предлагао Драгану Марковићу и Бранку Марићу (то ми је причао Бранко), да скупљамо по Добрину прилоге за тебе и да подмитимо Хофмана да те пусти из затвора. Он се сам нудио да купи паре од чланова његове фашистичке организације. Хтео је да приложи и свој златни прстен, са драгим каменом. Од њега смо и дозна-

ли да су те фолксдојчери ухапсили. Видео је кад су те спроводили Железничком улицом.

После мале станке, Дамјан је казао тихо, гледајући негде поред Боке:

- И ја сам чуо да су се неки наши другови спасли кад су њихови очеви подмитили Хофмана.

Бока га је погледао оштро, али није ништа казао.

ВЕСТИ ИЗ ДОБРИНА

Крајем месеца новембра, у недељу по подне, дошла су у школу два добровољца из Деветог добровољачког одреда, са неколико пакета и десетак писама за Шапчане. Душко Марковић их је послао у штаб Команде, па су узгред донели и пошту.

Слободан се изненадио кад је један од њих прочитао са повећег коверта његово име. Отворио га је брзо и у њему нашао два писма и цедуљу, којом му чика Стева Јовановић јавља да је писма донео недавно један Добрињанин, а он их је послао по Славку у штаб Одреда. Насмешио се кад је прочитао и реченицу у којој га чика Стева саветује да се добро чува и да се не излаже ничем непотребном.

На мањим ковертима одмах је препознао рукописе. Један је био Верин, а други Анђелке Топаловић. Прво је отворио Верино писмо и полако са задовољством, прочитао породичне вести. Сви су били, Богу хвала, добро и здраво. У Добрину живот тече по старом. На срећу, подвукла је то „на срећу”, нема никаквих промена. Стева Марић је већ неколико пута навраћао и распитивао се за њега. Казао је: „да ми није само Бранка, и ја бих био тамо, са Слободаном”. Тоша му поручује да поздрави све другове из Добрина и да им јави да ће се ускоро видети. Кума Мара такође навраћа, али много ређе него раније. Код ње се уселила њена рођака Светлана Исаков, и сада живе заједно. Кума Мара је донела ово писмо од једне, како она каже, врло симпатичне и миле младе девојке, која их покатакд обиђе, а Слободана познаје из школе. Писма шаљу чика Стеви, преко познаника који ових дана прелази у Шабац.

На дну писма препознао је и фини, издужени, скоро готски рукопис своје мајке. Када је између осталог прочитао „пази се. Чувај се да не назебеш”, опет се насмешио. Сирота његова мајка. Како она мора да се брине!

Он им се јавио из Београда, преко чика Стеве. Срећом, могу да се дописују.

Коверат са Анђелкиним писмом био је много дебљи. Отворио га је полако и пажљиво. Ситно исписана страна за страном. Свака је у десном горњем углу била обележена бројем.

Отишао је у празну учионицу, наместио се што је могао удобније на дрвеној клупи и почео да чита.

Драги Слободане,

Има три месеца како си отишао из Добрина. Иако се нисмо често виђали, некад и по месец дана, ипак ми се чини као да је од нашег последњег виђења прошло више од три године. Можда је то и зато што сам онда знала да си увек ту, у граду, а сада си негде далеко, чини ми се бескрајно далеко, у некој мени потпуно непознатој средини. Чула сам од Твоје кума Маре и Светлане да у Београду похађаш осми разред и да си, углавном, добро. Драго ми је да нећеш изгубити годину.

Кад сам се прошле недеље враћала из школе, једна моја колегиница показала ми је Твоју сестру, баш у тренутку када је прелазила преко улице. Сад знам како изгледа. Врло је лепа и симпатична девојка.

Недостају ми наши дуги разговори о свему и свачему. Све више верујем да има тако мало особа с којима могу да се претресају и најинтимније ствари без страха да ћеш бити погрешно схваћен, или, што је још горе, исмејан. А има људи који воле да се другима насмеју. У Тебе сам имала потпуно поверење. „Чак и наоко безначајне мисли”, казао си ми једном у парку, кад сам се истрчала и избрбљала неку будалаштину, и одмах се због ње постидела и почела да се извињавам, „не морају да буду безначајне кад се посматрају из једне шире перспективе”. У истом том часу повратило ми се расположење. Тек кад сам стигла кући и о свему добро размислила, постало ми је јасно зашто си ми тако одговорио. Од тада нисам се више устручавала да ти постављам „глупа” питања, или да на Твоја питања дајем покатак глупе одговоре. Све, по Теби, има своје место у „широј перспективи”.

Почела сам да пишем дневник. Назвала сам га „психолошки дневник”. У њега уносим своја размишљања о свакодневним збивањима, а често се враћам и на дане када сам почела да се виђам с тобом. Од тренутка познанства, до растанка. Ти си ми указао на пут којим треба да идем и на којем ћу, уверена сам, цео живот да истрајем. Ово о „перспективи” сам, скоро реч по реч, преписала из дневника.

Песме више не пишем. Можда је овај рат, ови ужаси о којима скоро свакодневно слушамо, мрки, наоружани људи по улицама, можда је све то зауставило, или скренуло у другом правцу извесна наша најдубља и најплеменитија осећања. Кад све ово прође, а мора да прође - да ли ћемо бити оно што смо некада били, и оно што је требало да будемо? (И са онима с којим бисмо желели да будемо?) Или ћемо се и без наше воље променити и постати други људи, у некој сасвим друкчијој

средини?

Сигурно се сећаш сироте Бебе Ненадовић. Знаш како је трагично завршила. Једна од њених најбољих другарица пришла ми је ових дана и почела да ме убеђује у исправност њиховог пута. Срећна сам да си ми причао довољно о њима и њиховим циљевима, па сам знала шта и како да им одговорим. Жао ми је што не могу у писму да Ти кажем више о свему томе, али, знам да би био задовољан мојим одговором. Нажалост, она већ „обрађује” неколико мојих колегиница. Опет су почели да се прикупљају, само овога пута, много су опрезнији. Верују да ће препородити свет. А свет, јадни свет, сад би Ти казао, не може да дочека да буде од њих препорођен! Препорођен, као и онај у Првој земљи!

Мојим родитељима и брату све је теже на селу. Налазе се између два притиска, оба немилосрдна. Отац све више брине. Кад један притисак коначно нестане, шта ће бити са оним другим?

Не знам да ли Ти је познато да се Светлана Исаков после најновије трагедије (које по реду?), преселила код њене тетке Маре, а Твоје кума Маре. Не би је познао. Ослабила је, и нема више оног дивног осмеха који би увек озарио њено лепо лице. Нас две смо се спријатељиле, и сада смо као сестре. Тетка Мара ме позива често на чај. Каже ми, кад останемо на тренутак насамо, да сам ја једина особа која успева да бар мало разведри Светлану.

Шта све човек може да поднесе и да настави да живи! Кад сам три недеље после трагедије посетила Светлану у њеном старом стану, уплашила сам се не само за њу него први пут и за саму себе...

Кад сам покуцала на врата, која нису била закључана, једва се одазвала. Седела је на кревету покривеном ћилимом. Коса јој је била у нареду. Видела сам по њеним очима, да ми се обрадовала. Подигла се полако и понудила ми да седнем.

Говорила сам, измишљала, мењала теме, само да је заинтересујем за разговор, али је она све време гледала негде кроз мене, и вероватно није чула ни једну једину реч. Тек кад сам устала да се опростим, загрлила ме је чврсто и са неким очајањем, нећу никад заборавити тај поглед, замолила ме је да је посетим следеће недеље код кума Маре, где ће се за неколико дана преселити.

Следеће недеље упознала сам се са кумом Маром. Жао ми је што ми о њој ниси никада причао. То је једна дивна жена, поред тога и уметник је. Њени пејзажи, иако се ја у сликарство много не разумем, одишу животом, њеним помало сетним и помало нестварним животом. Као да живи у неком кристалном дворцу, у који је сама себе закључала. Једном си

казао да бити хришћанин није довољно, није довољно бити само добар, не чинити никоме никакво зло. Кад сам је први пут посетила, и Светлана ме представила у њеном бледоплавом и златастом салону, помислила сам да је она баш једна таква особа.

Како сам се преварила, и како се често ми варамо у људима! Од рођака код којих живим сазнала сам да је кума Мара пре рата била позната по својим добрим делима. Отац јој је оставио повећу своту новца, највише у папирима од вредности. Помагала је сиротињи, а нарочито сиромашној деци. Ево и сада примила је код себе Светлану, о којој се стара као о рођеној ћерки. Иако се закључала у свој дворцац из њега зрачи велика љубав. Пре свега, „према нашем напаћеном народу”, а затим, „према свим људима добре воље”; а људе „зле воље”, не мрзи, него жали.

И Светлана је, најзад, почела да учествује у разговорима. Највише прича о своме детињству. Пре неколико дана показала ми је и породични албум. И родитељи су јој били лепо, високи људи. Она је и као дете била права лепотица. Да видиш тек како су она и капетан Милинко изгледали као вереници и као младенци... Заборавила сам да си га ти познавао.

Док ми је показивала слике са капетаном, казала је да сам ја срећна што имам Тебе. „Само”, рекла је са уздахом, „не знамо никада шта нас чека”.

И мене је почела да брине будућност. Откако сам се спријатељила са Светланом, још више. Заиста, не знамо шта нас чека. Па и када прође рат, очекује нас једна велика неизвесност.

Њих две осећам као неку живу везу с Тобом. Кад год их посетим, Твоје име се спомене бар неколико пута. Прошле недеље Светлана ми је испричала како си јој од кума Маре донео сликарске ногаре и како сте водили интересантан разговор.

У школи се дешавају и неке непријатне ствари. Историја коју учимо није више она иста, а ни књижевност. Најтеже ми, ипак, пада онај њихов поздрав. Ниси ми казао да си га Ти једини у Твојем разреду одбио, и зато напустио школу. И то сам морала да чујем од других!

Кад је тата дошао последњи пут у Добрин да ме обиђе, испричала сам му и све о Теби. Као што знаш, међу нама није било ничег што бих морала да прећутим, и он је то одмах схватио. Када сам му описала како си напустио школу, он се мало замислио, и онда ми казао: „Такви као он највише страдају”. Чувај се, молим Те, чувај се...

Застао је са читањем. Прво чика Стева, онда мајка, а сада

Анђелка. Овога пута се није осмехнуо.

Баш кад је завршавао са читањем, чуо је да су се отворила врата од учионице. Подигао је главу и видео Драгомира Дмитријевића како стоји поред улаза и доброћудно се смешка - и он са писмом у руци.

- И ти си се склонио да на миру прочиташ писмо. Како се зове?

- Анђелка.
- Лепо име. Моја се зове Милена.
- И то је лепо име - насмејао се и Слободан. - Одакле је?
- Исто као и ја. Из Шапца.
- Ти ћеш, бар кад се вратиш у Шабац да видиш твоју Милену. Анђелка је у Добрину. Ко зна...
- Хајде, немој да будеш песимиста.
- Надам се да ти шаље добре вести - казао је Слободан враћајући писмо у коверат и дижући се са клупе.
- Колико пута си га прочитао?
- Само једном. Подуже је.
- Свеједно. Прочитаћеш га бар још десет пута.
- Као и ти твоје.
- Ако ме неко тражи, ниси ме видео. И Миленино писмо је подуже.

Ушао је у собу за спавање. У просторији је било само неколико добровољаца. Двојица су лежали на својим сламарицама и читали. Један је очигледно спавао, а други седео за дугачким столом наред просторије, и писао писмо. Већина је била или у граду, или у некој другој соби. Из једне просторије допирали су сетни звуци виолине. То је био Боривоје Врачаревић, младић онижег раста, зеленкастих очију и светлосмеђе, гргураве косе, који им је сваке вечери, кад би легли и смирили се, свирао Шумана, Брамса или Чајковског. Недељом, сем кад би ишли у цркву, није никада ишао у град са осталима. Свирао је сатима и сатима.

Слободан је сео за сто и почео поново да чита писма. Било му је жао мајке. У прошлом рату се намучила, а и сада се опет мучи. Шта ће бити са сестром? Пре рата полагала је на правном факултету испите врло успешно. Увек је била одличан ђак. Да ли ће после рата наставити студије и удати се за свог изабраника? Како ће изгледати њен живот кад се рат заврши?

А Анђелка? Да ли ће га чекати? И зашто да га чека? Ко зна, можда ће наићи неко други, а она ће заборавити њега као што је и Зорица заборавила Жару.

Висока, витка, складно грађена, бујне косе, лепих, тамних очију. Запазио ју је чим ју је видео. И други мушкарци њу запајају. Она има свега седамнаест година. Ако га остави, да ли

ће икад срести девојку с којом ће имати толико много заједничког? И нехотице је завртео главом. Мора да јој напише дугачко писмо, мора с њом да одржи „живу везу“, како се то она лепо изразила. Зар није и Тоша казао: „Немој да је изгубиш!“ Сад кад је писмо по други пут прочитао, учинило му се да у њему има много више оног што је желела да каже, него што је, у ствари, казала. Свакако да очекује да он каже више. Био је сувише шкрт на речима. Своја најинтимнија осећања одувек је љубоморно чувао, некад и од самога себе. Њој ће морати да се отвори. Не сме да је изгуби.

Размишљао је и о оном што је рекао њен отац. „Такви као он највише страдају“, казао је. Није било први пут да је тако нешто чуо. То му је исто, скоро истим речима, казала и Светлана, када јој је саопштио да се спрема да иде у Србију.

Сирота Светлана. Сетио се како је изгледала оне вечери у Добрину када ју је отпратио кући, онако бледа и лепа, у црници, окружена снежном белином. Чинило му се као да је пред њим стајала статуа богиње из грчке трагедије, увијена у црну материју - све док на њеном мраморном лицу није заблистала суза.

А кума Мара? Био је уверен да је он једини који је наслутио њену животну тајну. Драго му је што се Анђелка с њом упознала. Замислио ју је како седи у кума Марином замраченом салону, пије чај и грицка округле колачиће.

Анђелкино пријатељство са Светланом помало га је бринуло. Зашто ли је Светлана причала о њиховом разговору, онда кад јој је однео сликарске ногаре, и шта ли је све испричала? Да ли јој је казала да је остао у разговору код ње неколико сати. Зна да Светлана не би то учинила из зле намере, али често се кажу ствари и не мислећи на непредвиђене последице. Ко зна како је све то Анђелка због своје изванредне моћи запажања схватила. Смирила га је помисао да је том истом својом надареношћу свакако разумела и њега и његове побуде. Ипак, требало је да јој он сам исприча, а не и то „да чује од других“.

- Слободане, Слободане! - чуо је тихи глас са другог краја собе.

Видео је на вратима насмејаног Жару, како му показује руком да дође.

- Овде су Вида и Олга - казао је скоро шапатам кад му је Слободан пришао. - Био сам данас са Видом, у кући њеног ујака и ујне, кад се појавила и Олга. Желела је да види где смо смештени и предложила је да ме њих две допрате. Сад су у предсобљу. Желе обе да те виде.

- А Трајко?

- Трајко се још није вратио из града.

У пространом предсобљу, на једној од две дрвене клупе са наслонем, седеле су Вида и Олга. Слободан је једва препознао Олгу са спуштеном, благо заталасаном косом, која јој је допирала скоро до рамена. Била је обучена у укусно скројен костим боје рђе, који јој је лежерно покривао складно грађено тело. Учинило му се да је много лепша и привлачнија него оне вечери на журу, са подигнутом косом и дубоко деколтираном хаљином.

Вида му је прва пружиала руку.

- Здраво, Слободане! Драго ми је што те поново видим.

- Жао ми је што нисте могли да дођете - насмешила се Олга, срдачно му стежући руку.

- И мени је жао, али ми је у исто време драго да сте се најзад упознали и са Трајком.

Учинило му се да га је погледала помало упитно, као да жели да види да ли је њему познато како је тај ручак код њених родитеља прошао, а није прошао баш најславније, бар што се тиче Трајка Петронијевића.

„Кад је видела мене уместо тебе“, рекао му је Трајко исте вечери, чим су се вратили са Дедиња, „лепо сам видео како се угризла за усну. Одмах сам знао: Нема овде ништа за тебе, Трајко. После ручка се извинила. Жао јој је, казала је, али мора да се види с неком колегиницом која је изненада допутовала у Београд.“

Једна група од седам-осам добровољаца ушла је кроз главна, спољашња врата. Поздравили су оштро, по војнички, бркатог наредника-водника, који је седео за својим столом, и са осмесима се јавили Жари и Слободану, гледајући са неприкривеном радозналошћу две младе, допадљиве девојке.

- Ваша школа више личи на војничку касарну, него на гимназију - насмешила се Вида.

- Она је и једно и друго - казао је Жара. - Дисциплина је као и у свакој другој касарни. Жао ми је што не можемо да вам покажемо учioniце и собе за спавање. Посетиоци могу да уђу само у ово предсобље. Изненадиле бисте се кад бисте виделе какав ред влада у просторијама, иако у њима живимо само ми, мушкарци. Све је као „под конац“.

- Зидови су украшени разним, уметнички израђеним паролама. Има међу нама и неколико талентованих уметника - додао је Слободан.

- Какве су пароле? - заинтересовала се Олга.

- Његош, Шантић, Ракић, Владика Николај.

- Свакако и Димитрије Љотић - казала је Вида окрећући се Слободану. - Жара ми је причао да те је друг Председник позвао на разговор.

- Да. Хтео је да му испричам све што знам о прогонима

Срба у Срему. Обећао је, такође, да ће, заједно са генералом Недићем, протестовати зато што Немци код Српске Митровице, где сам и ја прешао, враћају избеглице усташама.

- Могу да замислим шта би се десило - казала је Вида - и са наших неколико стотина хиљада избеглица да није било Недића, који је организовао њихово прихватање и смештај. На жалост, има и непожељних елемената који у последње време прелазе Дрину. Жара ми је причао о тринаест партизана, међу којима су и два Добрињанина, које је његов Десети одред заробио на самој обали, недалеко од места где су пролетос прешле избеглице, и где су се водиле борбе против усташа. Можете ли то да замислите? Хоће да дижу нов устанак у Србији, после свега што смо већ једном прошли!

- Један од двојице Добрињана - казао је Жара - Слободанов је и мој колега, Дамјан Исајловић.

- Иначе, врло добар и миран младић - додао је Слободан.

- Шта ће бити с њима? - питала је Олга.

- Неки од њих су већ пуштени кућама, двојица су се јавили у добровољце, а један у Пећанчеве четнике. Добрињани, један студент из Београда и два партизана спроведени су у Смедеревску Паланку, у Завод за принудно васпитање омладине. Сва петорица су скојевци.

- Ко ће скојевце да преваспита? - насмејала се Олга.

- За њих је алтернатива смрт. Они су покупљени из концентрационих логора, из којих Немци не би пустили никог живог, или су ухваћени у акцији, на терену, као и ова тринаесторица. Недић се прихватио те незахвалне дужности да би могао да спасе што више српског народа. И они су део тога народа.

- Наша заблудела браћа - додао је Слободан.

- Откуд знате да се она двојица које сте примили у своје редове неће једног дана окренути против вас?

- Код нас ће да нађу истину - казао је Жара. - Прво и прво, схватиће одмах да ми не убијамо, него спасавамо, као што смо спасли и њих. Кад проведу мало дуже времена с нама, видеће да ми не само да не волимо Немце него да о њима мислимо исто што и они. Брзо ће пронаћи да смо ми патриоти који се боре првенствено, и једино, за интерес српског народа. Нас не брину они који нас познају, нас брину они који поверују јефтиној пропаганди.

Док је Жара говорио, Слободан је посматрао Олгино дугуљасто лице, које је изгледало женственије, уоквирено тамном, благо заталасаном косом. Њено високо чело, фино извајан нос, правилне, пуне усне и крупне, сањалачке очи, нису одавали њена осећања и мисли.

У лежерном понашању укусно одевене, привлачне девој-

ке из вишег друштвеног слоја, наслућивао је монденку које се ништа озбиљно није тицало сем њеног уског круга, али, чинило му се да ју је нешто копкало да баци радознали поглед и на ону „другу страну”.

Поред њих прошла су два висока и стасита ђака четника, који су деловали озбиљно и достојанствено у новим, врло лепим народним ношњама.

- Зар су и они с вама? - питала је Олга.

- Има их десетак. Они су из такозваних „легализованих одреда”, и из Пећанчевих јединица.

- О, то су они који су са Немцима... - почела је Олга живо, али је нагло застала.

Њих троје су се згледали.

Слободан је и нехотице погледао према нареднику-воднику. Нема сумње да је и он чуо Олгину примедбу. Кад су им се погледи срили, стари војник је добродушно слегнуо раменима, осмехнуо се и почео да засукује своје густе бркове.

- Нема Срба „са Немцима” - казао је Слободан полако, изговарајући реч по реч. - Има их само са комунистичком интернационалом, која их води да се боре против интереса свог сопственог народа. Када су комунисти били „са Немцима” после потписивања пакта између Молотова и Рибентропа, то је било оправдано, „још један тактички потез генијалног Стаљина”, у корист црвене револуције. Његов разлог је, наравно, био много „узвишенији”, јер се радило о „будућности целокупног човечанства”. Кога се тиче што ће мала, забачена Србија са балканског полуострва да ишчезне са лица земље? - застао је за тренутак да узме дах. - Ми, који смо пришли генералу Недићу, ми смо „са Србијом”.

- Како то да нико сада не каже „тактички потез генијалног Недића” - додао је Жара смешкајући се.

- Извините, нисам тако мислила.

- Тако је некако звучало - насмејала се Вида.

- Тачно је да тако многи мисле - казао је Жара - али, да се Недић обзирао на то, ми бисмо сада били у истом трагичном положају у коме су и Јевреји; у процесу потпуног уништења. Осакаћеном и проређеном Србијом данас би владали усташе, Арнаути, Маџари и Бугари.

- То и мој тага каже. Ту се потпуно слаже са ујаком.

- Време је да идемо кући - казала је Вида.

- Нас двојица ћемо вас отпратити до трамваја - понудио се Жара.

Жара и Вида почели су да заостају иза Слободана и Олге.

Њих двоје су измењали неколико речи, и онда заћутали.

- Најзад, казала је наједном Олга, смешкајући се - ви и ја смо сами. Знате шта сам помислила кад смо изашли из зграде, а њих двоје почели да заостају? Помислила сам како ћете ви почети да ми држите политичко предавање. Ви, Жара, Трајко, па и Вида, исти сте као мој ујак и мој тата. Стално говорите о рату и о политици. То више одговара старијим особама. Зар нема ништа интересантније у животу? Сваки разговор се окрене на једно исто.

- Имате потпуно право што се тиче нас четворо. То про-излази из нашег активног учешћа у овоме рату. Ми смо све-сни да од исхода борбе у коју смо пошли зависе и наши животи и наша будућност, заједно са судбином српског наро-да. Зато нам је и тешко да се одвојимо од „једних и истих ми-сли”. А што се тиче старије генерације, она има своје бриге. Верујем да се људи као ваш отац и доктор Трифковић, најви-ше и најчешће питају: зашто смо пропали?

- То сте погодили. И онда, наравно, једни друге окривљу-ју.

- Ви сте срећни. Вас не може нико ни за шта да окриви. Ако останете по страни све време, као што ће, вероватно, учи-нити највећи део наше омладине, без обзира ко победи, ви ће-те бити у стању, ако budete хтели, да се придружите победни-ку.

- Чини ми се - насмејала се Олга - као да осећам овде не-ку оштру жаоку. Ипак сам малопре била у праву: држите ми политичко предавање, или, још боље, наставак оног говора ко-ји сте почели на журу.

- Ви можете да промените тему сваког тренутка. Зашто то већ нисте учинили?

Погледала га је испод ока, али није ништа казала.

Опет су корачали ћутећи. Наједном је застала.

- Добро, да променимо тему. Да ли сте оставили девојку у Добрину?

- Да, јесам.

- Да ли је лепа?

- Јесте.

- Интелигентна?

- Врло интелигентна.

- Срећни сте - казала је замишљено.

- А ви, да ли ви имате некога?

Наставила је да корача.

- Да ли умете да чувате тајну? - казала је наједном тишим гласом, и у исто време се окренула да види где су Жара и Ви-да.

- Умем.

Погледала га је испитивачки као онда, на журу, пре него

што га је ухватила испод руке и повела према клавиру „да га представи”.

- Ни Жари?

- Никоје.

- Верујем вам. Не бих желела ни да Вида сазна. Ни моји родитељи не знају... Имала сам велику љубав - Пошла је мало бржим кораком гледајући испред себе. - Немци су га убили пре скоро годину дана, на Бањици.

Слободан не би ни помислио да ће чути овакву исповест. Ћутао је.

- Зар ме нећете питати - најзад је проговорила, али као да јој се боја гласа мало изменила - нећете да ме питате како је изгледао? Да ли је био леп, интелигентан? Ја сам вас питала за вашу девојку.

- Жао ми је...

- Зашто да вам буде жао? Стрељан је на Бањици. Комуни-ста. Да, био је скојевац. Био је леп и интелигентан и велики идеалиста.

- Зашто не би могло да ми буде жао? - казао је Слободан чвршћим гласом. - Објасните ви то мени, кад сте тако сигурни у себе.

- Зато што сте непријатељи. Зато што пуцате једни у дру-ге.

Како да јој објасни? Зар није Христос рекао: „Љубите и непријатеље своје.”

- Да ли би њему било жао када би мене, такозваног „љо-тићевца”, убили?

- Као љотићевца не би, али кад би вас боље познавао, мо-жда би вас и жалио... јер сте и ви велики идеалиста.

- И ја њега жалим што је био велики идеалиста... али, жа-лио бих га и да није. Жалим га као младог човека који је имао цео живот испред себе. А жалим га и као Србина... заблуделог брата.

- Ви звучите тако сигурно и убедљиво, исто као и он што је звучео кад је говорио о својим убеђењима и веровањима. Немојте само да ми кажете како ће будући историчар... буду-ћи историчар ће бити онај који победи.

- Сви се ми позивамо на Њега. Шта год Он, тај будући историчар напише, у праву ће бити онај који овај народ сачу-ва за ту будућност. То је битно.

- А шта ће бити ако њихова револуција успе, ако они за-владају целим светом, и заиста донесу благостање човечан-ству?

- Они могу да победе и могу евентуално да завладају це-лим светом, али не могу да донесу срећу целом човечанству.

- Зашто?

- Прво и прво, марксизам је утопија. Зар озбиљан и реалан човек, нисам казао интелигентан и образован, може да верује у могућност стварања и постојања једне идеалне заједнице у којој ће сви људи бити једнаки: разбојник и монах, поштен и непоштен, вредан човек и лењивац? И друго: диктатура је страшна и кад диктатор и они који му служе, верује у Бога, а када не верује, онда је смак света. Узмимо Лењина и Стаљина. Морамо бар нешто да поверујемо нашим руским емигрантима, а они сви говоре једно исто, као да су десетине хиљада људи и жена преслишавали: масовна убиства, вештачки изазвана глад, потпуно уништавање читавих насеља, Сибир.

- Рецимо да сте у праву. Кажете и сами да није искључено да они победе. Ако победе, шта ће бити са вама, Жаром, Видом, ујаком, Недићем, Дражом... и мојим оцем?

- Не смемо на то да мислимо. Морамо, ако истински волимо свој народ, да се питамо шта би било с њим, ако нас не би било...

- Немојте даље - одмахнула је руком, осмехујући се. - Знам шта долази после овога. Највероватније историја Збора и Димитрија Љотића, који је видео истину далеко пре рата, али га није нико слушао. А и сада види истину. Не заборавите да имам ујака Збораша.

- Морам да се понављам: можете у свако доба да промените тему - насмејао се и Слободан.

- Покушала сам једном, али није вредело.

- Не заборавите да сте ви све време били мој саговорник. Ово ниуком случају није био монолог.

- Добро - опет се осмехнула - овога пута ћу бити енергичнија. Сигурно сте много читали. Судећи по ујаку и Види, и ви сте вероватно одлично упознати са руским класицима, нарочито са Достојевским. Да ли сте читали Теодора Драјзера?

- *Кери и Америчку трагедију.*

- Синклер Луис?

- *Доктор Арошмит.* Читао сам и Аптона Синклера. Зашто ме питате?

- Хтела сам да видим да ли сте једностранни.

- Ако баш хоћете да знате, читао сам и Карла Маркса и Енгелса, Чернишевског...

- Не, не. То је довољно. - Опет се насмејала. - Иначе, одо смо нас двоје и овога пута у политичку дискусију.

Стигли су их Жара и Вида.

- Наш ујак се распитује за тебе, Слободане - казала је Вида кад су се опраштали. Дођи једном код нас, са Жаром.

- Како ти се свиђа Олга? - питао је Жара кад су остали сами. - Згодна девојка, нема шта.

- Зашто „како ми се свиђа“? Ти знаш да ја имам девојку у

Добрину.

- И ја сам имао, па знаш како сам прошао.

- Тако сигурно нећеш проћи са Видом кад се с њом растанеш и вратиш се у одред.

Жара је уздахнуо.

- Надам се.

- Немаш шта да се надаш. Вида је девојка другог кова, као и моја Анђелка.

Тргао се. Никад је раније, чак ни у мислима, није назвао *моја*.

- Ипак, можеш да ми кажеш какав је утисак оставила на тебе.

- Оставила је утисак интелигентне и образоване девојке, лепих манира. - Замало није казао и „девојке која у себи носи неко велико разочарање“. На време је застао. Како би то могао да објасни Жари? Дао јој је реч да ће чувати тајну.

- Ниси казао и „згодна“, а мораш да признаш да је згодна. Слободан се само насмејао.

- Данас сам добио два писма из Добрина. Једно од мајке и сестре, а друго од Анђелке. Тоша нас све поздравља и поручује нам да ћемо се ускоро видети.

- То ме радује. Значи, и он ће да пређе.

- Зар си ти у то сумњао?

- Данас, под овим околностима и условима под којима ми живимо... човек никад не зна.

РЕДОВИ ДРВЕНИХ БАРАКА

Дамјан је седео на клупи поред прозора треће класе воза, који је, како му се чинило, јурио муњевитом брзином кроз кишно, јесење јутро према Смедеревској Паланци. Лисице на рукама нису биле сувише затегнуте и он је, ускоро, на њих потпуно заборавио.

Између њега и Предрага Остојића седео је просветар Душко Стефановић, који је био добро расположен и покушавао да и њих петорицу отргне из замишљености и ћутања. Причао им је како се провео кад се као ученик трећег разреда гимназије изгубио у Београду, у који је дошао возом из Шапца, за својим разредом. Загледао се у ватреног, црног коња кнеза Михаила. Обилазио га је са свих страна и посматрао сваки детаљ на његовој расној глави и снажном врату, набреккле жиле на мишићавим ногама. Изгледало му је да ће свакога часа да скочи, заједно са својим достојанственим јахачем, са каменог постоља и да појури поплочаном улицом. Већ је чуо топот његових моћних копита.

Кад се осврнуо око себе, уместо познатих лица ученика и ученица, видео је девојчице његових година, обучене у тамно-плаве униформе, са белим крагницама. Једна од часних сестара, која се старала о тим девојчицама, видела је очајнички израз на његовом лицу, пришла му и сазнала од њега да је он овде дошао „из далеког Шапца”, и да се изгубио. Цело то поподне провео је с том часном сестром и с тим девојчицама, које су биле ђаци приватне школе у Осијеку: оне су га све то време гледале испод ока, смејуљиле се и дошаптавале, обилазећи београдске историјске споменике.

Друга часна сестра упутила се да пронађе његову групу, па се и она изгубила. Ситуација се рашчистила тек негде предвече, пет минута пре поласка воза.

- Хајде, раздрмајте се мало - казао је у једном тренутку. - Не спроводите вас на Бањицу. Знао да вам није лако, али, помислите само: могло би бити горе, још много горе. Кажем вам, бићете изненађени кад тамо стигнете. Знао ко су људи у управи Завода, а лично познајем и једног васпитача. Све су то мла-

ди људи, који идеалистички гледају на свет. Они ће се трудити да вам олакшају живот колико год то буде могуће. У овоме рату има и превише мржње, мучења и убијања.

- Ко је управник логора? - јавио се прво Бока, који је седео преко пута просветара, између Столета Јакшића и Стеве Босанца.

Иза Боке била је празна клупа, а преко пута те клупе, окренути у правцу Дамјана, седела су два средовечна стражара из Недићеве државне страже, са пушкама између ногу.

У купеу је било још неколико сељака и сељанки који су с времена на време бацали радознале погледе на заробљенике, и само понекад измењивали по коју реч, и то шапатом.

- Милован Поповић, познати педагог.

- Знао за њега. Он је пре рата основао Антикомунистички институт и био ту директор.

- А одакле је? - питао је Стева Босанац.

- У Београду је био професор педагогије. Његова жена је из Приједора. Доктор Драгојла Остојић-Поповић. Она је старшина женског интерната, који је одвојен од мушког, али није ограђен жицом. Управник је административни старшина Завода, а под собом има директно и мушки интернат.

Просветар је заћутао и они нису више постављали питања.

Чуло се само једнолично клапарање железничких точкова по металним шинама.

Кад год би Дамјан погледао испред себе, срео би се са оштрим Бокиним погледом. Познавао га је добро. Кроз његову свест мора да су без престанка искрсавали и смењивали се разни планови за бекство.

Чим би му поглед склизнуо поред Бокине главе, сударио би се са будним погледом кошчатог, сувог стражара чија га је кожа лица подсетила на уштављену кожу која је висила у пошироким каишевима на вратима опанчарске радње, поред које је сваког дана пролазио кад је из Ратарева улазио у Добрин. Онај други, нешто млађи, округластог лица и кратких, четвртастих бркова, очигледно се борио да држи отворене очи, које су му се сваки час саме од себе затварале.

Дамјан је зажмурио. Није му се више гледало кроз прозор, у мокре, од магле посивеле пејзаже, који су промицали. Хтео је да се закљони и од упорних Бокиних очију, а и онај подозриви стражарев поглед му је почињао да смета.

Иако је време у подруму, па чак и само заробљавање, у први мах примио прибрано и стоички, последњих дана, а нарочито дана када је добио писмо од Жаре и Слободана, уселио се у њега неки необични немир који није никако могао да савлада.

Осећао је да улази у неку нову животну фазу, лишен оне сигурности која га је и поред испитивања и преиспитивања самога себе, пратила на сваком кораку, у борбама на Фрушкој гори и у Босни, у најтежим данима у Хофмановом подруму, па чак и на добринском гробљу.

Оно, Слободаново, из писма, да му је његово, Дамјаново бекство од смрти, била једна од најлепших вести коју је икад у животу добио, и она молба његовим тамничарима: „Учините све од себе да га спасите!”, а и његово наговарање Бранка Марића и Драгана Марковића да подмите Хофмана, чак и прстеном који је хтео да приложи, и прилозима својих истомишљеника. То га је све уздрмало из дубине бића и - поразило. Очекивао је да ће га, као немачки људи и фашисти, вратити Хофману, а оно, овако! Нешто се негде променило. Нешто је овде непредвиђено и непрорачунато. То није могло бити намештено и удешено. И ту, у Србији, изгледа да су исти љотићевци као и они у Добрину. Бока их је назвао тамо, у подруму, „будале и занесењаци”.

У свести му је искрснуо Слободанов лик, када га је прошле јесени случајно срео на улици, и он му признао да није читао Достојевског.

„Требало би”, казао је Слободан, „отворио би ти се читав нови свет”. „У којем”, додао је мало касније, „светлост светлуца у тами”. Ту је, вероватно, у томе свету био негде и његов деда Прока, помоћник црквењака ратаревске цркве. Зато је, ваљда, и тестерисао бесплатно дрва оном „светом човеку”, младоме попу са поткресаном црном брадом. Он, наравно, никад није ни чуо за Достојевског.

Кад му је он, Дамјан, казао да се нови свет може открити и без Достојевског, а знали су и један и други да је на уму имао Маркса, Слободан се, унеколико, сложио с њим.

„Да”, казао је, „изгледа да око нас, и у нама самима има више светова... али, мислим да је опасно да се буде свестан само једног јединог”.

А његов свет, један једини свет за ове последње две године, био је свет Маркса, Енгелса, Лењина, и, наравно, великог живог предводника подјармљених и угњетаваних класа, друга Стаљина.

Јутрос су их пробудили још у четири сата, дали им по комад хлеба и по пола порције хладне, јечмене кафе, пре него што су постројили њих петорицу наред подрума. Осталих осам партизана одвојили су пре два дана. Казали су им да се опросте једни од других, јер се, вероватно, неће никад више видети.

- Бивши партизани! - обратио им се водник својим звонким гласом, смешкајући се. - Не знам како бих вас друкчије назвао. Неколико ваших другова послали смо кућама, двојица

су се добровољно јавили у Недићеве одреде, један је одлучио да приђе четницима, а њих неколико из Босне и Срема послали смо у избегличке логоре, одакле ће бити, као и остале избеглице, упућени у Мачву или Шумадију, а даље ће их надлежне власти распоредити по приватним кућама. Вас петорицу, с обзиром да сте чланови Скоја, вас не можемо тако лако да пустимо. Ваша је срећа што је Димитрије Љотић дошао на идеју, Недић је то прихватио, а и Немци су на једвите јаде пристали, да се образује завод у који би се склонио један део српске омладине од немачке одмазде, иначе, ми бисмо можда били присиљени да вас пошаљемо Недићевој специјалној полицији.

- Шта би они с нама? - прекинуо га је Стева Босанац.

- Они би вас испитивали, па ако не бисте сарађивали са њима, употребили би полицијске методе да би вас приморали да кажете све што знате. Најгоре случајеве послали би на Бањицу. Њихово објашњење је овако: „Кад комунисти убију једног Немца, Немци побију стотину српских домаћина. Према томе, већ кад тој стотини нема спаса, боље је да међу њима има што више оних који су ту одмазду свесно изазвали.” Јеси ли разумео?

- Јесам - казао је Стева тихо, тако да му се глас једва чуо.

- Шта би друго могли с вама, као са „окорелим комунистима”? Свакако да вас не бисмо могли вратити вашим јединицама, где бисте наставили са разорним радом, који изазива кржаве одмазде над незаштићеним, невиним становништвом. Најлакше је убити Немца и побећи у шуму.

Низа степенице је сишао просветар.

- Са вама ће ићи и наш просветар, Душко Стефановић. До Смедеревске Паланке спровешће вас два бивша жандарма, који су сада у Српској државној стражи. Душко, хоћеш ли и ти да им кажеш неколико речи?

Просветар је климнуо главом и стао поред водника.

- Свакако ће вас интересовати да сазнате мало више о Заводу. Завод је под директном управом Министарства просвете, на чијем је челу Велибор Јонић. У њему нема, нити ће бити Немаца, а неће бити ни полиције. Стража и осигурање Завода поверена је Државној стражи. Функционисаће као васпитни и културни интернат. Већ је основана нека врста гимназије коју ће похађати несвршени гимназијаци, као што је Дамјан. Постојаће и радионице за разне занате, а одржаваће се и пољопривредни курсеви. Биће исто тако обавезна и политичка предавања, са дискусијама и слободним размењивањем мисли и идеја. Не знам све детаље, али њих ћете сазнати чим стигнете.

- Добро је да знате и то да је Завод на истом месту на ко-

ме је пре пет-шест месеци био немачки концентрациони логор, с којим ни управа, а ни особље нису имали никакве везе. Управа не бира питомце. Њих шаљу или са Бањице, или из разних затвора специјалне полиције. Има и оних који су заробљени у акцији, као и ваша група. За вас смо морали, преко наше Команде у Београду, да поднесемо писмену молбу Министарству просвете, како би вас они примили за питомце.

У подрум су ушла два стражара из Српске државне страже. Поздравили су по војнички водника, измењали с њим неколико речи и одмах затим пришли заробљеницима, стављајући им лисице на руке.

- Ја ћу такође ићи са вама - казао је просветар

Док су се пели цигланим подрумским степеницама, Бока је шапнуо Дамјану:

- Питомци! Са лисицама на рукама.

Кад су их спроводили са железничке станице, иако се увелико смркавало, Дамјан је убрзо почео да разазнаје редове дрвених барака. Тек кад су им се приближили, приметио је да су оне, заједно са околним земљиштем, ограђене бодљикавом жицом.

Стражар на улазу ћутке их је пропустио. Знао је за њихов долазак.

Прозори на зградама били су осветљени и чуо се жамор гласова. Из једне бараке допирало је пригушено, хорско певање.

Увели су их у просторију која је, очигледно, служила некоме као канцеларија. На дрвеном столу, поред неколико табакана неисписане хартије, мастионице и упијача, лежале су и две три подебеле књиге, у тврдим корицама.

Чим су ушли, онај стражар округлог лица и четвртасто поткресаних брчића, извадио је из џепа на шињелу кључ, откључао лисице и скинуо их са њихових руку.

- Сад сте мање-више - казао је просветар са осмехом - опет слободни људи. - Надам се да ћете ту слободу употребити за вашу личну корист, и за корист наше, српске заједнице.

На вратима се појавио човек повишег раста, снажно грађен, у сивкастозеленој униформи Националне службе рада.

Стражари су га поздравили по војнички и пружили му велики жути коверат.

- Господине управниче, спровели смо пет заробљених партизана које смо преузели од Десетог добровољачког одреда.

Управник је сео за сто, отворио коверат, прелетео погледом преко неколико откуцаних страница, издвојио један лист који је прочитао пажљивије, одмах га затим потписао и вратио

стражарима.

- Ви сте извршили своју дужност - казао је - можете да идете.

Кад су стражари отишли, управник је погледао просветара.

- Ја сам Душан Стефановић, просветар из Десетог одреда. Донео сам вам препис писма од наших другова који лично познају двојицу партизана. Присуствовао сам њиховим саслушањима, а и сам сам постављао питања. Желео бих, такође, да видим и вашег васпитача, мога старог друга Зорана Живојиновића.

Управник је пажљиво прочитао препис Жариног и Слободановог писма.

- Који је од вас Дамјан Исајловић? - питао је савијајући писмо и стављајући га у коверат са осталим документима.

- Ја сам - казао је тихо Дамјан.

Није могао да издржи оштар и продоран управников поглед. Скренуо је очима у страну.

- А који је Божидар Бока Георгијевић?

- Ја сам - огласио се Бока, гледајући негде поред Милована Поповића.

- Перо! - викнуо је управник према омањим вратима која су водила у унутрашњост бараке.

После неколико тренутака на вратима се појавио младић од петнаест-шеснаест година.

- Доведи ми васпитаче и ону тројицу коју су нам данас по подне послали са Бањице... Како сте их ухватили? - обратио се одмах затим просветару.

- Изненадили смо их у сумраку, чим су прешли Дрину. Нису имали куда. Наш водник, Милан Трбојевић поставио је перфектну заседу. Иначе, то су све опробани партизански борци који нам се не би никад живи предали.

Управник је завртео главом. Одмерио је сваког појединачно.

- Срби беже у Србију од усташа, Мађара, Шиптара. Долазе са свих страна, да би спасли голе животе. - Застао је за тренутак и још једном их обухватио погледом. - Ви сте једини којима се мајка Србија не радује. Зато вас је једном и изbacила. Јесенас... - Окренуо се опет просветару. - Ова двојица побегла су са стрељања?

- Да. Дамјана и Боку су Немци прво мучили. Не знам како се Бока држао, али знам да Дамјан није никог одао. Држао се храбро.

Дамјан је прелетео погледом преко својих другова. Ни они, изгледа, као и он сам, нису могли да схвате ситуацију у којој су се нашли, ове људе који су их заробили, и оне који су

их спровели овамо. А изгледа да су такви и ови који су их овде дочекали.

Погледао је пажљивије Боку. Он једини као да је знао шта се дешава, или је мислио да зна, или се само правио да зна.

У свести му је искрснуо један догађај који га је потресао из дубине душе, док се он, Бока, држао мирно и прибрано.

У близини неког планинског села, у овчарској колиби, изненадили су на спавању седам четника. Најмлађи није могао имати више од четрнаест година. Кад су их саслушавали, одмах су све признали; из ког су села, из ког одреда, и шта су радили у овом крају. Најстарији од њих, младић од седамнаест-деветнаест година, испричао им је још, осмехујући се, како се њихов одред није никад ни борио против партизана, него само против усташа, који су им пре неколико месеци „село попалили и све живо побили”. Неки из села, казао је, који су преживели, побегли су у партизане, а он и његово друштво, као и још неки, они су наишли на четнике који су их лепо примили, нахранили, и дали им пушке, да се и они боре против усташа. „Да смо прво вас видели”, казао је, „ми бисмо са вама пошли”.

Командант одреда наредио им је да са себе скину све сем доњег веша. Из колибе су изнели један будак и један маљ. Пуцаву би чули четници који су били у оближњем селу.

Дамјан је окренуо главу. Није могао да гледа. Међутим, оне крике које је чуо, неће никада заборавити, докле год је жив.

Врата су се отворила и кроз њих су два снажна младића унели на рукама мршаваг младића чији су доњи делови ногу били изувјани дебелим слојем завоја. Сместили су га на столицу и окренули га према управнику. Младићи су одмах изашли, а у просторију су ушла још два мршава, бледа младића, који су се једва кретали. Управник им је показао две столице. Иза њих су ушла три младића у униформама Радне службе, од којих је један, висок и стасит, пришао просветару и срдачно се с њим руковао.

Управник је устао од стола.

- Желео бих да вам свима зажелим добродошлицу, поводом доласка у Завод за принудно васпитање омладине. - Показао је на тројицу младића који су последњи ушли у просторију. - Ово су ваши васпитачи који ће од сада да сарађују са вама; помоћи ће вам да нађете своје место у нашој заједници. Ја се зовем Милован Поповић и по професији сам педагог. Питомци завода ме ословљавају са „друже управниче”...

Дамјан је посматрао његове енергичне црте лица и бистре

очи, које су прелетале с једног младића на другог. Изгледао је као човек сигуран у себе, који тачно зна шта хоће, а шта неће.

Његов чврсти и јасни глас привлачио је пажњу слушалаца, тако да је њихове мисли усредсређивао на оно о чему је говорио, и није им дозвољавао да одлутају у неком другом правцу.

У кратком, сажетом говору објаснио им је да Завод има за циљ да физички спаси што више српске омладине и да је у исто време изведе на прави пут. Са својим васпитачима и предавачима Завод ће се постарати да им да што више образовања, укључујући ту и политичко образовање. Управа ће улагати напоре да им се побољша здравље, нарочито онима који су дошли из разних концентрационих логора и тамница. Завод има и свога лекара. На политичким часовима моћи ће слободно да изнесе своје мисли и идеје. После обуке, која ће трајати од шест месеци до три године, питомци ће бити пуштени на слободу.

Од њих се тражи, као и у сваком интернату, сарадња и дисциплина. За непослушност предвиђене су казне: за мање изгреде онима од четрнаест до петнаест година пацке по длановима, као што је то одувек био обичај по многим школама; старијима, губљење права на посете и на добијање пакета од кућа, а за теже изгреде, самица. За најтеже кривице, предвиђа се надлежност Министарства унутрашњих послова.

Сутра ће добити распоред од васпитача.

Најзад се окренуо васпитачима и показао им ону тројицу који су седели на столицама.

- Погледајте добро та измучена и исцрпљена лица. Имајте у виду да су све досад лежали гладни и прозебли по затворима и концентрационим логорима, многи од њих мучени су и мрцварени. Ми смо овде да им помогнемо, а не да их казнимо. Нећемо викати на њих, јер су то други чинили. Нећемо их батинати, јер су их други батинали. Ми ћемо их примити раширених руку.

Када је завршио и они почели да се разилазе, Бока је шапнуо Дамјану:

- Каква лакрдија!

И Дамјан није био сигуран шта да мисли. Да ли је тај човек озбиљан и да ли он заиста тако и мисли и осећа.

Васпитачи су их одвели у бараку, недалеко од канцеларије.

С једне и с друге стране просторије били су постављени, један изнад другог, дрвени кревети. Очигледно да још није било време спавања јер је већина њих седела на доњим креветима, у групицама по двоје-троје, и нешто су причали.

Високи васпитач Зоран Живојиновић довео их је до неко-

лико празних кревета у дну просторије.

- Овде ћете спавати - казао је са осмехом. - У шест часова ујутру је устајање. У шест и четрдесет пет је доручак. У седам и тридесет чућете школско звоно које ће најавити одлазак у учионице. Ја ћу сутра цео дан провести с вама. Показаћу вам Завод и објаснити дужности и права питомаца. - Погледао је на сат. - Кроз десет минута трубач ће одсвирати по вечерје. То значи да треба да се иде на спавање.

Просветар се опростио са петорицом партизана и пожеleo им све најбоље у будућности. Он се сутра, казао је, враћа у своју јединицу.

- Ово је заиста „место необично” - казао је Душко Стефановић Зорану Живојиновићу кад су остали сами у васпитачевој малој спаваћој соби, која је од главне, заједничке спаваонице била одвојена грубо тесаним вратима.

- У праву си. Оваквог нечег нема у целој окупираној Европи, а не би ни овде било да није Димитрија Љотића. Једино се овде могу слободно читати Маркс и Енгелс, и то је чак обавезна лектира за питомце. Изненадићеш се кад чујеш да само пет-шест процената њих зна нешто о Марксу и Енгелсу.

- А борили су се и гинули за марксистичке идеје.

- А Милован нам је пре неколико дана казао да је „потребно наћи расцеп између моралне базе и политичке надградње”. Њихова морална база је унеколико слична нашој; идеалистичко схватање да се може исправити неправда, само, њихова политичка надградња је страна нашем народном бићу. Најважније је показати да комунизам не може решити друштвене проблеме, него да је сам по себи велик и тежак проблем.

- Да ли сте већ имали неких успеха?

- За ова прва два месеца имамо више него што смо очекивали. Прилазе нам већ неки који нам отворено признају да су се поколебали. Имамо сјајне предаваче. Неки су стално са нама, а неки нас посећују с времена на време. Да споменем само неке: доктор Димитрије Најдановић, Ратко Парезанин, доктор Милица Богдановић, Велибор Јонић, доктор Ђоко Слијепчевић, отац Јован Рапајић, отац Алекса Тодоровић. Ускоро ће нас посетити и Димитрије Љотић. Можеш да замислиш с колико нестрпљења га очекујемо. Љотић држи говор скојевцима и члановима Комунистичке партије. То ће овде бити велики догађај.

- Право да ти кажем, завидим овим вашим комунистима - насмејао се Душко.

- Најгоре је, ипак, то што многи и поред свега не верују да им најискреније желимо да помогнемо. Чуо сам једном у про-

лазу кад је неко од њих казао: „Зашто би они нас спасавали?”

- Не схватају наше опредељење за хришћански принцип љубави и опраштања.

- Да, то је многим потпуно несхватљиво. Ми, управа и васпитачи, живимо под потпуно истим условима као и они. Спавамо у истим баракама, хранимо се из истог казана. Ради-мо све физичке послове у Заводу као и они, а трудимо се да у том и предњачимо. Неки од њих мисле да је све то најобичније лицемерство.

- А зашто би вам то требало? Зашто би ви све то радили из лицемерства?

- Не верујем да за то имају одговор.

- Постоји ли могућност да Немци изваде из Завода извезан број комуниста и да их за одмазду стрељају као таоце?

- Обећали су да неће, али, познајући Немце, и то је могуће. Милован је изјавио Недићу и Љотићу да ће се у том случају и он сам придружити групи која треба да буде стрељана. Њему би се сигурно придружила и Драгојла. - Ћутао је један тренутак и онда додао тише: - Ја сам одлучио да ако, не дај Боже, до тога дође, да и ја сам одем са њима. Вероватно би тако поступили и остали васпитачи.

ВИТЕЗОВИ - ЛУТАЛИЦЕ

- Једино што сам запамтио из Недићевог говора - казао је Жара Аврамовић Слободану и Трајку кад су после збора сели за дугачки дрвени сто - то су оне његове речи: „Ви сте моја најбоља војска.”

- Да - одазвао се Трајко - то је и на мене оставило најјачи утисак, а верујем и на остале наше другове. Изненадила ме је помало његова ватрена борбеност. Оно његово бескомпромисно: „Туците их на сваком кораку; пушком, кундаком, бајонетом, ашовчетом...” Иако ми, узгред речено, и не носимо ашове.

- Казао је - додао је Слободан осмехујући се - „не дајте им да побегну из ровова.” То је његово наслеђе из Првог светског рата.

- Свакако - насмешио се и Трајко. - Ми у овом нашем гуравом рату немамо времена да копамо ровове. Него, док нас је он као стари ратник храбрио да се свим средствима боримо против „најгорег непријатеља српског народа”, помислио сам како нам Димитрије Љотић стално говори: „То су наша заблудела браћа.”

- Недић је професионални војник - казао је Слободан - а чика Мита, иако је бескомпромисан антикомуниста, он је у првом реду учитељ и васпитач. Слажем се са Жаром. Те речи генерала Недића: „Ви сте моја најбоља војска”, остаће ми у сећању докле год сам жив.

Пре Недићевог доласка Српски добровољци су, постројени у пространу „кару” пред неколико свештеника, предвођени оцем Алексом Тодоровићем, који је обема рукама држао високо уздигнуто јеванђеље, положили заклетву.

Испред свештеника, на четвртастом столу прекривеном белим покривачем, стајала је усправљена икона светога Ђорђа, икона добровољачке славе. Испред ње, на свом постољу био је златни крст, а до њега, у чираку, запаљена свећа чији се пламен повијао час на једну час на другу страну, као да ће се сваког часа угасити, али се одмах усправљао и настављао да пламса.

Мало даље од оца Алексе, високе крупне људине дугачке густе браде и косе која је вијорила на ветру, стајао је у ста-

ву мирно млади добровољац у чијим је рукама лепршала српска застава са добровољачким знаком, косовским крстом са четири златом извезена слова и светим Ђорђем Победоносцем.

Поред свештеника, с једне стране стајали су командант капетан Миле Марковић и још неколико официра из управе школе, док је с друге стране стајала достојанствена и лепа фигура команданта свих добровољаца, генерала Косте Мушицког, некадашњег ађутанта краљице Марије и младог краља Петра.

Док је Слободан стајао у ставу мирно, са уздигнута, три чврсто састављена прста, речи заклетве изговаране снажном басином оца Алексе пролазиле су му кроз цело биће. Тешком муком је задржавао сузе.

„Заклињем се Свемогућим Богом да ћу краљу Петру и Отаџбини, свагда и у свим приликама, бити веран, свом душом одан и послушан; да ћу се за Краља и Отаџбину јуначки борити; да војничку заставу нигде и никада нећу изневерити и да ћу заповести претпостављених старешина слушати и верно извршавати. Тако ми Бог помогао.”

Кад су добили наређење за разилазак, окренули су се једни другима и срдечно честитали заклетву. Слободан је тада приметио задржане сузе у многим очима.

- За време Недићевог говора - казао је Жара - видео сам човека како стенографски бележи сваку његову реч, а одмах поред њега и неки новинар је правио забелешке. Интересује ме да ли ће „Ново време” објавити цео говор. Шта ти мислиш, Слободане?

- И ја бих, као и ти, желео да то изађе, највише због оне реченице о „најбољој војсци”, али ако не објави „Ново време”, из обзира према Државној стражи и другим одредима, убеђен сам да ће га објавити „Наша борба”.

- Чуо сам - казао је Жара - да је друг председник обуста-вио излагање „Наше борбе” зато што су немачки цензори брисали оно што им се није свиђало, па су почели и да додају понешто; а у последње време захтевали су чак да им се штампају њихови чланци.

- Ипак ће Недићеве речи у овој или оној форми остати за историју. То кажем због оних који покушавају да нас и Димитрија Љотића одвоје од Недића, „Српске мајке”, председника „Владе народног спаса”.

Поред њих је сео Драгомир Димитријевић.

- Већ су и успели - казао је - код неупућених. А таквих је, нажалост, већина. Само, имам утисак да ми све више бринемо шта ће историчар да каже. Мени је најважније да ми омогућимо тим историчарима да се једног дана роде. После тога, они

треба да брину како ће ови изгледати онима који долазе.

- Прочитао сам твој чланак у Зидним новинама, Драгомире - казао је Жара. - „Најтеже тек долази”. Тежак наслов а још тежа предвиђања.

- Многи мисле да је четрдесет прве било најгоре, а сада када су комунисти истерани из Србије, можемо на миру да чекамо наше „велике савезнике”. По свему судећи, Енглези су почели да остављају Дражу и да се окрећу Титу и његовим партизанима. Сада су и њима почели да бацају оружје, муницију и униформе.

- Чудиће ме ако црвени лисац Тито - насмејао се Трајко - успе да надмудри маторог лисца Черчила, који је међу првима и самог Хитлера прозreo.

- Енглези су толико заплашени Хитлером, да им је тај страх помутио памет. Како се може друкчије протумачити њихово помагање комуниста, поред Драже Михаиловића, који је стопроцентно одан савезницима и демократији?

- Стаљинов притисак?

- И то је свакако један од разлога, али Енглези у односу на Тита показују извесну наивност, која њима није својствена.

- Ти си, Слободане - казао је Жара - врло лепо описао пребацивање избеглица у твоме чланку „На Дрини и око Дрине”.

- Да - насмејао се Трајко - тако си добро погодио да ми се учинило као да сам и сам у томе учествовао.

- То је захваљујући вама двојици. Ја сам само препричао.

- Не бих ништа више волео - казао је Драгомир - него да Дража пређе са добрим делом своје војске у Босну, као што му Недић и Љотић саветују, па да пошаљу и неколико наших одреда. Ја бих се први добровољно јавио.

- Кад би се то десило - казао је Жара - многи Босанци, који нису имали где од усташа, па су пришли партизанима, одмах би их оставили и прикључили са четницима. Бар тако су нама причали Дангићеви људи.

- Питање је - казао је Трајко - да ли би Дража могао то да изведе, јер његови команданти су везани за територије на којима живе и оперишу.

- Недић им је обећао да ће их снабдевати храном и муницијом, као што је снабдевао и Дангића, јесенас и пролетос. Ја верујем да би четници ишли за Дражом и у ватру и у воду. Он мора да има неке друге разлоге.

- Можда га рђаво саветују. Можда му они исти људи који су га наговарали да преговара и сарађује са Титом, сада саветују да остане у Србији, у којој Недићеви одреди одржавају ред и мир без икаквих већих потреса, јер ко ће, побогу, да у Србији дочека Краља и Енглезе? Неће то, ваљда, оставити „квислингу” Недићу?!

- Да оставимо то нашем будућем историчару - насмејао се Драгомир - нека он око тога разбија главу. Ми имамо паметнијег посла. Чули сте шта ради Страхинја Јањић?

- Ко је Страхинја Јањић? - питао је Слободан.

- Он је бивши активни поручник, који је четрдесет прве био месец дана официр код Марисава Петровића. Марисав у то доба није ни сањао да је Страхинја немачки човек, у служби Гестапоа. Одмах после крагујевачке трагедије њега су Немци, без Недићевог знања, поставили за председника крагујевачке општине.

- Ухапсио је неколико најлепших Крагујевчанки - казао је Трајко - под разним изговором, међу њима и једну моју колегиницу. Неке од њих је силовао.

- Силовао је жене, батинао јадне, неке од њих и уцењивао. Наш друг Сима Керечки је са добровољцима упао у његову канцеларију, ухапсио га и претресао његове просторије, у којима је нашао масу доказа о његовом криминалном и издајничком раду. Добровољци су истог дана образовали преки суд, међутим, Немци су то дознали непосредно пред заседање суда, упали у затвор и њега ослободили, а ухапсили Симу Керечког! На енергично заузимање Недића и Љотића пустили су Керечког из затвора, и најзад, после неуморних и упорних настојања, склонили су Јањића са положаја председника општине.

- Шта је било са Јањићем?

- То сам и хтео да испричам. Пошто је и формално одсечен од српске Владе, а наравно и од добровољаца, наставио је да ради за Гестапо. Чак се и хвали да је он фирер „српског Гестапоа”. Међутим, то није све. Окупио је око себе најгори олош „од зла оца и од горе мајке”, њих око шездесет. Најтрагичније је то што је Гестапо снабдео њега и његове људе немачким униформама, добровољачким униформама, и четничким ношњама, тако да тероришу народ час као Немци, час као добровољци, а час као четници. У добровољачким униформама упадају у четничке куће, туку и пљачкају укућане. У четничким ношњама исто то раде са нашим породицама.

- Хоће да нас заваде са четницима?

- Свакако. То би Немцима ишло у рачун.

- Дивиде ет импера - казао је Слободан.

- Сада, када је непосредна опасност од комуниста скоро нестала у Србији, Немци би волели да се ми почнемо међусобно да тучемо. На томе највише ради најљући непријатељ српског народа, есесовачки генерал Мајзнер.

- То би, наравно, и комунисти једва дочекали.

- Не само то, они мајсторски убацују своје људе међу четнике. Кесеровићев политички саветник је бивши директор гимназије у Краљеву, предратни члан Комунистичке партије,

Михаило Мома Кнежевић. Шта можемо од њега ми, „љотићевци”, да очекујемо? Мајор Драгутин Кесеровић је командант Расинског четничког одреда. За њега кажу да је одличан и храбар официр, и поштен човек, међутим, као и већина наших официра, и он је политички необавештен.

- У Војној академији, међу официрима и у војсци, бављење политиком је пре рата било најстроже забрањено. Војска није могла чак ни да гласа на изборима.

- Како год окренеш - казао је Жара - данашње стање није добро за нашу националну ствар. Знате да су, сад скоро, Немци разоружали наш Једанаести одред и послали га заједно са командантом, мајором Перовићем, у заробљеништво.

- Није добро ни то - казао је Драгомир - што многи четници нису свесни да су наши идеали истоветни: слобода и повратак Краља.

- Нешто смо много песимистички расположени - насмејао се Трајко - и то данас, кад треба да смо весели и због Недићевих лепих речи и због полагања заклетве.

- Еј, Боро! - викнуо је Драгомир Боривоју Врачаревићу, који је пролазио поред отворених врата са виолином испод мишке. - Дођи овамо! Одсвирај нам нешто, али овога пута нешто весело. Трајко каже да смо се сувише снујдили.

Бора се осмехнуо својим зеленим очима, ушао у собу, стао поред стола, извадио виолину из кутије, мало је наштимовао, и почео прво тихо, па онда све гласније и брже да свира: „Свирај Јоване, шабачки Цигане, свирај, развесели ме”.

- Нисам те никад чуо да свираш кола - викнуо је у једном тренутку Трајко.

Бора је као по команди засвирао „Врањанку”, а одмах затим прешао на Шумадијско коло.

Трајко је скочио са клупе, за њим је пошло још неколико добровољаца, и ускоро, прво око стола, па онда, када се коло одужило, повео га је кроз врата у пространи ходник.

Слободан је још једном одбио позив да иде са Жаром код Олге, само недељу дана након њене и Видине посете. Овога пута није могао због испита. Настава је била интензивна. Предавачи су журили да у што краћем року пређу све штиво, а оних првих неколико недеља које је пропустио, све више му је сметало. Радио је до касно у ноћ.

Међутим, кад су се испити завршили боље него што је очекивао, казао је Жари да би сада врло радо видео доктора Трифковића, Виду и Олгу, а и Олгине пријатеље, нарочито оног високог студента музике, који се онако много интересовао за добровољачку борбу.

После дан-два, кад се Жара вратио „из града”, казао му је са осмехом:

- Испунила ти се жеља... бар унеколико. Видео сам Олгу код Виде. Она је мислила да је ти избегаваш, да не желиш више да се виђаш с њом. Обрадовала се кад сам јој пренео твоје речи.

- Које моје речи?

- Па знаш шта си казао? Волео би да поново видиш њу...

- И остале...

- Које остале? - насмејао се Жара. - Тога се ја не сећам.

- Наговарао си ме да идемо на онај ручак, на коме ће бити и доктор Трифковић. Сећаш ли се да си ми причао о њему како познаје одлично историју Збора?

- Не можемо ни ми стално о политици и о рату.

- Ти као да си разговарао са Олгом?!

- И Вида ми то исто каже, а и ја мислим тако. Само смо једном млади, Слободане... а живот одмиче. Позвани смо на кафу и колаче, па ако време буде лепо, отићи ћемо до Калемегдана.

- Добро, кад је тако.

Слободану је све то било помало и непријатно. Учинило му се то као нека издаја према Анђелки. То му се већ други пут дешава. Прво са Светланом, а сада са Олгом. Да ли би и она казала „е, па добро”? А једна ствар води другој. „Млади смо”, каже Жара. И она је још млада. Још млађа него он. И Жарина Зорица се заклињала да ће му бити верна до гроба, да ће га чекати, а није прошло ни шест месеци... А и Жара се брзо утешио.

Чинило му се да на целом свету нема девојке која би могла да замени Анђелку. Видео ју је опет, како му у добринском парку прилази са оним њеним осмехом. Сада ју је скоро осећао поред себе, као оне вечери кад је корачала поред њега након посете Светлани, и благо му, бираним речима, указивала на то како се лепа, млада удовица заинтересовала за њега. Она се већ тада плашила да ће га изгубити! А и у њеном писму је било тако много неизреченог.

Кад јој је одговорио, да ли је казао довољно, иако је рекао много више него икад. Она у своме писму није морала ништа више да каже. Потпуно ју је схватио, и због тога је био срећан. Али шта је срећа? И колико ће та његова срећа трајати? Ако се никад више не виде, ако се заувек раставе, да ли ће остати штогод од те среће, да се развуче, распореди на дуге стазе?

Није јој казао „драгана моја, лепотице моја, једина моја”, иако је то осећао свим срцем док је писао: „Развеселила си ме Твојим писмом, подсетила си ме на наше дуге шетње и још дуже разговоре.” Исто тако није јој казао: „Мислим на Тебе сваког дана. Кад се пробудим видим Те како се осмехујеш.

Пре него заспим, Твоје лепе, тамне очи ме још једном погледају.” Написао јој је: „Потпуно сам се предао учењу. Немам времена низашта друго.”

Писао јој је и о својим новим друговима, идеалистима као и он, са којима има пуно заједничког.

Ти би се међу њима осећала исто тако пријатно. Још нисам срео ђака-добровољца чији најомиљенији писац није Фјодор Достојевски. Имамо и талентованих песника, писаца и уметника који сарађују у дивним зидним новинама. Оне излазе једном недељно. И ја у њима, кад ми време дозволи, учествујем са кратким есејима, или причама. Имамо такође и једног Шапчанина, виртуоза на виолини, кога понекад зовемо „Паганини”. Свако вече, пред спавање, одсвира нам нешто пријатно. Свира и народне песме, а мајстор је и за коло.

У школи, међу нама, влада савршена хармонија. Сигурно Ти је познато како се у нашем друштву, нажалост, све више користи псовка. Овде, у школи, још је нисам чуо. Некад имам утисак као да сам у некој духовној бањи, у којој, поред одличне наставе, растем и снажим се, и духовно и морално.

Надам се да је Твоја породица добро и здраво. Откако сам напустио своју породицу, све више постајем свестан колико су ми много значиле мајка и сестра и колико ми и данас значе. Тек кад човек изгуби нешто, увиди сав значај изгубљеног.

Кад је завршио последњу реченицу, Слободану је срце брже закуцало.

„Сад или никад”, помислио је и наставио:

„Не знам које и какве речи да употребим да Ти кажем колико ми недостајеш. Осећам да сам један део себе оставио у Добрину, и то онај значајнији, у сваком погледу. Морам то овога пута да Ти кажем. Никад до сада Ти тако нешто нисам казао, овако шкрт на речима кад су у питању моја осећања, као што си и сама то могла да запазиш. Знаш да ћеш разумети ово, као што си до сада све разумела.

На самом почетку казао сам Ти како ме је Твоје писмо подсетило на наше дуге шетње и разговоре. Подсетило ме је и на много више: на ону невидљиву спону између нас двоје о којој нисмо никада говорили, а нисмо ни морали да говоримо јер смо узајамно „читали мисли” једно другоме.

Знаш да се код нас каже „читати између редова”. Сада под овим приликама, то је и једино што нам остаје, а познајући Тебе, Ти си то већ сигурно урадила.

Шта ће рат, који је донео већ толико несреће људском роду, донети Теби и мени као јединкама? Нисам по природи

песимиста, али, понекад, тешко ми је да се отмам од извесних мисли и слутњи. У последње време све више успевам да их одбацам, чим се појаве. Верујем да је то захваљујући новој средини. Песимизам је плод малодушја, а ми не смемо себи да дозволимо малодушје, тим пре што наше судбине не додирују само наше животе.

Верујем да ћеш и Ти у твојој најужој, а исто тако и широј средини, успети да останеш јака и да Те ништа неће моћи да промени.

Ако дође до најгорег, и ми се више не видимо, знај да Те никад нећу заборавити.

Одлакнуло му је кад је завршио последњу реченицу, иако му је изгледала помало банална. Морао је то да напише. Све друго је било много лакше.

Прочитао је писмо. Учинио му се као да је то опроштајно писмо. Хтео је да га поцепа и да напише ново.

„Ипак”, помислио је, „у овим временима у којим живимо, свако писмо може да буде опроштајно”. Исто тако, ако се извесне ствари не кажу, ако се из било којих разлога затаје, за њих неће никада сазнати особе које треба то да знају. А њему је стало да Анђелка зна да ће је носити у себи докле год је жив.

„Опет те црне мисли да је никад више нећу видети”, помислио је и сетио се Тоше. Тако и он носи у себи слутњу. Али, Тошина предвиђања су сама по себи много страшнија.

Тргуно се и наставио да пише:

У сваком случају, не смемо да заборавимо да смо још увек врло млади и да је пред нама цео живот. Нико и ништа не може да нам одузме наду, а нада је, можда, најдрагоценија. То је и Данте осетио када је на вратима пакла објавио онима који улазе, да ту оставе сваку наду.

Често се сетим нашег малог, лепог парка, мириса старих, расцветалих липа, које се пружају дуж главне улице. Мисли ми се све чешиће враћају на Браник, где сам проводио дивна лета са мојим вршњацима, сељачким синовима, а исто тако и на питому Фрушку гору и брдо Солнок, на коме су моји Спасојевићи, од како су дошли са Косова, имали виноград. Још увек видим себе како јашем Зеленка кроз винограде, горе-доле по колском кривудавом путу.

Желео бих од свег срца да Ти покажем Браник са дединим каменим лавом и баром Кривајом, у којој је вода бистра као суза, а врбе старе по сто и више године. Желео бих да чујеш онај обавезни, вечерњи, исконски концерт - хорско кретање жаба, допуњавано с времена на време хукањем совуљага и

клететањем дугих, родних кљунова.

Исто тако бих желео да те проведем и кроз виноград, да Ти узберем грозд племенке и мирисавке, а исто тако и прегршт руменкастих и сочних бресака под чије се гране морају да подмећу рачvasti штапови како се не би поломили од мноштва тешких плодова.

Да ли си била кадгод на фрушкогорском Венцу? Ни то Те никад не упитах! Ни много другог те не питах. Када би се данас видели, не знам одакле бих почео.

Завршио је писмо са поздравима кума Мари и Светлани, са надом (ту реч је подвукао), да ће их ускоро видети.

Писмо је ставио у коверат са чика Стевином адресом, све по чика Стевиним упутствима. Кад му стигне, он ће га „сигурним путем” послати у Добрин.

На улазу у предсобље где је на зиду било причвршћено поштанско сандуче, скоро се сударио са Драгомиром Димитријевићем.

Драгомир је погледао у Слободанов повећи коверат и насмејао се.

- Сад сам и ја то исто урадио. Само, моје писмо је упола мање.

- Ово путује два пута дуже - насмејао се и Слободан.

Драгомир га је причекао на вратима.

- Шта је било са оним вашим Добрињанима у Смедеревској Паланци? - питао је кад се Слободан вратио.

- Жара је јуче добио писмо од четног просветара свога одреда, који је већ двапут одлазио у Завод. Каже за једног нашег колегу да редовно похађа часове осмог разреда, да на политичким предавањима често поставља питања, а све слободно време проводи у читању књига.

- А онај други?

- С њим је много теже. Он је био политички комесар групе која је прешла Дрину, а и ја га знам као бескомпромисног, комунистичког фанатика. Сад је, већ преко недељу дана, у „изолатору”, зато што је одбио да учествује у дискусијама о Марксу и Енгелсу.

- А зашто је одбио?

- Познајући Боку, увек спремног на препирку, сигурно је да је овога пута осетио како није довољно поткован да се носи са предавачима који су, како кажу, јаки интелектуалци.

- То је, свакако, једино место у покореној Европи где не само да се чита комунистичка литература, него се то и захтева од њених становника.

- Интересује ме како ће Дамјан, наш колега, да изађе оданде после две године. Толико су му разрезали. Исто као и

Боки. Најкраћи боравак је шест месеци.

- Најважније је да их физички сачувају. Ако не виде истину, остаће живи. Ожениће се једног дана и имаће децу. Уверен сам да ће већина њихове деце увидети грешке и грехове својих очева. А живот ће тећи даље...

Овога пута Олга их је дочекала на улазним вратима.

- Тата и мама су отпутовали за Ваљево - казала је са осмехом, уводећи их у собу. - Катик сам дала неколико дана одмора.

Из друге собе дошла је Вида, поздравила се са Жаром, и пружила руку Слободану.

- Драго ми је што си дошао. Жара ми каже да много радиш, да би надокнадио изгубљено време.

Слободан је погледао по соби чији су зидови били обложени сталцима за књиге.

- Оволико књига нисам никад видео у приватној кући. Изгледа ми као да сам у Народној библиотеци.

- Тата ми је казао - насмејала се Олга - да морам да их прочитам бар половину док се рат не заврши. Он не воли да ја излазим из куће. И он и мама стално живе у страху да ће ми се нешто десити. Ваљда зато што сам јединица. Врло ретко излазим.

- Шта сада читате?

- Не чита ми се нешто тешко. Хека Лондона.

- Његов *Мартин Иден* није баш тако лак.

- *Мартина Идена* сам прочитала још пре две године. Сад читам *Хери са острва*. Уживам у његовим причама о животињама и дивљини.

- Како некад - казала је Вида - неки мали пас или усамљени вук, могу да привуку нашу пажњу. Умемо да се толико унесемо у њихове судбине, да нам и сузе потеку.

- Ви можда не знате - насмејала се Олга - али моја сестра воли понекад да мало пецне. Као: толике људске патње око нас, а ја се бринем шта ће се десити јадном Херију.

Понудила их је да седну у удобне, кожне наслоњаче.

- Ти ми, Видо, стално говориш - насмејао се Жара - да мојо бар с времена на време да се одвојимо од овога што се збива око нас. Шта је то сада?

- Па и ти си сам казао „с времена на време”.

- Ја ти се дивим што си ишла са ујаком на Дрину, да превијаш рањене четнике и добровољце, да негујеш босанске избеглице, и то знајући да су неки од њих болесни од тифуса. Ја прво и прво не могу да поднесем крв.

- Нисам мислила да идем баш тако далеко - насмејала се Вида.

Киша је запљуснула прозорска окна.

- Нема ништа од наше шетње по Калемегдану - казао је Жара.

- Можда ће нам Олга да одсвира нешто - казао је Слободан.

Олга је одмах устала и кренула према салону. Слободан је пошао за њом, али је застао кад је приметио да су Вида и Жара остали на својим местима.

- Само ти иди - казао је Жара - и ми ћемо одмах доћи. Хоћу да нешто испричам Види.

Олга је свирала неку лепу мелодију, док је Слободан седео тако да је могао да види њен женствени, али у исто време енергични профил.

Подсетила га је у једном тренутку на Светлану. Тако је некако и она изгледала, женствена и јака, само, Светлана је била, ипак, мало лепша. А њене руке, чији су дуги, нежни прсти вешто летели преко белих и црних дирки; учинило му се да су исти као Анђелкини.

Она се удубила у свирку, и њему је изгледало као да није свесна да је и он ту, поред ње.

Кад је завршила, казала је тихо, још увек гледајући испред себе:

- То сам увек њему свирала... код наших заједничких пријатеља.

- Дивно звучи, али, морам вам признати...

- Лист. Њега је највише волео.

- А ви?

- Ја сам волела све што и он.

Поћутао је неколико тренутака.

- Да ли зато бежите у дивљину са Хеком Лондоном?

Није му одговорила, него је опет дотакла дирке на клавиру. Овога пута је гледала у ноте.

- Волим и Бетовена - казала је тихо, скоро прошапутала.

Сваки пут кад би слушао Бетовена, Слободан, иако у већини случајева није знао која је композиција, са првим звуцима би већ осећао неко кретање, уздизање према висинама, које је остало у њему и кад би се последњи тонови већ одавно смирили. У исто време чинило му се да се из дубине његовог бића ослобађају још незнане стваралачке снаге.

Кад је завршила, неколико тренутака седела је непомично, онда се окренула и осмехујући се, погледала Слободана.

Слободан је скренуо поглед. Негде иза њене главе очи су му се задржале на импресионистичкој слици Париза, у дебелом, златном раму.

- Бетовен побуђује у мени неке чудне немире - казао је - које не бих могао тачно да опишем. У исто време осећам ње-

гову дубоку унутрашњу везу са Микеланђелом, Рембрантом и... Достојевским.

Она је ћутала и смешкала се.

- Сви велики људи - казала је најзад - имају нешто заједничко.

- Ја би' их груписао. Некад и у врло мале скупине, па би' их и одвојио: неки су ближи моме осећању и схватању света, а неки много, много даље. Неке бих ставио и на пиједестал, као, на пример, ове које сам споменуо.

- Код вас све звучи некако дефинитивно, упроштено. Изгледате ми као човек који тачно зна шта хоће и шта неће, зна кога воли, а кога мрзи.

- Ту сте погрешили. Никога не мрзим.

- Чак ни комунисте?

- Зашто би' их мрзео? Зато што су залутали, пошли кривим путем?

- Они вас мрзе.

- Знам. Наш пут је заснован на љубави и разумевању. Ми их само жалимо.

- Сажаљење?

- Не сентиментално, сладуњаво сажаљење према онима које ћемо, ипак, побити чим их похватамо, јер ми не убијамо...

- А у борби?

- Ми нисмо задојени толстојевштином. Борба прса у прса, кад већ ништа друго не помаже, сасвим је нешто друго. Међутим, као и свуда, тако се и у нашим редовима покаже кукољ. Усред рата и револуције, нико не може ни за кога да гарантује. Ја вам говорим о нашим заједничким побудама, намерама и настојањима, а не о сваком појединцу.

- Чини ми се да хоћете да ми кажете још нешто. Као да се и са ваше стране дешавају изгреди.

- Ако се дешавају, то су усамљени случајеви који се најстроже осуђују, а извршиоци неког неприкладног дела, или се најстроже казне, или се, најчешће, отпусте „као штетни”. Нама наше старешине и просветари стално подвлаче да смо ми обукли униформе да бисмо спасли што више српског народа у овим трагичним данима. Ми нисмо окупационе трупе, нити помагачи окупатора против кога смо се добровољно борили кад је за то било време. Ми смо се, знам да то звучи театрално, али је тако, ми смо се свесно жртвовали за наш народ. Жртвовали смо своје животе, и своју част, и све што један човек може да поседује.

- То исто сам чула од ујака и Виде. Зар је могуће да сте ви нешто нарочито, нека изванредна врста људи и жена...

- Ја то нисам казао, а сигуран сам да ни они то нису тврдили. Ми се трудимо само да будемо оно што су наши преци

увек били: искрени родољуби који ће све дати за своју отаџбину. То је наједном постало нешто „нарочито”, у овим чудним временима.

- Откуд ви знате какви су били ваши преци?

- Не само моји - насмејао се Слободан - они су и ваши.

Они су нам оставили и превише доказа, у епским народним песмама које су се, као што знате, чувале и преносиле са генерације на генерацију, у изрекама које су још увек у употреби. Сећате ли се како мајка Јевросима саветује јединца сина да је боље да погине „него своју да изгуби душу”?

- Малопре, када сам одсвирала Бетовена, и кад сам вас погледала, зашто сте скренули поглед на другу страну?

Слободан је застао за тренутак да прибере мисли.

- Ви бисте све хтели да знате. Још први пут, овде код вас, почели сте да упоређујете вас и мене, ко је бољи психолог, или тако нешто. Хоћете ли студирати психологију?

Одмахнула је главом.

- Ви сада намерно одуговлачите. Нећете да ми дате истинити одговор.

- Добро, баш кад хоћете, казаћу вам. Помислио сам у томе тренутку да вам, можда, изгледам као лопов који краде нешто што му не припада. Сећате ли се? Казали сте да је „он” волео Листа и да сте му га често свирали. А морао је да воли и Бетовена, јер сте га и ви волели. Морам да признам да сам и ја уживао у вашем свирању.

- Признаћу вам. Тај одговор нисам никако очекивала. Да ли сам помислила да сте лопов? Не, нисам, али сам осетила да сте и ви са мном заједно учествовали...

Док је говорила, Слободан је наједном постао свестан да је изгубио сваку грижу савести, коју је раније осећао кад би разговарао са Светланом, а почео је био да је осећа и кад се пар пута видео са Олгом. Јесте, она је згодна и привлачна и овај драп светер од чисте вуне лепо јој стоји, уз њену тамну косу која се пресијавала неким плавкастим сјајем. Али, у исто време, зар није друг Председник казао да свако семе неће пасти у камење и трње? Поред тога, није било сумње да су је мучиле успомене из прошлости. Као да ју је смрт тог младића поразила...

Наједном га је прекинула у мислима.

- Док ја говорим, ви сањарите. Где сте сада?

- Ту сам, са вама - насмејао се. - Како би било да и ја вама кажем нешто неочекивано?

- За тако нешто не морате да тражите дозволу. Нисам је ни ја од вас тражила.

- Казао сам вам да сам ту, са вама, што је тачно, али не у овом времену. У времену од пре годину дана, две, или три. Ви-

део сам вас ведрију, срећнију и веселију. Сви смо ми на неком судбинском прелому. Неко је захваћен раније, као ви и толики други, некога ће тек захватити.

- Ви сматрате да ја нисам весела, ведро и срећна. Ја сам увек била озбиљна, зрелија за своје доба. Не верујем да сам одисала неком ведрином и веселошћу ни кад сам била најсрећнија, а била сам срећна кад смо се кришом састајали. Нисам смела да га доводим у кућу, иако је био из угледне београдске породице, јер је већ био познат као активиста. Тата би то одмах схватио и ја бих страдала. Не би ме више пустио саму из куће.

- Ми смо, изгледа, почели да се међусобно анализирамо. И то је некад добро. Човек обично у таквој ситуацији научи мало више и о самоме себи.

- Не знам да ли да вам завидим на вашој сигурности у самога себе. Не само да сте сигурни у вашу идеју и у исправност вашег пута, као уосталом и многи други, него ми изгледате као да сте човек који је већ нашао одговор на сва питања.

- Не бих ништа више желео него да сте овога пута у праву - насмејао се.

- Не дај Боже да погинете у овом рату, али ако погинете, уверена сам да ћете умрети са осмехом на уснама. „Тако је требало да буде”, казаће ваш осмех. „Све за мајку Србију”.

- Сигурно ме сада упоређујете са Кандидом - опет се насмејао. - Зашто ми то и не кажете? Сматрам, по вама, да је мој свет најбољи од свих могућих светова.

- То је нестварни свет вашег „друга Председника”, вашег „учитеља”. Да, тако сам нешто и помислила. Чини ми се да ви идете и даље од ујака и Виде.

- То мишљење, вероватно, не бисте могли ничим да поткрепите.

Олга је наједном устала, пришла му лагано, корак по корак, загрлила га и лако га пољубила у уста. Остала је тако тренутак-два, и онда се полако, као да се колеба, одвојила од њега, села на своју столицу, и прекрстила ногу преко ноге.

Осетио је да му је сва крв полетела у образе. Пријатни додир њених усана подсетио га је на малу Мирјану Трифуновић кад га је пољубила у образ, пресрећна што јој је донео добре вести од њеног Ђоке Недељковића... Ту је лебдео и онај фини мирис парфема као оне вечери на журу. Мисли су му наједном отказале послушност. Гледао ју је како седи испред њега и посматра га са осмехом, док јој се у очима поново назире онај њен сањалачки израз.

- Ето вам доказа - прошапутала је.

- Не видим шта сте доказали - почео је да се прибира.

- Можда бих још једном...

- Не, не, хвала - скоро је викнуо. Пред очима му је искрсно Анђелкин лик, који се овога пута није осмехивао.

„Шта је овој девојци?” Овако нешто није ни у сну сањао.

- Зар ви заиста не видите?

- Не видим.

- Застранили сте. Свака част вашем интелекту, али ви сте заборавили да сте млад човек. Отишли сте сувише далеко. Ваш свет може да постане сувише леп, тако да у исто време изгуби и сваку чар.

Ћутали су неколико тренутака.

- Зависи - најзад је почео полако и одмерено - зависи шта се сматра под животном чари.

- Опет се ви враћате у вашу стару сигурност. Зар нема ништа на овоме свету што може да вас уздрма и поколеба?

- Како да не.

- Не верујем. Зато сам вас оног првог дана и представила мојим гостима. Мислила сам да ћете се збунити, а то сам и желела, јер сте ми одмах, чим смо се упознали, почели да држите лекције, а мени је доста лекција од мога тате. Али, не. Ви се одмах дочекате на ноге. И сада сте се већ прибрани од неочекиваних излива ћудљиве и размажене Београђанке. Кажите ми да није тако.

Колико год је Слободан био изненађен брзом променом ситуације, још је више био изненађен, чак и потресен када је видео како су јој се очи наједном испуниле сузама.

- Желео бих од свег срца да вам кажем да није тако, али не могу да вам кажем ни да јесте тако. Ухватили сте ме да не знам шта да мислим. Ако сте хтели да ме збуните, и збунили сте ме.

- Требало би да сад ја будем тако добра па да вам објасним целу ситуацију.

- То је до вас.

- А ако вам не објасним?

- У томе случају... знате како наши сељаци кажу кад се с неким опраштају: „Опростите ако смо вас увредили”.

- А како сте ви мене могли да увредите?

- Држао сам вам лекцију, а нисам смео.

- Ви сматрате да сте ви криви?

- Да.

- Изазвали сте ме, или тако нешто?

- Тако нешто - потврдио је.

Наједном се загледала у њега као да га први пут види.

- Ви то, заиста, све тако, озбиљно - промрмљала је.

- Извините, али не знам шта хоћете да кажете.

- Мало пре сам помислила да сте врло наивни. Сад ми се чини да је то нешто друго, а не знам тачно шта. Можда смо

ми, ипак, два различита света, али, како би то могло да буде? Зар нисте мало пре казали да имамо заједничке претке? Да ли сам се ја, можда, удаљила сувише брзо, и сувише далеко од тих предака?

- Почели сте сада да анализирате саму себе - осмехну се помало несигурно Слободан. - Морам да вам вратим истом мером. У вашим речима има пуно истине. Заиста сам почео да верујем и сувише у самога себе...

- Ви бисте сада хтели да мени нешто учините. То није потребно. Ако ми одговорите на моје питање, учинићете много више, него да забашурујете.

- Није лако то што од мене тражите. Ја вас, ипак, не познајем довољно. Али, покушаћу. Мени се од првог сусрета чинило да сте ви тај који је и сувише самоуверен, да знате шта хоћете, а шта нећете. Имао сам у исто време и утисак да ви и ваши пријатељи са жура, заиста припадате неком другом свету од онога у коме сам се ја родио и одрастао... Можда не баш потпуно другом свету, него слично ономе што сте мало пре рекли: као да сте се „удаљили” од свога корена.

- Отуђивање би, вероватно, била тачнија реч. Али, било „удаљавање”, или „отуђивање”, да вас питам: од чега? Од наше балканске заосталости и назадњаштва? Враћање у мрак средњег века из кога нисмо још честито изашли; тек што смо кренули?

Слободану се учинило да је наједном видео у њеним очима ону исту злу искрицу као и на журу.

- Хајде, кажите ми сада да сам ја човек који не само да неће да изађе из средњевековне таме, него хоће и друге у њу да повуче.

- Ни ја вас не познајем довољно, али ми се чини, данас још више него раније, да сте и ви, и ваши другови, неки витезови-луталице који сте из тринаестог, четрнаестог века забасали у двадесети век.

Слободан се слатко насмејао, али кад је видео њен оштри израз на лицу, уозбиљио се.

- Опростите. Нисам мислио да се вама насмејем. Упоредбе ми је на неки начин пријало. По чему је наш двадесети век толико бољи од оних ранијих?

- Ви то заиста озбиљно питате? После свих фаза кроз које је човечанство прошло! Доба хуманизма, просвећености и разума. А ви хоћете натраг.

- Двадесети век је и век Стаљина и Хитлера.

- Ја говорим о човечанству а не о Хитлеру...

- Мени се чини да бисмо ви и ја били много ближи једно другом кад бисмо рашчистили извесне појмове. Ја се бринем за наш народ, а ви за човечанство. Шта је то „човечанство”?

Французи, Енглези, Американци, Кинези, Бушмани, Ескимии, Албанци, Срби, Руси... Сви заједно?

- Да, сви заједно.

- Никако не мислим да вам овога пута држим лекцију, али морам да вам изложим своје мишљење. Сваки народ посебно, или група сличних народа, као Европљани са Запада, има своје карактеристике, своје „доба развоја“, своју властиту душу. Тако и ми, Срби. Шта ми, а нарочито наши сељаци, имамо заједничко са житељима Хонг-Конга? Кад су они пролазили кроз свој средњи век? Требало би да их оставимо на миру да они воде своју бригу, а и ми да се окренемо сами себи. Уверен сам да ћемо на тај начин и једни и други живети срећније и боље.

- Нисте ништа рашчистили. Потврдили сте ми само оно што сам већ о вама знала: од дрвећа не видите шуму.

Из друге собе чули су се Жарини и Видини гласови. Слободан је устао са столице.

Олга му се приближила и шапнула:

- Дођите опет. Молим вас, дођите. - Оштрина на њеном лицу је одједном нестала. Насмешила се и додала гласно: - Оппростите ако смо вас увредили.

На вратима је стајала Вида.

- Ко је кога увредио?

- То наши сељаци тако кажу кад се опраштају. Зар ти ниси то знала?!

- Можемо да пређемо у трпезарију - казала је Вида. - Спремила сам сендвиче и изнела колаче. Жара ми је помогао.

Два дана после посете Олги, један добровољац је тражио Жару Аврамовића и Слободана Спасојевића. Нашао их је у учионици где су се спремали за следећи час. Добили смо изненадну посету, казао је.

У предсобљу их је чекала Вида. Приметили су одмах да је бледа и забринута.

- Хтела сам да вам јавим, јутрос су дошли њих тројица из Специјалне полиције и ухапсили Олгу. Кажу да су провалили једну скојевску групу и да су нашли и њено име на неком списку. Можете мислити како је течи и тетки! А и њој. Сирота Олга! Нисам ни у сну сањала да би и она могла у тако нешто да се умеша.

БИТКА ЈОШ УВЕК ТРАЈЕ

На католички Бадњи дан, 24. децембра, два добровољца који су добили дозволу за одлазак у град, вратили су се раније него што су планирали.

- По београдским кућама - говорио је омањи младић, помало задихано, првој групи добровољаца на коју су наишли - излепили Немци плакате са црним рубовима на којима су имена хиљаду две стотине стрељаних Срба. Међу њима је највише Недићевих официра.

Око њих су се почели брзо да скупљају ђаци.

- На првом месту је потпуковник Милан Калабић, окружни начелник у Пожаревцу.

- Ко још? - питао је неко.

- Листа је дугачка. Видео сам имена мајора, капетана, Пећанчевих војвода, чак и понеког председника општине. Сви су стрељани као „побуњеници”, који спремају нову побуну против немачких окупационих власти.

- Како су дошли до њихових имена?

Мали добровољац је слегнуо раменима.

Тих дана се у школи, после вечере, чула песма коју до сада нису певали, из обзира према оних десетак ђака из Српске државне страже и Пећанчевих одреда. И сада су је певали тихо. Неко би почео у једној просторији, остали око њега би прихватили, и ускоро би се то пронело целом школом, као неко потмуло, исконско брујање које је одувек постојало, само се покаткад утишавало, да би се огласило сад још јаче, и потресло дубину бића.

*Чуј Вођо завет омладине, ми Твоји смо, а Ти си наш.
Са осмехом ће свак да гине, чим заповест за борбу даш...
Наш циљ је јасан, ми Пут знамо, Ти нам га даде,
хвала Ти...*

Најбољи другови су се скупљали по двојица-тројица, и дошаптавали се.

- То стрељање, можда, чека и све нас... То је, вероватно,

почетак краја. Више не иде... Сада ће нас друг Председник позвати да с њим и са генералом Недићем идемо у шуму... - шаптали су једни другима. Неки су се већ спаковали.

Ипак, две наредне недеље су протекле у миру.

На Божић, седмог јануара, после службе Божје, у препуној Саборној цркви, Слободан, Жара и Трајко отишли су код доктора Трифковића на ручак.

Слободан се изненадио кад је у Трифковићевом дому затекао Олгине родитеље. Учинило му се да Бошко Митровић није више онако висок и крупан. Чак му је и глас изгубио оштрину и сигурност коју је имао. Није више звучао као да сваком реченицом или некога подучава, или издаје наређења, па чак и када се обраћа својој жени и ћерци.

Поздравили су се са „Христос се роди!” и „Ваистину се роди!” Изоставили су оно уобичајено: „Срећан Божић!”

- То је први пут - казао је господин Митровић рукујући се са добровољцима - да Бојана и ја не прослављамо божићне празнике код куће.

Госпођа Митровић је само климнула главом и насмешила се неким одсутним осмехом. И она се променила. Слободану се учинило да је постала још тања, и да су јој се рамена још више сузила, али, у исто време, седела је цело поподне исправно, са осмехом, као да је све то што се дешава, иако сурово и трагично, ипак, нешто најприродније што се могло очекивати у оваквим приликама. Само једном, или два пута, кад се секао божићни колач и певало Рождество, обрисала је марамицом брзо, и као кришом, углове својих светлосмеђих очију.

Док су седели за столом, Олгино име се није спомињало, као да она и не постоји. Уз говећу супу, печеницу, сарму, чешницу и колаче, разговарало се о свакодневним догађајима; о несташици шећера, кафе, чаја, лимунова и поморанџи. Доктор Трифковић се тужио како је све теже доћи до лекова за болеснике у болницама, а неки лекови не могу уопште више да се набаве.

Вида му се понудила да му опет помаже у болници, али ју је он благо прекинуо.

- То сада није потребно. Имамо доста сестара и болничарки. Ако једног дана затреба, као онда на Дрини... видећемо.

Док се секла чесница, стајали су и заједнички појали Рождество.

После колача, мушкарци су прешли у дневну, а госпођа Трифковић, омања, окретна жена, почела је, уз помоћ своје заове госпође Митровић и Виде, да спрема трпезарију.

- Не разумем зашто ми ниси дозволила да доведем Кати-

ку. Она би све ово рашчистила, и опрала судове, за невероватно кратко време... - чуо је Слободан глас госпође Митровић кад је излазио из собе.

- Добро ти стоји униформа, Слободане - казао је доктор Трифковић док су седали. - Изгледаш као прави војник.

- Једва сам дошао до ње - насмејао се Слободан - али сам, ипак, имао среће. Није сувише изношена, а није ни превише велика.

- Не разумем зашто добровољци имају незгоде са снабдевањем - казао је Бошко Митровић. - Војници Државне страже и Граничари су боље одевени.

- То је захваљујући есесовачком генералу Мајснеру - одговорио је доктор Трифуновић. - Он је пореклом Аустријанац и страсно мрзи Србе. У исто време, као фанатични националсоцијалиста, осећа у добровољцима и у Љотићу идеолошке противнике. Не заборавимо да је он провео неколико година у предратној Југославији и да се добро упознао са нашим приликама.

- Не воли ни Дражу, ни Недића.

- Зато и настоји свим силама да завади четнике и добровољце. У томе га свесрдно помажу комунисти. Он је крив и за стрељање хиљаду две стотине националиста пре две недеље.

- Да ли је истина да је код потпуковника Калабића пронашао шифру преко које је Калабић општио са Дражом?

- Јесте. Гестапо је пронашао и многа документа из којих се јасно види да је Калабић слао оружје и муницију Дражиним одредима.

- Како су то Немци пронашли?

- Недић је одмах одредио да се то тајно испита. Његови људи су пронашли да га је одала једна млада и згодна скојевка. Она му је била љубавница. Чим је Калабић ухапшен, она је нестала. Радила је, као и велики број комуниста, за Гестапо. Они се увлаче у Гестапо са циљем да денунцирају националисте. Ово им није први пут.

- Прича се да су Калабића мучили пре него што су га стрељали.

- Двојица гестаповаца водили су га у ланцима, босоног, путељком у који су поболи стакло од изломљених флаша. Хтели су да га натерају да призна како је од Недића добијао наређења да наоружава Дражу, али, он се држао јуначки. Од њега Мајснер, на нашу срећу, није могао ништа да сазна.

- Кажу да га Недић није ни покушао да спасе.

- То је највећа лаж. Причао ми је човек из Недићеве најближе околине да се Недић ни за кога није толико заузимао као за њега, јер га је ценио као храброг борца и као једног од својих најприврженијих сарадника. Знао још неке детаље, али

сам морао да обећам да о њима нећу говорити. У сваком случају, они ће се једног дана обелоданити.

- Чуо сам, такође, да је прошлог месеца Дража изјавио у неком селу у Црној Гори да још није време за устанак и да морамо бити стрпљиви.

- Хвала Господу Богу. Неће се пружити могућност Мајснеру да нас уништи и оствари своју замисао о „празном простору“ на територији Србије, коју би он „испунио“ Немцима.

- Дража је, по мојим подацима, казао у истом говору да би се Велика Британија борила „до последњег Србина“.

- То је за мене велика новост. Олакшаће много генералу Недићу и спречиће нову несрећу која би, можда, овога пута била фатална за цео српски народ. Ако комунисти нешто почну сами за себе, неће им успети, јер ће се све националне снаге, као и јесенас, ујединити.

- Најгоре је прошло - казао је Бошко Митровић, али не онако сигурно и одлучно као што је то рекао кад су се последњи пут видели.

- Да ли сте чули - умешао се најзад Трајко, који је седео у удобној наслоњачи и нестрпљиво погледао час на једног час на другог говорника. Није навикао да се конверзације воде толико дуго без његовог учешћа. - Да ли сте чули како четници певају о Недићу и Хитлеру?

Слободан га је погледао помало уплашено. Шта ће сада да каже?

- Не, нисмо чули - казала су оба човека скоро у један глас.

Слободану се учинило као да се и доктор Трифковић мало нелагодно промешколио у својој наслоњачи.

- То сам први пут чуо од Дангићевих четника кад смо им носили оружје и муницију преко Дрине, а кажу да то и овде србијански четници певају. - Застао је за тренутак као да се присећа речи, и онда је почео да певуши: - „Ој Хитлеру ћелави, тебе Недић превари, па основа Српску стражу, да му чува Дражу“.

Тек на крају дана кад су се већ опростили од домаћина и Митровићевих, у предсобљу им је шапнула Вида:

- Олга је још увек у затвору Специјалне полиције. Обећали су ујаку пре три недеље да ће је пустити, али, изгледа да су настале неке компликације.

- Данашњи дан - казао је Трајко кад су сели у трамвај - нећу никад да заборавим. Не излази ми из главе слика Димитрија Љотића како стоји у углу цркве скрушен, погнуте главе.

- Његови лични пријатељи, укључујући ту и доктора Трифковића - додао је Жара после мале станке - тврде да је у приватном животу и у међуљудским односима, прави, живи

светитељ.

Последњег дана у школи разделили су им сведоцбе и матурске дипломе. Слободан се опростио тешка срца са Жаром, Трајком, и многим другим добровољцима с којима се упознао и спријатељио. Међутим, колико год му је било жао због расанка, толико се веселио повратку у Шабац и у Девети одред, где ће се видети са браћом Мартиновић, Добриловићем, и осталим Добрићанима који су, док је он био у Београду, чували бункере око Шапца. С њим се враћа и ћутљиви Милош Мркшић, а исто тако и Шапчанин, са Драгомиром Димитријевићем и Бором Врачаревић.

Један од Београђана, младић његове висине и стаса, који је из неких породичних разлога морао да напусти добровољце неколико дана пре Божића, дао му је, уз одобрење капетана Марковића, своју униформу и војничке цокуле. Униформа, иако изношена, стајала му је као да је за њега скројена. Цокуле су биле нешто веће, али му је Жара објаснио да је тако и боље јер ће од сада увијати обојке, а за њих треба више места. Чарапе се брзо износе, а и не могу нигде да се набаве. Лакше је доћи до два комада неког платна, по педаљ у квадрату.

Тог дана је и он стао у ред, најзад обучен као српски војник, да чује опроштајну реч команданта школе.

Капетан Марковић пренео им је поруку директора и наставника у којој кажу да су на њих оставили одличан утисак својом марљивошћу и прегалаштвом. Капетан их је, такође, и сам лично похвалио као дисциплиноване и свесне војнике, са којима није било никаквих озбиљнијих проблема.

Шапчани су по повратку добили две недеље одсуства. Слободан је тражио само један дан. Тек толико да се јави чика Стеви Јовановићу, и да се покаже у униформи.

Чика Стевини су га дочекали као ратника који се вратио са бојног поља. Тетка Јелка и Драгица нуткале су га да једе „мало од овог, мало од оног“, а добра и укусно спремљена храна пријала му је као никад у животу. Чика Стева је хтео да зна до најситнијих детаља његов разговор са Димитријем Љотићем, све што му је познато о борбама добровољаца против усташа, а и хватање партизанске десетине на Дрини веома га је заинтересовало.

- Ево их, казао сам ја теби, почели су да се убацују у Србију. Сам Бог зна шта нас још чека.

- Ми смо, заједно са четницима, спремни да их дочекамо.

- Спремни сте данас. Шта ће бити за неколико месеци и за годину дана? То нико не зна. Тирић ми је причао да Енглези сада бацају оружје и муницију, не само Дражи Михаилови-

ћу него и партизанима.

Слободан је већ од првог дана у касарни почео да осећа сву тежину војничког живота.

Устајало се на знак трубе у шест сати изјутра. После ручка наредник им је одређивао дневне дужности: чишћење нужника и просторија за становање, тестерисање и цепање дрва, одгртање снега, стражарење испред касарне и коњушнице, љуштење кромпира.

Шабац, покривен снегом, подсећао га је умногоме на Добрин. Међутим, ових дана није могао да ужива у тишини снежне белине, у звецкању прапораца око коњских врагова, у цаврљању немирних врабаца. Био је преморен, неиспаван и гладан. Чак ни када је стражарио пред коњушницом, па кад је с времена на време улазио у шталу на неколико минута да се мало угреје, није гледао истим очима као никад на ухрањене, добро неговане коње (они су били једина бића у одреду која, поред куvara, нису гладовала, а за то су се на неки волшебни начин старали коњушари, сељачки синови). То нису више биле само лепе животиње које вуку кола и фијакере улицама и путевима, или носе јахаче на својим леђима. Ови коњи су му сада изгледали као сапутници, који са њима, добровољцима, деле исту судбину.

Прве две недеље је било најтеже. Није навикао на тежак физички рад, тако да су га сви мишићи болели. С друге стране, слаба храна исцрпљивала га је. Поред тога, јануар 1943. био је хладан, снег до колена, а он није имао ништа топло да обуче. Чак ни рукавице није понео са собом кад је напустио Добрин.

Већ неколико пута сетио се како му је чика Живко, тог првог дана кад је прешао Саву, рекао да је војнички живот „тежак и за сељака, а камоли за варошанина“. „Имао је право“, мислио је сада.

После две недеље мишићи су му колико-толико навикли на рад, а и Шапчани су се вратили са одсуства, тако да су дужности у касарни и међу њима распоређене. Међутим, већ неколико дана од њиховог доласка, саопштено им је да ће ускоро почети интензивна војна обука, која ће трајати шест недеља.

„Чета, напред марш! Чета, стој! Налево! Надесно!“ Орило се пространим двориштем касарне, свакога дана по неколико саги. После егзерцира, онако уморни, чистили су оружје, љуштили кромпир, тестерисали дрва...

Све више му је недостајала јача храна. Лечмена кафа за доручак, ретка чорба од пасуља, гершле, суви грашак са мало раскуваног кромпира, и онај комад тврде, сабијене проје са су-

вом, испуцаном кором, који би тако слатко појео још са првим оброком, али је морао да га дели на три једнака дела.

Неколико пута док је купио кашиком последње капљице чорбе, сећао се како му је чика Стева испричао првог дана кад се вратио из Београда да је неко пронео вест кроз Шабац да добровољци добијају од Немаца одличну храну са месом и јајима, а сваки други дан по једну чоколаду и две поморанце. Иако се горко осмехнуо, ипак није тада ни помишљао да неће, не само у годинама рата него и много касније, ни видети чоколаду и поморанцу, па чак ни обично кокошије јаје.

Кад би му се премореном, поготово ако би на крају дана био одређен да тестерише или цепа дрва за ватру, учинило да је, ненавикнут за физички рад, потпуно изнемогао, да ће да га изда снага и да ће се сваког тренутка срушити, наједном би му пале на ум саркастичне Олгине речи приликом последњег виђења: „Све за мајку Србију”. У следећем тренутку изгледало му је да му надлази нова снага и он би почео у себи да скандира: „Све-за-мајку-Србију, све-за-мајку-Србију”. И то скандирање пратило га је све време рата, у најтежим данима; на напорним маршевима, у окршајима и биткама.

Већ неколико пута је видео на стражарском месту испред коњушнице, високог и крупног младића из Поцерја, како босоног тапка по снегу.

- Шта је - упитао га је једном - зар немаш ништа да обујеш?

- Сувише су ми велике ноге - казао је младић осмехујући се помало поносно - немају за мене ципеле. А ја сам сељачко дете. Могу да поднесем.

Једном је наишао Душко Марковић и затекао га како онако велик и босоног скакуће по снегу испред врата коњушнице. Одмах је дозвоао наредника и добро се извикао.

Пошто нису могли да нађу довољно велике цокуле између неколико преосталих старих и подераних пари у магацину, командант је наредио да га више не пуштају из зграде. Од тада је морао сваки дан да помаже кувару и чисти метлом канцеларије и друге просторије. Док их је жалосно посматрао кроз кухињски прозор како марширају двориштем, постројавају се у двојне редове и вежбају са пушкама, није ни слутио да ће једног дана та мала група војника израсти у моћни Трећи добровољачки пук, а он, познат тада као неустрашив борац, да ће бити изабран за барјактара пука.

Гвоздена пећ у углу просторије горела је без престанка и дању и ноћу. Око ње су се скупљали док би љуштили кромпир, или кад би се после ручка и вечере одмарали и препричавали успомене из прошлогодишњих борби и окршаја. Често би неко од шабачких ђака дохватио брошуру са Љотићевим говорима и чланцима, љотићевим писмима кнезу Павлу, или

неку књижицу руских емиграната у којој се описују ужаси Лењиновог и Стаљиновог терора, и читао наглас, док су остали слушали.

Углавном су то били Бели орлови, али је било доста младића који су прилазили добровољцима као „Недићевој војсци”.

- Да ли си приметио - питао га је Милош Мркшић после једног таквог читања - како наши другови незборашки малопомало откривају да је Димитрије Љотић носилац истих идеала у које и они верују: Бог, Краљ и Отаџбина?

- Да, у праву си. Нашим људима не треба много да увиде истину, уколико се истина од њих не сакрива.

- Кад бих могао да изађем на улицу и окупим око себе све оне који нас често погледају мрко испод ока, и да их натерам да ме саслушају док им не прочитам само неколико страница...

- Не би ти вредело - прекинуо га је Слободан са осмехом - било би их толико много да те ни хиљаду њих не би могло ни чути ни видети.

Одмах по завршетку војничке обуке послали су Слободана, Милоша Мркшића, малог добровољца Перу „Сремца”, поднаредника Бојића и каплара Жику, да кроз недељу дана смене добровољце који су већ више од два месеца били на стражарењу у једном бункеру поред Саве. Од сада ће се смењивати чешће. Повратак ђака који су као и он прошли кроз војну обуку, а такође и долазак регрута, олакшало је донекле тешко стање у одреду. Имали су мало више времена за одмор и за одлазак у град.

Није више морао да тестерише и цепа дрва, да љушти кромпир, чисти просторије за становање и официрске канцеларије. Храну и већ исечена дрва за ватру доносили су им коњским колима која су целога дана обилазила бункере око Шапца. Међутим, два сата стражарења и четири сата одмора наизменично, дању-ноћу, почело је врло брзо да замара. Целу ту седмицу осећао се неиспаван, и чим би легао на узани, дашчани кревет у малој, дрвеној бараци, заспао би тог истог тренутка.

Ноћи су биле хладне, али ведре и звездане, и он је са стражарског места могао да види преко реке, ту и тамо, беласање кућа у Кленку. Овде, поред саме обале, налазио се још најближе Срему, од онога дана откако је прешао Саву у чика Живковом дрвеном чамцу. Док је стајао поред бункера са пушком у руци, певушио је у себи: „Ој Дунаве, Дунаве”. Није му сметало да гледа Саву, а да у исто време сања о преласку Дунава.

Трећег дана, у недељу ујутро, мали Пера „Сремац”, чим

је дошао са страже, извадио је из свог ранца један комад картона, очигледно одваљеног од неке кутије, оловку, маказе, шило, котурић намотане танке жице и округлу, плехану кутијицу, са виксом за ципеле. Све је то лепо, једно поред другог, сложио на дрвену клупу.

- Шта ће ти то? - хтео је да зна каплар Жика.

Пера се само осмехнуо и без речи почео да скида ципеле.

Слободан се пробудио и хтео да устане, али се предомишлио, сео на кревет, пребацио преко леђа ћебе и заједно са капларом почео да посматра.

Мали добровољац је скинуо ципеле и одвио обојке. Неко време је одмеравао стварчице поређане на клупи, онда се полако сагнуо и дохватио једну ципелу са пода, затим ју је принео очима, дижући главу у исто време. Кроз ципелу, која је имала потпетицу, али не и ђон, као кроз двоглед погледао је прво каплара, па онда Слободана.

- Аха, сад видим - јавио се каплар - само ти то неће много помоћи. Тај картон неће издржати прву кишу. Чим станеш у барицу, одоше ђонови!

- Неће падати киша - казао је Слободан. - Видиш да је напољу све замрзнуто.

- И без кише неће му вредети више од дан-два.

Пера је ставио ципелу на картон, одмерио је зналачки и онда је оловком пажљиво описао линију око њеног руба, па је то поновио и са другом, а затим је дохватио маказе и полако засекао картон.

Слободан је хтео да остане још мало, да посматра развој пројекта, али с обзиром да је ускоро требало да смени стражара испред бункера, морао је да устане.

„Сиромах Пера”, мислио је док се пљускао хладном водом са чесме испред бараке, „није се ником ни тужио”. У ствари био је скоро бос, само са потпетицом, и табанима увијеним у крпу. Сад се сетио да га је видео неколико пута како тапка и све поскакује на стражарском месту, слично као и босоноги Поцерац.

Кад се Слободан вратио са страже, Пера је завршавао прву цокулу.

- Алал ти вера, Перо - казао је док је остављао пушку и скидао фишеклије. - Не бих никада ни помислио да нису прави...

- Чекај само док пљусне киша - прекинуо га је каплар који је и даље седео на истом месту и пратио сваки Перин покрет.

- Ја ћу га предложити команданту - насмејао се поднаредник Бојић, који је сео на мали треножац, прекрстио руке на

прсима и са неверицом гледао шта ради - предложићу да га постави за одредског шустера. Јеси ли ти сигуран да ниси „шуча”?

Мали војник је само одмахнуо главом и наставио да спретно провлачи танку жицу кроз убоде од шила, ивицом ципеле и „ђона”.

- Та знаш да је школац - казао је каплар. - Откуд он може да буде шустер!

Док се Слободан спремао да поново изађе на стражарско место, погледао је још једном Перу „Сремца”, који је стајао поносно у беспрекорно очишћеним и изгланцаним цокулама, - спреман да иде „у град”. Поднаредник му је дао слободан дан, с тим да следећа два дана надокнади изгубљено време.

После сат-два, наједном се замрачило небо и нека гадна ветрина почела да дува.

Добровољци су сваки час излазили из бараке и посматрали облаке.

- Покиснуће Пера - говорио је каплар и одмахивао главом.

- Неће - говорио је Слободан. - Ово је фебруар. Пре ће снег, а снег му неће много нашкодити.

Међутим, наједном је почела да пљушти киша.

- Одоше Перини ђонове - вајкао се поднаредник. - Сад могу да вам кажем. Отишао је човек на први састанак са девојком, коју је раније виђао код својих рођака у Шапцу.

- Ала ће се обрукати пред девојком - додао је каплар.

- Не знаш ти Перу Сремца - казао је Милош Мркшић. - Ништа њега не може да изненади.

Већ се спустила ноћ кад се на вратима бараке појавио мочкар, али насмејан Пера.

- Да ти видим цокуле - тражио је поднаредник.

Подигао је ногу. Место „ђона” видели су се мокри и прљави обојци.

- Јел' приметила?

Пера је погледао по присутнима. По њиховим лицима видео је да знају.

- Није - развукао је широко усне. - Киша нас је затекла усред Шапца. Кад су ђонове почели да попуштају, ја брзо станем једном ногом на расквашени картон друге ноге, па га часом одвалим, све у ходу. Није прошло дуго и ја их се ослободим. - Одмах затим је кинуо.

- Јесам ја казао? - Милош се окренуо каплару.

- Једино што је било гадно, то је што нисам могао мало да скакућем и загрејем табане, као на стражарском месту. - Опет је кинуо.

- Одмах се пресвуци - наредио је поднаредник. - Ја ћу ноћас место тебе на стражу, а ти ћеш да дежураш до поноћи у барицама.

Кад се Пера, завијен у ћебе, мало угрејао поред гвоздене пећи, извадио је пажљиво из џепа на блузи фотографију и показао је Слободану, који је стајао до њега и грејао се.

- Да видиш како изгледа.

- Ово је права лепотица - узвикнуо је Слободан.

- Теби су све женске лепотице - казао је каплар прилазећи.

- Виша је од мене читава три прста. - Пера је саставио и подигао три прста на руци, тако да сви у соби виде. У исто време погледао је дугачког каплара мало испод ока. - Само, каже она мени, то њој не смета. То не чини човека човеком.

- Еј, заиста је лепа - узвикнуо је и каплар.

Сутрадан, кад су стигла кола са храном, поднаредник је по Сими коњушару поручио у штаб да пошаљу замену за Перу „Сремца“, јер он лежи у кревету са високом температуром.

У касарни су почеле да се осећају извесне промене. Уместо тврде, недопечене, или препечене проје, почели су да им дају по пола војничког хлеба, а ретки чорбуљаци су се мало згуснули и постали укуснији. Стизале су и нове униформе и цокуле, а исто тако и сандуци са оружјем, муницијом и бомбама. Ускоро се појавила и прва група регрута. Недићева влада почела је да мобилише сељачке синове и да их шаље у добровољачке одреде.

Тих дана у касарни, после вечере, Драгомир се обратио Слободану, кад су се срели поред чесме на којој су прали порције.

- Чуо сам да ћемо ускоро за Хомоље. Кажу да су тамо прешле неке партизанске јединице које се спремају да на пролеће упадну у Шумадију.

- Пријатељ мога оца казао ми је пре неколико дана да му је један његов пријатељ који је близак са Станиславом Краковим, испричао да је Недић успео да наговори Немце да нам дозволе да проширимо наше редове.

- Да. И ја сам то чуо. Од наших одреда формирају пет батаљона.

- Изгледа да је наш највећи непријатељ, есесовачки генерал Мајснер, изгубио игру. Кажу да је или већ премештен са наше територије, или ће га ускоро преместити. Зато нам се стање већ почело да побољшава.

- Немци нису онако осيون и сигурни у себе као што су били летос и јесенас кад су избили све до Стаљинграда. Ова

страшна зима ће их скупо коштати.

- Како било да било, Немци су и даље опасни за српски народ и ми не можемо дозволити комунистима да поново оснаже у Србији. Још увек можемо да „добијемо“ усташе, Шиптаре и Мађаре да нас „дотерају у ред“.

- Каква иронија судбине - казао је Слободан. - Неупућенима изгледа да се ми боримо с Немцима за њихову победу, док само ми знамо колико се ужасавамо и саме помисли на то да Немци могу да изађу као победници из овог рата...

- Као и сваког другог Србина, а можда и више од осталих јер у њима видимо не само завојеваче победнике него, што је још горе, носиоце нама потпуно стране, антихришћанске тоталитарне идеологије, која би нас временом потпуно уништила као народ.

- Добро је што су заратили против целог света и зато неће моћи да победе - насмејао се Слободан.

- Није добро што ће комунисти бити на страни победника и што ће искористити ту ситуацију за своје циљеве.

- Ми смо, објективно говорећи, негде између два жрвња. Нама, ма ко победио, нема спаса. Ако победе Немци, судиће нам разни Мајснери и Нојхаузени, јер нас они добро познају, не само као словенофиле него и као идеолошке противнике.

- А ако комунисти победе, разуме се, знамо шта нас чека.

- Свакако нас не чека Завод у Смедеревској Паланци.

- Свакако. А ако дођу Енглези, који су нам савезници, што би, наравно, било и најбоље, опет ћемо неке морати да одговарамо.

- Ми смо отписана генерација.

- Једно дана, можда после сто година - насмејао се Слободан - сетиће се и нас неки велики писац драма.

- Не очекујеш, ваљда, да ће створити „Добровољачки вијенац“?

- А зашто да не? Можемо ми сада да се сами себи смејемо, али у овом нашем положају има много противречности и трагике. Само ће истински геније моћи да схвати и нас и наше доба. Сећаш ли се нашег разговора у Београду, дан пре него што сам се састао са другом Председником?

- Сећам се, али се сећам и оних дугих писама које си добијао и слао за Добрин. Како је она?

- Још увек очекујем одговор на писмо које сам послао још из Београда? А твоја Милена?

- Не може бити боље. - Драгомир је поћутао неколико тренутака, а онда је спустио главу и погледао Слободана испод ока. Одмах затим почео је да говори полако, наглашавајући сваку реч. - Не смемо много да размишљамо о ономе што ће

се нама лично десити. Главно је да смо оно најважније прего- рели. Знаш како се код нас каже: „Кукавица умире сто пута, а јунак само једном”.

Слободан је ћутао неко време.

- У праву си - казао је најзад и мало се осмехнуо. - Само, ја лично верујем да се ретко ко роди као прави јунак. Јунак се постаје углавном својом вољом, а некад тај процес траје и ду- же времена. Нешто слично ми је и Жара говорио.

- Сад кад је то и Жара Аврамовић, носилац златног Оби- лића, казао - осмехнуо се и Драгомир - онда би требало да је тако. Ја, ипак, верујем да се човек мора да роди са добром под- логом.

- С том подлогом се ми Срби и рађамо. Потребна нам је само мотивација.

- Сад би те неко могао да нападне да си шовиниста. Чак и расиста.

- Сваки народ поседује извесне особине, којим се мање- више разликује од других народа. Ми смо ратнички народ. Не морам да се позивам на историју и нашу епску поезију, која још увек живи у нама. Сети се само двадесет седмог марта. У овај неравноправни и несрећни рат улетели смо са одушевље- њем. Већ смо се поплашили да ће нас заобићи. С друге стра- не, погледај Швеђане. Они су били пресрећни што су њихови државници успели у томе да их као народ мимоиђе горка суд- бина.

- Ми смо и романтичан народ. Како бисмо ми дозволили да наши стари савезници из Првог светског рата крваре, а ми да им не притекнемо у помоћ, па макар сви изгинули?!

- Нама нико не може доказати да ти наши савезници гле- дају само своје интересе. У Првом светском рату ишло им је у прилог да нам помажу због чисто својих интереса, и то че- сто са великим затезањем, а у овом рату, оног тренутка кад схвате да им више нисмо од користи, одбациће нас без ика- кве милости. То би учинили и у прошлом рату са српском војском у Албанији, само да није било покојног цара Нико- лаја.

- Ми смо млад народ. - Драгомир је стегао песнице - по- летан и наиван. Они су старачки народи, прорачунати и пре- предени.

- Недић нам је лепо рекао: „Уздај се у се и у своје кљусе”.

- Кад бисмо могли ту народну мудрост да пренесемо и на општи план, на међународне односе...

- Можда ће нове генерације...

- Нове генерације ће, вероватно, морати да се уче на сво- ме властитом искуству.

- Онда ћемо увек лутати и страдати... Можда нам је то судбина.

- Каква судбина, Слободане! Наша судбина данас, више него икад, мора да буде у нашим рукама... Понекад нас људи и догађаји, потпомогнути нашим властитим менталитетом, до- веду у ситуацију из које готово да нема излаза. Али, то не зна- чи да ми у таквој ситуацији треба да седимо скрштених руку и да се препустимо догађајима. Недић није седео, а ни ми који смо се одазвали његовом и Љотићевом позиву кад смо поста- ли свесни да српски народ очекује катастрофа. Ипак смо узели нашу судбину у своје руке.

- Ту се слажемо. Резултат је очигледан: Србија је спасена од биолошке пропасти.

- За сада. Само, битка још увек траје...

- Чуо си сигурно да је Мајснер вршио притисак прво на Љотића, па кад у томе није успео, и на Недића. Тражио је да му пошаље бар стотину војника на совјетски фронт.

- Знаш шта му је прво Љотић, па онда и Недић, одгово- рио... Да ли си чуо шта се десило људима Страхинје Јањића у Барошевцу?

- Не, нисам. - Слободан је подигао главу.

- Сад скоро су Јањићеви људи у немачким униформама упали у село и почели да пљачкају и малтретирају сељаке. У селу Зеокама су недавно убили петорицу људи из једне поро- дице. Неколико сељака је дотрчало у оближње село где је би- ла добровољачка чета потпоручника Томаша Милића, да од њих траже заштиту од „Немаца”. Добровољци нападну Јањи- ћеве људе, једног убију, а остале разоружају. Када су сељаци видели да добровољци терају заробљенике у немачким уни- формама са подигнутим рукама, питали су их: „Је л’ то дошло време? Хоћемо ли сада сви да се дижемо?” У другом селу су знали шта се дешава, јер то „јањићевцима” није било први пут.

- Шта мислиш зашто Немци не пошаљу Јањића и његове људе на Источни фронт?

- То не би имало исти ефекат. Немци хоће да покажу це- лоло свету како се Европа сјединила у борби против Совјет- ског Савеза, и стала на страну „Сила осовине”. Шездесет бан- дита им не би вредело, а уверен сам да би Недић одмах дао неопозиву оставку.

ПРЕКО БРДА

У Хомољу их је дочекала кошава. Цео тај дан су се борили против ветрине која би их, онако под пуном ратном спремом, са оружјем и муницијом, заносила, заустављала, а понекад, кад би ишли вијугавим путем, дохватала би их с леђа, те су се свом силом морали одупирати да не полете, и заврше у некој урвини изломљених костију. Засипала им је лица прашином, каменчићима и изломљеним гранчицама, тако да је било тешко држати отворене очи.

Слободан је већ једном доживео кошаву, на екскурзији у Београду, као ђак петог разреда гимназије. Међутим, она, београдска, иако му је тада изгледала силовита и неодољива, у поређењу са овом, хомољском, као да се на дугом путу до престонице изломљила, заморила и исцрпла ударајући у планине, високе букове и храстове шуме, села и засеке.

Неколико пута га је ветрина подухватила и једном скоро оборила. Једва се одржао на ногама. Није никако могао да разуме како мали Пера Сремац може да се држи онако чврсто на ногама, и то још са тешком збројовком преко рамена. Ишао је испред њега, на челу своје пушкомитраљеске тројке, сигурним кораком. Ни један једини пут није чак ни посрнуо.

Десетар, поднаредник Бојић, сваки час је погледао на свој цепни сат. Пазио је добро да нико не носи торбу са муницијом више од петнаест минута. Јер, поред све тежине - пушке, фишеклија, ранца са пресвлаком, торбице са сувом храном, шињелом, ћебетом, једним шаторским крилом, бајонетом и шлемом, морали су да носе наизменично и ту претешку торбу.

Први Хомољац кога су срели био је средовечан човек, проседих, од ветра раштрканих бркова. На глави је носио огромну чупаву шубару, а о појасу му је била заденута секирица са подужим држаљем.

- Еј, чича - напрезао се наредник да надвиче хуку ветра - кол'ко има још до села?

- Ту је одма' преко брда - показао је руком иза себе.

Пошли су мало брже и орније. После пола сата испели су се, путем окруженим шумарцима, на врх брда. Испред њих нема никаквог села, само шуме и брда. Командир је зауставио

чету. Десет минута одмора.

- Нисам хтео ништа да кажем - насмејао се Пера Сремац надвикујући се са ветром - али то сељаци увек једно исто кажу. Њима је увек „преко брда”, а не кажу колико још има брда да се пређе.

- Они су навикли да пешаче - казао је поднаредник. - Њима три-четири сата не значе ништа.

- Не би ни мени значила - јавио се каплар Жика - кад не бих морао да носим ову спрему, и то још уз ветар.

- Пази кол'ки си - насмејао се Пера - па ти тешко. Шта тек ја да кажем.

- Ти си навик'о да се пентраш по бундевама у твоме равном Срему.

- То су Банаћани који се пењу на лудаје. Ми имамо нашу Фрушку гору. Побрк'о си географију, капларе.

Почело је већ да се смркава кад су стигли у удолину у којој је било повеће село.

Док су пролазили између чистих, бело окречених кућа, видели су свега две-три жене.

- Је л' ово српско село? - питао је наредник једну која је носила на куку велику корпу исплетену од прућа и покривену белим пешкиром.

- Јесте - застала је жена и љубазно се насмешила. - Сви смо ми ове Срби. Тамо преко брда је влашко село, а даље од њега је опет наше.

Жена се мало окренула око себе.

- А чија сте ви војска?

- Српска. Генерала Недића.

- Фала Богу - казала је жена, преместила корпу са десног кука на леви и брзо се прекрстила. - Они са црвеним звездама на капама и не личе на нашу војску. А много и псују и грде светиње.

Одлакнуло им је кад су се сместили у школску зграду. Десетини поднаредника Бојића заједно са десетином наредника Крстића, била је додељена једна учионица.

Чим су ушли, скинули су ранчеве и поседали или полегали на дрвени под. Неки су почели да отварају торбице и да ваде суву храну. Слободан, иако гладан, није имао довољно снаге да извади хлеб, да га сече, и на њега размазује комадић маргарина. Легао је, ставио главу на ранац и затворио очи, уморне и изгребане од ветра и прашине. „Само на моменат”, помислио је. Да их мало одмори. Међутим, истог момента је заспао дубоким сном без снова.

У следећем тренутку, тако му се бар учинило, продрмао га је снажно за раме поднаредник.

- Устај, Слободане, буди се. Твој је ред за стражу.

Једва се подигао, трљајући очи.

- Колико има сати?

- Сад ће десет.

- То сам ја спавао од шест..

- Пожури. Не треба ти ништа сем пушке, фишеклија и шлема.

Поднаредник му је дао лозинку и препоручио му да гледа око себе, са пуном пушком на готовс. Партизани су били у селу пре недељу дана.

Помена партизана потпуно га је разбудила. Дограбио је пушку и шлем, притегао фишеклије и пошао полако и пажљиво између добровољаца који су, раштркани по патосу, спавали дубоким сном између ранаца, торбица, пушака и шлемова.

На вратима их је чекао добровољац из десетине наредника Крстића.

- Ти ћеш - казао му је поднаредник - чувати стражу испред врата, а ти, Слободане, ти ћеш одменути Петка, који је мало даље, поред штале. Каплар Жика ће одменути мене у ponoћ. Он ће вама двојици довести смену.

„Мало даље” је у ствари било преко сто метара од школе, на узвишици поред неке старе, напуштене штале.

- Држи се добро. Немој да задремаш - казао је поднаредник и нестало у мраку.

Поднаредник Бојић је служио војску пред сам рат, и добио подофицирски чин. Учествовао је у првим борбама добровољаца против партизана, у којима се истакао храброшћу. Поносио се што је родом из Црне Баре „хајдук-Станка”.

Кад је отишао, Слободан је обишао око зграде. Једна страна је била у потпуној заветрини и он се сместио ту, одмах поред ћошка, тако не само да је био заклоњен од ветра него је могао сваког тренутка да извири и брзо провери и ону другу страну. Поред тога, око њега је било густо суво шибље, које се повијало под налетима ветра.

Кошава је завијала, хучала, а понекад би урликнула тако гласно и стравично, као нека огромна, смртно рањена звер.

Убацио је метак у цев и закочио пушку. „Само нек дођу”, помислио је, „па ће се гадно провести”. Ако ће ноћас да наиђу, најбоље је да дођу док је он на стражи. Он неће заспати. Срце му је закуцало брже. А неће се ни уплашити.

Кошава је захватила неку канту која је полетела преко брисаног простора, лупила свом снагом у стабло храстовог дрвета, одбила се од њега, јекнула као живо биће и наставила да лети од једног дрвета до другог.

Почео је опет да скандира „све-за-мајку-Србију”. Скандирао је то целог овог дана док се носио са ветром. Сви они

тешки послови у касарни, комбиновани са егзерциром, и даноноћно стражарење у бункеру, замарали су га и исцрпљивали, али се све то, ипак, није могло упоредити са овим марширањем. Кренули су у седам сати изјутра, а стигли у школу око шест сати увече, под пуном ратном спремом. Никад у животу није толико пешачио. Одлазак на железничку станицу у Добрину (углавном се ишло фијакером), шетања по корзу, одлазак сваког дана у школу... а сада, одједном, све ово! Чудио се како је издржао. Прво је било тешко, па је онда одједном, кад је помислио да неће моћи да направи више ниједан корак, огуглао. Ишао је готово механички. И сада након свега четири сата спавања, није се осећао тако лоше.

„Изгледа”, мислио је, „да сви ми имамо неку резервну снагу која тиња у нама. Само је треба пронаћи и изазвати”.

У мислима је одлутао до својих другова, с којима се недавно растао. Кад су формиране нове јединице, Милош Мркшић и остали Добрињани припали су другој чети. Исто тако и Драгомир Димитријевић. Жара и Трајко вратили су се на Дрину у Десети одред, који је такође био у процесу формирања батаљона.

У почетку недостајала су му њихова позната лица, међутим, мало-помало почео је да се навикава на нове другове, са којима је такође проналазио многе сличности. И међу њима је, још од првих дана, почео да открива извесну чврстину и доследност, и то не само у „старим добровољцима”, онима из четрдесет прве, него и у мобилисаним.

Тим новим младићима, већином сељачким синовима, није требало много. Посматрао их је од првог дана како су, озбиљни и стиснутих усана, улазили у просторије украшене краљевим сликама, српским заставама и родољубивим пароллама. Приметио је како пажљиво гледају око себе, са шаптавају се, а покатакд почну и да се осмећују. После свега неколико недеља, већина њих је схватила где су и шта се од њих очекује.

Сви су они у својим селима видели партизана, чули за убиства угледних домаћина и свештених лица, и били у исто време свесни њихове безобзирности у односу на крваве немачке одмазде над цивилним становништвом.

У једном тренутку учинило му се као да је неко претрчао од једног дрвета до другог, свега двадесетак корака од зграде.

Добро да је стајао у сенци шибља и добро да је мало пре и о томе мислио, и одлучио да баш овде стане. Чврсто је привукао пушку к себи и полако, палцем, отпустио кочницу. Није било сумње: неко је стајао иза широке букве и извиривао.

Срце му је све брже куцало. Да ли је само један, или је то извидница? Шта да ради? Да пуца? Да зове поднаредника?

Наслонио се раменом на зид штале и полако нанишанио на букву, док је у исто време прелетео погледом по околини. Ништа се више није мицало, једино су се повијале гране, шибље и трава. Пролазили су минути, а њему се чинило да пролазе читави сати.

Најзад, онај „неко” се одвојио од букве и пошао право према њему. Ставио је прст на ороз.

Напрегао се свом снагом да га што боље види.

Кад је човек био на десетак корака од њега, видео је јасно да је у сељачкој ношњи, са великом и чулавом шубаром на глави и секирицом заденутом за појас.

Прелетео је још једном погледом по околини. Човек је очигледно био сам.

- Стој! - викнуо је из свег гласа и наслонио чврсто образ на кундак од пушке. Гађао га је у груди.

Човек је стао као укопан.

Шта сада? Не може од њега да тражи лозинку.

- Руке увис!

Човек је брзо подигао руке.

Сад би требало да га спроведе до школе. Али како да напусти стражарско место? У школи га нису могли чути, иако је викао свом снагом. Кошава је надјачавала сваки звук... Можда је ово само трик. Остали чекају међу буквама...

- Не бој се, војниче - чуо је наједном миран и прибран глас.

- Ко си, и куда ћеш? - једино је то могао да каже. Наједном се смирио. Зашто „не бој се”? Он је тај који држи пуну пушку.

- Ја сам из овог села. ’Оћу да говорим с твојим командантом. Имам нешто важно за њега.

- Приђи ближе! Стани! - говорио је заповедничким тоном.

- Сад се спусти на колена. Само полако. Лези на стомак и рашири руке и ноге.

Сељак је полако легао. Слободан је закочио пушку коју је и даље држао уперену.

- Не мичи се више и ћути.

Осврнуо се око себе. Све је било исто као и пре.

После десетак минута јавио се опет сељак.

- Докле ћу ја овако?

- Док ме не смене. - Погледао је на сат. - Још тридесет пет минута.

- Имам нешто важно...

- Ћути! - прекинуо га је Слободан. Било му је жао што види сељака како лежи испружен на хладној земљи, али му ништа друго није падало на ум. Умирила га је мало и помисао да је у заветрини и да је обучен у сукнено одело, а и чупава шу-

бара му је штитила главу.

Наједном је човек подигао главу.

- Слушај, војниче - викнуо је - један партизански одред је у овом влашком селу, одма’ до нашег, а ти мене прилепио за земљу. Шта ’ш да радиш ако су кренули овамо, овим путем?

Слободан је ћутао неколико тренутака.

Погледао је још једном око себе и извирио иза ћошка зграде. Ветрина га је лупила у лице и искривила му шлем. Левом је руком брзо поправио шлем и затегао пређицу испод браде, док је десном откочио пушку.

Пришао је човеку на свега неколико корака.

- Дижи се! Полако... Руке увис! Држи се рукама за шубару! - Ту се сетио чика Живка, кад су их Немци натерали да дигну руке. - Окрени се. Напред. Пази како идеш - давао је једно наређење за другим.

Кад су стигли до школе зауставио их је добровољац пред вратима. Чим је препознао Слободана и видео о чему се ради, отворио им је врата.

Поднаредник је баш пробудио каплара и два добровољца. Требало је да их смене на стражи.

Претресли су брзо човека. Поред секирице није имао никаквог оружја.

- Можда нисам смео да напустим стражарско место...

- Добро си урадио - казао је поднаредник. - Само, врати се одмах. Каплар ће доћи са сменом кроз десет минута. Ја ћу пробудити командира.

Слободан се таман вратио са стражарења, пронашао празно место на поду, сео и са задовољством отпочео да откопчава фишеклије, кад су се нагло отворила врата и на њима се појавили поднаредник Бојић и наредник Крстић.

- Узбуна! Узбуна! - повикали су обојица из свег гласа. - Дижи се!

За кратко време добровољци из Слободанове десетине су стајали испред школе у пуној опреми, постројени у двојне редове, као део свога вода. То исто су учинили и остали водови. Иза њих стајало је шест брдских коњића опуштених глава, већ натоварених, са једним тешким митраљезом, муницијом, и са неколико сандука суве хране. Чета је могла да крене.

Убрзо је из зграде изашао и командир, поручник Тоша Станисављевић, у пратњи четног наредника и оног сељака са огромном шубаром на глави и секирицом за појасем.

- Водници, напред! - викнуо је командир.

Три водника су се одвојила и пришла поручнику.

После кратког времена водници су се вратили са наређењима од командира и позвали десетаре.

- Другови - казао им је поднаредник кад се поново састао са својом десетином - партизани су у суседном селу. Знају да смо овде и хоће да нас нападну. Ми ћемо их изненадити. Овај сељак ће нам бити водич.

- Где је то село? - питао је каплар.

- Одмах преко брда - насмејао се поднаредник, али се одмах уозбиљио. - Ви којима ће ово бити прва борба, нема чега да се плашите. Запамтите: свако зрно не погађа.

- А и ми смо бољи борци од њих - додао је Пера Сремац.

- Добровољци, за мнош! - снажни глас Тоше Станисављевића надјачао је хуку ветра.

Он је увек ишао први, без обзира на ситуацију. Није никад слао претходнице.

Када се у оквиру батаљона формирала чета од старих добровољаца и мобилисаних осамнаестогодишњих сељачких синова, који су такође прошли кроз шестонедељну војну обуку, поручник им је одржао кратак говор. Казао је између осталог: „Хоћу да budete прави српски војници; да budete дисциплиновани, да слушате своје старешине и пазите једни на друге. Ви се борите с вером у Бога за Краља и оцабину, као што су се и ваши очеви и ваши дедови борили. Тражим од вас да у сваком сељаку на кога наиђете видите свог оца или брата, а у свакој жени мајку или сестру. Нећу да чујем свађу и псовку. Српски добровољци не псују. Тражим од вас - зађутао је за моменат - да budete као ја. Како у касарни тако у селу, на улици, а исто тако и у борби...”

„Тешке речи”, помислио је тада Слободан. Ретки људи могу тако нешто да кажу, нарочито у оваквим приликама.

О Тоши Станисављевићу знао је само да је из Баната, да је јак интелектуалац, предратни члан Збора и лични пријатељ Душка Марковића.

То што им је казао: „Будите као ја”, мало га је и бунило. Само шарлатан, или светитељ, може да изговори такве речи. Нису оне излетеле саме од себе, непромишљено, или уображено. Изговорио их је мирно, полако, прелазећи погледом од једног добровољца до другог.

Да ли би он, Слободан, могао да их изговори пред групом људи под својом командом? Не би. Није морао дуго о томе да премишља. Он није довољно јак, одлучан, добар.

Што је дуже размишљао, чинило му се све више да је и Тоша Станисављевић о томе много размишљао, можда се и борио са самим собом, ломио се, све док није, како је то рекао Драгомир Димитријевић, „прегорео оно најглавније”.

Могао је да замисли и Драгомира да тако нешто каже, али само пред борбу, или пред какву велику погибију, пред неки Видовдан. Међутим, није му изгледало да би Драгомир „прегорео” и све остале животне области, да би могао тако јасно и мирно да позове своје потчињене да се у сваком погледу угледају на њега.

Није ли чак и Димитрије Љотић у једном говору својим омладинцима рекао: „Не упоређујте се једни с другима, јер ће те увек лепше изгледати. Упоредите себе са Исусом Христом.”

А ето, овај човек господских манира, предратни Збораш - значи онај који се определио према хришћанској мисли, каже тако нешто, и сад их предводи, иде на челу наоружане чете младих идеалиста по овим полудивљим планинама, у сусрет страховитој ветрини, да их уведе у борбу против одреда на чијем је челу неко са марксистичко-материјалистичким погледима на свет. Осетио је у себи неку пријатну сигурност, помешану са неодређеном и до сада непознатом зебњом.

„Не могу никад бити јак као командант”, мислио је Слободан са тугом у срцу, док се присиљавао да не изостане иза добровољца. „Не могу никад бити ни као Драгомир, а вероватно ни као Жара и Трајко”.

Није био задовољан како је „заробио” сељака, иако му је поднаредник казао да је добро урадио. Изгубио је само драгоцену време. Бунило га је и то што му је сељак, који је држао уздигнуте руке, казао: „Не бој се, војниче”. А он је био убеђен да се није уплашио. Само му је срце закуцало мало брже, што је и природно у таквој ситуацији.

Признао је самоме себи да не зна где припада. Можда ће то да пронађе ове ноћи. Командир, Драгомир, Жара, Трајко, па онда Ратко Обрадовић, Будимир Никић, и сви они добровољци о чијим је подвизима слушао, показали су на разне начине колико вреде.

А и тај сељак који је оставио сигурност свога дома и своју породицу, па изашао усред ноћи на ту ветрину, мора да је храбар човек и сигурно има јак разлог због којег је живот свој ризиковао. Жена са корпом од пружа казала им је: „Они са црвеним звездама на капама и не личе на нашу војску.” Можда ни њему нису личили...

У једном тренутку добровољац испред Слободана је стао и окренуо се.

- Пренеси: чета стој! Држи одстојање.

Слободан је стао, окренуо се и пренео наређење.

Добро му је дошло да се мало одмори. Окренуо је леђа ветру и извадио из торбице хлеб и нож, одсекао комад и почео да га једе са великим задовољством. Од јуче у подне није ништа

окусио. Синоћ га је преварио сан, па није вечерао.

„Како један комад тврдог војничког хлеба”, мислио је, „може да прија много више него најбољи ручак, кад је човек овако гладан и уморан”. Кад је завршио, отпио је мало хладне, планинске воде којом је напунио чутурицу на последњем одмаралишту, пре него су ушли у село. Сетио се како му је Жара причао о тој планинској изворској води.

„Србија има најбољу воду на свету. Не само да угаси жеђ и освежи човека на дугим маршевима, него му да и неку нову снагу.” Такође му је причао да су планине пуне извора. „Нећеш никада остати жедан.”

Добровољац испред Слободана разговарао је са онима испред себе. Кад је завршио, окренуо се Слободану.

- Ветар је извалио букву из корена. Испречила се преко пута. Морају да је склоне због коња.

Добровољци су почели да скидају ранчеве и да на њих седају. И Слободан је сео на свој ранац.

Опет је дошло наређење са чела:

- Не пали цигарете.

- Као да би их и могли палити на овој ветрини - чуо је капларов глас.

- А ти као имаш шта да запалиш - јавио се однекуд из мрака Пера Сремац.

- Имам још три цигарете.

- Одлично! - чуо је опет Перу. - Добро да знам. Једна је моја.

- Добићеш пола.

- Боље и то него ништа.

- Пренеси: други вод напред - стигло је наређење до њиховог вода.

- Диж се. Покрет. - Слободан је чуо поднаредника, брзо се подигао и пребацио ранац преко леђа. У исто време осетио је како му је срце брже закуцало.

Пролазили су ужурбаним кораком поред колоне добровољаца. Већина њих седела је на ранчевима, и са подигнутим главама посматрали своје другове како одолевају разбеснелој ветрини.

Пре него што су стигли до командира, четног наредника и сељака водича, видели су поред пута огромно оборено стабло, обнаженог корења и изломљених грана.

Слободан је приметио водника „Рилета” Ристића, који је био само мало виши од свог земљака, снажно грађеног Пере Сремца, али је због танког струка и слабе грађе изгледао много виши - како разговара са командиром и сељаком.

Жара му је причао о Ристићу, како се прославио у борбама против усташа у Босни, а учествовао је са својим водом и

у јуришу у коме је он био рањен. Док је Жара, са већином добровољаца који су се јавили за акцију на Дрини, остао у Десетом одреду, Риле је тражио да се врати у Шабац, где је имао девојку.

- За мном, другови! - викнуо је Риле своје воду.

Слободан није могао да га чује од хуке ветра, али га је видео како се испео целим телом и енергично махнуо руком према своје воду.

Кроз неколико минута скренуо је са пута стазом која је водила у шуму.

Кад је Слободан пролазио поред командира, четног наредника и сељака, учинило му се да га је сељак препознао. Био је од њега свега на корак-два, тако да је јасно видео његово неизбријано, тврдо, изборано лице, које се једва развукло у осмех у моменту кад су им се погледи срели.

Њихова десетина је ишла одмах иза Ристића. Испред Слободана корачао је сигурним корацима Пера, са својом тројком.

Спуштали су се стрмим, кривудавим путељком и тонули у све гушћу таму која се, како је изгледало, одмах испред њих само мало отворила да их прими, а одмах затим поново се згушњавала и заувек затварала.

Ни ветар се није више осећао кад су зашли у неки мртви угао, само се чула далека хука, шкрипа стабала, цвиљење грана и цијук гранчица.

Ускоро се шума потпуно замрачила и они су се једва распознавали.

- Пренеси: држи се за шињел оног испред себе - дошла је заповест од водника.

Неколико пута учинило му се као да се спуштају низ зид. Цокуле су им се клизале, губили су равнотежу, а и само оно држање за шињеле као да их је још одржавало на ногама. Изгледало је као да они који су јачи и стабилнији, носе оне слабије, несигурније на ногама.

Слободан је одувек сматрао да је пењање узбрдо много теже него силажење низбрдо. Сада се колебао. Мишићи на ногама као да су били вичнији уздизању. Тешка ратна опрема је притискала, а земљина тежа као да је неодољиво вукла надоле, тако да су му колена сваки час клецала.

Мало-помало до њих је почео да допире неки нови, потмули звук, који је долазио одоздо.

Брујање је постало све гласније и све више подсећало на вапаје и крикове престрашених људи. И нехотице су му се отеле мисли о неземаљским створењима из народних песама и приповедака, која лутају густим шумама и чекају на путнике намернике.

Распознао је звуке тек кад су сишли на дно јаруге.

Тамна, усковитлана вода разбијала се о камене препреке што су штрчале ту и тамо из стеновитог потока, и урлала језиво, као да је желела да надјача ону несносну буку кошаве која је долазила негде из висине и покушавала свом силином да доспе и до овог, доњег простора, па да и њега надгласа и покори.

С камена на камен прешли су и поток и испели се на малу зараван обрасту травом, сувим шибљем.

- Пренеси: вод, стој! Десет минута одмор.

- Можемо ли да запалимо? - питао је Пера Сремац водника кад су поседали на ранчеве.

- Може. Само заклони цигарету.

Каплар је извукао из цепа на блузи паклицу „мораве”, извадио једну цигарету, прекинуо је брзо на пола и како је оба два комада држао између кажипрста и палца једне и друге руке, окренуо их је вешто надоле. Одмах затим испружио је руке према Пери, који је видео само скупљене надланице.

- Коју ћеш руку?

Пера га је лупио шаком по левој.

- Откуд си знао да је овде већа пола?

- Брже око од руке - насмејао се Пера, дохватио своју половину, скинуо шлем и навукао шињел преко главе.

Брзо и спретно је запалио цигарету, тако да се то споља није видело.

Водник је пошао према брду и изгубио се у тами. После неколико минута се вратио.

- Нашао сам стазу - Слободан га је чуо кад је рекао поднареднику и нареднику.

Водник најчешће није седао на одморилиштима. „Теже ми је да се после подигнем”, објаснио је то једном. И сад је стајао и лупкао немирно чизмом по камену који се промолио између шибљика.

Слободан је почео да се јежи од хладноће. Увалом је струјао хладан ваздух, а долазио је и од потока чија се вода распрскивала у стотине ледених капљица. У исто време је осетио и глад, али је свој хлеб морао да распореди за следећа два дана. У једном тренутку опазио је како Пера задовољно увлачи дим из цигарете коју је заклонио шакама, да се ужарени део не види.

Опипао је цип на блузи. Под прстима је осетио кутију „мораве”, месечно следовање. С обзиром да није пушио, давао је цигарете другима. Овога пута је потпуно заборавио.

Већина непушача мењала је цигарете за хлеб у граду, за комад сира код сељака, или за неке друге намирнице. Међутим, једна група добровољаца непушача, међу којима је био и Слободан, сматрали су да је то исто што и „црна берза”, и за-

то би радије гладовали.

Извадио је једну цигарету, ставио је у уста и пришао Пери да запали.

- Нисам знао да пушиш.

- Понекад.

Заклонио је цигарету шакама као и други пушачи, и повукао.

Топао мирисни дим му је пријао. Као да га је мало загрејао, а и заварао глад. Сетио се своје мајке кад му је са добринске пијаце донела херцеговачки дуван, жут као дукат, и нудила га да завије. „Ни твој тата није био пушач, али је за време рата, у најтежим данима, запалио једну, две.”

Сети се и оне дрвене табакере на којој су изрезбарени шумадјски мотиви, коју му је дала кума Мара у њеном бледоплавом салону, у присуству покојног доктора Синђелића и Светлане Исаков. Понео ју је са собом. Ту му је у ранцу.

- Спреман за покрет! - чуо је водников глас.

Једва је устао. Ноге су му скоро отказале послушност. Било му је лакше кад је приметио да се и остали једва придижу са својих ранчева.

- Чим кренемо - насмејао се Пера - биће лакше.

Водник је показивао рукама да се окупе око њега.

- Другови, ускоро ћемо стићи пред село у коме су партизани. Колико вас је било у борбама?

Пера, наредник, поднаредник и каплар Жика су једини подигли руке.

- Дошло је време и за вас - насмејао се. - Ми ћемо још мало обићи село. Напашћемо их с леђа и натерати на нашу чету са командиром. Хоћу да запамтите: „Ретко који непријатељ може да дочека јуриш храбрих противника... Неће дочекати јуриш и налет такве војске... поколебаће се и побећи.” То су речи једног храброг солунског борца, речи Димитрија Љотића. Ја сам га слушао када је пре рата говорио то својој омладини, а својим властитим искуством уверио сам се да је говорио истину.

Пера је био у праву. Већ после минут-два мишићи на ногама су се загрејали, и пешачење узбрдо било је много лакше. А и брдо је било много мање стрмо него оно са друге стране. Што су се више пели, све мање се чула хука потока, а све јаче кошава.

Слободану су у ушима још увек одзвањале речи о јуришу и налету. Жара и Трајко су му причали како је у ствари Ристић и наговорио њиховог водника Трбојевића да изврше изненадни јуриш на усташе, и да су захваљујући томе јуришу спасли

од катастрофе онај народ на Дрини.

„Ваљда је разложен човек”, мислио је. Ваљда их неће сада увалити у неку бесмислену погибију. Колико год му је било драго да је у Ристићевом воду, а био је и поносан на то што је Ристић као и он Сремац, ипак је помало стрепео. Осећао је да је сада његова судбина, и судбина његових другова, у рукама тога жустрог, нестрпљивог младића његових година. „Храброст сама за себе није довољна”, помислио је. „Без мудрости не значи много”.

Све што је знао о Ристићу је да је још четрдесет прве пребегао из Сремске Митровице у Србију, да се добровољно јавио за рашчишћавање рушевина после трагедије у Смедереву и да је био један од првих омладинаца из Белих орлова који је обукао добровољачку униформу. Видео га је, такође, неколико пута у Шапцу, како се шета са малом, згодном плавшом.

Кад су се најзад попели на брдо и почели да излазе из шуме, дохватила их је опет кошава. Сад му је изгледало да је малопређашње пењање, па чак и оно мучно силажење, била шала у поређењу са овом борбом против несносне ветрине.

Село је лежало у долини, неколико стотина метара испод њих. Падина која је водила према селу била је покривена ретком шумом.

Почело је да свиће и они су могли да виде беласање кућа и дуги пут који се уздицао од насеља и губио се негде удесно од њих, међу шумарке и брда.

Водник је стао и дао знак да и они застану. Извадио је из футроле двоглед и почео да посматра куће и пут. Одједном је пружио двоглед нареднику и показао му руком према путу, недалеко од села.

Наредник је погледао за тренутак и одмах му га вратио.

- Партизани!

- Да. Излазе из села.

Сад су већ и остали могли да виде дугу колону која је полако излазила из села.

- Идемо косом. Морамо да их стигнемо... Трчећим кораком! Држи одстојање!

Водник је полетео први.

Трчали су падином, паралелно са партизанском колоном.

Зачудо, сваки умор као да је одједном нестало. Слободану чак ни кошава није више сметала. Почео је опет да криви себе што није одмах одвео оног сељака у школу. Изгубили су бар двадесетак минута.

Ускоро су били у равној линији са челом колоне. Водник

је показао у правцу партизана.

- У стрељачки строј! Држи одстојање и не пуцај док нас не опазе! Напред другови, за мајку Србију!

Полетели су низ падину. „Као да смо се целу ноћ одмарали”, помислио је Слободан.

Ветар је дувао са стране и није их много задржавао. Брзо су се ближили путу.

Наједном се партизанска колона ускомешала и зауставила. У следећем тренутку чули су звиждук пушчаног зрна изнад својих глава.

- Напред, другови! - чуо се глас Рила водника. - Живео Краљ!

- Живео! - одазвали су се добровољци.

- Напред, прва десетина! - викао је поднаредник.

Само неколико њих је застало и почело да пуца. Остали су јурили као да се утркују.

Меци су летели све брже. Гађали су их из неколико пушкомитраљеза. Меци су падали око њих, превртали земљу, одбијали се од камења и језиво цвилели, као да су својим звуцима хтели да се придруже урлицима кошаве.

Пред Слободаном је, као кроз неку маглу, искрснуо лик чика Живка и његов дрвени чамац; тад је први пут у животу чуо злослутни звиждук изнад главе. Учинило му се одједном да је тај прелазак Саве био и први окршај кроз кога је прошао. Иако је био једностран, ипак га је смртоносни фијук челика који је долазио са усташке стране, унеколико припремио за овај дан.

У трку је убацио метак у цев, застао за тренутак, нанишанио на место поред пута, одакле су светлуцали црвени пламичци, и повукао ороз.

- Живео Краљ! - чуо је поднаредников глас недалеко од себе.

- Доле Броз! - викнуо је он наједном, из свег гласа.

- Доле, доле! - прихватило је неколико добровољаца.

Оно немирно куцање срца на саму помисао да ће се ускоро сударити са непријатељем, наједном је замењено осећањем које до сада није искусио; узбуђење које се граничило са неком врстом одушевљења, што је било скоро као пијанство. Учинило му се као да је све око њега постало нестварно; звиждук зрна, прштање камења, швићкање челика што се свуда око њега зарива у земљу, бесни налети кошаве, водникови и поднаредникови узвици кроз хуку и урлик. Јурио је из све снаге, као у неком полусну. Можда су свему томе допринеле и Рилетове речи о „јуришу храбрих противника”, „сунчаних људи”, а можда се и у њему пробудио „вitez-луталица”.

- Пушкомитраљесци - викнуо је водник - хватај заклон и

отвори брзу паљбу!

Петко, пушкомитраљеца из друге десетине, потрчао је са својом тројком до једног камена, ухватио заклон и одмах затим почео да засипа партизане рафалима.

Међутим, Пера је и даље трчао свом снагом, као да није ни чуо водника.

- Пера, хватај заклон! - викнуо је љутито Ристић.

Пера се тек сада окренуо око себе, потрчао још десетак корака и затим скочио у удубљење иза једног храста. За њим се сручила и његова тројка.

У следећем тренутку прорадила је и његова збројовка.

Наједном је ветар пренео хорски глас, који је долазио из села.

- Бо-ог!

Одмах затим се зачула брза паљба, која је долазила из истог правца.

- Наши! - викнуо је поднаредник.

У следећем тренутку, као по команди, престао је звиждук зрна.

- Партизани беже!

Полетели су још брже низбрдо и ускоро се нашли у јарку испред друма, око кога су лежале празне чауре.

Из села је долазила добровољачка колона, на челу са насмејаним Тошом Станисављевићем.

- Стигли смо у прави час - казао је. - Да ли сте имали губитака?

Ристић је погледао по своме воду.

- Два лакша рањеника.

- Хвала Богу! И ми смо добро прошли. - Погледао је у правцу у коме су се повукли партизани. - Не можемо да их потерамо. Војници су нам преморени. Нарочито твоји.

„Чудо”, мислио је Слободан, „само два рањеника у овој киши метака. Ваљда нам и сам Господ Бог помаже.” Чуо је и раније од добровољаца да су увек у сукобима имали мање губитака него непријатељ. Веровали су да им Бог помаже јер се боре за праведну ствар. Комунисти, с друге стране, ипак нису потпуно рашчистили сами са собом. Није лако заувек раскрстити са једним начином живота. У жестоком и немилосрдном судару оних који су се борили у име Бога и оних који су објавили да се боре против Њега, они први морали су да победе. Тако су они мислили, а и он се сада, после овог окршаја, с тим сложио.

- Мртав партизан! - викнуо је неко.

- Има их још двојица.

Добровољци су се окупили око мртвих партизана. По-

сматрали су немо два човека у јарку који су изгледали као да су мало прилегли да се одморе. Били су обучени у сукнена сељачка одела, а на ногама су имали опанке. Један је носио црне вунене чарапе са црвеним цветовима, око којих су били пажљиво увијени црни, светлуцави каишчићи. Трећи је имао на себи сиво градско одело и војничке цокуле. Он је лежао на леђима наред пута. Његове плаве, широко отворене очи биле су упрте у мутно, облачно небо.

„Ко су ти људи? Кога су оставили код својих кућа? Мајке, сестре, жене, девојке, очеве, браћу?” мислио је Слободан. Још пре неколико минута били су живи, гледали, дисали. Само пре сат-два спавали су мирно у овом селу, вероватно у школској згради. Устали су, умили се, доручковали, запалили цигарету, ако су имали шта да запале, и пошли сеоским путем кроз ову ветрину - у своју смрт.

Учинио му се да је кошава још јаче хукнула, зацвилела, као да је почела да лелече и запева.

Поред њих лежале су две пушке, један пушкомитраљез, расута муниција, неколико бомби и двоглед.

- Добро смо их изненадили - Слободан је чуо кад је командир казао. - Овако је и боље, него да смо се сударили у селу. И ми бисмо сигурно имали више губитака, а и сељаци би, можда, страдали.

Одлакнуло му је, и он је пуним плућима удахнуо оштри, планински ваздух.

- Сељак нам је много помогао. Пустио сам га да се врати у своје село - додао је командир.

- Видео сам да имаш паклицу „мораве” - Пера је пришао Слободану са осмехом. - Може ли једна да мало прославимо?

Слободан је извадио из паклице десет цигарета и сваком у десетини дао по једну, а и сам је запалио.

- Оно ти је било добро - казао је каплар док је припаљивао цигарету - „доле Броз!” Неки од оних јадника и не знају ко им је тај њихов Тито.

- Еј, што си и њему дао цигарету - јавио се Пера - он има још две целе, целцате.

- Чекај, Пера, доћи ћеш ти опет код мене да тражиш пола.

- Хеј, Пера - пришао им је водник - шта ти би да трчиш колуд, кад сам ти наредио да хваташ заклон и штитиш наш напад.

- Нисам чуо.

- Да, ниси! Хтео си ти да ухватиш живог партизана. Други пут ћу дати неком другом твоју збројовку.

- Ево једног рањеног партизана! - викао је неко.

Тридесетак корака од мртвих партизана, у правцу у коме

су се повукли, лежао је у јарку младић од око двадесет година. Груди су му биле умрљане крвљу. Лечао је тихо и једва дишао.

Тоша Станисављевић му је пришао.

- Одакле си, војниче? - питао га је благим гласом.

- Из Босне - једва је изговорио.

- Превијте га. Пренећемо га у село.

Командир се окренуо и направио свега неколико корака, кад га је један од добровољаца позвао.

- Господине, поручниче, сада је баш умро.

- Дајте сељацима сву четворицу да их закопају. - Нагло је застао. Скинуо је шлем и прекрстио се. - Бог да им душу прости.

Ова четворица мртвих партизана као да су наједном однели сву радост победе, а нарочито овај младић из Босне. Поднаредник му је пришао и затворио капке на његовим широко отвореним очима, боје бадема.

Слободан је погодио да су партизани провели ноћ у школи. На прочељу зграде било је исписано великим црвеним, неправилним словима: „Живио Тито!”

Овога пута цео вод је био смештен у пространој учионици из које су партизани изнели клупе и прострли по подубели слој сламе.

Кад су сазнали да су тог целог дана и ноћи ослобођени стражарске дужности, поскидали су цокуле и одвили увијаче, отпасали каишеве са фишеклијама, и ставили све то поред себе, као и осталу ратну спрему. Спремали су се „да одспавају, да надокнаде изгубљено време”, међутим, само је неколико њих заспало чим су се спустили на сламу; остали су или легли на леђа са главама на ранчевима, или поседали скрштених ногу, и почели да препривавају догађаје од протекле ноћи и из борбе коју је већина њих први пут доживела.

- Добро смо још прошли - говорио је кошчати, нови добровољац Живадин, родом из Јадра. - Кад сам чуо оно фијукање метака, помислио сам „изгубосмо сви до једнога”.

- Чуо си шта је поднаредник каз’о.

- Ко се тога могао да сети у оном кркљанцу.

- Други пут ће бити лакше - додао је каплар.

- Тек кад смо били на пола пута, па кад сам видео да нису никога погодили, било ми је мало лакше, па сам се сетио његови’ и водникови’ речи.

- Уплашили се партизани кад су нас видели како јуримо са оне падине - насмејао се каплар - па им рука задрхтала.

- Уплашио би се и ти да си седео у оном јарку поред пута - насмејао се Пера - па видео нас како јуришамо...

- Пре него што би’ се уплашио, гађао би’ оног малог што се залетео низбрдо, са пушкомитраљезом о рамену.

- Збиља, Пера - умешао се поднаредник - шта ти би, теби, старом борцу, да не слушаш водника?

Пера се осврнуо око себе, па кад је видео да су воднику, који је лежао у углу, затворене очи, почео је тихо:

- Право да ти кажем, помислио сам како није право да се сви ви сударите са њима, а ја да скачем у неку рупу...

- Следећи пут - прекинуо га је водников глас из угла - наредићу свима да узму заклон, само ћу тебе оставити да се са њима „судараш”.

Пера није сметало што су се сви у соби гласно смејали, али му је сметало што се каплар највише и најгласније смејао. Опет су се докачили. Добровољци су се поделили. Неки су повлађивали једном, а неки другом.

Слободан је све то слушао неко време и два-три пута се слатко насмејао, али се мало-помало почео да предаје својим мислима.

Данас је био у првој борби и видео прве убијене непријатеље. Прве убијене људе, вероватно Србе. Пред очима су му почела да искрсавају непомична бледа лица и тела у мрким сељачким оделима и опанцима на ногама. Били су то једноставни босански опанци, иако је један носио шумадијске чарапе и сјајне кожне каишчиће, које је вероватно скинуо са својих старих шилкана. Код њих нису нашли никаква документа на основу којих би сазнали њихова имена и места боравка.

Само код оног у цивилу пронашли су кратко писмо, писано ћирилицом, лепим, читким рукописом, у коме мајка саветује свога сина Душана да се чува да не назебе, да се одмара и пази шта једе, због чира у стомаку. Казала је да се и његова колегиница са универзитета, Радмила, већ два-три пута распитивала за њега.

- То ти је живот - казао је Пера кад им је водник прочитао писмо - сад га видиш, сад га не видиш.

- Којег је врага тражио у комунистима? - казао је каплар Жика. - Моје село су Немци због њих попалили и побили преко две стотине најбољих домаћина. Међу њима и мога ујака, а и отац би ми страд’о да се није тога дана задесио у Шапцу.

Како се он, Слободан, држао у томе окршају? Није се прославио као Жара на Дрини, мислио је, али се није много ни уплашио. Најтеже му је било кад је опазио партизане како излазе из села и иду мирно путем, а није било лако ни кад је водник наредио да потрче паралелно са њима... На онај звиждук метка брзо се навикао. Ваљда му је ту помогло и оно „ватрено крштење” на Сави.

На неки начин све се променило кад су појурили низбрдо

и кад је чуо покликe водника, поднаредника и осталих добровољаца. Најмање се сећао да је и он викнуо оно о Брозy. Да га каплар није подсетио, потпуно би заборавио на то.

Највише му је остало у сећању оно чудно одушевљење, скоро пијанство, када су полетели кроз редак шумарак према путу са кога је севала ватра и одакле је долазила киша куршума.

Ваљда су се тако некако осећали и српски витезови, мислио је, кад су јуришали под царем Душаном и кнез-Лазаром, устаници под Карађорђем, српски војници на Куманову, Церу, Колубари, Солунском фронту.

Није се сећао да је игде наишао на такав опис стања војника, а био је сигуран, по изразима на лицима, по повицима, по бесомучној јурњави, да су и други, како „стари” тако и „нови” добровољци осећали то исто „стравично одушевљење у коме све избледи, замре и нестане, а остане само јасна помисао на непријатеља који је ту, на домаку, и кога треба сатрти и уништити.

О томе није писао Толстој у своме Рату и миру, а ни други који су описивали ратове, битке и окршаје. „Можда”, помислио је, „они сами нису никад учествовали у борбама”. Одмах затим појавила му се и мисао: „А и они који су учествовали, можда нису припадали ратничком народу, као ми Срби.”

Сетио се епских песама које су се столећима преносиле усмено са колена на колена, а и данас се читају. Први пут је слушао гуслара кад је био у трећем разреду гимназије. Чим је чуо тужну јекy гусала, наврле су му сузе на очи. Уплашио се да ће то остали приметити и кришом се осврнуо око себе. Нису само њему сузе потекле. Сви гости на слави код очевог пријатеља, људи, жене и деца, или су неспретно брисали очи, или су стегнутих усана, нарочито младићи, гледали горе у таваницу. Гуслар је певао дубоко у ноћ о старој слави, о Милошу и Марку, о цару Лазару и о боју на Косову. Отпевао је и једну хајдучку о старини Новаку и дјетету Грујици, а завршио је са битком на Мишару.

Знао је он још онда да ће и на њега доћи ред, на њега и његову генерацију.

И ето, дошло је и то доба. Сада од њих, можда више него од било које друге покосовске генерације, зависи не само борба „за крст часни и слободу златну”, него и сам голи опстанак српског народа.

Колико би лепше било када би се они борили против страног завојевача, Турчина, Немца, Мађара, а не против ових јадника у сељачким гуњевима, опанцима на ногама, а и са овим Душаном о коме ће се још дуго и дуго распитивати та његова колегиница Радмила.

Чудио се да му те ноћи, док су се потуцали горе-доле по планини, па и после, није на ум пала ни мајка ни сестра, а ни Анђелка. „Можда тако и треба”, помислио је у једном тренутку. Да је на њих мислио, можда би се поколебао, посрнуо, и ко зна шта још.

- Джи се! Спреман за покрет! - до Слободана је као из неке велике даљине допро водников глас.

Једва је устао. Очи су му се саме од себе затварале, а у ножним мишићима осећао је оштар бол при сваком, па и најмањем покрету. Погледао је на сат. Четири сата. Кроз прозоре је допирала дневна светлост. Значи, поподне је. Спавао је око пет сати.

Приметио је, такође, да се прозорска окна више не трескају и да се напољу она хука умногоме смањила. Кошава се, најзад, смирила.

- Другови! - обратио им се Ристић пошто су се обучени и под пуном ратном опремом окупили око њега. - Јавили су нам сељаци из оближњег српског села да су се они исти партизани које смо јутрос разбили, сместили по њиховим кућама. Наш је задатак да их истерамо из села, и уништиме. Биће нам сад лакше да се крећемо, јер нема више оне ветрине.

Постројили су се пред школом. Водник је обишао једног по једног добровољца, при краткој смотри. Зауоставио се пред Пером, који је оштрим покретом стао мирно.

- Прочисти, Перо уши. Ако ме следећи пут не будеш чуо, оде твоја збројовка, заједно са тројком, каплару Жики.

- Разумем, друже водниче! - још више се испрсио Пера.

И друга два вода су се постројила. Коњовоци су стајали, пушача пребачених преко леђа, поред својих натоварених брдских коњића.

- Другови, скини капе! - наредио је поручник.

Наредник је читао оченаш.

- Другови! - опет им се обратио командир - треба да се захвалимо Богу што нам је и овога пута доделио победу. Држали сте се јуначки и понели се као прави српски добровољци. Нас очекују нови напори и нове борбе. - Застао је за тренутак као да је хтео сваког од њих, понаособ, да погледа, и онда је викнуо својим снажним гласом: - Ко је с нама?

- Бог! - одјекнуло је селом.

Опет оно познато наређење:

- Чета напред! Пренеси: држи одстојање!

Овога пута Рилетов вод је био на зачељу. Слободан је с времена на време слушао фрктање коња, нарочито кад би пут

водио узбрдо.

Ветар се скоро сасвим смирио, тако да је тишина после несноне хуке и фијукања деловала готово нестварно. Чинило им се да је то затишје пред буру, које ће сваког тренутка да експлодира у тутњаву и ломљаву, прасак пушака и штектање митраљеза, смртоносно звиждукање зрна.

Слободан је ишао ногу пред ногу, горе, доле, по брдовитом неравном путу. Ножни мишићи навикли су се на тежину тела и опреме, на равномерно, непрестано кретање које се, ипак, лакше одвијало без ветра.

Погледао је око себе на сивкасто-зеленкасте шуме које као да су се спремале да за који дан пропупе и олистају, на неко отворено поље, на њиве које као да су чекале ораче и копаче. Неколико пута су се сусрели са сељацима који су им главно називали Бога.

И земља, и људи као да нису били исти као у Срему, Мачви и Шумадији. Чинило му се као да је кошава стигла са истока са излазећим сунцем, да раздрма и разбуди ове гломазне планинске масиве, прастаре букове и храстове шуме, па чак и ове људе у дебелим сукненим гуњевима, огромним чупавим шубарама и секирицама заденутим за појас.

Ускоро је почео да пада мрак. Облаци су се разишли и на тамном небу, без месеца, светлцуале су безбројне звезде. Чак су му и оне, звезде, под овим поднебљем изгледале друкчије; крупније и сјајније. Изгледало му је да кад би они сада изненада стали и утишали се, да би до њих допрло потмуло, равномерно брујање тих немирних, треперавих небесних тела.

Застали су у неком засеоку са свега пет-шест кућа. Командир је наредио десет минута одмора, а кад су кренули, на челу колоне са командиром, пошао је сељак кога су узели из једне куће да им служи као водич.

- Не ваља - чуо је Перин глас. - Чим командир престане да чита мапу и нађе водича, значи: преким путем.

- А шта ти имаш против преког пута? - одазвао се Жика каплар.

- Зар још не знаш? То значи горе-доле по врлетима.

Ускоро су сишли са главног пута и пошли шумским путљоком.

- Јесам ли ти ја казао? - јавио се опет Пера.

- Пренеси: учврсти порције и чутурице. Не прави галаму.

Слободан је неко време ишао на крају вода. За њим је гацио чврстим и сигурним кораком брдски коњић, кога је водио

један од нових добровољаца.

Још му је Жара причао у Београду о тим малим, жиливим босанским коњима који често и претоварени прате своје коњовоце по стрмим стазама и каменим путевцима, без икаквог роптања. „Где може војник да прође”, говорио му је, „може и тај коњић”.

Успорио је ход и пошао упоредо са коњовоцем.

- Алал му вера како вуче - казао је и потапшао коња по врату.

- Може он, иако је овако мали, да понесе и више и дуже него и најбољи сељачки коњ - одговорио му је добровољац са призвуком поноса у гласу.

Стигли су до првих кућа око десет сати увече. Развили су се у стрелце са једне и с друге стране села. Командир је одлучио да чекају јутро. Два вода су била одређена за мртву стражу. Ристићевом воду је остављено да се одмара на рубу шуме.

Слободан је скупио око себе нешто сувих гранчица и сувог лишћа, послагао све то на једну гомилу, на коју је легао; главу је ставио на ранац. Покрио се шаторским крилом и у следећем тренутку заспао тврдим сном.

Ту целу ноћ сањао је како се пење и силази, како прескаче преко поточића и полутрулих пањева. Свуда око себе је видео брдске коњиће који су, иако под тешким товарима, поскакивали и поигравали, вратова савијених у лук, баш као и сремски парадози.

Пред саму зору пробудио га је тихи глас и пуцкетање сувих гранчица под нечијим ногама. Поднаредник је будио једног по једног добровољца из своје десетине.

- Спремај се - шапнуо је Слободану. - Још мало па ћемо их напасти.

Опет му је срце закуцало брже, као и јуче изјутра. Овог пута га то није забринуло. „Неизвесност”, помислио је. „Тако мора да буде”.

Тек кад је почео да се диже, приметио је да подрхтава од хладноће. „Смрзнуо сам се”, помислио је. Како би сада добро дошла једна цигарета, да га мало загреје и открави.

На корак-два угледао је Перу како пажљиво брише крпом свој пушкомитраљез.

Почело је да се раздањује. Око Слободана озбиљна, помало напрегнута, бледа лица. Мора да и он тако некако изгледа. Најтеже је, ваљда, то ишчекивање пред борбу.

- Пренеси - шапутало се од једног до другог. - Бајонете на пушке... У стрељачки stroj... Напред!

Кренули су полако и пажљиво, са пуним пушкама на готовс.

Село је било мало и није имало школу. Сељаци су им казали да су се партизани са седам - осам рањеника сместили по кућама.

Прелазили су преко дрвених плотова, претрчавали од дрвета до дрвета. Кад су стигли до првих зграда, водник је наредио поднареднику Бојићу да са својом десетином претресе повећу, бело окречену кућу.

Пера се са својом тројком сместио иза дебеле, старе крушке. Пушкомитраљез је уперио на главна врата.

Поднаредник је полако отворио врата, прво је само завирио, држећи чврсто пушку испред себе, затим је прескочио праг и ушао каплар, а за капларом Слободан и Живадин из Јадра. Остали су се распоредили око куће са пушкама упереним у прозоре.

Насред собе, поред масивног дрвеног стола, видели су dedu и бабу. Човек седих раштрканих бркова стајао је усправно, са руком на наслону столице, и гледао их мирно и прибрано, као да су стари познаници. Баба је гледала у под, као да их и не примећује. Пред њом, на столу, стајале су велике дрвене наћве пуне брашна, а поред наћви био је висок бокал за воду од емајла, окрњен на два-три места.

- Где су партизани, чича? - питао је поднаредник оштрим гласом.

- Нема и'. Отишли су још синоћ.

Поднаредник је обишао околу завирујући у сваки мрачни ћошак. Бајонетом на пушки подигао је неке поњаве које су лежале пресавијене поред дрвеног сандука.

- Где ти је чељад?

Сељак је прешао погледом по добровољцима.

- Ви сте наша војска?!

- Да. Ми смо са генералом Недићем.

- Моји су се још јуче увече склонили у шуму, чим смо видели да партизани долазе. Тако увек бива кад нека војска наиђе. Највише пазимо на женску чељад.

- Колико су дуго остали?

- Само сат-два. Одморили су се, превили рањенике и тражили да нешто поједу.

У једном углу биле су постављене дрвене мердевине, које су водиле на таван. Поднаредник је изашао на врата и позвао још неколико добровољаца, затим је махнуо Слободану да га прати. Закорачио је на мердевине и пео се полако и пажљиво. За њим је ишао Слободан, док су остали добровољци са пушкама на готово пратили сваки њихов покрет.

На тавану, одмах поред отвора, била је посута слама, а преко ње прострta поњава.

- Еј, чича - викнуо је поднаредник - ко је овде спавао?

- Ту наши понекад преноће. Њи' три-четири.

- Који наши?

- Па, четници.

Кад су сишли доле и спремили се да изађу из куће, Слободан је видео како је нови добровољац, Живадин, наједном прислонио пушку уза зид, скинуо шлем и са снeбивљивим осмехом пришао прво чичиној руци, па онда бабиној.

- Опростите - казао је - што ми овако... али, рат је.

- Ако - казао је чича. - И ја сам био војник.

Двојица нових добровољаца учинила су то исто. За њима, иако мало са оклевањем, приклонио се и каплар Жика и пољубио две старачке руке.

„Еј, Србијо”, отела се Слободану мисао са уздржаном сузом, „нећеш пропасти док те овакви бране”.

Чета се ускоро окупила насред села. Није било сумње. Партизани су им овога пута побегли.

- Другови - ословио их је командир - остаћемо овде да се најзад мало одморимо. Омели смо партизанске планове да нападну немачке баракe, које су само десетак километара одавде. Ви знате шта би се десило овоме народу да су, не дај Боже, убили пет-шест немачких војника. Кад се одморимо, протераћемо их и из овог краја Србије.

Највише времена провели су чистећи пушке и пушкомитраљезе и препричавајући догађаје у два последња дана и ноћи. Каплар Жика им је испричао како је прошлог лета, кад су добровољци ишли у село да помогну кућама које су изгубиле домаћине, учио Перу Сремца да коси.

- Али, не вреди - казао је. - Невична варошка рука, па не може.

- Причаш ми причу - насмејао се Пера. - То је било прва два дана. Што им не кажеш да сам те последњи дан два пута обишао?

На улици су још око подне видели млађе људе, жене и децу, како се враћају у село са завежљајима и увијеним поњавама испод руку, и са пуним торбама о раменима.

Поподне, била је недеља, командир им је дозволио да прошегају селом.

Слободан је кренуо са Пером, капларом, и Живадином из Јадра. Био је пријатан сунчан дан.

- Ала су им лепе цуре - говорио је Живадин кад су се спуштали благом падином према поточићу који је весело жуборио својом као суза чистом, хладном водом. - И код нас и' има лепих, али овде су све лепе к'о лутке.

- Ти си сада к'о и Слободан. Све су ти девојке лепотице -

насмејао се каплар.

- Ниси ти њи' још видио... - почео је Живадин, али је нагло застао.

Са десне стране, из шумарка, излазила је на чистину испред њих група младих девојака у народним ношњама. Ишле су путељком, који се укрштао са стазом којом су се они шетали.

Слободан и Пера, а за њима и друга двојица, застали су да их пропусте. И девојке су наједном стале, свега четири до пет корака од њих. Ћутале су и гледале испред себе у земљу. Стајали су сви заједно неколико тренутака.

- Слушајте - шапнуо је Живадин - то је код њи' ред да женске пусте људе да први прођу. Неће оне никад пресећи пут.

Слободан је посматрао девојке. Високе, витке, у лепим ношњама; заиста, праве лепотице. Живадин је био у праву.

- Хајдемо - казао је наглас - кад је тако.

Прошли су испред њих, а оне се нису ни помериле.

После неколико тренутака шапнуо је:

- Кад избројим до три, хајде да се сви у истом тренутку окренемо, да видимо да ли гледају за нама.

Избројао је до три и сва четворица су се изненада окренули.

Девојке су баш тада прелазиле преко стазе. Све су биле окренуте према њима. Посматрале су их љубопитљиво, широко отворених очију.

- Овако изгледају још лепше - дивио се каплар - са тим очима. Говорио си истину, Живадине.

- Ти си, капларе, гори и од самог Слободана - насмејао се Пера. - А какве су им то те њихове очи?

Каплар га или није чуо, или овога пута није марио. Стајао је још дуго и гледао за младим девојкама.

- Ако се рат скоро заврши - казао је кад су се оне изгубиле у шумарку - послаћу мога оца да запроси ону у средини, ону највишу са смеђом косом и дугачким трепавицама.

- А ти мислиш да би она једва дочекала?

- А зашто да не? Ја сам из добре домаћинске фамилије, а нисам ни лош момак. У моме селу не би ме ниједна одбила.

- Ала си ти уображен, капларе.

- Набавио би' једну ону њи'ову шубару и заденуо секирицу за појас, па би' изглед'о к'о и сви њи'ови момци.

- За лепу женску би се ти и потурчио.

- То никада. Њу би' прекрстио.

- А шта би ти радио кад би те једна таква позвала у кућу, а у кући она сама?

- То су поштене девојке.

- Ове јесу. То се види. Ал' кад би се наша нека, шта би ти радио?

- Ја не би' - упао је Живадин из Јадра. - Не ваља се.

- Шта се не ваља?

- Не ваља се војнику спавати са женском, сем ако му је венчана жена - казао је Живадин одрешито.

- А ти, капларе, јел се ти слажеш с њим?

- Да. Кажу стари људи да се не ваља војнику да дира жене и девојке. Кажу: такав ће погинути.

Пришло им је неколико нових добровољаца. И они су се сложили са капларом и Живадином.

Заћутали су и наставили шетњу. Између још голих грана на дрвећу пролетела је шумно нека велика птица. Негде у селу је залајао пас.

„Ето”, мислио је Слободан, „тако су некад живели и средњевековни витезови, који су се заветовали на чистоту док не изврше своју мисију, као и ови војници, синови српских сељака.” Веровао је да зна много о народном духу, о народном схватању живота и света. Прочитао је стотине народних песама, приповедака, изрека, пословица, па ипак, чинило му се сада када се помешао с тим народом, да га у ствари мало познаје.

Чуо је много пута за „витешки српски народ”. Под тим „витешки”, подразумевао је неустрашив јуриш српске коњице на многобројну непријатељску коњицу, или напад пешадије на десетоструко јачег нападача. Међутим, ови младићи нису спремни само на јурише и окршаје, они имају и једну другу страну, о којој као да се мало зна.

Овај дан у коме је видео своје нове другове, добровољце, како прилазе руци старца и старице, чију су кућу до малопре са оружјем у руци претресали, и сада, на овом сунчаном пропланку како сталожено и једноставно говоре о својој моралној снази, па и сусрет са лепим и скромним девојкама - урезао му се у свести дубље и упечатљивије него јучерашњи јуриш.

„Витезови-луталице”, пале су му на ум јетке Олгине речи. Обрадовао се. Нису само они, зборашки, „забасали” овде из тринаестог-четрнаестог века. Српски народ је још увек, дубоко у свом корену, чист и светао, као што су били и његови средњевековни витезови. Ту нема места заосталости, „балканском назадњаштву”. Једино они који га не познају, који су се одродили и отуђили, могу тако да мисле.

„Само, дај Боже”, помислио је, „да се тај дух одржи”. У исто време се тргао. Сетио се своје теорије по којој се српски народ нашао „на прелому”.

Следећег дана, у зору, кренули су у потеру за комунистима.

Ишли су цео дан. У селу у које су стигли пред сумрак, сељаци нису ништа знали о њима. Партизани су успели да зава-
рају траг.

Преноћили су у селу и сутрадан кренули насумце, надају-
ћи се да ће их негде затећи, или чути нешто о њима.

Две недеље су се пели и силазили хомољским планинама,
а да нису испалили ниједног метка.

У КНЕЖЕВОМ ГРАДУ

Батаљон Душка Марковића, после кратког времена про-
веденог у Угриновцима и Белановици, био је пребачен из Хо-
моља у Крушевац.

Један партизански одред ужурбано се спремао за акцију у
шумама Јастрепца. Задатак батаљона је био да пронађе тај од-
ред и да га уништи, пре него што он довољно оснажи и почне
да напада Немце.

- Крушевац је већ страдао четрдесет прве и четрдесет
друге - казао им је Тоша Станисављевић. - Не смемо дозволити
да се трагедија понови. Нећемо дозволити да од Крушевца
комунисти направе још један Крагујевац.

Неколико дана после доласка у град, Слободан је добио
писмо од чика Стеве Јовановића из Шапца, у коме је прило-
жио писмо од Жаре Аврамовића.

Чика Стева се жалио да је изгубио своју „везу са
Сремом”.

„Немци су ухватили мога познаника из Добрина при пре-
ласку Саве”, писао је, „са два килограма кафе и нешто шеће-
ра. Оптужили су га да се бави црном берзом и послали у Не-
мачку на присилан рад. Не знам да ли је са собом носио и пи-
сма од Твојих...”

Ако су ухватили мамино и Верино писмо, а можда и Ан-
ђелкино, размишљао је, ко зна шта може да им се деси, иако
је знао да су у пређашњим писмима добро пазиле шта ће и ка-
ко да кажу. Међутим, никад се не зна.

Жарино писмо је било кратко, али пуно новости. Писао је
да је прошао кроз официрски курс у Београду и да је поста-
вљен у новооснованом батаљону за водника једног вода, у че-
ти Милана Трбојевића, који је унапређен за командира. Трајко
је десетар у његовом воду. „То ми једино смета”, написао је,
„јер сам уверен да је он бољи борац од мене. Кад му ја то ка-
жем, он се само смеје и убеђује ме да сам претерано скроман,
јер узимам и сувише озбиљно све што нам просветар Душан
Стефановић прича о „врлинама добровољачким”.

У Београду се опет, све то време, виђао са Видом. „Казао
сам јој шта осећам према њој, а и она је мени рекла. Незванич-

но смо се верили. То нека остане међу нама. Чим се рат заврши, узећемо се.”

„Олга Митровић је имала срећу да је пошаљу у Смедеревску Паланку. Одмах је све признала, па ју је Специјална полиција оставила на миру, а и њена група је проваљена, тако да су све знали о њима. Ко би рекао за Олгу да је комунка! Жао ми је њених родитеља, а и њеног и Видиног ујака, нашег доктора Трифковића.”

„Дамјан ми се јавио из Завода кратким писмом. Тражио је Твоју адресу. Молио ме је да Ти поручим да је до сада прочитао скоро све што је Достојевски написао.”

Тек на крају писма је додао: „Сазнао сам да је наш Тоша прешао Саву и да је у Шапцу.”

Све су то биле добре вести, па ипак, ма колико да га је обрадовало што су Олгу послали у Завод, што је Жара постао официр и што се верио са Видом, што је Тоша, чије му је мишљење и резоновање много недостајало, најзад прешао у Србију, ипак га је највише обрадовала Дамјанова порука.

„Он се тога разговара о Достојевском још увек сећа!” била му је прва помисао. Зажелео је да га види и да поразговара с њим о Аљоши, старцу Зосими и кнезу Мишкину, о Ставругину, Кирилову и Ивану Карамазовом.

„Да ли се и њему, Дамјану, почео да открива нови свет?” помислио је. „Главну је што је остао жив и што слободно може да бира”, одговорио је самом себи. Ваљда ће му писати. Зашто би иначе тражио адресу?

Слободану се Крушевац, одмах тог првог дана када су умарширали у његове мирне, калдрисане улице, учинио познат, као да је у њему провео добар део свога живота.

Док се у Добрину, по изгледу кућа, јавних зграда и цркава, града као целине, уочавао западњачки утицај са нагласком на бароку, дотле је у Крушевцу преовлађивала атмосфера која му се чинила као византијска, са додатим турским обележјем.

Међутим, са људима и женама који су се кретали по граду, децом која су весело трчала тротоарима, осећао је да га веже чврста спона која нема никакве везе са изгледом зграда и са изгледом улица.

У цркву Лазарицу ушао је са страхопоштовањем. За време свете литургије изгледало му је да је ту негде у храму, између ликова светитеља, полијелеја у којима су дрхтали пламички белих и жутих свећа, у диму тамјана, стајао и свети Кнез, окренут према олтару и окружен својом свитом, у којој као да је био и неки његов, Слободанов, далеки предак.

Неколико дана пошто су се сместили у зграде, после ве-

чере, Ристић је искупио свој вод у просторију у којој су спава-ли.

- Другови - казао је - хоћу да вас обавестим о стању у коме се налазимо. Прво: генерал Недић је поставио нашег команданта, Душка Марковића, да у исто време буде и начелник Крушевачког округа. Друго: наши односи са четницима у овоме крају су врло добри...

- Нису свуда - прекинуо га је Пера Сремац.

- Нажалост, нису. Неки команданти раде на своју руку и задају нам ту и тамо незгоде, без Дражиног знања, а и против његовог наређења. Ми, добровољци, имамо најстроже наређење да са њима одржавамо пријатељске везе и да учинимо све да избегнемо било какав сукоб.

- Чуо сам нашег поручника Гопуренка - опет се јавио Пера - како критикује четнике и каже да су и они бандити као и партизани, и да би и њих требало да потерамо.

- Није Гопуренко наш командант...

- Али је наш официр.

- Он воли много да прича. Гопуренко је прошао кроз нашу Војну академију и он нам је један од најспремнијих официра у батаљону. У исто време, он није тај који доноси одлуке.

Пера је хтео још нешто да каже, али га је водник прекинуо.

- Треће: ускоро ћемо да кренемо у акцију на Јастребац. Чули сте од командира да се тамо прикупља једна партизанска јединица коју ћемо напасти и разбити пре него што ојача. Важно је да их нађемо пре него што шуме потпуно озелене.

Душко Марковић је о тој нашој акцији већ обавестио четничког мајора Кесеровића. Четници не само да ће нам се склонити са пута него ће нам преко својих људи помоћи да пронађемо партизане.

Чим је Ристић завршио своје излагање, Слободан му је пришао.

- Хтео бих нешто да ти кажем - рекао је тихо. - Можемо ли да изађемо за неколико минута?

Водник је климнуо главом и пошао према вратима.

- У Београду сам чуо од неких наших другова да је Кесеровићев шеф пропаганде, Миомир Мома Кнежевић, бивши директор краљевачке гимназије, који је пре рата био члан Комунистичке партије - казао је Слободан када су излазили из зграде.

- Знаш. То је познато командиру, а верујем да и командант зна за то.

- Зар се наши не плаше да ће Кнежевић послати неког свог човека партизанима да их опомене?

- Шта друго да радимо, Слободане? Они имају свога Кнежевића, а ми нашег Гопуренка.

- Гопуренко је Рус?

- Да. Његови родитељи су емигрирали после револуције. Опасан је антикомуниста. Ми смо га, наравно, свесрдно примили као „брата Руса”, да се бори с нама против заједничког непријатеља.

Један дан пре покрета, тројка из Гопуренкове чете, коју је он послао у извиђање, вратила се без пушака и фишеклија.

- Господине поручнике - рапортирао је омањем, сувоњавом Гопуренку високи и снажно грађени вођа тројке, блед, дрхтавим гласом - наишли смо на једну групу четника. Они су нам назвали Бога и лепо се на нас смешкали. Чак су нас и дуваном...

- Онда? Шта је онда било? - викнуо је Гопуренко.

- Онда... онда су нас разоружали и узели нам сву муницију и три бомбе.

Гопуренко се наједном извио и свом снагом га ошамарио.

- Беднице један! Пушка се никоме не даје. Пази колики си, а ниси ни метка испалио.

Одмах затим је наредио да се сва тројица затворе у подрум зграде у којој су одсели.

Вест се брзо проширила кроз цео батаљон. Завладала је нека општа нелагодност и потиштеност.

- Шта би ти урадио да тебе хоће да разоружају? - питао је Пера Сремац каплара Жики.

- Ја пушку не би' дао жив из руке.

- А ти, Живадине?

Живадин је одмахнуо главом.

- Не ваља, никако не ваља.

- Шта не ваља?

- Не ваља да брат на брата удари.

- Зар нису и партизани браћа?

- Јесу, по крви, али су се изокренули и све раде на пропаст народа.

- А ти, Петре, шта ти мислиш? - питао је Слободан који је дотле седео на своме кревету и прелиставао прошлогодишњи број „Наше борбе”.

Пера је скинуо шајкачу и неколико пута прешао шаком преко своје кратко ошишане косе.

- Не знам шта да мислим. Ја се слажем и са Жиком и са Живадином. Зависи, ваљда, од ситуације. Нећу да пуцам у брата Србина, а нећу ни пушку никоме да дам.

- И мени се не пуца у четника - казао је каплар Жика - али му жив нећу дати своју пушку.

- Другови! - обратио им се Тоша Станисављевић следећег јутра, док су стајали постројени у пуној ратној спреми у дворишту зграде. - Чули сте за несрећу и срамоту која се десила једној тројци из чете поручника Гопуренка. Ми ћемо уложити протест код њихових старешина. Верујемо да се тако нешто никада више неће поновити. Четници су наша браћа с којима морамо да останемо у добрим односима. Они се боре за Краља и Отаџбину исто као и ми... Командант је наредио да се она тројица наших добровољаца пусте из притвора. За сваки случај, у будуће ћемо се трудити да избегавамо било какве сусрете са четницима сем, наравно, ако једнога дана будемо опет имали заједничке акције.

На дрвећу још увек голе, црне гране. Зумбул тек почео да пупи, из земље црне и влажне од истопљеног снега. Жбунови ружа и јоргована набујали, набрекли због пролетњих сокова, спремају се да излистају и процветају мирисним цветовима. С времена на време мала јата чавки пролете плаветнилом јутарњег неба.

Када су излазили из града, у колони по један, гледали су сељаке како чисте ливаде и травњаке од сувих грана, прошлогодишњег лишћа, муља којег је нанела вода. Неки су затварали пашњаке, крпили ограде.

По баштама је било највише жена и девојака које су садиле лук и кромпир, загртале семење купуса и зелене салате.

Пред огранцима Јастрепца добровољци су се поделили у три колоне. Чета Тоше Станисављевића кренула је средином, док су друге две образовале лево и десно крило.

Опет пењање и силажење као и у Хомољу, само овога пута било је топло и без ветра. Изворска вода је и овде избијала из планине, хладна и освежавајућа. Још једном се сетио Жариних речи „у Србији нећеш никада остати жедан”.

На трећем или четвртном одморилишту, већ кад су се испели високо уз планину, чули су испред себе неколико далеких експлозија и повремено штектање митраљеза.

- Пренеси: усиљеним кораком. Држи одстојање.

Пели су се узаном, стрмом стазом која је кривудала између столетних стабала.

Узнемирене пуцњавом и шуштањем сувог лишћа испод њихових цокула, птице су залепршале високо између оголе-лих грана.

Пуцњава је ускоро престала и птице су се смириле.

После два сата убрзаног марширања стигли су до једног овећег пропланка, задихани и изморени. Командир је застао за

неколико тренутака. Обухватио је погледом околину и своје војнике, који су се све теже кретали под неуобичајено топлим сунцем. Зауставио је чету и наредио једночасовни одмор.

Слободану је цурио зној са чела, сливао се низ нос, образе и браду, и капљао испред њега на утабани путељак и угажену траву. Скинуо је шлем. Коса му је била мокра као да је малопре главу загнурио у воду.

Сместили су се како је ко могао, на два-три оборена храстова стабла и неколико огромних пањева.

На двадесетак корака испред чела колоне, а исто тако и иза коморе са товарним коњима, водници су поставили по једну тројку за осигурање.

После неколико тренутака видели су командира како у пратњи три водника обилази колону. Слободану се учинило да је његово, углавном ведро лице, било овога пута веома озбиљно и забринуто.

Ускоро су се вратили из позадине.

Застали су недалеко од Слободана.

- Војници су нам преморени - говорио је поручник. - Партизани су се, по свему судећи, на време извукли. Као да их је неко опоменуо.

- Ко је испред нас? - питао је Ристић.

- Не знам. До сад је требало да наиђемо на њих, а исто тако и наше две чете. Тих неколико експлозија и пушкомитраљеска ватра збунили су ме. Као да је то био сигнал комунистима да ми долазимо.

- Ко би то урадио? Свакако не Кесеровић.

- Можда је његов професор... - Тоша Станисављевић је застао усред реченице и љутито одмахнуо руком.

Слободан је приметио како је Ристић у томе тренутку погледао у његовом правцу.

„Комунисти су успели да се извуку”, брзо се пронела вест четом. Настала је општа потиштеност, нарочито међу Краљевчанима, којих је било пет-шест у чети.

- Ако их не пронађемо - казао је један од њих - одоше и Крушевац и Крагујевац.

Најзад, донекле одморни, кренули су тешка срца, већином низбрдо, на унапред одређено место, где су се ускоро са-стали са остале две чете.

Ноћ је већ почела да се спушта и они су поскидали шаторска крила која су носили преко ранчева, увијена у ролне заједно са ћебадима, и за кратко време подигли шаторе са по четири добровољца у сваком.

Ноћ је била хладна и непријатно влажна, после лепог сунчаног дана. Слободан је пажљиво пресавио ћебе неколико пу-

та и положио га на земљу, легао на њега скупљеног тела и ногу, а преко себе пребацио шињел. Међутим, и поред свега, никако није могао да се загреје и да заспи.

Из свести су му искривале слике из Добрина. Сетио се литерарних састанака и препирки са комунистима, чије је истомишљенике вијао данас по Јастрепцу.

Видео је Тошу како сигурно и енергично излаже свој став у односу на марксистичко-лењинистичко гледање света. Са друге стране учионице саркастично се осмехивао Бока Георгијевић.

Ређали су се затим парк са старим липама и дрвеним клупама, корзо пун младића и девојака, већином познаника, другова и другарица, гимназијско двориште са гимназијалцима који носе на својим капама металне римске бројеве од првог до осмог разреда, а гимназијалке у црним кецељама са белим крагницама.

На унутрашњем углу зграде, недалеко од старог, гранатог ораха, чекао је Анђелку. Најзад се и она појавила, насмејана. Осмехнуо се и он, и таман да утоне у пријатан сан, тело му поче да подрхтава од зиме. Прекршта руке на грудима, и шаке са широко раширеним прстима ставља преко једног и другог рамена. Полако се смирује. Као да му је наједном постало топлије.

Изненада види очево кошчато, енергично лице. Одмах затим чује оца како пева Рождество, својом снажном басином. Чини му се да се очев лик помешао са ликовима оних светитеља у Лазарици, негде између светога Кнеза и старога Југ Богдана, утонуо у дим кадионице, којом их, сваког понаособ, кади свештеник дуге, седе браде.

„То је последње Рождество”, мисли, „последње пре Косовске битке”. У грудима осећа у исто време неко срећно треперење и неку стрепњу. Значи, и он и његов отац ће да крену... Види и мајчин благи осмејак, исти као оног дана кад је полазио за Србију... а у оку јој блиста суза. Тај осмех и та суза, зна, то је за растанак.

- Устај! Устај! - из даљине долазило је наређење и постало све гласније. Једва је отворио очи. Капци као да су се залепили једни за друге.

Изашао је испод шатора што је брже могао, обукао шињел и поново се опасао каишем са фишеклијама. Помогао је тројици другова да одвежу конопчиће од кочића и да раставе своја шаторска крила.

Тек тада се осврнуо око себе и приметио кроз измаглицу и ситну кишу димљиве ватре, широм целог пропланка. Пребацио је своје шаторско крило преко главе и рамена, пришао најближој ватри, испружио руке и почео да их трља испред сла-

бог пламена.

Сетио се да има још једну цигарету. Извадио ју је пажљиво из кума Марине дрвене табакере, чучнуо и извукао из ватре нагорелу, местимично ужарену грану, и њоме запалио цигарету.

Повукао је добро два-три дима и додао је првом добровољцу до себе. Кад је направила круг и вратила се до њега, од ње је остао само кратак пикавац. Одмахнуо је главом, и добровољац који му га је пружио, задовољно је повукао још један дубоки дим пре него што је остатак бацио у ватру.

- У двојне редове! - стигла је прва наредба.

Добровољци су поскакали са својих места и брзо се постројили по десетинама и водовима. Испред њих је стао Тоша Станисављевић.

- Скидај капе! Молитва!

Наредник је прочитао Оченаш.

- Другови, ко је с нама?

- Бог! - одјекнуло је Јастрепцем.

- На месту вољно!

Војници су ставили капе на главе.

- Добровољци! - обратио им се опет Тоша Станисављевић. - Овога пута нисмо имали среће. Ноћас сам добио извештај од сељака да су се партизани повукли са својих положаја пре него смо ми и кренули на терен. Неки њихови јатаци јавили су им да ми долазимо. Следећи пут учинићемо све што можемо да их боље изненадимо... До вечерас ћемо стићи у Крушевац.

Неколико дана после повратка у град, водник Ристић је позвао Слободана „на разговор”.

Ушли су у малу собу са столом, са неколико столица и софом, која је Тоши Станисављевићу служила као спаваћа соба и канцеларија.

- Седи - казао му је водник, спуштајући се на једну од столица. - Командир је отишао на конференцију са Душком Марковићем и командирима чета, да разговарају са официрима Српске државне страже. Један наш добровољац је отишао на одсуство код својих родитеља. Тог истога дана четници су упали у кућу и разоружали га. Кад је почео да се буни, један од четника му је запретио камом.

- Сачувај Боже! Зар им то њихови официри дозвољавају?

- То су појединци који раде на своју руку. Душко и командир плаше се да једнога дана не падне крв. Зато је и сазвана конференција. Ти знаш да припадници Страже сарађују са четницима. Он их је сазвао да их моли да разговарају са четничким официрима, да нареду својим људима да нас оставе на миру, да траже натраг пушке.

- Све доскора смо се с њима братимили у Угриновцима и Белановици, играли заједно кола.

- Знаш. Нисмо имали никаквих проблема.

- Мислиш да ће вратити пушке?

- Не знам. Душко ће такође захтевати да се четници који су учествовали у разоружавању добровољаца најстроже казне.

- То ме све брине. Ко зна шта из тога може да изађе.

- Брине и мене. Али, шта да радимо? - Заћутао је један тренутак и онда се насмејао. - Како би волео да идеш у просветаре?

- Не знам шта мислиш.

- Тоша Станисављевић ми је казао да разговарам с тобом. Неко те је препоручио у Васпитну службу.

„Душко Марковић”! помислио је Слободан. Сетио се како му је Димитрије Љотић казао у Александровој број један, да ће једнога дана бити добар просветар. Сигурно је он то споменуо Душку Марковићу. Срце му је брже закуцало.

- Просветар? Ја за то нисам спреман.

- Зашто ниси?

Уплашио се. Он, Слободан Спасојевић, да стане испред стотину добровољаца, а међу њима стари, опробани борци, и да их „подучава”! Да им држи предавања из историје, религије, етике: да их куражи...

- Не верујем да бих могао. А то је и велика одговорност.

- Шта причаш. Зашто не би могао? - Опет се насмејао. - Немој да бринеш. Неће те поставити за батаљонског просветара. Изабрали су тебе и Милана Кунића, да будете помоћници батаљонског просветара Саве Вујиновића. Ти га познајеш. Он је теолог, професор веронауке.

Слободан га је знао само из виђења. Чуо га је два-три пута кад је држао добровољцима краћа предавања о стању у Србији и свету?

- Кад бих требало да почнем?

- Одмах. Знаш где је. Он те већ данас очекује.

- Ја сам Слободан Спасојевић - представио се просветару који је био у официрској униформи, чим му је овај одговорио на његов оштар, војнички поздрав.

- Седи - осмехнуо му се просветар доброћудно. - Чуо сам за тебе.

Соба је била слична командировој канцеларији, само што је на столу лежало пет-шест уредно поређаних књига, брошура и неколико табака хартије. На једној хартији било је написано нешто лепим, правилним рукописом.

- Тако - казао је крупан, снажан човек од око тридесет година, четвртасте главе и широких, избочених јагодица, као да се уздржава да се не насмеје - ти си се решио да будеш про-

светар!

- Нисам о томе ништа знао док ме малопре није обавестио мој водник Ристић.

- Чуо сам да имаш добру препоруку.

Слободан није ништа казао.

- Знаш ли нешто о просветарским дужностима?

- Мало.

- Није ништа компликовано. Видећеш.

Питао је Слободана о добринској организацији Белих орлова. Обрадовао се кад је чуо да је Тоша прешао Саву и да је у Шапцу.

Неко је закуцао на врата.

У собу је ушао Милан Кунић, кога је Слободан знао из Београда. Заједно су завршили осми разред и положили Велику матуру.

- Вас двојица ћете ми у прво време помагати највише око наше штампе, књига и брошура. Можете већ данас да се уселите у собу у којој су још двојица штабоваца. Званично, и ви ћете припадати штабу батаљона.

- Нисам никада мислио да ћу постати „штабовац” - насмејао се Милан.

- Ако се негде поведе борба, сва тројица ћемо се тамо наћи. За то се не брине.

- Ипак - јавио се Слободан - ја бих желео да мало више знам о дужностима просветара.

- Добро си казао „о дужностима”, а ниси споменуо „права”. Дужности има много, а права никаквих. Четни просветар, или, што је још боље, васпитач, има у свему да предњачи; у понашању, у раду и у борби. Има да говори људима о духовном уздизању, о религији, о правом и истинском патриотизму и љубави према српском народу, за који ниједна жртва није довољно велика. За разлику од комунистичких политичких комесара, он нема никакву власт, и не може да издаје наређења. Ако је редов, као вас двојица, сваки каплар у чети, поднаредник, наредник, и тако даље, старији је од њега. Међутим, он као и остали војници може да буде унапређен. Батаљонски просветар, као што сам ја, аутоматски добија официрски положај, али, у исто време нема никакву „власт”. За то служе водници, командири чета и команданти батаљона. Имате ли каквих питања?

Милан Кунић се немирно померио на столицу.

- Можемо ли ми ово да одбијемо, да се вратимо у наше јединице и да останемо обично борци?

Батаљонски просветар се насмејао, али је одговорио чврстим гласом.

- Не можете.

Настала је помало нелагодна тишина.

- Хоћу да вам кажем и неколико речи о четницима - наставио је просветар. - Знате да смо већ више пута имали са њима незгоде у околини Крушевца. Није то само овде. Такве ствари се дешавају и у другим крајевима Србије...

- Знамо шта је било са Милошем Војновићем - упао му је у реч Милан - и са Будом Никићем, а и са неким другим добровољцима.

- То су и њихове и наше трагедије. Њима је много теже да одржавају дисциплину него нама, јер су расути по свим селима Србије. Има појединаца који искоришћавају такву ситуацију...

- А има и међу нама усијаних глава - опет му је упао у реч Милан.

- То је тачно. И то је један важан задатак за нас просветаре, да такве људе онемогућимо. Између нас и четника не сме да дође до кавге. То би само комунистима ишло у прилог.

- А исто тако и немачком Гестапоу. И они не би ништа више волели, нарочито сада када се Србија релативно смирила.

- Не знам како је теби, али мени се ово много не свиђа - казао је Милан кад су изашли из просторије. - Нарочито ми се не свиђа оно „да покажемо примером”. Ја, знаш, волим девојке, а волим и да попијем једну-две.

- И ја волим девојке - насмејао се Слободан - а није грех ни попити чашу-две. Нећемо сада да претерујемо. Од просветара се, ваљда, не тражи да постане светац.

Иако је тако говорио Милану, осећао се и сам нелагодно. Сетио се оног „будите као ја” Тоше Станисављевића, а и својих размишљања поводом тога. Међутим, Савино „не можете”, као да га је смирило. Сад шта је, ту је. Даће све од себе да буде добар просветар - колико год је то могуће.

- Знаш - јавио се Милан после мале станке, гледајући Слободана некако искоса - кад сам казао да волим девојке, мислио сам на то у једном интензивнијем смислу него што их ти волиш... Кладио би се у шта год хоћеш да имаш девојку у Добрину, о којој још увек сањаш, а коју, вероватно, ниси још ниједном пољубио.

Слободан је осетио да се зацрвенео.

- Како ти добро познајеш људе! - најзад се прибрао и покушао да се саркастично насмеши.

- Има људи које није тешко упознати.

- Ти сматраш да сам и ја један од њих.

Милан је климнуо главом. Наједном је застао и погледао Слободана продорним погледом, осмехујући се у исто време.

- Како да не. Ти си велики идеалиста. То је нешто што се не може сакрити. Ти си рођен да једнога дана постанеш про-

светар. - Окренуо се од Слободана и погледао негде далеко испред себе. - Што се мене тиче... не знам коме је пало на ум да сам ја спреман за тај посао.

- Да ниси идеалиста, не би никад пришао Белим орлови-ма и постао добровољац.

- Свеједно. Нисам створен за тај посао. Неко се тамо одозго грдно преварио.

Сава Вујиновић их је запослио већ првог дана. Изнео им је у кратким цртама Недићев скорашњи говор сеоским домаћинима који су дошли у Београд из унутрашњости Србије, у којем апелује на њих да делују умирујуће на своје сељане, да их саветују да раде свој посао и да се не базирају ни на какву пропаганду, која би могла да их увуче у неку нову несрећу, као што је она у Мачви, Краљеви и Крагујевцу.

Затим им је говорио о најновијим борбама војводе Момчила Ђујића на тремеји Далмације, Лике и Босне, против усташа и комуниста. Такође се дотакао и тешког стања народа у Црној Гори, у којој су комунисти побили велики број угледних Црногораца, међу њима и много свештеника. Из настрадале Босне и Херцеговине, као и обично, само трагичне вести.

На крају им је пренео најновије изјаве неких енглеских великодостојника који преко Радио Лондона позивају опет „витешки српски народ” да буде „достојан својих јуначких предака” и да се поново диже на оружје.

Тражио је од њих двојице да ступе у везу са четним просветарима, да им све то пренесу и да им поделе неколико брошура, које су ових дана стигле из Београда. У једној од брошура била су прештампана три говора Димитрија Љотића, које је он одржао преко Радио Београда, у јулу и августу 1941. У њима се први пут у окупираној Србији преко радио-таласа спомињу масовни усташки злочини над незаштићеним српским народом.

Друга брошура је, поред неколико чланака Љотића, Васиљевића и Ратка Парезанина, доносила Десет заповести Српским добровољцима.

- Молим вас - казао им је просветар - да све ово ви сами прво прочитате, а неке ствари, нарочито Заповести, и добро проучите. Требаће вам.

Слободан се опростио тешка срца са водником Ристићем, Пером Сремцем, са капларом Жиком и са Живадином из Јадра, и са осталим добровољцима из вода и чете.

- Ти се опрашташ - казао му је Пера док су се руковали - као да се никада више нећемо видети. Остаћеш овде у Крушевцу као и ми.

Знао је да је Пера у праву, али, ипак, сметало му је што неће више с њима делити сваки моменат, као ових неколико месеци војне обуке, стражарења у шабачком бункеру, акције у Хомолју и своје прве борбе... У Београду се морао да растане са Жаром и Трајком, па и са Драгомиром Димитријевићем, који је пребачен у другу чету. Сад опет мора да се растаје.

Преселили су се у зграду преко пута канцеларије Душка Марковића.

Чим је прешао у собу на првом спрату, у којој су била још двојица добровољаца из Штаба батаљона, и сместио се на крај кревета Милана Кунића, отворио је брошуру са Заповестима.

Прочитао је прву реченицу из прве заповести: „Што се од вас тражи, то је да љубави за страдалнички српски народ имате, да земљу своју и народ свој волите пре свега и изнад свега”. Даље, у тој челној заповести тражи се од добровољаца да мржњу „ма према коме” искључе потпуно из својих живота.

У другој, говори се о свесности жртвовања. „... Ви не располажете својим животима јер сте их ставили добровољно у службу Српства и Србије. Патње и страдања српског рода, у свим крајевима где Срби живе, биће главни покретачи свих ваших напора, а ваши напори неће и не могу бити без жртва...”

Трећа почиње са реченицом „Не смете бити самовољци”. Затим се додаје: „Оружје које носите није вам дато да будете господари над народом својим, него да народу своме budete верне слуге...”

У четвртој се између осталог каже: „Ни зловољци не сме-те бити...”

У петој: „Не смете бити ни маловољци... Србију треба ослободити, сјединити, поново уздићи до славе и сјаја...”

У шестој: „Морате бити јунаци... Али, да се не би погрешно разумели када говоримо о јунаштву, ми мислимо пре свега на оно највеће јунаштво: победити себе... Јунаштво свакога дана и свакога часа.”

У седмој: „... Питаће вас многи: за кога сте? - против кога сте? - Ваш одговор гласи: За српски народ. - За ослобођење његово од црвених тирана, за препород његов, за поновно ступање на напуштени хришћански и светосавски пут...”

У осмој: „Питаће вас: ко је с вама, добровољци? Па ко би, пре свега, морао бити са људима добре воље до ли сам Свевишњи...”

У деветој: „Знајте и запамтите; ви сте со и видело народу своме у најтежим данима његовим. Не плашите се што вас је мало, јер са мало соли много јела може се зачинити, а са мало светлости се велике просторије могу осветлити. Зато испуните

себе љубављу, наоружајте се вером у Бога и правду Његову, и са много добре воље приступите делу спасавања српскога народа, истрајно вршите свој посао... Будите светли и чисти као девојка, а неустрашиви и одважни као бујна планинска река. Крв јуначка, душа девојачка.”

У десетој: „... Добровољци су постали онда када већ скоро никакве наде није било, када је изгледало да српском народу нема спаса и да је пропаст његова неминовна... Треба довршити започето дело. Српски народ је расцепкан, стравично проређен... Са разних страна скупили су се зликовци и убице да истребе све што је српско... Својом жртвом искупите бољи и сигуран живот српској Отаџбини... Тако вам Бог помогао!”

На крају је следио потпис: „Командант, ђенерал Коста Мушицки, ср.”.

Кад је завршио са читањем и подигао главу, сусрео се с погледом Милана Кунића.

Задубљен у читање није ни приметио да је и он сео на свој кревет, и отворио исту брошуру.

- Од нас се много и премного тражи - уздахнуо је Милан. - Био сам тога и раније свестан, али сад ме је свом снагом треснуло по глави.

- Нема више забашуривања - осмехнуо се Слободан. - Могао да се суочимо са стварношћу.

- А стварност је страшна. - Поћутао је један тренутак, затим му се обратио тихо, тако да га је једва чуо. - Јеси ли ти спреман да погинеш?

Слободан није одмах одговорио. Избегavaо је да о томе мисли. Он није био Жара, Драгомир, а ни Тоша.

- Ниси сигуран?

- Не волим о томе да размишљам.

- Ја сам о томе размишљао после сваке борбе.

- После?

- Да. Кад се креће на терен нема човек времена за то.

- Па шта ти мислиш?

Милан је извадио из блузе џепни сат са дебелим, златним ланцем, отворио поклопац и погледао одсутно казаљке.

- Имаш леп сат.

- То ми је од деде... Питаш ме шта ја мислим. Ја сам спреман да живим, а не да умрем.

- Можда је лакше умрети - казао је Слободан тихо - него постати прави добровољац.

- Искрено да ти кажем, то и мене брине. Ми смо се примили тешког крста. Теби и мени, као што је и осталим просветарима и васпитачима, биће од сада још много теже.

- Са друге стране - осмехнуо се Слободан - најлакше је напустити Добровољачки корпус.

- „Види му се мријет му се неће, ал’ јест нешто што га напријед креће” - насмејао се и Милан.

- Знаш како наш народ каже: „Тешко је Србин бити, али је славно”.

- Да. Нама Србима никад не недостају речи. Нарочито кад хоћемо да прикријемо неку муку.

Милан се подигао са кревета, извадио прибор за бријање и почео да се брије.

- Куд се спремаш?

- Забављам се са једном осмошколком. Морам да јој се похвалим са „унапређењем”. Можда ће ме оставити кад сазна да нема више шетања по „улицама мрачним”. Прочитао си и сам у Заповестима какав треба да буде добровољац: „Крв јуначка, душа девојачка”. Сутра ће цео батаљон да сазна да смо и ти и ја отишли у просветаре.

Слободан се гласно насмејао. Међутим, није добро познавао Милана. Да ли се он само шали, или има ту и неке збиље? Сматрао га је увек помало уображеним. Био је висок, добро грађен, из богате породице. Често га је виђао са лепим девојкама у Београду и Шапцу. Чинило му се да је у добровољце дошао више због авантуре, него и из неког другог разлога.

Слободан се упознао са двојицом штабоваца са којима су делили собу; високим, сувим интендантским наредником Мишом Остојићем и једним поднаредником.

- Да ли си кадгод ишао на крушевачки корзо? - питао га је Миша.

- Нисам.

- Хајде са мном вечерас. Крушевац је пун лепих девојака, а има доста и наших другарица.

„Бити просветар”, мислио је Слободан док су шетали корзоом, „има и добрих страна”. Док је био у чети, имао је дозволу за излазак само једном недељно. Сада је могао да одређује сам своје време.

Корзо је био пун младог света. Највише ђака.

- Имаш право, Мишо - казао је. - Крушевљанке су заиста лепе девојке.

Приметио је да су неке од њих погледале у његовом правцу и то му је годило, иако је био свестан да је то нешто природно, кад год се неко нови појави. Тако је било и у Добрину.

У једном тренутку опазили су Милана Кунића како се шета са високом, згодном плавушом.

Слободан се насмејао у себи. Сиромах Милан, мислио је, он је, изгледа, сасвим озбиљно схватио оно што је казао о

„улицама мрачним”.

Ипак, и њему је помало почела да смета та новостечена слобода. Сад његови другови седе или у дворишту зграде, или у просторији за спавање и певају добровољачке песме, причавају заједничке успомене из разних акција, или се, као Пера Сремац и каплар Жика надмудрују.

Помешао се и он у овој бучној улици са безбрижном омладином, која највероватније и не помишља на оне Владичине историјске речи: „Нека буде борба непрестана, нека буде што бити не може...” Он и његови другови, парњаџи ових веселих младића, недавно су јуришали на комунисте у Хомољу, а само пре неколико дана ломили су се по Јастрепцу, у потрази за тим истим комунистима који се спремају да нападну Немце и тако изазову неку нову трагедију. Ови ђаци сигурно и не слуте да нема њих, добровољаца, и они би могли да прођу као Крагујевчани.

- Шта си се замислио? - тргао га је наредник.

- Мислио сам како ова омладина углавном и не осећа рат, захваљујући Недићу, а и нама.

У једном тренутку зауставио их је Милан Кунић и представио их својој девојци.

- Слободан је Сремац - казао је Милан - а Миша је као и ја Шапчанин.

- Како вам се свиђа Крушевац? - питала је она.

- Леп је град - казао је Слободан.

- А леп је и народ - додао је Миша.

Девојка се кокетно насмешила и окренула се Милану.

- Морам да их упознам са неким мојим колегиницама.

- Згодна ти је девојка - казао је Слободан Милану кад су се поново нашли у соби и почели да се спремају за спавање.

- Сада ћу моћи да се виђам с њом чешће.

- Ето видиш, а бунио си се што су те поставили за просветара.

- Кад сам јој казао да ћемо се од сада шетати само по корзу, да нас цео свет може да види, мислила је да се ја шалим.

- И ја сам, право да ти кажем.

Милан се уозбиљно.

- Када се ја дохватим неког посла, ја се не шалим.

Извадио је дедин сат из џепа и палцем отворио поклопац.

- Већ је прошло једанаест. Лаку ноћ, Слободане.

Слободан није могао одмах да заспи. По глави му се врзало Десет заповести српским добровољцима. Речи које је читао биле су блиске његовом срцу и изазивале су код њега унутрашње задовољство, чак и усхићење, али у исто време и неку потмулу стрепњу. Највише га је узнемиравало оно у шестој запо-

вести: „Највеће је јунаштво победити себе... јунаштво свакога дана и сваког часа.” Ко то може? Тоша Станисављевић? Зар није то и најтеже постићи у животу?

Од сада, од овог дана, не само његов однос према „другима” него и његово опхођење према истомишљеницима ставља се под лупу, под критичко светло. Од сада мора да предњачи, да буде јак човек. Кренуо је већ једном тим путем; а следећи корак ће му бити сигурнији и чвршћи. Зар није и Милан мало-пре казао: „Кад се ја дохватим неког посла, ја се не шалим”.

Милан, ипак, изгледа да није онакав каквог га је замисљао. То сазнање му је годило. Отворио је мало очи и погледао кревет до себе. Његов нови колега је спавао дубоким сном. „Још један витез-луталица”, помислио је.

Следећег јутра, чим је отворио очи, видео је Милана како се удубио у читање једне од брошура. Поред њега је лежала свешчица са ситно исписаним примедбама.

- Раније никад нисам имао времена да темељно проучим Љотићево писање - казао је Милан, као да се извињава кад је приметио да га Слободан посматра. - Ја сам га прихватио у главним линијама. Одушевио ме је својим бескомпромисним ставом према комунизму и својим враћањем на хришћански и светосавски пут. Сада морам да се боље припремим ако неко почне да поставља питања, а и уколико га неко почне да напада.

- Најлакше је бранити Љотића. Само ако има ко да те слуша - насмејао се Слободан.

Следећих неколико дана провели су у разговорима са батаљонским просветаром, у обиласку четних васпитача и у читању брошура.

Слободан, који се у почетку осећао помало нелагодно у својој новој улози, већ после неколико дана навикао се на дужности које су се умногом разликовале од дужности обичних бораца.

Није више морао да тестерише дрва, љушти кромпир, устаје усред ноћи кад на њега дође ред за стражарске дужности, да се постројава у ред за пребројавање, дневне вежбе и за оброке. С друге стране, постао је свестан много већих одговорности. Међутим, што је време више одмицало, осећао се сигурнији у новоме позиву. Чинило му се да је најједном почео да расте и да се уздиже у моралном и духовном погледу. Оно чега се највише плашио, показивање примером, однекуд му је постало пријатан изазов. Молио је другове из других чета да га извести кад њихове јединице буду слале патроле око Крушевца и у околна села. Чим би за њих сазнао, тражио је од Стефана Видаковића да му дозволи да им се и он придружи.

Радовао се одласцима „у колони по један”, увек са неком новом групом добровољаца. На тај начин се мало-помало упознавао са све већим бројем бораца, од којих је радо слушао приче о њиховим доживљајима и о њиховим борбама.

Благо заталасани пашњаци око града већ су се увелико зазеленили.

Гледао је сељаке који су, као и у његовом Срему, у ово време спремали њиве за сејање кукуруза. Лепи, добри коњи, ухрањени и одморени током протекле зиме, а исто тако и бели, снажни волови, вукли су орно позамашне дрљаче преко плодне црнице, коју су пролетњи ветрови просушили од влаге испљених снегова. Ту и тамо, по шумарцима и шумама, одјекивали су ударци секире. У ово време се спремало и дрво за рачну грађу.

Обично би се зауставили код неког сељака, назвали му Бога и питали да ли је видео негде партизане.

У последње време наређење је било да питају и за „наше”.

Сељаци су одговарали да већ дуго нису виђали партизане, али су им често говорили где могу да нађу четнике.

Сусрете са четницима морали су по сваку цену да избегавају. Душко Марковић се плашио да због неког непредвиђеног сусрета не дође до крвопролића.

Сваки пут кад би излазили из града, Слободан би се сетио сличних патролирања са својом „триметком”, по околини Добраина, у априлу четрдесет прве.

И овде се чуло оно исто мукање крава, блејање оваца, немирно рзање коња, лавез паса и узбудљиво цвркутање врабаца. Само, ово није била више слободна, и како је он онда мислио, моћна Краљевина Југославија, коју је бранио од завојевача, давнашњег германског непријатеља. Ово је била борба за голи опстанак српског народа.

И поред јуначке борбе и несебичног жртвовања, ништа овде, данас, не изгледа славно и легендарно; ништа што би песник једног дана могао да опева. Данас мора да се спречи биолошко уништење Срба и болшевизација Србије. То су једини судбински важни императиви. Све друго може да причека годину-две, па и дуже, ако затреба.

Сетио се како је четрдесет прве године у Бања Луци истакнути усташа Гутић дао изјаву хрватским новинарима: „Друмови ће зажељет Србаља, а Србаља више бити неће”. „Вараш се, Гутићу, а вара се и твој земљак Броз”, помислио је и чвршће стегао пушку, коју је носио забачену преко рамена као тољагу. „Биће Срба, биће”.

Када се враћао једне вечери из патроле са десетином из

Гопуренковог вода, пред зградом Штаба чекао га је Милан Кунић. Поздравио је Милана весело, међутим, он му је једва отпоздравио.

- Хајде унутра - казао је тихо. - Остави пушку и спрему. Имамо рђаве вести.

Док је остављао пушку, фишеклије и торбицу, ушао је у собу и Милан, и сео на кревет.

- Седи - скоро му је наредио.

- Шта је? Да се нисмо сударили са четницима?

Милан је одмахнуо главом.

- Једна јака партизанска јединица изненада је напала на немачки одред стациониран у једном селу испод Јастрепца...

- Да ли су?... - прекинуо га је нестрпљиво Слободан.

- Јесу. - Прочистио је грло. - Њих седамнаест.

- Седамнаест? Убијених?

- Да. Немци нису очекивали напад. Навикли су у последње време да ми гинемо место их. Изгледа да су заробили неколико рањеника, па су и њих побили.

- Шта сада?

Милан је скренуо поглед према прозору.

- Немци су већ похапсили хиљаду седам стотина домаћина из оближњих места. Похапсили су и неке Крушевљане.

У собу је ушао наредник Миша Остојић. Био је озбиљан и блед.

- Чули сте?

Потврдили су главама.

Настала је тешка тишина.

- Душко Марковић је малопре отишао аутом за Београд - казао је најзад Миша. - Чуо сам да је молио немачког команданта да одложи стрелање бар за један дан.

Опет су заћутали.

- Ако - проговорио је Милан гледајући одсутно кроз прозор - ако сада Немци стрелају ове људе, ког се врага ми веремо по Јастрепцу и Хомољу, и излажемо своје груди?

- Ми смо их углавном - казао је Миша - истерали из Србије и, тако рећи, спасли српски народ од уништења.

- И завели мир и ред у земљи - одазвао се јетко Милан. - Не можемо ми да чувамо сваког њиховог глупавог војника.

- Ако их стрелају, шта ћемо им ми? - додао је Слободан ширећи руке.

- Ја ћу - повисио је глас Милан Кунић - у том случају да скинем униформу српског добровољца. Ми не можемо више мирно гледати како Немци стрелају сто за једнога. Ово није четрдесет прва. Немци нису више свемоћни као што су били. Можда је дошло време да се и ми окренемо против њих.

- Немци су још увек довољно моћни да униште српски

народ - казао је чврсто Миша. - Општи устанак би и данас, као и пре две године био самоубиство за Србију.

- Немци још увек имају усташке и мађарске дивизије - до-
дао је Слободан. - А и Арнаути би једва дочекали. Миша је у
праву.

- Можда он има право, али ако Немци стрељају ове наше
домаћине, ја више нећу моћи...

Те вечери крушевачки корзо, иако је био пријатан сунчан
дан, био је потпуно опустео, и то не само због шетача него и
због пролазника. Чак су се и радње затвориле много раније
него обично. Завесе на прозорима приватних кућа су
спуштене још пре првог сумрака.

Крушевцем је завладала нека злокобна, тешка тишина.
”Као у Добрину пре уласка немачких трупа”, помислио је
Слободан.

Сутрадан, изјутра, Слободан и Милан су отишли у канце-
ларију батаљонског просветара.

Затекли су га како седи за столом. Испред њега је лежала
затворена књига.

- Душко се ноћас вратио из Београда - казао је не гледају-
ћи их. - Није ништа завршио. Сада опет преговара са немач-
ким командантом. Казао нам је само, на брзину, да ће Недић и
Љотић данас опет да обијају прагове по немачким штабовима.

- Шта ћемо да радимо - питао је Милан - ако не успе и ако
их Немци стрељају?

Батаљонски просветар га је погледао оштро. Одгурнуо је
књигу испред себе и налактио се на сто својим снажним рука-
ма.

- Радићемо оно што нам нареди генерал Недић - одгово-
рио је као да је очекивао такво питање. - Недић је већ једном
спасао Србију од уништења и збринуо преко пола милиона из-
беглица. Он и Димитрије Љотић ће и овога пута знати шта нам
ваља радити.

Неко је закуцао на врата.

У собу је ушао поднаредник Бојић.

Био је задихан. Поздравио је просветара по војнички и
као мало одахнуо.

- Друзе просветаре, послао ме је мој командир Тоша Ста-
нисављевић са вестима. - Погледао је Слободана и Милана и
мало им се насмешио.

- Можеш пред њима. Они су ми, ваљда знаш, помоћници.

- Знам. Ово није никаква тајна. Цела наша чета већ зна.

- Ја сам био у поднаредничковој десетини - јавио се Слобо-
дан. - Он је родом из Црне Баре хајдук-Станка.

- Наша патрола која је требало да заноћи негде под Ја-

стрепцем, вратила се мало пре. Видели су како су Немци бло-
кирали села и купили таоце.

- То смо чули.

- Гледали су, скривени, како су синоћ постројили на јед-
ном месту око две стотине домаћина. Видели су како један ви-
ши немачки официр иде од једног до другог, и како их сваког
појединачно загледа. Кад наиђе на неког старог, мршаваг и не-
угледног, он га издвоји. Бирао је све најмлађе, најјаче и нај-
лепше за стрељање.

- Господе Боже! - отело се Слободану.

- Видели су, такође, како су ноћас натерали Цигане да ко-
пају заједничку раку на једној ливади.

Сава Вујиновић се прекрстио.

Милан Кунић је устао са столице.

- Вероватно им нема више спаса - једва је изговорио.

- Ти си, Милане Шапчанин? - питао га је Сава.

Милан је климнуо главом.

- И ти си прешао крвави марш од Кленка до Јарка?

- Сви смо ми Шапчани прешли... И нама је била ископана
рака.

- Шта да кажемо људима? - питао је Слободан после крат-
ке станке.

- Једино можемо да им, као и увек, кажемо истину.

- А Крушевљанима? Сигурно ће нас питати.

- И њима, наравно, истину. Морамо у исто време подвући
да се наш командант, а њихов окружни начелник, Душко Мар-
ковић, свим силама залаже да их спасе, а исто тако и Недић и
Димитрије Љотић... Можда ће, ипак, успети. Наши аргументи
пред Немцима су данас куд и камо јачи него што су били пре
две године, кад се Хитлер већ био одлучио да „збрише Србе са
лица Земље”. Данас је Србија углавном мирна.

- Наши другови су депримирани - казао је тихо поднаред-
ник Бојић. - Ово је велики ударац за све нас. Плашим се да ће
неки од нових регрута дезертирати.

Просветар се окренуо Слободану и Милану.

- Идите у чете и разговарајте са војницима. Подсетите их
на улогу коју су Недић и српски добровољци одиграли у спа-
савању Србије у оним тешким данима 1941. Кажите им да
кад смо као народ преживели ту трагичну годину преживеће-
мо и ову, четрдесет и трећу, ако будемо сложни и једноду-
шни. Нисмо клонули у најтежем времену пре две године, ка-
да је пропаст изгледала неизбежна, па нећемо ни данас.

Милан Кунић је отишао у своју стару чету, а Слободан,
заједно са поднаредником, у чету Тоше Станисављевића.

Крушевац је био пуст као и синоћ. Многе радње су још

увек затворене.

Један старији човек стајао је на степеништу испред кафане. Дохватио је кваку на вратима и хтео да их отвори, али је застао кад је видео њих двојицу.

- Шта се то дешава, војници? - ословио их је кад су пролазили поред њега.

Бојић је наставио да корача, као да га није чуо, али је Слободан одмах застао.

Испричао је човеку све што је знао.

- Страхота - казао је чича. - Шта им је требало да убијају Немце? Ко да им могу да науде. А зна се коме ће наудити. Кажеш да Цигани копају раке?

Слободан је потврдио и пожурio да стигне поднаредника.

- Чуо си шта нам је просветар саветовао - казао је као да се извињава.

- Остави их. Они знају боље него ми шта се десило. Зар мислиш да би партизани могли да опстану у овом крају и да несметано оперишу, да нема оних који их хране и сакривају? Ето им сада!

- Немој тако, поднаредниче. Шта могу наши српски сељаци, захваћени овим врзним колом? Они су у својим селима изложени ударцима са свих страна. Понекад ми изгледа да их је и сам Бог оставио.

- Можда си у праву... али ми је тешко кад помислим да има и таквих који им свесно помажу.

- То су само појединци који и не сањају шта им комунисти спремају. Већина нашег народа у Србији је увидела четрдесет прве с ким има посла.

Добровољци су седели по групицама у дворишту зграде у којој су били смештени, и ћутке чистили делове својих пушака, пажљиво поређаних испред себе на крпицама измашћеним од уља за подмазивање оружја.

На све стране озбиљна лица.

- Шта има ново? - питао га је водник Ристић, који је седео на дрвеном сандуку и одсутно подмазивао свој револвер. Око њих се брзо окупала повећа група добровољаца.

- Све што знам чуо сам од поднаредника Бојића.

- И ми смо то исто чули. Шта мисли о томе Сава?

Слободан им је укратко испричао шта им је просветар поручио.

- Хиљаду седам стотина! - одмахнуо је главом водник. - Све најбоље људе!

- Тако су и код нас - јавио се каплар Жика - по нашим селима. Од куће до куће. Све најбоље домаћине. А после, Цига-

ни ископају раку. Па кад побију наш народ, они онда доврше и Цигане.

- Зашто Цигани да копају раке? - питао је неко.

- Мисле, ваљда - казао је Пера Сремац - они су нижа раса, а копање је прљав посао.

Слободан га је погледао пажљиво. Не, овога пута се није шалио, а ни време није било за шалу. Само су му усне биле формиране у неки горак осмех.

- Шта ти мислиш о свему овоме, Мирко? - питао је водник добровољца црних брчића. - Ти си из овог краја.

- Шта ја мислим? - Мирко се почешао иза уха. - Исто што и сви Крушевљани. Дај Боже да их Душко Марковић спасе... А ако их не спасе, шта ћемо и ми овде? Зашто смо и обукли ове униформе?

Настала је мучна тишина.

Добровољци су се полако разишли на своја места и поставили са чишћењем пушака.

Наједном, неко је запевао јаким, сигурним баритоном: „У ланце су нас бацили без срама, ми сужњи сад смо тиранина злог...” Нико му се није придружио, па је и он одмах затим престао.

- Потпуно сам заборавио - казао му је водник у једном тренутку, док је Слободан седео поред њега на сандуку и гледао како провлачи крпу кроз цев револвера. - Јуче си добио писмо из Шапца. Ови наши те нису званично пребацили у Штаб. Још увек си на нашем списку.

Позвао је једног добровољца; овај је отишао у зграду и кроз неколико минута донео Слободаново писмо.

Брзо га је отворио и у њему, као и обично, нашао неколико речи од чика Стеве, у којима га саветује да се чува и да се ничему непотребном не излаже.

Ма колико се обрадовао кад је видео сестрин рукопис, разочарао се кад није нашао и писмо од Анђелке.

Сестра му је јављала да су она и мајка добро, само се чуде што им већ на два писма није одговорио, па се и брину.

„Два писма?” помислио је. Ниједно није примио. Можда му се исто тако и Анђелкино писмо изгубило. Сетио се како му је чика Степа поручио да је изгубио своју „везу са Сремом”. Човека су ухапсили Немци као црноберзијанца. Мора да је сада пронашао неку другу везу.

Рођаци и пријатељи се распитују за њега. Нарочито кума Мара и Степа Марић.

Светлана Исаков се мало тргла из своје жалости. У последње време почела је да се виђа са неким врло симпатичним младићем, нешто млађим од ње. Као да јој се и њен смисао за

хумор почео да враћа. Па и њена лепота се повратила. Опет се мушкарци окрећу за њом.

Поздравља га и поручује да се још увек сећа њихових дугих разговора, који су јој умногоме помогли да се одржи „оних црних дана”. Такође му поручује да је престала да слика. „Слободан ће већ знати шта се под тим подразумева”.

Нигде ни речи о Анђелки. Као да и не постоји!

Откопчао је блузу и полако почео да ставља писмо у унутрашњи џеп, кад га је нечија снажна рука лупила по рамену.

Пред њим је стајао Драгомир Димитријевић.

- Опет писмо од девојке?

- Није. Од мајке и сестре. Од ње нисам добио ништа још откако смо отишли из Београда.

- Није ни чудо, у овим временима. Вероватно је негде забачено.

- Моји ми јављају да су већ два пута писали, а ја ниједно од тих писама нисам добио.

- Ето видиш... Хајде да прошетамо - позвао га је Драгомир. - Ја сам сад био са Тошом Станисављевићем. Морао сам да завршим неки посао.

- Шта ти мислиш о свему овоме? - питао га је кад су се нашли на пустој крушевачкој улици.

Слободан је тек сада приметио да је Драгомир у официрској униформи и да на шајкачи има официрску кокарду; двоглави бели орао, оивичен златним гранчицама.

- Честитам! - узвикнуо је задовољно. - Кад су те унапредили за водника?

- Хвала. Пре неколико дана.

- Једног дана ћеш да водиш чету, а вероватно и батаљон.

- Немој да претерујеш у својој војвођанској љубазности - насмејао се Драгомир. - Плашим се како ћу и вод да водим.

- Ти се, Драгомире, ничега не плашиш. Немој сада ти мене да обасипаш својом србијанском скромношћу.

- Ниси ми казао шта мислиш о овој ситуацији.

- Шта да мислим? - Слободан се уозбиљио. - Тешко и трагично стање. Можда је опет дошло време за нова страдања.

- Синоћ сам се видео са Босиљком - почео је Драгомир, али се брзо тргао. - Босиљка је наша другарица из Крушевца. Можда је знаш?

- Не знам.

- Каже ми да су сви у граду престрашени. Боје се да ће Немци стрељати не само ових хиљаду седам стотина него да ће партизани наставити са нападима, као и четрдесет прве. Плаше се да ће и Крушевац проћи исто као Краљево и Крагујевац, а можда и горе.

- Ја се још увек надам да ће Душко Марковић успети да их спасе.

- И ја се надам, али како било да било ми морамо још жешће да потерамо комунисте.

- Да кренемо у заједничку акцију са четницима?

- То је добра идеја, али сада, моментално, неизводљива. Докле год Кесеровић држи Мому Кнежевића за шефа пропаганде, он неће са нама.

- Мора да је Кнежевић препреден човек.

- Чуо сам да је јак интелектуалац, и као такав импонује мајору Кесеровићу, који је добар официр и поштен човек.

- Па шта да радимо?

- Да их терамо дању и ноћу без одмора и без прекида. И то не само са десетинама и водовима него и са четама, па и целим батаљоном.

- И поред тога не можемо их све истерати из Србије и похватати.

- Знам, али морамо да им досађујемо и да им заплашимо њихове помагаче. Ја видим нас као оличење добра које се бескомпромисно бори против њих, оличења зла. Морамо да дамо све од себе да их уништимо и онемогућимо.

„Хвала Богу”, мислио је Слободан док је посматрао тврде црте Драгомировог лица и неки челични одсјај у његовим бистрим очима, „хвала Богу што има таквих људи на нашој страни. Нико нас не може победити”.

- Ако не успемо да спасемо ове људе, верујем да ће комунисти наћи начина да нас окриве и за ту трагедију.

- Свакако - сложио се Драгомир. - Као и у Крагујевцу. С друге стране, ако Душко Марковић успе да их спасе од стрељања, о томе се неће никад ништа чути. - Заћутао је за један тренутак, а онда се тргао. - Уосталом, то нама не сме да смета. Нисмо се обукли у ове униформе због неке славе.

Слободан је појео за ручак чорбу од пасуља и кромпира, и тек се предвече вратио у штаб.

Милан му је испричао да је Душко Марковић успео да „искука” од немачког команданта да се одложи стрељање за двадесет четири сата, и да је поново одјурио аутом за Београд.

- Кажу - причао је - да је у тренутку очајања казао нешто слично као што је казао и Буда Никић. Тражио је од немачког команданта да прво све нас побије, па онда да допуни број са таоцима.

Погледао је Слободана испитивачки.

- Шта ти мислиш о томе... о томе да нас прво побију?

- Не верујем да ће до тога доћи. Немци не би на тако нешто пристали. - Поћутао је један тренутак. - Они у нама си-

гурно виде неку врсту корисних будала. Зашто би нас побили кад могу да нас искористе да место њих гинемо? Ја не верујем да они уопште могу да схвате наше мотиве.

- Неки, ипак, могу. Као, на пример, есесовачки генерал Мајснер.

- Зато нас толико и мрзи, јер нас познаје као ретко ко, и зато нам је и правио толике сметње и предлагао својим претпостављенима да нас пошаљу у логоре - осмехнуо се Слободан. - Ја говорим о просечном немачком официру, а о војнику и да не говоримо.

- Ми смо, ипак, две потпуно различите културе. Уосталом, како да нас они схвате, кад нас ни толики наши Срби не схватају?

- Верујем да ни онај немачки потпуковник није разумео Буду Никића кад му се понудио да буде, са својим официрима и војницима, стрељан уместо српских домаћина.

- Не знам да ли ти је познато да су Никићеви добровољци већ били одложили оружје и онако разоружани постројили се у двојне редове.

- Знам. Чуо сам.

- Ипак, ниси ми одговорио на моје питање. Шта ако на неки начин дође до тога овде, код нас?

Слободан је ћутао неко време и замишљено прелиставао брошуру укоричену у зелене корице.

- Прво и прво - проговорио је најзад полако, остављајући брошуру поред себе, на кревет - и ми ћемо у том случају морати да одложимо оружје.

- И онда?

- Онда ћемо да пођемо према јами као „јагањци на клање”.

- Је л’ ти то озбиљно мислиш?

Потврдио је главом.

- Оружје би - додао је Милан као да га допуњује - морали одмах да одложимо, да се когод од нас не превари и убије неког немачког војника.

Опет је климнуо главом.

- То јест, сто Срба?

- Да.

- Овај наш разговор је нестваран - јавио се поново Милан, после мале станке. - Кад би нас неко изван наших редова слушао, не би веровао да ми то озбиљно... - Нагло је заћутао.

- И ово време је нестварно. Једино она рака коју су Цигани вероватно до сада ископали, она је једина стварност... А и оних хиљаду седам стотина људи који очекују своје целате.

- Исто тако су стварност и њихове мајке, сестре, жене, деца, очеви и браћа који стрепе да ће свакога часа чути црну

вест.

- Можеш ли, Милане, да се ставиш у положај тих људи? Овога момента док нас двојица филозофирамо овде, у овој соби, са оружјем надомак руке, они седе негде на некој пољани, окупљени по сродству и пријатељству, међусобно се дошаптавају, и трзају се на сваки шушањ, нарочито на бат корака. Ти си био у сличној ситуацији у Кленку и Јарку; тебе не бих требало да питам.

- За њих је то бити или не бити.

- А и за нас. Све ми се чини да ако Душко Марковић не успе овога пута, да ће то имати трагичне последице не само за таоце, њихове породице, и нас саме, него и за целу Србију.

- Какве последице?

- Имам утисак да би се неки баланс побркао. Велики број нових добровољаца дезертирао би, чак и неки стари би се поколебали и напустили Корпус. Ово више није четрдесет прва. Верујем да би се и народ поколебао у својој вери у Недића. С друге стране, партизани би се охрабрили и навалили у Србију... Мора да комунисти с тим и рачунају. Опет, да се вратим на нас добровољце. Чуо си шта наши другови говоре... Па и ти си сам казао...

- Ја сам се синоћ узбудио кад сам чуо шта се десило... Дана сам спреман, само ако нам Душко нареди, да одложим своје оружје и станем заједно с тобом, и са онима који буду хтели, испред те циганске јаме.

Погледали су се и насмешили. Речи нису више долазиле.

Те ноћи, касно, Слободан је чуо звук аутомобила којим је командант стигао из Београда. Устао је из кревета и погледао кроз прозор.

Фарови на ауту су се у следећем тренутку угасили. Видео је неколико војника како иду са батеријама испред зграде. Неко је отворио врата и Душко Марковић је изашао из аута. Ушао у зграду, али је у њој остао само неколико минута.

„Сигурно је нешто појео на брзину”, помислио је кад га је видео да излази из зграде и улази у ауто.

Знао је да је командант овога пута ишао на разговор са немачким командантом.

Целе ноћи превртао се са једне стране на другу, у узалудном ишчекивању да ће поново чути звук мотора.

Пред њим су почела да лебде бледа лица сељака са широко отвореним очима, као у оних мртвих партизана у Хомољу.

Видео их је како, у народним ношњама, са шубарама и шајкачама натученим преко чела, седе немо у групама, као да нешто ослушкују. Неки леже на леђима, баш као фолксдојчери таоци које је чувао у Добрину са својом трометком. Чуо је

и очајнички глас оног младића који је, као кроза сан, почео да запомаже.

Онда му је искрснула слика чика Живка, брачног пара из Јарка и Влајка из Шида, како заједно с њим ишчекују судбину у дворишту затвора Српске Митровице.

Чује и своје речи Милану Кунићу: „Мораћемо да одложимо оружје”. Види себе како баца своју пушку на гомилу, као и онда, у априлу четрдесет прве, у циглом поплочаном дворишту добринске општине. Само, овога пута не иде кући. „И онда ћемо да пођемо према јами као јагањци на клање”, казао је Милану.

Затим види Душка Марковића, Тошу Станисављевића, Милана Кунића, Драгомира Димитријевића, Перу Сремца, каплара Жрку, Живадина из Јадра, и друге добровољце како се сврставају испред јаме.

Сети се разговора са Тошом у Добрину, у малој, мрачној соби, претрпаној књигама. „... ако кренеш тим једино исправним путем”, говорио је Тоша, „на крају тог пута те највероватније... чека сигурна смрт”.

Тоша као да је знао нешто што нико други није знао, него је, можда као и он, Слободан, тек наслућивао својим најдубљим и најскривенијим мислима. Да ли су те слутње почеле да се остварују? Да ли већ долази крај?

Јављају му се слике старих и младих жена забрађених црним марамама. Међу њима ликови мајке, Вере, кума Маре. Одвојена од њих стоји Анђелка и посматра га својим крупним, лепим очима. Она је једина без мараме. Расплела је витице. Бујна, тамна коса расула јој се по раменима.

Трза се и окреће на другу страну.

„Боже, помози. Помози ми да издржим сва искушења. Дај ми да будем јак, да не поклекнем.”

Из даљине стижу Олгине речи и он почиње опет да их скандира. „Све за мајку Србију, све-за-мај-ку Ср-би-ју.”

За речи које је изговорио Милану Кунићу о јагањцима који се спремају да иду на клање, није се припремио, нити је о њима добро размислио. Јавиле су му се саме од себе. Откинуле су се однекуд, из неке скривене и добро чуване дубине, и изашле на површину својом властитом снагом.

У другој заповести српским добровољцима говори се о свесности жртвовања. Можда се то и њему, и целом батаљону, приближава час у коме ће испунити ту тешку заповест. „Ви не располагете својим животима јер сте их ставили добровољно у службу Српства и Србије...” Те речи су му сада звучале савим друкчије него првога дана.

Био је уверен да је на правоме путу и да се, упркос свим препрекама и тешкоћама, мора да бори и жртвује за добро

српског народа.

Жртвовање није никада изједначавао са добровољним одласком на стрелиште. Под жртвовањем је подразумевао запошљавање својих личних животних интереса у корист општих, ма колико биле тешке последице. Сада је та реч добила и неки нов смисао, дубљи, потреснији, страшнији... безизлазан, лишен чак и оних тананих нијанси непознатог: „Можда... ипак... нико не може поуздано да зна...”

А ти људи, највише српски сељаци, њих хиљаду седам стотина, за шта се они жртвују? Какав ће смисао имати њихова смрт? Немци су их извели из кућа, одабрали најјаче, најздравије и најлепше, и наредили Циганима да им припреме вечну кућу; заједничку раку на некој ледини.

С друге стране, комунисти су побили малу групу немачких војника у изненадном нападу, знајући добро шта се све дешавало у Србији и шта ће се десити овим људима. Они, ти српски сељаци, шта све треба да поднесу због Марксове и Енгелсове револуције; због безбожног, материјалистичког комунизма.

Да ли је то почетак новог устанка? Да ли Србија мора још једном да прође кроз Голготу?

Почео је да изговара у себи молитве које је знао наизуст. Прво је био Оченаш, затим молитва Пресветој Богородици. Вечерња молитва, молитва Анђелу чувару. Завршио је са тропаром својој крсној слави, светоме великомученику Пантелејмону.

„Мученици и великомученици”, молио се из свег срца, „помолите се Христу спаситељу за многострадални народ српски”. Одмах затим је додао „и руски”.

„Није добро”, помислио је кад је приметио да је тама на прозорима почела да бледи. „Зора, а Душка Марковића још нема”.

Свратио је опет тога јутра са Миланом до батаљонског просветара. Надали су се да ће ипак чути неке добре вести.

- Командант је још једном успео да наговори Немце да одложе стрелјање на двадесет четири сата - говорио им је Сава гледајући у исто време негде иза њихових глава, затим је додао тишим гласом: - Ноћас му је речено да је то последње одлагање. Ако до вечерас не дође са писменим наређењем из немачке команде у Београду, они ће бити стрелјани сутра изјутра.

- Нисмо знали ни да је дошао, ни да је поново отишао - казао је Слободан.

- Није овамо свраћао да не би губио време, него је отишао директно код немачког команданта, а нама је само послао по-руку.

- Да ли је још штогод поручио?
- Јесте. - Сава их је први пут погледао право у очи откако су ушли у његову канцеларију. - Казао је да се спремимо за најгоре.

- Шта је тиме мислио? - питао је Милан неким тихим, по-мало неприродним гласом.

- Не знам ни ја. - Просветар је опет погледао негде у даљину.

Њих двојица су изашли из зграде и пошли ћутке крушевачким улицама, сваки својој чети.

Успут су срели по неку жену или девојку са ташном, торбом, или плетеном корпом. Оне су набављале намирнице, док су људи остајали по кућама.

- Да ли си приметио, Милане - питао је Слободан кад су прошли поред две старије жене - како нас гледају?

- Да. Како не бих приметио! Гледају нас као да ће од нас да дође спас. Не знају да смо и ми сами немоћни.

- Ти и ја, као јединке смо немоћни, али за нама стоји ауторитет генерала Недића и мудрост Димитрија Љотића.

- А шта ће да буде ако их ипак стрељају? Како ће нас онда гледати и те жене и Крушевац, и цела Србија?

Слободан је ћутао неко време гледајући испред себе у пуну улицу.

- Ако се комунисти спремају на нови устанак у Србији - најзад је проговорио и то неким монотоним гласом, који се и њему самом учинио стран, као да неко други говори - и ако Немци почну опет са масовним одмаздама, и Хитлер пошаље овамо усташке, мађарске и шиптарске дивизије којима стално прети Недићу и Љотићу, како ћемо онда једни друге да гледамо?

- То би, наравно, био и наш крај.

- У томе случају - додао је Слободан са горким осмехом - не би више морали да бринемо шта ће историја о нама да каже.

Милан је застао пред једном кућом.

- Ти продужи - казао је. - Ја ћу да свратим код Душичних. Сећаш ли је се? Упознао сам тебе и Мишу с њом на корзу. Хоћу да поразговарам с њеним родитељима. Она је данас у школи. Имају неког рођака који је међу таоцима. Покушаћу да их мало охрабрим и умирим.

- Требало би и тебе неко да охрабри. Штета што Душица није код куће - покушао је Слободан да се нашали.

- Замисли шта су од мене тражили јуче. Душичин тата, који је адвокат, хтео је да ме наговори да ја лично, као „добровољачки просветар”, идем код Немаца и да се заузмем за њи-

ховог рођака!

- Они ни изблиза не познају нашу ситуацију.

Слободан се вратио у штаб око три сата по подне.

Испред зграде је затекао Милана Кунића, Мишу Остојића и још неколико добровољаца окупљених око Саве Вујиновића.

- Душко Марковић се мало пре вратио из Београда - казао му је Милан.

Погледао је Саву.

Сава је одмахнуо главом.

- Ништа још не знамо. Командант је наредио збор у четирисата по подне, на једној ливади изван града. Одмах је затим одјурio у немачку Команду.

- Да ли ћемо да понесемо оружје?

Просветар га је мало чудно погледао.

- Да, идемо са оружјем... као и увек.

Постројен у „каре”, са пушкама „к’нози”, батаљон је чекао у савршеној тишини, више од једног сата.

Слободану се чинило као да је све живо замрло у очекивању команданта. Из на изглед опустелог града није долазио ни најмањи звук, сем повременог лавежа неког залуталог пса.

Чистим, плавим небом, без једног јединог облачка, пролетела би покатакд лапта, секући бешумно свежи ваздух својим витким крилима. Извила би се за тренутак у висину, променила неколико пута правац лета као да тражи изгубљени пут, и одмах затим, муњевитом брзином нестала би са видика.

Тишину је најзад разбио звук мотора. Аутомобил, посивео од прашине, зауставио се десетак корака иза батаљона.

Један добровољац прискочио је и отворио врата. Изашао је Душко Марковић. Био је блед, са дубоко урезаним подочњацама и подбулим горњим капцима.

Најстарији официр командовао је „мирно!” и „поздрав!”

Кад је командант у пратњи командира чета стао на средишту отвореног четвртастог простора између постројених добровољаца, погледао је на све четири стране и лако салутирао руком у белој рукавици.

„На месту вољно!” пала је нова команда.

- Помаже Бог, јунаци! - поздравио их је командант.

- Бог ти помогао! - загрмело је из близу четири стотине грла.

Душко Марковић се полако окренуо и још их једном погледао, као да је хтео да их све обухвати тим дугим погледом и да њихове ликове заувек уреже себи у сећање.

- Другови, добровољци! - почео је чврстим, сигурним гла-

сом. - Ако ја данас погинем, а сутра ви сви изгинете, ми смо свој дуг мајци Србији одужили. Сва-ки од нас, појединачно, спасао је данас чети-ри до пет српских домаћина. Жао ми је - додао је тише - што не могу дуже с вама да разговарам, али ја се једва држим на ногама. Три дана и три ноћи нисам спавао. Јурио сам до Београда и натраг, не знам више ни колико пута... То што нам је пошло за руком да спасемо хиљаду и седам стотина српских глава, имамо да захвалимо вама. Без вас то не би било могуће.

Командант је одмах затим салутирао. Поновиле су се команде „мирно”, „поздрав”, и „на месту вољно”.

Душко Марковић је разговарао неколико минута са командирима чета, затим се са сваким од њих посебно руковао.

Ушао је у аутомобил. Мотор је забректао и после кратког времена кола су се изгубила негде у правцу Крушевца.

Батаљон је као опчињен стајао немо и непокретно у ставу „на месту вољно”, још неколико минута. Онда се, наједном, проломила снажно и громко добровољачка песма.

*Нови дух и нове снаге носи сада,
Краља Петра војска млада...*

ФОТОГРАФИЈЕ ИЗ АРХИВЕ АУТОРА

У Србији, почетком 1944.

Са десна на лево, први ред:
Сава Јанковић (Слободан), до њега поручник Рада
Марчић (Обрад Гордић)
Седи Пера Живановић (Пера Сремац)

Аутор, фотографија из Крушевца 8. август 1943.

Аутор, први са лева, и Црномарковић у Крушевцу 1943.

Аутор (у средини) у зиму 1943/44.;
десно Миша Томић, син проте Власте Томића и
Милан Веселиновић из Шапца.
Миша и Милан су касније стрељани у Кочевју.

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Сава Јанковић је рођен 1923. у Кленку у Срему. Учествовао у грађанском и ослободилачком рату у Југославији 1941-1945. као припадник Српског добровољачког корпуса, војних одреда при влади Генерала Милана Недића. Емигрирао одмах по завршетку рата. Сада живи у САД-у.

У емиграцији је објавио две књиге песама: Тренуци и трајања (1985) и Путевима и просторима (1994). Београдска „Просвета” је 1994. године објавила прву књигу романа Саве Јанковића На прелому, да би објављивање сва четири тома романа завршила 1998. Удружење књижевника Србије објавило је наставке тетралогije Расељено лице (2000.) и Америка (2001. године), док је кратак роман Спас од масакра, који повезује тетралогiju На прелому са романима Расељено лице и Америка, објавила Народна књига 2005. Роман Вашингтон, којим се завршава епопеја животног пута аутора, објављен је 2007. у издању Артаса из Новог Сада. Збирку прича из детињства, Као да је било јуче, објавила је Рашка школа 2006. године, а роман Протићеви Каирос из Сремских Карловаца 2005.

Пореклом је из свестрано талентоване породице (мајка му је из чувене породице Стефановић, породице која је дала врсног писца и преводиоца - Светислава, врхунског сликара и иконописца - Стевана, писца и музиколога Павла и писца и композитора Ивану).

Студирао ликовну уметност и архитектуру у Италији и Немачкој, а студије довршава у Питсбургу, САД. Осим писањем, успешно се бавио сликарством.

Отац је двоје деце.

САДРЖАЈ:

Књига I

Покладна поворка.....	5
Боље рат него пакт.....	17
Седељка.....	38
Почеци.....	45
Времена се мењају.....	59
Пут за Јарак.....	85
Жарино бежање.....	95
Кућица скривена ружама.....	112
Добрин покривен снегом.....	136
Дамјанов одред.....	159
Соба пуна књига.....	173
Божић.....	188
Код Светлане на кафи.....	199
Код Хофмана.....	220
Хапшење.....	232
Сликарски ногари.....	247
Мученик.....	268
Опраштање.....	286
Две обале.....	297
Што је било, било је.....	306

Књига II

Дрина валовита.....	315
Около, крстови.....	329
На другој обали.....	342
Неко мора.....	362
Пропаде нам Босна поносна.....	382
Купола са круном на врху.....	407
Корачање у мраку.....	418
У Београду.....	431
Александрова, број један.....	449
Опет подрум.....	463
Вести из Добрина.....	487
Редови дрвених барака.....	500
Витезови-луталице.....	510
Битка још увек траје.....	528
Преко брда.....	542
У кнежевом граду.....	569
Фотографије из архива аутора.....	602
Белешка о писцу.....	606

Изабрана дела Саве Јанковића Том I
НА ПРЕЛОМУ
Књига прва и друга

Издавач
КОПНО
Милке Гргурове 2, Нови Сад

За издавача
Душко Вукадиновић
лични контакт: 021/458-139
kopno@sbb.rs

Рецензент
Предраг Драгић - Кијук
Из текста „Архипелаг хришћанског хуманизма”

Коректор
Живан Мушицки

Припрема
Александар Карајовић

Штампа
Артпринт
Нови Сад, 2007.

Тираж
500

ISBN 86-7926-001-0

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

821.163.41-31

ЈАНКОВИЋ, Сава

На прелому : (роман у четири књиге). Књ. 1, (2)/
Сава Јанковић. - Нови Сад : Копно, 2007 (Нови Сад :
Артпринт). - 609 стр. : илустр. ; 21 cm. - (Изабрана дела
Саве Јанковића ; т. 1)